

વ. ૧૬ મું

ગ્રંથાંક

૧૮૫-૧૮૬

વિવિધ ગ્રંથસ

વાર્ષિક પૃષ્ઠ ૧૬૦૦ મૂલ્ય ૩૪, ૫૦

તંત્રી અને સંપાદક: બિહારી

પ્રસિદ્ધ થયો-આરો ૧૯

મહાભારત

અંક વિષે કેટલાંક વિચારો

ठ ग्रंथालय

५ विभाग]

वर्गीक

१- २१५१५८१

११११ २५५११११

વિવિધઅધ્યાયોઃ સંખ્યાંક ૧૮૪-૮૫, વર્ષ ૧૩ સુ., સંવત ૧૯૮૨

મહાભારત અને રામાયણ

એ વિષે કેટલાક વિચારો અને સૂચનાઓ.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય તરફથી

સંપાદક અને પ્રકાશક: શિશુ:-અખાંડાનંદ

સ્થળ: અમદાવાદ અને મુંબઈ-૨

છપાયું સંવત ૧૯૮૩, પૃષ્ઠસંખ્યા ૨૦૦, પ્રત ૬૦૦૦

મૂલ્ય ૧૦ આના-ત્રણ માટે ૩ આના

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી ગ્રંથોના સંગ્રહ
૧૩૪૪

અમદાવાદ—રાયખડમાં 'સરતું સાહિત્ય મુદ્રણાલય'માં
ભિન્ન-અખંડાનંદના પ્રબંધથી મુદ્રિત

ભક્તવત્સલ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ-શ્યામ મુરારી.

વદા યદાહિ ધર્મસ્ય ગ્લાનિર્મવતિ ભારત । અમ્યુત્થાનમધર્મસ્ય તદાત્માનં સૃજામ્યહમ ॥
 પરિત્રાણાય સાધૂનાં વિનાશાય ચ દુષ્કૃતામ્ । ધર્મ સંસ્થાપનાર્થાય સંભવામિ યુગે યુગે ॥
 આ ભક્તવત્સલ ભગવાન ભજો, વળી જ્ઞાન-કર્મના યોગ સજો.
 પ્રભુજાન-ગીતા-બંસી મધુરી! સુણી, સ્વધર્મ લહી. પરધર્મ ત્યજો.
 પ્રકાશક-સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, મુંબઈ ૨ અને અમદાવાદ.

૧૯૮૩ ના પોષ સુધી સ્વાસ્થ્ય ચિંતા

૧-સંપૂર્ણ મહાભારત-મોટા સાત ભાગોમાં નીકળી ચૂક્યું છે.

એમાં ઉત્તમ ભાષાંતર, પૃષ્ઠ સંખ્યા ૫૨૦૦, ચિત્ર સંખ્યા ૩૦, મજબૂત સ્વદેશી કાગળ, સ્વદેશી ખાદીનાં મજબૂત પૂઠાં, મૂલ્ય ૩૬; પરંતુ વિવિધ ગ્રંથમાળાના અંકને મોડું થવાથી કિંદ્રાયતની સુદૃઢ ફરી પણ લાંબાવાઈને ૧૯૮૪ના પોષ સુધી અમદાવાદમાં રૂ. ૩૨) અને મુંબઈમાં ૩૩) રખાઈ છે. સાથે મહાભારતચિત્રાવલિ મફત મળશે.

૨-શાન્તિપર્વ-મહાભારતનું-નવી આવૃત્તિ-ભાષાંતર પણ નવું છે.

સર્વ તાપને શાન્ત કરવાવાળો આ ધર્મ-નીતિમય ઉત્તમ ગ્રંથ મહાભારતના છઠ્ઠા ભાગ તરીકે હોવા છતાં છૂટો પણ મળી શકશે. આમાં ભીષ્મપિતામહ, શ્રીકૃષ્ણભગવાન, દેવર્ષિ નારદ, અને અન્ય પણ અનેકાનેક ઋષિમુનિઓના કલ્યાણકારી સંવાદો તથા ઉપદેશો છે. કદ ૬૧૧x૧૦, પૃષ્ઠસંખ્યા ૬૨૮, ચિત્રસંખ્યા ૪, પાકાંપૂઠાં, મૂલ્ય ૫, પોષ સુધી ૪૧,

૩-શ્રીવાલ્મીકિ રામાયણ-નું ઉત્તમ ભાષાંતર-આવૃત્તિ બીજી

આમાં પૃષ્ઠ ૧૩૪૦, ચિત્ર ૩૨, કદ ૬૧૧x૧૦, મજબૂત પાકાં પૂઠાં, સ્વદેશી કાગળ, મૂલ્ય ૬), બે ભાગમાં ૬૧, પોષસુધી ૦૧૧ કમી. વળી હનુમાન ઇત્યાદિ પશુ હતા કે મનુષ્ય? રાવણને માથાં દશ હતાં કે એક? હનુમાન સમુદ્ર કુદેલા કે તરેલા? ઈં બાળતો પર નવોજ પ્રકાશ પાડીને રામાયણનો પ્રભાવ અને ઉપકારકતા દર્શાવનારા અનેક લેખો અપાયા છે.

૪-શ્રીતુલસીકૃત રામાયણ-ઉત્તમ ટીકા અને ૪૦ ચિત્રો સાથે

આમાં મૂળ દોહા ચોપાઈ આવા મોટા અક્ષરમાં અને ગુજરાતી ટીકા આવા અક્ષરમાં છે. પૃષ્ઠસંખ્યા ૧૪૨૦, કદ ૬૧૧x૧૦, પાકાંપૂઠાં, સ્વદેશી મજબૂત કાગળ, વિદ્વાનોના ઉપર જણાવેલા ઉત્તમ લેખો, ક્ષેપક કથાઓ, લવકુશકાંડ, તુલસીદાસ ઇત્યાદિ ચાર મહાત્માઓનાં ચરિત્ર, હનુમાનચાલીસા, અષ્ટક, તિથિપત્ર, શલાકાપ્રશ્ન, માહાત્મ્ય તથા બીજી પણ પુષ્કળ બાળતો અપાઈ છે. મૂલ્ય ૬) બે ભાગમાં ૬૧, ૧૯૮૪ના પોષ સુધી ૦૧૧ કમી.

૫-શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ-મોટા બે ભાગમાં ત્રીજી આવૃત્તિ

વેદાન્તના આ સર્વોપરિ ગ્રંથમાં આવા મોટા અક્ષર, વેદધર્મસભાવાળું ઉત્તમ ભાષાંતર, પૃષ્ઠ ૧૬૦૦, કદ ૬૧૧x૧૦, મજબૂત કાગળ, પાકાંપૂઠાં, મૂલ્ય ૧૦, પણ પોષ સુધી ૮,

૬-૭-મહાભારતચિત્રાવલિ તથા રામાયણચિત્રાવલિ

એ પૈકી રામાયણચિત્રાવલિમાં રામાયણને લગતાં ૩૬ ચિત્રો છે; તથા મહાભારતચિત્રાવલિમાં મહાભારતનાં ૨૬ ચિત્રો ઉપરાન્ત ભારતસાવિત્રી-સ્તોત્ર, મંગલાચરણ, વૈદિક પ્રાર્થના, મહર્ષિઓને સ્મરણાંજલિ, શ્રીમહાભારતમાહાત્મ્ય, ઇત્યાદિ વિષયો આપ્યા છે. આ સર્વ આર્ટ પેપર ઉપર છપાયલું હોઈને કાગળના પૂઠા સાથે દરેકના ૦૧૧ પરંતુ પોષ સુધી ૦૧૧

૮-બીજી નવી આવૃત્તિઓ ઈં વિષે સૂચના-શુભસંગ્રહ ભાગ પહેલો, દયાળુમાતા, સદ્ગુણી બાળકો, બાળસદ્બોધ, બાળકોની વાતો, દુઃખમાં વિદ્યાભ્યાસ, આ પ્રત્યેકના ચાર આના છે; પણ એમાંની કોઈ પણ એક જાતની પાંચ પ્રત રૂ. ૧ માં, તથા એક કે વધુ જાતની મળીને છસો પ્રત (અને મુંબઈમાં ૫૫૦ પ્રત) રૂ. ૧૦૦ માં અપાશે.

ફત કે ઓછા મૂલ્યે માગન ને વિનંતિ

આ સંસ્થાનાં પુસ્તકો માટે ઉપલા પ્રકારની માગણીઓ હજી આવ્યા કરતી હોવાથી જણાવવાનું કે:-

આ સંસ્થામાં વગર કિંમતે કે નિર્ણિત કરતાં ઓછી કિંમતે પુસ્તકો આપવાનાં સાધન, સગવડ કે રિવાજ નથી. કોઈવાર કોઈ સજ્જન તરફથી આર્થિક સગવડ આવી પડવાથી જ્યારે કોઈ અમુક પુસ્તક હરકોઈ માગનારને આપવાના સંયોગો ઉભા થાય છે, ત્યારે તે પ્રકાર પ્રથમથીજ જાહેર કરી દેવાય છે; માટે જ્યાંસુધી એવું જાહેર કરાયું હોય નહિ, ત્યાંસુધી કોઈએ પણ એવી માગણી કરવી જોઈએ નહિ. આ સિવાય કોઈ કોઈ વાર અદ્ય-સ્વદ્ય આર્થિક સગવડ નીકળી આવતાં તેમાંથી તો માત્ર એટલુંજ બની શકે છે કે, ખાસ અમુક કોટી અને અમુક સ્થિતિવાળા-નેજ અમુક તમુક આપવાનું હોય છે; પરંતુ એવે પ્રસંગે પણ એવા પ્રકારનાં યોગ્ય પાત્રાને શોધી શોધાવીને વગર માગ્યેજ અપાય છે, અને માગવા આવનાર કે પત્રથી માગનારને તો શબ્દથી કે અનુત્તરથી નકારજ આપવાનો હોય છે. કોઈવાર કોઈને વગર માગ્યે કાંઈ અપાયું હોય તે ઉપરથી તે પોતાની લાયકાત કે હક્ક જુદાજ પ્રકારનાં કદવી લઈને એમ પણ માને છે કે, હવે તો આપણી આવા પ્રકારની સેવા આ સંસ્થાએ ઉઠાવી છે, અને તેથી જ્યારે જે પણ જોઈતું હશે તેની જરાપણ રુચિ દર્શાવીશું એટલે આપશેજ. કેટલાક માનવો વધારે સમજી હોવાથી તેઓ પોતે તો એવું સમજી લેતા નથી; પણ તે નહિ તો તેમને અપાયલું જોઈ સાંભળીને બીજા સામાન્ય માનવો તો અનેક માગવા આવે છે; અને જ્યારે નકાર સાંભળે છે, ત્યારે તે બિચારા મનમાં ગાળો દેતા દેતા ચાલ્યા જાય છે !

આગળ નાગપુરની જેલમાં ગયેલા બંધુઓ માટે કેટલાંક પુસ્તકો અંતર્યામીની આજ્ઞાથી વગર-મૂલ્યે અપાયલાં તે ઉપરથી અનેક સમજી માનવોને પણ માગવાની વૃત્તિ થઈ આવી હતી. ધનવાનો પાસે તો ભલે સમાજસેવકો માગી શકે; પણ આ સંસ્થા કેવી નીતિરીતિથી ચલવાતી હોય, અને માત્ર અન-લિશ્ચુ હોવાથી ધનવાનોને દાતાપણાને દારૂ પાવા જવા જેટલી રુચિ ધરાવતો હોય નહિ, તેથી કરીને કોઈએ પણ તેની ગુનેહગારીનો બદલો સામી માગણીરૂપે નહિ વાળતાં ક્ષમાજ આપવી જોઈએ.

જેઓ આ સેવકને ધનવાન કે સંસ્થાને માલીક માનવાના ભ્રમમાં પડવાથી કે બીજી કોઈ સમજણથી, પોતામાટે કે પોતાની સંસ્થામાટે કે બીજા કોઈ માટે મુક્ત કે ઓછા મૂલ્યે મેળવવાની આશા રાખતા હોય તેમને વિનંતિ છે કે:-“માત્ર ઇચ્છાનેજ ધર્મગ્રંથની કિંમતરૂપે સમજવી જોઈએ” એવી આ સેવકની હજી પણ પાછી માન્યતા છે; પરંતુ તેવી માગણીઓ પૂરી પાડવા પાછળ લાખો કરોડોની સગવડ જોઈએ તે આ સંસ્થા ધરાવતી નથી. આ સંસ્થાની મદદ તો માત્ર પુસ્તકોની કિંમતમાં જે કાંઈ સસ્તાપણું લાવી શકાય, તે લાવવામાં સમજવાની છે; અને એ રીતે જે કાંઈ કિંમત ખર્ચવાની રહી, તેટલી પણ સગવડ જેમની પાસે ન હોય તેમણે તો પછી તે આ સ્વજોથી માગવાને બદલે ધનવાન ગૃહસ્થો પાસે અથવા તો પોતે જે રાષ્ટ્ર-સેવકોની આગેવાની નીચે કે રાષ્ટ્રીય ફંડની રાહત નીચે દેશસેવા બજાવતા હોય ત્યાંજ માગવી જોઈએ. આ સેવકને જે પણ સંયોગો વચ્ચે જે કાંઈ કરવાનું હોય તે વર્ણવી બતાવવું, તેવા કરતાં “મજબીયૂસ” “લૂંટારો” “દશલાખનો માલીક થઈ બેઠેલો” તેમજ એથી પણ ખર્ચાળ ગાળો ને બળાપા માટે આ સેવક ના નહિ પાડે.

જેમને ધન પણ ન હોય અને માગવાની વૃત્તિ પણ ન હોય અને ધર્મગ્રંથની પુષ્કળ ભૂખ હોય, તેવાઓનેજ માટે આ સેવકનું કહેવું છે કે, માત્ર વાંચવાની ઇચ્છાનેજ કિંમતરૂપે ગણીને સહગ્રંથો મળવા જોઈએ; પરંતુ એ તો જ્યાંસુધી તેવાં કામો કરવાને ધનવાન ઉદારાત્માઓ જરૂરજોગા નીકળી આવે નહિ, અને જ્યાંસુધી ધનવાનોનું એવી ઉત્તમ અને અતિ અગત્યની બાબતો તરફ વિશેષ લક્ષ દોરવાને લાખો રૂપિયા તે ખાતે ખર્ચાવનારા અસામાન્ય રાષ્ટ્રસેવકો નીકળી આવીને એવી તેવી લોકહિતાવલ્લ યોજનાઓ વિશાળ પાયા ઉપર જારી કરે-કરાવે નહિ, ત્યાંસુધી ગ્રંથેચ્છુ-ઓએ તેમ થતા માટે શુનેચ્છા અને પ્રભુપ્રાર્થનાજ કરીને સંતોષ માનવાનો છે. સાચા દિલની પ્રભુ-પ્રાર્થનામાં જે બળ છે, તે બીજા કશામાં નથી.

લી. અવગુણસાગર લિશ્ચુ-અખંડાનંદ

વિવિધ ગ્રંથમાળાના પાઠકોને સૂચના

૧-મહાભારતના પહેલા ભાગ સાથે જે ૪૦૦ પૃષ્ઠ જેટલી મહત્વની હકીકતો જોડાઈ છે, તેમાંથી આ અંકમાં તો માત્ર ૫૦-૬૦ પૃષ્ઠ જેટલીજ હકીકતો અપાયેલી હોઈને બાકીની હકીકતો રામાયણને લગતી છે. જે આઠ ચિત્રો આ અંકમાં અપાયાં છે, તે પણ ઘણું ભાગે રામાયણનાંજ છે.

૨-વિવિધ ગ્રંથમાળાના આ અંકનું છૂટક મૂલ્ય દશ આના છતાં તે (શિલક હશે તો) પોષમાસ સુધી છ આનામાંજ અપાશે.

૩-વિવિધ ગ્રંથમાળાનાં ચાલુ ગ્રાહકોને તો આ અંક વિનામૂલ્યે, અર્થાત એ માળાદ્વારા દરવર્ષે અપાતાં પુસ્તકો ઉપરાંત વધારાનાજ પુસ્તકતરીકે મોકલાયો છે.

૪-પરંતુ એ ઉપરથી કોઈ એમ ન સમજી લે કે, આ તો જાહેરખબરોનું ચોપાનીકું છે. મહાભારત અને રામાયણ જેવા ધર્મનીતિના ગ્રંથોની ઉપકારકતા અને આવશ્યકતા લોકોના ધ્યાનપર લાવવી એજ હેતુથી તે મોકલાયો છે. કેમકે:—

એક માણસ સાક્ષાત્ કંપવૃક્ષ કે પારસમણિની પાસે બેઠો હોય, તોપણ જ્યાંસુધી તેના ગુણ અને ઉપયોગની તેને ખબર ન હોય, ત્યાંસુધી નથી તો તે તેનો લાભ ઉઠાવી શકતો, કે નથી તેનાં ભૂખ-દુઃખ દૂર થઈ શકતાં. મહાભારત અને રામાયણનું પણ એમજ છે. કેમકે તેમાં સમાયલાં જ્ઞાનચારિત્ર્ય એવાં ઉત્તમ છે, અને માનવહૃદયમાં તે એવી તો ઉત્તમ છાપ પાડી દે છે, તથા ઉચ્ચ ભાવના જગાડી દે છે, કે જેના પરિણામે ચારે પદાર્થ (ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ) પણ પામવા જેટલી યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. રામાયણ અને મહાભારત એ આવી અદ્ભુત અને ઉચ્ચતમ વસ્તુ હોવા સાથે તેના રચનાર પણ વ્યાસ અને વાલ્મીકિ જેવા મહર્ષિઓ હોવાથી એવા મહાન ગ્રંથોની તો જેટલી પણ સ્તુતિ અને ઉપકારકતા ગવાય તેટલી ઓછી છે. કેમકે જનસમૂહની જાણમાં એની મહત્તા અને ઉપકારકતા જેટલી પણ વધુ આવે છે, તેટલું તેના તરફ વધારે ધ્યાન ખેંચાઈને તેનો પ્રચાર અને ઉપયોગ વધારે થતો ચાલે છે; અને તેમ થવાથી સજ્જન સુખની સમજણ, ઇચ્છા, આતુરતા અને સમીપતા વધતાં ચાલીને લોકલિનનાં કાર્યો પણ જનસમાજમાં વધુ સંખ્યામાં, વધુ વેગથી, વધુ ઉંડાણથી અને વધુ નિષ્કામતાથી થવા માંડે છે. *

૫-ઉપરના હેતુથી વિવિધ ગ્રંથમાળાના ગ્રાહક અંધુઓપ્રત્યે આ અંક વિનામૂલ્યે મોકલવાની સાથે એક ખાસ વિનંતિ પણ છે કે, તેઓ પોતાના સ્નેહી-પાડોશીઓ વગેરેને આ અંક વાંચવા-સાંભળવાનો અને તેટલો વધારે લાભ આપે; તથા બીજી રીતે પણ રામાયણ અને મહાભારત તરફ તેમનું ધ્યાન વધારે ખેંચાય તેમ કરે.

૬-વિવિધ ગ્રંથમાળાનાં ગ્રાહકોમાં કોઈકોઈ અંધુ એવા પણ હોય કે જેમને એક યા બીજા કારણસર આ અંક ઉપયોગી લાગે નહિ. એવા પ્રત્યેક અંધુને વિનંતિ કે, જે કોઈને તે ઉપયોગી લાગે તેને તે આપી દેવો. અને તેવો પણ જોગ ન હોય તો ટિકીટ ચોઢીને યા કોઈ સાથે અમદાવાદ પાછો મોકલી આપવો.

૭-વિવિધ ગ્રંથમાળાના આ પછીના અંકતરીકે ‘શુભસંગ્રહ-ભાગ બીજો’ કેટલાક માસથી લગભગ છપાઈ ચૂક્યા જેવું છે. સહેજસાજ બાકી છે. તે પણ હવે સત્તર થઈ જશે. પરંતુ ગયા વર્ષમાં નીકળેલા પહેલા ભાગ કરતાં એ બીજો ભાગ ઘણો મોટો (એટલે કે વિવિધ ગ્રંથમાળાના અર્ધા વર્ષ જેટલા કદનો) હોવાથી તે બંધાઈને રવાના થતાં સુધીમાં તો (રેગોની માતા શરદ-ઋતુના પ્રતાપે) કાર્તિક માસ પણ વીતી જવા સંભવ છે. હકીકત આવી હોવાથી સંવત ૧૯૮૨ નું છેલ્લું પુસ્તક તો શિયાળાની આખર સોરજ નીકળી શકશે.

૮-મહાભારતને લગતા ખાસ ઉપયોગી લેખોનો જે ચારસો પૃષ્ઠ જેટલો સંગ્રહ (મહાભારતના પહેલા ભાગ ભેગો) છપાયો છે; તેની પણ થોડીક જૂની પ્રત બંધાવેલી હોઈને તેનું મૂલ્ય રૂ ૨ રખાયું છે. પરંતુ એ પણ (શિલક હશે તો) પોષમાસ સુધી માત્ર રૂ ૧ માં અને પાકાં પૃષ્ઠો સાથે

* આ પેરો વાલ્મીકિ રામાયણના નિવેદનમાંથી થોડા ફેરફાર સાથે લીધા છે.

૧૧ માં અપારો. તેનું પોસ્ટેજ શુમારે આડેક આના અને વી. પી. સાથે બારેક આના વધુ આવશે. ૯-ગત વર્ષમાં શુભસંગ્રહનો પહેલો ભાગ બહાસ થઈ ગયેલો તેની, તેમજ દ્વાયુભાતા અને સદ્ગુણી પુત્રી, એ બંને પુસ્તકોની નવી આવૃત્તિઓ નીકળી ચુકી છે. એ પ્રત્યેકનું મૂલ્ય ચાર આના છે; પરંતુ રૂ. ૧ ની પાંચ પ્રત અપાય છે. એ ઉપરાંત બાળોપયોગી પુસ્તકો-સદ્ગુણી બાળકો, બાળસદ્બોધ, અને બાળકોની વાતો આ પુસ્તકો પણ એજ મૂલ્યે ને એજ ધોરણે અપાય છે. આ કુલ પાંચ પુસ્તકોમાંનાં એક અથવા વધુ જાતનાં મળીને એક સાથે છસો પુસ્તક અરીદશે, તેમને તે માત્ર સો રૂપિયામાંજ અપારો.

૧૮-વિવિધ ગ્રંથમાળાના બીજા ભાગનું સંવત ૧૯૮૧ નું છેલ્લું પુસ્તક ૬૭ બાકી રહ્યું છે તે પણ જનતાં સુધી ૧૯૮૪ ના ફાગણ સુધીમાં બહાર પડી જવા ઉમેદ છે. જે તે ઉતાવળ કરીને જેવું થાય તેવું ઝટપટ આપી દેવું હોત, તો તો તે ક્યારનું છપાઈને મોકલાઈ ગયું હોત.

૧૧-વિવિધ ગ્રંથમાળાના બીજા વિભાગનું બીજા વર્ષનું પણ લવાજમ જે કોઈ ગયા વર્ષમાં આપી ચૂક્યા હશે, તેમને તે ચાલુ વિભાગના નવા વર્ષમાં મજરે અપાઈ જશે. જેમની તેવી મરજ નહિ હોય, તેમને તે નાણાં એક પત્ર લખીને મંગાવી લેવા વિનંતિ છે.

૧૨-સગવતી ભાગવત-આ ગ્રંથની બીજી આવૃત્તિ છપાવા માંડી છે. જનતાં સુધી તે જે ત્રણ માસમાં અને દીલ થઈ તો હોળી સુધીમાં તો નીકળશેજ. તેનું મૂલ્ય રૂ. ૫ અને તરત માટે શુમારે ૪૧૧ રહેશે. વિવિધ ગ્રંથમાળાના એ સમયના અંકમાં એ વિષે જણાવાશે.

૧૩-ગ્રંથમાળામાં દીલ-ચાલુ સાલમાં મહાભારતના ભાગો, રામાયણો, યોગવાસિષ્ઠના ગ્રંથો, શુભ સંગ્રહનો બીજો ભાગ, એવા મોટા મોટા ગ્રંથો આડે અને શરીર-પ્રકૃતિનું જેમ તેમ ગળડવા આડે વિવિધ ગ્રંથમાળા પાછળ નેછતું ધ્યાન આપી શકાયું નથી. પરંતુ જે નિયંતાએ ચાલુ સાલમાં આગલા કોઈપણ વર્ષ કરતાં વધારે ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ કરાવ્યા છે; તેની ઇચ્છા હશે તો વિવિધ ગ્રંથમાળા એક વર્ષ મોડી પડી ગઈ છે, તે આડો પણ ૧૯૮૪ ના વર્ષમાં કે ૧૯૮૫ સુધીમાં પૂરાઈ જાય તો આશ્ચર્ય નથી.

મહાભારત લેખ તથા લેવા ઇચ્છન રત્ન સૂત્રના

૧-મહાભારત જેવો આ અતિ હિતકારક ધર્મગ્રંથ સમજી માણસોને તો વહેલો મોડો પૂરી કિંમતે પણ લેવોજ પડશે; તો પછી તે સવેળા અને કિંકાયતી કિંમતેજ તેમણે શામાટે ન લેવો? ગુજરાતી પ્રેસનું આખું મહાભારત જ્યારે ૭૫) થી પણ મળતું નહિ, ત્યારે તેનું બીજું કનિષ્ઠ ભાષા-તર ૩. ૫૦)થી પણ અનેકોને લેવું પડેલું. માટે આ મહાભારત વેચાઈ ગયા પછી પાછું એવું ન કરવું પડે તેટલા માટે, તથા આવા મોટા ગ્રંથ ફરી ફરીથી છપાવા સહજ નથી તેટલા માટે પણ જેમનાથી અને તેમણે આવી વિરલ તકનો લાભ અને તેમ તરતમાં લઇ લેવો જોઈએ.

૨-અગાઉથી પૈસા ભરી આ મહાભારતના ગ્રાહક થનારમાટે કેટલાક સમય સુધી ૩. ૨૮) અને તે પછીને માટે ૩૦) રખાયા હતા; પરંતુ મહાભારત નીકળ્યા પછીજ વિવિધ ગ્રંથમાળાનો અંક કહાડવાનો હોવાથી તેની દીલને લીધે મહાભારતનું ૩. ૩૦) મૂલ્ય, સં. ૧૯૮૩ના શ્રાવણ સુધી લંબાવાયું હતું. પરંતુ મહાભારતના પહેલા ગ્રંથમાં જે જે લેખો ઉમેરવા હયાં, તેને લખને ભાદ્રપદ આખરેજ બધા ભાગ તૈયાર થઈ શક્યા; એટલે તે પછી આસોમાંજ વિવિધ ગ્રંથમાળાનો આ અંક નિકળી શક્યો છે. આથી ફરીને મહાભારતનું તૈયાર થયા પછીનું કિંકાયતી મૂલ્ય દિવાળી પછી પણ ૧૯૮૪ ના પોષમાસ સુધી લંબાવવામાં આવ્યું છે. અર્થાત એ સમયસુધી તૈયાર મહાભારતના ૩. ૩૨) અને મુંબઈના કાર્યાલયમાં ૩૩) રખાયા છે. વળી મહાભારતચિત્રાવલિ એની સાથે મફત અપાશે.

૩-અગાઉ જેઓ આ ખાતાનાં શાંતિપર્વને તથા આદિ અને સભાપર્વને ખરીદી ચૂક્યા હોય, તેમણે પણ તે તે ગ્રંથ આ સાત ભાગના પેટામાં નવાજ લેવા દીક છે; છતાં જેમને તે એક અથવા બે ગ્રંથ નહિજ લેવા હોય તેમની પાસે તે દરેક ગ્રંથ દીક ખર્ચાયલા પૈસાબદલ ૩.૨૧૧ ઓછા આપવાના છે.

૪-મુંબઈના જે સજ્જનો પાસેથી આ ગ્રંથના માર્ગવ્યયબદલ ૩. ૧૧૧૧ વધુ લેવાયેલા; તેમને સાતે ભાગ એકી વખતે મુંબઈમાં આપવા દરવાથી એમાંનો વધારાનો ૩. ૦૧૧૧ એ ગ્રંથ સાથે પાછો અપાશે; અને જેમણે અમદાવાદથી મોકલવાના પેકીંગ ઇન્ચાર્જ ૩. ૧) વધુ ભર્યો હશે તેમને તે પણ પાછો અપાશે.

૫-મુંબઈના ગ્રાહકોએ ભરેલાં નાણાંની પાવતી મુંબઈમાં કાલબાદેવીના મંદિર સામેના કાર્યાલયમાં મોકલી આપીને તેમજ અમદાવાદના કાર્યાલય ખેડાં ગ્રાહક થનારે અમદાવાદના કાર્યાલયમાં પાવતી મોકલી આપીને મહાભારત મંગાવી લેવું. જેમની પાવતી ગેરવલ્લે ગઇ હોય તેમણે પોતાની સહીવાળો કાગળ તથા પાવતીનો નંબર, તારીખ, ઠેકાણું અને નામ વગેરે લખી મોકલવું જોઈએ; અને ઘણી હયાત ન હોય તો તેવા શેરા સાથે તેમના વતી વંશવારસે લખવું જોઈએ. એ કે વધારે માણસો માગનારા નીકળશે તો તો તે આપવામાં ધુન્યવાડો અને દીલજ થશે.

૬-આ ગ્રંથ વી. પી. થી તો મોકલાશેજ નહિ. માટે પોસ્ટરસ્તે મંગાવનારે કિંમત ઉપરાંત પોસ્ટેજ તથા રજીસ્ટર ખર્ચ મળીને ૩. સાડાપાંચ પ્રથમથીજ મોકલી આપવા જોઈએ. પોસ્ટેજ ખર્ચ વી. પી. રસ્તે ભરવો હશે તો તેમ પણ થઈ શકશે.

૭-રેલ્વેરસ્તે મંગાવનારને આ ગ્રંથ બહુ ઓછા ખર્ચે આવશે અને પેકીંગ ઇન્ચાર્જ પણ નહિ ચઢતાં માત્ર રેલ્વેખર્ચજ ૩.૧ થી ૨ જેટલો ભરવાનો રહેશે. પરંતુ એ રસ્તે પણ વી.પી. થી નહિ મંગાવતાં કિંમત, તેમજ રેલ્વેશનનું નામ અને રેલ્વે રીસીટ મોકલવાનું શીરનામું પ્રથમથીજ મોકલવાં.

૮-મહાભારતનું વજન પેકિંગ સાથે ૨૪-૨૫ રતલ થવાને લીધે રેલ્વે પાર્સલથી મોકલવામાં બંગાળી ૨૦ શેરનો ચાર્જ ભરવાનો આવશે. માટે જેમને એના ભેગાં આ સંસ્થાનાં બીજાં પુસ્તકો પણ પંદર રતલ વજન સુધીનાં મંગાવવાં હશે, તેમને તે વિનાખર્ચે મંગાવવાની તક છે. મંગાવતી વખતે આ વાત પણ ધ્યાનમાં રાખવી કે:-આ સંસ્થા સિવાયનાં બીજાં પુસ્તકો મોકલવાનું એક નિયમતરીકેજ બંધ છે, અને કમીશન નીચેના નિયમ મુજબ અપાય છે.

૯-અમદાવાદના કાર્યાલયમાંથી મહાભારત સિવાયનાં પુસ્તકો કમમાં કમ ૩. ૨૫) કે વધુનાં લેવાથી ૧૨૧૧ ટકા, અને ૧૦૦) કે વધુનાં લેનારને ૧૫ ટકા અપાય છે. ૨૫) નાં કે ૧૦૦) નાં

પુસ્તકોની ઉપરાંત મહાભારતની એક પણ પ્રત લેવાઈ હશે, તો તેમાંથી પણ એટલા ટકા કપાત થશે;

૧૦—એકલું મહાભારતજ લેવા ઇચ્છનાર માટે કમમાં કમ ત્રણ પ્રત લીધી હશે તોજ ૧૨૧ ટકા અને દશ પ્રત એકસાથે લીધી હશે તોજ ૧૫ ટકા કપાશે.

૧૧—મુંબઈમાં પણ ઉપલાજ ધોરણથી કમીશન અપાશે; પરંતુ તે ૧૨૧ ને બદલે ૬૧ ટકા, અને ૧૫ ટકાને બદલે દોઢ આનો અપાશે.

૧૨—કોઈ પણ પુસ્તકની કિંમતમાંથી કોઈ પણ કમીશન કપાતું નથી.

૧૩—આફ્રિકા વગેરે દૂર દેશાવર માટે પણ કિંમત ૧૯૮૪ ના પોષ માસ સુધી રૂ. ૭૬) ને બદલે ૩૨) અથવા તો પચાસ શીર્લીંગ અને પોસ્ટેજ ૪૦ બદલ તેર શીર્લીંગ અથવા રૂ. સાડાઆઠ મોકલવા. અને તે પછી તો પૂરેપૂરી કિંમત તથા પોસ્ટેજ મોકલવાં.

૧૪—દશેક વર્ષ પૂર્વે મહાભારતની યોજના, તે સમયના ખર્ચના પ્રમાણમાં રૂ. ૧૬) અને ૧૨૧થી કહાડેલી; પણ પાછળથી મોંઘારત થતાં એ યોજના પડી મૂકાઈને અનામતવાળો રૂપિયો પાછો અપાયો હતો. હજી પણ જે થોડા સંજ્ઞનોએ એ રૂપિયો નથી મંગાવ્યો, તેમણે તે ૧૯૮૪ની હોળી સુધીમાં તેની પાવતી અથવા બીજો દાખલો મોકલીને તે રૂપિયો મંગાવી લેવો; નહિ તો તે જ્ઞાનયજ્ઞખાતે વાપરી દેવાશે.

૧૫—મહાભારત તેમજ રામાયણને લગતાં ચિત્રોની જુદી ચિત્રાવલિઓ પણ બંધાવી છે. એ પૈકી “રામાયણચિત્રાવલિ”માં ચિત્રોની સંખ્યા ૩૬ છે; અને “મહાભારતચિત્રાવલિ”માં ૨૬ ચિત્રો ઉપરાંત મંગળાચરણ, માહાત્મ્ય, સ્મરણાંજલિ, વગેરેનાં ૧૬ પૃષ્ઠ અપાયાં છે. મૂલ્ય એ દરેકનું બાર, પાકાં પૂંદાં સાથે ૧) અને પોષ સુધી બા તથા બા છે.

૧૬—રામાયણ તેમજ મહાભારતમાંનાં થોડાંક બહારનાં ચિત્રાસિવાયનાં બાકીનાં જે પણ ચિત્રો વહેંચવા કારવવા સારૂ છૂટાં લેવાં હશે, તેના મૂલ્યની વિગત:—

૧ થી ૧૦ પ્રત સુધી.....	દર પ્રત દીઠ.....	૭ પાઇ
૧૧ થી ૫૦ „ „ ...	ચાર પાઇ
૫૧ થી ૧૦૦ „ „ ...	ત્રણ પાઇ
૧૦૧ થી ૫૦૦ „ „ ...	અઢી પાઇ
૫૦૧ થી વધુ પ્રતો માટે	... „ ...	બે પાઇ

આ અંકનું નિવેદન

આ સંસ્થા તરફથી ચાલુ ૧૯૮૩ માં નીકળેલા મહાભારત અને રામાયણ સાથે તે તે ગ્રંથને લગતા જે જે લેખો અપાયલા, તેમાંના કેટલાકનો આમાં સંગ્રહ અપાયો છે. આ સંગ્રહ વિવિધ ગ્રંથમાળાના પાઠકો તરફ એટલા માટે મોકલાયો છે કે મહાભારત અને રામાયણની ઉપકારકતા તેમની જાણમાં વધારે આવે અને તેનો ઉપયોગ કરવા તરફ તેમનું ધ્યાન વધારે ખેંચાય.

આપણુ હિંદુસંતાનોને ઋષિમુનિઓ તરફથી એ ગ્રંથોરૂપે જે અદ્ભુત વારસો મળ્યો છે; તે હીરા-રત્નોથી પણ ધણો વધારે કિંમતી અને રોજરોજ વાપરવાના અનપાણીથી પણ વધારે અગત્યનો માનસિક ખોરાક છે. વળી એને પરમ સુખદાયક વસ્તુસ્થિતિ તરફ દોરવી જનારા ભોમીયા પણ કહી શકાય, અને પંથ-પ્રકાશક જ્ઞાનસૂર્ય પણ કહી શકાય.

‘સંગ તેવો રંગ’ ને ‘અન્ન તેવો ઓહકાર’ એ તો પ્રસિદ્ધ વાત છે. રામાયણ અને મહાભારત જેવા ઉચ્ચકક્ષા ગ્રંથોને રચવાવાળા મહર્ષિઓ પરમાત્મદર્શી હોવાથી તેઓ માત્ર લોકોના ધર્મ-કલ્યાણ અને યોગ-લેખ અર્થેજ એ ગ્રંથો ગુંથી આપી ગયા છે. પોતાની પ્રખર પ્રતિભા, શુદ્ધાતિશુદ્ધ હૃદય અને ઉચ્ચતમ જ્ઞાનાનુભવને એમાં જેટલાં પણ અને તેટલાં વધારે તેમણે રેડ્યાં છે. એથીજ જગત-ભરમાં જેનો જોટો ન મળે એવા ઉત્તમોત્તમ ગ્રંથ એ નિવડી શક્યા છે; એથીજ એ ગ્રંથો હિંદુજાતિની શ્રેષ્ઠ સંપત્તિ અને સર્વોત્તમ વારસાતરીકે ગવાઈ રહ્યા છે; અને એથીજ એનો ઉપયોગ-સમાગમ કરવો એ તેને રચનારા મહર્ષિઓના સમાગમ સેવવા જેવું, અથવા તો પારસમણિ સાથે લોહને ઘસવા જેવું મહાફળદાયક નિવડે છે. એ ગ્રંથોમાં તે તે કથાનાં મુખ્ય પાત્રો ઉપરાંત અન્ય પણ એવા એવા જ્ઞાનચારિત્રની પરાકાષ્ટાએ પહોંચેલા ઉન્નત આત્માઓની અનેકવિધ સાધના-સફળતાઓ એમાં વર્ણવાયલી છે, કે જેથી એ ગ્રંથોનું વાંચન-મનન જે કોઈ હૃદયપૂર્વક કરે, તેમના આચાર-વિચાર (જ્ઞાનચારિત્ર) સદજે સંદર્ભે ઉન્નત થતા ચાલે; અને ઇચ્છા હોય તો તેમને ઉચ્ચાતિઉચ્ચ સત્ય સંપત્તિ પણ સદાને માટે પ્રાપ્ત થાય, એમાં આશ્ચર્ય નથી. ઋષિકૃત ગ્રંથો આવા પરમ સુખદાયક હોવાથી તેને માટે ખરૂં જોતાં તો મણિની કે કલ્પતરુની ઉપમા પણ હીનોપમા-જ ગણાય. આવા ગ્રંથોને ચારે પદાર્થદાયક (ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષદાયક) કહ્યા છે તેમાં પણ અતિશયોકિત નહિ હોઇને અક્ષરે અક્ષર સાચી વાત છે.

પરંતુ એવા ઉન્નતિદાયક ગ્રંથો ભારતભૂમિમાં મોજુદ હોવા છતાં દેશમાં આટલી બધી દુર્દશા અને ધર્મનીતિની ન્યૂનતા શાથી થઈ? મુખ્ય કારણ તો એજ કહી શકાય કે, એ પરમ પૂજનીય ઋષિમુનિઓના ઉન્નત આચારવિચારો અને ગ્રંથ-ઉપદેશોનાં સેવન-સમાગમ અને શિક્ષણ-અનુસરણ કરવાનું અમો હિંદુજાતિનાં સંતાનોમાંથી ઘટતું ચાલ્યું, અને ઘટતાં ઘટતાં છેક નહિ જેવુંજ બની રહ્યું.

મહાભારતની રચના આજથી પાંચ હજાર વર્ષપર થઈ, કે જ્યારે કળિકાળની તો માત્ર શરૂઆતજ હતી; ત્યારથી ભારતવાસીઓમાંથી સર્વોચ્ચ ધ્યેય અને ધર્મ-ધ્યાન વિસરાતું ચાલીને દુનિયાઈ ધનવૈભવને ઇષ્ટતા-પ્રધાનતા અપાવા લાગી હતી; દીર્ઘદષ્ટિ અને વિશાળ હૃદયનું સ્થાન સંકુચિતપણું લેવા લાગ્યું હતું; અને તેથીજ ધનવૈભવ પણ ધર્માનુસાર મેળવવા-ભોગવવાને બદલે ચાર્વાક મત જેવી જામરતાપૂર્વક (એટલે કે ધર્મ-ધ્યાનને બાજુ મૂકી દેવાઈ અધર્મ ને અનીતિપૂર્વક) મેળવવા-ભોગવવાનું ધોરણ, રાજ-મહારાજાઓમાં અને તેમના શિક્ષક-સલાહકારોમાં પણ પ્રવેશતું ચાલ્યું હતું. આવી રીતે જ્યાં પ્રગ્નના રક્ષક-શિક્ષકોમાંજ લૌકિક ધન-વૈભવને અને અધર્મ-અનીતિને સર્વસ્વ મનાય-સેવાય; ત્યાં પછી “યથા રાજ તથા પ્રગ્ન” થવા માંડે એ પણ સ્વાભાવિકજ છે.

પરંતુ એ સમયે એવી રીતે શરૂ થયેલી કળિયુગની શરૂઆત, અથવા તો ઇધર ઉધર દેખાવા લાગેલાં અધર્મનાં વાદળો, આગળ જતાં કેવું ભયંકર રૂપ લેશે અને ધર્મનીતિના સૂર્યને, તથા તેના મુખ્ય ફળરૂપ મોક્ષ-વિશ્વાસને અને ગૌણ ફળસ્વરૂપ ધનવૈભવના પ્રકાશને દબાવી દબને

ભારતવાસીઓને કેવા ભયંકર અજ્ઞાન-અધિકારમાં, અને તેના પરિણામે દુર્દશાના દરિયામાં ડૂબાવી દેશે; એ વાત વ્યાસ ભગવાનના સમજવામાં આવી જાય અને તેથી પ્રયત્ન લાગણી થઈ આવે, એ પણ સ્વાભાવિકજ હતું. “વસુધૈવ કુટુંબક”ની હૃદયવિશાળતા તો એવા ઋષિવર્ષમાં સ્વાભાવિકજ બની રહી હોય; એટલે પછી એ અવળે રસ્તે ચઢાવી દેનારી કુમતિ કુસટાપર આર્ય સંતાનોને દિવસાનુદિવસ મોહાંધ બનતાં જોઈને, અને તેના અધિપતિરૂપ કળિયુગ-રાક્ષસના મુખમાં તેમને પ્રવેશતાં જોઈને તેમણે જે લાગણીભર્યો અવાજ ઉઠાવ્યો હતો; તે આજે પણ મહાભારતમાં તેના ભાગ્યશાળી પ્રેમીઓને અનેક આકાર-પ્રકારે જાણવા-સાંભળવાનું મળે તેમ છે. અત્ર તરફથી હાલ નીકળેલા મહાભારતના પહેલા ગ્રંથની શરૂમાં એ પ્રકારનું જે “સાવિત્રીસ્તોત્ર” અલગ અપાયું છે; તેમાંની નીચલી લીટીઓમાં વ્યાસમુનિનો અધિક સ્પષ્ટ અવાજ હોવાથી તે અહીં પણ આપવાનું મન થઈ જાય છે. તે એ કે:-

ऊर्ध्व बाहुर्विरौम्येष नात्र कश्चित् शृणोति मे ।

धर्मादर्थश्च कामश्च स किमर्थं न सेव्यते ॥

न जातु कामान्न भयान्न लोभात् । धर्मं त्यजेज्जीवितस्यापि हेतोः ॥

धर्मो नित्यः सुखदुःख त्वनित्ये । जीवो नित्यो हेतुरस्य त्वनित्यः ॥

મહર્ષિ વ્યાસ ભગવાનની એ હાકલ આ ધોર કળિકાળમાં તો વળી હિંદુ સંતાનોએ વધારે સાંભળવા-સમજવા જેવી છે. તેથી એમાં રહેલો ભાવ આ નીચે જરા વિસ્તારપૂર્વક આપીશું. કેમકે એમાં એવો ઉત્તમ, ટુંકો ને સારો-સંધો માર્ગ દર્શાવાયો છે, કે જેને અનુસરવાથી આ કળિકાળમાં પણ સતજીગનું આસ્વાદન અને પરિણામ મેળવી શકાય તેમ છે.

“મારા બન્ને હાથ ઉંચા કરીને હું હાકલ કરી રહ્યો છું, તોપણ આ જગતમાં મને કોઈ સાંભળતુંજ નથી! તે પોકાર એ છે કે:-હે માનવો! દુનિયાઈ ધનવૈભવ તો ધર્મપૂર્વક મેળવાય-ભોગવાય તોજ તે સુખકર નિવડે છે; એ એક સિદ્ધ થયેલી-‘એક ને એક એ’ જેવી પાકી વાત છે; તોપણ તમે શા માટે ધર્મનું સેવન કરતા નથી? વળી આ પણ એક પ્રયોગસિદ્ધ વાત છે કે, આ સંસારમાં ‘ધર્મ’ એ નિત્ય છે, અને સુખ-દુઃખ તો અનિત્ય છે; જીવાત્મા અમર (નાશરહિત) છે, અને જીવન તથા જીવનના સાધનરૂપ દેહ તથા ધનધામાદિ સર્વ અનિત્ય (નાશવંત) છે. માટે હે લાકડો! એ અનિત્ય પદાર્થોને ખાતર, એને મેળવવાનાં લોભ-લાલચ ખાતર, એ પદાર્થો નહિ મળે કે જતા રહેશે એવા ભયને ખાતર, અથવા તો એ ચાર દિવસના અનિત્ય જીવનને ખાતર પણ તમે ધર્મને તો છોડતાજ નહિ.”

કળિનો એ પ્રારંભકાળ છતાં પણ વ્યાસ ભગવાનને એ અવળા માર્ગ સામે (ખરે રસ્તે મૂકીને ખોટે રસ્તે ચઢી જવા સામે) એવો અવાજ ઉઠાવવો પડ્યો હતો; અને ઉઠાવ્યા છતાં પણ તે તરફ લોકો ધ્યાન આપતા નહિ; તો પછી અત્યારના ધોર કળિયુગના શ્રોતા-ઉપદેષ્ટાનું તો કહેવાનુંજ શું! અમે હિંદુ સંતાનો તો હવે એવાં વિચિત્ર બની ગયાં છીએ કે, છેવટે કદાચ નર્કાગારમાં જવું પડે તો અમે ત્યાં પણ જઈ વસીશું; પણ અત્યારે તો અમને એ ધર્મ-કર્મની વાત જાણવા-સાંભળવાની ગરજ પણ નથી ને ધ્રુસદ પણ નથી! એક તરફ આવું છે, તો બીજી તરફ શ્રોત્રીય ને બ્રહ્મનિષ્ઠ સાધુ બ્રાહ્મણોની તો વળી પ્રથમથીજ વિરલતા (એટલે કે હજારો અને લાખોમાં કોઈકજ હોવાની વાત) કહેવાતી આવી છે; એટલે પછી હાલના અજ્ઞાનાંધકારમાં તો એવાઓની સુલભતા હોયજ ક્યાંથી! ત્રીજી તરફ એવાઓને શોધવા-ઓળખવાની અને સાધવા-સમજવાની શુદ્ધિ-શુદ્ધિ કે ગરજ-ફરજનું જ્ઞાન-જ્ઞાનજ બધું ન હોય; ત્યાં પછી એવા મુક્તાત્માઓના યોગ-ઉપયોગ તો લાધેજ શાના! યોથી તરફ વળ્યાંશ્રમનાં ધર્મનીતિને રક્ષવા-પ્રેરવા સૂઝયલા ધણીખરા આચાર્યદેવતાઓ

* આ ધોર કળિકાળમાં એવા મહાત્માઓ અતિ વિરલ છતાં પણ છતાં તો હોય છે; પરંતુ તેમની નીતિ-રીતિ અને સ્થિતિ-સમજણ, કળિયુગી આત્મા-મહાત્માઓથી જુદાજ પ્રકારની હોય છે. આ તરફ જનવર્ગ પણ એવી દશાએ પહોંચી ગયો છે કે તેનો એવાઓ સાથે મેળ નહિ આવતાં એવાઓનોજ યોગ-ઉપયોગ ખસતો આવે, કે જે વાસ્તવમાં-અંદરથી-ગમે તેવા છતાં પણ બહારના આચાર ઉચ્ચાર-વર્ગેમાં જરા ડોળ-આવડતવાળા હોય! કહેવત છે કે “જેસલે કો તેસલા, તેસલે કો તાઈ; તીનેંને મિલતરકે, તુનતુનિ બલધ.” અથવા તે

પણ માત્ર પામર-વિપરી-કોટીના લોકવર્ગની હાથે હાજર લખતા ચાલીને માનમોટપનાંજ મદિરાપાન ગટકાવતા મ્હાલે છે ! પાંચમી તરફ વિદેશીઓના દેશી દલાલ-કલાલોથી ઉભરાઈ રહેલાં શહેર-અંદરો તો વળી વિદેશી વિધર્મી બનાવટો અને પ્રચારકોને સત્કારી-પ્રચારીને તેના બદલામાં બોટોની બોટો ભરી ભરીને લક્ષ્મીદેવીને તથા ઋષિમુનિઓએ શીખવેલાં ધર્મનીતિને દેશપાર કરવા પાછળ મંડ્યા રહે છે ! છઠી તરફ એકજ માતાના દીકરા હિંદુ-મુસલમાનો વચ્ચે કૌરવપાંડવ કરતાં પણ વધારે વૈમનસ્ય ફેલાવવાને તેઓ ધોર દુઃખ તરફ ડેલાઈ રહ્યા છે ! સાતમી તરફ ધર્મને નામે પોતાનાં કાંડાં બાવડાં મળખૂત બનાવવા માટે-પોતાની સંખ્યા ખૂબ વધે અને હિંદુજાતિનું ઝટ સલાનાશ નીકળે તેટલા માટે-વરસ દહાડે સિત્તેર કરોડ રૂપિયા તો વિદેશી ખ્રિસ્તીઓ તરફથી સીધે સીધા પણ ભારતભૂમિમાં વર્ષાવાઈને બંદુકની ગોળીઓ કરતાં પણ વધારે ઘણું હિંદુ-જાતિનો કાઢી રહ્યા છે ! આઠમી તરફ કન્યાવિક્રય, જૂદ-પ્રપંચ, બાળલગ્ન અને કુરુદિમ્મ માનવો પોતાના પુનિત પૂર્વજોના નામને લગ્નવી રહ્યા છે, અને તોપણ પોતાને ઉચ્ચ વર્ણોમાં ખપાવી રહ્યા છે ! નવમી તરફ ચારે વર્ણશ્રમવાળાઓ આલડછેટમાંજ સર્વસ્વ માની બેસીને પોતાનાં મળમૂત્ર ધોનારા અંત્યજ માનવોને તિરસ્કારી તિરસ્કારીને વિધર્મીઓમાંજ ભળવા-વટલાવાને ધકેલી રહ્યા છે ! અને તેમ કરીને પોતાનાજ પગમાં કુદાડો મારવાની-એટલે કે હિંદુજાતિમાંથી ઋષિમુનિદત્ત ધર્મનીતિને જડમૂળથી ઉખેડી કલાડવાની-બલાદુરી બજાવી રહ્યા છે ! દશમી તરફ એવી રીતે અમારેજ હાથે લાખોની સંખ્યામાં પરધર્મમાં હોમાયા કરાતા એ અંત્યજ લાખો, બીજાં પણ હિંદુ માનવીઓને ફેસલાવવા-વટલાવવા પાછળ ખાઈ-પીને મંડ્યા રહે એમાં પણ નવાઈ શી છે ! અગિયારમી તરફ લોકપુણ્ય પણ હજી એટલાં બધાં દુર્બળ છે કે પાયામૂત સાચા ધલાજોને શોધવા-સમજવાવાળા, સાચાં જ્ઞાનચારિત્રને સાધવા-પ્રચારવાવાળા અને સાદા સીધા વિશાળ પંથે પળવા-પળાવવાવાળા જે ગુણવાન, બળવાન અને સર્વભાવે નિઃસ્પૃહી અગ્રેસર-ઉપદેશક જોઈએ, તેવા તો દેખાય-ઓળખાય અને સત્કારાય ત્યારની વાત ત્યારે ! બારમી તરફ જનવર્ગનાં ખનમાં પણ એવાઓની ભૂખ-ભાવના જાગે-માગે નહિ, ત્યાંસુધી કેળુ કેને કહે-સાંભળે, મળે-મેળવે કે ઓળખે-ઓળખાવે ! કેમકે એવો કોઈ ઘર બેઠાં આવી મળે તોપણ તે “અંધજાને આરસી” અથવા “મૂખને હારો” આવી મળવા જેવું નકામું નિવડે; એટલુંજ નહિ પણ બેઠાં માનવીઓ માટે તો તે મિથ્યાભિમાનનેજ વધારનારું નિવડે ! તેરમી તરફ ઉચ્ચકક્ષા જેવા જણાતા અગ્રેસર-ઉપદેશક પણ ઘણાં ખરા તો આ કળિકાળમાં બદારનાજ ડોળવાળા અને અંદરથી તો ગોળમટોળ-કનકકામિની-નેજ બોળવા-ઉપાસવાવાળા, કે પછી પ્રભુને બૂલાવી દઈ પોતાનાંજ ચરણ અને જીભીઓને ભગવવા-પૂજવવાવાળા હોય છે; કે જે ભગવવા-પૂજવવાને અર્થ જનસમાજમાં ગુરુદેવપણું કે ગોરદેવતા-પણું માણવાને બદલે ‘પતિદેવપણું’ માણવા જેવો થાય છે ! ચૌદમી તરફ આત્મદર્શી જેવા દેખાતા આચાર્ય-મહંતો પણ પાપને પ્રવર્તાવવાનું કામ આવી પડતાં બીજું ન અને તો છેવટ તે ગાદી-તકીઆની મોહમતાપર પૂજો મૂકી દેવો ઘટે; તેને બદલે નાની ઉંમરનાં માનવોને ધર્મવિરુદ્ધ સંન્યાસની દીક્ષાઓ આપી દેવાનાં ધોર કર્મ બજાવતા થકા સદાચારને બદલે દુરાચારનોજ વધારો કરી-કરાવી રહ્યા છે ! પંદરમી તરફ હિંદુ સંતાનો પોતાની વિધવા વહુ-બેટીઓને અધમાધમ ગુમાચાર તરફ કે વેશ્યાવર્ગ તરફ ધકેલાતી જોઈ શકે છે, પણ પુનર્જન્મનો ધર્મનીતિમય માર્ગ સ્વીકારવામાં અધર્મ માને છે અને લગઈ મરે છે ! સોળમી તરફ ઉચ્ચવર્ણવાળાઓ, નાનાં નાનાં પુત્ર-પુત્રીને પરણાવી મારીને વાંદા-વિધવાઓને દીક વધારતા ચાલે છે અને તેના પરિણામે જડમૂળથી ઉખાડી નાખે એવા ધોર ત્રાસ-નિસાસાના ટોપલા મેળવતા ચાલે છે ! અને તેમ છતાં પણ પોતાને તો ધર્માવતાર અને બુદ્ધિમાનોનાજ સરદાર માન્યા કરે છે ! સત્તરમી તરફ અમારા દોઢડાલા માનવો પોતાનાં પશુઓ માટે પણ સખળ સંતતિની જરૂર જોઈ શકે છે; પણ પોતાનાં સંતાનોને તો બસ બાલ્યાવસ્થામાંજ મેળવીભેળવીને તેમને બળબુદ્ધિનાં આરદાન અને કુર-કુરિયાં જેવાં સંતાન પેદા કરવાવાળાં બનાવી રહ્યા છે ! આ તે તેમના ઝટપટ દાદાજી બની બેસવાનાં મનોરથ કહેવાય કે આ તે ભારતભૂમિમાં દુઃખદારિદ્ર ફેલાવવા-વધારવાનાં સદાવત કહેવાય !

અદારમી તરફ ગાય જેવી બહેનમાતાઓની છાપાંદારા કારમી ચીસો સાંભળે તોપણ વાંચનારા તો મોટે ભાગે એવાજ જણાય છે કે તેઓ “મીયાં માયા રખીયો તો કહે કિસ સાલેકુ લખી હે” તેની પેટે રૂંવાડું પણ ફરકવા દેતા નથી! ઓગણીસમી તરફ લાખો-કરોડોને હોઠમાં કયાં કરનારાઓ પણ ‘ઐરણની ચોરી ને સોયનું દાન’ કરવામાં બધાંય પાપો દૂર થવાની ઉંધી સમજણ સેવતા થકા ભરખજરે ધોળે દહાડે લૂંટ ચલાવ્યા જાય છે; અને તોપણ પોતાં પડિતો તરફથી “દો દાન, છુટે ગિરાન” નાં માન-મદિરા જેઠયે તેટલાં મેળવી શકે છે! વીસમી તરફ ખુદિમાન ગણનારાઓ પણ દહાડામાં દશવીસ માનવીઓને શ્મશાન-પંથે પળતાં જુએ તથા ‘રામનામ સત’ બોલાતાં સાંભળે, તોપણ પોતે તો અમરપટો લાવેલા હોય તેમ અનિત્ય ધનધામ વધારવામાંજ મગ્ન રહે છે! એકવીસમી તરફ વધારે હુશિયાર માનવો તો વળી એવા મદારથી નિવડે છે કે લાખ-કરોડ તો શું પણ રાજપાટ મળે તોપણ તેમને ઓછુંજ પડે અને છેવટે તેનીજ હાયવોય કરતા મરી જાય! બાવીસમી તરફ આવા અનેકાનેક માનવીઓ ભારતમૈયાને ધોર ત્રાસ આપતા થકા ધોળે દહાડે દ્રોપદીપેરે લગ્નવી-રોવરાવી રહ્યા છે; તો ત્રીસમી તરફ એવી દુર્દશા નિવારવામાટે રાજપ્રકરણી મહારથી તો બસ ધનિકોની ને ખુશામતખોરાનીજ શેરણના પ્રાપ્ત કરીને પોતાની તેમજ ભારતમૈયાની લાજ-આયર તેમનાજ જોળામાં મૂકી રાખે છે! અને પોતે તો બસ “રાજાં, વાજાં ને વાંદરા” અથવા “કાન પણ સાન નહિ” તેની પેટે વિષયી માનવોની પરદૃષ્ટિએજ સર્વ કાંઈ જેવા-સાંભળવામાં અને આચરવા-વિચારવામાં મોટાભાષણાં માણતા હોય છે; અને એકનિષ્ઠતાથી અલગ રહીને બહુ-નિષ્ઠતામાંજ (બહુ બાબતોના બડેખાં બનવામાંજ) કૃતકૃત્યતા અને દેશોદ્ધાર જાણતા હોય છે! વીર વિક્રમ પરદુઃખભંજન શાથી કહેવાયા? કાર્નેગી, સગાળશા અને લામાશા વગેરે દાનવીર શાથી કહેવાયા? નોકર-કારભારીનેજ તે તે કામ સોંપી દઇને તેઓ નિર્ભર રહ્યા હોત; અને પંડોપંડ કર્તવ્યમાં ન હોમાનાં સત્તર બાબતોના સરદારજ બની રહ્યા હોત, તો તો બીજા અનેકોની પેટે તેમનાં પણ નામ અને કામ બરકતવગરનાંજ નિવડ્યાં હોત અને તેમને કોઈ યાદ પણ કરવું નહોત!

બાવી દુર્દશામાં હે દીનાનાથ! એક તુંજ ભારતમૈયાનો આશરો છે. તુંજ કાંઈક કરે-કરાવે તો થાય; બાકી અમો હિંદુસંતાનોની નાલાયકી તો હવે એટલી બધી વધી ગઇ છે કે અમો એકે એક હિંદુને ખ્રિસ્તી કે મુસ્લીમ બનવું પડે, તોપણ નવાઈ નથી. પરંતુ હે દીનાનાથ! એમ થાય તેના કરતાં તો અમોને દરિયાના એક મોટા મોજામાંજ કેમ નથી ડૂબાવી દેતા? આ અવદશામય વાતાવરણ છતાં પણ આ સેવકને તો આપે રાખ્યો એવો અવગણનો સાગર, કે જેને લીધે, તેનાથી એવી તેવી બાબતોમાં બીજું કાંઈ ન બનતાં માત્ર કોઈ વાર આવું તેવું તીજુંકડવુંજ ચિત્રી મારવાની પોકળ પડિતાર્થ કરી નાખે! માટે એને તો આપ આ લોકમાંથી ઉઠાવી દ્યો એ સાઈ નહિ? શું તેના નશીબમાં આપે, હુશિયારે અડીં પણ એકેએક ધનવાન અને ઉપદ્રવ આગેવાનોપર ગરીબ માનવોથી ટારડો ચલાવતો જેવાનું, અથવા તો તેઓમાંથી ગરીબોની ગાય જેવા, પાંશરા તીર જેવા, વિરકતોના વીર જેવા, કોડીમાગણ ફકીર જેવા, ઓલાહોલા અમીર જેવા, જ્ઞાનચારિત્રના પીર જેવા, વિક્રમ કે કાર્નેગી જેવા, કે જેવા પણ આપે તેમને બનાવવા ધાર્યો હોય તેવા, સગી નજરેજ જેવાનું લખી રાખ્યું છે! અલારે તો એવી અવદશા પ્રવર્તી રહી છે કે, જે મહાન ગ્રંથોએ હિંદુઓની જાતિ અને શિષ્યાસૂત્રને આટ આટલા ધોર અત્યાચારો વચ્ચે પણ હયાત રાખ્યાં છે; તે જ્ઞાનચારિત્રવર્ધક ગીતા, રામાયણ કે ભારતકથાને તો અમારા ઘણાખરા હિંદુ આગેવાનો અને શાળા-પાઠશાળાના શિક્ષકો (તેમનામાં ટોપડે ટોપડા જઇ વસેલાં મિથ્યા-ભિમાનને લીધે) ધર્મનાં ધર્તિંગ જેવાંજ ગણે છે; ત્યાં પછી તેને પ્રચારવાનું કે લોકશિક્ષણમાં યોગ્ય-યોગ્યવાનું તો તેમના નશીબમાં હોયજ કયાંથી!

કોઈએ ઠીકજ કહ્યું છે કે:—

દેવ ગયા હુંજરે ને પીર ગયા મહે; ટોપીવાળાના રાજમાં, દેડ મારે ધકકે.

પરંતુ એમાં પણ અમારી અત્યારની ઉંધી ખુદ્દિનું એક રહસ્યપ્રદર્શન છે ખરું. તે એ કે, જે એ અત્યજો હિંદુ મટીને મુસ્લીમ કે ખ્રિસ્તી બને, તો તો અમો મૂર્ખના સરદારો તેમને આભડ-છેટના દાસત્વ-પાશમાંથી તરતજ છૂટા કરવાને તૈયાર રહીએ છીએ. પછી બસે તેઓ દહાડામાં દશવીસ ગાયોનો ઘણુ કાઢતાં શીખે, તોપણ તેનું અમને જરાય સ્તાન-સૂતક લાગવાનું નહિ!

માત્ર ગુરુવર્ણનાજ નહિ, પણ અમો ચારે વર્ણવાળા હવે તો એવા હેવાન અને અક્ષલના ખારદાન પાક્યા છીએ કે ભલે દિલ્હીમાં ને બીજે સ્થળે અંલજ્ઞેને દેવસ્થાનમાં પણ પ્રવેશવાનું મળે; પણ અમે તો રહ્યા આ ગરવી ગુજરાતના દોઢડાણા સપૂતો ! એટલે અમે તો બસ તે અંત્યજ્ઞે જ્યાંસુધી રામકૃષ્ણની ઉપાસનાને અને કંડીતુલસીને છોડશે નહિ; ત્યાંસુધી તેમની આલડછેટ રાખવાના-રાખવાના ને રાખવાનાજ ! હા, જો તેઓ ખ્રિસ્તી થઈને એકાદ સાહેબશાઈ ટોપચું પહેરી લાવે; તો તો તરતજ અમે તેમને માનમર્ત્યાપૂર્વક બોલાવીએ, વધાવીએ, હાથ મેળવીએ, સાથે બેસાડી ચ્હા-પાણી પીયે-પાછયે, હાથ જોડી કાલાવાલા પણ કરીએ અને માળાપ સુદ્ધાં કહી શકીએ ! જો અમે એવું તેવું કરવાનું મૂકી દઈને અંલજ્ઞભાઈઓનો તિરસ્કાર કરતા અટકી જઈએ; થોડાક શુદ્ધચાર શીખવીને આલડછેટ ત્યજી દઈએ; અમારાં મગમૂત્ર વાળનારાતરીકે તેમની કદર કરીએ; અમારાં પોતાનાં અને આખી હિંદુજાતિનાં શિખાસૂત્ર અને નામનિશાન ઉખડી જતાં અટકાવવા સારૂ તેમને માન-મદદથી ઉત્તેજીએ; તો તો પછી અમે જે અનેક પેઢીથી “મિયાં પડયા પણ ટંગડી ઉચી” રાખતા આવ્યા છીએ, અને ખુદ અંત્યજ્ઞેનાજ મુખમાંથી વહે જતાં ‘માળાપ ! માળાપ !’નાં મદિરાપાન વગરખર્યે પીતા આવ્યા છીએ, તે બધો અમારો હક્કદાવો અને સાત પેઢીનાં કર્યોંકારવ્યાં પાણીમાં જળ્યે !

ભારતવર્ષની અધોગતિનાં આવાં તેવાં સ્વરૂપો અને તેનાં ઉડાં કારણો કાંઈ પણ સાચા દેશભક્ત જનવા ઈચ્છનાર તરફથી શોધાય-તપાસાય; અને પૈસાપાત્રોનાંજ સંતાનોમાટે દેખાદેખી ફેલાવાતાં-લગભગ સરકારી સ્કૂલ કોલેજોના જેવાંજ-દિવાસળી ચાંપવા જેવાં-દેશવિદ્વાતક અને સ્વાર્થવર્ધક વિદ્યાદાનો (કે પછી અવિદ્યાદાનો) આપવાને બદલે દેશનાં ગરીબો, અનાથો અને બીજાઓમાં સાચાં હિંદુત્વ-આર્યત્વના, કર્મ-કુશળતાના, જ્ઞાન-ચારિત્રના, સાધુતા-સન્નજનતાના અને ધીરતા-વીરતા વગેરેના ઉચ્ચતર આદર્શ અને આચાર-વિચારો સમજાવવા-પ્રસારવાનું વધારે આવશ્યક સમજાય; તથા એવા વર્ગોમાંથી દરવર્ષે જે દળરો લાખો માનવીઓ ભીખારી, બેખધારી, ચોર, વ્યભિચારી, પરધર્મી, પાખંડી વગેરે નિવડીને દેશને વધારે ને વધારે દુઝાવી રહ્યાં છે; તેને બદલે એમને સાચા આર્ય હિંદુઓ, પરાપકારી ગૃહસ્થો અને ઉચ્ચકક્ષ સ્વયંસેવકો બનાવવાના અધિક શક્ય અને અતિહિતાવહ કાર્ય પાછળ ધ્યાન અપાય; અને એવાં તેવાં “થોડાં છતાં પણ સંગીન” કાર્યો કરાઈ-ફેલાવાઈને “બહારથી દમ દોલ (પણ) અંદરથી પોલ પોલ” અને “સાંધા એટલા વાંધા” વાળાં કામો તથા કાર્યપદ્ધતિઓથી ખાર ગાઉ છોટા રહેવાય; તો તો પછી સાચી દેશસેવાનાં અને સાત્ત્વિક દાન-ત્યાગનાં જ્ઞાન-ભાન અમારા વર્તમાન અહંભાવી બહેજાને, ધનિકોને અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ-સંસ્થાઓને પણ ઝટ આવી જાય. દુઃખટક્કનું મૂળ ખોદનાઈ કામ તો ત્યારેજ ચાલુ થયેલું ગણાય. આવું તેવું અનેકાના ધ્યાનમાં હોય પણ ખરૂં; છતાં તે ફરી ફરીને સૂચવવા-યાદ કરાવવાં નીકળીને ગુરુઘંટાલપેરે વાણીનાં વડાં કપાં કરવાં, એ તો આ અવગુણસાગર ભિક્ષુએ એક પ્રકારની નાલાયકીને લીધે, તથા ગાળ-બખાળા ભેગો વિલક્ષણ લાલ પણ તણાઈ આવવાના અનુભવને લીધે ક્યું છે. બાકી આ વાત પણ આ સેવકને સમજાય છે ખરી કે, આજથી વીસ-ત્રીસ વર્ષ પૂર્વે આવા આવા પણ દેશસેવકો અને લોકહિતચિંતકો ક્યાં હતા ! અને હિંદુજાતિનું હજી એવા પ્રકારનું કાંઈ પુણ્યજ ક્યાં પાક્યું છે કે જેને લીધે આ ધર્મનીતિવિદારક યુગ પલટાવી નાખનારા સાચા મહાપુરુષો ભારતભૂમિમાં દેખાઈ આવે !

અલખત, તે પ્રાચીન ઋષિમુનિઓએ હિંદુસંતાનોના હાડેહાડમાં અને રૂંવેરૂંવામાં ઉતારી દીધેલી ધર્મનીતિની ઉત્તમ અસરો, હજીસુધી પણ જડમૂળમાંથી ઉખડી નહિ જતાં કાંઈ કાંઈ વિરલ સ્થળે તે તે એક યા બીજા રૂપે રૂડે પ્રકારે ચાલતી આવી છે; અને એક પછી એક ઋષિમુનિ જેવા મહાનુભાવો પણ ધંધર ઉધર પાકતાજ રહ્યા છે. શ્રીહરિએ આ ધોર કળિયુગી માનવોને અનધિકારી માનીને પોતાનાં તે સાચાં હીરારત્નોને તેમનાથી અલગ રાખ્યાં છે; તોપણ અત્યારે “માટીના દેવને કપાશીઆની આંખો” એવાઓ કરતાં તો કાંઈ પણ ચઢીઆતાજ સરદાર-ઉમેદવાર આપવા માંડ્યા છે, એ પણ ભાવિ ઉન્નતિનુંજ ચિન્હ છે. પરંતુ એ પણ હજી માત્ર “પાશેરામાં પહેલી પૂણી” જેવું હોવાથી એ કરતાં પણ ઉપલા વર્ગના શિક્ષણ-શિક્ષક અને સરદાર મેળવવાના વિચાર જાગે એ પણ સ્વાભાવિકજ છે.

અમારા પરમ કુશળ અને પ્રાતઃસ્મરણીય ઋષિમુનિઓએ અમે ભારતવાસીઓનાં હૃદયોમાં અને રેશ્મેશ્મમાં પોતાના વિચાર-સંસ્કાર એવા તો ઉંડા ઉતારી દીધા હતા કે જેના પ્રતાપે તેમની પરમ પ્રયોજનીય સંસ્કૃતિ, ભાષા, આચારવિચાર અને અંધરતોત્રેને માતૃભાષામાં પણ વિચારી-ઉતારીને-સાપના લીટા ભેગી પણ જળવી રાખવાવાળા સાધુકવિઓ અને સંતમહત્તા પાકતાજ આવ્યા છે. વળી અવતારો અને ઋષિમુનિઓની તિથિજયંતિઓ, પર્વ-ઉત્સવો, વાર-તહેવારો, કથા-કીર્તનો અને મેળા-મેળા વગેરે પણ તેમણે એવા ઉત્તમ પ્રકારે યોજી રાખેલાં છે, કે જે આવા ધોર કળિયુગમાં પણ નિર્મૂળ નહિ થતાં “સાપ નહિ તો સાપના લીટા” ભેગાં પણ ચાલુજ રહ્યાં છે; અને એના દ્વારા પણ કોઈ દેવ-માનવો કાંઈ પણ તત્ત્વસ્પર્શી દેશસેવા કરવા ઇચ્છે તો “ભાગ્યું ભાગ્યું તોય ભર્ય”ની પેઠે એ સાપના લીટા પણ તેમને પાયાપે કામ આવી શકે તેમ છે; તથા એના ઉપર પણ ભારતમૈયાના કાંઈ સત્વરશ્લિ સપૂતો ઇચ્છે તો અજગ્ય ઇમારત અણી શકે તેમ છે.

દેશભરમાં ધર્મનીતિ જળવવા-વધારવા માટે સ્થળે સ્થળે યોગ્યતા કુલ-અર્ધકુલ વગેરેના મહાન મેળાઓ અને આ તરફ સિદ્ધપુર, વૌઠા, શુકલતીર્થાદિ સ્થળે ભરાતા મેળા-મેળાઓની વાન જવા દધને અમદાવાદનેજ લઈએ; તો ત્યાં પણ શ્રાવણ માસના ધાર્મિક દિવસોમાં ઉપરાઉપરિ ભરાતા મેળાઓ સર્વ કાંઈના હિતાર્થે યોગ્યતા છતાં ઉંચી વર્ણવાળા તો હવે જાણે તેનાથી અલગ-ઝાઈ જતા હોય એમ દૂરજ રહેતા દેખાય છે ! ધન્ય છે એ નીચ વર્ણમાં ગણાતા નિર્ધન વર્ગોને કે જેઓ હજી પણ એની પરંપરા જળવી રહ્યા છે. હજી પણ એ વર્ગનાં સ્ત્રીપુરુષો તો હજારોની સંખ્યામાં ધર્મભાવનાં લજનકીર્તન ગાતાં થકાં એ મોટા મેળાવડા જેવા મેળાઓને માણવા-પ્રમાણવા જતાં જણાય છે. ભુંગળ, મૃદંગ, કાંસીભેડાં વગેરે હોંશથી વગાડતાં સંભળાય છે; સ્ત્રી-વર્ગનાં પણ ટોળે ટોળાં નેશથી ધર્મકીર્તન ગાતાં-સુણાવતાં ચાલે છે; અને બાળકો ને યુવકો તો વળી લજન-કીર્તનમાં તાલ પૂરતા થકા આનંદભેર નાચતા ફરતા ચાલે-મહાલે છે ! હે ભગવાન ! અમારા દોડડાલા સુધારકો અને ગોટપીટીઆઓને કાં તો એવા વાર-તહેવાર અને મેળા-મેળાવડાદ્વારા-શાળાશિક્ષણદ્વારા-કે કાંઈપણ આધાર-પ્રકારદ્વારા ધર્મનીતિ, પૂર્વજકીર્તિ અને તેના દ્વારા બળ-બુદ્ધિ અને શૌર્ય-ઉન્નતિનાં હોંશભેર પ્રવર્તાવવા સન્મતિ આપજો; કે કાં તો મિથ્યાભિમાનીઓના પંજ-સકંજમાંથી છોડવીને અમને વીર-ધીર અને ઋષિમુનિ જેવા સાચા સુધારકો અને અગ્રેસરો આપજો. અને તેમ પણ અને તેવું ન હોય તો તો પુનઃ પણ એજ પ્રાર્થના છે કે, અમે સર્વને ખ્રિસ્તી કે મુસલમાન બનવું પડે, અથવા તો આ ચાતુર્માસના જેવા ફૂર વાયરા-વર્ષાદ સહેવા પડે; તેના કરતાં તો આ મહાસાગરમાંથી એક મોજાજ એવું પ્રકટાવજો કે જેથી આ ધોર કળિયુગમાંથી અમે સર્વનો એકસાથે છૂટકો થઈ જાય !

આશા તો ઈશ્વર પૂરે ત્યારે; બાકી અત્યારે તો વિજ્ઞાયતી શિક્ષણ વગેરેના પ્રતાપે એ પરમ-હિતાવહ ગ્રંથો, એ પૂર્વજો, એ ભાવનાઓ અને તેના પ્રવર્તક ઋષિમુનિઓ તથા પુરુષોત્તમોનાં નામ-કામ, વીર્ય-પરાક્રમ અને અસર-ઉપદેશના સર્વત્ર એવા તો રામ રમી રહેલા જણાય છે કે, અધુન કડડ ભૂસ થઈ જાય તોપણ આશ્ચર્ય નથી. ધૂળ પડજો અમારા એ હાલના મૂર્ખતાભર્યા હિંદુપણા ઉપર, કે જે નાજાયકી વધી જવાને પરિણામે આ વર્ષે તો ગુજરાત ઉપર ફૂર વાયુ-વર્ષાદ મોકલીને તે દયાળુ કુદરતે સ્પષ્ટ સૂચવી દીધું છે કે, ઓ સ્વાર્થસાધુ શિક્ષક-સુધારકો ! ઓ મુઠીવાદી દાતા-અગ્રેસરો ! ઓ ભેખ-ટેકને લજવનારા ભેખધારીઓ ! ઓ પોથાંપડિત અહંમન્યો ! ઓ આડંબરી આચાર્ય-ગુરુઓ ! અને ઓ અક્લત્તન્ય બકરાં-ધેટાં જેવાં નમાજ્ઞાં હિંદુ માનવીઓ ! હજી પણ જગાય તો જગો, મગાય તો (સાચા હૃદયની પ્રાર્થનારૂપે) માગો અને ઋષિમુનિદત્ત ધર્મ-કર્મને જગવો-ખીલવો. બાકી તમારાં દોડડાપણ, કૂપમંડૂકતા અને ટીલાં-ટપકાંનાં તળીયાંમાં રહેલાં અધર્મ-અનીતિ, લોભ-મોહ, અજ્ઞાન-આલસછેટ, કન્યાવિક્રય, બાળજન્મ અને વિધવાઓ ઉપરનાં જુદમ-અન્યાય વગેરે તો હવે કુદરતથી પણ સલાં જાય તેમ નથી !

હે ભાઈઓ અને બહેનો ! આગળની વાત તો દૂર રહી, પણ આજથી ૨૫-૫૦ વર્ષ પહેલાંનાં હેતુપ્રીત, ધર્મનીતિ, કથાકીર્તન અને દેશદેશ ક્યાં અને હાલની દેશદેશ ક્યાં ! બે પેસે શેર દૂધ અને પાંચ આને શેર ઘીની વાત ક્યાં ને હાલની વાત ક્યાં ! ધરોધર ગાય-ભેંસની વાત ક્યાં ને છાસસુદાં નહિ મળવાની હાલની વાત ક્યાં ! માનવશરીરોની ઉંચાઈ-પહોળાઈ ક્યાં અને હાલની નીચાઈ-દુબળાઈ ક્યાં ! વળી

સોએક વર્ષપરની સ્થિતિ જોતાં તો આસમાન જમીન જેટલો તફાવત પડી ગયો છે! ક્યાં બે આને શેર સ્વચ્છ ધીની વાત અને ક્યાં બે આને શેર પાણીબેળેલા દૂધની દુર્દશા! ક્યાં ચાર આને મણુ અનાજ ને ક્યાં ચાર રૂપિયે મણુ અનાજની વાત! ક્યાં ભીમસમાં માનવીઓની વાત ને ક્યાં અસારની દીનહીન માનવીઓની જાત! પચાસ વર્ષમાં ક્યાં જપાનમાં સત્વશીલ અગ્રેસર-ઉપદેશકોએ ચણી કહારેલું જગતભરમાં પહેલા નંબરનું સ્વરાજ્ય અને ક્યાં એજ સમયદરમિયાન જગતભરમાં સર્વથી વધારે દીન પરાધીન દશામાં ધકેલી પાડીને છાતીપર ચઢી બેઠેલું આંતરિક શત્રુઓનું રાજ્ય! ક્યાં ભાંતી ઉચ્ચગતિ ને ક્યાં અહીંની અવોગતિ!

ધર્મનીતિની ઓછપનું પરિણામ દુર્ગતિ, દુર્ગતિ એજ કળિયુગ અને કળિયુગ એજ દુર્દશા; એ વાત જો ખરીજ હોય, તો તો અત્યારે આપણા દેશમાં ઋષિદત્ત ધર્મનીતિપ્રેરક અંથો, પૂર્વજોનાં ચરિત્ર-ઉપદેશો અને કથાકીર્તનોને સાંભળવા-સંભળાવવાની પ્રથા જેમ બને તેમ જલદીથી અને ઉદાર ભાવે ફેલાવવા-પ્રવર્તાવવાની અને અમલમાં લાવવા-લવરાવવાની ધણામાં ઘણી જરૂર છે; છતાં હજી પણ આવું તેવું જેમને ગળે નજ ઉતરતું હોય, તેમનાપર પ્રભુ દયા કરે!

ભલું થજો એ સાતવલેકર મહોદયનું કે જેમણે પોતાના પરમ વિદ્વાન પંડને જ્ઞાનપ્રચાર પાછળ હોમવાની સાથે તે તરફના સમજી ઉદારાત્માને દ્રવ્ય ખર્ચવામાં પણ ચોંચ્યા છે. ભલું થજો તે બળજબાઈનું કે જેમને (દેશભાષામાં) ધર્મનીતિવર્ધક અંથપ્રચાર પાછળ મુઠી-ચપટી પણ ધન રોકવા-ખર્ચવાની સન્મતિ શ્રીહરિએ (ખાદી કરતાં અનેકગણી આખાદીના પાયાભૂત એવી) આ બાબતમાટે પણ આપી છે. ભલું થજો એ કાંગડી ગુરુકુળના એક દેવ જેવા સનાતક અલ્પચારી “યુધિષ્ઠિર”નું કે જે સાંભળવા મુજબ સ્વામી સત્યદેવજીના ભત્રીજા હોઈને વધારે ઉત્તમ નીતિરીતિવાળું ગુરુકુળ યોજવા પાછળ સંન્યાસદીક્ષા સ્વીકારી ચૂક્યા છે. પ્રભુ હવે તો દિવસાનુદિવસ એવા અનેકાનેક અને અધિકાધિક ઉન્નત દેવ-માનવોને પ્રકટાવજો કે જેમનાં નામ-કામો આગળ હાલની ‘એકડે એક’ જેવી લોકહિતાવલ્લ નીતિ-પ્રવૃત્તિઓ ઝાંખી ઝસ જેવી જણાઈ રહે! હરિ ૐ તત્સત્

અમદાવાદ-આસો સુદ ૫
સંવત ૧૯૮૩

અવગુણમાગર ભિમુ-અખંડાનંદ

મહાભારતના મૂલ્યાદિવિષે સમજુત

ક-આ ગ્રંથના મૂલ્યવિષે કોઈને ઉપલક્ષ દૃષ્ટિથી એમ લાગે કે, આ સંસ્થાએ ચાલુ સાલમાંજ એ પ્રકારની રામાયણો પ્રસિદ્ધ કરી છે; તેના કરતાં આ મહાભારતનું કદ ચારગણું છતાં મૂલ્ય છગણું શાથી રખાયું હશે? મહાભારતના પહેલા ભાગમાં અપાયલી તેના ખર્ચ તથા મૂલ્યની ગણનાને, વાલ્મીકિ રામાયણની ગણના સાથે ધ્યાનપૂર્વક સરખાવી જોવાથી એનાં કારણ સમજાય તેમ છે; પરંતુ તે સહજે સમજાય તે સાચું જણાવવાનું કે:-

- ૧-અત્ર તરફથી હાલ પ્રસિદ્ધ થયેલી બન્ને રામાયણોમાં જે કાગળો વપરાયા છે, તેના કરતાં આ મહાભારતના ગ્રંથમાં તે વધારે વજનના-અને તેથી વધારે કિંમતના-વપરાયા છે.
- ૨-વાલ્મીકિ રામાયણ કરતાં મહાભારતનું કદ ચારગણું છે; પણ તેના ભાગો ચારને બદલે સાત બંધાવાથી બંધાઈખર્ચ પણ વધ્યો છે.
- ૩-રામાયણો પુનરાવૃત્તિતરીકે છપાવાથી, તેમજ ચાલુ મકાનમાં તેનો સમાવેશ થવાથી ભાષાન્તરનો તેમજ વધારાના મકાનભાડાનો ખાસ ખર્ચ તેને માટે કરવાનો હતો નહિ; ત્યારે મહાભારતની આ આવૃત્તિ ઉપર એ બંને પ્રકારના ખાસ ખર્ચ ચઢ્યા છે.
- ૪-કોઈપણ પુસ્તકની ચાર હજાર પ્રત છપાવતાં દર પ્રતે જે છપાઈખર્ચ આવે, તેના કરતાં બે હજાર પ્રત છપાવાથી સવાયો દોઢો ખર્ચ આવે છે.

સ્વ-કોઈ એમ પૂછે કે, રામાયણ કરતાં મહાભારતમાં ચિત્રાનું પ્રમાણ ઓછું છે, તે બદલ પણ મૂલ્ય ઓછું આવવું જોઈએ ને? તો તે વિષે જણાવવાનું કે, મહાભારતનાં ચિત્ર અને ચિત્રાના બ્લોક ઘણાખરા નવાજ કરાવવા પડેલા, તેનું તેટલું પ્રમાણ રામાયણની બાબતમાં ન હતું. વળી રામાયણની બાબતમાં ચિત્ર ખાતે જે ખાસ ખર્ચ થયેલો તે (બન્ને રામાયણો મળીને) આઠ હજાર પ્રત ઉપર ફાળવી શકાયેલો, ત્યારે મહાભારતમાં તો તે બે હજારજ પ્રત ઉપર ફાળવાયો છે.

ગ-કેટલાક સંજોગોને ઉપલક્ષ દૃષ્ટિથી એમ પણ લાગે કે, મહાભારતનું મૂલ્ય અગાઉ બારેક વર્ષપર કાઢેલી યોજનામાં રૂ. ૧૬) રખાયલું, અને આ વખતે રૂ. ૩૬) રખાયું તે વધારે ગણાય. એકવાર એક જાણીતા ન્યાયાધીશ મહોદયે સામાન્ય સૂચનારૂપે એને મળતો ભાવ દર્શાવેલો; તે ઉપરથી ઉપલી કલ્પના ઉપજતાં જણાવવાનું કે, બીજી અનેક ચીજો પેકે કાગળ, છપાઈ, બંધાઈ વગેરે પણ અમુક અંશે મોંઘાંજ હજીસુધી રહ્યાં છે. જેમકે:-

- ૧-કાગળોનું મૂલ્ય આગળ કરતાં ચારપાંચગણું થઈ ગયેલું તેમાંનું એવકું તો હજી પણ છે.
- ૨-વહીવટી માણસોના મોંઘારતને લીધે વધેલા પગાર ઘટાડી શકાયા નથી.
- ૩-મહાભારતની આગલી યોજના વખતે આ સંસ્થાનું સ્થળ અમદાવાદમાં રૂ. ૧૫)ના માસિક ભાડાવાળું હતું, તેને બદલે પછી રૂ. ૨૫) વાળું લેવાયું હતું; પરંતુ એ પછી લડાઈની મોંઘારત વધી જતાં એજ મકાનનું ભાડું રૂ. ૧૦૦)ની હદે પહોંચી ચૂક્યું છે, અને હજી તે ઘટતું નથી.
- ૪-એજ પ્રમાણે ભાષાન્તર અને પૂંઠાં વગેરેમાં પણ આગળ કરતાં એવડાથી તેવડો ખર્ચ આવે છે.
- ૫-આગલી યોજના વખતે હાલના જેવાં ચિત્રો મહાભારતમાં આપવાનો, અને તે ઉપરાંત ચિત્રાવલિની જુદી ચોપડી વિનામૂલ્યે આપવાનો હાલના જેવો વિચાર ન હતો; તથા બંધાઈ, કવર, અસ્તર, એ વગેરે પણ હાલના જેવાં વાપરવાના વિચાર અને સંયોગ એ સમયે ન હતા. આથી એ બાબતોમાં પણ આ વખતે ખર્ચ વધારે આવ્યો છે તથા કેટલોક નવેનામે પણ ઉમેરાયો છે.

૬-છપાઈખર્ચ પણ વચમાં આગળ કરતાં ચારગણો વધી ગયેલો, તે ઘટીને અન્ય પ્રેસોમાં તો ઘરાડી ઘટી જવાથી હવે માત્ર એવડોજ હોવાનું સાંભળ્યું છે; પરંતુ આ સંસ્થાના પ્રેસમાં જે પ્રકારનું કામ થવું જોઈએ, તેને લઈને એવો ઘટાડો થઈ શકતો નથી. એકમાત્ર કંપોઝની દેખીતી બાબતમાં એ હજી ૨૫ ટકા પણ નથી ઘટાડી શકાયા.

જ-પણ ત્યારે મૂલ્ય ૩૬) છતાં આ મહાભારતને સસ્તું કેવી રીતે કહેવાય? એનું સાદુંસીધું પ્રમાણુ તો એટલુંજ બસ થશે કે અમદાવાદવાળું આગળું મહાભારત ૨૦) ને બદલે ૫૦) થી વેચાવા લાગ્યું હતું; અને ગુજરાતી પ્રેસવાળું ૨૯) ને બદલે ૭૫) થી વેચાવા લાગ્યું હતું.*

આટલી હકીકતથી મૂલ્યાદિવિષે યથાવત્ ખ્યાલ હરકોઇને આવી રહેશે. બાકી રોટલાના બળ્યા બારોટને તો સાક્ષાત્ પ્રભુ પણ સમજાવી શકે નહિ; અને બીજી તરફ તેમનું વિરોધી વર્તન આ સેવકે તો હિતાવહજ માન્યું છે; તેથી પણ એ ખાતે કંઈ કહેવાપણું નથી.

જ-આ મહાભારત જેવા શ્રેષ્ઠ ગ્રંથને સોનેરી નામવાળાં પૂંઠાં કેમ નથી કરાવ્યાં? વાત એવી છે કે, એ બદલ ખર્ચ કાંઈ ભારે આવી જતો નથી; પણ એમાં વિલાયતી કાપડ તથા સોનાના વિલાયતી વરખ ઉપરાંત ઇંડાં પણ બાઈડરને વાપરવાં પડે છે. સોનેરીને બદલે સાદા નામવાળાં હોય તોપણ ખાદી કરતાં તો વિલાયતી કપડાનાંજ પૂંઠાં સુંદર લાગે છે; પરંતુ એવા બહારનાજ ભપકા તરફ જેવા કરતાં ભારતવાસી ભાઈબહેનોની ગરીબાઈ તરફ જેવું એ વળી વધારે સુંદર લાગે છે.

જ-કિંમતના ધોરણવિષે આગળ ૧૯૭૨ સુધીના રિપોર્ટમાં જે વિચાર અને ધોરણ દર્શાવાયલાં તે હજીપણ કાયમ હોવાથી આ સ્થળે પણ એ વિષે જણાવવાનું કે, ધર્મનીતિનાં પુસ્તકો તો ખરું જેતાં તેના વાંચનની જિજ્ઞાસાનેજ મૂલ્યરૂપે ગણીને અપાવાં જોઈએ; અને જેઓ ઉત્તમ વાંચનના લાભ ન સમજતા હોય તેમને આકર્ષક ઉપાયોથી પણ તે રસ્તે વાળવા જોઈએ. આવા પ્રકારે અમેરિકા જેવા સમૃદ્ધ અને શિક્ષિત દેશમાટે આવશ્યક હોય, તો પછી હિંદ જેવા અતિ અજ્ઞાન અને યુરોપ-અમેરિકા કરતાં રૂપિયે એક આની જેટલી પણ આવક વગરના દેશ માટે તો તે અત્યંત આવશ્યક કહી શકાય. પરંતુ અમેરિકાવાસી શ્રીમાનોના જેટલી દેશ, કાળ, ઉપાય અને પાત્રાદિને લગતી સાચી સમજણ અને ઉદારતા આ દેશના શ્રીમાનો તથા ધીમાનોમાં પ્રવર્તે નહિ, અથવા તો પરમાત્મા કૃપા કરીને બીજો કોઈ રસ્તો કહાડે નહિ, ત્યાંસુધી વિનામૂલ્યની વાત તો રહી; પરંતુ કાગળ-છપાઈ જોગા મૂલ્યે પણ સારાં પુસ્તકો કહાડી શકાવાં અશક્ય હતાં. આવા સંયોગો-માં કાંઈજ ન થાય તેના કરતાં કાંઈ પણ થાય તે હીક; એમ સમજીને નોકર, જાહેરખબર, બુકસેલરકમીશન, મકાનભાડું, લેખનસત્કાર વગેરે દરેક પ્રકારનો ખર્ચ પુસ્તકોની લાગતમાંજ ગણી લઇને કામ ચલાવવું પડ્યું છે.

દશેક વર્ષપર એ વિષે જે થોડુંક લખેલું તેજ આ સ્થળે પણ લખીશું કે:-“સમય આવ્યો એવા પણ વિદ્વાનો, સમાજસેવકો અને સંસ્થાઓ નીકળી આવશે કે જેઓ જૂદા જૂદા ઉપકારક વિષયના અનેક ઉત્તમોત્તમ ગ્રંથ રચી-રચાવીને, તથા ખોટ ખમીને પણ આ ખાતા કરતાં અર્ધી અને પા કિંમતે અથવા વિનામૂલ્યે પણ ફેલાવશે; અને એ તેમજ અન્ય વિવિધ પ્રકારોદ્વારા મનુષ્યોમાં એવા એવા ઉચ્ચતમ સંસ્કારો ફેલાવશે, કે જેના આગળ આ સંસ્થાનું કાર્ય કશી વિસાતમાં રહેશે નહિ. કૃપાળુ પ્રભુ એવો સમય સત્વર આપે!”

* આ વિષે એક બુક ખબર પણ આપી દેવી જોઈએ કે, અત્ર તરફનું મહાભારત હાલના મૂલ્યે સત્વર નીકળવાનું જાહેર થયા પછી એ મહાભારતો પણ અનુક્રમે ૩૫) ને ૫૦) થી વેચાય છે.

તુલસીકૃત રામ ચળવળ ૪૦૦ આવૃત્તિઓ!

(સસ્તા સાહિત્યની તુલસીકૃત રામાયણના નિવેદન ઉપરથી)

અન્ય સર્વ રામાયણો કરતાં વાલ્મીકિ રામાયણ પ્રાચીન છે, સર્વ રામાયણોની માતા છે તથા સર્વ ક્રોધ માટે ઉપકારક પણ એાછી નથી; છતાં પણ આજથી સાડાત્રણસો વર્ષપર રચાયેલી તુલસીકૃત રામાયણનો પ્રચાર હિંદી ભાષામાં આટલો બધો-લગભગ ચારસો આવૃત્તિ જેટલો-શાથી થયો? અને તે ઘેરેઘેર ધરગતુ વસ્તુ શાથી બની રહી?

કારણકે-મહાત્મા તુલસીદાસજી પણ વાલ્મીકિ જેવા મહર્ષિ અને પરોપકારી હતા.

કારણકે-તે પણ વાલ્મીકિ પેરે પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર પામેલા ગોસ્વામીજીએ રચેલી છે.

કારણકે-તેમણે પણ તે અનેક જમાના જોયા પછી એંશી વર્ષની પાકટ વયે રચી છે.

કારણકે-તેમણે પણ તે શ્રીહરિ સાથે ઘાડા સંબંધમાં રહીને રચી છે.

કારણકે-તેમણે પણ તે પૂર્ણપ્રેમે, ઉભરાતા હૃદયે અને વહેતાં ચક્ષુએ રચી છે.

કારણકે-તેથી તે પણ જાણે વેદની પેઠે શ્રીહરિએ પોતેજ રચી હોય એવી બની છે.

કારણકે-તુલસીદાસજીનાં નિરભિમાન અને લઘુતા પણ એવુંજ દર્શાવી રહ્યાં છે.

કારણકે-તે હિંદીભાષામાં રચાવાથી ક્રોધવધિ માનવો માટે સમજવી સુગમ થઈ છે.

કારણકે-તે આખાદ ઔષધિરૂપે અને દિવ્ય કાવ્યમાં રચાવાથી તળસ્પર્શી પિયકારી બની છે.

કારણકે-એમાં હિંદુજાતિના પિતામહ અને કુશળ મહાવૈદ્ય એવા ગોસ્વામીજીએ અવ-

દશાનાં મૂળકારણ, આખાદ ઉપાય અને પથ્યાપથ્યની સમજણ સમાવેલાં છે.

કારણકે-એ પિયકારી વાપરી જાણવાથી, તેમાં કહેલા-સર્વ દુઃખના ઔષધરૂપ સાત્વિક

આચારવિચાર-સીધે સીધા હૃદયમાં પ્રવેશી રોમેરોમ વ્યાપી જાય તેવા છે.

કારણકે-તેના બનાવનારે તેને કુશળતાથી, એકાગ્ર ચિત્તથી, અનન્ય નિષ્ઠાથી, સર્વભાવથી

તથા એકાન્ત અને મૌન સેવીને તૈયાર કરવાથી એવી ઉત્તમ, લોકપ્રિય અને સર્વો-

પયોગી થઈ પડી, કે જેથી સ્વાર્થબ્રષ્ટ ઈર્ષાળુ માનવો તરફથી ગોસ્વામીજીને

ખરાબ નિંદાઓ તથા જીવ લેવાનાં કાવત્રારૂપે પણ પુષ્કળ ઇનામ મળ્યું હતું.

કારણકે-તે એવી થવાથી સીયારામજીનાં સ્મરણ અને હિંદુજાતિની હયાતિ રહી શક્યાં.

કારણકે-તે એવી હોવાથીજ ધર્મનીતિનાં સેંકડો ઉત્તમોત્તમ વચન કરોડો હિંદી સ્ત્રીપુરુ-

ષોની જાણે વસી જઈને સેંકડો વર્ષથી વદાતાં અને ગવાતાં આવ્યાં છે.

કારણકે-શુરુઓના શુરુ, વૈદ્યોના વૈદ્ય અને સકળ જ્ઞાનશક્તિના સાગર એવા શ્રીહરિએ વિ-

દેશીઓ અને વિધર્મીઓના ડાચામાં જઈ પડેલાં હિંદુસંતાનોનો સમૂળો નાશ

થતો અટકાવવા સાફજ ગોસ્વામીજીને સવાસો વર્ષની વયસુધી વાપર્યાં.

કારણકે-શ્રી ગોસ્વામીજીની વાણી આજે પણ પામર વિષયી પ્રાણીઓની અને સર્વ ક્રોધ-

ની હલકાઈ તથા તોછડાઈને કતલ કરવામાં સોંસરી ઉતરી જાય એવી તીણી

તલવારનું અને પાણીદાર ખરછીનું કામ બજાવવા સમર્થ છે.

કારણકે-સ્વાર્થસાધક ઈર્ષાળુ માનવો તરફથી છોડાતાં કટાક્ષ, નિંદા વગેરેનાં તીવ્ર ખાણો-

વડે માનવોનાં હૃદય લેદાઈ જાય, ત્યારે તેના ઉપર શાન્તિ અને આશ્વાસનનું

સુંદર ઔષધ આપવામાં રામાયણમૈયાના જેવું હૃદય અન્યત્ર દુર્લભ છે.

કારણકે-ગોસ્વામીજીએ માનવબંધુઓના સમર્થ વૈદ્યતરીકે ઉંડામાં ઉંડાં નિદાન સમજ-

વામાં તથા ઉંચામાં ઉંચા અને સાદાસીધા ઉપાય દર્શાવવામાં હલ વાળી છે.

કારણકે-તેઓ બાહ્યભાવે માનવસમાજથી અલગ-એકાન્તવાસી-રહી શક્યા, મૂર્ખ માનવો અને ચેલાચેલી તરફની ખુશામતરૂપી મદિરાથી, તથા સ્તુતિ-પ્રતિષ્ઠારૂપી શ્વાનવિષાથી બચી શક્યા; તેથીજ શ્રીહરિનું સામીપ્ય અધિક સેવી શક્યા; અને તેથીજ હિંદુજાતિની ઉંચામાં ઉંચી અને વધુમાં વધુ સેવા બજાવવાની સુગમતા, સબળતા, સદ્વૃત્તિ અને અવકાશ મેળવી શક્યા.

આવાં આવાં કારણોને લીધે તેમજ હિંદીભાષાભાષી માનવો ગુજરાતીભાષાભાષી માનવો કરતાં ધનધામના લોભપ્રપંચાદિમાં ઉતરતા હોઇને માનવસંખ્યામાં, હૃદયશુદ્ધિમાં તથા પ્રભુપ્રેમમાં અદિયાતા હોવાથી પણ તેઓમાં તુલસીકૃત રામાયણ લગભગ ચારસો આવૃત્તિ જેટલાં પ્રચલિત થઇ શક્યાં; તથા રંઠથી રાજસુધીના સર્વ માનવોનો અપાર આદર અને પ્રેમભર્યા પૂજન-વંદન પામી શક્યાં; એ સ્વાભાવિકજ છે.

હિંદીભાષાના પ્રેમી અને રામાયણના ભક્ત એવા વિદેશી વિદ્વાન ડૉ. ગ્રિયર્સન તો એટલે સુધી લખે છે કે:-“ગંગાચમુનાના પ્રદેશમાં આ મહાન ગ્રંથ-તુલસીકૃત રામાયણનો જેટલો પ્રચાર છે, તેટલો પ્રચાર ઇંગ્લેંડમાં બાઈબલનો પણ નથી.”

વાંચનાર બંધુ ! આ સર્વ ઉપરથી તને આ તુલસીકૃત રામાયણ તરફ પણ સદ્ભાવ અને આકર્ષણ જાગે, તો ગમે તેમ કરીને પણ ખરીદજેજ. હા, તારી પાસે ખરીદવા જેટલી સગવડ ન હોય તો શ્રીમાનો પાસે માગી લીખીને પણ મેળવજે. અમુક કોટીવાળાથી તેમ પણ ન અને તો ભગવાન પાસે પણ ઉંડા હૃદયથી માગવાનો માર્ગ ક્યાં નથી ! હા, જેની પાસે ખરે-ખર સૂકા રોટલા જેટલી પણ સગવડ કે માલીકિ ન હોય, તેને માટેજ આ રસ્તો છે. કારણકે સર્વજ્ઞ પ્રભુ કાંઈ છેતરાઈ જાય તેવો નથી. કેમકે રોટલાની સગવડવાળો તો આખા રોટલાને બદલે અર્ધો ખાઇને પણ ગ્રંથ ખરીદવાની સગવડ ઉભી કરી શકે છે. આ સસ્તા સાહિત્યની સંસ્થામાં તો લેખધારીએ પણ મુક્ત માગવા, અને ‘ના’ કહેવરાવવા માટે આવવાની મહેરબાની જરાય કરવી નહિ. અત્ર તરફથી કોઈ કોઈને વિનામૂલ્યે પણ મોકલાય છે, પણ તે સામાના માગવાથી નહિ, પરંતુ અંતર્યામીની પ્રેરણાથી મોકલાય છે. પછી તે નિર્ધન પણ હોય, લેખધારી પણ હોય અને ધનવાન પણ હોય. જે કોઈ રૂબરૂમાં કે પત્રથી મક્ત કે ઓછા મૂલ્યે માગશે તેણે નકારજ સાંભળવો પડશે. માટે આતુર બંધુએ શ્રીહરિ પાસેજ પ્રાર્થના કરવી. કેમકે તે જો યોગ્યતા જશે તો તો હરકોઇને પ્રેરી-મેળવીને અપાવશેજ અપાવશે. ॐ તત્ સત્ ।

શ્રીતુલસીકૃત રામાયણ તૈયાર છે.

ઉત્તમ ટીકા અને બોધપ્રદ સુંદર ૪૦ ચિત્રો સાથે

આમાં મૂળ દોહા-ચોપાઇ આવા મોટા અક્ષરમાં છે.

વળી ગુજરાતી ટીકા આવડા મોટા અક્ષરમાં આપી છે. તુલસીદાસ ૬૦ મહાત્માઓનાં

અસરકારક ચરિત્રો, રામાયણના સંબંધમાં ખાસ જાણવા જવી અનેકાનેક હકીકતો

અને વિચારો, મજબૂત પાકાં પૂઠાં, કદ ઈંચ ૬૧૧×૧૦ અને પૃષ્ઠસંખ્યા ૧૪૦૦

હોઇને મૂલ્ય ૬) તથા બે પૂઠાંના ૬૧૧ છે. પોષ ૧૯૮૩ સુધી ૦૧૧ કમી.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય-અમદાવાદ અને મુંબઈ

ઉત્તમ ગ્રંથોના સેવનનો મહિમા

(અનેક ઉત્તમ પુરુષોના ઉદ્દગાર)

यस्यास्ति सद्ग्रन्थविमर्शभाग्यं, किं तस्य शुष्कैश्चपलाविनोदैः ॥

અર્થાત્ જોને સારા સારા ગ્રંથો વાંચવાવિચારવાનું સદ્ભાગ્ય મળેલું હોય, તેને ચપળાના (લક્ષ્મીના-ચીના) શુષ્ક વિનોદ શી ગણતરીમાં છે ?

“તમે ગમે તેવી નવલકથાઓ અને ખીજી જે આવ્યું તે વાંચવા મંડી પડો છો, પણ એવું તો તમે થોડું વાંચો તેજ સારું. ગીતાજી વાંચો, વેદાંતનાં ખીજાં પુસ્તકો વાંચો; કેમકે તેની આખા જીવન સુધી જરૂર છે.”

“પુસ્તકોમાં હું ગુંથાયેલો રહી શકતો, તેથી મને જે માસ વધારે જેલ મળત તોપણ હું કાયર નહિ થાત; એટલુંજ નહિ પણ મારા જ્ઞાનમાં ઉપયોગી વધારો કરી શકવાથી હું ઉલટો વધારે સુખચેતનમાં રહેત. હું માનું છું કે, જોને સારાં પુસ્તકો વાંચવાનો શોખ છે, તે ગમે તે જગ્યા-એ એકાંતવાસ સહેલાઈથી વેડી શકે. x x એક પછી ખીજું, એમ પુસ્તકો વાંચતાં છેવટે તમે આંતરિવિચાર પણ કરી શકશો.”

“મને પુસ્તકો વાંચવાથી જેવો આનંદ મળે છે તેવો આનંદ આ જગતમાં ખીજા કોઈ પણ કામથી નથી મળતો.” x x x “માતૃભાષામાં વિવિધ જ્ઞાન આપનારા ગ્રંથોનો પ્રચાર થયા વિના કોઈ પણ પ્રજા ઉન્નતિ પામી શકતી નથી અને જાતીય ભાવના (સ્વદેશપ્રીતિ) પણ મેળવી શકતી નથી.” x x x “અધી જાતની ઉન્નતિનું મૂળ જ્ઞાનની ઉન્નતિ છે. પશુ આદિના જેવી ઈન્દ્રિયતૃપ્તિસિવાયનું ખીજું કોઈ પણ એવું સુખ તમે નહિ ખતાવી શકો કે જેનું મૂળ જ્ઞાનની ઉન્નતિમાં રહેલું ન હોય.” x x x “સાહિત્ય-ઉદ્યાનના ચતુર માળી થવાનું સુભાગ્ય જોને પ્રાપ્ત થયું હોય અથવા જેનું મન સદૈવ સાહિત્યસરોવરનાં કમળોની મધુર સુગંધથી મસ્ત બનવા લાગ્યું હોય, તેને તો સાહિત્યસિવાયનાં સ્વર્ગીય સુખો પણ તુચ્છજ લાગે છે.” “અંકિમચંદ્ર”

“ગરીબોને દરિદ્રતામાંથી છોડવાની, દુઃખીઓનાં દુઃખ દૂર કરવાની, શરીર તથા મનનો થાક ઉતારવાની અને માંદાંએનું દર્દ ભૂટાવી દેવાની ગ્રંથોમાં જેટલી શક્તિ છે, તેટલી શક્તિ ધણું કરીને ખીજા કોઈ ચીજમાં નથી.”

“જ્ઞાન એ આકાશ છે અને પુસ્તકો એ તેમાં શોભી રહેલા ચળકતા તારાઓ છે; જ્ઞાન એ સમુદ્ર છે અને પુસ્તકો તે એ સમુદ્રનો લાભ લઈ શકાય તેવાં વહાણો છે; જ્ઞાન એ સૂર્ય છે અને પુસ્તકો એ આપણા ઘરમાં આવી શકે એવો તેનો પ્રકાશ છે; જ્ઞાન એ સોનાની ખાણ છે અને પુસ્તકો એ તેમાંથી બનાવેલા આપણને બંધબેસતા થાય તેવા દાગીના છે; જ્ઞાન એ મોટામાં મોટી કિંમતી નોટો છે અને પુસ્તકો એ આપણા રોજના ઉપયોગમાં આવી શકે એવા ચલણી સિક્કાઓ છે; જ્ઞાન એ વાયુ છે અને પુસ્તકો તે એ વાયુને ચલાવી ઠંડક આપનારા પંખા છે; જ્ઞાન એ અગ્નિ છે અને પુસ્તકો તે અગ્નિથી પ્રકટાવેલા દીવા છે; જ્ઞાન એ પૃથ્વી છે અને પુસ્તકો એ આપણને રહેવાલાયક મકાનો છે; જ્ઞાન એ અનાજનો ભંડાર છે અને પુસ્તકો એ તેમાંથી તૈયાર થયેલા રોટલા છે; જ્ઞાન એ મેઘ છે અને પુસ્તકો તે આપણા ઘરમાં રહી શકે તેવાં પાણીભરેલાં માટલાં છે; અને જ્ઞાન એ સર્વશક્તિમાન પરમાત્મા છે તથા પુસ્તકો એ તે પરમાત્માનો રસ્તો દેખાડનારા પૂજનીય દેવો છે.”

“પુસ્તકોપ્રત્યેનો સ્નેહ એ ઈશ્વરના રાજ્યમાં પહોંચવાનો પરવાનો છે.”

“ખરાબ ચોપડીઓનું વાચન, એ તો ઝેર પીવાસમાન છે.”

“મહેલોથી તથા ધનવૈભવના અખૂટ ભંડારથી જે સંતોષ તમને નહિ મળે તે સંતોષ તમને ઉત્તમ પુસ્તકોથી પ્રાપ્ત થશે.”

“જોરાકવિનાના શરીરની પેઠે જ્ઞાનવિનાનું મન પણ નિર્માલ્ય છે. એ જ્ઞાનને મેળવવાનું સર્વોપરિ સાધન વાચન હોવાથી જે ઘરમાં સારાં પુસ્તકો નથી, તે ઘર ઘર નહિ પણ નિર્માલ્ય તનમનવાળાં જીવતાં મુડાંએને રહેવાની ધોર છે.”

એક વિકાસ ઠીકજ કહે છે કે, “વાંચવાની હોંશ છોડી દેવાના બદલામાં કોઈ મને આખા

હિંદુસ્તાનની સંપત્તિ આપે, તોપણ હું તેને કદી છોડું નહિ. ”

“ પુસ્તકો તરુણાવસ્થામાં સુમાર્ગ દેખાડે છે, વૃદ્ધાવસ્થામાં મનરંજન કરે છે અને ઉદાસીને વખતે સમાધાન કરીને આપણું જીવન આપણને નકામું લાગવા દેતાં નથી. વળી તે આપણી ચિંતા તથા ક્રોધાદિને શાંત કરી નિરાશાનો નાશ કરે છે. ”

“ એક પાશ્ચાત્ય પંડિતનો તો એટલે સુધી મત છે કે:—‘માણસને લુગડાંલત્તાની જેટલી જરૂર નથી, તેટલી પુસ્તકોની છે.’ તે પોતે પણ જરૂરનાં પુસ્તકો ખરીદી લેતાંસુધી લુગડાં લેવાનું મુલતવી રાખતો. તેને સિસેરાનાં પુસ્તકો ખડુ ગમતાં હતાં. તે વાંચતો ત્યારે ત્યારે ‘હું’ વધારે સારો થયો છું’ એમ તેને લાગતું. ”

“ઉત્તમ ગ્રંથો, તેનું સેવન કરનારાઓમાં ધર્મ, નીતિ, ચાતુર્ય, પ્રતિભા, શૌર્ય, ધૈર્ય તથા પરાપકારવૃત્તિને વિસ્તારે છે; અને જેમ જેમ એ દૈવી ગુણોની સત્તા જન્મતી ચાલે છે, તેમ તેમ દુનિયાને પીડારૂપ આસુરી ભાવોની જડ નાશ પામતી જાય છે.”

“ સુખ, વિદ્યા અથવા પ્રમાણિકતાના પ્રેમીઓએ તો જરૂર પુસ્તકોનો શોખ રાખવો. ”

“ ગ્રંથોની ઓરડીમાં ગયા પછી તમે એને હાથ નહિ લગાડો તો એ ગ્રંથોજ માનસવાણીથી તમને કહેશે કે:—‘ અમારામાં પુષ્કળ જ્ઞાન ભર્યું છે તે દ્યો અને વાપરો, એટલે તમારું કલ્યાણ થશે. ’ શું આ માનસવાણી ઓછી કિંમતી છે ? ”

ઉત્તમ જીવનચરિત્રોનો મહિમા

“જીવનચરિત્ર એ એક પ્રકારનું દર્પણ છે. જેમ અરીસામાં મનુષ્ય પોતાની મુખાકૃતિમાં ખાંપણ જુએ છે, સારે તે ખાંપણને કાઢી નાખવા અને કાંતિમાં વધારો કરવામાટે પ્રયત્ન કરે છે, તેમ ચરિત્રરૂપી આરસીથી પોતાના સ્વભાવમાં વળગેલાં ભૂપણદૂષણ-ગુણદોષ-તેના જીવનમાં આવે છે અને તેમ થતાં દૂષણને દાય અને ભૂપણમાં વૃદ્ધિ કરવાને તે જગૃત થાય છે. વળી જે કામ ઉપદેશ અથવા બોધ કરવાથી નથી જનતું, તે કામ જીવનચરિત્ર સહેલાઈથી પાર પાડી શકે છે. અતિ શ્રમ લઇ વિદ્યા ભણો, દેશાટન કરો, સ્વદેશહિતેચ્છુ થાઓ, પ્રેમશૌર્ય દાખવો, એવા એવા ઉપદેશો મુખે અથવા પુસ્તકદ્વારા કરવાથી જેવી અને જેટલી અસર થાય છે; તેના કરતાં એવા ગુણોથી અંકિત થઇ પ્રખ્યાતિમાં આવેલા મહાપુરુષોનાં ચરિત્રો વાંચી સમજવાથી અધિક અસર થાય છે. વાંચનારના સ્મરણસ્થાનમાં તેની આખાદ લાંડી છાપ પડે છે અને પછી તે તેને અનુસરીને ઉત્તેજિત થઇને બહાર પડે છે. ”

“ઉત્તમ ચરિત્રો તેના વાચકને બતાવી આપે છે કે, એક સામાન્ય મનુષ્ય પણ પોતાનું જીવન કેટલી હદસુધી ઉત્તમ બનાવી શકે તથા કેવાં ઉચ્ચ કાર્ય કરી શકે અને જગતમાં કેટલી બધી સારી અસરો ફેલાવી શકે. ”

“ચરિત્રોના વાચનથી આપણું ચૈતન્ય સતેજ થાય છે; આપણી આશામાં જીવન આવે છે; આપણામાં નવું કૌવત, હિંમત અને શ્રદ્ધા આવે છે; આપણે આપણા ઉપર તેમજ બીજાઓ ઉપર શ્રદ્ધા રાખીએ છીએ; આપણામાં મહત્વાકાંક્ષા જાગે છે; આપણે રૂઝાં કાર્યોમાં જોડાઈએ છીએ; અને મોટાઓનાં કામોમાં તેમની સાથે હિસ્સેદાર થવાને પ્રેરાઈએ છીએ. આ પ્રમાણે જીવનચરિત્રોના સહવાસમાં રહેવું, જીવવું અને તેમાંના દાખલાઓ જોઈને સ્ફુરણાયમાન થવું, એ તે તે ઉત્તમ આત્માઓના સમાગમમાં આવવા બરાબર અને ઉત્તમ મંડળમાં સહવાસ કરવા બરાબર છે. ”

“ મહાન સ્ત્રીપુરુષોનાં જીવનચરિત્રોનું ચિંતન કરાય છે, ત્યારે બરાબર સમજી શકાય છે કે, મહત્તાનો દરવાજો સર્વને માટે ઉઘાડો છે. ”

“ શિક્ષણનું મોટામાં મોટું લક્ષ્ય ચરિત્રસંગઠન છે અને ચરિત્રસંગઠનમાં મોટામાં મોટી મદદ મહાન સ્ત્રીપુરુષોનાં જીવનચરિત્રોના અભ્યાસથી મળે છે; માટે જીવનચરિત્રનો અભ્યાસ કરવો એ શિક્ષણનું એક મોટામાં મોટું અંગ માનવું જોઈએ. ”

“ માનવજાતિના વર્તનને ઉચ્ચ સ્થિતિએ લાવવામાં રૂઝાં મનુષ્યોનાં જીવનચરિત્રોએ જે અસર નિપજાવી છે, તેનું મૂલ્ય જેટલું આંકીએ તેટલું થોડું છે. ”

અનુક્રમણિકા

મહાભારતને લગતા વિષયો

વિષય	પૃષ્ઠાંક
કિંક્રાયતની ખાસ તક	૩
મહત્ત કે ઓછા મૂલ્યે માગનારને વિનતિ	૪
વિવિધ અંથમાળાના પાઠકોને સૂચના	૫
મહાભારત લેનાર તથા લેવા ઇચ્છનારને સૂચના	૭
આ અંકનું નિવેદન	૮-૩
મહાભારતના મૂલ્યાદિ વિષે સમજૂત	૮-૭
તુલસીદત્ત રામાયણની ૪૦૦ આવૃત્તિઓ	૧૦
ઉત્તમ અંથોના સેવનનો મહિમા ...	૧૨
ઉત્તમ જીવનચરિત્રોનો મહિમા ...	૧૩
શ્રીકૃષ્ણાર્પણ	૧૬
મંગલાચરણ	૧૭
સત્યરૂપ પરમાત્માનું ધ્યાન	૨૦
વૈદિક પ્રાર્થના	૨૧
ભારતસાવિત્રી-સ્તોત્ર	૨૨
મહર્ષિઓને સ્મરણાંજલિ	૨૩
શ્રી પરમેશ્વરસ્તોત્ર	૨૭
શ્રી સ્તવપંચકસ્તોત્ર	૨૭
મહાભારતમાહાત્મ્ય	૨૯
મહાભારતનું નિવેદન	૩૪

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
	મહાભારતવિષે વિદ્વાનોના મતનીયવિચાર	૪૯
૧	લોકમાન્ય તિલક મહારાજના વિચાર	૪૯
૨	પંડિત રામજીલાલ શર્માના વિચાર	૫૨
૩	પંડિત જયગોપાલ વિદ્યાભંડારના વિચાર	૫૪
૪	ઈન્ડિયન પ્રેસ (પ્રયાગ)તરફના વિચાર	૫૫
૫	પંડિત ઈશ્વરીપ્રસાદ શર્માના વિચાર	૫૭
૬	મહાત્મા ગાંધીજીના વિચાર ...	૫૭
૭	દેશહિતનિરત લાલાલ સરાજજીના વિચાર	૫૮
૮	પંડિત નરદેવશાસ્ત્રી વેદતીર્થના વિચાર	૫૯
	ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના સમયનું ભારતવર્ષ	૫૯
	સ્વરાજ્ય અને સામ્રાજ્ય	૫૯
	પ્રજા	૬૦
	સ્વશિક્ષણ	૬૦
	આચાર-વ્યવહાર	૬૦
	વિજ્ઞાન	૬૧
	રાજનીતિ	૬૧
૯	પ્રોફેસર દાવરના વિચાર	૬૨
૧૦	કવિરાજ ન્હાનાલાલના વિચાર ...	૬૨
૧૧	જગતવંદ્ય સ્વામી વિવેકાનંદજીના વિચાર	૬૨
	લિઝુની લલામણ અને માગણી ...	૬૩

રામાયણને લગતા વિષયો

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧-ગોસ્વામી તુલસીદાસજીનું સંક્ષિપ્ત વૃત્તાંત		
	ઉપોદ્ધાત	૧
	ગોસ્વામીજીનું સંક્ષિપ્ત જીવનવૃત્તાંત...	૨
	તુલસીજયન્તી	૩૦
	ગોસ્વામીજીના ગુણસ્વભાવ	૩૨
	ખીજ થોડીક બાબતો	૩૯
૨-ગોસ્વામીજીના કેટલાક ઉપદેશ		
૧	મહામોહવિનાશિની-વૈરાગ્યસંદીપિની	૪૩
	સંત-સ્વભાવ-વર્ણન	૪૩
	સંત-મહિમા-વર્ણન	૪૬
	શાંતિ-વર્ણન	૪૭
૨	શ્રીતુલસીદાસજીકૃત રામનામરટના	૪૯
૩	શ્રીરામમહામંત્ર	૫૦
૪	એકશ્લોકી રામાયણ	૫૦
૫	શ્રીગોસ્વામી તુલસીદાસજીકૃત રામશ્યામામ્ર	૫૧

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૬	જ્ઞાનમય ભજન	૫૨
૩-તુલસીસ્તોત્ર-ગોસ્વામીજી કી સ્તુતિ		૫૩
૪-આઘકવિ મહર્ષિ વાલ્મીકિનું વૃત્તાંત		૫૫
૧	કવિની મહત્તા	૫૫
૨	મહામુનિ વાલ્મીકિનું પૂર્વાશ્રમનું વૃત્તાંત	૫૬
૩	રામાયણની રચના કેવા સંજોગો-માંથી ઉપજી ?	૫૮
૪	શ્રી સીતાજીનું આગમન	૬૧
૫	શત્રુદ્ધનનું આગમન અને આશ્રમની યજ્ઞભૂમિનો ઇતિહાસ	૬૨
૬	લવ-કુશનો જન્મ અને શત્રુદ્ધે આગળ જવું	૬૩
૭	વાલ્મીકિએ લવ અને કુશને રામા-યણ શીખવવી	૬૪
૮	શત્રુદ્ધનનું અયોધ્યા તરફ જતાં આ-	

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
	શ્રમમાં આવવું	૬૪
૯	મહર્ષિ સાથે લવકુશનું યજ્ઞપ્રસંગે અયોધ્યા આવવું; અને રામાયણનું ગાન કરવું	૬૬
૧૦	વાલ્મીકિની પ્રતિજ્ઞા અને સીતાશ્રુતું જમીનમાં સમાવું	૬૮
૧૧	હિંદુજાતિનો મહાન અને સાચો ધર્મશુરુ	૭૨
૫-રઘુનાથદાસ ગોસ્વામીનું ઢુંક ચરિત્ર		૭૩
૬-મહાન ભક્ત લાલાભાણુનું ઢુંક ચરિત્ર		૭૮
૭-રામાયણવિષે કેટલાક વિચારો		૮૧
૧	રામાયણની સર્વસામાન્ય માટે ઉપકારકતા	૮૧
૨	ધર્તિહાસનો મહિમા અને સ્વરૂપ...	૮૩
૩	(ક) રામાયણ અને એક મહાત્માશ્ર..	૮૮
૩	(સ્ત) ગોસ્વામીશ્ર અને તેમની રામા- યણવિષે મહત્વના અભિપ્રાય ...	૯૧
૪	હિંદુજાતિ ઉપર રામાયણનો પ્રભાવ	૯૫
૫	રામાયણની રસસ્વકથા	૯૭
૮-રામાયણવિષે જાણવાજોગ હકીકત		૧૦૩
૧	રામાયણમહિમા	૧૦૩
૨	કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરના વિચાર	૧૦૬

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૩	રામાયણના સમયની સ્થિતિ ...	૧૧૦
૪	દ્રાવિડ દેશની રામાયણ	૧૧૬
૫	શું પ્રાચીન આર્યો ઐતિહાસિક વિદ્યાથી અજ્ઞાત હતા?	૧૧૮
૬	રામાયણ મેં ક્ષેપક (પાછળથી થયે- લા ઉમેરો)	૧૨૧
૭	ઉત્તરકાંડ પ્રક્ષિપ્ત છે... ..	૧૨૧
૮	રાવણ એક શીશ ઔર દો હી ભુજ્મ- વાલા થા	૧૨૨
૯	હનુમાન ઔર ઉનકે સહચર મનુષ્ય થે, પૂંછવાલે બંદર નહીં... ..	૧૨૪
૧૦	હનુમાન સમુદ્ર કે દેહ ગયે થે વા તર ગયે થે?	૧૨૪
૧૧	સમુદ્રપર સેતુ બનાના અશક્ય નહીં થા.	૧૨૫
૧૨	શ્રી રામચરિત કે વિષય મેં બેબર આદિ કા ભ્રમ	૧૨૫
૧૩	રામાયણ ઔર મહાભારત કે સમયોં કી તુલના	૧૨૬
૧૪	રામાયણ કે સમય કી અયોધ્યા ...	૧૨૬
૧૫	શ્રીરામ કે સમય મેં અસ્ત-શસ્ત્ર કેસે થે? ૧૨૮	

રામાયણને લગતા વિષયોનું શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧	૨૯	દેહરૂપ અને	દેહરૂપ
૮	૧૭	ભવનમાં	ભવનમાં
૮	૧૮	પૂર્વક	પૂર્વક
૩૨	૨૯	હતા;	હતા.
૩૨	૩૭	પદ્ધતિની આવશ્યકતા પદ્ધતિ એક રીતે	
૩૨	૪૦	ફેર, એટલું તો બાંધે જ ફેર!	
૫૦	૨૮	વિષ્ણુ કે	વિષ્ણુ કે
૫૦	૨૯	આર	ઔર
૫૧	૧૧	આસન ત્રીજામાં મને બદલે મિ જોધએ	
૫૧	૧૫	આસન ચારમાં મ્હાને બદલે મ્હ જોધએ	
૫૧	૧૫	આસન ચોદમાં જાને બદલે જ જોધએ	
૫૧	૧૬	આસન આઠમાં જાને બદલે ૧ જોધએ	
૫૨	૪	તમારૂં	(૫) તમારૂં
૫૨	૪	નથી.	નથી. (૬)
૫૨	૯	સર્વ	સર્વ
૫૭	૧૧	મુનિને	મુનિને
૫૭	૧૭	ભાગ	ભાગ

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૫૮	૨૫	શત્રુઓનું	શત્રુઓનું
૬૨	૨૮	સાદાસ	સૌદાસ
૬૩	૪૪	અ	અને
૬૪	૨૪	જત	જતાં
૬૪	૨૫	સર્વે	સર્વે
૮૧	૨	(આ સંસ્થા	આ સંસ્થા
૮૨	૨૦	શક્તિમાં	શક્તિમાં
૯૨	૩૦	ઔર	ઔર
૯૫	૩૪	વીણા	વીણા
૯૯	૩૯	કાશ્મીર-નરેન્દ્ર	કાશ્મીર-નરેન્દ્ર
૧૦૫	૨-૩	આર્યોચિત	આર્યોચિત
૧૧૦	૩૫	તથ	તથા
૧૧૩	૨૫	ભક્ષા	ભિક્ષા
૧૧૩	૪૨	અથ્ર	અથ્રુ
૧૧૬	૬	બાહ	બૌદ્ધ
૧૨૫	૨૫	ઔર	ઔર
૧૨૭	૧૭	વણિક ભ	વણિક બી

શ્રીકૃષ્ણાર્પણ

ભીષ્મદ્રોણતટા જયદ્રથજલા ગાંધારનીલોપલા ।
શલ્યગ્રાહવતી કૃપેણ વહની કર્ણેન વેલાકુલા ॥
અશ્વત્થામાવિકર્ણઘોરમકરા દુર્યોધનાવર્તિની ।
સોત્તીર્ણાં સ્વલુ પાંડવૈ રણનદી કૈવર્તકઃ કેશવઃ ॥

ભીષ્મ અને દ્રોણરૂપી કિનારાઓવાળી, જયદ્રથરૂપી જળવાળી, શકુનીરૂપી નીલ પથ્થરવાળી, શલ્યરૂપી ઝુડવાળી, કૃપાચાર્યરૂપી પ્રવાહવાળી, કર્ણરૂપી મોજાવાળી, અશ્વત્થામા અને વિકર્ણરૂપી ભયાનક મગરમચ્છવાળી અને દુર્યોધનરૂપી ઘુમરીવાળી એવી મહાભારતરૂપી યુદ્ધનદીને ભગવાન કેશવરૂપી સુકાનીવડેજ પાંડવો તરી ગયા હતા.

સર્વોપનિષદો ગાવો દોગ્ધા ગોપાલનન્દનઃ ।

પાર્થો વત્સઃ સુધીર્ભોક્તા દુગ્ધં ગીતામૃતં મહત્ ॥

પ્રપન્નપારિજાતાય તોત્રવેત્રૈકપાણયે । જ્ઞાનમુદ્રાય કૃષ્ણાય ગીતામૃતદુહે નમઃ ॥

વસુદેવસુતં દેવં કંસચાણૂરમર્દનમ્ । દેવકીપરમાનંદં કૃષ્ણં વંદે જગદ્ગુરુમ્ ॥

સર્વ ઉપનિષદોરૂપી ગાયો છે; ગીતામૃતરૂપી ઉત્તમ દૂધ છે; ગોપાલનંદન શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન તેના દોહનાર છે; અર્જુનરૂપી વત્સ છે; અને સદ્બુદ્ધિવાળા પુરુષો તેના ભોક્તા (પીનારા) છે. શરણ થનારને કલ્પવૃક્ષ પેરે ઈચ્છિત ફળ આપનારા, એક હાથમાં ચાથુક ધારણ કરનારા, જ્ઞાનમુદ્રાથી યુક્ત અને ગીતામૃતરૂપી અમૃતનું દોહન કરનારા એવા હે શ્રીકૃષ્ણ ! આપને નમસ્કાર હો. વસુદેવના પુત્ર, દિવ્ય રૂપવાળા, કંસ અને ચાણૂર દેત્યોનો નાશ કરનારા અને દેવકીને પરમ આનંદ આપનારા એવા હે શ્રીકૃષ્ણ ! હે જગદ્ગુરો ! આપને વંદન કરું છું.

કાયેન વાચા મનસેન્દ્રિયૈર્વા બુદ્ધ્યાત્મના વા પ્રકૃતેઃ સ્વભાવાત્ ।

કરોમિ યદ્યત્સકલં પરસ્મૈ નારાયણાયેતિ સમર્પયામિ ॥

કાયાથી, વાણીથી, મનથી, ઇન્દ્રિયોથી, બુદ્ધિથી, આત્માથી કિંવા પ્રકૃતિના સ્વભાવથી હું જે કંઈ કરું; તે આપ નારાયણના ચરણકમળમાં સમર્પણું કરું છું.

મહાભારત સાથે અપાયલા લેખોની શરૂમાં અપાયલું

મંગલાચરણ

ૐકારં વિંદુસંયુક્તં નિત્યં ધ્યાયંતિ યોગિનઃ ।

કામદં મોક્ષદં ચૈવ ૐકારાય નમો નમઃ ॥

બિંદુસંહિત ૐકાર—(જે પરબ્રહ્મ પરમાત્માનું સર્વથી હુંકું અને સર્વો-પરિ નામ છે) જેનું યોગીપુરુષો નિત્ય ધ્યાન કરે છે અને જે કામ તથા મોક્ષના દાતા છે; તે પરબ્રહ્મ ૐકારને વારંવાર નમસ્કાર કરે છે.

સર્વદા સર્વકાર્યેષુ નાસ્તિ તેષામમંગલમ્ ।

યેષાં હૃદિસ્થો ભગવાન્ મંગલાયતનો હરિઃ ॥

સર્વ મંગલોના ભંડાર (અને ઉદ્ધાર દાતા) એવા ભગવાન શ્રીહરિ, જે કોઈ મનુષ્યના હૃદયમાં (દર્શન, સ્મરણ કે કથા—કીર્તનાદિદ્વારા) વિરાજમાન હોય છે; તેનું સર્વદા અને સર્વ કાર્યોમાં અમંગલ તો થતું જ નથી—અર્થાત્ મંગલ જ થાય છે. x

નમોઽસ્ત્વનંતાય સહસ્રમૂર્તયે સહસ્રપાદાક્ષિશિરોરુવાહવે ।

સહસ્રનામ્ને પુરુષાય શાશ્વતે સહસ્રકોટી યુગધારિણે નમઃ ॥

અંતરહિત, હજારો સ્વરૂપવાળા અને હજારો ચરણ, નેત્ર, મસ્તક, સાથે તથા બાહુવાળા એવા આપ પરમાત્માને નમસ્કાર હો. હજારો નામવાળા અને સહસ્ર કોટી યુગોને ધારણ કરનારા એવા આપ શાશ્વત પરમાત્માને નમસ્કાર હો.

x આમાં તલમાત્ર પણ અતિશયોક્તિ નથી; પરંતુ પરમાત્માના મહિમા અને આજ્ઞાને ભણ્યા—અનુસર્યાવિના માત્ર શ્રીકૃષ્ણ શરણં મમ કે એકાદ સ્તોત્ર—ભજન બોલી જવાથી અથવા દેવસ્થાને જઈ આવવાથી કેવળ થઈ જાય; અથવા તો સાધનચતુષ્ટયથી દિવ્ય સંપત્તિ મેળવ્યાવિના માત્ર અહં બ્રહ્માસ્મિ કે વિચારસાગર વાંચી જવાથી જીવનમુક્ત બની જવાય અને 'હમકો કયા લગતા હે' એવું નથી જાય, એવું જરાપણ સમજવાનું નથી.

યં બ્રહ્માવરુણંદ્રરુદ્રમરુતઃ સ્તુન્વંતિ દિવ્યૈઃ સ્તવૈ-
વૈદૈઃ સાંગપદક્રમોપનિષદૈર્ગાયંતિ યં સામગાઃ ।
ધ્યાનાવસ્થિત તદ્ભૂતેન મનસા પश्यंતિ યં યોગિનો
યસ્યાં તં ન વિદુઃ સુરાસુરગણા દેવાય તસ્મૈ નમઃ ॥

બ્રહ્મા, વરુણ, ઈંદ્ર, રુદ્ર અને મરુત્ (વાયુ) વગેરે દેવતાઓ જમની દિવ્ય સ્તોત્રોત્તરો સ્તુતિ કરે છે; સામવેદનું ગાન કરનારા મુનિઓ અંગો, પદ, ક્રમ અને ઉપનિષદોસહિત વેદોત્તરો જમની સ્તુતિ ગાય છે; ધ્યાનમાં સ્થિર થયેલા યોગીઓ તેમાં ગયેલા ચિત્તવડે જમનાં દર્શન કરે છે; અને દેવો તેમજ અસુરો જમના પારને પામી શકતા નથી; એવા આપ પરમાત્મદેવને અનેકાનેક નમસ્કાર હો.

અસિતગિરિ સમં સ્યાત્ કજ્જલં સિંધુપાત્રે
સુરતરુવરશાખા લેખિની પત્રમુર્વી ।
લિખતિ યદિ ગૃહીત્વા શારદા સર્વકાલં
તદપિ તવ ગુણાનામીશ પારં ન યાતિ ॥

મહાસાગરરૂપી ખડીઓ હોય; નીલગિરિ પર્વત જટલું કાજળ હોય; શ્રેષ્ઠ કદપ-વૃક્ષની ડાળીની કલમ હોય; પૃથ્વીરૂપી કાગળ હોય અને એને અહીંને સરસ્વતી પોતે સર્વકાળ લખ્યા કરે; તોપણ હે નાથ! આપના મહાન ગુણોનો પાર આવે તેમ નથી.

સત્યવ્રતં સત્યપરં ત્રિસત્યં સત્યસ્ય યોનિં નિહિતં ચ સત્યે ।
સત્યસ્ય સત્યં ઋતસત્યનેત્રં સત્યાત્મકં ત્વાં શરણં પ્રપદ્યે ॥

હે સત્યસંકલ્પ! હે સત્યથી પણ શ્રેષ્ઠ! હે ત્રણે કાળમાં સત્યસ્વરૂપ! હે સત્યના અખૂટ ભંડાર અને મહાન ઝરાસ્વરૂપ! હે સત્યમાં વસી રહેલા! હે સત્યના પણ સત્યસ્વરૂપ! હે ઋત અને સત્યરૂપી નેત્રોવાળા! અને હે સત્યના પણ આત્મા એવા પરમાત્મદેવ! હું આપને શરણે આપ્યો છું.

ત્વમેવ માતા ચ પિતા ત્વમેવ ત્વમેવ બંધુશ્ચ સखा ત્વમેવ ।
ત્વમેવ વિદ્યા દ્રવિણં ત્વમેવ ત્વમેવ સર્વ મમ દેવદેવ ॥

હે દેવતાઓના પણ દેવતા! મારાં માતા પણ તમે છો ને પિતા પણ તમે છો; બંધુ પણ તમે છો ને સખા પણ તમે છો; મારે વિદ્યા પણ તમે છો ને દ્રવ્ય પણ તમે છો; વધારે શું કહું! મારે તો સર્વ કંઈ તમેજ છો.

કાયેન વાચા મનસેન્દ્રિયૈર્વા બુદ્ધ્યાત્મના વા પ્રકૃતેઃ સ્વભાવાત્ ।
કરોમિ યદ્યત્સકલં પરસ્મૈ નારાયણાયેતિ સમર્પયામિ ॥

કાયાથી, વાણીથી, મનથી, ઇન્દ્રિયોથી, બુદ્ધિથી, આત્માથી કિંવા પ્રકૃતિના સ્વભાવથી હું જ કંઈ કરું; તે આપ નારાયણના ચરણકમળમાં સમર્પણ કરું છું.

યં શૈવાઃ સમુપાસતે શિવ ઇતિ બ્રહ્મેતિ વેદાન્તિનો ।

વૌદ્ધા બુદ્ધ ઇતિ પ્રમાણપટવઃ કર્તેતિ નૈયાયિકાઃ ॥

અર્હન્નિત્યથ જૈનશાસનરતાઃ કર્મેતિ મીમાંસકાઃ ।

સોઽયં નો વિદધાતુ વાં ચ્છિત્ત ફલં ત્રૈલોક્યનાથો હરિઃ ॥

જ પરમાત્માને શિવના ઉપાસકો 'શિવ' નામથી, વેદાન્તીઓ 'બ્રહ્મ' નામથી, બૌદ્ધો 'બુદ્ધ' નામથી, પ્રમાણકુશળ નૈયાયિકો 'કર્તા' નામથી, જૈનશાસનપ્રેમીઓ 'અર્હન્' (અરિહંત) નામથી અને મીમાંસકો 'કર્મ' નામથી ઉપાસે છે; એવા તે ત્રિલોકીના નાથ શ્રીહરિ અમને મનવાંચ્છિત ફળ આપજો.*

અજાતપક્ષા ઇવ માતરં સ્વગાઃ સ્તન્યં યથા વત્સતરાઃ ક્ષુધાર્તાઃ ।

પ્રિયં પ્રિયેવાપ્યુષિતં વિષળ્ણા મનોઽરવિંદાક્ષ દિદૃક્ષતે ત્વામ્ ॥

હે કમળનેત્ર પ્રભો ! જમ પક્ષીઓનાં પાંખો આવ્યા વિનાનાં અચ્ચાં પોતાની માતાને જોવા ઇચ્છે છે; બહુજ ક્ષુધાર્તા વત્સો જમ સ્તનમાંથી દૂધ ઈચ્છે છે; અને જમ વિયોગી સ્ત્રી પરદેશ ગયેલા પતિને આવેલા જોવા ઇચ્છે છે; તેવીજ આતુરતાથી માડ' મન સદાસર્વદા આપને ઇચ્છે એવી કૃપા કરો.

સર્વેઽન્ન સુખિનઃ સન્તુ સર્વે સન્તુ નિરામયાઃ ।

સર્વે ભદ્રાણિ પશ્યન્તુ મા કશ્ચિદ્ દુઃસ્વમાપ્નુયાત્ ॥

આ જગતમાં સર્વ પ્રાણીપદાર્થ સુખી થાઓ; સર્વ કષ્ટ વિકારરહિત થાઓ; સર્વ કષ્ટ કલ્યાણને જુઓ-પામો અને કષ્ટને કાંઈપણ દુઃખ થાઓ નહિ.

* વાંચનાર ! પરમાત્માનાં આ નામોમાં મુસ્લીમોના અલ્લાહ, પારસીઓના અહુર્મઝદ અને ખ્રિસ્તીઓના ગોડ, એ વગેરે નામો પણ ઉમેરી લેવા જેવાં છે. કેમકે એ પણ તે પરમાત્માનાં જ નામ હોવાથી એ નામોદ્વારા પણ પરમાત્માને ઉપાસીને અનેકાનેક માનવો પરમાત્મદર્શી અને કૃતકૃત્ય બન્યાં છે. જૂદા જૂદા ધર્મસંપ્રદાયવાળાઓને લગતી મારવાવાળા તો પેલા-તે તે ધર્મ-સંપ્રદાયના અડેખાંમાં ખપતા પોતાં પડિતોજ હોય છે; કે જેઓ ત્રિવિધ તાપને બદલે છ પ્રકારના તાપથી તપતા હોય છે. માટે હવે તો સૌ કોઈએ બીજાઓ ઉપરાન્ત એવાઓથી પણ ચેતી જઘને એકબીજા વચ્ચે બંધુભાવ વધે, એવું જ કરવું જોઈએ.

સત્યરૂપ પરમાત્માનું ધ્યાન

॥ સત્યં પરં ધીમહિ ॥

જન્માદ્યસ્ય યતોઽન્વયાદિતરતશ્ચાર્થેષ્વભિજ્ઞઃ સ્વરાટ્ ।
તેને બ્રહ્મ હૃદા ય આદિકવયે મુહ્યંતિ યત્સૂરયઃ ॥
તેજોવારિમૃદાં યથાવિનિમયો યત્ર ત્રિસર્ગો મૃષા ।
ધામ્ના સ્વેન સદા નિરસ્તકુહકં સત્યં પરં ધીમહિ ॥

(શ્રીમદ્ ભાગવતનો સર્વથી પહેલો શ્લોક)

જ પરમેશ્વરથી આ જગતનાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય થાય છે; ધડામાં માટી અને અલંકારોમાં સુવર્ણની પેઠે જ પરમેશ્વર કાર્યરૂપ જગતમાં કારણરૂપે વ્યાપી રહેલા પણ છે; અને એ મિથ્યા જગતથી પર-શ્રેષ્ઠ-અલગ-બૂદ્ધ પણ છે; જ પરમેશ્વર જ્ઞાનરૂપ અને સ્વયંપ્રકાશ છે; જનો અર્થ જાણવામાં મહાબુદ્ધિમાનો પણ મોહ પામે છે એવા વેદને જ પરમેશ્વરે આદિકવિ બ્રહ્માના મનમાં અંતર્યામીરૂપે પ્રકાશ કર્યો છે; જમ સૂર્યનાં કિરણોવિષે બ્રાંતિથી દેખાતું ઝાંઝવાનું પાણી સાચું નથી તોપણ સૂર્યનાં કિરણોની સત્તાથી તે સાચા જવું લાગે છે; અને જમ સ્થિર પાણીમાં બ્રાંતિથી 'આ કાચ છે' એવી બુદ્ધિ થાય છે તે સાચી નથી તોપણ તે પાણીની સત્તાથી સાચી હોય તેમ લાગે છે; તથા જમ કાચના વિષે બ્રાંતિથી 'આ પાણી છે' એવી બુદ્ધિ થાય છે તે પણ સાચી નહિ છતાં કાચની સત્તાથી સાચી લાગે છે; તેમ જ અધિષ્ઠાન પરમેશ્વરના વિષે તમોગુણના કાર્યરૂપ પંચભૂતની સૃષ્ટિ અને સત્ત્વ-ગુણના કાર્યરૂપ દેવતાઓની સૃષ્ટિ કદિપત અને અસત્યરૂપ હોવા છતાં, જ પરમાત્માની સત્તાથી તે સાચી હોય તેમ લાગે છે; જ પરમેશ્વરે પોતાના જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશથી માયારૂપ કપટને ટાળી નાખ્યું છે; અને જ પરમેશ્વરનો ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન-કાળમાં તથા જયંત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ, એ ત્રણે અવસ્થામાં નાશ નથી; એવા સત્યસ્વરૂપ તથા સર્વથી પર (શ્રેષ્ઠ) પરમાત્માનું અમે ધ્યાન કરીએ છીએ.

વૈદિક પ્રાર્થના

ૐઅગ્રે નય સુપથા રાયે અસ્માન્ વિશ્વાનિ દેવ વયુનાનિ વિદ્વાન્ ।

યુયોધ્યસ્મઙ્જુહુરાણમેનો ભૂયિષ્ઠાં તે નમ ઈક્તિ વિધેમ ॥

હે પ્રકાશસ્વરૂપ પરમાત્મનું ! હે અમારાં સર્વ કર્મોના જ્ઞાતા પ્રભો ! અમે આપને વારંવાર નમસ્કાર કરીને પ્રાર્થિએ છીએ કે, આપ અમને સદાએ શુભ માર્ગે દોરવજો તથા અશુભ અને પાપના માર્ગથી દૂર રાખજો.

મદ્રં કર્ણેભિઃ શ્રુણુયામ દેવા મદ્રં પચ્યેમાક્ષભિર્યજત્રાઃ ।

સ્થિરૈરઙ્ઘૈસ્તુષ્ઠુવાંસસ્તનૂભિર્વ્યશેમહિ દેવહિતં યદાયુઃ ॥

હે પરમેશ્વર ! એવી કૃપા કરો કે અમે આપના સાચા ભક્ત થઈને સદાએ કાનથી પવિત્ર શબ્દો સાંભળીએ; નેત્રોથી સુખકર દ્રશ્યો જોઈએ; તથા આપની કૃપાથી બળવાન અંગોવાળા થઈને સદા આપની સ્તુતિ કરીએ અને દીર્ઘાયુ ભોગવીએ.

આ બ્રહ્મન્ બ્રાહ્મણો બ્રહ્મવર્ચસી જાયતામ્, આ રાષ્ટ્રે રાજન્યઃ શૂરૈર્પવ્યોઽતિ-
વ્યાધીમહારથો જાયતામ્, દોઘ્મીધેનુર્વોઢા નદ્વા નાશુઃસપ્તિઃ પુરન્ધિર્યોષા, જિષ્ણૂ
રથેષ્ઠાઃ, સમેયો યુવાસ્ય યજમાનસ્ય વીરો જાયતામ્ । નિકામે નિકામે નઃ પર્જન્યો
વર્ષતુ, ફલવત્યો ન ઓષધયઃ પચ્યન્તાં, યોગક્ષેમો નઃ કલ્પતામ્ ॥

હે પ્રભો ! આ વિશાળ દેશમાં બ્રહ્મવર્ચસવાળા (તેજસ્વી અને બ્રહ્મવેત્તા)
બ્રાહ્મણો ઉત્પન્ન થાઓ; અસ્ત્રને શસ્ત્રવિદ્યામાં નિપુણ, દુષ્ટોનું દમન કરનારા,
નિર્ભય અને મહાબળવાન વીર ક્ષત્રીઓ ઉત્પન્ન થાઓ; દૂધ આપનારી ગાયો, ભાર-
વાહી બળદો, શીઘ્રગામી ઘોડાઓ, વ્યવહારકુશળ સ્ત્રીઓ અને શત્રુઓને જીત-
નારા મહારથી વિજયી પુરુષો ઉત્પન્ન થાઓ; યજમાનોનાં ઘર વીર પુત્રોથી ભરપૂર
થાઓ; આવશ્યકતા પ્રમાણે વૃદ્ધિ થાઓ; ઉત્તમ પ્રણેતા આપનાર વૃક્ષાદિ ઔષધિઓ
પાડો; અને અમે સર્વનું યોગક્ષેમ (અપ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ અને પ્રાપ્તિનું રક્ષણ) થાઓ.

ૐ ઘૌઃ શાન્તિરન્તરિક્ષં શાન્તિઃ પૃથિવી શાન્તિરાપઃ

શાન્તિરોષધયઃ શાન્તિઃ સર્વં શાન્તિઃ શાન્તિસ્ત્રેઃ શાન્તિઃ

સામાશાન્તિરેધિ-ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિર્બ્રહ્મ શાન્તિઃ॥

હે 'ૐ' નામવાળા પ્રભો ! આકાશ શાંત થાઓ; અંતરિક્ષ શાંત થાઓ; પૃથ્વી
શાંત થાઓ; જલ શાંત થાઓ; ઔષધિઓ (વનસ્પતિઓ) શાંત થાઓ; સર્વ
પ્રાણીપદાર્થ શાંત થાઓ; સર્વ ત્ર શાંતિ થાઓ-શાંતિ થાઓ; હે ૐ પ્રભો ! શાંતિ
થાઓ, શાંતિ થાઓ, શાંતિ થાઓ; હે બ્રહ્મ ! શાંતિ થાઓ.

ભારતસાવિત્રી-સ્તોત્ર

(આ મહાભારતમાંથી લેવાયું છે.)

માતાપિતૃ સહસ્રાણિ પુત્રદાર શતાનિ ચ ।

સંસારેષ્વનુભૂતાનિ યાન્તિ યાસ્યન્તિ ચાપરે ॥૧॥

હર્ષસ્થાન સહસ્રાણિ ભયસ્થાન શતાનિ ચ ।

દિવસે દિવસે મૂઢમાવિશન્તિ ન પણિતમ્ ॥૨॥

અનંત સંસારોમાં મનુષ્યને હજારો માતાઓ તથા પિતાઓનો અને સેંકડો સ્ત્રીપુત્રાદિનો અનુભવ થયેલો છે; વર્તમાનકાળમાં થઈ રહ્યો છે; અને ભવિષ્યમાં પણ થશે. આ જગતમાં હર્ષનાં પણ હજારો સ્થાન છે અને ભયનાં પણ સેંકડો સ્થાન છે; પરંતુ મૂઢ (અજ્ઞાની) મનુષ્યોમાંજ તે દિવસાનુદિવસ પગપેસારો કરે છે; જ્ઞાની મનુષ્યોમાં નહિ. ૧-૨

ઊર્ધ્વં બાહુર્વિરૌમ્યેષ નાત્ર કશ્ચિત્ શૃણોતિ મે ।

ધર્માદર્યશ્ચ કામશ્ચ સ કિમર્થં ન સેવ્યતે ॥૩॥

(મહર્ષિ વ્યાસ મુનિ કહે છે કે,) મારા બાહુઓ ઉંચા કરીને હું પોકાર કરું છું તોપણ આ લોકમાં મારું કંઈક સાંભળતુંજ નથી. તે એ કે, “ હે માનવો ! ધર્મ-થીજ અર્થ અને ભોગની પ્રાપ્તિ થાય છે, છતાં પણ તમે શામાટે ધર્મનું સેવન કરતા નથી ? ” ૩

ન જાતુ કામાન્ન ભયાન્ન લોભાત્ ધર્મં ત્યજેજીવિતસ્યાપિ હેતોઃ ।

ધર્મો નિત્યઃ સુખદુઃસ્વેત્વનિત્યે । જીવો નિત્યો હેતુરસ્ય ત્વનિત્યઃ ॥૪॥

કામ, ભય, લોભ અથવા જીવિત માટે પણ કદી તમારે ધર્મનો ત્યાગ કરવો નહિ. કેમકે ધર્મ નિત્ય છે અને સુખદુઃખ તો અનિત્ય છે; તથા જીવ નિત્ય છે અને સંસારના કારણરૂપ જીવનાં શરીરાદિ તો અનિત્ય છે. ૪

इमां भारतसावित्रीं प्रातरुत्थाय यः पठेत् ।

स भारतफलं प्राप्य परं ब्रह्माधिगच्छति ॥५॥

જ પુરુષ આ ભારતસાવિત્રીનું નિત્ય પ્રાતઃકાળે પઠન કરે છે, તે ભારતના પ્રજાને પ્રાપ્ત કરીને પરિણામે પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. ૫

આપણે મહાભારત અને રામાયણ જેવો અનુપમ વારસો આપી જનારા

મહર્ષિઓને સ્મરણાંજલિ

નારાયણં નમસ્કૃત્ય નરં ચૈવ નરોત્તમમ્ ।

દેવીં સરસ્વતીં ચૈવ તતો જયમુદીરયેત્ ॥

અનંત બ્રહ્માંડાધિપતિ શ્રીમન્નારાયણને, પોતાના ચારિત્રબળવડે ભગવાનના પોતાનાજ મુખથી પાંડવાનાં ધનંજયઃ અર્થાત્ ‘પાંડવોમાં અર્જુન હું છું’ એવું સાંભળવાને ભાગ્યશાળી થએલા ધનુર્ધારી અર્જુનને, તથા ઉત્તમ નરોમાં પણ પરમોત્તમ (અને અધર્મીઓનો નાશ, ધર્મનું સ્થાપન તથા સાધુજનોનું રક્ષણ કરનારા) એવા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને, અને સુવિધાનાં પ્રેરક એવાં શ્રી સરસ્વતી દેવી-ને નમસ્કાર કરીનેજ મહાભારતરૂપી જયગ્રંથનો આરંભ કરવો.*

લૌકિકાનાં હિ સાધૂનામર્થં વાગનુવર્તતે ।

ઋષીણાં પુનરાધ્યાનાં વાચમર્થોઽનુધાવતિ ॥

* મહર્ષિ વ્યાસ ભગવાન આપણને આવી પરમ હિતાવહ સૂચના કરી ગયા છે; તેનું પરિપાલન પ્રત્યેક પાઠક અને વક્તા કરતા હશે અને કરશેજ; પરંતુ એ ઉપરાંત આપણને રામાયણ અને મહાભારતાદિ અપૂર્વ ગ્રંથો વારસામાં આપી જવાવાળા એ પ્રાતઃસ્મરણીય મહર્ષિઓનું પણ આપણે સ્તવન-સ્મરણ કરવું જોઈએ. કેમકે એથી કૃતમ્ભતાના દોષમાંથી છૂટવા ઉપરાંત ઉત્તિપ્રદ શુભ સંસ્કારોને જગાડવા-વધારવામાં તથા અનેકવિધ અવદશાઓમાંથી બચવા-છૂટવામાં આપણને બહુ સારી સહાયતા મળે છે. બ્રાહ્મણ-સંતાનો પોતાના આવા આવા પૂર્વજોનાં નામ, કામ, સમજણ, આદેશ, ઇત્યાદિ મહાન વારસાને ભૂલી જઈ બાહ્ય વિષયોની અને વિષયી માનવોની ઉપાસના પાછળ મંડી ગયા; તેથીજ તેમને ધણકોને શૂદ્રો, પાખંડીઓ અને રખડતા ભીખારીઓના જેવા નિષિદ્ધ ધંધા આદરવા પડ્યા છે. હજી પણ સવળે રસ્તે વળાય તો તક છે. કેમકે જે પરમાત્મદર્શી મહર્ષિઓએ મહાભારત અને રામાયણને વારસામાં આપીને હિંદુસંતાનોને અત્યારસુધી આટલા પ્રમાણમાં પણ હિંદુપણમાં ટકાવી રાખ્યા છે; તે હિંદુગતિ અત્યારે પણ (જો એ ભૂદેવો પોતાનાં પૂર્વજોની નીતિરીતિ પકડતા ચાલે તો) તેમને અન્ન-વંદનાદિવડે તો બનતા પ્રકારે વધારેજ સત્કારશે. માટે એ મહાન પૂર્વજોનાં નામકામાદિનાં સ્મરણ-વંદન અને અનુસરણ સમજી બ્રહ્મસંતાનોએ તો અવશ્ય સાચા રૂપરંગથી ચાલુ કરી હઈ દિવસાનુદિવસ વધારતાજ ચાલવું જોઈએ. એ મહર્ષિઓનાં સ્મરણ-સ્તવનાદિ માટે જુઓ આપણને શ્લોક પણ કેવા મનોહર અને લાલિત્યપૂર્ણ મળ્યા છે, કે જેના ભાવભર્યા ઉપ-યોગથી આપણું હૃદય પવિત્ર અને સુસંસ્કૃત થયાવિના રહેજ નહિ!

લૌકિક સાધુ-વિદ્વાનોની વાણી (ગમે તેટલી છટાવાળી હોય તો પણ અંતરેચ્છા તો લૌકિક પદાર્થોની જ હોય છે તેથી તે) લૌકિક પદાર્થોને (અને પદાર્થોના લૌકિક માલીકાને) જ અનુસરે છે-અર્થાત્ ધર્યું છે, યાચે છે, તાપે રહે છે; સારે (આ તરફ વ્યાસ-વાદમીકાદિ તો લૌકિક વસ્તુસ્થિતિઓથી ઉપરામ રહીને પરમાત્મ-ધ્યાનમાં એકનિષ્ઠ થયા તેથી જ 'મુનિ' કહેવાયા, અને એને પરિણામે પરમાત્મ-દર્શનને પામ્યા, તેથી જ 'મહર્ષિ' પદ પામ્યા હતા; તેથી એવા) બ્રહ્મવેત્તા ઋષિઓની વાણીને તો ઉણટા લૌકિક પદાર્થો (અને પદાર્થવાળાઓ) જ અનુસરે છે-આધીન રહે છે. તાત્પર્ય કે પૂર્ણકામ બ્રહ્મવેત્તાઓ, અને લૌકિક વિષયેચ્છુ વિદ્વાનોની યોગ્યતા અને કથન-કવન વચ્ચે આસમાનજમીન જેટલો તફાવત હોય છે.

તમૃષિ મનુષ્યલોકપ્રવેશવિશ્રામશાશ્વિનં વાચામ્ ।

સુરલોકાદવતારપ્રાન્તરસ્વેદચ્છિદં વન્દે ॥

સરસ્વતીને દેવલોકમાંથી માનવલોકમાં અવતરતાં થયેલા ખેદને છેદવાવાળા, અને સરસ્વતી દેવી મનુષ્યલોકમાં આવ્યા પછી આ જગતમાં તેને વિશ્રામ આપનારા વૃક્ષરૂપ બનેલા, એવા તે (વ્યાસ-વાદમીકાદિ સર્વ) ઋષિજનોને હું વંદના કરું છું.

મહર્ષિ વ્યાસ ભગવાન પ્રત્યે-

શ્રવણાન્જલિપુટપેયં વિરચિતવાન્ભારતાલ્યમમૃતં યઃ ।

તમહમરાગમતૃષ્ણં કૃષ્ણદ્વૈપાયનં વન્દે ॥

કર્ણરૂપી અંજલિવડે પીવાલાયક ભારત નામનું અમૃત જમણું રચ્યું છે, એવા રાગરહિત અને તૃણારહિત ભગવાન કૃષ્ણદ્વૈપાયન વ્યાસને હું વંદન કરું છું.

નમઃ સર્વવિદે તસ્મૈ વ્યાસાય કવિવેદસે ।

ચક્રે પુણ્યં સરસ્વત્યા યો વર્ષમિવ ભારતમ્ ॥

જમણું આ ભરતખંડને પોતાની અદ્ભુત સરસ્વતીવડે (ઉદ્ધારક વિદ્યાનાં જ્ઞાન-દાન અને ધર્મ-ધ્યાનના આચાર-પ્રચારમાટે, અત્યંત હિતકારક અમર ગ્રંથો રચી આપી જઈને) પવિત્ર કર્યો છે; એવા તે સર્વજ્ઞ અને કવિઓના વિદાતા મહર્ષિ વ્યાસ ભગવાનને અનેકાનેક નમસ્કાર કરું છું.

નમોઽસ્તુ તે વ્યાસ વિશાલબુદ્ધે ફુલારવિંદાયતપત્રનેત્ર ।

યેન ત્વયા ભારતતૈલપૂર્ણઃ પ્રજ્વાલિતો જ્ઞાનમયઃ પ્રદીપઃ ॥*

* આ તેમજ આગળના સર્વથી પહેલા શ્લોક સિવાયના બધા શ્લોક 'સુભાષિત-રત્ન ભાંડાગાર'માંથી લેવાયા છે. ઈશ્વરેચ્છા તો એ ગ્રંથ પણ અત્ર તરફથી નીકળે ખરો.

હે વિશાળ બુદ્ધિવાળા અને ખીલેલા કમળ જવાં પ્રકૃત્વ નેત્રવાળા વ્યાસ ભગ-
વાન! આપકે જમણે મહાભારતરૂપી પાત્રમાં (અનેકવિધ ચરિત્રો અને ધર્મોરૂપી)
તેલ પૂરીને (અમો સામાન્ય માનવોને વ્યવહારપરમાર્થના ઉભય માર્ગો યથાવત્
સૂઝાડે એવો) જ અદ્ભુત ગીતારૂપી જ્ઞાનદીપક પ્રકટાવ્યો છે; તેને માટે આપને
અમારા અનેકાનેક નમસ્કાર હો.

અચતુર્વદનો બ્રહ્મા દ્વિવાહુરપરો હરિઃ ।

અમાલલોચનઃ શંભુર્મગવાન્વાદરાયણઃ ॥

હે બાદરાયણ વ્યાસમુનિ! આપ ચાર મુખવાળા નથી તોપણ બીજા બ્રહ્મા છો; બે
હાથવાળા છો તોપણ બીજા ચતુર્ભુજ શ્રીહરિ છો; અને કપાળ ઉપર ત્રીજું નેત્ર નથી
તોપણ આપ બીજા શંકર છો.

વ્યાસગિરાં નિર્યાસં સારં વિશ્વસ્ય ભારતં વંદે ।

ભૂષણતયૈવ સંજ્ઞાં યદક્ષિતાં ભારતી વહતિ ॥

આપ વ્યાસમુનિની દિવ્ય વાણીના ભંડાર તથા ઝરારૂપ અને વિશ્વમાં સર્વ
વેદશાસ્ત્રાદિના સારભૂત એવા શ્રીમહાભારતને હું નમસ્કાર કરું છું. કારણકે તે અંથના
નામ ઉપરથી અંકિત કરાયેલા પોતાના 'ભારતી' એવા નામને સરસ્વતી દેવી, એક
ઉત્તમ આભૂષણતરીકે ધારણ કરે છે.

આદિકવિ—મહર્ષિ વાલ્મીકિ પ્રત્યે:—

કવીન્દું નૌમિ વાલ્મીકિં યસ્ય રામાયણીં કથામ્ ।

ચંદ્રિકામિવ ચિન્વન્તિ ચકોરા ઇવ સાધવઃ ॥

એકાર પક્ષીઓ જમ ચંદ્રિકાને શોધે, તેમ સાધુપુરુષો જની રચેલી શ્રીરામકથાને
(રામાયણને) આતુરતાપૂર્વક શોધ્યા કરે છે અને જ કવિઓમાં ચંદ્રસમાન છે;
એવા આદિકવિ મહર્ષિ વાલ્મીકિને હું નમસ્કાર કરું છું.

સદૂષણાપિ નિર્દોષા સઘરાપિ સુકોમલા ।

નમસ્તસ્મૈ કૃતા યેન રમ્યા રામાયણી કથા ॥

દૂષણવાળી છતાં પણ નિર્દોષ અને ખરવાળી છતાં પણ સુકોમળ* એવી મનોહર
રામાયણ કથા જમણે રચી છે; એવા તે કવિકુલગુરુ મહર્ષિ વાલ્મીકિને હું નમસ્કાર કરું છું.

* અહીં દેખીતી રીતે તો વિરોધાભાસ અલંકાર થાય છે; પણ તેનો ઉંડો અર્થ
એ છે કે, સદૂષણા એટલે કે દૂષણ નામક રાક્ષસની કથા એમાં છે, તોપણ રામાયણ
નિર્દોષ છે; તથા સઘરા એટલે ખર નામક રાક્ષસની કથા એમાં છે તોપણ રામાયણ
કોમળ છે. આ અર્થ જાણ્યા પછી એ વિરોધ રહેતો નથી. “સુભાષિતરત્નભાન્ડાગાર”માંથી

યાગીઃ સ્છન્દસાં સષ્ટા રામાયણમશ્વકવિઃ ।
વલ્મીકજન્મા જયતિ પ્રાચ્યઃ પ્રાચેતસા મુનિઃ ॥

યોગીઓના ઇંદ્ર, છંદોના સર્વથી પહેલા સજ્જનાર, રામાયણના કર્તા મહાકવિ, પ્રાચીન એવા પ્રચેતાના પુત્ર, તથા શરીરપર વલ્મીક-એટલે માટીનો રાફડો-જમી ગયો ત્યાં સુધી ધ્યાનનિષ્ઠા સેવીને મહર્ષિપદને જન્માવનારા (પ્રાપ્ત કરનારા) એવા મહામુનિ વાલ્મીકિ (તેમની રામાયણરૂપી રચનાદ્વારા હજી પણ સર્વત્ર) જય જયકાર પામે છે.

સતિ કાકુત્સ્થકુલોન્નતિકારિણિ રામાયણેऽપિ કિં કાવ્યમ્ ।
રોહતિ કુલ્યા ગંગાપૂરે કિં બહુરસે વહતિ ॥

રાધવકુળની ઉન્નતિને પ્રકાશિત કરવાવાળું રામાયણ કાવ્ય હયાત છતાં આ સં-સારમાં અન્ય કાવ્યની શી જરૂર છે ? જ્યાં ધણા જળવાળું ગંગાનું પૂર વહી રહ્યું હોય, ત્યાં પછી અન્ય નાની નદીને વહેવાનું શું પ્રયોજન ? ×

× સમજી સમાજસેવકો ! બીજાત્રીજા પ્રકારની લોકસેવા તમે બજાવતા હો, તેને માટે જેવી તમારી મરજી; પણ એવા મહત્ત્વપૂર્ણ ગ્રંથો છપાવી ખોટ ખાઈને પણ તમે પૂરા પાડી શકો એવી સગવડો ઉભી કરો; અને એથી પણ બહુ વધારે અગત્યની વાત તો એ છે કે, રામાયણ અને મહાભારતને લગતી કથાઓ, કહાણીઓ, નિબંધમાળાઓ અને વ્યાખ્યાનમાળાઓ પણ ખૂબાખૂબ જગાવો અને ફેલાવો. વળી આવા મહાપરોપકારી ઋષિમુનિઓ, અને તેમણે વર્ણવેલા મહાત્મા-વીરાત્માદિના સંબંધમાં જ્યોતિઓને લગતા પણ જળરજસ્ત મેળાઓ તથા અગત્યના પ્રસંગોને લગતા નાટ્યપ્રયોગો પણ સાર્વજનિક અને ટીકીટવગરના જલસાઓરૂપે ભરો-ભરાવો; તો તમારો પોતાનો યશ (અને તમે તેને માટે પણ પૂર્ણ નિષ્કામ હો તો પછી એથી પણ વધારે મહત્ત્વનો આન્તરિક લાભ) પણ કેટલો બધો પ્રાપ્ત થાય ! જે સેવાસમિતિઓ અને સેવકમંડળો માટે ભાગે ધનિકોનાંજ છોકરાંને-અને તે પણ સરકારીયુંજ શિક્ષણ શીખવવા માટે યોજવા-ચલવવામાં આવે છે; તેમને પણ પ્રભુ એને બદલે આવાં તેવાં અનેકવિધ કામો યોજવા ચલવવાનું સૂઝાડે; અને નિરાધાર અનાથોમાંથી હલકા માનવો પાકતા હોય તેને બદલે તેમનામાંથી સમાજસેવકો અને ઉત્તમ કામદારો પકવવાની શક્યતા અને યોજના તેમના મનમાં ઉપજાવે; તથા કીર્તિપ્રેમી રાજસ આગેવાનોના પંજમાંથી તેમને છોડવીને એવાં એવાં અનેકવિધ દિવ્યાતિદિવ્ય કાર્યોમાં કર્તાધર્તા કે નિમિત્તભૂત બનવાની તેમને મતિગતિ આપે; કે જેથી ભારતભૂમિની તળરૂપશી સેવાઓ બજાવતે ભારત-વાસીઓનો દુઃખદારિદ્ર્યમાંથી વહેલો છૂટકો થાય, એજ પ્રાર્થના.

श्रीपरमेश्वरस्तोत्रम् ।

जगदीश ! सुधीश ! भवेश ! विभो ! परमेश ! परात्पर पूत ! पितः ॥
 प्रणतं पतितं हततत्त्वजनं जनतारण तारय तापितकम् ॥१॥
 गुणहीनसुदीनमलीनमतिं त्वयि पातरि दातरि चापरातिम् ॥
 तमसा रजसावृतवृत्तमिमं ॥ जन० ॥२॥ मम जीवनमीनमिमं
 पतितं मरुधोरभुवीह सुवीहमहो ॥ करुणाब्धिवलोर्मिजलानयनं
 ॥ जन० ॥३॥ भववारण ! कारण कर्मततौ भवसिंधुजले शिव
 मममतः ॥ करुणाञ्च समर्प्य तरिं त्वरितं ॥ जन० ॥४॥ अतिनाश्य
 जनुर्मम पुण्यरुचे ! दुरितौघभरैः परिपूर्णभुवः ॥ सुजघन्यमगण्य-
 मपुण्यरुचिं ॥ जन० ॥५॥ भवकारक ! तारकहारक हे भवता-
 रक पातकदारक हे ॥ हर शङ्कर किंकरकर्मचयं ॥ जन० ॥६॥
 तृषितश्चित्तमस्मि सुधां हितमेऽव्युत ! चिन्मय ! देहि वदान्यवर ॥
 अतिमोहवशेन विनष्टकृतं ॥ जनतारण तारय तापितकम् ॥७॥
 प्रणमामि नमामि नमामि जनं भवजन्मकृतिप्रणिसूदनकम् ॥
 गुणहीनमनन्तमितं शरणं जनतारण तारय तापितकम् ॥८॥

श्रीस्तवपञ्चकस्तोत्रम् ।

नमस्ते सते सर्वलोकाश्रयाय नमस्ते चिते विश्वरूपात्मकाय ॥
 नमोऽद्वैततत्त्वाय मुक्तिप्रदाय नमो ब्रह्मणे व्यापिने निर्गुणाय ॥१॥
 त्वमेकं शरण्यं त्वमेकं वरेण्यं त्वमेकं जगत्कारणम् विश्वरूपम् ॥
 त्वमेकं जगत्कर्तृपातृप्रहर्तृ त्वमेकं परं निश्चलं निर्विकल्पम् ॥२॥
 भयानां भयं भीषणं भीषणानां गतिः प्राणिनां पावनं पावनानाम् ॥
 महोच्चैः पदानां नियन्तृ त्वमेकं परेषां परं रक्षणं रक्षणानाम् ॥३॥
 परेश ! प्रभो ! सर्वरूपाविनाशिन्ननिर्देश्य सर्वेन्द्रियागम्य सत्य ॥
 अचिन्त्याक्षर ! व्यापकाव्यक्ततत्त्वाजपाभासकाधीश ! पायादपायात्
 त्वदेकं स्मरामस्त्वदेकं भजामस्त्वदेकं जगत्साक्षिरूपं नमामः ॥
 सदेकं विधानं निरालम्बमीशं भवाम्भोधिपोतं शरण्यं ब्रजामः ॥५॥

પરમેશ્વરસ્તોત્રનો અર્થ

હે પ્રભો ! હે જગદીશ ! હે જ્ઞાનીઓના પણુ ઇશ ! હે સંસારના સ્વામી ! હે સર્વવ્યાપક ! હે પરમેશ્વર ! હે પરાત્પર ! (પરથી પણુ પર !) હે પવિત્ર ! હે પિતા ! હું પતિત (પાપી) અને તત્ત્વજ્ઞાનથી રહિત આપને પ્રણામ કરું છું. હે જનતારણ ! (મનુષ્યોને તારનાર) મને તાપમાં તપી રહેલાને તારો. (૧) હું ગુણહીન, ધણોજ દીન તથા મલિન મતિવાળો છું. આપ દાતાર અને પાલનકર્તા છો, છતાં પણુ મારી મતિ આપનામાં આસક્ત રહેતી નથી. મારી વૃત્તિઓ હમેશાં તમેગુણુ તથા રમેગુણુથી ઘેરાયેલી રહે છે, માટે હે જગતને તારનાર પ્રભુ ! માંડે બહુ તપી રહેલાનું રક્ષણ કરો. (૨) અહો ! માંડે જીવન આ સંસારરૂપી મહાઘોર મરુભૂમિમાં માછલાંની જેઠે દુઃખી થઈ પડેલું છે. આપ આપના કરુણારૂપી સમુદ્રની લહરિવડે તેનાપર જળસિંચન કરી હે જનતારણ ! મને તપી રહેલાને તારો. (૩) હે ભવતારણ ! (સંસારમાં ડૂબવા ન દેનાર !) આપજ આ જગતરૂપી કર્મવિસ્તારના કારણરૂપ છો. હે કલ્યાણરૂપ ! ભવ-સાગરના જળમાં ડૂબી રહેલા એવા મારા દુઃખી જીવને નાવ આપી મારો એમાંથી ઉદ્ધાર કરો. (૪) હે જનતારણ ! હે પવિત્ર બુદ્ધિવાળા ! મારો ફરીથી જન્મ ન થાય એમ કરી પાપોના પ્રવાહરૂપી ભારથી પરિપૂર્ણ થયેલી આ પૃથ્વીમાંથી અતિ અધમ, નજીવા, પાપબુદ્ધિવાળા અને તપી રહેલા એવા મારા જીવનો ઉદ્ધાર કરો. (૫) હે સંસારના કર્તા ! હે તારક ! હે નરકના દુઃખોનો નાશ કરનારા ! હે સંસારમાંથી તારનારા ! હે પાપોનો નાશ કરનારા ! હે કલ્યાણ કરનારા ! હે જનતારણ ! તપી રહેલા આ દાસના સર્વ કર્મોના સમૂહનો નાશ કરી ઉદ્ધાર કરો. (૬) હે અચ્યુત ! હે ચિન્મય ! હે વર દેનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ ! હું તૃષ્ણાતુર થયેલો છું, માટે મને જ્ઞાનરૂપી અમૃત આપો; અત્યંત મોહને વશ થઈને મેં મારા સર્વ કર્તવ્ય કર્મોનો નાશ કરેલો છે; માટે મને તપી ગયેલાને તારો. (૭) હે જનતારણ ! હું આપને પ્રણામ કરું છું, હું આપને નમસ્કાર કરું છું, નમસ્કાર કરું છું; આપ સંસારના જન્મ તથા કર્મોનો નાશ કરનાર, નિર્ગુણ અને અનંત છો. હું અત્યંત સંતાપિત થઈને આપને શરણે આવેલો છું, માટે આપ મને તારો (૮).

શ્રીસ્તવપંચકસ્તોત્રનો અર્થ

સત્યસ્વરૂપ અને સર્વે લોકોના આશ્રયભૂત હે પ્રભો ! આપને નમસ્કાર હો. જ્ઞાનસ્વરૂપ અને વિશ્વના આત્મારૂપ આપને નમસ્કાર હો. અદ્વૈતતત્ત્વસ્વરૂપ અને મોક્ષ આપનાર એવા આપને હું નમસ્કાર કરું છું, સર્વવ્યાપક અને નિર્ગુણ બ્રહ્મરૂપ આપને નમસ્કાર કરું છું. (૧) હે પરમાત્મન ! તમેજ સર્વના આધારરૂપ છો, તમેજ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છો, તમેજ જગતનું કારણ અને વિશ્વરૂપ છો. આ જગતના ઉત્પન્ન કરનાર, પાલન કરનાર અને સંહાર કરનાર તમેજ છો; તથા તમેજ સર્વથી પર, નિશ્ચળ અને નિર્વિકલ્પ છો. (૨) હે પ્રભો ! આપ સર્વ ભયના પણુ ભયરૂપ અને ભીષણના પણુ ભીષણરૂપ છો. આપ પ્રાણીમાત્રના ગતિસ્વરૂપ અને પવિત્રને પણુ અધિક પવિત્ર કરનાર છો. આપજ સર્વોત્તમ પદના નિયંતા, પરથી પણુ પર અને રક્ષકોના પણુ રક્ષક છો. (૩) હે પરમેશ્વર ! હે પ્રભો ! આપ સર્વ રૂપોમાં અવિનાશીરૂપ, વર્ણવી શકાય નહિ એવા, સર્વ ઇદ્રિયોથી જાણી શકાઓ નહિ એવા અને સત્યસ્વરૂપ છો. આપ ચિંતવી શકાઓ નહિ એવા અક્ષર, સર્વવ્યાપક, અવ્યક્ત તત્ત્વરૂપ અને અજપા મંત્રનો ભાસ કરાવનાર છો. આપ સંકટમાંથી માંડે રક્ષણ કરો. (૪) હું એક આપનુંજ સ્મરણ અને આપનુંજ ભજન કરું છું અને હે જગતના સાક્ષીરૂપ ! આપનેજ નમસ્કાર કરું છું. આપજ સત્ત્વરૂપ, આશ્રયસ્વરૂપ, અવલંબનરહિત, ઇશ્વર અને સંસારસાગરમાંથી તરવાને આશ્રય કરવા યોગ્ય નૌકાસ્વરૂપ હોવાથી હું આપનેજ શરણુ થયો છું. (૫)

❖❖❖ મહાભારતમાહાત્મ્ય ❖❖❖

પારાશર્યવચઃ સરોજમમલં ગીતાર્થ ગંધોત્કટં । નાનાસ્થાનકકેસરં હરિકથા સંવોધના બોધિતમ્
લોકે સજ્જનપદ્મપદૈરહરહઃ પેપીયમાનં મુદા । ભૂયાદ્ભારત પંકજં કલિમલપ્રધ્વંસિ નઃ શ્રેયસે ॥

પરાશરના પુત્ર મહર્ષિ વ્યાસદેવના વાણીરૂપી સરોવરમાં ઉગેલું આ મહાભારતરૂપી
કમળ, કે જે ગીતાર્થરૂપી ઉત્કટ (તીવ્ર) સુગંધવાળું છે; જે નાના પ્રકારનાં આખ્યાનો-
રૂપી કેસરવાળું છે; જે હરિકથાના ઉપદેશવડે પ્રકૃષ્ઠ થયેલું છે; જે કળિકાળનાં પાપરૂપી મળને
વિનાશ કરવાવાળું છે; સજ્જનરૂપી ભ્રમરો આ લોકમાં જેના રસનું નિરંતર આનંદ-
પૂર્વક પાન કર્યા કરે છે; તે (શ્રીમદ્ મહાભારત ગ્રંથ) સદાય અમારું કલ્યાણ કરનાર થાઓ.
યત્ર વિષ્ણુકથા દિવ્યાઃ શ્રુતયશ્ચ સનાતનાઃ । તચ્છ્રોતવ્યં મનુષ્યેણ પરં પદમિહેચ્છતા ॥

શ્રૂયતાં સિંહનાદોડ્યમૃષેસ્તસ્ય મહાત્મનઃ । અષ્ટાદશ પુરાણાનાં કર્તુર્વેદમહોદધેઃ ॥

આ લોકમાં જે મનુષ્ય પરમપદને ઇચ્છતો હોય તેણે, જેમાં ભગવાન વિષ્ણુની દિવ્ય
કથાઓ વર્ણવી છે અને જેમાં સનાતન શ્રુતિઓનું પ્રતિપાદન કરેલું છે, એવું આ મહાભારત
સાંભળવું યોગ્ય છે. અઠાર પુરાણોના સ્પષ્ટા અને જ્ઞાનના મહાસાગરરૂપ મહાત્મા વેદવ્યાસ
ઋષિનો આ સિંહનાદ છે કે, “ તમે નિત્ય મહાભારતનું શ્રવણ કરો.”

ધર્મશાસ્ત્રમિદં પુણ્યમર્થશાસ્ત્રમિદં પરમ્ । મોક્ષશાસ્ત્રમિદં પ્રોક્તં વ્યાસેનામિત્તબુદ્ધિના ॥

ભારતં સર્વશાસ્ત્રાણામુત્તમં ભરતર્ષભ । સંપ્રત્યાચક્ષતે ચેદં તથા શ્રોણ્યન્તિ ચાપરે ॥

અમાપ બુદ્ધિવાળા ભગવાન વ્યાસે કહેલું આ મહાભારત પવિત્ર ધર્મશાસ્ત્ર છે; ઉત્તમ
અર્થશાસ્ત્ર છે અને પરમ મોક્ષશાસ્ત્ર પણ છે. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! સર્વ શાસ્ત્રોમાં મહાભારત આવું
ઉત્તમ હોવાથીજ સાંપ્રતમાં વિદ્વાનો તેનું વાંચન—શ્રવણ કરે છે અને હવે પછી પણ કરશે.

યોધીતે ભારતં પુણ્યં બ્રાહ્મણો નિયતવ્રતઃ । ચતુરો વાર્ષિકાન્માસાન્સર્વપાપૈઃ પ્રમુચ્યતે ॥

કુરુણાં પ્રથિતં વંશં કીર્તયન્સતતં શુચિઃ । વંશગમોતિ વિપુલં લોકે પૂજ્યતમો ભવેત્ ॥

જે બ્રાહ્મણ નિયમિત વ્રતપાત્રન કરતો થકો ચાતુર્માસ્યમાં પવિત્ર ભારતનો પાઠ કરે
છે, તે સર્વ પાપથી મુક્ત થાય છે. જે પુરુષ પવિત્ર થઈને કુરુના પ્રસિદ્ધ વંશને નિરંતર
વાંચે છે; તેનો વંશ બહોળો વિસ્તાર પામે છે અને લોકોમાં અત્યંત પૂજ્ય થાય છે.

અનાગતશ્ચ મોક્ષશ્ચ કૃષ્ણદ્વૈપાયનઃ પ્રભુઃ । સંદર્ભ ભારતસ્યાસ્ય કૃતવાન્ધર્મકામ્યયા ॥

ધર્મે ચાર્થે ચ કામે ચ મોક્ષે ચ ભરતર્ષભ । યદિહાસ્તિ તદન્યત્ર યન્નેહાસ્તિ ન કુત્રચિત્ ॥

દીર્ઘદષ્ટિવાળા અને મોક્ષસ્વરૂપ એવા ભગવાન વેદવ્યાસે કેવળ ધર્મનીજ કામનાથી આ
મહાભારતની રચના કરી છે. હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ—આ ચાર પુરુષાર્થો-
ના સંબંધમાં આ મહાભારતમાં જે કંઈ કહ્યું છે, તેજ બીજાં શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે; અને જે
આમાં કહ્યું નથી તે બીજે ક્યાંય પણ કહેલું નથી.

एतत्पवित्रं परममेतं मनिदर्शनं । एतत्सर्वगुणोपेतं श्रोतव्यं भूतिमिच्छता ॥
कायिकं वाचिकं चैव मनसा समुपार्जितम् । तत्सर्वं ना मायाति तमः सूर्योदये यथा ॥

આ મહાભારત પરમ પવિત્ર છે, ધર્મને દર્શાવનારું છે અને સર્વ ગુણોથી સંપન્ન છે; માટે કદ્યાણુને ઈચ્છનારા માણસે આતું વાંચન—શ્રવણ અવશ્ય કરવું જોઈએ. ઠમઠ એથી કાયિક, વાચિક તથા માનસિક સર્વ પાપો, સૂર્યોદયથી જમ અંધકાર નાશ પામે તેમ નાશ પામે છે. ય इदं માનવો લોકે પુણ્યાર્થે બ્રાહ્મણાશ્ચુચીન્ । શ્રાવયેત્ મહાપુણ્યં તસ્ય ધર્મઃ સનાતનઃ॥ મહાભારતમાખ્યાનં ક્ષિતિં ગાં ચ સરસ્વતીમ્ । બ્રાહ્મણાન્ કેશવં ચૈવ કીર્તયન્નાવસીદતિ ॥

જે મનુષ્ય મહાપુણ્યરૂપ આ ઇતિહાસ પુણ્યને માટે પવિત્ર બ્રાહ્મણોને શ્રવણ કરાવશે, તેને સનાતન ધર્મ પ્રાપ્ત થશે. મહાભારતના આખ્યાનનું, પૃથ્વીનું, ગાયનું, સરસ્વતીનું, બ્રહ્મવેત્તાઓનું તથા શ્રીવિષ્ણુ ભગવાનનું કીર્તન કરનારો મનુષ્ય કદી નાશ પામતો નથી.

शृणोति श्रावयेद्वापि सततं चैव यो नरः । सर्वपापविनिर्मुक्तो वैष्णवं पदमाप्नुयात् ॥

पितृनुद्धरते सर्वानेकादशसमुद्भवान् । आत्मानं समुतं चैव स्त्रियं च भरतर्षभ ॥

જે પુરુષ નિત્યપ્રતિ મહાભારત સાંભળે છે કેવા સંભળાવે છે, તે સર્વ પાપથી મુક્ત થઈને વિષ્ણુના પદને પામે છે; એટલું જ નહિ પણ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તે પુરુષ પોતાની અગિયાર પેઢીના પિતૃઓનો, તથા પુત્ર અને સ્ત્રીસહિત પોતાનો પણ ઉદ્ધાર કરે છે.

यथा समुद्रो भगवान्यथा मेरुर्महान्गिरिः । उभौ ख्यातौ रत्ननिधी तथा भारतमुच्यते ॥

न तां स्वर्गगतिं प्राप्य तुष्टिं प्राप्नोति मानवः । यां श्रुत्वैव महापुण्यमितिहासमुपाश्रुते ॥

જેમ અશ્વર્યવાન સમુદ્ર અને મહાપર્વત મેરુ એ બંને રત્નનિધિતરીકે પ્રખ્યાત છે; તેમ આ મહાભારત પણ રત્નોના ભંડારતરીકે પ્રસિદ્ધ છે. મનુષ્યને આ મહાપુણ્યરૂપ ઇતિહાસ વાંચવા—સાંભળવાથી જેવો સંતોષ થાય છે, તેવો સંતોષ સ્વર્ગપ્રાપ્તિથી પણ થતો નથી.

शरीरेण कृतं पापं वाचा च मनसैव च । सर्वं संत्यजति क्षिप्रं य इदं शृणुयान्नरः ॥

भरतानां महज्जन्म शृण्वतामनसूयताम् । नास्ति व्याधिभयं तेषां परलोकभयं कुतः ॥

જે મનુષ્ય આ મહાભારત વાંચે કે સાંભળે છે; તે મન, વાણી અને કાયાવડે કરાયેલાં સર્વ પાપોને ઝટ તણ દે છે. જે મનુષ્ય ઈર્ષ્યારહિત થઈને ભરતવંશીઓનાં મહાન ચરિત્ર વાંચે—સાંભળે છે, તેને વ્યાધિનો જ ભય નથી; તો પછી પરલોકનો તો ભય જ ક્યાંથી ?

इदं हि वेदैः समितं पवित्रमपि चोत्तमम् । श्राव्यं श्रुतिसुखं चैव पावनं शीलवर्धनम् ॥

य इदं भारतं राजन्वाचकाय प्रयच्छति । तेन सर्वा मही दत्ता भवेत्सागरमेखला ॥

આ મહાભારત વેદતુલ્ય છે; ઉત્તમ છે; પરમ પવિત્ર છે; સાંભળવા યોગ્ય છે; કર્ણપ્રિય છે અને શુભ આચરણને વધારનાર છે. માટે હે રાજન્ ! જે મનુષ્ય આ ભારતનો અર્થ વાંચનારને આપે છે; તેને સમુદ્રપર્યંતની સમગ્ર પૃથ્વી દાન કર્યાનું ફળ મળે છે.

अष्टादश पुराणानि धर्मशास्त्राणि सर्वशः । वेदाः सांगास्तथैकत्र भारतं चैकतः स्थितम् ॥

महत्त्वाद्भारवत्त्वाच्च महाभारतमुच्यते । निरुक्तमस्य यो वेद एवपापैः प्रमुच्यते ॥

એક તરફ અઠાર પુરાણો, સર્વ ધર્મશાસ્ત્રો તથા અંગોસહિત વેદો હોય, અને બીજી તરફ એકલું મહાભારત હોય; તો પણ તે તેઓની બરાબરી કરી શકે છે. કેમકે આ ત્ર્યંબક અત્યંત મહત્વવાળો અને રહસ્યરૂપી અસાધારણ ભાર-વજનવાળો છે તેથી પણ એ 'મહાભારત' કહેવાય છે. જે પુરુષ મહાભારતના તે રહસ્યને જાણે છે, તે સર્વ પાપોથી મુક્ત થાય છે.

જયો નામેતિહાસોઽયં શ્રોતવ્યો મોક્ષમિચ્છતા । બ્રાહ્મણેન ચ રાજા ચ ગર્ભિણ્યા ચૈવ યોષિતા ॥
સ્વર્ગકાં લભેત્સ્વર્ગ જયકામો લભેજ્જયમ્ । ગર્ભિણી લભતે પુત્રં કન્યાં વા बहुभागिनीम् ॥

'જય' નામનો આ ઇતિહાસ, મોક્ષની ઈચ્છા રાખનારે, બ્રાહ્મણે, રાજાએ તથા ગર્ભિણી સ્ત્રીએ તો અવશ્ય સાંભળવો જોઈએ છે. કેમકે એનું શ્રવણ કરવાથી સ્વર્ગની ઈચ્છાવાળો સ્વર્ગને, જયની ઈચ્છાવાળો જયને અને ગર્ભિણી સ્ત્રી પુત્રને કિંવા મહાભાગ્યશાળી કન્યાને પામે છે.

योगો શતં કનકરંગમયં દદાતિ વિપ્રાય વેદવિદુષે સુબહુશ્રુતાય ।

પુણ્યાં ચ ભારતકથાં સતતં શૃણોતિ તુલ્યં ફલં ભવતિ તસ્ય ચ તસ્ય ચૈવ ॥

વેદને જાણનારા એવા બહુશ્રુત બ્રાહ્મણને એક માણસ સુવર્ણનાં શીંગડાંવાળી સો ગાયો આપે, અને બીજો નિત્ય પવિત્ર ભારતકથા વાંચે-સાંભળે, તો તેથી તે બંનેને સમાન ફળ મળે છે.

કાર્ણ વેદમિમં સર્વં શૃણુયાદ્યઃ સમાહિતઃ । બ્રહ્મહત્યાદિ પાપાનાં તોલિતત્ત્વ વિનશ્યતિ ॥

પુત્રાઃ શુશ્રૂષ્વઃ સન્તિ પ્રેમ્યાશ્ચ પ્રિયકારિણઃ । મરતાનાં મહજન્મ મહાભારતમુચ્યતે ॥

વેદવ્યાસે રચેલા આ પાંચમા વેદરૂપ મહાભારતનું જે પુરુષ એકાગ્રચિત્તે શ્રવણ કરે છે, તેનાં બ્રહ્મહત્યાદિ ઠોટી પાપ નાશ પામે છે. વળી આ ઇતિહાસને સાંભળનારા પુત્રો માતા-પિતાની સેવા કરનારા, અને સેવકો સ્વામીનું પ્રિય કરનારા થાય છે. એમાં મહાન ભરતવંશીઓનાં ચરિત્ર વર્ણવ્યાં છે તેથી પણ તે મહાભારત કહેવાય છે.

દેવા રાજર્ષયો હ્યત્ર પુણ્યા બ્રહ્મર્ષયસ્તથા । કીર્ત્યન્તે ધૂતપાપ્માનઃ કીર્ત્યન્તે કૈશવસ્તથા ॥

ભગવાંશ્ચાપિ દેવેશો યત્ર દેવી ચ કીર્ત્યન્તે । અનેકજનનો યત્ર કાર્તિકેયસ્ય સંભવઃ ॥

આ મહાભારતમાં પાપરહિત દેવતાઓ, મહાન રાજર્ષિઓ અને પુણ્યસ્વરૂપ બ્રહ્મર્ષિઓનું વર્ણન કરેલું છે; કેશવનું ચરિત્ર વર્ણવેલું છે; ભગવાન મહાદેવ તથા દેવી પાર્વતીનું વર્ણન કરેલું છે; અને અનેક માતાઓથી જન્મેલા કાર્તિકેયનો પણ જન્મ વર્ણવ્યો છે.

બ્રાહ્મણાનાં ગવાં ચૈવ માહાત્મ્યં યત્ર કીર્ત્યન્તે । સર્વં શ્રુતિસમૂહોઽયં શ્રોતવ્યો ધર્મબુદ્ધિભિઃ ॥

મુચ્યતે સર્વપાપેભ્યો રાહુણા ચન્દ્રમા યથા । જયો નામેતિહાસોયં શ્રોતવ્યો વિજિગીષુણા ॥

વળી આ ઇતિહાસમાં બ્રાહ્મણો અને ગાયોનું માહાત્મ્ય કહેલું છે; તથા આ મહાભારત સર્વ શ્રુતિઓના સમૂહરૂપ છે, માટે ધર્મબુદ્ધિવાળાઓએ પણ એ અવશ્ય વાંચવું-સાંભળવું જોઈએ. વિજયની ઈચ્છાવાળાએ આ જય નામનો ઇતિહાસ અવશ્ય સાંભળવો જોઈએ. કેમકે એથી તે-જન્મ રાહુથી ચંદ્ર મુક્ત થાય તેની પેઠે-સર્વ પાપોથી મુક્ત થાય છે.

અસ્મિન્નર્થશ્ચ કામશ્ચ નિશ્ચિલેનોપદેક્ષ્યેત । ઇતિહાસે મહાપુણ્યે બુદ્ધિશ્ચ પરિનૈષ્ઠિકી ॥

મારતં શૃણુયાન્નિત્યં મારતં પરિકીર્તયેત્ । મારતં ભવને યસ્ય તસ્ય હસ્તગતો જયઃ ॥

આ મહાપુણ્યદાયક ઇતિહાસમાં અર્થ અને કામનો એવો સંપૂર્ણ ઉપદેશ છે કે

જેથી તેને વાંચનાર-સાંભળનારની બુદ્ધિ પરમાત્મામાં પણ નિષ્ઠાવાળી થાય છે. માટે સમજી
માણસે તો મહાભારતનું વાંચન-શ્રવણ કિંવા કથા-કીર્તન નિત્યપ્રતિ કરવું જોઈએ. જો
ધેર મહાભારતનું કથન-શ્રવણ થાય છે, તેને જય પણ હસ્તગતજ છે.

પુણ્યોયમિતિહાસાખ્યઃ પવિત્રં ચેદમુત્તમમ્ । કૃષ્ણેન મુનિના વિપ્રનિર્મિતં સત્યવાદિના ॥
સર્વજ્ઞેન વિધિજ્ઞેન ધર્મજ્ઞાનવતા સતા । અર્તીદ્રિયેણ શુચિના તપસા ભાવિતાત્મના ॥
ऐश्वर्यैर्वर्तता चैव सांख्ययोगवता तथा । नैकतंत्र विबुद्धेन दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा ॥
कीर्तिं प्रथयता लोके पांडवानां महात्मनाम् । अन्येषां क्षत्रियाणां च भूरिद्रविणतेजसाम् ॥

હે બ્રાહ્મણ! કૃષ્ણ દ્વૈપાયન વ્યાસમુનિ, કે જે સત્યવાદી, સર્વજ્ઞ, દૈવજ્ઞ, ધર્મજ્ઞ, સત્પુરુષ,
ઇન્દ્રિયાતીત પદાર્થોને જોનારા, પવિત્ર, તપવડે શુદ્ધ ચિત્તવાળા, ઐશ્વર્યમાં સ્થિતિવાળા, જ્ઞાન-
નિષ્ઠ, યોગનિષ્ઠ, અનેક શાસ્ત્રોના ઉત્તમ જ્ઞાતા અને દિવ્ય દૃષ્ટિથી જોઈને મહાત્મા પાંડવો
તથા બીજા મહાતેજસ્વી ક્ષત્રિયોની કીર્તિને જગતમાં પ્રસિદ્ધ કરનારા છે; તેમણે આ મહા-
ભારત નામનો પુણ્યમય પવિત્ર ઇતિહાસ રચ્યો છે, અને તેથી તે આવો ઉત્તમ થયો છે.

अष्टादशपुराणानां श्रवणाद्यत्फलं भवेत् । तत्फलं समवाप्नोति वैष्णवो नात्र संशयः ॥
स्त्रियश्च पुरुषाश्चैव वैष्णवं पदमाप्नुयुः । स्त्रीभिश्च पुत्रकामाभिः श्रोतव्यं वैष्णवं यशः ॥

અઠારે પુરાણોના શ્રવણથી જે ફળ થાય છે, તેટલુંજ ફળ મહાભારતના શ્રવણથી વૈષ્ણુ-
વને પ્રાપ્ત થાય છે, એમાં સંશય નથી. સ્ત્રીઓ તેમજ પુરુષો ભારતના શ્રવણથી વૈષ્ણવપણાને
પામે છે. પુત્રેચ્છાવાળી સ્ત્રીઓએ તો વિષ્ણુના યશસ્વ મહાભારત અવશ્ય શ્રવણ કરવું.

नरेण धर्मकामेन सर्वः श्रोतव्य इत्यपि । निखिलेनेतिहासोऽयं ततः सिद्धिमवाप्नुयात् ॥
शृण्वन् श्राद्धः पुण्यशीलः श्रावयंश्चेदमद्भुतम् । नरः फलमवाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः ॥

ધર્મ ઈત્યાદિની કામનાવાળા પુરુષે તો આ સમગ્ર ઇતિહાસ સાંભળવો જોઈએ. કેમકે તેથી તેને
સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. જે મનુષ્ય પુણ્યશીલ અને શ્રદ્ધાવાન થઈને આ અદ્ભુત ઇતિહાસ શ્રવણ
કરે છે અને શ્રવણ કરાવે છે, તે બંને રાજસૂય યજ્ઞ અને અશ્વમેધ યજ્ઞનાં ફળને પ્રાપ્ત થાય છે.

त्रिभिर्वर्षैर्बैल्वधकामः कृष्णद्वैपायनो मुनिः । नित्योत्थितः शुचिः शक्तो महाभारतमादितः ॥
तपो नियममा थाय कृतमेतन्महर्षिणा । तस्मान्नियमसंयुक्तैः श्रोतव्यं ब्राह्मणैरिदम् ॥

કૃષ્ણદ્વૈપાયન મુનિ પવિત્રતાથી આ મહાભારતને ત્રણ વર્ષના નિત્ય ઉદ્યોગવડે રચીને પૂર્ણ
મનોરથવાળા થયા હતા. મહર્ષિ વ્યાસે આ મહાભારત તપ અને નિયમ ધારણ કરીને રચ્યું
હતું; માટે બ્રાહ્મણોએ પણ એને નિયમયુક્ત થઈને વાંચવું-સાંભળવું જોઈએ.

महीं विजयते राजा शत्रूंश्चापि पराजयेत् । इदं पुंसवनं श्रेष्ठमिदं स्वस्त्ययः महत् ॥

મહિષીયુવરાજામ્યાં શ્રોતવ્યં बहुशस्तथा । वीरं जनयते पुत्रं कन्यां वा राज्यभागिनीम् ॥

આ ઇતિહાસ શ્રવણ કરવાથી રાજા પૃથ્વીનો વિજય કરે છે અને શત્રુઓનો પરાજય કરે
છે. વળી એથી શ્રેષ્ઠ પુત્રની પ્રાપ્તિ થાય છે અને મહાન કલ્યાણ થાય છે. આ ઇતિહાસ રાજ-
મહિષીએ યુવરાજાસહિત વારંવાર સાંભળવો જોઈએ; કારણ કે તેથી તેને પેટ વીરપુત્ર
જન્મે છે, અને કન્યા જન્મે તો તે રાજાની રાણી થાય છે.

યથેદં શ્રાવયેદ્વિદ્વાન્સદા પર્વણિ પર્વણિ । ધૂતપાપ્મા જિતસ્વર્ગો બ્રહ્મભૂયાય કલ્પતે ॥

યથેદં શ્રાવયેચ્છ્રાદ્દે બ્રાહ્મણાન્પાદમંતતઃ । અક્ષય્યમન્નપાનં વૈ પિતૃસ્તસ્યોપનિષ્ઠતે ॥

જે વિદ્વાન પુરુષ હુમેશાં પ્રત્યેક પર્વના દિવસે આનું શ્રવણ કરાવે છે, તે પાપરહિત અને સ્વર્ગને જીતનારો થઈને બ્રહ્મદેશને પ્રાપ્ત થાય છે. જે પુરુષ શ્રાદ્ધપ્રસંગે બ્રહ્મવેત્તાઓના ચરણ સમીપમાં આ સંવાદનું શ્રવણ કરાવે છે, તેના પિતૃઓ પણ અખૂટ અન્ન-પાન પામે છે.

इतिहासमिमं पुण्यं महार्थं वेदसंमितम् । व्यासोक्तं श्रूयते येन कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः ॥

स नरः सर्वकामांश्च कीर्तिं प्राप्येह शौनक । गच्छेत्परमिकां सिद्धिमत्र मे नास्ति संशयः ॥

હે શૌનક ! જે મનુષ્ય વ્યાસે કહેલા, મહાન અર્થવાળા અને વેદતુલ્ય આ પવિત્ર ઇતિ-હાસનું શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ (બ્રહ્મવેત્તા) પાસેથી શ્રવણ કરે છે; તે આ લોકમાં સર્વ કામના-ઓને તથા કીર્તિને મેળવી અંતે ઉત્તમ સિદ્ધિને પામે છે, એમાં મને કંઈ પણ સંશય નથી.

श्रावयेत् ब्राह्मणाश्चछ्राद्वे यथैनं पादमन्ततः । अक्षय्यं तस्य तच्छ्राद्धमुपावर्तेत्पितृनिह ॥

भारतं परमं पुण्यं भारते विविधाः कथाः । भारतं सेव्यते देवैर्भारतं परमं पदम् ॥

જે દાંડે શ્રાદ્ધના અંતમાં ભારતનું એક પાદ પણ બ્રાહ્મણોને સંભળાવે, તેનું શ્રાદ્ધ તેના પિતૃઓને અક્ષય થઈને પ્રાપ્ત થાય છે. મહાભારત પરમ પુણ્યદાયક છે; કેમકે તેમાં વિવિધ પ્રકારની કથાઓ છે. વળી દેવતાઓ પણ મહાભારતનું સેવન કરે છે; કેમકે તે પરમપદને આપનાર છે.

भारतं सर्वशास्त्राणामुत्तमं भरतर्षभ । भारतात्प्राप्यते मोक्षस्तत्त्वमेतद्वીमि तत् ॥

एवमेतन्महाराज नात्र कार्या विचारणा । श्रद्धधानेन वैभाव्यमेवमाह गुरुर्मम ॥

હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! હું તને સત્ય કહું છું કે, સર્વ શાસ્ત્રોમાં મહાભારત ઉત્તમ છે અને તેના શ્રવણમનનથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. હે મહારાજ ! આ પ્રમાણે મેં જે કહ્યું, તે તેમજ છે. એમાં કંઈ વિચાર કરવા જેવું નથી. મારા ગુરુએ પણ મને એમજ કહ્યું છે કે, મનુષ્યે મહાભારત ઉપર અવશ્ય શ્રદ્ધાળુ થવું.

वेदे रामायणे पुण्ये भारते भरतर्षभ । आदौ चांते च मध्ये च हरिः सर्वत्र गीयते ॥

હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! વેદ, રામાયણ અને પવિત્ર મહાભારત, એ સર્વમાં આદિ, મધ્ય તથા અંતમાં શ્રીહરિનું જ કીર્તન કરવામાં આવ્યું છે.

भारतश्रवणे राजन् पारणे च नृपोत्तम । सदा यत्नवता भाव्यं श्रेयरतु परिमिच्छता ॥

आकर्ण्य भक्त्या सततं जयाख्यं भारतं महत् । श्रीश्चकीर्तिस्तथा विद्या भवन्ति सहिताः सदा ॥

હે ઉત્તમ રાજા ! ઉત્તમ કલ્યાણને ઈચ્છનારા પ્રત્યેક પુરુષે ભારતનું શ્રવણ કરવામાં તથા તેનું પારાયણ કરવામાં નિત્ય યત્નશીલ રહેવું. (કેમકે) 'જય' નામના આ મહાભારત-નું જ ભક્તિપૂર્વક નિત્ય શ્રવણ કરે છે, તેને સદા વિદ્યાસહિત લક્ષ્મી અને કીર્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

મહાભારતનું નિવેદન

ભારતવર્ષમાં મહાભારતના નામથી ઠોઠકજ હિંદુ-આર્ય અભણ્યો હશે. આ ગ્રંથ રચાયો ત્યારથી માંડીને અઘાપિસુધીનાં હજારો વર્ષદરમિયાન હિંદુજાતિમાં જે જે પ્રાચીન ગ્રંથો અતિ આકર્ષક, માર્ગદર્શક અને ઉપકારક ગણાતા આવ્યા છે; તેમાં મહાભારત ગ્રંથ પણ સદા પ્રથમ શ્રેણીમાંજ રહ્યો છે અને રહેશે.

જનસમાજના પુણ્ય અને પરમાત્મદેવની કૃપાથી આજે તેનું આ ગુજરાતી ભાષાંતર સાત ભાગોમાં પ્રસિદ્ધ થાય છે.* એ સાત ભાગમાંનો આ પહેલો ભાગ હોઇને એમાં આદિ અને સભાપર્વનો સમાવેશ છે.

મહાભારતરૂપી જે મહાસાગરના એક સ્વરૂપ અંશરૂપ ‘શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા’ જગત-ભરના વિદ્વાનોને પોતાના અલૌકિક જ્ઞાનગૌરવથી ચકિત કરી રહી છે; જે મહાસાગરમાંથી એ ઉપરાંત બીજાં પણ એવાં એવાં અનુપમ રત્નો હિંદુજાતિને પ્રાપ્ત થયાં છે કે જે નિત્યપ્રતિ લક્ષ્યાવધિ અધિકારીજનોનાં હૃદયને જ્ઞાનભક્તિના અનેરા પ્રકાશથી અજવાળી રહ્યાં છે; જે મહોદધિના એક અગત્યના ખંડરૂપ “શાંતિપર્વ”માં લહેરાઈ રહેલું ધર્મામૃત તેમાં નિમજ્જન કરનારાં હજારો ધર્મજિજ્ઞાસુ હૃદયોને શાંત, પવિત્ર અને ચારે પદાર્થને પાત્ર બનાવતું આપ્યું છે; જે મહાન ગ્રંથનો અદ્ભુત પ્રકાશ સહસ્રો વર્ષથી આર્ય નૃપતિઓની પરંપરાને રાજધર્મ અને વીરત્વના ઉત્તમોત્તમ આદર્શ દર્શાવતો આવ્યો છે; જે મહાન ગ્રંથની ઓજસવી કથાઓએ શતાવધિ નૃપતિઓને અને લક્ષ્યાવધિ ક્ષત્રિયોને પ્રભાવિત કરી વીરત્વના પરમહિતાવહ ધર્મપંથે પળાવ્યા છે; જે મહાગ્રંથના પ્રભાવે વિકટ સમયે પણ પ્રતાપ, ગુરુ ઝોવિંદ અને શિવાજી ઇત્યાદિ મહાવીરોમાં આર્યત્વની રક્ષામાટે અપૂર્વ ચેતના અને અદ્ભુત પરાક્રમ પ્રેરીને તેમને અપાર બળશાળી શત્રુદળોસામે અડગભાવે ઉભા રાખ્યા છે; જે

* એ સાત ભાગોમાં આવેલાં પર્વ, ચિત્ર તથા પૃષ્ઠોની વિગત નીચે મુજબ છે:-

ભાગ	પર્વોનાં નામ	ચિત્રસંખ્યા	પૃષ્ઠસંખ્યા
પહેલો ...	આદિ અને સભાપર્વ ...	૧૧ ...	૯૩૬
બીજો ...	વન અને વિરાટપર્વ ...	૯ ...	૭૦૪
ત્રીજો ...	ઉદ્યોગ અને ભીષ્મપર્વ ...	૬ ...	૮૪૮
ચોથો ...	દ્રોણપર્વ ...	૦ ...	૪૬૮
પાંચમો ...	કર્ણ, શલ્ય, સૌપ્તિક અને સ્ત્રીપર્વ ...	૦ ...	૫૪૪
છઠ્ઠો ...	શાન્તિપર્વ ...	૪ ...	૯૨૮
સાતમો ...	અનુશાસન, આશ્વમેધિક, મૌસલ, મહા- પ્રસ્થાનિક અને સ્વર્ગારોહણપર્વ ...	૦ ...	૭૭૬
		કુલ સંખ્યા ૩૦ ...	૫૨૦૪

ચિત્રો મૂળે ૨૮ છે; પરંતુ શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુન વધારે મહત્ત્વનાં પાત્ર હોવાથી તેમનાં ચિત્ર મહાભારતની શરૂઆતમાં આ પહેલા ભાગમાં પણ અપાયાં છે.

મહાન ગ્રંથની જ્વલંત પ્રેરણાઓથી પ્રેરાઈને લક્ષાવધિ ક્ષાત્રકુળદીપક વીરાત્માઓએ આ નવ જગતપ્રત્યેનાં મોહ-મમતા મૂકી દઈ પોતાનાં પ્રચંડ શરીરોને પ્રકુલ્લવદને સ્વધર્મપાલનન મહાયજ્ઞમાં હોમી દીધાં છે; અને દેવ-દુર્લભ એવી વીરગતિને પ્રાપ્ત કરી છે; જે મહાન ગ્રંથ ભારતવર્ષની વર્તમાન દીનહીન દશામાં પણ વિદ્વાનથી માંડીને ખેડુતસુધીનાં અને રાજ્ય માંડીને રંકપર્યંતનાં હિંદુ સંતાનોને, તેમના જગતભરને ધ્રુવનારા આર્ય પૂર્વજોનાં સ્મરણ આપવાવાળા સ્મારકસ્તંભરૂપે ઉભો છે; કે જે મહાન સ્તંભમાં દેવર્ષિ, બ્રહ્મર્ષિ, રાજર્ષિ અને આ વર્ણાશ્રમના અનેકાનેક મહાત્માઓનાં ચરિત્રરૂપી મહામણિઓ શોભી રહેલા છે; અને જે મણિઓ હજી પણ વ્યવહાર તેમજ પરમાર્થના પંથને પ્રકાશવા-દર્શાવવાવાળો અપૂર્વ પ્રકાશ, તેમન અનેકવિધ પ્રોત્સાહક અનુભવો અને જ્વલંત ઉપદેશોરૂપે આપી રહ્યા છે; આવો આ આર્યોન આદર્શભૂત જ્ઞાનચારિત્રોથી શોભી રહેલો મહાભારત નામક મહાન ગ્રંથ, પોતાના સમગ્ર સ્વરૂપમાં અને ભારતની પ્રત્યેક ભાષામાં પ્રચલિત થાય; પ્રત્યેક આર્યહિંદુના ગૃહ સુશોભિત કરે; આબાલવૃદ્ધને ઉચ્ચાતિઉચ્ચ પ્રેરણાઓ આપ્યા કરે; ઉન્નતિપરાયણ રાખ્યા કરે અને તેમ થાય તેટલા સારૂ તે સ્વલ્પ મૂલ્યે બહાર પડે, એવું કેાણ નહિ ઇચ્છે ?

જેનું નામજ “મહાભારત” છે; જેના રચનાર મહર્ષિ વ્યાસ ભગવાન છે; જેના સૂત્રધાર યોગેશ્વર કૃષ્ણ ભગવાન છે; જેમાં બાણાવળી અર્જુન, દૃઢપ્રતિજ્ઞ ભીષ્મપિતામહ, મહાનીતિજ્ઞ વિદુર, ધર્માવતાર યુધિષ્ઠિર, ગદાધારી ભીમ, યુદ્ધવિશારદ દ્રોણ, મહાન દાતા કર્ણ મહાસતી ગાન્ધારી અને વીરાંગના દ્રૌપદી વગેરે જેવાં અસામાન્ય અને પ્રાતઃસ્મરણીય પાત્ર છે; તેમાં અન્ય પણ એક એકથી ચઢી જાય એવા અનેકાનેક રાજા-મહારાજા, રથી-મહારથી, વીર-મહાવીર અને સતી-મહાસતીઓના અપૂર્વ શૌર્ય-પરાક્રમોનાં વર્ણન તથા અનેકાનેક ઋષિમુનિ અને અવતારાદિનાં ગુણગાન છે. જેમકે નર ને નારાયણ, વ્યાસ ને વાલ્મીકિ, યાજ્ઞવલ્ક્ય ને ભૃગુ, સનત્સુજાત ને અષ્ટાવક, વિષ્ણુ ને મહાદેવ, મૈત્રેય ને અંગિરા સુહોત્ર ને ઉશીનર, અભિમન્યુ ને બલરામ, ગાલવ ને માંડુકચ, કપિલ ને વિશ્વામિત્ર, સગ ને ભગીરથ, શ્રીરામ ને હનુમાન, સત્યભામા ને સુભદ્રા, સીતા ને વિદુલા, ભરત ને પૃથુ, દીલી ને યયાતિ, માંડવ્ય ને પરાશર, મંદોદરી ને પાર્વતી, માન્ધાતા ને જનક, ગાર્ગી ને સુલભા જાજલી ને તુલ્સાધાર, મનુ ને યૃહસ્પતિ, બલિ ને પ્રહ્લાદ, સેનજિત ને ઇક્ષ્વાકુ, ઋષભ ને વામદેવ, પર્વત ને શુકાચાર્ય, દમયંતી ને સાવિત્રી, અસિત ને દેવલ, દ્રોણ ને કૃપાચાર્ય વસિષ્ઠ ને પરશુરામ, શુકદેવ ને નારદ, દુર્વાસા ને દત્તાત્રેય, રંતિદેવ ને શિણિ, વિદુર ને સંજય, ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ.

જે ઇતિહાસ ગ્રંથ એવા એવા અનેકાનેક રાજર્ષિ ને બ્રહ્મર્ષિ, દેવર્ષિ ને મહર્ષિ, ગૃહસ્થ ને વાનપ્રસ્થ, યોગી ને મહાયોગી, સાધક ને સિદ્ધ, દાતા ને ધર્માત્મા, જ્ઞાની ને ભક્તાત્મા તેમજ જિજ્ઞાસુ અને મુક્તાત્માઓનાં મનોહર નામો અને અલૌકિક કામોથી ભરપૂર હોઈ જેમાંનાં થોડાં પણ નામો-કામોનું નિત્યપ્રતિ પ્રાતઃકાળે શ્રવણ-કીર્તન કરવામાં આવે, અથવા તે ભાવભક્તિથી સ્મરણ-ચિંતન કરવામાં આવે, તો તેથી માણસના હૃદયમાં કેટલાણકારી સંસ્કારો અવશ્ય જાગી ઉઠે, અને ખીલી ઉઠે તેમ છે; અને તેના પરિણામે જ્ઞાનચારિત્ર (એટલે આચાર વિચાર ને ઉચ્ચાર, અથવા તો મન વાણી ને ક્રિયા) પણ પાત્રતા કે અહણશક્તિન પ્રમાણમાં પવિત્ર અને ઉન્નત થઈ શકે તેમ છે; તેવા મહાન ગ્રંથનું પઠન-પાઠન પ્રત્યેક હિંદુ સંતાને નિત્યપ્રતિ કરવું જ જોઈએ.

આ મહાભારતરૂપી મહાલયમાં એવાં એવાં અનેકાનેક ઐતિહાસિક ચરિત્રચિત્રોને એ

સૂક્ષ્મ અને અજળ કળાથી ચીતરવામાં આવ્યાં છે, કે જાણે તે જીવતાં જંગતાં તેજસ્વી માન-
વો પેઠે આપણી નજર સામેજ ખોલી-આચરી રહ્યાં હોય એવોજ ભાસ સ્થળે સ્થળે થઈ
આવે છે. આવા મહાન ગ્રંથને માટે આ સેવકને તો કેઈ પણ એકાદ બે ટુંકી અને બંધબેસતી
ઉપમાઓ જડી નહિ, કે જેનાથી સંતોષ વળે. આથી એણે તો પછી નીચે પ્રમાણે લખી દીધું
છે. પણ એમાં, હ્રસ્વ-દીર્ઘ-માત્રા-ની કળા; એ જાણે સેવકની બલા!

ધર્મં તણું મહાભારત ક્ષેત્ર, અધર્મં તું નાશક કુરુક્ષેત્ર;
ત્રિદેવતું દેવાલય લહો, સર્વેશ્વરતું મહાલય કહો.
એમાં ઉત્તમ પાત્ર અપાર, જ્ઞાન-ચરિત્ર તણા અંગાર;
ધર્મ-નીતિમય બહુ આરસા, પૂર્વજના મોંઘા વારસા.
જ્યાં ત્યાં હરિને હરિના મિત્ર, ધર્મ-નીતિમય રસબસ ચિત્ર;
કંઈએક મહારથીનાં ચિત્ર, કંઈએક શત્રુ-મિત્ર વિચિત્ર.
મહાવીરો મહાસતી અનેક, ચરિત્ર કેવાં કેવા ટેક;
કેવા સુંદર શ્રેષ્ઠ વિચાર, વળી કેવા ઉન્નત આચાર.
વ્યાસ વર્ણવે પ્રભુના હૃત, લખતા ગણેશ સમ શિવસૂત;
લૂંટાવે રત્નોની ખાણ, દ્યો કેઈ માનવતાની દહાણ.
ભરીયા શાસ્ત્રતણા ભંડાર, સર્વ રસોના રસ આગાર;
સદ્ગુણના આપે બહુ સાર, અવગુણના ટાળે સૌ ભાર.
કંઈ આદર્શ, અનેક ઉપાય, પરામર્શ ઋષિજનથી થાય;
સર્વ કળાઓની કળ ત્યાંય, સર્વ બળોનું બળ એ માંદા.
દ્યો, દ્યો, ભાઈ કેઈ દુઃખની દવા! મોક્ષધામની માણા હવા;
મૂળ કથા સાથે બહુ કથા, વર્ણી નહિ ભારતમાં વૃથા.
સાધુ સંતની ગદી જણાય, અધર્મનાં ત્યાં ગળાં કપાય;
સદ્ગુણનો જ્યાં ચળકે છરો, અવગુણનો ત્યાં ઝટપટ મરો.
કાર્ય કરે જ્યાં દેવી હૃત, નહિ ત્યાં જૂઠું પ્રપંચી તૂત;
જ્ઞાન ચરિત્ર તણા આરસા, મહર્ષિના માનો વારસા.
મહાભારત મહાસૂત્રજ ગણો, શુભ આચાર-વિચારે વણો;
શુદ્ધ બુદ્ધિનાં પહેરો વસ્ત્ર, એ છે શત્રુવિનાશક શસ્ત્ર.
વસ્ત્ર-શસ્ત્ર એ જેને દેહ, સર્વ સ્થળે વંદાયે તેહ;
શુદ્ધ ચિતે સેવે જન જેહ, જે ધારે તે કરશે એહ.
ભારત વસ્ત્ર-શસ્ત્રનું વહાણ, પહેરો ને લૂંટાવો દહાણ;
ભદ્ર બ્રાહ્મણ પકડો એ કામ, ગજવો પૂર્વજનાં ગુણનામ.
ભક્ત, ચૂર કે દાતા બનો, એવાં કાર્ય, કથન, બહુ કરો;
કીર્તન કથા બધોળધ થાય, હરિહરની સૌ પામે સ્હાય.
જો એ મહા માત્રા સેવાય, જરૂર કંઈના કંઈક બનાય;
સૌ વર્ણાશ્રમ જાગી જાય, અનેક વીર ને મુનિ જણાય.
ક્ષત્રાણી પ્રસવે મહાવીર, ભદ્ર બ્રાહ્મણ પણ પાકે ધીર;
અવળી સમજણ નાખો કુવે, શિખા-સૂત્ર હાવે બહુ રૂવે.
'વસુવિના નર પશુ' નવ કહો, મહાધન જ્ઞાન-ચરિત્રે લહો;
કલહારોના ભક્ત ન બનો, સમજો-સાધો સાચાં ધનો.

ત્યારે અંતરશત્રુ જાય, બાહ્યશત્રુ પછી આપ પળાય;
ગુરુ-ચેલા ને મુરીદ-પીર, ખોઈ બેઠા અંતરનાં હીર.
'ધર્મ' નથી ખૂડવાનો કુવો, છૂત છાતને 'ધર્મ' ન રૂવો;
સુધર્મ કદી અલડાય ન મિત્ર, ગંગાપેરે કરે પવિત્ર.
ઉચ્ચ ધર્મ તો અભિ ગણાય, નીચ જનો પણ પવિત્ર થાય;
સર્વ ધર્મમાં મુનિ જન વસે, પોતાં પંડિત મન વિષ વસે.
અંત્યજ ને મુસ્લીમો જેહ, રાખો ડાબે જમણે તેહ;
બાહ્ય શત્રુઓથી શું થાય, બકરી થઈને લાગી જાય.
પછી જુઓ ધન કેવાં ધપે, બળ બુદ્ધિ કેવાં મધમધે;
નક્કી દુર્યોધન છે જવો, જગમાં જશ ભારતનો થવો.
નિમિત્ત જેને થાવું હોય, ભારત અંત્ર જરૂર જોય;
જેને ફેરવવું છે લાગ્ય, જરૂર લે તે એવા લાગ.
મહાભારત રામાયણ જેહ, સર્વ ગુરુના ગુરુના દેહ;
રામાયણને રૂઢિયે ધરો, મહાભારતમય બુદ્ધિ કરો.
મહાભારત પકવે મહાવીર, રામાયણ પય પાય સુધીર;
શ્રેયપ્રેયની* એ બે ખાણ, યોગક્ષેમવાહકનાં** વહાણ.
ભારતમાં પૂર્વજ ગુણગાન, ભારત લવ્યાત્માનાં દાન;
ભારત લવ્ય ગુણોનાં ગ્રામ, ભારત પરમ તીર્થનાં ધામ.
વેદોમાં એ પંચમ વેદ, સર્વ શાસ્ત્રના આપે ભેદ;
ચરિત્રમય મહાસાગર એહ, જ્ઞાન રત્ન-રત્નાકર તેહ.
સારામૃત ભરી દહાણી કહો, ઋષિમુનિદત્ત લહાણી લહો;
એને શી ઉપમા દેવાય, બસ એ 'મહાભારત' કહેવાય.
સૌ ઉપમા એ ગુરુ શીખવે, એને કોણ કંઈ ઉપમા દિયે;
પ્રભુકૃપાની વૃષ્ટિ એહ, નમો કર્મ-મન-વાણી-દેહ.
ભારતમાં જે દેશે ધ્યાન, શ્રવણ-નમનથી દેશે માન;
જાશે અવગુણ, વૃથાભિમાન, મળશે બહુ સદ્ગુણ ને જ્ઞાન.
સર્વેશ્વરની થાશે સહાય, રાજ-પાટ સૌ તુરંત જણાય;
મહર્ષિઓના મુણે અવાજ, સાગર તરવા સેવો જહાજ.
શુભ રસ્તે જ્યાં રહે સુકાન, પણ પણ દેવ બનેજ નિદાન;
હરિ પણ દે દે નિજપદ દાન, સર્વ અંતની એવી સાન.

પરંતુ આટલું લખીને પણ એમજ લાગ્યું કે, સાક્ષાત્ સરસ્વતી પણ કદાચ જે મહાભારત અને રામાયણનાં યથાવત્ ગુણગાન કરી શકે નહિ; ત્યાં પછી લિક્ષુનું તો ગળુંજ કેટલું? આથી આ સેવકે તો પાછું નીચે પ્રમાણે પણ કયું છે.

આદિપર્વના પહેલા અધ્યાયમાં મહાભારતના માહાત્મ્ય જેવું કેટલુંક છે; પરંતુ આગળ બીજા ભાગોમાં તો એનાથી પણ વધારે સરસ જણાયું. આથી એમ લાગ્યું કે આમ ને આમ જો

* શ્રેય એટલે અસૌકિક અથવા પારમાર્થિક હિત, અને પ્રેય એટલે લૌકિક હિત. મોક્ષ અને ભોગ, એ શબ્દોમાં પણ એજ ભાવ છે.

** યોગ એટલે ઇષ્ટ વસ્તુપદાર્થની પ્રાપ્તિ; અને ક્ષેમ એટલે પ્રાપ્તપદાર્થની રક્ષા. 'યોગક્ષેમવાહક' એટલે પોતાને શરણ થનારના યોગક્ષેમનું વહન કરનાર સર્વસ-સર્વશક્ત-ભક્તવત્સલ શ્રીહરિ.

મહાભારતનું એકાદ અદ્વગજ માહાત્મ્ય યોજ્ય તોતે હરકોઈને હરવખતે વાંચવું-સંભળવું વધારે સુગમ થાય. આથી પછી મહાભારતમાં જ્યાં જ્યાં એ પ્રકારની સામગ્રી જણાઈ, ત્યાં ત્યાંથી તે એકત્ર કરાઈ. પછી એમાંથી જે જે શ્લોક-શ્લોકાર્થ વધારે મહત્વના જણાયા, તે તે યથા-મતિ ગોઠવીને ‘મહાભારતમાહાત્મ્ય’ એવા મથાળા નીચે આની પૂર્વનાં પૃષ્ઠોમાં લાવાર્થ-સહિત અપાયા છે. એકાદ એ શ્લોક એમાં બહારના પણ છે. એ ઉપરાંત બીજી પણ જે જે શ્લોકાત્મક બાબતો પાઠક લાઈબહેનોમાટે નિત્યોપયોગી લાગી, તે પણ મહાભારતમાંથી તથા અન્ય ગ્રંથોમાંથી લઈને ભારતસાવિત્રીસ્તોત્ર, શ્રીકૃષ્ણાર્પણ, સત્યરૂપ પરમાત્માનું ધ્યાન, મંગલાચરણ, વૈદિક પ્રાર્થના, મહર્ષિઓને સ્મરણાંજલિ, પરમેશ્વરસ્તોત્ર તથા શ્રીસ્તવપંચકસ્તોત્ર, એવાં મથાળાં નીચે (આની પહેલાંનાં પૃષ્ઠ ૩ થી ૧૬ સુધીમાં) અપાઈ છે. આશા છે કે પાઠક લાઈબહેનોને પણ એ ગમશે, અને તેનો વારંવાર ઉપયોગ કરશે-કરાવશે.

એ પછીનાં છએક પૃષ્ઠમાં આ ગ્રંથસંબંધી હિસાબ, ખુલાસા, સૂચનાઓ, વગેરે જુદાં જુદાં મથાળાં નીચે અપાયું છે. એ તેમજ ઉપર જણાવેલી બાબતો ઉપરાંત આ નિવેદન પછી જે જે બાબતો અપાઈ છે; તે સર્વની વિગત નીચે પ્રમાણે છે.

લેખનું મથાળું

પૃષ્ઠાંક

૧-ભારતસાવિત્રી-સ્તોત્ર	૩
૨-શ્રીકૃષ્ણાર્પણ	૫
૩-સત્યરૂપ પરમાત્માનું ધ્યાન...	૬
૪-મંગલાચરણ	૭
૫-વૈદિક પ્રાર્થના	૧૦
૬-મહર્ષિઓને સ્મરણાંજલિ	૧૧
૭-શ્રી પરમેશ્વરસ્તોત્ર તથા શ્રી સ્તવપંચકસ્તોત્ર	૧૫
૮-મહાભારતમાહાત્મ્ય	૧૭
૯-મહાભારતના ખર્ચ તથા મૂલ્યની ગણના	૨૨
૧૦-આ ગ્રંથના મૂલ્યાદિ વિષે સમજૂત	૨૨-૧
૧૧-વાંચનાર વગેરેને ખાસ સૂચના	૨૨-૨
૧૨-મફત કે ઓછા મૂલ્યે માગનારને વિનંતિ	૩૨-૪૦-ક
૧૩-એક બુકસેલરનો બળાપો અને તેનો રદીયો	૩૨-૪૦-ખ
૧૪-નિવેદન (આ લેખ પોતેજ)	૨૩
૧૫-પ્રકીર્ણ વિષયોની અને ચિત્રોની અનુક્રમણિકા તથા તેનું શુદ્ધિપત્ર	૩૨-૩૧,	૩૨-૩૨	૩૨-૩૨
૧૬-આદિ અને સભાપર્વની અનુક્રમણિકા	૩૨-૩૩
૧૭-આદિ અને સભાપર્વનું શુદ્ધિપત્ર	૩૨-૩૬
૧૮-ભિષ્મની ભલામણ અને માગણી	૩૨-૬
૧૯-મહાભારતના આ પ્રકાશનનું વૃત્તાંત	૩૨-૧૯
૨૦-સદ્ગત શાસ્ત્રી કરેણાશંકર ભાતુશંકર	૩૨-૨૫
૨૧-મહાભારતવિષે વિદ્વાનોના મનનીય વિચાર
૧-શ્લોકમાન્ય તિલક મહારાજના વિચાર	૩૨-૪૧
૨-પંડિત રામજીલાલ શર્માના વિચાર...	૩૨-૪૪
૩-પંડિત જયગોપાલ વિદ્યાભંડારના વિચાર	૩૨-૪૬
૪-ઇન્ડિયન પ્રેસ(પ્રયાગ)તરફના વિચાર	૩૨-૪૭
૫-પંડિત ઈશ્વરીપ્રસાદ શર્માના વિચાર	૩૨-૪૯
૬-મહાત્મા ગાંધીજીના વિચાર	૩૨-૪૯

૭-દેશહિતનિરત લાલા હંસરાજજીના વિચાર	૩૨-૫૦
૮-પંડિત નરદેવશાસ્ત્રી વેદતીર્થના વિચાર	૩૨-૫૦-૬
૯-પ્રોફેસર દાવરના વિચાર	૩૨-૫૧
૧૦-કવિરાજ ન્હાનાલાલના વિચાર	૩૨-૫૧
૧૧-જગતવંદ્ય વિવેકાનંદજીના વિચાર	૩૨-૫૧
૨૨-મહાભારતવિષે ખાસ જાણવાજેવી હકીકતો				
૧-શ્રીયુત ચિંતામણુ વિ. વૈદના કેટલાક વિચારો	૩૩
૨-શ્રીયુત રામદેવજીના કેટલાક વિચાર	૫૨
૩-કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરના વિચાર	૫૫
૪-સ્વ. સાધુચરિત નારાયણ હેમચંદ્રના વિચાર	૬૦
૫-સાહિત્યસમ્રાટ બંકિમચંદ્રના વિચાર	૬૨
૨૩-શું દ્રૌપદીને પાંચ પતિ હતા ?	૬૬
૨૪-પંડિત રાજરામની ભૂમિકા	૧૧૦
૨૫-શાસ્ત્રી કરુણાશંકરજીની ભૂમિકા	૧૨૦
૨૬-મહાભારતનાં પાત્રો	૧૫૬
૨૭-મહાભારતની સમાલોચના	૧૭૬

ઉપલા પૈકી આ નિવેદન પછીની કેટલીક આખતોવિષે કહેવાનું કે:-

લિક્ષુની લલામણુ અને માગણી—આ સંસ્થા તરફથી ચાલુ સાલે બહાર પડેલી તુલસીકૃત અને વાલ્મીકિ રામાયણનાં નિવેદનોમાં જે જે લલામણુ, લિક્ષા વગેરે વિષે લખાયું છે; તે આમાં પણ ઉપયોગી સમજીને આ મથાળા નીચે અપાયું છે.

મહાભારતના આ પ્રકાશનનું વૃત્તાંત—અત્ર તરફથી સંવત ૧૯૬૪ માં એક ચોપાનિયાદ્વારા જે જે લોકોપયોગી ગ્રંથો સ્વરૂપ મૂલ્યે પ્રસારવા જેવા જણાવાયલા, તેમાં મહાભારતનું પણ નામ હતું; પરંતુ કામ થવાનો આધાર તો જરૂરી સાધનસંયોગ ઉપર હતો. પછી એવિષે ક્યારે અને કેવી રીતે આ મહાભારતની યોજના શરૂ થઈ; શાથી પડી મૂકાઈ; ફરી પાછી તે કેવી રીતે શરૂ થઈ અને હાલના રૂપમાં પાર પડી; એ વગેરે હકીકત આ મથાળાનીચે અપાઈ છે.

સદ્ગત શાસ્ત્રી કરુણાશંકર ભાનુશંકર—મહાભારતના આ પહેલા અનુવાદક હોઈને વલસાડનિવાસી વે. શા. સં. શાસ્ત્રી મોતીરામ કલ્યાણજીના હાથે લખાયલા તેમના વૃત્તાંત ઉપરથી આ ચરિત્ર યોજાયું છે. પ્રથમ તો લોકોના સારા નશીબે એ સુયોગ્ય અને ભાવિક ભૂદેવનો યોગ થયેલો જણાયો; પણ પાછળથી એ નશીબ એવું પોણું નીકળ્યું કે મહાભારતનું અનુવાદન ત્રીજા ભાગનું (ભીષ્મપર્વસુધીનું) તેમના હાથે તૈયાર થયું; તેવામાંજ તેમને કોઈ દેવદૂત ઉપાડી ગયો ! એઓ કેવા વિદ્વાન હતા; મહાભારતપ્રત્યે એમનો કેવો પ્રેમ હતો; સેવાવૃત્તિ કેવી હતી; કેવી રીતે તેમનો મેળાપ થયો; એ વગેરે હકીકત આ લેખમાં અપાઈ છે.

શાસ્ત્રી કરુણાશંકરજીની ભૂમિકા—આ ભૂમિકા આ પછીનાં પૃષ્ઠ ૧૨૦ થી ૧૫૫ સુધીમાં અપાયલી હોઈને સદ્ગત શાસ્ત્રીજીએ તે સંવત ૧૯૭૧-૭૨ માં તૈયાર કરી હતી. એમાં એમણે જે જે મુદ્દાઓ ઉપર લખ્યું છે તેમાં-જે તેઓ હયાત હોત તો-અત્યાર સુધીમાં સાધન અને માહિતીમાં ઘણો વધારો થવાથી-તેમણે પુષ્કળ શોધન વગેરે કરીને એ લેખ હજી વધારે ઉપયોગી બનાવ્યો હોત.

મહાભારતનાં પાત્રો—આ લેખ પણ સદ્ગત કરુણાશંકરજીના હાથનો હોઈને એમાં દીપણીરૂપે અપાયલી એજ વિષયને લગતી હકીકતો નડિયાદનિવાસી શ્રીયુત રતિપતિરામના

“સક્ષિપ્ત મહાભારત” માંથી લેવાઈ છે.*

ઉપલી બાબતો ઉપરાંત અન્ય પણ જે જે વિદ્વાનોએ મહાભારતનાં ગુણગાન વગેરેથી ચોતાની કલમને પુનિત કરેલી જણાઈ, તેમાંનું પણ પાઠક બંધુઓની સેવામાં જે જે રજુ કરવા જેવું લાગ્યું તે તે આ પહેલા અંથ સાથે જોડવામાં આવ્યું છે. વિશેષમાં એ વિષે કહેવાનું કે:-

‘શું દ્રૌપદીને પાંચ પતિ હતા ?’ એ શીર્ષક લેખ, લાંબો છતાં પણ ખાસ વાંચવા-વિચારવા જેવો છે; તેથીજ લેવાયો છે. શ્રીયુત મગનલાલ માણેકલાલ ઝવેરીએ એ લેખ કેવી લાગણી અને મહેનતથી તૈયાર કર્યો છે; એ વાત વાંચનારને તેના વાંચનથી આપોઆપ સમજાઈ જશે. એ લેખ સંવત ૧૯૭૨ માં તેમણે પુસ્તકકારે છપાવેલો તે ઉપરથી એ લેવાયો છે. એ લેખ તૈયાર કરવામાં હેતુ તેમણે “એક પ્રાચીન હિંદુ સતીના ઉજ્જવલ ચારિત્ર્યપરનું લાંછન દૂર કરવાનો પ્રયત્ન” લખ્યો છે; તે હેતુ અને પ્રયત્ન કેવો પ્રશંસનીય છે; અને એમાં તેઓ કેટલા સફળ થયા છે, તે વાંચનારને તરતજ સમજાઈ જશે.

શ્રીયુત ચિંતામણુ વિનાયક વૈદ્યના કેટલાક વિચારો-આ સમર્થ વિદ્વાન મહાભારતના ઉંડા અભ્યાસી હોઈને મરાઠીમાં એક ઉત્તમ અનુવાદ પણ તૈયાર કરી પ્રસિદ્ધ કરાવી ચૂક્યા છે, એ ઉપરાંત એ મહોદયે મહાભારતના દશમા ભાગતરીકે મહાભારતના ઉપ-સંહારવિષેનો મરાઠી અંથ તૈયાર કરીને સંવત ૧૯૭૪માં પ્રસિદ્ધ કરાવ્યો હતો. એ ભાગ પાછળ તો તેમણે ઘણોજ પરિશ્રમ કરેલો જણાય છે. x એમણે મહાભારતવિષે એક અંગ્રેજી પુસ્તક છપાવેલું; તે ઉપરથી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ ‘મહાભારતની સમાલોચના’ નામક ચોપડી પ્રસિદ્ધ કરી હતી. એમાંના કેટલાક ઉતારા આ મથાળા નીચે અપાયા છે.

‘મહાભારતની સમાલોચના’ને લગતો જે લાંબો વિષય પૃષ્ઠ ૧૭૬ થી ૩૧૨ સુધીમાં અપાયો છે, તેના મૂળલેખક શ્રીપાદ દામોદર સાતવળેકર છે. એમના તરફથી દોઢ-બે વર્ષ-પર હિંદીમાં નીકળેલા “મહાભારતની સમાલોચના” ના બંને ભાગોનો એ અનુવાદ છે. તેમની એ સમાલોચનાને મહાભારતને વાંચવા-સમજવાની આંખ પણ કહી શકાય, ને પ્રાચીન સમયના ઐતિહાસિક ઉર્જાણ-ઉંડાણમાં ઉડવા-ઉતરવાની પાંખ પણ કહી શકાય. એમાંથી જે ઉત્તમ આંખ અને પાંખ પ્રાપ્ત થાય છે, તેના પ્રતાપે મહાભારતમાં વર્ણવેલી અનેક ચિત્રવિચિત્ર બાબતો સમજવી સુગમ થાય તેમ છે. શ્રીમાન સાતવળેકરજીની સૂક્ષ્મ બુદ્ધિએ એ દ્વારા મહત્ત્વપૂર્ણ પ્રકાશ નાખેલો હોવાથી એને સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર અથવા તો દેવતાઈ જ્ઞાનસ પણ કહી શકાય. સાતવળેકરજીના એ બંને ભાગ અનેકવાર વાંચવા છતાં એમાંથી પડ્યું મૂકવા જેવું જણાયું નહિ તેથીજ એમાંનું બધું લખાણ લેવાયું છે. આશા છે કે, સમજી વાંચનાર ભાઈબહેનો એ લાંબો લેખ પણ એકવાર પૂરેપૂરો વાંચી જશે.

એઓ એક સંસ્કૃત પંડિત અને મહારાષ્ટ્રીય વિદ્વાન હોવા સાથે હિંદીના પણ પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન છે. ‘મહાભારત’ અંથ એઓ અત્યારે મૂળ તથા હિંદી ભાષાન્તરસહિત માસિક પત્રરૂપે પ્રસિદ્ધ કરી રહ્યા છે. એ પૂરેપૂરા સચિત્ર મહાભારતનું મૂલ્ય, પ્રથમથી નાણાં ભરનાર માટે તેમણે રૂ. ૫૦) રાખ્યું છે. નવીન ભાષાન્તર, નવાં ચિત્ર અને બીજા અનેક પ્રકારના ખર્ચ તરફ જોતાં એમણે એ કાર્ય કેવા શ્રમથી અને નિઃસ્વાર્થ ભાવથી ઉઠાવ્યું છે, એ તો તેમણે રાખેલી

* એ અંથ એમણે શ્રમ અને કાળજીપૂર્વક તૈયાર કરેલો હોઈને તેનું કદ ૬૧૧x૧૦, પૃષ્ઠ ૩૭૦, મૂલ્ય ૪૧૧, પ્રકાશક શ્રીયુત જીવનલાલ અમરશી મહેતા-દે. પીરમશરોડ, અમદાવાદ.

x એ પુસ્તકનું નામ ‘શ્રીમન્મહાભારતાચ મરાઠી સુરસ ભાષાંતરચા ઉપસંહાર’ છે; પ્રકાશક બાલકૃષ્ણ પાંડુરંગ ઠંકાર, મળવાનું રથળ ચિપળુજીકર આણિ મંડળી, સુધવાર પેઠ, પૂના છે. એનું હિંદીમાં ભાષાન્તર રૂ. ૬) થી મળવાનું રથળ નિંચન પ્રેસ-મું. પ્રયાગ, એ પ્રમાણે છે.

કિંમતજ કહી આપે છે. માત્ર મહાભારતજ નહિ, પરંતુ હિંદી તેમજ મરાઠી ભાષામાં મહત્વના વિષયો ઉપર ઉંડા અભ્યાસ અને આયાસપૂર્વક તેઓ ઉત્તમ માસિકો પ્રસિદ્ધ કરી રહ્યા છે. આવી વિદ્વત્તા, શ્રમશીલતા, વિચારણા, શોધક વૃત્તિ, સાદાઈ અને કથા, પણ ડોળદમામ વગર કામ કર્યે જનારા, એમના જેવા દેવદૂતસમા વિદ્વાન આ તરફ તો પાકે ત્યારે ખરા !*

લોકમાન્ય તિલક મહારાજના વિચાર:-આ મથાળાવાળી બાબત તિલક મહારાજે લખેલી, ‘ભારતીય યુદ્ધ’ નામક મરાઠી પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાંથી લીધી છે. માત્ર મહારાષ્ટ્રજ નહિ, પરંતુ સમગ્ર ભારતના તિલકરૂપે શોભનાર સ્વનામધન્ય તિલક મહારાજનું નામ ગુજરાતમાં કેને અજ્ઞાત હોય! મહાભારતના તો એ નિત્યના પાઠક, રસરહસ્યનું પાન કરનાર અને બને તેટલું વધારે અમલમાં મૂકી બતાવનાર રાષ્ટ્રગુરુ હતા. જે પણ વિષય હાથમાં લે, તેમાં એ બને તેટલા ઉંડા અભ્યાસી અને એકનિષ્ઠ રહેતા. જે પુરુષ એવાદેશદશાની અંગત માહિતીપૂર્વક લોકહિતના ઉંડા વિચારક અને પાયાભૂત પ્રવૃત્તિધારક હોય; જે પુરુષ, જગતભરમાં જેના જોટા નહિ એવા ગ્રંથોના રચનાર, સર્વ અગ્રેસરો કરતાં સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ ધરાવનાર અને ગીતાને સમયાનુસાર કમંચોગરૂપે ચોજી તેના પ્રચારમાટે પણ શ્રમ અને ધનવ્યય ઉઠાવનારા હોય; જે પુરુષ ‘કેસરી’ જેવા ઉપયોગી અને અત્યંત સ્વદેય મૂલ્યવાળા વર્તમાનપત્રના પ્રયોજક, પ્રવર્તક અને તેને નિર્ધન મહારાષ્ટ્રમાં ધરોધરનો પ્રીતિપાત્ર સલાહકાર બનાવનાર હોય; સરકારની વધારે વિલક્ષણ નીતિ છતાં પણ જે પુરુષ ચોખ્ખે ચોખ્ખું કહી દેનાર, દેશહિતાર્થે સજ્જ સહેનાર અને તેમ કરીને ‘કેસરી’ તેમજ ‘તિલક’ નામને શોભાવનાર તથા અન્ય પ્રકારે પણ ભારતવાસીઓમાં લોકસેવાનો નમુનો બની જાણનાર હોય; એવા ભવ્ય રાષ્ટ્રસેવક તો ભારતવર્ષમાં એકમાત્ર નરકેસરી તિલક મહારાજજ હતા. એમનું જીવન એક આ મુદ્દો પણ સ્પષ્ટ સૂચવી રહ્યું છે કે, અસામાન્ય રાષ્ટ્રસેવક નીવડવા ઈચ્છનારે પોતાના ઋષિમુનિઓ અને મહાત્મા-વીરાત્માઓનાં કથન-વર્તનને તો સર્વથી પ્રથમ અને સારી પેઠે શીખવાં-શીખવવાં જોઈએ. વેદ, મહાભારત, ગીતા અને રામાયણાદિ મહત્વપૂર્ણ ગ્રંથો ઉપરાંત રાજર્ષિ શિવાજી મહારાજ, અને તેમના ગુરુદેવ રામદાસ જેવા બ્રહ્મર્ષિના આદર્શભૂત આચારવિચારો એમણે કેટલા ઉંડાણથી સમજી લીધા હશે, તે એ ઉપરથી પણ સમજાશે કે મહારાષ્ટ્રમાં ગણપતિના તહેવારો, કસરતી અખાડા અને શિવજયંતિ વગેરે મહત્વપૂર્ણ કાર્યોના તેઓ ઉંડા વિચારક સાથે પ્રચારક પણ બની શક્યા હતા. એમની પણ જીવતાં જીવત જન્મતિથિ દરવર્ષે ધામધૂમથી ઉજવવા-ફેલાવવા માગનારા મિત્રો, નોકરો, આશ્રિતો વગેરે મળ્યાજ હશે; પરંતુ

* એ મહોદયનું સ્થળ ‘સ્વાધ્યાય મંડળ’ મુકામ અંધ, જલ્દો સતારા છે. એ મંડળના આત્મા તેઓ છે. તેમના તરફથી હિંદીમાં નીકળતા માસિકનું નામ વૈદિક ધર્મ છે; તથા મરાઠી માસિકનું નામ પુરુષાર્થ છે. જેમને વેદ, યોગ, ભક્તિ, આરોગ્ય, ઇત્યાદિના સંબંધમાં મહત્વના લેખો વાંચવા હોય, તેમણે એ માસિકોના જરૂર ગ્રાહક થવું જોઈએ. ‘વૈદિક ધર્મ’ની હિંદી ભાષા બહુજ સરલ અને ગુજરાતી પાઠકોથી સમજી શકાય તેવી છે. મહાભારતના મૂળ શ્લોકોમાં ઋષિમુનિઓએ જે અપાર વિદ્વત્તા અને અતિ ઉન્નત હૃદય ઠાલવ્યાં છે; તેની મજા માણવા ઉપરાંત જેમને ભારતમૈયાની રાષ્ટ્રભાષા-હિંદી-નું પણ આસ્વાદન લેવું હોય, તેમણે તો આર્થિક અગવડ હોય તો અત્ર તરફનું આ મહાભારત લેવાનું બંધ રાખીને પણ એજ સ્થળનું મહાભારત ખરીદવું જોઈએ. મૂલ્ય એનું રૂ. ૫૦) રખાયું છે, તે તરતને માટે અને પ્રથમથી પૈસા ભરી દેનાર માટે છે. માટે એના ઈચ્છુકે સત્વર ગ્રાહક થવું જોઈએ. એ મહાભારતના નીકળેલા અંકો તરતજ મળી જઈ બાકીના નીકળશે તેમ તેમ મળશે. પાછળથી એની કિંમત ઘણું કરીને ૭૫) ઠરાવેલી યાદ છે. માટે ઈચ્છા હોય તેમણે તરતજ એ ઠેકાણે લખીને જોઈતી હકીકત મેળવવી.

આ નરકેસરી તેથી કુલાઈ જાય, તથા વધારે માન લેવામાટે-ઉપર ઉપરની ના, ને અંદર હાની મા! એવું કરવાવાળા ખુબાખુબ કીર્તિપ્રેમી ન હતા. કોઈ પણ બાબતમાં અંતરના અભાવસૂચક સાચા નકાર તો જુદીજ ભાવના હોઈને તેનું પાલન પણ થયા વિના રહેતુંજ નથી. તિલક મહારાજનું જીવનવૃત્તાંત ગુજરાતવાસીઓએ પણ અનેક પ્રકારે જાણવા-સમજવા જેવું છે. x

મહાભારતવિષેના વિચારસંગ્રહમાં લોકમાન્ય ઉપરાંત કવિસમ્રાટ રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર, મંગાધીજી, પંડિત રામજીલાલ શર્મા, પંડિત જયગોપાલ વિદ્યાભંડાર, લોકહિતનિરત લાલા હંસરાજજી, પંડિત નરદેવશાસ્ત્રી, પ્રો. દાવર, કવિરાજ ન્હાનાલાલ, જગતવંદ્ય વિવેકાનંદજી, ઈન્ડિયન પ્રેસ પ્રયાગ, પંડિત રાજરામ, પંડિત ઇશ્વરીપ્રસાદ શર્મા, શ્રીચુત રામદેવજી અને સાધુચરિત નારાયણ હેમચંદ્ર, એમના વિચારો અપાયા છે; તે પણ વાંચવાવિચારવા જેવા છે.

ટુંકમાં એજ કહેવાનું કે, આ ઉપયોગી લખાણોવાળાં ચારસો પૃષ્ઠ વાંચ્યા-સાંભળ્યા વિનાજ મહાભારતનું વાચન-શ્રવણ આદરવું, એ હવે તો વગર આંખે હિંદના સ્વર્ગ-કાશ્મીરમાં વિચરવા જેવું જાણવું. એ લેખો માત્ર મહાભારત વાંચવા પૂર્વેજ નહિ, પરંતુ વાંચી રહ્યા પછી પણ કમમાં કમ એકવાર વાંચવા-સાંભળવા જોઈએ. વધારાનાં આ ચારસોકે પૃષ્ઠ પાછળ સમય, શ્રમ અને ખર્ચ તદ્દન વધારાનો અને અણુધાર્યો હોવા છતાં તે થવા દીધો છે; તે ઉપરથી પણ એ લેખોની અગત્ય પાઠક બંધુઓના ધ્યાનમાં આવી જઈને એકવાર તો એમાંનો એકે એક લેખ વાંચશેજ; તથા એમાંના જે જે વિચારો વધારે અગત્યના અને ઉપકારક લાગે તેને તેઓ ખીજાઓમાં પણ પ્રચલિત કરવા ચૂકશે નહિ. અલગત, જેમ બધા પાઠકો એકજ કક્ષાવાળા હોતા નથી; તેમ લેખો પણ બધા એકસરખા મહત્ત્વના હોતા નથી; અને હોય તોપણ તે સર્વ કોઈને તો તેવા લાગેજ નહિ.

ઉપલા લેખો પૈકી જે જે ગુજરાતીમાં લખાયલા હતા, તે તો લગલગ જેમના તેમ લેવાયા છે અને બાકીના લેખો સ્વતંત્રાનુવાદરૂપે લેવાયા છે. એ સર્વ લેખોના લેખક તેમજ પ્રકાશક મહાશયોનો આ સ્થળે હૃદયપૂર્વક ઉપકાર માનવામાં આવે છે.

મહાભારત ગ્રંથ સમૂળગો વાંચે-સાંભળે નહિ, તેના કરતાં તો ભલે જે કોઈ નવલકથાની પેઠે જેમ તેમ વાંચી-સાંભળી જાય તે પણ સાફ છે; પરંતુ એ બાબતમાં વિદ્વાનોના હિતાવહ વિચાર અને સલાહસૂચનાદિ વાંચ્યા-સાંભળ્યા પછીજ જેઓ મહાભારતને મનનપૂર્વક વાંચે-સાંભળે, તેમને માટે તે અનેકગુણ લાભદાયક નિવડે, એ પણ સ્પષ્ટજ છે.

મહાભારતરૂપી મહાલયના આંતરિક ભાગમાં યોજના, રચના, હેતુ, રહસ્ય, વ્યવસ્થા, ઉપકારકતા, ઉપયોગ તથા ચારિત્રચિત્રો અને આખ્યાનપ્રતિમાઓ વગેરે જે જે રહેલાં છે તે વિષે; તેમજ એ મહાલયનાં એસરી, આંગણાં અને બાગબગીચા વગેરે બાહ્ય ભાગોવિષે પણ પાઠક બંધુએ જે પ્રથમથીજ માહિતી મેળવી લીધી હોય; તથા મહાલયની આંતરબાહ્ય રચનામાં વપરાયલી કળા-કુશળતા અને ઉપકારકતા વગેરે ઝીણવટથી જોવા-સમજવા સાફ તેણે ઉપયોગી ચશમાં પણ પહેરી લીધાં હોય; તો તો એ તમામ દ્રશ્ય-રહસ્ય તેને એવાં સાફ દેખાય-સમજાય; અને તેના પરિણામે જ્ઞાન-ચારિત્ર, સુખ-સામર્થ્ય અને આનંદ-ઉત્સાહ પણ એટલાં બધાં જાગવા-ખીલવા પામે, કે કહેવાની વાતજ નહિ.

એકાદ ગામડીઓ વગર પૂછયેગાછયે વડોદરાના રાજમહેલના આંગણામાં ઘુસી જાય

x એમનું એ ચરિત્ર મરાઠીમાં કેટલાક ભાગોમાં નીકળેલું છે. પૂનાના 'કેસરી' કાર્યાલયમાં તે મળશે. એક ભાગ હિંદીમાં પણ નીકળ્યો છે. એનું નામ લોકમાન્ય તિલક દા ચરિત્ર, પૃષ્ઠ ૮૫૦, ભૂમિકા લખનાર દેશભક્ત માલવીયજી, મૂલ્ય ૪) અને ટેકાણું અરજોદય પ્રેસ, થાણા-મુંબઈ છે.

તો ચોકીદાર તો વળી બહુ તો (જે તે દયાળુ હોય તો) બાગબગીચામાંનાં ઝાડ-ખીડ જેવા દે; પરંતુ તે છતાં પણ તે તેને ‘ગામડીઓ ગમાર’ તો જરૂરજ ધારે. અસ્તુ: એ તો થવું હોય તે થાય; પરંતુ એ ગામડીઓ તો એ બાગબગીચાનાં દશ્યથી ખુશ ખુશજ થઈ જઈને ઘડીભર એ સ્થાનને સ્વર્ગધામની પણ ઉપમા આપી દે. આ પ્રમાણે તેને સુખલાલ તો ઘડીભર મળેજ; પણ એમ નહિ કરતાં જે તે એ મહેલની બાહ્યાંતર રચના, ચોજના, દશ્ય, વસવાટ, વહીવટ, દેશકાળ, રીતભાત, રાજ, રાજકુટુંબ, વહીવટદાર, નોકરચાકર ઇત્યાદિવિષે પ્રથમથીજ જરૂરી માહિતી મેળવી ચૂક્યો હોય અને તે પછીજ તે સ્થળમાં પ્રવેશ્યો હોય; તો તો વળી એને ઘણું ઘણું જેવા-સમજવાનું અને મોટમોટાં માનવો સાથે હળવામળવાનું પણ મળી જાય; અને તેથી એને સારા સારા સ્થાયી લાલ પણ મળીજ જાય.

એકાદ પત્રાવળીનેજ લ્યો. ભલે એ પત્રાવળીમાં કોઈ પરમ કુશળ રસોઈઆની વાનીઓ પીરસાઈ હોય; અને તેની સાથે કોઈ કુશળ પીરસણીઆએ તેમાંની પ્રત્યેક વાનીના જૂદા જૂદા સ્વાદ, ગુણ, ખાવાના ક્રમ અને લાલાલાલ વગેરે પણ બતાવ્યા હોય; છતાં પણ જે તે ગામડીઓ તેના તરફ ધ્યાન નહિ આપતાં જે પણ હાથમાં આવે તે મોઢામાં મૂક્યો જાય; તો તો પછી તેનીજ મૂર્ખતા કે બીજું કંઈ! ન કરે નારાયણ ને મીઠામરચાનીજ ઢગલીઓ પ્રાથમિક કોળીઆરૂપે તેના મુખમાં પહોંચી જાય; તો તો તે બિચારો “ બળ્યુ આ હાળુ રાજ શ્યાબ્યનું ખાવાનું ! એણે તો મારીને મોઢુંજ બગાડી નાંછ્યું ! ” એમ કહીને નાસી જાય તોપણ નવાઈ નથી.

માટે પુનઃ પણ કહેવાનું કે, પાઠકબંધુને એવું ન થતાં મહાભારતરૂપી આ અતિઉપકારક ગ્રંથનો લાભ તેમને વધારે ઉંડાણથી, વધારે પ્રમાણમાં અને વધારે સહેલાઈથી પ્રાપ્ત થાય; એટલાજ સાડે ઉપરોક્ત માહાત્મ્ય અને લેખો વગેરે અપાયું છે; અને તેથી કરીને વાંચનારે પણ એમાંનો એકેએક લેખ વાંચ્યાવિના મૂકવો નહિ.

વાંચનાર બંધુ! આ પ્રમાણે જે ચારસોક પૃષ્ઠનો થોકડો આમાં આ સેવકે ઉમેરી લીધો છે, તેમાં તેનું પોતાનું તો ‘મુસાલાઈનું વા ને પાણી’ જેવુંજ હોઈને મુદ્દામાલ તો ભિખારીવેડાથીજ ચોળ્યો છે. મહાનુભાવો અને વિદ્વાનોના વિચારોમાંથી જે પણ ઠીકઠાક જેવું લાગ્યું તે પ્રથમ તો ઝોળીમાં ભરી લેવાયું; અને પછી તેમાંથી તાછી તાછીને જે જે વાનીઓ તમારે માટે કંઈપણ વધારે ઠીક લાગી તેજ આ પત્રાવળીઓમાં (પૃષ્ઠોમાં) પીરસાઈ છે.

મહાભારતનું ભાષાન્તર, તેમજ ઉપર જણાવેલા લેખોની મળીને જે હજારો પત્રાવળીઓ તૈયાર થઈ, તે દરેક પત્રાવળીને પાછી એકની અનેક બનાવી દેવા માટે છાપખાનામાં અપાઈ ગઈ; અને અપાયા પછી પ્રેસના ભૂત-ભૂતેશ્વરાદિએ પણ તેના ઉપર (સં. ૧૯૮૨ ના શિયાળાથી માંડીને આ ભાદ્રપદ સુધીનાં) પોણાબે વર્ષસુધી ચંત્ર, મંત્ર, તંત્ર વગેરે એવાં તો ચાલુ કરી દીધાં કે જેથી (તેમજ વિદ્યુત ભવાનીની શક્તિ-ભક્તિ તો પ્રથમથીજ પ્રાપ્ત હતી તેથી) એ દરેકે દરેક પત્રાવળીમાંથી એકની અનેક બની ગઈ! છાપખાનું સંસ્થાનું રહ્યું, તેથીજ આ કાર્ય આ પ્રકારે ઉકલી શક્યું; અને આ મહાભારતરૂપી મહાવાટિકાઓ એકમાંથી અઢી હજાર જેટલી બની ગઈ! આ પ્રમાણે તૈયાર થયા પછી એ પ્રત્યેક મહાવાટિકાને પાછી સાત સાત ઉપવાટિકાઓમાં (સાત ભાગોમાં) વહેંચી નંખાઈ છે; અને તેથી એ ઉપવાટિકાઓની સંખ્યા તો ખાસી અઠાર હજારે પહોંચી ગઈ છે. એ પેટાવાટિકાઓમાં જે કે ગોઠવાઈ છે તો સરાસરી સાતસો-સાડીસાતસો પત્રાવળીઓ (પૃષ્ઠસંખ્યા); પરંતુ તે દરેક પત્રાવળીને એમાં એવી રીતે એક ઉપર એક ગુંથી લેવાઈ છે, કે જેથી એટલી બધી પત્રાવળીઓ છતાં પણ તેમાંથી જમવાનું તો એકીવેળાએ એકજ માનવથી બની શકવાનું!

હા, એક બીજો રસ્તો છે ખરો. તે એ કે, એકાદ સારા અવાજવાળો પીરસણીઓ ચોજવા-

માં આવ્યો હોય; તો તે પોતાની ચક્ષુચાંચદ્વારા એક તરફથી વિવિધ પ્રકારની વાનીઓ મનરૂપી મોટા બોચીઆમાં ઝપાટાબંધ ભરતો ચાલે; ને બીજી તરફથી ઘાંટારૂપી મજબૂત સૂંઢદ્વારા એવી તો સફાઈથી પીરસતો ચાલે; કે જેથી એકી વેળાએ સાતસો તો શું પણ સાત કે સત્તર હજાર જેટલી પણ જ્ઞાનલિક્ષુઓની જમાત જામી ગઈ હોય તો તેટલાને પણ તેમાંની દરેકે દરેક વાની, તુરતાતુરત એકની અનેકરૂપે નિવડતી ચાલી એકસાથે દશેદિશામાં પહોંચતી ચાલે ! વળી એથી કરીને આનંદાસ્વાદ પણ એમાંથી જરા સરખો ઘટવા નહિ પામતાં એ ભવ્ય લિક્ષુઓના મનૈક્યને લીધે ઉલટો વધારેજ આવ્યા કરે !! હા, એટલું ખરૂં કે, એ વિશાળ શ્રોતા-સમાજ સુખ-શાંતિથી તથા ઐક્યપૂર્વક એસવા-જમવાવાળો હોવો જોઈએ. વળી દરેક ઇચ્છુકે પોતાના કર્ણ-કંઠોરાઓ પણ તે જ્ઞાનામૃતના પ્રવાહ તરફ, તથા જખરદસ્ત પીરસણીઆની વાણીરૂપી સૂંઢ તરફ એવા એકાગ્ર ચિત્તે ધરી રાખવા જોઈએ, કે જેથી તે દ્વારા પીરસાતું કથામૃત અને તેની સાથે જોડાયલી બીજી પણ જ્ઞાનચારિત્રવર્ધક વાનીઓ તે કંઠોરામાં જઈ પડતાંજ પાછી ત્યાંથી ઝાલ-દડાપેરે નાચતી દ્વંદ્વતી સીધેસીધી હૃદયમંદિરમાંજ પધારી જાય !

આ પ્રમાણે જો આ પત્રાવળીઓનો લાભ કોઈ લઈ જાણે-અર્થાત એમાંની અતિ હિતાવહ વાનીઓને જે કોઈ ખરા મનથી કર્ણપાત્રદ્વારા આરોગે, અને બીજા કાનદ્વારા કહાડી નહિ નાખતાં અંદર મનબુદ્ધિ સુધી પહોંચી જવા દે; તો તો વળી એમાં એવો જાડુઈ ચમત્કાર છે કે આ સમગ્ર સંસારને તપાવી રહેલા ત્રિવિધ તાપ તો તેના તનમનમાં ટકવાજ પામે નહિ ! એટલુંજ નહિ પણ જો તીવ્ર ઇચ્છા હોય તો તો પછી તે પ્રબળ શત્રુજી પણ સદાનેજ માટે પલાયન થઈ જાય, અને એમ થયું એટલે તો પછી આ પવિત્ર પત્રાવળીઓનો તે ભાવિક ભોક્તા પણ સદાને માટે તૃપ્તાત્મા, શાન્તાત્મા, સિદ્ધાત્મા, સર્વાત્મા અને નરનો નારાયણ સુદ્ધાં બની જાય !

વાંચનાર બંધુ ! તમારાં અને તમારા પૂર્વજોનાં કોઈ પુણ્યપ્રતાપેજ તે દયાના અમાપ સાગર શ્રીહરિએ આવા પ્રકારની ભાતભાતની પત્રાવળીઓ અને વાડી-મહાવાડીઓ તમારે માટે તૈયાર કરાવી છે. એને તૈયાર કરનારા પણ કેવા ? એ તો રહ્યા વ્યાસ અને વાલ્મીકી જેવા યોગેશ્વર મહર્ષિઓ. એમણે આપ સર્વ માટે આવી જે જ્ઞાનચારિત્રવર્ધક અને તુષ્ટિપુષ્ટિદાયક ઉત્તમોત્તમ પત્રાવળીઓ બનાવી છે; તે એવી તો કાળજીથી, યોગશક્તિથી અને કળાકૌશલ્યથી તેમણે બનાવી છે કે જેથી કરીને તે સાક્ષાત્ પ્રભુની પોતાનીજ પ્રસાદીરૂપ બની રહી છે !

આવી અનુપમ પત્રાવળીઓના એ મૂળ પ્રણેતાઓ જાડુગર પણ જખરાજ હોવા જોઈએ. કેમકે જે પણ પત્રાવળી પીરસાઈ ગઈ તે બહુજ સ્વાદિષ્ટ બનવા ઉપરાંત ખુબીદાર પણ એવી બની રહી છે, કે તેને ન્યાંસુધી ફાડી તોડીને ફેંકી દેવામાં આવે નહિ, ત્યાંસુધી ગમે ત્યારે અને ગમે તેટલી વાર તથા ગમે તેટલી પેઢીઓ સુધી તેમાંનાં માલપાણી કઢાયા કરે તોપણ, ન તો તેમાંની કોઈ વાની તલમાત્ર ઓછી થાય; કે ન તો જરા સરખો સ્વાદ ઓછો થાય ! અરે ઓછું થવાની વાત તો રહી, પણ એમાંની હરકોઈ અથવા ગમે તેટલી પત્રાવળીઓને પુનઃ પણ એકની અનેક બનાવવી હોય; અને પાછી તેમાંથી પણ એકની અનેક-એમ ગમે તેટલી વાર ગમે તેટલી સંખ્યામાં બનાવવી હોય, તો તેમ પણ બન્યાજ કરે ! હા, એમાં જડેશ્વર (ધનકુબેર) એવા ગૌરદેવ (યૂરોપીયન) કૃત એકાદ વિશાળ કાયાવાળો અને ઠેઠ વિલાયતથી આવી પહોંચેલો કાળા ભૂત જેવો રાક્ષસ પણ તંત્રમંત્રથી સાધી લેવો જોઈએ; તથા તેની સાથે એકાદ બે શરીરધારી ભૂતો, પાંચપંદર દૂતો અને એકાદ દૂત-ભૂતેશ્વરને પણ એવા પ્રકારના સાધી લેવા જોઈએ કે જે જંત્રમંત્ર સે તંત્રના હુન્નરમાં પ્રવીણ અને લીન તથા નિયમિત રહે એવા હોય.

વાંચનાર ભાઈબહેનો ! આ પ્રમાણે જે પણ આકાર પ્રકારથી આ સાત સાત ઉપવાટિકાઓ-

ચાળી મહાભારતરૂપી અનેકાનેક મહાવાટિકાઓ શ્રીહરિએ તમારે માટે તૈયાર કરાવી છે, તેનો લાભ તમે જેટલો પણ લેવાય તેટલો ઔષધવાટિકા કરતાં પણ વધુ મહત્ત્વની વાટિકા સમજીને સારીપેઠે તથા સાચા મનથી લેજો; અને બીજાઓ પણ લે તેમ કરજો; તથા પુનઃ પણ ધ્યાનમાં રાખજો કે, એમાં (મહાભારત અને રામાયણમાં) પીરસાયલી વાનીઓને પકાવનાર પાકશાસ્ત્રી (રસોઇઆ) એવા તો રસાયનશાસ્ત્રી અને રસસિદ્ધો માંહેલા હતા કે જે સિદ્ધાત્માઓના કહેવા મુજબ જે કોઈ માનવ આવે, તે આ ને આજ જન્મમાં મ્હોટા પદપર મ્હાલે તેમ છે. અર્થાત એમની ઉચ્ચતમ નીતિરીતિને અનુસરનારા માનવનાં સર્વ દુઃખદારિદ્રોને સદાકાળને માટે પલાયન થઈ જઈ નાશજ પામવું પડે છે. એ પ્રાતઃસ્મરણીય વ્યાસ ભગવાન અને મહર્ષિ વાલ્મીકિના અપૂર્વ જ્ઞાનચારિત્રમાંથી ઉદ્ભવેલી મહાભારત ને રામાયણરૂપી પત્રાવળીઓ એવી તો પ્રયોગ-સિદ્ધ અને રાસાયનિક વાનીઓથી ભરપૂર છે કે જેવી વાનીઓ અને પત્રાવળીઓ જગતભરમાં કોઈથી પણ બનાવી શકાઈ નથી અને બનવાની પણ નથી.

હવે આ પત્રાવળીઓના રસેશ્વર પ્રણેતાઓ જેમ બ્રાહ્મણ છે; તેમ એમાંની દેવભાષામય દિવ્ય વાનીઓને હાલના જમાનાને બંધબેસતી બનાવવાવાળા-ગુર્જર ભાષામાં ફેરવી આપનારા પણ બ્રાહ્મણપુત્રોજ છે. તેમના હાથની આ ભાષાંતરરૂપી રસોઇ બ્રાહ્મણીઆ હોવા ઉપરાંત સદાને માટે તાજ તાજ ને આલસછેટથી તો પ્રથમથીજ મુક્ત છે. જેથી આશા છે કે, જ્ઞાન-ચારિત્રના ભોજનેચ્છુ પ્રત્યેક પાઠકને તે જરૂર ભાવશે. પછી તો સાચી ભુખ સાથે; સાચા સુખા-નંદના વેષે ભૂતપેરે વળગી પડેલા દુઃખાનંદ સાથે; અને અનિત્ય જડ તથા દુઃખરૂપ પદાર્થો સાથે બંધાયેલી નિત્યબુદ્ધિ, ચેતનબુદ્ધિ અને સુખબુદ્ધિરૂપી કુબુદ્ધિ સાથે જેને જેવી લેણુંદેણી !

પાઠકબંધુ! આ પ્રમાણે આ મહાભારતરૂપી મહાવાટિકા જે પણ રૂપરંગમાં તમારી આગળ રજુ કરાઈ છે; તેને માટે જો કંઈ પણ થોડોઘણો ઉપકાર માનવાની વૃત્તિ તમને થઈ આવે, તો સર્વથી પ્રથમ તો તેના આદ્યપ્રણેતા એવા તે તમારા પૂર્વજ ઋષિમુનિઓનોજ માનજો. અને તેથી પણ આગળની હેડઓફિસ સુધી પહોંચી શકો તેમ હો, તો તો તે અકથ્ય મહિમાવાળા પરમાત્મદેવને પણ અનેકાનેક પ્રણતિપૂર્વક અપાય તેટલો યશ આપજો, કે જે દેવાધિદેવના એકેક રૂંવાટામાં અનેકાનેક ઋષિમુનિઓ વસતાથકા સન્નિધાનંદમય મહાપદને માણી રહેલા છે.

પરંતુ એ તો ઋષિમુનિઓની પેઢી તરફની વાત થઈ. જેમની દષ્ટિ ત્યાંસુધી પહોંચી શકે, તેમને તો આ સેવકનાં અનેકાનેક નમન-વંદન છે. પરંતુ આ કળિકાળમાં તો કોઈ વિરલ માનવનીજ દષ્ટિ ત્યાંસુધી પહોંચી શકે તેવું હોઈને ઘણાખરાઓની દષ્ટિ તો આ દશ્ય પદાર્થો તરફજ હોય છે. માટે એવા સજ્જનોને પણ સૂચવવાનું કે, તે પરમ પિતાને અથવા મહાન ઋષિમુનિઓને બદલે કોઈ વર્તમાન યુગનાજ માનવોને આ મહાભારતપ્રકાશનનો યશ આપવો હોય, તો તો તે મહાભારતની આગલી ગુજરાતી આવૃત્તિના અમદાવાદનિવાસી અનુવાદક-પ્રકાશકને, તથા તે કામમાં સહાયક બનવાનું સૌભાગ્ય ધરાવનાર સદ્ગત ભાઈશંકર ન્હાનાભાઈને આપવો જોઈએ. (કેમકે તેમણે મહાભારત કહાડયા પછીજ અન્ય પ્રકાશકની વૃત્તિ તે તરફ ગઈ હતી.) એઓ પછી એ યશ સદ્ગત ઈચ્છારામ સૂર્યરામ અને તેમના અનુ-વાદકોને આપવો જોઈએ. (કેમકે એ બંને સ્થળેથી નીકળેલાં ગુજરાતી ભાષાન્તરો જેવાથીજ મહાભારતનો વિશેષ ખ્યાલ આ સેવકને આવ્યો હતો.) અને તે પછી પણ આ સેવકને તો આજીવન રહેવા દઈને અત્ર તરફના અનુવાદક બંને વિદ્વાન સજ્જનોને-સદ્ગત શાસ્ત્રી કરુણાશંકરજી તથા વિદ્યમાન શાસ્ત્રી ગિરિભાઈશંકર મયાશંકરને* યશભાગી ગણવા જોઈએ.

* એ સિવાય આ મહાભારત છાપવામાં નીચેના સજ્જનો તરફથી કેટલેક અંશે આર્થિક સંગવડ મળી છે, તે પણ અહીં યાદ કરવું જોઈએ કે:-

કેમકે એવી દેવભાષા મહામહેનતે ભણેલા, તથા અનુવાદકળામાં પ્રવીણ ભૂદેવો આવી મળ્યા તોજ આવા ભાષાંતરરૂપે આ ગ્રંથ નીકળી શક્યો છે.

સંભવ છે કે, આમ છતાં પણ કોઇ પાઠક આ સેવકને યશભાગી ખનાવવા માગે. માટે હવે આ મહાભારતપ્રકાશનમાં તેણે કાંઇ આપ્યું છે કે ઉલટું લીધું છે, તે પણ કહી દઉં છું. પેલા મુસાભાઇને તો નાત જમાડવામાં “વા ને પાણી” પણ કદાચ તેમના ઘરનાં હશે; પણ આ ભિખારી ભાઇને તો ઘરજ નહિ, ત્યાં ‘ઘરનું’ તો હોયજ શું! એનો તો ઘરખાર ઉપરાંત હવાપાણી ઉપરનો પણ બધો હક્ક ખુચવી લેવાયો છે; અને તેમ કરીને પેલા મહાન ચોરે પોતાનું કહેવું સત્ય કરી બતાવ્યું છે કે, “જેના ઉપર હું વધારે કૃપાકરું છું, તેનું સર્વસ્વ બાહ્યધન લઇ લઉં છું” માટે આ સેવકથી તો હવે ‘તેરા પુણ્ય તેરે દ્વાર’ એટલુંજ કહી શકાય તેમ છે. આ કહેવું વધારે માન મેળવવા માટે નથી, પણ સાચી વાત કહીને બ્રાંતિ ભાગવા માટે છે. કેમકે તમો તરફ આ મહાભારત પહોંચી જતાં સુધીમાં તેનાથી જો કાંઈપણ અન્યું હોય, તો તેથી કરીને તેને તો ઉલટું તમારી સેવાનિમિત્તે સમયનો સફળ્યકરવાનું સફળાગ્યજ મળ્યું છે. માટે એ બદલ એને તો ઉલટો તમારો, તમારા પુણ્યોદયનો અને તે વિશ્વનિયંતાનો આભારજ માનવાનો છે. હા, તમારી વધારે અગત્યની સેવા થવામાં તેને તેની એક કમનશીળી હજી પણ નડયાજ કરે છે. તે એ કે, તેને સ્વ-પર ઉભય માટે જે નીતિ-રીતિ અધિક હિતાવહ સમજાઈ-અનુભવાઈ છે; તેનીજ પાછળ મંડી પડવાને બદલે તે તેના કરતાં આ ઉતરતી અને સ્વપ્રકૃતિવિરુદ્ધની બાબતમાં બધો સમય ગાળી રહ્યો છે !

હવે ખામીઓવિષે પણ બે શબ્દો કહેવાના છે. તે એ કે, ખુદ પ્રભુસિવાયની સર્વ કોઈ કૃતિ-વ્યક્તિઓમાં ખામી તો કોઈ ને કોઈ રૂપે હોય છેજ; તેમ આ પ્રકાશનમાં પણ હોઈ શકે. પરંતુ એ બદલ જો આ સેવકનેજ અપયશ આપવાનું કોઈ પાઠકને મન થઈ જાય; તો તેમને પણ વિનંતિ છે કે પ્રથમ તો તેમણે તેમના પોતાના પાલિત-પોષિત પાપાસુરનેજ એ ઇનામ આપી દેવું ઘટે છે. x અને પછી જરા વધારે ડાહ્યા બનીને એને બદલે તેમના પેલા દુષળા પાતળા બની ગયેલા પુણ્યદેવનેજ પાળી પોષીને એવો તો પ્રબળ અને રાતો માતો બનાવી દેવો, કે જેથી તે પેલા આગળ પાછળ ભરાઈ બેઠેલા બળવાન પાપાસુરોનો તો બસ ઘાણજ કાઢી નાખે! અને તેમ થયું એટલે તો પછી જોઈ લેજો કે શ્રીહરિ એવા એવા સુયોગ્ય યોગેશ્વરોને સમાજસેવામાં નિયુક્ત કરી દેશે, કે જેથી પાઠક ભાઈઓ, તેમના પૂર્વજો, અને ભવિષ્યની પણ અનેક પેઢીના વંશવારસો સુદ્ધાં તમારા ઉપર ખુશ ખુશ થઈ જવાના અને તમારાં ઉપરાઉપરી ગુણગાન કર્યા કરવાના !! જો તમે આ સેવકનું આ પ્રકારનું કાંઈ પણ

કલકત્તાની જીવણલાલ કંપનીવાળા શેઠ જીવણલાલ મોતીચંદ, કે જેમના તરફથી જ્યારે પણ જરૂર પડે ત્યારે ત્યારે શ્રી. દશદગ્ગર સુધીની રકમ આ સંસ્થાને ઉઠી દાખલ અપાતી રહે છે; તેનો આ બાબતમાં પણ ઉપયોગ થયો છે. આઠસોક આઠક તરફનાં નાણાં કે જે મ્હોટેભાગે મહાભારત જીવાવવા માંડ્યા પછી મળ્યાં છે; તોપણ તે કોઈ ને કોઈ રીતે ઉપયોગીજ થયાં છે. એમાં લાયબ્રેરીઓ વગેરેનાં ત્રણસોક આઠક વડોદરાની સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરીવાળા શ્રીયુત મોતીલાલ નરસિંહલાલ અમીનની પ્રેરણાથી તથા વડોદરાની ‘પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળી’ દ્વારા મળ્યાં છે.

x આ સેવક અવગુણસાગર હોવાથી અપયશપાત્ર તો અનેક રીતે છેજ. છતાં આવી બાબતમાં તે એટલા માટેજ પોતાને માથે અપયશ નથી લેવા ઇચ્છતો કે, તેના તનમનમાં પૂરતી લાયકાત નહિ છતાં સર્વેશ્વરે તેનેજ આવી મહત્ત્વની બાબતમાં નિમિત્ત તરીકે યોજ્યો, તે જો તમારાં પુણ્ય ઉત્તમ હોત તો યોજત નહિ, અને કોઈ યોગ્ય માનવનેજ તેણે પસંદ કર્યો હોત. પરંતુ હે ભાઈ! હજી પણ પુણ્યબળ ખીણવો તો તક કાંઈ ગઈ નથી. તમારે માટે ને તમારા વંશજો માટે હજી પણ અનંતકાળ બાકી છે.

કામકાજ બબ્બવશે તો તો આ મેલોઘેલો ભિક્ષુ તમને પોતાના મહેરબાન-કદરદાન સમજશે. માત્ર શેર અન્નથીજ કાંઈ તેને તમે રાજી રાજી કરી નાખવાના નથી, કે જેથી તમે તેની પાસે “અન્નદાતા” પણાનું મદિરાપાન એક છાંટો પણ ચાખી શકો! એવી તેવી બાદ્ય બાબતોમાં તો તે “એક રોટી લુંગા, ને દો ગાલી હુંગા” એવા અઝલના એથમીરો માંહેલો એક છે.

વાંચનાર! એક બીજી વાત પણ પાછો ફરીથી કહી લઉં છું. તે એ કે, આરોગ્યને આ નિયમ તો તમે જાણતાજ હશે કે, પ્રથમ થોડુંક આહુ-લવણ અને પછી થોડાક કોળાઆ દાળજાતના લીધા હોય, તોજ પછી પત્રાવળીમાંનાં માલમિષ્ટાન્ન વધારે રોચક પાચક નીવડે છે. માટે મહાભારત વાંચવા પહેલાં દરવખતે કૃષ્ણાર્પણ, મંગલાચરણ, વૈદિક પ્રાર્થના, મહર્ષિ-ઓને સ્મરણાંજલિ, પરમેશ્વરસ્તોત્ર, સ્તવપંચક, મહાભારતમાહાત્મ્ય, પરમાત્મધ્યાન, ભારત-સાવિત્રી, એમાંનું પણ થોડુંઘણું રોજ રોજ વાંચજો-સાંભળજોજ. કેમકે તે તમારા ચિત્તમાં સંસ્કારસંવર્ધન તથા શુચિ-રુચિ અધિકાધિક ઉપજવશે. અને તે પછી બીજા લેખાદિમાંનું પણ થોડું ઘણું પ્રાથમિક અપૂષણ જેવું સમજીને વાંચતા-સાંભળતાજ રહેજો. હરહમેશ એવો તેવો પ્રાથમિક વિધિ કર્યા પછીજ મહાભારતરૂપી મુદ્દામ માલપાણી ઉડાવવાનું રાખજો. વળી એ સ્તોત્રસ્તવનાદિમાંનું બનેતેટલું તમે કંઠસ્થ પણ કરી લઈને ભાવભક્તિપૂર્વક ગાતા સંભળાવતા રહેશો, તો તો વળી તમારા જેવુંબીજું દાતા-લોકતા પણ કોણ! કેમકે એકવાર એવી વસ્તુ મગજમાં ભરી લેવાઈ, એટલે તો પછી તે ગમે ત્યારે અને ગમે તેટલી વાર તથા ગમે તેટલી મોટી પંગતને એકી વેળાએ જમવા-પીરસવાની તમને સાવ સુગમતા થઈ રહેવાની!

નાણું તો તમો આ સંસ્થાને આ પત્રાવળી બદલ માત્ર એકજ વાર અને તે પણ માત્ર કાગદી, છાપનાર, મકાનદાર, વ્યવસ્થા કરનાર, વેચનાર, જાહેરાત છાપનાર અને વેચનાર સાટનાર વગેરેને વહેંચી આપવા માટે આપો છો.* પરંતુ તેના બદલામાં આ આંતરિક લોજનનાં માલપાણીથી ભરપૂર એવી પાંચહજાર જેટલી પત્રાવળીઓ તમને એવા પ્રકારની પ્રાપ્ત થાય છે કે જેમાંની દરેકે દરેક તમારે માટે સદા સર્વત્ર તાજ નેતાજ રહેવાની! વળી એની સાથે, તે સાત પેઢીસુધી કામ આપે એવી પાકી રસોઈથી ભરપૂર હોઈને વિવિધ વાનીઓથી મહેકી રહેલી છે. આ પત્રાવળીઓ અને મહાવાટિકાઓ કાંઈ તમારે માટે માત્ર બે પાંચ વર્ષ સાડ તૈયાર કરાઈ નથી. પણ એ તો તમારી સાત પેઢી સુધી પણ પહોંચી શકે એટલામાટે; અને જોઈએ તો રોજરોજ ને ઘડીએ ઘડીએ પણ માલપાણીના હાંડા ટોપલા કાઢી આખ્યા કરે એવી અજબ પ્રકારની જાદુઈ વસ્તુતરીકે ચોબચલી છે. માટે વધારે નહિ તો રોજ રોજ ઘડી બે

* પોતાના તનમનધન ઉપર મહેરબાની કરીને જો કોઈ સમજી માનવો, (કોઈપણ બાબતમાં આ સેવક ઉપર ગુરુપણું ચલવવાનું નહિ રાખતાં) માત્ર વલિવટી વ્યય અને દેખરેખ ઉપાડી લે, તો તો આ સંસ્થાના હાલના મૂલ્ય કરતાં અર્ધોઅર્ધ પણ મૂલ્ય ઘટી જાય; અને હજી ધર્મ-નીતિવર્ધક વાંચનનો ઘણો વધારે પ્રચાર થાય તેમ છે. વળી એ સાથે કાગળ, છપાઈ વગેરેનો બોજો પણ ઉપાડી લેનારા નીકળી આવે, તો તો વળી આવા ગ્રંથો નામમાત્રની-આની બેઆની જેટલી-કિંમતે પણ તે શામાટે લોકોને ન મળે! પણ એ તો ભાઈ પરધર્મી મીશનરીઓ હિંદુજાતિના ટાંગા ભાગવા માટે જે જે રીતે જે જે યત્ન કરી રહ્યા છે, તે તે બાબતો જોવા-સમજવા જેટલી આપણા વર્તમાન રાષ્ટ્રસેવકોમાં લાગણી ને અઝલ જ્યારે આવવાની હોય, ધનવાનેનું પુણ્યપ્રાપ્તિનું અસામાન્ય નશીબ જ્યારે ખુશવાનું હોય અને સાથે સામાન્ય વાંચકોનું પણ પાનીયું ફરવાનું હોય, ત્યારનીજ વાત છે!! અત્યારે તો આ સેવકને પણ સામાન્ય વાંચનારાઓ કરતાં અનેકગણા સેવાપાત્ર એવા અભણ-અનાથ અને ગરીબ ગામડીઆઓનીજ સેવાના વિચારો બહુ આવ્યા કરે છે. હા, અવકાશ મળે તોયે પડે તો એવું તેવું કરવાની દાનતજ નથી. બહુ તો માત્ર ગુરુઘંટાલની પેઠે વાતોનાંજ વડાં કર્યા કરે, એવો અવગુણનો સાગર અને ગાંડપણની ગાગર જેવો તે છે.

ઘડી પણ આ મહાભારત-વાટિકામાંથી ધર્મનીતિમય સુવાસ-ઉદ્વાસ તથા સાચી ઉન્નતિદાયક મીઠી તીખી વાનીઓ રોજરોજ જરાતરા પણ જમતાજ રહેજો. ભગવાન તમારું ભલું કરે !

પણ વળી માલના જોડે 'પાણી' શબ્દની શી જરૂર ? પાણી એટલે પેલું છાંટો-પાણી કહેવાય છે તે તો નહિ ને ? હા ભાઈ, એના જેવું પણ કંઈક ખરૂંજ. કેમકે એમાં પણ નિશો તો જરૂર રહેલો છે. હા, એ નિશો કાંઈ સ્થૂળ મદિરા પેઠે દુઃખદારિદ્રના દરિયામાં કે ધનવૈભવજન્ય મોહમદિરાના નર્કાગારમાં ડૂબાવે એવો નથી. એ તો એ દુષ્ટ સ્થળોમાંથી ઉદ્ધાર કરીને તમને સત્ય ઉન્નતિના શિખર તરફ ખેંચવાવાળો, ઇચ્છે તેને વિમાન કરતાં પણ વધુ ત્વરાવાળાં વૈરાગ્ય અને અભ્યાસરૂપી પૈડાંપર આરૂઢ કરવાવાળો, તીવ્ર મોક્ષેચ્છારૂપી જોરાવર શક્તિ-સ્પિરીટ ધરાવનારો અને કોઈ જીવતાજગતા પરમાત્મદર્શીને શોધાવનારો કે ખેંચી લાવનારો પણ નિવડે; એવા ધર્મનીતિના અદ્ભુત નિશાવાળો છાંટોપાણી એ મહાભારતરૂપી મહાપાત્રમાં ભરેલો છે. શ્રવણમનનદ્વારા વારંવાર પીવાયા કરતી જ્ઞાનાનંદમય મદિરાની સાથે એ અનુપમ નિશો તો સદા જોડાયેલોજ રહેવાનો. એ સોમરસ તમારે કદાચ આખો દહાડો પીધા કરવો હશે, તો તેમાં પણ આ મહર્ષિકૃત અડોલ-અખોલ સપ્તઋષિસમા સાતે ગ્રંથ તમારી સેવામાટે એકપગે તૈયાર સમજવા ! તમારે જ્યારે પણ, જેટલો પણ અને જેટલી પણ વાર તે છાંટોપાણી લેવો હોય, તેટલો લીધાજ કરજો. પરંતુ હા, એની પણ પહેલાં પેલાં અતિ ઉદાર રામાયણમૈયાના હૃદયપાત્રમાં ઉભરાયા કરતો પેલો જ્ઞાનચારિત્રનો ડબલ નિશો આપી દેનારો, અને લોભમોહાદિ પ્રબળ શત્રુઓનું જડમૂળમાંથી સત્યાનાશ કાઢી નાખવાવાળો જે અજળ જેવો છાંટોપાણી, તે પણ તમે ચાખ્યો છે ને ? ન ચાખ્યો હોય તો તે તો વળી જરૂર જરૂર તથા બને તેટલો વધારે વધારે ચાખતા-ઉડાવતા રહેજો. એમ જ્યાં રામાયણ અને મહાભારતરૂપી ગંગાયમુનાનો જોગ જામ્યો; કે પછી તો તમારા હૃદયક્ષેત્રમાં ત્રીજાં સરસ્વતી મૈયાનો-બ્રહ્મવિદ્યાનો-પણ ઉદ્ભવ આપોઆપ પણ થઈ આવવાનોજ ! અને એમ જ્યાં ત્રિપુટીનું ઐક્ય થયું, ત્યાં પછી તમારાં સર્વ પ્રકારનાં દુઃખદારિદ્ર અને દૈન્યરૂપી ત્રિપુટીને સદાને માટે ભાગીજ જવું પડવાનું ! ભગવાન તમારું ભલું કરે !

હે વાંચનાર ભાઈ-બહેનોના અંતર્યામી ! હે ભક્તજનોના દુઃખનોની (દુઃખ, દારિદ્ર્ય, દૌર્બલ્ય અને દુર્ગુણરૂપી) ચંડાળચોકડીનું મર્દન કરનારા જનાર્દન ! આપ અને આપના હરિજનોના ગુણગાનથી ભરપૂર એવા આ મહાભારતને આપેજ સર્વ સંયોગ-પ્રયોગ પ્રેરીને પ્રસિદ્ધ કરવા-કરાવવાની કૃપા કરી છે; તો તેની સાથે આપ સર્વેશ્વરને અનેકાનેક પ્રણતિપૂર્વક એ પણ પ્રાર્થના છે કે, વાંચનાર-સાંભળનાર ભાઈબહેનો વગેરે અમો સર્વના હૃદયમાં, આપના પોતાના તેમજ આપના જનોના ગુણમાહાત્મ્યનું સદાય શ્રવણ-સ્મરણ થયા કરે; આપને તથા આપના જનોને અનેકાનેક નમનવંદન થયા કરે અને ભાવભક્તિ જાગ્યા-જામ્યા કરે એવી પણ કૃપા અમો સર્વપર વર્ષાવતાજ રહેજો; તથા આપ જે અપાર કૃપા વર્ષાવી રહ્યા છો તેનું અમો સર્વને અધિકાધિક ભાન કરાવતા રહેજો; કે જેથી તેનો અધિકાધિક લાભ લેવાની અમો સર્વમાં શુદ્ધિ-બુદ્ધિ આવે. હે કરુણાનિધિ પરમપિતા ! આપ એવા સમર્થ છો કે:-

मूकं करोति वाचालं पंगुं लंघयते गिरिम् । यत्कृपा तमहं वंदे परमानंदमाधवम् ॥

અર્થાત જેમની કૃપા મુંગાને પણ બોલતો કરે છે; અને પાંગળાને પણ પર્વતો ઓળંગાવે છે. માટે આપ સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ પરમાનંદ માધવને અનેકાનેક વંદન હો. હરિ ॐ તત્સત્

શ્રીકૃષ્ણજન્મોષ્ટમી

સંવત ૧૯૮૩

દેહભાવે મેક્ષો, ધેક્ષો, ઇત્યાદિ અનેક અવગુણોનો સાગર

ભિક્ષુ:-અખંડાનંદના સર્વને જયસચ્ચિદાનંદ

મહાભારતવિષે વિદ્વાનોના મન્દાગ્ર વિચાર

૧-લોકમાન્ય તિલક મહારાજના વિચાર*

આજ લગભગ એ હજાર વર્ષથી જે મહાભારતના આધારે ભારતવર્ષના સર્વ પ્રાંતોના કવિ, પુરાણી, કીર્તનકાર વગેરે પોતાનાં કાવ્ય, કથા અને કીર્તન રસપૂર્વક કરતા આવ્યા છે; તે એક એવો ગ્રંથ છે કે જે હિમાલયથી કન્યાકુમારી સુધી અને સિંધુથી તે બ્રહ્મપુત્ર સુધીના પ્રાચીનકાળના છાપને દેશોમાં આખાલવૃદ્ધ-સર્વ કોઇને એકસરખો પ્રિય થયેલો છે. જે કે રામકથા પણ ભારત-કથાના જેટલીજ ભારતવર્ષમાં લોકપ્રિય છે; પરંતુ રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ તો મહાભારતનીજ યોગ્યતા વધારે છે એમાં સંદેહ નથી. કારણ એ છે કે, રાષ્ટ્રના લોકોના વ્યવહારમાં રોજ રોજ જે અનેક પ્રકારના પ્રસંગો ઉભા થયા કરે છે અને તેમને જે જે સંકટોમાંથી પાર પડવું પડે છે; અથવા તો જે જે વિધ્ને અને સુખદુઃખોનો તેમને અનુભવ કરવો પડે છે; તે બધીજ બાબતોનું મહાભારતમાં યથાર્થ વર્ણન સમાયલું છે. વળી એટલુંજ નહિ પણ એવા અનેકવિધ પ્રસંગો આવતાં મનુષ્યમાત્ર પોતાનું કેવું વર્તન રાખે કે જેથી આ લોક અને પરલોકમાં પણ તેનું કલ્યાણ થાય; આપણા પૂર્વજો એવે પ્રસંગે કેવું વર્તન રાખતા; એવે પ્રસંગે અમારો ધર્મ શું છે, નીતિ શું છે અને એ બંનેનું તારતમ્ય વિચારીને તેનો અમારે વ્યવહારમાં કેવી રીતે અમલ કરવાનો છે; લૌકિક સુખ-સાધન કરતાં પારલૌકિક સુખ-સાધન ક્યારે અને કેવી રીતે વધારે મહત્ત્વનાં હોય છે; એકઠીજ વચ્ચે એ સાધનોનો કેવો સંબંધ છે અને તેમના વચ્ચેનો વિરોધ કેવી રીતે દૂર કરી શકાય છે; એ વગેરે અનેક મહત્ત્વના પ્રશ્નોનો ઉકેલ, આ ગ્રંથમાં લગવાન વેદવ્યાસે પોતાની સાહજિક અને સરળ ભાષામાં, પ્રાસાદિક વાણીમાં અને નાનું બાળક પણ સમજી શકે એવાં મનોરંજક ઉદાહરણોના રૂપમાં અત્યંત સુંદર અને માર્મિક રીતે આપ્યો છે. એ ઉપરાન્ત આ ગ્રંથની વિશેષ ખુબી તો એ છે કે, તે પંચતંત્રની પેઠે કલ્પિત કથાઓથી ભરપૂર નથી; અથવા મનુસ્મૃતિ કે યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિની પેઠે કેવળ ધર્મવિષયક આજ્ઞાઓ કે ચર્યાઓથી ભરપૂર નથી કે જેથી તે આખાલ-વૃદ્ધની સામાન્ય સમજણમાં ઝટ ઉતરે નહિ. મહાભારત ગ્રંથ તો પ્રાચીન ભારતના ઇતિહાસનેજ આધારે રચાયેલો હોઇને પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તેને ‘ઇતિહાસ’ તરીકે પણ વર્ણવેલો છે. હવે અર્વાચીન ઇતિહાસકારોને પણ દૃઢ વિશ્વાસ બેઠો છે કે, ભીષ્મ, યુધિષ્ઠિર, ભીમ, અર્જુન, શ્રીકૃષ્ણ, દુર્યોધન વગેરે જે આ આર્ષ મહાકાવ્યના નાયક, ઉપનાયક કે પ્રતિનાયક છે; તે પણ બધા કપોલ-કલ્પિત નથી પણ ઐતિહાસિક પુરુષો છે.

દ્વાપરયુગ પૂરો થઇ કળિયુગની શરૂઆત થાય તે પહેલાં-અર્થાત્ ભારતવર્ષ અત્યંત વૈભવવાળી અને ઉજ્જવળ સ્થિતિએ પહોંચ્યા પછી જ્યારથી તેની ઉતરતી દશાનાં પૂર્વલક્ષણ દેખાવા લાગ્યાં; તેજ સમયે એ મહાપુરુષોએ આર્યાવર્ત દેશને પવિત્ર કર્યો હતો. કારણકે તેમનાં ચરિત્ર એટલાં ઉદાત્ત, બોધપ્રદ અને મનોરંજક હતાં કે તે ઉપરથી મોટે ભાગે એમજ લાગે છે કે, આ કળિયુગના આરંભમાં

પરમેશ્વરે એ મહાપુરુષોને એટલાજ માટે ખાસ ધરાદાપૂર્વક ઉત્પન્ન કર્યા હતા કે એ સમય પછી ભારતવર્ષની જે દુર્દશા થવાની હતી તે થવા છતાં પણ (જેમ જગતમાંથી અન્ય પ્રજાઓનાં નામ-નિશાન ઉખડી ગયાં છે તેમ-આર્યપ્રજા અને તેના સર્વોત્તમ આર્ય ધર્મ પણ જડમૂળમાંથી ઉખડી જાય નહિ; અને “ભાગ્યું ભાગ્યું તોયે ભર્યું” ની પેઠે કાંઈ પણ તેનું સાચું ખીજ-મૂળ-જળવાયલું રહીને) ભારતવર્ષના (થોડા ઘણા પણ) લોકો ધર્માચરણમાં પ્રવૃત્ત રહી શકે.

લગવાન વેદવ્યાસની વાણી કાબ્યદષ્ટિએ તો રસભરી છેજ; પરંતુ તેની સાથે એ વાણીરૂપી કુંદનમાં જે હીરા જડેલા છે તે પણ તેજસ્વિતાદિ ગુણોમાં કાંઈ જેવા તેવા નથી. આજ કારણથી મહાભારત ગ્રંથ અને તેના નાયક-ઉપનાયક વગેરે મહાપુરુષો, તેમને હજારો વર્ષ વીતી જવા છતાં પણ આર્યભૂમિનાં આખાલટ્ટદ્ધ સ્ત્રીપુરુષોના હૃદયમાં પ્રિયજ થતા આવ્યા છે.

ટુંકમાં કહીએ તો મહાભારત એ એક અત્યુત્તમ રાષ્ટ્રીય ગ્રંથ છે. આર્યભૂમિના અતિશ્રેષ્ઠ મહાકવિએ પોતાની પ્રાસાદિક વાણીથી તે રચ્યો છે અને તેના નાયક અમારા પૂર્વજોમાં પણ મહાપુરુષ ગણાયલા હોવાથી અમને વર્તમાન આર્યલોકોને પણ એ રાષ્ટ્રીય ગ્રંથ સ્વભાવ-થીજ અત્યંત પ્રિય લાગે એમાં નવાઇ નથી. કેમકે એ ગ્રંથ ચતુર્વિધ પુરુષાર્થને સાધ્ય કરવામાં અમને સેંકડો-હજારો-વર્ષોથી અચૂક માર્ગદર્શક થતો આવ્યો છે. ખીજાં પણ રાષ્ટ્રોમાં પ્રાચીન કાળમાં આ જાતના ગ્રંથો રચાયા હશે; પરંતુ અમને મહાભારતનાં કથાનકોમાં જેવું પોતાપણું લાગે છે; તેવું અન્ય દેશોના કથાગ્રંથોમાં નથી લાગતું. પૃથ્વી ઉપર ભાગીરથી કરતાં પણ વધારે મોટી અનેક નદીઓ છે; પણ જેમણે આર્યભૂમિમાં જન્મ લીધો છે, તે મનુષ્યોમાટે તો ગંગા જેવી પવિત્ર ખીજ કોઇ પણ નદી નથી. રાષ્ટ્રીય ગ્રંથનું પણ એજ પ્રમાણે સમજ લેવું. આજ સુધીમાં આ આર્યભૂમિમાં આર્યધર્મસિવાયના અનેક ધર્મો આવ્યા છે અને તેથી આખા દેશના લોકોના ધર્મવિચારોમાં ઝાઝા ભેદ પડી ગયા છે; પરંતુ તે છતાં પણ ભારતના ભિન્ન ભિન્ન પ્રાંતોમાં આર્ય-ધર્મના અનુયાયીઓનો સમાજ અત્યારે પણ જે ધર્મનીતિના વિચારોથી તથા વ્યાવહારિક તત્ત્વોથી અંધાયલો છે; તે તત્ત્વ, તે નીતિ અને તે ધર્મ ઇત્યાદિનું મૂળ મહાભારતમાંજ મળી આવે છે.

ભારતવર્ષના દક્ષિણી પ્રાંતોની દ્રાવિડી ભાષા છોડી દઇએ તો ખીજા પ્રાંતોનો ભાષાભેદ ઘણે ભાગે મહાભારતના ગ્રંથકાળ પછીજ વધારે ફેલાયો હશે, એવો ભાષાશાસ્ત્રીઓનો સામાન્ય મત છે. કોઇ પૂછે કે, મહાભારત સેતુઅંધ રામેશ્વરથી હિમાલયસુધી સૌને માટે એકસરખોજ પ્રમાણભૂત કેમ મનાય છે? તો તેનું કારણ એ છે કે, પાડવોનો કાળ એ ભારતવર્ષના ભાગ્યોદયનો કાળ હતો. ભરતખંડની બહારના પરાક્રમી દેશોના લોકો સાથે તે સમયે વૈદિક ધર્મીઓનો સંબંધ ચાલુ હતો અને તે સમયનાં તમામ સભ્ય રાષ્ટ્રોમાં ભારતવર્ષને અગ્રસ્થાન મળેલું હતું. એ સમયની નીતિ, એ સમયનો ધર્મ, એ સમયનું વ્યવહારશાસ્ત્ર અને એ સમયના અવતારી મહાપુરુષોનાં ચરિત્ર, તે સમયના પણ જગતભરનાં સર્વ રાષ્ટ્રોમાં સર્વમાન્ય થઈ પડે; તોપણ તે ખુદ ભારતવર્ષમાં-અને તે પણ તેમના પછીના ઉતરતા કાળમાં-તે સર્વમાન્ય અને શિરસાવંઘ થાય, એમાં તો આશ્ચર્યજ શું છે !

અસ્તુ. ઇતિહાસ કિંવા તત્ત્વજ્ઞાનતરીકે અથવા પ્રાચીન શાસ્ત્રીય પરિભાષા મુજબ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારે પુરુષાર્થનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવનારતરીકે પણ આ ગ્રંથનાં જેટલાં વખાણુ કરીએ તેટલાં ઓછાં છે. ભારતભૂમિમાં ચારે તરફ જે હિંદુસમાજ યા આર્યસમાજ ફેલાયલો છે; તેના જીવાત્માતરીકે આ ગ્રંથને ગણીએ તો તેમાં પણ જરાયે અતિશયોક્તિ નથી. અમારામાંથી અનેક જાતના માણસો અનેક કારણોથી તેનું અધ્યયન અને અધ્યાપન હજુસુધી કરતા આવ્યા છે. કાલિદાસ જેવા કવિઓએ પોતાની અલૌકિક કવિતાશક્તિને માટે જે કથાનકોને પ્રમાણભૂત ગણીને લીધાં છે, તેમાંનાં પણ કેટલાંક કથાનકો આ ‘રત્નનિધિ’માંનાંજ છે. ઉત્તરભારતવર્ષના ભાટોએ રાજપૂતાનાના રાજપૂત વીરોની શૂરતાને પાનો ચઢાવવા માટે આજ ત્રૈલોક્યચિંતામણિ મહાભારતનો ઉપયોગ કર્યો છે; અને અર્વાચીન ધર્મશાસ્ત્રકારોએ તથા રાજનીતિજ્ઞોએ પણ ધર્મ, નીતિ અને વ્યવહારનાં લોકોપયોગી સમર્પક પ્રમાણો અને વચનો આ સર્વોપજીવી ભંડારમાંથીજ ઉદ્ધૃત કરેલાં છે. તત્ત્વજ્ઞાન તરફ જોઇએ તો તેને માટે પણ જરાબર એજ ન્યાય લાગુ પડે છે. તાત્પર્ય કે, આ ગ્રંથને ‘પાંચમો વેદ’ કહેવામાં આવે છે તે પણ તદ્દનજ યોગ્ય છે. વ્યાસે પોતેજ આ ગ્રંથવિષે કહ્યું છે કે, “જે આમાં છે તેજ

અધા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં છે અને જે આમાં નથી તે ક્યાંય પણ નથી.” x તેમનું આ કથન કંઈ અતિશયોક્તિભર્યું નથી. ભારતવર્ષમાં નાનાં બાળક-બાળકીઓના કામળ ચિત્તથી લઇને અનુભવથી ઘડાયેલા વૃદ્ધોનાં ચિત્ત સુધી, સૌ કોઈ ઉપર જે ગ્રંથે આજસુધી સચોટ અસર પાડી છે; તેના કર્તાનાં બુદ્ધિવૈભવ, પ્રતિભા અને સામર્થ્ય કેટલાં અઘોરિક હોવાં જોઈએ તે વિશેષ સમજાવવાની જરૂર નથી. તદ્દન અર્વાચીન કાળમાં-અર્થાત્ શ્રી શિવાજી મહારાજના સમયમાં (આજથી થોડાંક સૈકાં પૂર્વે) જે દેશાન્નતિ, રાષ્ટ્રાન્નતિ અને ધર્માન્નતિ થયેલી; તેમાં પણ એજ ગ્રંથ કારણરૂપ થયેલો છે. પેશ્વાઈમાં પણ ધર્મ, વ્યવહાર તથા રાજનીતિ શીખવવામાં અમારા તરફ (મહારાષ્ટ્ર પ્રાંતમાં) એજ ગ્રંથનો ઉપયોગ કરતા હતા. ધર્મવિષયમાં સર્વમાન્ય થઈ ચૂકેલી શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા પણ મૂળે તો મહાભારતમાંનીજ છે ને ! બારમી સદીના અરસામાં જે ધર્મજગૃતિ થયેલી તેમાં પણ તેનુંજ ભાષાંતર કારણભૂત થયું હતું. આથી કહી શકાય છે કે, ભારતવર્ષમાં ઉન્નત પુરુષાર્થનાં બીજ સદૈવ કાયમ રાખી, પ્રસંગાનુસાર તે બીજોમાંથી યોગ્ય અંકુર ઉત્પન્ન કરવાની બાબતમાં આ મહાભારત નામક રાષ્ટ્રીય ગ્રંથજ સંસ્કૃત અથવા પ્રાકૃત ભાષાંતરદ્વારા કારણભૂત થયો છે. શરૂઆતમાં અંગ્રેજીમાં પણ-અર્થાત્ ન્યાંસુધી આપણા દેશમાં પૂર્વ-પરંપરા થોડીઘણી પણ ચાલુ હતી ત્યાંસુધી-આ મહાભારતમાંનીજ કથાઓ ઐતિહાસિક હકીકતોના રૂપમાં છોકરાંને ભણાવતા હતા; પણ એ રિવાજ હવે બંધ થતો જાય છે. ન્યાં મોડી અક્ષરે તરફજ દુર્લભ છે ત્યાં પછી પાંડવોની અતિ ઉપકારક હકીકતોને જાણવા-માનવાની કે શીખવા-શીખવવાની તો કેનેજ પડી હોય ? પરિણામ તેનું એજ આવ્યું છે કે, જે સાધારણ વાતો અથવા ધર્મનીતિનાં તત્ત્વો, સ્વરાજ્યના સમયમાં નાનાં બાળકો સુધી પણ (વગર ખર્ચે) પહોંચી જતાં અને તે તેમને) અનાયાસે સમજાઈ જતાં; તેજ તત્ત્વો અને તેજ વાતો આજે એક પણ વિદ્યાર્થીને (જો તે પુષ્કળ પૈસા ખર્ચાને કાલેજમાં જાય, અને જઈને પણ બીજી ભાષાતરીકે જો સંસ્કૃતને પસંદ કરે; અને જાણવા માંડ્યા પછી પણ જો તેના પાઠ્યપુસ્તકમાં ક્યાંક તે પ્રાચીન પૂર્વજોની અસામાન્ય વાતો કે તત્ત્વોનો ઉલ્લેખ તેના વાંચવામાં આવી જઈ કાંઈપણ જિજ્ઞાસા જગવા પામે; તોજ તેને પોતાના ખૂટપાટલૂની ગુરૂદેવને) પૂછવાનું મન થાય કે, “ સાહેબ ! આ તત્ત્વો અને આ વાતો મૂળે કયા દેશનાં હશે અને કયા ગ્રંથમાંનાં હશે ? ” આજના કાલેજીય વિદ્યાર્થીને કાં તો આમ છોકજ અભણ્યાની પેઠે પૂછવું પડે છે; અથવા તો એકાદ શબ્દકોષમાંથી બોળી કાઢીને યાદ કરવું પડે છે !

ભારતવર્ષમાં અત્યારે જ્યારે એક તરફ રાષ્ટ્રીય એકતા પ્રાપ્ત કરવા માટે જેટલાં પણ સાધન મળી આવે તેટલાં બોળી કાઢવાને આપણે તત્પર થયા છીએ; ત્યારે બીજી તરફ અત્યંત અફસોસની વાત છે કે, જે રાષ્ટ્રીય ગ્રંથનો આજે સેંકડો-હજારો વર્ષથી હિંદુસમાજને સંગઠિત કરવા પાછળ અત્યુત્તમ ઉપયોગ થતો આવેલો; તેની આપણા આજના નવજીવાનોજ અવગણના કરી રહ્યા છે ! આવી સ્થિતિમાં આ તરફ કેટલાક સમયથી આ ગ્રંથના અનુવાદો, તેમજ સંક્ષિપ્ત ગદ્ય-પદ્ય ગ્રંથો એજ હેતુથી પ્રસિદ્ધ થવા લાગ્યા છે, કે જેથી ઉપર્યુક્ત શૈયનીય સ્થિતિ કંઈક અંશે પણ દૂર થાય; પોતાના પૂર્વજોના વૈભવ, શૂરતા, ઉદાત્ત વિચાર અને મહત્તા નવી પ્રજાના મનમાં યોગ્ય સમયે ઉતારાય; મહાભારત જેવા રાષ્ટ્રીય ગ્રંથપ્રત્યે તેમના મનમાં આદરભાવ પેદા થાય; અને તેદ્વારા તેઓ પોતાનાં આચરણ સુધારી દેશકલ્યાણ સાધવાને તત્પર થાય. x x x x

તાત્પર્ય એ છે કે, ઘણા વિદ્વાન અને દેશહિતૈષીઓનું ધ્યાન હવે એ તરફ દોરાયું છે કે, સ્વરાજ્યના સમયે નાનાં બાળકોને જે રીતે મોડી અક્ષર બતાવીને કે બીજી કોઈ રીતે-અર્થાત્ કથા પુરાણ વગેરે સંભળાવીને-આ ગ્રંથની અને તેમાંનાં પાત્રોની ઓળખાણ સહજમાં કરાવાતી; તેમ આ સમયમાં પણ-અર્થાત્ જ્યારે સાર્વજનિક શિક્ષણમાટે પાઠશાળાઓ સ્થપાઈ ચૂકી છે, તેવા સમયમાં પણ-નાનાં નાનાં બાળક સુદ્ધાંને આ ગ્રંથનો સારી પેઠે પરિચય કરાવવો જોઈએ. x x x

પૂના, આશ્વિન શુક્લ ૧૦,
શકે ૧૮૨૯. વિ. સં. ૧૯૭૦

બાલ ગંગાધર તિલક

૨-પંડિત રામજીલાલ શર્માના વિચાર*

જે જાતિ પાસે પોતાનો પુરાણો ઇતિહાસ નથી; જે જાતિ પાસે તેના પૂર્વજોનાં મહત્વપૂર્ણ ચરિત્રોનો સંગ્રહ નથી; અને જે જાતિ પાસે પોતાના મહાન પૂર્વજોની કીર્તિને યાદ કરાવનારો કોઇ ગ્રંથ નથી; તે જાતિ મુકદ્દાલજી બને છે-રહે છે અને તે સમ્ય સંસારમાં કદી પણ મસ્તક ઉંચું કરી શકતી નથી.

હિંદુજાતિને માટે મહાગૌરવની વાત છે કે, તેની પાસે પૂર્વજોનો કોષ વિદ્યમાન છે; તેની પાસે કર્મવીર પૂર્વજોની સાચી કહાણીઓ મોજૂદ છે; તેની પાસે તેનો સાચો ઇતિહાસ-પૂરો નહિ તો કેટલાક સમયનો પણ-હયાત છે; અને છે તે પણ જેવા તેવા રૂપમાં નથી, પરંતુ ઉન્નત જીવનને અને તેના સાધનભૂત ઉચ્ચ ભાવનાઓ તથા ઔદાર્યોદિ દિવ્ય ગુણોને જગાડી દે એવા જ્વલંત રૂપમાં હયાત છે. વાંચનાર અંધુ! તમે જાણો છો કે, એ કયો ગ્રંથ છે? એ ગ્રંથ તે આ મહાભારત છે.

જે જાતિ પાસે આ મહાભારત જેવો જગતભરમાં જોડાવગરનો અનુપમ ગ્રંથ હયાત હોય; તે કદી પણ પડતી દશામાં રહી શકે નહિ. જે જાતિ પાસે પોતાના પૂર્વજોનાં એવાં તેજસ્વી, સ્ફૂર્તિદાયક અને અનુકરણીય વીરચરિત્રો હોય; તેનું નામ સમ્ય જાતિઓની શ્રેણીમાંથી બાતલ રહી શકે નહિ. પરંતુ ત્યારે એ ઉપરથી તો અહીં એજ પ્રશ્ન ઉભો થાય છે કે, મહાભારત જેવો ગ્રંથ હયાત હોવા છતાંપણ આજે હિંદુજાતિ કર્તવ્યભ્રષ્ટ કેમ થતી જાય છે? લગવાન શ્રીકૃષ્ણ, બાલમ્હર્ષિચારી ભીષ્મપિતામહ, મહાયોદ્ધો અર્જુન, મહાબલી ભીમ, ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિર, મહા-પંડિત સહદેવ, મહાનીતિજ વિદુર, મહાપરાક્રમી કર્ણ અને યુદ્ધવિશારદ દ્રોણાચાર્ય આદિ મહાત્માઓની અનેકાનેક વીરકથાઓ ધરાવનારો મહાભારત ગ્રંથ મોજૂદ છતાં પણ આજે હિંદુજાતિ શામાટે દુર્ગતિમાં ડૂબી રહી છે? ગીતા જેવું અમૃતમય શિક્ષણ હયાત હોવા છતાં હજી પણ હિંદુ-જાતિ પોતાના પૂર્વજોનાં નામ ઉપર શામાટે કલંક લગાડી રહી છે?

કારણ એનું માત્ર એજ છે કે, હિંદુજાતિએ મહાભારત ગ્રંથ વાંચવો-સાંભળવો છોડી દીધો છે; અને પોતાના પૂર્વજોની અનુકરણીય ગુણગાથાઓનું ગાન બંધ કરી દીધું છે. આથીજ હિંદુજાતિ-માંથી પોતાના પૂર્વજોનું જ્ઞાન-ગૌરવ ઓછું થઇ ગયું છે. એને તો હવે એટલી પણ ખબર નથી રહી કે, એને ત્યાં કેવા કેવા રાજનૈતિક, ધાર્મિક, વીર, પરાક્રમી, પ્રભુદર્શી, નિર્લેપ, વિરક્ત અને સાહસિક મનુષ્યો થઇ ગયા છે? પોતાના મહાન પૂર્વજોનું મહત્વ ભૂલી જવાથીજ આજે હિંદુજાતિ બીજાઓની મદદ માટે તત્સત્તા કરે છે; અને વિદેશીઓના કેટલાક ઉપલક્ષ્યા ગુણો ઉપર મુગ્ધ બની જઇ તેમનેજ કુશળ રાજનૈતિક, મહાપરાક્રમી અને સાહસિક માની બેસે છે!

વસ્તુસ્થિતિ આવી થઇ પડેલી હોવાથી અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે હવે તો પ્રત્યેક હિંદુએ મહાભારતની કથા અવશ્યમેવ જાણવી જોઇએ. પરંતુ વર્તમાન કળિકાળનો સમય મહાકલિન હોવાથી હિંદુજાતિમાં બીજા લોકા વાચનનો જેટલો પ્રચાર થાય છે તેટલો અને મહાભારતનો જેટલો પ્રચાર થવો જોઇએ તેટલો થતો નથી.

કથા કહેવા-સાંભળવાનો પ્રચાર આપણા દેશમાં પહેલાં થોડો ઘણો હતો તેટલો પણ હવે તે રહ્યો નથી; અને બહુજી દુઃખની વાત છે કે, હવે એ પ્રથા છેકજ નાશ પામતી ચાલે છે!! એવી કથાઓ સર્વ કોઇના હિતમાટે એટલી બધી ઉપકારક થાય છે કે એનાવડે તો દરેકદરેક કોટીના લોકો ધણીજ સહેલાઇથી અને અનેક પ્રકારનું ઉત્તમોત્તમ શિક્ષણ મેળવી શકે છે. ભારતવર્ષમાં અગાઉ જ્યારે આ પ્રથાનો સર્વ જગાએ પ્રચાર હતો; ત્યારે લગભગ બધાંજ માણસો પોતાના પૂર્વજોનો મહિમા જાણતાં હતાં અને તેમના હૃદયમાં પૂર્વજોનું ગૌરવ પણ ટકી રહ્યું હતું. પણ કરાલ કાળની કુટિલ ગતિથી એ બધી વાતો હવે તો છેકજ લુપ્તપ્રાય થતી ગઈ છે અને થતી જાય છે.

કથાની એ પરમોપયોગી પ્રથાને (હવે આપણે સવેળાજ ચેતી જઇએ-હજી “લાગ્યું લાગ્યું” તોયે ભર્યું” હયાત છે તે ધ્યાનનમઃ ન થઇ જાય ત્યાંસુધીમાં) ઝટપટ પાછી સજીવન કરી દેવી જોઇએ.

* એ મહોદયે સં. ૧૯૭૪ માં મહાભારતના સારાંશરૂપે પ્રસિદ્ધ કરેલા શાળોપયોગી ‘હિંદી મહાભારત’ ના નિવેદનમાંથી આ સ્વતંત્રાનુવાદરૂપે લીધું છે. એ પુસ્તકની પૃષ્ઠસંખ્યા ૪૫૦, લેખક સુપ્રસિદ્ધ સાક્ષર સમન્વેશ ત્રિપાઠી, કદ ૭ાX૫ા, મૂલ્ય ૧) ટેકાણું હિન્દી પ્રેસ-અચામ.

મહાભારત જેવા લાલદાયક ગ્રંથની કથા જો કોઇ સુયોગ્ય વક્તા પાસેથી સાંભળવાની મળે; તો તેથી સર્વ કાઠીનાં આબાલવૃદ્ધ સ્ત્રીપુરુષો સહેલાઇથી તેનો લાભ ઉઠાવી શકે તેમ છે; અને શું ભણેલા કે શું અભણ, બધા લોકો મહાભારતની કથા સાંભળીને તેનો મર્મ પણ સમજી શકે તેમ છે; તેમાંથી ઉત્તમોત્તમ શિક્ષણ મેળવી શકે તેમ છે; અને પોતાના હૃદયમાં પોતાના પૂર્વજોના ગુણ-ગૌરવની સ્થાપના કરી શકે તેમ છે.

x

x

x

x

અમે ઇચ્છીએ છીએ કે, જેમ રામાયણનો પ્રચાર (ગંગાધરના તરફના પ્રદેશમાં) ઘેરઘેર થઇ ગયો છે; તેમ મહાભારતની કથાનો પ્રચાર પણ ઘેરઘેર થઈ જાય. કેમકે પ્રત્યેક મનુષ્ય આ લાલદાયક કથાનો મર્મ સમજે એવા પ્રયત્નની ઘણીજ આવશ્યકતા છે. ભારતવાસીઓમાં હાલમાં કંઈક એવીજ ભાવનાઓ (અને તેમને અધોગતિના છેકજ ઉંડા ખાડામાં નાખી દઇ સદાને માટે સત્યાનાશ કાઢી નાખે એવી અવળીજ બુદ્ધિ) પેદા થવા લાગી છે; અને તેથી કરીને તેઓ પોતાના પ્રાચીન ગુણગૌરવને જડમૂળથી વિસરી જવા લાગેલા સાફ જણાય છે. હિંદુજાતિ એજ કારણથી આજે મૃગતૃષ્ણામાં આમથી તેમ ભટક્યા કરે છે; સૂર્યના પ્રકાશને તજી કેરોસીન અને વિજળીના તેજદાર દીવાઓથી પોતાનાં નેત્રાનું તેજ ગુમાવી રહી છે; પારસમણિ તજીને પથ્થર-કંકર પાછળજ ગાંડી ગમાર અને કંગાલની સરદાર બનવા મથી રહી છે; પોતાનાં પ્રાચીન જવાહીરો વિદેશમાં સિંધાવી જઇને ત્યાં તે કાઠીના મૂલ્યે વેચાઇ જતાં સગી નજરે જોવા-વાંચવા છતાં પણ પોતાને મોટા નસીબદાર સમજીને પશ્ચિમના બનાવટી રત્નાભાસો પાછળજ તે વધારે ને વધારે લટું થતી ચાલે છે; અને અમૃતમય શિક્ષણથી ઉભરાતી રામાયણ અને મહાભારતની સાચી કથાઓ નહિ વાંચતાં પ્રેમલા-પ્રેમલીઓની કલ્પિત કહાણીઓમાંજ લગની લગાવીને અધોગતિમાં ડૂબતી ચાલે છે!

શું આનો કોઇ ઉપાયજ નથી, કે જેથી હિંદુજાતિ ફરીથી પોતાના પૂર્વજોને માર્ગે ચાલવા લાગે? અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તો હજી પણ જો તેમના હાથમાં, તેમના પૂર્વજોના મહત્ત્વ અને ગુણગૌરવથી ભરપૂર એવા મહાભારત અને રામાયણના ગ્રંથ આપવામાં આવે; અને જો તેમાં વર્ણવાયેલી તેમના પૂર્વજોની વીર કહાણીઓ તેમના વાંચવા-સાંભળવામાં આવે; તો હજી પણ તેમનો બચાવ થવાનો સંભવ છે. અત્યારે એથી વધારે સારો અને સુગમ ઉપાય દેશાન્તરિમાટે બીજો કોઇ પણ નથી. જો હવે આ પ્રમાણે નહિ કરવામાં આવે, તો પછી ભારતવાસી હિંદુ-આર્યોમાં માથું ઉંચું કરવાના ઉચ્ચ અભિલાષો કદીપણ જાગવાના નથી.:

x

x

x

x

રામજીલાલ શર્મા

* આ શું જેવી તેવી તક છે? જેવી તેવી રાષ્ટ્રસેવા છે? જેવી તેવી સમાજસુધારણા છે? જેવો તેવો લાભ છે? જનસમાજને તો એવી તેવી બાબતોની પરવાજ નથી; પરંતુ હાલના સમાજ-સુધારકો અને રાષ્ટ્ર-સેવકોની પણ (ગુજરાતમાં તો) હજીસુધી એટલી ઉંડી ગતિ મતિ જણાતી નથી; તો પછી બીજાની તો વાતજ શી? તેઓ એટલા બધા ગાંડા તો થોડાજ છે, કે જેથી પોતાનાં ચરિત્રો અને ગુણગાનોની મોહ-મમતા ત્યજી દેને તે સ્વધામે પહોંચી ગયેલા જુનાપુરાણા પૂર્વજોનાં ગુણચારિત્ર ગવરાવવા-ફેલાવવાનું, ગોટપીટીયા ભણતર ભણ્યાવગરના કથાકારોને વધારવા-સત્કારવાનું અને તે મહાન પૂર્વજોની જયંતિઓ તથા રામાયણ-મહાભારતની કથાઓ તેમજ સમ્રાટો સ્થળે સ્થળે ફેલાવી ગળવીને તે પૂર્વજોના ઉત્તમોત્તમ આચારવિચારો અને નામો તથા કામોને જગાડવાનું કામ પોતાનેજ હાથે કરે! અને તેમ કરીને તેઓ પોતાને હાથેજ પોતાને તેમના કરતાં ઝાંખા દેખાડવાનો ધંધો આદરે!! દેશ કાલે ટૂંકતો હોય તો આજ ભલે ટૂંકે; પણ પોતાના પંડનીજ પ્રતિષ્ઠા, લોકપૂજ, ઈન્ સાચવવા વધારવાનું મૂકીને તે સ્વધામ પહોંચી ગયેલા મૃત પૂર્વજોનાં ગુણચારિત્ર (તે ગમે તેટલાં પ્રાણદાયક હોય તોપણ) ગાવા-ગવરાવવાનું તેમને પરવડેજ કેમ! કારણકે એવું તેવું કરવા કરાવવા જતાં ન કરે નારાયણ ને કદાચ કોઈ કોઈ તેજસ્વી માનવોજ પાકી આવ્યા; તો તો પછી એ બિચારા બંડેખાંઓનાં નામ, કામ અને જયંતિઓ આ સંસારમાંથી ઉખરીજ જાય ને! પણ અહ્યાભાઈ! આ સેવક પોતેજ એવાં તેવાં કામો કરવા કરાવવાનું છોડીને આમ શામાટે બીજાની વાત કરતો હશે? કારણ એજ કે, તે મેલોધેલો અને અવગુણોનો સાગર છે.

૩-પંડિત જયગોપાલ વિદ્યાભંડારના વિચાર*

મહાભારત ગ્રંથની પ્રશંસા કરવી; એ તો સૂર્ય દેખાડવા માટે દીવો ધરવા જેવું છે. જો હું એ વિષે ટુંકમાં કંઈ કહેવા માગું તો તો એટલુંજ કહું કે, જે હિંદુ સંતાને મહાભારતને વાંચ્યું કે સાંભળ્યું નથી; તે ગમે તો સંસારમાંની સર્વ વિદ્યાઓ ભણી ચૂક્યો હોય તોપણ કશુંયે નથી ભણ્યો એમજ સમજવું; અને જેણે મહાભારત વાંચ્યું-વિચાર્યું છે તથા પોતાના હૃદય-મંદિરમાં ધારણ કર્યું છે; તેને ખીણું કોઈપણ પુસ્તક વાંચવાવિચારવાની જરૂર નથી.

સમુદ્રમાં જેમ હીરા, મોતી, છીપ, શંખ, પરવાળાં વગેરે અનેક પ્રકારની સંપત્તિઓ ભરી પડી છે; તેમ મહાભારતરૂપી વિચારસાગરમાં પણ જેના વડે ચારે પદાર્થ પ્રાપ્ત થાય, એવાં જ્ઞાન-ચારિત્રવર્ધક હીરાંરત્નો સર્વ પ્રકારનાં ભર્યાં પડ્યાં છે.x

ધર્મનીતિ, રાજનીતિ, માનવી સભ્યતા, દુષ્ટકર્મોનું પરિણામ, પુણ્યોનું ફળ, સંસારના આરંભથી મહાભારતના સમયસુધીના રાજ-મહારાજાઓના ઇતિહાસ, તેમનાં વીરત્વ તથા વૈરાગ્ય વગેરે સર્વ પ્રકારના આચાર તથા વિચાર આ મહાભારતમાંથી મળી આવવાના.

મારી તો એટલે સુધી ખાતરી છે કે, આખા ભારતવર્ષમાં-એટલુંજ નહિ પણ સમસ્ત સંસાર-માં મળીને પણ-હાલમાં જેટલું પણ સાહિત્ય દેખાય છે; તે ગમે તો હિંદી, ઉર્દૂ, અંગ્રેજી, ફ્રેન્ચ, જર્મન, અરબી, ફારસી, જાપાની કે ગમે તે ભાષામાં હોય; તોપણ તે સર્વનો મૂળ આધાર તો મહાભારતજ છે.

સાચી વાત તો એ છે કે, મહાભારત એ અમારી આર્યજાતિની રાષ્ટ્રીય સંપત્તિ છે; અને જ્યાં-સુધી તે અમારી પાસે છે, ત્યાંસુધી આર્યજાતિ કદીપણ નષ્ટ થવાની નથી. હજારો વર્ષોથી પીડાતી અને વિદેશી રાજ્યકર્તાઓથી કચરાતી આ જાતિ હજી પણ નાશુદ થઈ નથી તેનું કોઈ પણ ખાસ કારણ હોય તો તે એકમાત્ર રામાયણ અને મહાભારતજ છે. આ સંસારસમુદ્રને તરી જવા માટે મહામુનિ વ્યાસદેવજીએ ખરેખર મહાભારતરૂપી એક જળરદસ્ત વહાણજ બનાવી આપ્યું છે.

મારું કામ અત્રે મહાભારતની સમાલોચના કરવાનું નથી; પરંતુ માત્ર એટલુંજ દર્શાવવાનું છે કે, આર્ય સંતાનોએ મહાભારતને વાંચવા-સમજવાની અને તેને અનુસરતી વર્તણૂક બનાવવાની જરૂર શામાટે છે ?

પાઠકબંધુ ! મહાભારતકાળમાં આર્યજાતિ સમસ્ત સંસારમાં રાજ્ય કરતી હતી, એ તો તમને મહાભારત વાંચવાથી તરતજ સમજાઈ જશે. ઈરવ અને પાંડવોના યુદ્ધમાં ભારતના સઘળા પ્રાંતોના રાજામહારાજાઓ એકત્ર થવા ઉપરાંત ચીનનો રાજા પણ આવે છે; અમેરિકા(પાતાક)નો રાજા પણ આવે છે અને હરિવર્ષ(યુરોપ)ની સેનાઓ પણ એમાં એકત્ર થાય છે ! વળી કાબૂલ, કંદહાર, શક અને દ્રણ (ફારસ) ઇત્યાદિના પણ લડવૈયાઓ ત્યાં એકત્ર થાય છે; અને એ સર્વને લીધે કુરુક્ષેત્રનું મેદાન તો જાણે સંસારની સમસ્ત જાતિઓના યોદ્ધાઓની એક અપૂર્વ પ્રદર્શિની જેવીજ બની રહે છે !! આર્યજાતિના આટલા બધા અબ્યુદય અને ઐશ્વર્યનું જે કોઈપણ ખાસ કારણ હોય તો તે એકમાત્ર આપણા પ્રાચીન આર્યોની સભ્યતા, મનોબળ અને શરીરબળની શ્રેષ્ઠતામાંજ હતું; અને એ શ્રેષ્ઠતાઓનાં કારણ તેમનાં **બ્રહ્મચર્ય, આત્મજ્ઞાન, વેદાભ્યાસ** અને **ઉત્તમોત્તમ ભાવનાઓમાંજ** રહેલાં હતાં. મહાભારતમાં એ સર્વ બાબતોને વ્યાખ્યાઓ અને ઉપદેશોરૂપે

* એમણે મહાભારતના સારાંશરૂપે હિંદીમાં સંવત ૧૯૮૨ માં પ્રસિદ્ધ કરેલ “સચિત્ર મહાભારત” માંની ભૂમિકામાંથી આ વિચારો સ્વતંત્રાનુવાદરૂપે લીધા છે. એ પુસ્તક મળવાનું ઠેકાણું “જુકસેલર શામદાસ બધવા” ઠે. શહેલમી દરવાજા, મુ. લાહોર. એ પ્રમાણે છે.

x અને લૌકિક હીરાંરત્નોની ઉપમા આપવી, એ પણ તેને ઉતારી પાડવા જેવું છે; કેમકે લૌકિક હીરાંરત્નો કરતાં સોગણું-હજારગણું-કે લાખગણું એનું મૂલ્ય કહીએ તોપણ આજુ પડે. લૌકિક હીરાંરત્નોનો ટુંગર જેટલો ટગલો બદલારૂપે આપીએ તોપણ એકાદ સાચા મહાપુરુષને ખેરીરી શકાય નહિ; અને જે લૌકિક હીરાંરત્નોને ધારણ કરવાથી ધારણ કરનારાંઓનાં દેહાભિમાન વધી જાય તેની તો કિંમત ગણવી ઘટે કે તુકસાની ગણવી ઘટે ? અને કિંમતજ ગણવાની હોય તોપણ આંતરિક દેવી સંપત્તિ આગળ તો તે ચપટી મૂળ જેટલી પણ ક્યાં થવાની છે !!

વર્ણવવાને બદલે સાચા અનેલા બનાવોદ્વારા વર્ણવી છે; અને તે પણ એવી ઉત્તમ શૈલીથી વર્ણવી છે કે જાણે અત્યારે આપણી નજર સામેજ એ બનાવો બની રહ્યા હોય એવો આપણને ભાસ થઈ આવે છે. મહાભારતમાં આપણા પૂર્વજોનાં ચરિત્રચિત્રાને આ પ્રમાણે બહુજ તાદ્દશ્ય રીતે આલેખવામાં આવ્યાં છે.

માત્ર બ્રહ્મચર્યનેજ લ્યો. પિતામહ ભીષ્મ પોતાના પિતાને પ્રસન્ન કરવાને ખાતર આગ્ન્ય-મ બ્રહ્મચારી રહે છે; રાજગાદીના લક્ષ્મી રાજપુત્રીથી ત્યાગ કરે છે; એકસોપચીસ વર્ષની વયે પણ એવું પ્રખર-પ્રબળ યુદ્ધ કરે છે કે પાંડવી સેનાના છક્કા છૂટી જાય છે; અને સ્ત્રીગતિને ધર્મ-શાસ્ત્રે અવધ્ય કહેલી હોવાથી તેમજ શિષ્ય-દીનો ચહેરો સ્ત્રી જેવો હોવાથી-અથવા તો પૂર્વજન્મમાં તે સ્ત્રી હોવાથી-ધર્મજ્ઞ ભીષ્મપિતા પોતે આદર્શ બળવાન છતાં પણ તેના ઉપર હાથ ચલાવવાને બદલે તેને હાથે મરવાનુંજ પસંદ કરે છે ! વળી પોતે ઉત્તરાયણસમયેજ દેહ છોડવાનું ઉત્તમ માનતા હોવાથી તે સમય આવતાં સુધી-મદીનાઓ સુધી-બાણશય્યા ઉપરજ પડ્યા રહે છે; અને તે છતાં પણ દુઃખનો એક પણ ઉચ્ચાર તેમણે કર્યો નથી ! વળી ઓશીકું કર્યું તે પણ બાણનું કર્યું અને પ્રાણ તળ્યા તે પણ સ્વેચ્છાએ તળ્યા !!

વાંચનાર બંધુ ! તારા પૂર્વજ આર્યોમાં આટલું બધું આત્મિક અને શારીરિક બળ હતું અને આર્યોને તેમના એ ઉભય પ્રકારના બળપરાક્રમેજ આ સમગ્ર સંસારના સ્વામી બનાવી દીધા હતા. :

બાલમાતા સ્ટ્રીટ લાહોર સં-૧૯૮૨

જયગોપાલ

૪-ઈડિયન પ્રેસ (પ્રયાગ) તરફના વિચાર

મહાભારતમાં જે શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે; વ્યવહારની બાબતમાં જેવો ઉપદેશ અપાયો છે; અને જે કામોથી દૂર રહેવાની શિખામણ અપાઈ છે; તેને માન્ય કરવાથી ઘણા માણસો શ્રેયી થયા છે; ઘણાઓને અધ્યાત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે; અને ઘણાઓએ એવાં કામ કર્યાં છે કે જેથી તેઓ જગતપૂજ્ય થઈ શક્યા છે. આ લકીકત જોતાં મહાભારતને સાચા ધનનો ખજાનો કહે છે તે વાત પણ ખોટી નથી; તો પછી એવી તે કંઈ બાબત હોય કે જે એમાં સમાયતી હોય નહિ ? એમાં બધા જટિલ અને ફૂટ પ્રશ્નોનું સમાધાન કરેલું છે અને કઠિનમાં કઠિન ગુચ્છપણા ઉકેલવાનો માર્ગ દર્શાવેલો છે. જે હિંદુઓ એમાંના ઉપદેશનું બરાબર પાલન કરે તો તેમનાં સઘળાં દુઃખ-દારિદ્ર્ય દૂર થઈ જાય; વિપત્તિઓ ટળી જાય અને તેમના સૌભાગ્યસૂર્યનો ઉદય થાય એમાં આશ્ચર્ય નથી.

પણ મહાભારતના એ અમૂલ્ય ઉપદેશો સામાન્ય જનતાને પહોંચી શકે કેવી રીતે ? કેમકે મહાભારતરૂપી ખજાનો ઉપર સંસ્કૃત ભાષાનો એવો જબરદસ્ત પહેરો છે કે જે પહેરો વટાવી જવાનો અધિકાર માત્ર પાંડિતોનેજ છે. વળી એ પણ સ્પષ્ટજ છે કે, સંસ્કૃત જાણનારાઓની સંખ્યા બહુજ થોડી હોવાથી; અને તેથી કિંમત પણ સંસ્કૃત મહાભારતની વધારે હોવાથી સંસ્કૃતદ્વારા તો તેના ઉપદેશ જનતાને પ્રાપ્ત થઈ શકતા નથી. આ પ્રમાણે એ ઉપદેશો પ્રાપ્ત નહિ થવાથી, અને તેને લીધે આપણામાં મનોબળ અને ચારિત્રબળ ઘટી જવાથી આપણે બહુજ દીનહીન થઈ ગયા છીએ; એ મહાદુઃખની વાત છે. જે ગ્રંથમાં વર્ણવેલા ઉપદેશો સ્વીકારવાથી અને આચરવાથી

* કોઈ આહીં એમ પૂછે કે, હવે કોઈ એવું બળ ઓછુંજ આવે તેમ છે ? તો જણાવવાનું કે, તે જોઈએ છેજ કોને અને લગની લાગી છે પણ કોને ? લગની વેપારી અગ્રેસરોને લાગી છે દેશને લૂંટવા-લૂંટાવવાની, લૂંટવા લાગવાની અને બહુ તો કોઈ કોઈને લગની લાગે છે દેશસરને આવરી બેઠેલાં દુઃખદારિદ્ર્યનાં અનેકવિધ મુશ્કેલીમાંથી એકાદ પાંદડુંજ તોડવા બેસી જઈને તેમાંજ મોટા દેશોદ્ધાર થઈ જવાનો ડોળ અને ઉપદેશ કરવાનો ! વળી ઋષિમુનિઓનાં શિક્ષણ શીખવા-શીખવવાની અને પાળવા-પળાવવાની, તથા હજારો બનાય સંતાનોનાં તનમનને વળે જેવાં બનાવીને તેમાંથી દેશના સાચા સંપૂર્ણતાનીકળે તેમ કરવાની તો પડી છેજ કોને ! ! દીન-દુઃખી અને અનાથો ભલે કાલે મરતાં હોય તો આજ મરે; પણ લોકોમાંથી લાખો ઉધરાવીને એવાં તેવાંઓની સેવામાં વાપરવા કરતાં ન ખર્ચ ધનિકપુત્રોને અતિધૂર્ત બનાવવા પાછળ, કે જેથી કરીને ઝટાઝટ પોતાની છપ્પીઓ, સસાઓ અને જયંતિઓ આહુ થઈ પોતાના અનિત્ય શરીરનું નામ આ જગતભરમાં અમર થઈ જાય !

અવગુણસાગર લિલુ-અખંડાનંદ

તે તે માનવોનો દુઃખક્લેશમાંથી ઉદ્ધાર થયો; સુખદાયક જ્ઞાનચારિત્ર પ્રાપ્ત થયું; અને તેમનાં નામ સંસારમાં પ્રખ્યાત થઇ ગયાં; એવા અતિ ઉપકારક ઉપદેશો આપણા દેશમાં મોળુદ છતાં આપણે તેનો લાભ ઉઠાવી શકતા નથી; તો તો પછી ધન-ધાન્યના છતાં ભંડારે અપવાસી રહેવા જેવીજ વાત એ તો થઇ ને!!

કોઈ પૂછે કે, મહાભારતમાં શું છે? તો તેને દુઃકો ઉત્તર તો એજ આપી શકાય કે, એ મહા-પુરાણમાં સર્વ કંઈ છે. જે એમાં છે, તેજ ખીજે મળી શકે છે; અને જે એમાં નથી તે ક્યાંય પણ મળવું અસંભવિત છે. મહાભારતમાં રાજ્યોના વંશનું વર્ણન છે; તેમનો અદ્ભુત કીર્તિ-કલાપ છે; તેમની ભૂલોનું પણ વર્ણન છે અને તે ભૂલોને સુધારવાના ઉપાય પણ દર્શાવેલા છે. વળી એમાં ઋષિઓની કથાઓ છે; તેમની તપશ્ચર્યાઓનાં વર્ણન છે; તેથી થતા વિશ્વહિતના ઉલ્લેખ છે; અને જે જે ઋષિઓ તપોબ્રહ્મ થયેલા તેનાં પણ કારણો દર્શાવેલાં છે. આ પ્રમાણે એક સામાન્ય માનવ પણ સાધનાદ્વારા પ્રયત્ન કરતો કરતો કેવી રીતે શ્રેષ્ઠ માનવ થઇ શકે છે, તે એમાં દર્શાવેલું છે; તેની સાથે એ પણ દર્શાવ્યું છે કે, ગમે એવો મહાપ્રાણવાન માનવ હોય તોપણ જો તે વિવેકબ્રહ્મ હોય કે થાય, તો તે પણ કેવી દુઃશાને પ્રાપ્ત થાય છે; તથા તેની પાસે બળ, વીર્ય, બુદ્ધિ, ધન, પ્રભુતા, રાજ્ય, ભ્રાધ, ભાંડુ, સ્વજન, પરિવાર વગેરે ગમે તેટલું હોય તોપણ તેમાંનું કોઈપણ તેની રક્ષા કરી શકતું નથી. આવા સત્ય સિદ્ધાંતોને સાખીત કરનારા ખનાવોનાં અનેક જીવતાં જંગતાં વર્ણનો મહાભારતમાં છે. વળી અનેક પ્રકારનાં તપોવન, ઉપવન, સરોવર, નદીઓ, પર્વતો, વન, આકાશ, પાતાળ તથા સર્વ પ્રકારના લોકોનાં અને ભવનોનાં વર્ણન એમાં આબેહુમ છે. એમાંથી તમને નવલકથાની મઝા, ઇતિહાસનો આનંદ તથા નાટક અને કાવ્યની પણ રસિકતા પ્રાપ્ત થશે. નીતિના ઉપદેશ, કુટિલ નીતિની ચાલબાજી, રાજનીતિના દાવપેચ, જીજ્ઞાસુ નિર્મળ વ્યવહારના ઉપદેશ, લોકો સાથે વર્તવાની રીતિ, વૃદ્ધો-વડીલોને તુચ્છ માનવાનાં અને સ્ત્રીઓનો અનાદર કરવાનાં માઠાં પરિણામ, એ વગેરે મહાભારતમાં બહુજ ખુબીથી દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

આ ગ્રંથમાં જ્યાં યુદ્ધની ચર્ચા ચાલતી જોશે, ત્યાં તેનો પણ તમને પૂર્ણ ઉત્કર્ષ થયેલો દેખાશે; તથા સર્વ જાતનાં હથિયારો, અસ્ત્રશસ્ત્રો, સ્વારીઓ અને સેનાઓનાં પણ આબેહુમ વર્ણન દેખાશે. જ્યાં મહાવિદ્વાનાં વર્ણન વાંચશો, ત્યાં તમને કુસ્તીના જાત જાતના દાવપેચ પ્રાપ્ત થશે. જ્યાં ચાલાકીનું વર્ણન વાંચશો, ત્યાં તેનું પણ એવું વર્ણન મળશે કે જે વાંચીને તમે દિગ્ગ થઈ જશો. એમાં તમે તીર્થોનાં માહાત્મ્ય જોશો; તીર્થયાત્રા કરવાના લાભ જોશો; અને કયાંયાત્રામાં તથા કયા અનુષ્ઠાનમાં શી શી હરકતો છે તે પણ યથાવત્ આલેખાયલું જોશે. ક્યાંક આપ એમાં દિગ્વિજય થતો જોશે તો ક્યાંક યજ્ઞસમારંભ થતો જોશે. ક્યાંક વિચિત્ર સલામંડપ બંધાયેલો જોશે તો ક્યાંક દાનભોજનાદિનો અપૂર્વ મહોત્સવ ચાલતો જોશે. એમાં તમને જે સ્થળે અનેક પુણ્યકાર્ય જેવા મળશે; ત્યાં કેટલીક એવી વાતો પણ દેખાશે કે જે જોઈને તમને દુઃખ પણ ઉપજશે અને દુરાચારીઓ ઉપર બહુ ક્રોધ ઉપજશે; પરંતુ છેવટે એ સર્વનું પરિણામ જોશે, ત્યારે તમને આનંદ પણ અપાર થશે. કેમકે તમે જોશો કે, છેવટે તો અધર્મની હાર અને ધર્મનીજ જીત થઇ છે; અસત્ય ઉપર સત્યનોજ વિજય થયા છે અને અનીતિને નીતિએજ હાર ખવડાવી છે. ધર્મમાં આવી જઈને કે ઐશ્વર્યના મદમાં જકડી જઈને જેમણે સાધુ માણસોને સતાવ્યાં; અધર્મથી યુદ્ધ કરીને નિર્દોષ બાળકો પણ મારી નાખ્યાં અને નિરપરાધી સ્ત્રીઓની આબરૂ લીધી; તેમની પોતાની પણ આખરે એટલી બધી સતાવણી અને ખેઆબરૂ થઇ કે તેમની પાછળ તેમનું નામ લેનાર પણ રહેવા પામ્યું નહિ!

આવા આ મહાન ગ્રંથને વાંચવાથી મનુષ્યને દુરાચારથી દૂર રહી સદાચારી થવાનું શિક્ષણ મળશે; અધર્મથી રહી ધર્મમાં થવાનો ઉપદેશ મળશે; અને ખીજાઓનાં ગળાં રહેંશીને મેળવાતા મોશવંત ઐશ્વર્યને મેળવવા-ભોગવવાનું જવા દઈને સાદું-સીધું અને સરળ જીવનજ સ્વીકારવા-ગોળવાનો ઉત્સાહ મળશે. આ એક એવો અસામાન્ય ગ્રંથ છે કે જેને વાંચવામાં તમારો જીવ સારીપેઠે પરાવાશે અને તેની સાથે જાતજાતના ઉપદેશ તો મક્કમાંજ મળશે. વળી આમાં એવી તો એક પણ વાતજ નથી કે જે તમારું તલમાત્ર પણ નુકસાન કરે. કેમકે એમાં જે કંઈ છે તે એવુંજ છે કે તેનાથી તમારું ભલુંજ થવાનું; અને અહિત તો થવાનુંજ નહિ.

મહાભારતના રચનાર પોતે પણ ભારતવાસીજ હતા, એટલે તેમણે તેમાં ભારતવાસીઓના ચારિત્રનાં અને સ્વભાવનાં વર્ણન આપેલું આપ્યાં છે. વળી ભારતીય નીતિરીતિના ગુણ-દોષ ઉપર પણ એમાં અસરકારક ચર્ચાઓ અને વિવેચનો છે; અને ભારતનાં નદ-નદી, પહાડ, મેદાન, જંગલ અને પશુપક્ષીઓનાં પણ અસામાન્ય વર્ણન છે. આવા દરેક પ્રકારની વિશેષતા ધરાવવા-વાળા મહાભારત ગ્રંથના ભારતીય ભાષાઓમાં અનુવાદ થાય, એમાં તો કાંઈ મોટી વાતજ નથી; પણ મોટી વાત તો એ છે કે, જગતની સઘળી ઉન્નત ભાષાઓમાં આપણું મહાભારત છપાઈ ચૂકે છે !

૫-પંડિત ઈશ્વરીપ્રસાદ શર્માના વિચાર

મહાભારતમાં સર્વ રસોતો યથાસ્થાને સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. શૃંગારથી તે વૈરાગ્ય-સુધીના બધા રસોતું એમાં એવું સુંદર મિલન થયું છે કે ભારતના પ્રાચીન વીરોની આ પવિત્ર કથા બહુજ મનમોહક, હૃદયગ્રાહી અને પ્રભાવશાળી બની રહી છે; અને તેથી કરીને અત્યંત પ્રાચીન કાળથી અઘાપિપર્યંતના બધા પંડિતોનો એજ મત છે કે, જે કંઈ મહાભારતમાં છે તેજ બીજે સ્થળે જોવામાં આવે છે; અને જે તેમાં નથી તે ક્યાંય પણ નથી. x x x x વાત પણ ખરી છે કે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર, એ ચારે વર્ણના લોકોએ જાણુવા જેવાં શિક્ષણ એમાં ભરેલાં છે. પ્રાચીનકાળથી મોટા-મોટા કવિઓ, મહાકવિઓ અને નાટકકારો મહાભારતના આધારથીજ અનેકાનેક કાવ્ય, મહાકાવ્ય અને નાટકો લખતા આવ્યા છે; અને તે છતાં પણ હજુસુધી એ ભંડાર ખાલીજ થતો નથી ! આજે પણ એ અખૂટ ભંડારમાંથી ભારતની જૂદી જૂદી ભાષાઓના કવિઓ અને લેખકોને અનેક પ્રકારની સામગ્રી મળ્યા કરે છે; અને એનેજ આધારે તેઓ પોતાની પ્રતિભાનો વિકાસ કર્યા કરે છે. આથીજ લોકો કહે છે કે, ઉચ્ચ કોટિના કવિઓમાં જે કંઈ કાવ્ય-કુશળતા અને રચનાના ચમકારાદેખાય છે, તે બધું ભગવાન કૃષ્ણદ્વૈપાયન વ્યાસનુંજ ઉચ્છિષ્ટ છે.

મહાભારતના એકેએક પાત્રનું ચરિત્ર અદ્ભુત છે. એ બાબતનું નિરીક્ષણ કરવાથી આપણને આપણા દેશ અને સમાજની હજારો વર્ષ પહેલાંની અવસ્થાનું યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. એ સમયનો વર્ણાશ્રમ ધર્મ કેવો હતો અને તે વખતના ક્ષત્રિયો કેવા શૂરવીર, પરાક્રમી અને સત્યસંકલ્પ હતા; એ સર્વ આપણા લક્ષમાં આવી જાય છે. અને તેથી આ ગ્રંથ વાંચીને આપણા પૂર્વજોનાં ઉત્તમ ચરિત્રોથી પરિચિત થવું એ પ્રત્યેક હિંદુનું-નહિ નહિ, પ્રત્યેક ભારતવાસીનું-મુખ્ય કર્તવ્ય છે.

ભીષ્મપિતામહની અઔકિક પિતૃભક્તિ, શ્રીકૃષ્ણની વિલક્ષણ રાજનીતિ, યુધિષ્ઠિરની પ્રશંસા-પાત્ર સત્યનિષ્ઠા તથા દ્રોણ, દુર્યોધન, કર્ણ, અર્જુન અને બીમ વગેરે વીરોની અદ્ભુત વીરત્વપૂર્ણ કથાઓ વાંચીને કયા ભારતવાસીના મુરદાલ પ્રાણોમાં પણ નવજીવનનો સંચાર નહિ થાય ? પોતાના પૂર્વજોના ગૌરવનું સ્મરણ કરીને ગર્વથી કોની છાતી નહિ ફૂલી ઉઠે ? માટે જો આપણને આપણા ભૂત-કાળના મહત્ત્વનું યથાર્થ ચિત્ર જોવાની અભિલાષા હોય તો આપણે મહાભારત જરૂર વાંચવું જોઈએ. જો સંસારના એ મહાવીરોની વીરકથા વાંચીને આપણા મુરદાલ પ્રાણોમાં નવીન સંજીવની શક્તિ ભરવાની ઇચ્છા હોય તો મહાભારતનો પાઠ અવશ્ય કરવો જોઈએ; અને સત્ય વાત તો એ છે કે, જેણે મહાભારત નથી વાંચ્યું તેનું ભારતવાસી હોવાનું વ્યર્થ છે.

૬-મહાત્મા ગાંધીજીના વિચાર

મેં આ પહેલાં ‘મહાભારત’ નો સંપૂર્ણ ગ્રંથ વાંચ્યો ન હતો. કોઈ કોઈવાર થોડું થોડું જોયું હોય તે જૂદી વાત. મેં તો ઉલટો તેની વિરુદ્ધમાંજ મત બાંધી દીધો હતો કે, એમાં મારપીટ, લડાઈ અને ઝઘડાઓની કહાણીઓ હશે; અને એવાં લાંબાં વર્ણન હશે કે મારાથી વાંચી પણ નહિ શકાય અથવા હું વાંચવા ખેસીશ તો મને નિદ્રાજ આવશે ! એથી કરીને મહાભારતનાં છ હજાર પાનાંનાં મોટાં પોથી જોઈને પ્રથમ તો હું ગભરાયો હતો. પરંતુ પછી જ્યારે મેં તેને વાંચવું શરૂ કર્યું, ત્યારે તો પછી અમુક ભાગસિવાય એ એટલું બધું મનમોહક થઈ પડ્યું; એમાં એટલી બધી રહે ભાગી ગઈ કે એકવાર શરૂ કર્યા પછી એ ગ્રંથ પૂરો કરવાને હું અધીરોજ બની ગયો અને એ સંપૂર્ણ વાંચી રહ્યા પછી એ વિષેના મારા પહેલાંના ખ્યાલો ખોટા ઠર્યા.

ये ग्रंथ में बार महीनामां (चरित्रा जलमां) पूरा कर्यो त्वारे मने लाग्युं के, आ महाभारतने कांछ उपमा आपवी होय तो ते गण्यो-गांध्यां सुंदर ज्वाहीरानी ओकाह तिजेरीनी न आपी शक्य पणु अमूल्य रत्नानी ओकाह अपूट भाणु साथेन तेने सरभावी शक्य; के जे भाणुने जेम जेम वधु ने वधु डी ओहीजे तेम तेम तेमांथी किंमती ज्वाहीर वधु ने वधुन नीकणतां जय.

७-देशहितनिरत लाला हंसराजजीना विचार

(पंडित संतरामजीके लभेला 'सचित्र महाभारत' पुस्तकनी भूमिकाभांथी)

महाभारत ओक यज्ञ ही अहलुत और विचित्र ग्रंथ है. इसमें जिन घटनाओं का वर्णन है वे भारतके सभ्य प्रांतों से संबंध रखती हैं; और भारत की प्रसिद्ध कथाओं में से कोछ ही ऐसी होगी जिसका भीज इस ग्रंथ में न पाया जाता हो. धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष संबंधी जितने उपदेश इस ग्रंथ में विस्तृत रूप से निपिण्ड हैं, वैसे संसार की किसी पुस्तक में भी दिपाछ नहीं देते. समान्य की रक्षा, स्थिति और उन्नति के जे उपाय वर्णन किये गये हैं अथवा जे उच्च आदर्श व्यक्तियों और समष्टियों के सामने रखे गये हैं, उनकी तुलना कठिनाता से ही किसी अन्य पुस्तक के अंतर्गत होगी.

महाभारत का प्रभाव भारतवर्षपर महान है. अंधकार के समय में जय विद्या का प्रसिद्धि देश में हो गया था, तब भी महाभारत लोगों की दृष्टि से ओजस नहीं हुआ था. प्रत्येक माता-पिता अपने संतान के मनो का इसकी कथाओं से प्रसन्न करते हुये उनके आत्माओं का धर्म, शौर्य, ज्ञान और उत्साह से रंजित करते थे. सदस्यों पंडित नगरों और ग्रामों में घूमते हुये रात्रि के समय वृद्धों, युवकों, कुमार और कुमारियों के हृदयों और मस्तिष्कों का अपनी कथाओं से आर्द्र और प्रकाशित करते थे. इस कथा की रीति से हिंदू जनता के अंदर ऐक्यता, समानता, नितित्व और सदानुभूति के भाव उत्पन्न होने से नति अज्ञान जनाछ जाती थी. महाभारत जैसा प्रभावशाली ग्रंथ हमारे पूर्वजों के हाथ में ओक तीक्ष्ण शस्त्र था, और उन्होंने अपने इस शस्त्र का उपयोग उत्तमरीति से किया था. हिंदू नति यही ही पुरानी नति है. उसके जीवन में अनेक घटनाओंने अपना मुंछ दिपाया है. उन घटनाओं का सुझाने और नति और धर्म की रक्षा के लिये हमारी नति के महापुरुषों का अनेक उपाय करने पड़े हैं. जैसा प्रतीत होता है कि नति का विशेष आपत्तियों का दूर करने के लिये देश का विद्रुत सभाओं और राजमंडलों ने समय की आवश्यकतानुसार महाभारत में परिवर्तन किया. दुर्घटनायें तभी दूर हो सकती हैं कि जय नति के अंदर उनका छतनेवाले विरोधाभाव उत्पन्न किये जावें. हमारे राज्यों, महाराज्यों और पंडितों ने शुद्ध भाव से इस महापुस्तक में अधिक न्यून करके कथाओं द्वारा विशेष भावों का प्रचार और संचार हिंदू नति में किया. परंतु जिन्होंने महाभारत में परिवर्तन किये, उन सभके भाव शुद्ध नहीं थे. जय अहुत से मतमतांतरों और संप्रदायों के झेलने से हिंदू नति के सिद्ध सिद्ध विभागों में परस्पर कलह और द्वेष फैल गया, तब संप्रदायी पंडितों ने इस कथाग्रंथ का अपने विचारों का सहारा और प्रमाण बनाकर इसमें अहुत कुछ हस्तक्षेप किया. आजकल पुस्तकों में हस्तक्षेप करना कठिन है; क्योंकि मुद्रणयंत्र मौजूद है. जे पुस्तक ओक बार छप जाती है, उसमें न्यूनताधिक होना असंभव है. परंतु जय हस्तक्षेप से ही पुस्तक प्रस्तुत किये जाते थे, तब तो प्रत्येक क्षेत्र के लिये सुगम था कि वह अपनी ओर से कुछ श्लोक बनाकर पुस्तक में लिखें; और आगे के लिये जे पुस्तकें लिपी जावे वे धन श्लोकों का मूल पुस्तक का भाग समझ कर मूल पुस्तक में सम्मिलित कर लेवे. ज्ञात होता है कि महाभारत में पूर्वोक्त दोनों कारणों से अहुत-सा प्रक्षिप्त भाग मौजूद है.

इस प्रक्षिप्त भाग में इस प्रकार के भी विचार वर्तमान हैं कि जे श्रुति और बुद्धि के विरुद्ध हैं. जैसे विचारों के प्रचार से हिंदू नति का हानि पहुंचती रही और अधिक हानि पहुंचने की संभावना है. पापी लोग अपने पतित आचरणों पर लज्जित होने के स्थान में महाभारत के पतित विचारों का आसरा लेकर अपनी लज्जा को छिपाने की चेष्टा करते हैं. इसी प्रकार के विचारों ने

તત્ત્વદર્શી, આત્મદર્શી, વિદ્યાસંપન્ન, યોગી, શૂરવીર, દૃઢસંકલ્પ, એસે મહાન આત્મા કૃષ્ણ કે ભોગ-વિલાસ મેં રત કામાતુર સ્વરૂપ મેં હિંદૂજાતિ કે સામને પ્રગટ કિયા હૈ. ઇસ કિયે પરમ આવ-સ્થક હૈ કિ મહાભારત કે ઇસકે અપને અસલી સ્વરૂપ મેં લોગોં કે સામને પ્રકાશિત કિયા જવે.

x x x x x

લાહૌર } હંસરાજ
તા-૨૨-જનવરી ૧૯૨૫

૮-પંડિત નરદેવશાસ્ત્રી વેદતીર્થના વિચાર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના સમયનું ભારતવર્ષ

(કલકત્તાના “હિંદુપંથ” ના હાલમાંજ નીકળેલા શ્રીકૃષ્ણાંક ઉપરથી અનુદિત)

ધન્યભાગ્ય છે પવિત્ર ભારત-ભૂમિનાં કે જ્યાં અનંતકાળથી સમયે સમયે મર્યાદા-પુરુષોત્તમ માર્ગદર્શક મહાપુરુષો ઉત્પન્ન થતા રહ્યા છે, કે જેમને માર્ગે ચાલીને સંસાર સુખ-શાંતિનું ધામ બની શકે તેમ છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ એવાજ અવતારી પુરુષોમાંના છે. તેમની ગીતાએ તેમને અને તેમની સાથે આ ભારત-ભૂમિને પણ અજર-અમર બનાવી દીધી છે. આજે જન્માષ્ટમીનો પવિત્ર દિવસ છે. મહાકવિ કાલિદાસના કથનાનુસાર “મવો દિ લોકામ્યુદયાય તાદશામ્.” આવી વિભૂતિનો જન્મ લોક-કલ્યાણ અથવા લોકોન્નતિનેજ માટે થાય છે. લોકસંગ્રહના ઉપદેષ્ટા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો ઉપદેશ લોકોન્નતિના કારણરૂપ ન થાય એ તો બનેજ કેમ ? આજે આ જન્માષ્ટમીના પ્રસંગે કૃષ્ણ ભગવાનના સમયના ભારતવર્ષ ઉપર દૃષ્ટિ ફેરવીએ તો તે એક સમયોચિત કાર્યજ થશે. ચાલો, પાઠક ! આપણે તે સમયના ભારતવર્ષ ઉપર દૃષ્ટિ ફેરવીએ.

સ્વરાજ્ય અને સામ્રાજ્ય

એ સમયે ભારત-ભૂમિ ઉપર તો ભારતીય રાજ-મહારાજઓનું સ્વરાજ્ય તો હતુંજ, પરંતુ એ બળવાન સ્વરાજ્યને કીધે સમસ્ત ભૂમંડળ ઉપર પણ આર્ય રાજ્યોનું સામ્રાજ્ય હતું. આર્યજાતિની સભ્યતા એ સમયે સર્વશ્રેષ્ઠ સભ્યતા ગણાતી હતી. ભારતીય રાજમહારાજઓ ભલે આપસ આપસમાં દ્વેષ રાખતા હતા; પરંતુ પ્રગ્નને માટે તો તેઓ એકસરખા સુખદાતા હતા. મગધદેશના જરાસંધને, ચેદિદેશના શિશુપાલને અને દક્ષિણનાપુરના દુર્યોધનને ખરાબ દર્શાવવામાં આવે છે; પરંતુ એ રાજ્યો એકબીજા રાજ સાથે વેર રાખતા હતા, અને પ્રગ્નને તો મુત્ર પ્રમાણે પાળતા હતા. રાજ્યોને રાજ્યો માટેજ દુરિયાદ હતી, પરંતુ પ્રગ્નને પોતાના રાજ્યધિષે કંઈ પણ શંકા રહેતી નહિ. કંઈ કૃષ્ણથી ડરતો હતો, તેણે તેમને દુઃખ દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ તે પોતાની પ્રગ્નની દૃષ્ટિમાં કોઈ પણ રીતે નુકસાનકારક ગણાયો નથી. એ સમયે રાજ-મહારાજઓ શરદૃક્ષતુમાં ચઢાઇઓ કરતા હતા. શત્રુ હારી જતાં અથવા મૃત્યુ પામતાં તેનું રાજ્ય ધીનવી લઇ પોતાના રાજ્યમાં જોડી દેવાની રીતિજ નહોતી. તેઓ શરણાગતને છોડી દેતા હતા અને જે તે યુદ્ધમાં હારી જાય તોપણ થોડીજ ખંડણી લઇને તેને છોડી દેતા હતા; અથવા તો યુદ્ધમાં મરાયા બાદ તેના પુત્ર વગેરેને રાજ્યગાદીએ બેસાડીને પાછા ફરતા હતા. અશ્વમેધ યજ્ઞમાં પૃથ્વી ઉપર પરિભ્રમણ કરવાને ઘોડો છૂટો મૂકાતો હતો. જેનો ઘોડો અટકાયતસિવાય પૃથ્વીપ્રદક્ષિણ કરીને પાછો આવતો, તેનું સમસ્ત પૃથ્વી ઉપર સામ્રાજ્ય ગણાતું હતું.

એ સમયે પ્રગ્નને પોતાનો સ્વતંત્ર અભિપ્રાય પ્રકટ કરવાનો પૂર્ણ અધિકાર હતો. આમ સ્વતંત્ર મત ધરાવવાને ખાતર રાજ-મહારાજઓએ કદી પણ પ્રગ્નને સતાવી નથી. શાસનપદ્ધતિ રાજસત્તાક હતી; પરંતુ આજકાલની કહેવાતી પ્રજાસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિ કરતાં તો તે અત્યંત શ્રેષ્ઠ હતી. રાજ-મહારાજઓ હાલની પેઠે સીધેસીધું નહિ પણ વિદ્યાસભા, રાજસભા અને ધર્મસભાદ્વારા રાજ્ય કરતા હતા. એ સભાઓમાં જનતાના સાચા પ્રતિનિધિતરીકે વિદ્વાન બ્રાહ્મણો, સંન્યાસીઓ અને ઋષિમુનિઓ સભ્યતરીકે વિરાજતા હતા. રાજ્યો પણ ઋષિ-મુનિઓના શાપ અને ધાકથી એવા તો ધૂજતા કે કોઇપણ અગત્યનું કામ તેમની સાથે મસલન કર્યા સિવાય કરતાજ નહિ.

પ્રજ્ઞ

પ્રજ્ઞ સર્વ પ્રકારે સુખી હતી તથા રાજદંડના ભયથી પોતપોતાનાં વર્ણાનુરૂપ કાર્યોમાં તત્પર રહેતી હતી. તેના ઉપર સ્વધર્મરક્ષક અને પોષક રાજ્યપદ્ધતિ હોવાથી પ્રજ્ઞમાં છળ, કપટ અને દંભનું નામ સરખું ન હતું. રાજ્યો પ્રજ્ઞ પાસેથી આવકનો છોટો અથવા ચોથો ભાગ લેતા હતા, પરંતુ આજકાલના જેવા કરોની અતિશયતા નહોતી. રાજ્ય આજકાલના રાજ્યોની પેઠે વેપાર કરતા ન હતા. આજકાલ તો આપણા રાજ્યકર્તાઓ પક્ષા વેપારી છે. એટલે પ્રજ્ઞનો ભાગ રાજ્યના ભંડારમાં જ જાય છે અને પ્રજ્ઞ ભૂખે મરે છે. રાજ્ય અને પ્રજ્ઞનો એકજ ધર્મ હતો; તેથી બન્ને પરસ્પર એક જેવાજ ભાગતા હતા. દેશની સંપત્તિ એ સમયે હાલની પેઠે સાત સમુદ્ર પાર ચાલી જતી નહોતી; પરંતુ વિદ્યા, કળાકૌશલ્ય, વેપાર વગેરેની વૃદ્ધિ થવાથી ભારતવર્ષ સમસ્ત સંસારનું કેન્દ્ર બની રહ્યો હતો. આજે તો આપણે માથે સંપૂર્ણ વિદેશી, વિધર્મી અને તેથી અસ્વાભાવિક રાજ્ય-શાસન-પદ્ધતિનું ચક્ર જોરથી ઘુમી રહેલું છે; અને તેથી સ્વધર્મ અને સ્વરાજ્ય બન્ને નાશુદ્ધ થઈ ગયાં છે, એટલે પછી પ્રજ્ઞ તો સુખી હોયજ શી રીતે?

સ્વશિક્ષણ

સ્વરાજ્યને લીધે એ સમયે ભારતવર્ષજ સ્વશિક્ષણનું કેન્દ્ર હતો. સમસ્ત સંસારના લોકો અહીં આવીને ચારિત્ર-શિક્ષણ લઈને સ્વદેશ જતા હતા. અહીં વેદવેદાંગોનું શિક્ષણ અપાતું હતું. અહીંનું તત્ત્વજ્ઞાન પણ એટલું બધું ઉત્તમ થયેલું હતું કે સમસ્ત સંસારના વિદ્વાનો અહીં આવીને આપણા ગુરુઓને ચરણે પડતા હતા.

एतद्देश-प्रसूतस्य सकाशादप्रजन्मनः। एवं एवं चरित्रं शिक्षरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः॥ (મતુ)

આ પ્રમાણે અહીં અદારે વિદ્યા અને ચોસક કળાઓનું સામ્રાજ્ય તો હતુંજ, પરંતુ એ ઉપરાંત બ્રહ્મવિદ્યા અને આત્મવિદ્યાના પણ શિક્ષકો ભારતવર્ષસિવાય બીજે ક્યાંય મળતા નહિ. આ પ્રમાણે એ સમયે આર્યજાતિની સભ્યતા સમસ્ત સંસારને સુખશાંતિ આપનારી અને સર્વશ્રેષ્ઠ હતી. અહીંના ઋષિમુનિઓ દેશદેશાન્તરોમાં જઈને સ્વશિક્ષણ અને સ્વધર્મનો પ્રચાર કરતા હતા; શિક્ષણ મફત આપવામાં આવતું; અને જ્ઞાન-વિક્રય નિંદાસ્પદ ગણાતો હતો.

શિક્ષણ પૂર્ણ થતાં સુધી વિદ્યાર્થીઓએ બ્રહ્મચારી રહેવું પડતું હતું. અધ્યયન સમાપ્ત થયા પછી તો કોઈ કોઈકજ જન્મપર્યંત નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી રહેતા હતા; અને બાકીના ક્રમાનુસાર ગૃહસ્થ અને વાનપ્રસ્થ આશ્રમોમાં રહીને તે પછીજ સંસારનો ત્યાગ કરીને નિવૃત્તિમાર્ગ ગ્રહણ કરતા હતા. આજકાલ વિદેશી અને વિધર્મીઓ તરફની અસ્વાભાવિક શિક્ષણપદ્ધતિથી આપણા દેશના નવ-જુવાનોની જે દુર્ગતિ થઈ રહી છે, તે આપણે પ્રતિદિન સગી આંખે જોઈએ છીએ. આપણા નવ-જુવાનોનાં હૃદય અને મગજ બન્ને વિદેશી અને વિધર્મી થઈ ગયાં છે. અને તેનું હાનિકારક પરિણામ એ આવ્યું છે કે, તેમનામાંથી સ્વાવલંબન અને સ્વાભિમાન હુમત્રાય થઈ ગયાં છે. તેઓ સદાયે પરાવલંબી થઈને પોતાને દીન, દીન અને પરાધીન માની બેઠા છે, અને હોય છે પણ એવાજ.

તે પ્રાચીન સમયે ભારત સ્વશિક્ષણને પોષતું હતું. પોતાનુંજ રાજ્ય અને પોતાનુંજ કામ હતું તેથીજ સ્વતંત્રતાનું સામ્રાજ્ય હતું. બ્રાહ્મણ નિર્ઝિકંચન રહીને વિદ્યાદાન આપતા હતા; ક્ષત્રિયો રાજકાજ કરતા હતા; વૈશ્યો વેપાર કરતા હતા; અને શૂદ્રો સેવા-ભાવમાં તત્પર રહેતા હતા. આથીજ સ્વધર્મ અને સ્વરાજ્યનો રથ બહુ ઉત્તમ રીતે ચાલતો હતો. આજકાલ તો આ સ્વધર્મ-નાશક અને સ્વરાજ્ય-વિરોધી રાજ્યમાં બધું એથી ઉલટું અને ઉંધુંજ થઈ રહ્યું છે. આજે તો બધાજ બ્રાહ્મણ, બધાજ ક્ષત્રિય, બધાજ વૈશ્ય અને બધાજ શૂદ્ર ! કોઈ પ્રકારની કશી વ્યવસ્થાજ રહી નથી !

આચાર-વ્યવહાર

ઉપરોક્ત સમયે પ્રજ્ઞના આચાર અને વ્યવહાર સર્વશ્રેષ્ઠ હતા. રાજદંડ જોરથી ઘૂમ્યા કરતો હતો. લોકો ધર્મ-કર્મમાં પ્રવૃત્ત રહેતા હતા. ઈશ્વરમાં વિશ્વાસ, ધર્મશ્રદ્ધા અને આસ્તિક બુદ્ધિને લીધે પરસ્પર દ્રેષ ઓછો હતો. દ્રેષભાવ હોઈજ શી રીતે શકે ? જેમને ઈશ્વરીય ન્યાય, કર્મફળ અને પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતમાં દૃઢ વિશ્વાસ હોય, તેઓ સ્વકર્તવ્યપાલનમાં તત્પર કેમ ન રહે ? પોતપોતાના વર્ણ અને આશ્રમમાં રહેતા થકા તેઓ સુખપૂર્વક જીવન ગાળતા હતા. એ વખતે બાળ

વિવાહ જેવી કુપ્રથાઓ તો હતીજ નહિ. લોકો હૃષ્ટપુષ્ટ રહેતા અને તેમનાં સંતાન પણ બળવાન થતાં હતાં. જે કે પ્રજનો ધર્મ વૈદિક હતો, છતાં પણ નાસ્તિક, લોકાયતિક વગેરે વિલક્ષણ માન્યતા-વાળાઓ પણ નિર્ભયતાથી રહેતા હતા. કુળધર્મ, જાતિધર્મ, દેશધર્મ એ સર્વનો ખ્યાલ રાખીને રાજ-મહારાજઓ એવી ઉત્તમતાથી શાસનચક્ર ચલાવતા હતા કે જેથી રાજ-પ્રજાબન્ને સુખી રહેતાં હતાં.

વિજ્ઞાન

વિજ્ઞાનમાં તો એ સમયના ભારતવાસીઓ હાલના પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનવેત્તાઓ કરતાં હજારોગણા આગળ વધેલા હતા. તેઓ વિમાન બનાવવાનું જાણતા હતા અને તેના ઉપર સુખપૂર્વક મુસાફરી કરતા હતા. શસ્ત્રાસ્ત્ર બનાવવામાં, ચક્રાવવામાં, ફેંકવામાં અને તેને ઇચ્છાનુસાર રોકવામાં તેઓ સિદ્ધહસ્ત હતા. અનેક પ્રકારના રથ બનાવવામાં અને વાહન યોજવામાં તેઓ અત્યંત કુશળ હતા. તેમના પહેરવેશ ઉપરથી અમે કહી શકીએ છીએ કે, તે વખતના જેવાં વિવિધ પ્રકારનાં સુંદર વસ્ત્રો તો હાલમાં કોઇકનાજ નસીબમાં હોય ! તેમનાં આભૂષણ ઉપરથી માલમ પડે છે કે, સમસ્ત સંસારનાં ઉચ્ચ કોટિનાં રત્નો આપણા પૂર્વજોના લંડારમાં હતાં. તેમનાં વાહન પણ અપૂર્વ હતાં. સારાંશ કે જળ, સ્થળ અને આકાશમાં પણ તેઓની ગતિ હતી. મહાભારતના યોદ્ધાઓ, તેમનાં વાહનો, તેમના પહેરવેશો, તેમના શણગારો અને તેમનાં અસ્ત્ર-શસ્ત્રોનાં વર્ણન વાંચવાથી અમારી વાતોને ટેકા મળે છે. વાસ્તુવિદ્યામાં તેઓ કેટલા નિપુણ હતા તે મયાસુરની બનાવેલી સભાનું વર્ણન વાંચવાથી સમજાય છે. કેવી અપૂર્વ એ સભા ! વાસ્તુવિદ્યાની પરાકાષ્ઠાનાં તેમાં દર્શન થશે; એટલુંજ નહિ પણ દુર્યોધનને પાંડવોનો ભય લાગ્યો ત્યારે તે એક તળાવમાં જળની વચ્ચે આનંદપૂર્વક સૂઇ ગયો હતો ! આ જાતની જળસ્થંભન વિદ્યા તો હજુ સુધી પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનીઓના પણ ખ્યાલમાં નથી આવી. કેટલું કેટલું લખી શકાય ! એ સમયના લોકોના આચાર, વ્યવહાર અને વિજ્ઞાન વગેરે અપૂર્વજ હતાં.

રાજનીતિ

બાણસ્યા ઉપર પાંડવો ભીષ્મ પિતામહે યુધિષ્ઠિર વગેરેને જે ઉપદેશ આપ્યો અને જે અપૂર્વ-તાથી રાજધર્મનું વર્ણન કર્યું; તેની ઉપમા સમસ્ત સંસારમાં ક્યાંયે મળે તેમ નથી. એવા રાજ-ધર્મના ઉપદેશ હાલમાં કોણ જાણે છે ?

यदिहास्ति तदन्यत्र, यन्नेहास्ति न तत्कचित् ।

બસ ઉપલા ઋષિવાક્ય પ્રમાણે એટલુંજ કહેવું પૂરતું છે કે, જે કંઈ આ મહાભારતમાં કહેલું છે, તેનુંજ ઉચ્છિષ્ટ સર્વ જગાએ છે; અને જે વાત આમાં નથી તે સમસ્ત સંસારમાં ક્યાંયે મળી શકશે નહિ. આપણો ધર્મ, રાજધર્મ, યુદ્ધધર્મ, આચાર, વિચાર, વ્યવહાર, વિદ્યા, કળા, વિજ્ઞાન, નીતિ અને રાજનીતિ એમાંથી કોનું કોનું અને શું શું વર્ણન કરીએ ?

હાલમાં તો આપણા રાજ્યકર્તાઓને-તેમનાથી જૂદા પ્રકારનાં ધર્મ-કર્મ, જૂદા હિત-સંબંધ અને જૂદી સંસ્કૃતિ ધરાવતી પ્રજાના કલ્યાણની કંઈજ ચિંતા નથી, અને હોય તોપણ તે નામ-માત્રનીજ છે. તેઓ તો અમારા મહાભારતના એક નીતિના આચાર્ય કલ્પિકની નીતિ પ્રમાણે વર્તી રહ્યા છે. કલ્પિકનો મત એવો છે કે, પ્રથમ તો કોઇને કંઈ આશાજ આપવી નહિ; અને આપી તો તેમાં કોઇને કોઇ બહાનાં બતાવીને વિલંબ કર્યા કરવો. બને ત્યાંસુધી તો વૃક્ષે ફૂલવુંજ નહિ; ફૂલવું તો સહજે ફળવું નહિ અને ફળવું તોપણ એટલે ઉંચે ફળવું કે જેથી લેનારના હાથમાં થોડાંજ ફળ આવે ! વળી એ થોડાં ફળો પણ પોતાની મેળે તો કદી ગરવાનાંજ નહિ !! જ્યારે પાંડવોનો દૂત ધૃતરાષ્ટ્ર પાસે અર્ધું રાજ્ય માગવા સંબંધી સંદેશો લાવ્યો, ત્યારે કલ્પિકે ધૃત-રાષ્ટ્રને ઉપલીજ વાત સમજાવી હતી. આપણા વર્તમાન રાજકર્તા “આશાં કાલવર્તી કુર્યાત્” એ પ્રમાણે બરાબર કલ્પિકનાજ રાહ ઉપર ચાલે છે. આપણને અયોગ્યજ ગણતા રહીને તથા આશામાં ને આશામાંજ રાખ્યા કરીને તેમણે ખાસ્સાં પચાસ વર્ષ ગાળી નાખ્યાં ! અને એ પછી કંઈક આપવા લાગ્યા તેમાં પણ કેટલી બધી અડચણો !!! અમારીજ વસ્તુ અમને સોંપવામાં જ્યારે આવી દશા છે, તો પછી કદાચ પોતાનીજ કોઇ વસ્તુ આપવાની હોત તો તો કોણ જાણે શુંનું શુંયે કરત ! અસ્તુ.

આ પ્રમાણે સિંહાવલોકન કરવાથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના સમયમાં ભારતવર્ષની કેવી સ્થિતિ

હતી, તે સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. માત્ર તેના જોનાર જોઈએ.

ભગવાન કૃષ્ણચંદ્રે પોતાના લોકસંપ્રદાદ્વારા સમસ્ત સંસારને કર્મયોગમાં જોડાઈ રહેવાનો જે ઉપદેશ આપેલો છે; તે સમસ્ત સંસારને માટે મહાપ્રત્યય સુધી દીવાદાંડીરૂપ થશે. તે ઉપદેશ કેવો છે? તે નિરત્તિ અને પ્રવૃત્તિનો મધ્યમ માર્ગ છે. સંસારમાં રહીને સંસારનાં કામ કરવા છતાં પણ કેવી રીતે તેના દોષોથી અલિપ્ત રહીને મોક્ષ-સુખ મેળવી શકાય તેજ દર્શાવવાનો ગીતાનો ઉદ્દેશ છે. ભારતવર્ષનું સર્વ કાંઈ ભલે જતું રહે, પણ તેની ગીતા અને તેના કૃષ્ણ ન જાય, એટલે બસ! કેમકે:—યત્ર ધર્મસ્તત્ર કૃષ્ણઃ યતઃ કૃષ્ણસ્તતો જયઃ ॥

અથવા તો—યત્ર કૃષ્ણસ્તત્ર ધર્મઃ યતો ધર્મસ્તતો જયઃ ॥

૯—પ્રોફેસર દાવરના વિચાર

મહાભારત આધ્યાત્મિક પુસ્તકતરીકે પણ અદ્વિતીય છે. મહાભારત એ માત્ર મહાકાવ્યજ નથી, પણ ‘એન્સાઇક્લોપીડીયા’ (એટલે કે વિશ્વકોષ) પણ છે; કેમકે તેમાં દરેક વિષયને લગતું જ્ઞાન સમાયલું છે. વળી મહાભારત એ મહાકાવ્ય નહિ પણ વિરાટકાવ્ય છે. હોમરને ઇલીયડ લખવામાં પાંચ-દશ વર્ષ ગયાં, પણ મહાભારત લખવામાં તો (ભારતવાસીઓને) ૩૦૦૦ વર્ષો ગયાં છે. સંસ્કૃત સાહિત્યના યગીયામાં રામાયણ અને મહાભારત એ એક કલ્પવૃક્ષસમાન છે; કારણ કે એમાંથી જે પણ માગો તે મળશે. રામાયણ અને મહાભારતમાંના રામ અને કૃષ્ણ, એ માત્ર પુસ્તકોમાંજ રહેલી વ્યક્તિઓ નથી, પણ હિંદીઓના હૃદયમાં રહેલી જીવતીજગતી પ્રતિમાઓ છે. પવિત્ર બાઇબલ કે જે (પાશ્ચાત્ય) પ્રજાઓનું પુસ્તક કહેવાય છે, તે પણ જૂદાં જૂદાં ૬૬ પુસ્તકોનું બનેલું છે.

૧૦—કવિરાજ ન્હાનાલાલના વિચાર

રામાયણ અને મહાભારતની ભાષાશૈલી એ ભરતખંડની ભાષાશૈલી છે. હિંદની ભાષાશૈલી યુરોપ સમજી શકશે નહિ. યુરોપ દમેશો પોતાનાંજ ચરમાંથી જુએ છે. રામાયણ અને મહાભારતનાં અગાધ જળ માપવાના એ વામનજના પ્રયાસ હજી સફળ થયા નથી. મહાભારત અને રામાયણ એ સાગરસમા છે. સાગરની આજુબાજુના દેશ-પ્રદેશો નહિ બતાવે તો સાગરનું ચિત્ર અધુરુંજ રહેશે. આડકથાઓ સાગરની આજુબાજુના દેશપ્રદેશો સમાન છે. x x x સંસ્કૃત સાહિત્યમાં મહાભારત અને રામાયણ એ ઇતિહાસ છે, મહાકાવ્ય નથી. શિશુપાલવધ વગેરે મહાકાવ્યો છે ખરાં, પરંતુ સારામાં સારું મહાકાવ્ય પણ એ મહાભારત કે રામાયણની સરખામણીમાં ઉભું રહી શકે તેમ નથી. મહાભારતનાં એ પર્વથી કાલિદાસે જગવિખ્યાત શાકુંતલ લખ્યું. એક પર્વ-નળાખ્યાનમાંથી ગુજરાતનો મહાકવિ પ્રેમાનંદ જન્મ્યો. સર્જન પૂર્વે કીધું, તેનું પૃથક્કરણ પશ્ચિમે કીધું છે. ઇલીયડ અને મહાભારત વચ્ચે જમીન અને આસ્માનનો ભેદ છે.

૧૧—જગતવંદ્ય સ્વામી વિવેકાનંદજીના વિચાર

“આ વીરસપ્રધાન મહાભારત કાવ્યનાં શતાવધિ પાત્રો તથા રામાયણનાં પાત્રો, એ તો હજારો વર્ષથી ચાલ્યો આવતો સમગ્ર હિંદુ પ્રજાનો પ્રિય વારસો છે. તેમના ધર્મવિચારો તથા નૈતિક કલ્પનાઓનો પાયો એમાંજ રહેલો છે. કેમકે અહીં જોતાં રામાયણ અને મહાભારતના પ્રાચીન ગ્રંથો તો આર્યજીવન તથા આર્યબુદ્ધિવિષે માહિતી આપનારા ઉત્તમ જ્ઞાનકોષો પણ છે. પૂજ્ય ઋષિમુનિઓએ એમાં એવી આદર્શભૂત સંસ્કૃતિ આલેખી છે કે જેને માટે હિંદુજાતિ ઉપરાંત સમગ્ર માનવજાતિને પણ હવે તીવ્ર આકાંક્ષા ઉત્પન્ન થશે.

મિશ્વુની મહામળ અને માગણી*

રામાયણ, મહાભારત, વેદ, ઉપનિષદ, હરિવંશ, ભાગવત, દર્શનશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર અને વૈદિકશાસ્ત્ર વગેરેને લગતા ઋષિમુનિકૃત ગ્રંથો, એ અમૂલ્ય વસ્તુ હોવા છતાં પણ શ્રીહરિએ કૃપા કરીને તે આપણેમાટે આ યંત્રયુગમાં એટલા બધા સુગલ કરી દીધા છે કે જે તેમને માટે આપણા ગૃહસ્થાશ્રમીઓમાં પાણીના જેટલું (રોજના બે ચાર પૈસા જેટલું) પણ ખર્ચવાની ઇચ્છા પ્રગટે; અથવા અકિંચન પ્રભુપ્રેમીઓમાં વગરપૈસે પણ મેળવવાની તીવ્રેચ્છા ઉદ્ભવીને તે ધનવાનોપ્રત્યે નહિ તો પ્રભુપ્રત્યે પણ ઉંડા હૃદયથી પ્રાર્થના કરાવે; તો તેમને પણ એવા સદ્ગ્રંથ શ્રીહરિ કોઇ પણ પ્રકારે મોકલેજ મોકલે. આમ કોઇ પણ પ્રકારે આવો ગ્રંથરૂપી સન્નિમિત્ર એક વાર મેળવ્યો, એટલે તો પછી તે આપણો એવો વફાદાર સાથી અને આજ્ઞાંકિત અનુચર બની રહેવાનો કે જન્મારામુધી ન તો કાંઈ પગાર માગે કે ન તો કાંઈ અન્નપાણી માગે! તેને જ્યાં પણ ખેસાડીએ ત્યાં સમાધિનિષ્ઠ મુનિ પેરે અડગભાવે ખેસી રહે; જ્યારે પણ પૂછીએ ત્યારે આપણા પૂજ્ય પૂર્વજેની, પ્રાતઃસ્મરણીય અવતારોની અને મોટા મોટા ઋષિમુનિઓની તથા વીરવીરાંગનાઓની અત્યંત સુખકારક અને હિતાવદ એવી જ્ઞાનચારિત્રવર્ધક વાતો તેને જેવી પણ મનોરંજક અને અસરકારક વાણીમાં સોંપાયતી હોય તેવીજ આખેહુખ, મનોરંજક, અસરકારક અને અક્ષરશઃ સંભળાવવા માંડે! વળી સત્યસુખનો માર્ગ પૂછીએ ત્યારે તે પણ જુગજૂના જોગીઓનીજ કૃતિ અને વાણીમાં કહી સંભળાવે; અને માર્ગદર્શક દિવ્ય દીપકનું કે બોમીઆ મશાલચીનું કામ લેવું હોય ત્યારે તેને માટે પણ ક્ષણમાત્રનીયે ઢીલવિના તૈયાર!

આવા ઋષિમુનિકૃત ગ્રંથો એ ખરૂં જોતાં તો સાક્ષાત્ શ્રીહરિનાજ સંદેશવાહક-કામદરૂપે છે. કેમકે પરમાત્મદેવનીજ પ્રેરણાનુસાર દ્રષ્ટા મહર્ષિઓએ એ અક્ષરરેહો રચેલા છે; અને તેમ હોવાથીજ તે હિંદુગતિનો અમૂલ્ય ખજાનો, માર્ગદર્શક બોમીઓ અને વ્યવહારપરમાર્થ ઉભયને દર્શાવવાવાળો જ્વલંત દીપક બની રહેલો છે; તથા સૃષ્ટિ હયાત હશે ત્યાંસુધી પણ તે તેવોજ રહેશે. હા, જો ખજાને પણ આપણે પાખંડી ગુરુધંડાલો અને કીર્તિપ્રેમી, વાણિજ્યકુશળ કે એક આંખવાળા આગેવાનોનાજ ફંદામાં ફસી રહીએ; અને એ અનુપમ ખજાનો સ્વસ્થ પણ ખર્ચ કે શ્રમથી કાઢવા-ભોગવવા ઇચ્છીએ નહિ; ત્યાંસુધી તો સાક્ષાત્ શ્રીહરિ પણ આપણા કપાળમાં લખાયેલી દુઃખદારિદ્રી ખેડીઓ તોડવાને અશક્તજ રહેશે. કારણ કે જે જ્ઞાનચારિત્રવર્ધક ગ્રંથો સાક્ષાત્ શ્રીહરિનાજ ઉપદેશરૂપ હોય; જે ગ્રંથો વાલ્મીકિ અને વ્યાસ ઇં જેવા મહર્ષિઓએ પરમાત્માથીજ પ્રેરાઈને આપણને અનુપમ વારસારૂપે રચી આપ્યા હોય; અને જે ગ્રંથો આપણી હિંદુ સંતાનોની સેવા બજાવવાને એક પગે ટાંપી રહ્યા હોય; છતાં પણ જે આપણે તેનો લાભ લેવા ઇચ્છીએ નહિ; તો તો પછી હજી પણ આપણે ‘અકર્મીના પડિયા કાણા’ની પેઠે કર્મના ફૂટેલાજ રહેવાના! અત્યારસુધી તો થયું તે થયું, પણ હવે તો જરૂર જાગે. નહિ તો આપણું હિંદુત્વ અને હિંદુસ્તાન, આપણા પોતાના અને આડંબરી ધર્મગુરુઓના તથા મિથ્યાભિમાની અગ્રેસરોના અધુરા જ્ઞાન-ચારિત્ર અને દુર્બળ તન-મનના પ્રતાપે હવે દુઃખ અને અપ્રોગતિના એવા તો ઉંડા મહાસાગરમાં ગારત થઈ જશે કે પછી સદાકાળને માટે સત્યાનાશજ ગયું જાણજે!! માટે હવે તો આપણે આપણા હાલના બેડેખાંઓના ગુણગાનનાં થોથાં, પ્રેમલા-પ્રેમલીનાં પોથાં તથા રહિયાળી રાતોના રાગડા ત્યજી દહને આપણા તનમાં ને મનમાં મિત્રરૂપે ધુસી બેઠેલા અજ્ઞાન અને અવગુણરૂપી શત્રુઓનેજ ઓળખવાનું તથા દૂર કરવાનું શીખો; અને એ બાબતમાં આપણને તથા અન્ય સર્વને મોટી મદદ મળે તેટલા સારૂ રોજરોજ ઉંડા હૃદયથી પ્રભુપ્રાર્થના કરવા ઉપરાંત ઈશ્વરી પ્રકાશથી ભરપૂર ગ્રંથોના નિલપાઠ, સ્વાધ્યાય અને બને તેટલું અનુસરણ પણ કરવા કરાવવા તરફ ધ્યાન આપો. વળી કુળ, કુટુંબ, સગાંવહાલાં, નાતજાત અને સર્વ હિંદુ લાઘ્યહેતોમાં તેની બેટ-લહાણી કરવા કરાવવા

* આ લેખ અત્ર તરફની વાલ્મીકિરામાયણના નિવેદનમાંથી જરૂરી ફેરફાર સાથે લીધો છે.

તરફ પણ અધિકાધિક ધ્યાન આપો; કે જેથી તમારું, તમારી સંતતિનું, તમારી હિંદુન્નતિનું અને તમારા શત્રુઓનું પણ કલ્યાણ જ થાય !

મહાભારત અને રામાયણનું નામ આપણા દેશમાં સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છતાં પણ તેની અસામાન્ય મહત્તા અને ઉપકારકતાનો ખ્યાલ થોડાજ માણસોને હોય છે. વળી સ્વાર્થસાધુ ગૌરાંગો તરફના ગોટપીટીઆ શિક્ષણથી રંગાયેલો વર્ગ તો એવા અંથોને ગપસપ જેવા ગણી કાઢીને મોટે ભાગે તેનાથી દૂરજ રહે છે. એટલુંજ નહિ પણ જેમ કોઈ એક એકડા ધુંટું છોકરું એકાદ સમ્રાટના ધનવૈભવની આંકણી કરવા બેસે; અથવા તો એકાદ કાચલીવડે અમાપ મહાસાગરનું પાણી માપવા બેસે; તેમ કોઈ કોઈ તો વળી એમાંનાં અતિ અસામાન્ય, મહાન, પરમ પવિત્ર અને પ્રાતઃસ્મરણીય પાત્રોને રસ્તે જનારાં સામાન્ય માનવ જેવાંજ સમજી લઈને તેમના અમાપ જ્ઞાનચારિત્ર્યને પોતાના ક્ષુદ્રક-વેંતીઆ જ્ઞાનચારિત્ર્યવડે માપવા બેસે છે અને તેમનામાં ખામીઓ પણ શોધવા-દર્શાવવા મંડી પડે છે ! માટે આ કારણથી પણ સમર્થ વિચારકો અને અભ્યાસીઓએ આ પ્રાચીન અંથોની મહત્તા અને ઉપકારકતાનાં મુક્તકંઠે ગુણગાન કર્યું છે, તે આપણીનાં પૃષ્ઠોમાં જોડવામાં આવ્યાં છે.

વાંચનાર માનવખંડુ ! આવા અતિ ઉપકારક અંથો પરમાત્માએ પોતેજ મહાન ઋષિમુનિઓના હૃદયમાં રહીને લખાવેલા સમજાવે અને તે બદલ એ મહાન દ્રષ્ટાઓના અને મહાન પ્રભુનો નિત્યપ્રતિ હિંડા હૃદયથી આભાર માનવા ઉપરાંત એ હાથ જોડીને તેમના શ્રીચરણમાં નમસ્કાર પણ કરતા રહેજો. કેમકે આવા સ્મરણવંદનથી તમારાં હૃદય અને વર્તન અધિકાધિક ઉચ્ચગામી થતાં ચાલશે અને સમ્યક્દાનંદ શ્રીહરિની તમને કૃપા અને સહાયતા પ્રાપ્ત થશે.

હા, એટલું ખરું કે, તે આભાર મોઢાના શબ્દોવડે માનવા ઉપરાંત શુભ કૃતિઓથી પણ માનવો જોઈએ. કેમકે એમ કરવાથીજ પરમાત્મદેવની કૃપા મેળવી શકાય તેમ છે. આ શુભ કૃતિ કેવી સમજણ અને ઉદારતાથી થવી જોઈએ; તે વિષે પણ આપણા વંદનીય ઋષિમુનિઓનાં વચન-વર્તન કહે છે કે:-**યોડયં નિજપરો વેત્તિ ગણના લઘુચેતસામ્ ! ઉદારચારતાનાં તુ વસુધૈવ કુટુંબકમ્ ॥** અર્થાત્ સાંકડા મનવાળાજ ‘આ માઈ’ અને ‘આ પારકું’ એમ સમજે છે. ઉદાર ચરિત્રવાળા તો આખા જગતને કુટુંબરૂપે માને છે. માટે હે ભાઈઓ અને બહેનો ! એટલું વિશાળ તમારું હૃદય નજ થયેલું હોય, તો પછી નીચેની વાત તો ધ્યાનમાં લેજોજ લેજો.

જો દયાસાગર પ્રભુ પાસે અધિકાધિક દયા પામવી હોય, તો તમારું હૃદયપાત્ર એટલું પણ મોટું રાખશો, તેટલા પ્રમાણમાં તે પણ અવશ્ય પામી શકશો. માટે હે ભાઈ ! વધારે નહિ તો તમારાં કુટુંબી, પડોશી અને સગાંસંબંધીઓને પણ આપણા પ્રભુસાક્ષાત્કારને પામેલા ઋષિઓએ સર્વ કોઈના ભલા માટે રચી આપેલી પરમપાવની કથાઓ રોજ ધડી બે ધડી પણ નિત્યપ્રતિ વાંચવા-સંભળાવવાનો લાભ મળે તેમ કરજોજ કરજો. કેમકે એ કથાઓ આપણા મહાન પૂર્વજો, અવતારો અને પ્રાતઃસ્મરણીય વીર વીરાંગનાઓને લગતી છે; અને આપણા હૃદયને જ્ઞાનચારિત્રના રંગમાં રમાડીને નિર્મળ તથા પવિત્ર બનાવનારી છે. આવી ઉત્તમ કથાઓમાં વર્ણવાયેલાં ઉત્તમ જ્ઞાનચારિત્રની કદર, ઇચ્છા અને પ્રાપ્તિ કરવાની જરૂર પ્રત્યેક શ્રોતા અને વક્તાને પોતાના પંડ માટે પણ થોડીધણી જણાશેજ. કોઈપણ માનવ એવું તો નજ માની રાખે કે, અમારા જેવાંથી તે કાંઈ એ કથાઓમાં વર્ણવેલા પાત્ર જેવા થવાય ! અહીં તો એ વિષે લખવું પણ કેટલું ! ટુંકામાં એજ કે, જે પણ માનવો સાચા મનથી જેવું પણ થવા કે મેળવવા ધારે, જેવું પણ વિચારે, જેવું પણ પ્રાર્થે, તેવું તેઓ પણ જરૂરજ પામી શકે છે અને તેવાં જરૂર બની શકે છે. માટે હે પુરુષ રામ ! હે સીતામૈયાનાં વારસ સ્ત્રી-માતા ! હે ઋષિમુનિઓનાં શુભ સંતાન ! તમારા પૂર્વજોના ગુણ ગાવા-સંભળવામાં જરા બની તો જુઓ ગુલ્તાન ! હે બહેન અને ભાઈ ! જરા સાંધી તો જુઓ એ આપણા સમર્થ પૂર્વજો સાથેની સાચી સગાઈ ! આર્યત્વ અને હિંદુત્વનાં મુકુટમણિ અને ઋષિમુનિનાં પણ હૃદય હરી લેનાર એવા તેમના ગુણચારિત્રના ઉત્તમ વારસાને મેળવવા તરફ જો તમારું કાંઈ પણ ધ્યાન હોય; તમારા પૂર્વજોપ્રત્યે કાંઈ પણ માન હોય; પોતાને અને પોતાના ઘર, કુટુંબ ઇત્યાદિ ઉન્નત કરવા-કરાવવા તરફ કાંઈ પણ તાન હોય; સાચી ઉન્નતિ અને સાચા સુખનું કાંઈ પણ ભાન હોય; તો તો જરૂર તમે આ મહાભારત અને રામાયણરૂપી રત્નખાણમાંથી તે સત્ય-સુખપ્રદ વારસાને શોધજો-સાધજો અને-માણજો-માણાવજો.

શ્રીમહાભારત અને રામાયણ વાંચી-વંચાવીને, ગાંધ-ગવરાવીને અને સાંભળી-સંભળાવીને તમારાં રામેરામમાં-અણએ અણમાં સાચું આર્થત્વ-હિંદુત્વ-જગી ઉઠે, અને તે ધરનાં તેમજ બહારનાં માનવોમાં રેલાય; વાણીવર્તનમાં વર્તાય તથા ગરીબમાં ગરીબ અલણેમાં પણ તે ફેલાય તેમ કરજો કરજો. આ મેલાધેલા લિક્ષ્મીની તમારાપ્રત્યે એજ મુખ્ય લિક્ષા છે. ભારતવાસી કહેવાયા છતાં તમે શું એક યાચક-લિક્ષાર્થી-ને પાછો વાળશો ? ટુકડામાંથી પણ ટુકડો આપ્યા વિના એક લિક્ષુને પાછો કાઢવાથી તો તે તમારું-ગૃહસ્થાશ્રમીનું-એકકું કરી રાખેલું પુણ્ય પોતાની સાથે લેતો જાય છે, એ તો ખબરજ હશે; પણ ધીરજ રાખજો. આ લિક્ષુ કાંઈ ગાંડા ગુરુનો ચેલો નથી કે અનંત ઐશ્વર્યના સાગર શ્રીહરિએ સર્વ કાંઈ માટે તથા સદાકાળ માટે ખુલ્લું રાખી મૂકેલું દિવ્ય સંપત્તિનું સુલભ સદાવ્રત મેળવવાનું મૂકી દધેને તમારા દૂબળા-પાતળા પુણ્યને લઈ જાય ! એ તો ઉપલી લિક્ષા તમોપ્રત્યે એટલાજ માટે યાચે છે, કે જેથી તમને પોતાને પણ એ અખૂટ અને સર્વોપરિ અળનો જ્ઞાત થાય, મેળવવાનો યત્ન સેવાય અને પ્રાપ્ત પણ થાય. વળી એટલુંજ નહિ પણ અલારે તમે સુખને નામે દુઃખનેજ જે અધિકાધિક ઇચ્છી તથા સેવી રહ્યા હો; તે તમારી ભૂલ એવી તો ભાગી જાય કે જેથી સાચું સુખ શું છે અને ક્યાં છે, તે પણ તમને સત્તર સમજાય; અને દુઃખમાત્રની આત્યંતિકા નિવૃત્તિપૂર્વક પરમ સચ્ચિદાનંદમય અક્ષરધામની-મોક્ષપદની સદાસર્વદા માટે પ્રાપ્તિ થાય.

પણ લિક્ષુ તો ખોખામાં માગે-ઝાળીમાં માગે-પાત્રમાં માગે ! ખતાવ તે તારી પાસે છે ?

સંજ્ઞન મિત્ર ! જરૂર જાણજો કે, તમારા પોતામાં અને સર્વ કાંઈમાં જે હૃદય છે, તેજ આ લિક્ષુની ઝાળીઓ છે-પાત્રો છે-ખોખા છે. કેમ, હવે તો તેમાં કાંઈ સારું સારું ચપડી-મૂડી નાખવાની મહેરબાની કરશો ને ! જગદીશ્વર તમને જ્યારે રોજરોજ સાંક સાંક ધડી જેટલી અમૂલ્ય અક્ષિસ આપે જાય છે; તેના નોકર સૂર્ય, ચંદ્ર, પ્રકાશ ઇત્યદિય પણ તમને પ્રાણતત્ત્વની, અન્ન-પકવાનની અને જળ, વાયુ વગેરેની અસાધારણ પ્રમાણમાં રોજ રોજ મદદ મળ્યે જાય છે; તો શું એ ૬૦ ધડીમાંથી રૂપિયે આની-અર્ધી આની જેટલો ખે-ચાર ધડી સમય, પણ આ યાચકની તમારે ત્યાં મૂકી રાખેલી ઝાળીઓમાં જ્ઞાનચારિત્રામૃત સિંચવા ખાતે નહિ આપી શકે ! અમારા અલારના જાણીતા દેશસેવકો તો-ઈશ્વરે જેમને માત્ર નિમિત્તભૂતજ બનાવી રાખેલા છે એવા બાલ્યશત્રુઓ તરફ અને બાલ્યધનનીજ તરફ ભાળી રહ્યા છે. આંતરશત્રુઓ તરફ, આંતરિક વ્યાધિઓ તરફ અને તે સર્વનાં મૂળ-ખીજ-રૂપ એવા અજ્ઞાન તથા વિપરીત જ્ઞાનસુધી તો તેમની ખુદ્ધિ પહોંચી વળે અને આચરણમાં ઉતરે ત્યારની વાત ત્યારે ! ખીજું ગમે તેમ હોય, પણ એવા આગેવાનો અને ધર્મગુરુઓના હૃદયમાંથી સ્વાર્થકુશળતા અને ઉપલક યોગ્યતાઓ તથા યોજનાઓ ધ્યાયનમઃજ થાય; અને તેને ઠેકાણે આંતરિક શત્રુને સંહારવાવાળાં સાચે-સાચાંજ ક્ષાત્રબળ અને બ્રહ્મબળનાં તેજસ્-ઓજસ્ સત્તર જગી ઉઠે તોજ દહાડો વળે. 'મોટાભા' પણાનાં મિથ્યાભિમાન દેશને દબાવતાં-ભમાવતાં-અટકીને હવે તો જ્ઞાન-ચારિત્રના ઉંડા મહા-સાગરમાં ડૂબી મરે તોજ સારું થાય. પ્રભુ હવે એવી તેવી પણ આશા-ઉમેદ આપીજ રહ્યા છે. કેમકે ઈશ્વરી કૃપાના કેમળ અંકુરસમા રામલક્ષ્મણ જેવા બાળક લાલોના અને વ્યાસ-વસિષ્ઠ-નાંરદ-વિશ્વામિત્ર અને શુક-જનક જેવા ભાવિ ઉપકારક ગૃહી-ત્યાગીઓના ચળકતા ચહેરાઓ હવે ઉગતા-ખીલતા હોય એવું પણ કોઈ કોઈ સ્થળે દેખાય છેજ. પ્રભુ કરે ને વર્તમાન સમાજ-સેવકો પણ પ્રથમ પોતાને પરમાત્મદર્શી બનાવે, કે જે મૂળભૂત યોગ્યતા આવે તોજ તેઓમાં દેશદશાના જડમૂળસુધી અને આખા ઉપાયો સુધી પહોંચી જવાનું સાચું બળ આવી શકે તેમ છે.

વાંચનારપ્રત્યે પુનઃ પણ એજ કહેવાનું કે, તમે પણ તમારી આસપાસનાં બાળક, સ્ત્રી, વૃદ્ધ, અલણ વગેરેને મહાભારત અને રામાયણ જેવા ધર્મગ્રંથ રોજ રોજ થોડે થોડે પણ બનતા પ્રકારે વાંચી સંભળાવશો, તો તેમનામાં ધર્મનીતિના ઉચ્ચ સંસ્કારો પડવા સાથે તમારું પોતાનું પણ ધણું ધણું ભલું થશે; અને કોઈવાર પવિત્ર પ્રેરણાપી વિજળી ઝળકતાં નજરોનજર પણ તે પુણ્યનો ઢગલો જોઈને તમે આશ્ચર્ય પામશો.

પણ ભાઈ ! કદાચ એટલું પણ કરવું ન બને કે ન રહે, તો આમાંનાં ચિત્રો અને તેની નીચેની થોડી થોડી લીટીઓ તો જરૂર ઐરાંઝોકરાં વગેરેને બતાવજો સંભળાવજો; અને તે ઉપર-થી માણસે શું બોધ લેવો ધટે, શું કરવું ધટે, શું ન કરવું ધટે, તે વગેરે પણ સમજાવવા તરફી

હેને. શું આ ભિક્ષુને આવા પ્રકારની-૬૦ ઘડીમાંથી છેવટ ઘડી જે ઘડીની-પચીસમા પચાસમા ભાગની-પણ ભિક્ષા નહિ આપો ? પ્રભુ તમારું કલ્યાણ કરો !

હે વાંચનાર ભાઈબહેનો ! ઉપલી બાબતમાં એટલું જરાતરા તો શું, પણ જો તમે ધારી-આદરી બેસો તો તો તમે એટલું બધું કરી શકો-આપી શકો-કે જેથી શ્રીહરિનું સર્વસ્વ તેના બદલામાં પામી શકો; અને સાક્ષાત્ શ્રીહરિના જમણા હાથ જેવા પરોપકારી પણ બની શકો એમાં સંશય નથી. માટે અમારાથી શું બને ? એવું જરાપણ ધારતા નહિ. જુઓ, જરા કાન દબને સાંભળો. તે પરમપિતા અને જગદંબા મૈયા વદી રહ્યાં છે કે:-“ હે ભારતમૈયાનાં પુત્રપુત્રીઓ ! તમારી સહાયમાટે અમે સદાકાળ તમારી પૂરે એકપગે બગાં છીએ. અમોએ તમારેમાટે અને સર્વ કોષને માટે સર્વ પ્રકારના ઐશ્વર્યનાં અને સંપૂર્ણ જ્ઞાન-ચારિત્રનાં સદાવ્રત સદાને માટે ખુશ્તી રાખ્યાં છે. દુઃખજ એ છે કે, અમો પાસે આટઆટલી અખૂટ સંપત્તિ છતાં પણ તેના ઇચ્છુક-યાચક તો હજારો-લાખોમાં માત્ર કોઇકજ હોય છે ! માટે અમારું માનો તો હજી પણ જાગો, ઉઠો, અને તમારાં અમો તરફનાં બારીબારણાંને-અમારી છેક નજીકમાં આવેલા તમારા હૃદયદ્રારને-તરતજ સાફ સુતરાં અને ખુશ્તી કરી નાખો ! તમે અત્યારસુધી વગરસમજ્યે એ દ્વાર નાહકનાં વાસી રાખ્યાં છે; તે જો હવે પણ તમે કંઈક સમજી થયા હો તો તરતજ ચારે તરફથી ખોલી નાખો; કે જેથી અમારા જ્ઞાનચારિત્રચરિત્રી પ્રકાશને તમે સારી પેઠે પામી શકો; અંધકારને લીધે ઘૂસી ગયેલાં ચામાચીટીયાં, કીટીમંડાડી, સાપવીંછી વગેરે આપોઆપજ ભાગી જાય; આંતરિક આરોગ્યની પવિત્રતા વધતી જાય; અને અમારો સાક્ષાત્કાર સાધી સચ્ચિદાનંદમય બનાય ! ! હે બંધુ અને બહેન ! જો આ સર્વ સમજવા-આચરવા જેટલું જોર તમને તમારામાં ન દેખાતું હોય, તો પછી અંદર અંધારામાં રહીને પણ જરા અમો તરફ ચિત્ત તો ફેરવો ! અને જરા સાચા ભાવથી તો પોકારો ! એટલે એટલું કળ-બળ તો તમારાં હૃદયકપાટ બંધ છતાં પણ અમે મોકલી આપીશું, કે જેથી કરીને તમે તમારાં બારણાં ઝટ ખોલી શકો; અંધકાર વગેરેને તગડી શકો તથા પરમ સત્યનો પ્રકાશ પામી અમારાં પણ દર્શન મેળવી શકો ! માટે જરા અમો તરફ સાચા મનથી વળી જુઓ અને પછી જોઇ લ્યો કે તમારે માટે અમારી પાસે કેવું કેવું અને કેટકેટલું અખૂટ ઐશ્વર્ય ભરેલું છે ! તમે આ પણ સાંભળ્યુંજ હશે કે, ખુદા મહેરબાન તો બંદા પહેલવાન ! અર્થાત્ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ, એમાંનું જે કાંઈ પૂર્ણ વિશ્વાસથી અને હક્કદાવાપૂર્વક તથા અનન્ય-ભાવથી અમારી પાસે જે કોઈ યાચે છે; તે સર્વ કાંઈ અવશ્યમેવ મેળવી શકે તેમ છે. જુઓ, ગીતામાં હું દુઃખીજનોને તથા દુનિયાઇ પદાર્થના પ્રેમીઓને પણ-જો તેઓ મહારાજ યાચક બની રહે તો-મારા ભક્તમાંજ ગણું છું. શું તમારી પાસે તીવ્ર ઈચ્છા પણ નથી ? જો ના હોય તો તે પણ માગી લ્યો ને ! તે પણ મળશેજ ! ! માટે ભાઈ મારા ! આવું તેવું પણ સમજી જાણો, માગી જાણો અને મેળવી જાણો ! ”

પરંતુ સાચા જિજ્ઞાસુ-મોક્ષાર્થીને માટે મહાન ઋષિમુનિઓ નીચેની પણ એક ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી વાત સૂચવી ગયા છે કે:-

અભિમાનં સુરાપાનં ગૌરવં ઘોર રૌરવં । પ્રતિષ્ઠા સુકરી વિષ્ઠા ત્રિણીં ત્યક્ત્વા સુખી ભવેત્ ॥

અર્થાત્ મોક્ષજિજ્ઞાસુએ તો હું આવો છું, તેવો છું, અમુક છું, તમુક છું, એવા અભિમાનને મદિ-રાપાનજ સમજવું; ગૌરવને ઘોર રૌરવ નરક સમજવું; અને લોકપ્રતિષ્ઠા-લોકકીર્તિને શ્વાનવિષ્ઠા સમજવી. આ પ્રમાણે એ ત્રણે લૌકિક પદાર્થોને પ્રભુના માર્ગમાં અંતરાય નાખનારા સમજીને માનવ જ્યારે એનો ત્યાગ કરે છે; ત્યારેજ તે સાચું જ્ઞાન, શ્રેષ્ઠ બળ અને અટલ-અનુપમ સુખ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. હા, આ જગતમાં એવા પરમ સત્યના પ્રેમી તથા અનાત્મ વસ્તુસ્થિતિના વિરક્ત માનવ તો હજારો લાખોમાં કોઈકજ હોય છે; અને એવું હોવાથીજ સાચા સંતોએ સામાન્ય જન-વર્ગને ‘ દિવાની દુનિયા ’ કહી છે. દિવાનાપણું એનું નામ કે કંઈકનું કંઈક ભાસે, કંઈકનું કંઈક બોલે. આમ હોવાથીજ લાખો-કરોડો માનવો ગમે તેટલી સ્તુતિ કે નિંદા કરે, તોપણ ઘણે ભાગે તે સાચી માહિતી અને સમજણવિનાનું તથા મોટે ભાગે ફોનોગ્રાફની જડ થાળીઓના શબ્દો જેવુંજ હોવાથી તેને વજન આપીને તેનો ઉત્તર આપવા જેવું, કે હર્ષ-શોક કરવા જેવું હોતું નથી.

એક સંત પુરુષ હીકળ કહી ગયા છે કે:—

નારાયણ તું કર્મ કર, કહ્યા કરેગે કૂંડ; સ્તુતિ નિંદા જગત કી, દાનાં કે સીર ધૂર.

ઋષિમુનિઓના ગ્રંથોમાં તેમનો જે સીધો અને આડકતરો ઉપદેશ સમાયલો છે; તથા અનેકાનેક ઋષિ, મુનિ, રાજર્ષિ, ભક્ત અને વીરાત્માઓનાં જે ચરિત્ર અપાયલાં છે; તેને માટે આટલું તો જરૂર વાંચનાર-સાંભળનારના ધ્યાનમાં રહે કે, એમાં લોકોને હરામના રોટલા ખાવા-વાળા ગંજેરી-ભંજેરી કે પાનતમાકુ ખાધ પટિયાં પાડવાવાળા ખાવા ખનાવવાનો જરા પણ હેતુ નથી. હેતુ માત્ર એજ છે કે, ચાર વર્ણ કે ચાર આશ્રમ પૈકી જેને જે પણ માફક હોય, પ્રાપ્ત હોય, કે ખનવું હોય; તે માત્ર ઉપર ઉપરથી નહિ ખનતાં જેવો બહાર તેવોજ અંદર અને અંદર તેવોજ બહાર ખનીને રહે. વંધુ ન બને તો એકાદ પગથિયું તો તે જરૂર ચઢે. અર્થાત્ પામર કોટીનો-એટલે કે ધર્મનીતિવગરનો-હોય તો વિષયી કોટીનો, એટલે કે ધર્મ અને નીતિપૂર્વક મેળવવા-ભોગવવાવાળો બને; વિષયી હોય તો વારંવાર જન્મમરણ અને સંયોગવિયોગ વગેરેનાં દુઃખ જેથી સદાને માટે દૂર થઇ જઈ પરમ સમિચ્છાનંદપદની પ્રાપ્તિ થાય એવા મોક્ષપદનો જિજ્ઞાસુ (મોક્ષેન્દ્રુ) બને; અને મોક્ષેન્દ્રુ હોય તો જીવન્મુક્ત, એટલે કે પ્રાણીમાત્રનો સર્વોપરિ સેવક બને.

રામાયણ અને મહાભારતની વિશેષતાજ એ છે કે, પ્રત્યેક વર્ણ, પ્રત્યેક આશ્રમ અને પ્રત્યેક કક્ષાવાળા માનવની નિષ્ઠા અને કર્મ કેવાં હોય છે તથા તેનાં કેવાં પરિણામ આવે છે; ઉન્નતિ-પરાયણ માનવો કેવા ઉત્તમ લાભ મેળવે છે અને કનિષ્ઠ કોટીના માનવો કેવી દુર્દશા પામે છે; નીતિ એટલે શું અને અનીતિ એટલે શું; ધર્મ એટલે શું અને અધર્મ એટલે શું; કરવા જેવું શું અને ન કરવા જેવું શું; પ્રાપ્ત કરવા જેવું શું અને તજવા જેવું શું; બંધ એટલે શું અને મોક્ષ એટલે શું; સદ્ગુણ એટલે શું અને દુર્ગુણ એટલે શું; એવી એવી સર્વ બાબતોનાં ચિત્ર એમાં આવે છે; અને તે પણ માત્ર ઉપદેશવાક્યોથી નહિ, પરંતુ તે તે પ્રકારના થઇ ગયેલા માનવોનાં જીવતાં જગતાં શબ્દચિત્રોરૂપે એમાં મહર્ષિઓએ એવાં તો સરસ ચિત્રી બતાવ્યાં છે, કે જેથી શ્રોતા-વક્તાઓ ઉપર તેની આબાદ અસર થાય અને તેઓ અધોગતિના માર્ગ છોડી દઈ સત્ય ઉન્નતિ તરફ વળે.

જેમકે એક ઉત્તમોત્તમ કુટુંબ કેવું હોઇ શકે? પિતા અને માતા, પતિ અને પત્ની, ભાઈ અને ભોળાઇ, ગુરુ અને સેવક, ઈત્યાદિ પાત્રો ગૃહસ્થાશ્રમમાં કેવાં ઉત્તમ હોવાં શક્ય અને આવશ્યક છે? તે વિષે તે તે પ્રત્યેક પાત્રનાં ઉત્તમોત્તમ શબ્દચિત્ર શ્રી મહાભારત અને રામકથા-દ્વારા અપાયેલાં છે.

હે વાંચનાર બંધુ! આવા મહત્વના ગ્રંથ વાંચવા-સાંભળવાની ઇચ્છા કોને ન થાય! પરંતુ દેશની દશા અત્યારે એવી થઇ પડી છે કે ઇચ્છા ગમે તેટલી હોય પણ ખર્ચની સગવડ હોય નહિ એવા પણ અનેકાનેક સંજ્ઞાનો હોય છે; અને એવું હોવાથી ઉદારાત્માઓમાટે તો એ પણ પરા-પકાર કરવાની એક ઘણીજ સરસ તક છે. માટે જે પણ સંજ્ઞાનોના હૃદયમાં આવા ઉત્તમ ધર્મ-ગ્રંથોને દાન, ભેટ કે લક્ષણીતરીકે આપવા અપાવવાની અને પોતાની લક્ષ્મી તેમજ ખુદિને સફળ કરવાની હોશ પ્રકટે; જે પણ સંજ્ઞાનોને ધન મેળવવામાં રહેલાં અનેક પાપ અને નર્કને ધોતા રહેવાની કાંઇપણ અછલ રહેલી હોય; અને જેમના મનમાં ધન, ધામ ઈન્દ્રિયાનું ત્યાં પડયું મૂકીને માત્ર પ્રપંચનીજ પોટલીસહિત નર્કધામમાં સીધાવી જવાને બદલે દાનપુણ્યની પોટલીઓ અગાઉથીજ મોકલી આપવાની, અને પછી જ્યારે પણ શરીરમાંથી નીકળવું પડે ત્યારે સુખપૂર્વક અને સીધેસીધું સ્વર્ગધામમાંજ જઇ વસાય એવી ગોઠવણ અત્યારથીજ કરી રાખવી હોય; એવા ખુદિમાનોનેજ માટે આ સલાહ-સૂચના સમજવી. જેઓ ‘મુખમે’ રામ બગલમે છુરી’ એના જેવા સેતાનના સરદાર હોય; જેઓ ધોળે દિવસે ધન લૂંટી રહ્યા હોય; જેઓ પરદેશી લૂંટારાઓને દલાલી, નોકરી, વેપાર, વગેરેરૂપે મદદ કરી રહ્યા હોય; તેઓ તો જ્યાંસુધી એકવાર નર્કવાસમાં પહોંચી જઈને દીર્ઘકાળસુધી ધગધગતી અગ્નિજ્વાળામાં સેકાયા કરવાનો લાભ (!) અનુભવે નહિ; ત્યાંસુધી સાક્ષાત્ બ્રહ્માનું પણ સાંભળે તેમ નથી, પછી આ લખનાર જેવા અવગુણસાગરનું તો સાંભળેજ કોણ! આપણા નિર્ધન દેશમાં અત્યારે ગમે તેટલાં દુઃખદારિદ્ર વરસી રહ્યાં હોય અને પરાપકારની ગમે તેટલી ઉત્તમ તકો પડેલી હોય; છતાં પણ જેઓને તે તકોનો લાભ લેવાની વૃત્તિજ ન ઉદ્ભવતી હોય, તેમને માટે તો એજ કહી શકાય કે ભગવાન તેમના ઉપર દયા કરે!

મિય વાંચનાર! સંભવ છે કે, તું પોતે પણ નિર્ધન હોય. પરંતુ એથી ધનદાન ન કરી

શકે તો સમયદાન તો કરી શકે ખરોતે ! માટે એ રસ્તે પણ આ ગ્રંથો અમલ્ય તેમજ લણેલા મળુરો, ખેડુતો, અંત્યજને અને બાળકોને તથા યુવકો અને વૃદ્ધોને વાંચી સંભળાવવાનો માર્ગ તારેમાટે તો બહુજ સરસ છે. કેમકે આ પ્રકારનું કામ તો સેંકડો-હજારો ને લાખોના દાનથી પણ વધારે મહત્ત્વનું છે. વળી એથી તો તારે માટે એક પંથ ને દો કાળ જેવું થશે. એક તો એથી કરીને ખીજાઓનાં હૃદયોમાં ઉત્તમ સંસ્કારો રોપવા-સીંચવાનું શ્રેય મળે છે; અને ખીજું એ કે, એમ કરનારનું પોતાનું હૃદય તો વળી શ્રોતાઓ કરતાં પણ વધારે સંસ્કારી અને પવિત્ર બનતું ચાલે છે. હા, એ કામ નિષ્કામલાભથી બજાવવું જોઈએ એટલું તો ખરું.

ધનધામનાં લોભલાલચ, માનવહૃદયને પાપપ્રપંચમાં પણ એવાં ડૂબાવી દે છે; ધર્મનીતિથી એવાં તો બ્રષ્ટ કરી મૂકે છે; કે તેમના હૃદયમાં સાચી લાગણી, સાચી દયા, સાચી સત્યની ભૂખ, સાચું સત્ય-પાલન, સાચી સરળતા કે પોતાની ઓછપને કબૂલ કરવા જેટલું હૃદયબળ તેનામાં રહેવાજ પામતું નથી. વળી તે અવગુણોને સહગુણ માનીને એવાજ મિત્રો અને નોકરો શોધી લે છે કે જેથી કરીને તે મોટરે ચઢીને કે પાપરૂપી ભારે પૈડાતળે ચગદાઈ પીસાઈને સીધેસીધો રૌરવ નરકમાંજ સીધાવી જાય ! અલબત્ત, પામરો પણ કાંઈ એટલા બધા નીચ હોતા નથી. હિંદૂભૂમિમાં અવતરવાને લીધે પણ મરણ અને નરકના ભાવિ ભય કોઈ કોઈવાર તેમને પણ સતાવી જાય; એટલી યોગ્યતા તો ઘણાખરા પામરોમાં પણ રહેલીજ હોય છે; અને તેથી કરીને તેમને પણ જો કોઈ છાપરે ચઢાવનાર, નામ કોતરાવનાર કે મોટાભા બનાવનાર વગેરે મળી જાય; તો તો વળી થોડું ધણું ધન પણ આપેજ આપે ! જેઓ આવી રીતે લોકકીર્તિ માટે પણ થોડું ધણું ખર્ચી શકે છે; તેમનું હૃદય પણ પૂરું નહિ તો અધુરું પધુરું પણ જો વિષયી કોટીનું હોય; અને આની બેઆની જેટલું પણ જિજ્ઞાસુ કોટીનું હોય; તો તો તેવાઓને પણ ઋષિમુનિઓનાં ઉત્તમોત્તમ જીવનકથન પસંદ પડ્યા વિના રહેતાંજ નથી. વળી કેટલાકોને તો તે એટલાં બધાં ગમી જાય છે કે જેથી કરીને તેમનું જીવન દિવસાનુદિવસ ફેરવાતું ચાલીને પરમ ઉન્નત પણ બની રહે છે !

ઉપલી સમજણથીજ આ સંસ્થાદ્વારા મુખ્યત્વે ધર્મનીતિના ગ્રંથો નીકળે છે અને ઉપર જે બે કાવ્ય-વચન ટાંકેલાં છે, તે પણ એવાજ સજ્જનોમાટે છે. માટે તે ઉપરથી કોઈએ એમ ન સમજવું કે, પોતાની પ્રતિષ્ઠા-ગૌરવ-નામના-કે કીર્તિને ખાતર પણ જેઓ દાનપુણ્ય-લોકસેવા-રાષ્ટ્રસેવા ઇત્યાદિ કરતા હોય, તેમનો વિરોધ કે હલકાઈ કરવાનો અહીં જરાપણ ઉદ્દેશ છે. ઉદ્દેશ જો કાંઈ પણ હોય તો તે એજ છે કે, તેઓ જે કાંઈ રૂકું કરતા હોય તે વધારે સમજણથી, વધારે કાળજીથી અને વધારે આવડતથી વિચારે તથા આચરે; અને જેઓ ભારતવાસીઓપર જામી ગયેલાં દુઃખનાં અનેકવિધ ઝાડ-કે જેની ઉપર પત્ર, પુષ્પ અને ફળ પણ ફાલી રહ્યાં છે; તેનેજ-ઉપર ઉપરનાં અનિષ્ટોનેજ-માત્ર ચૂંટી નાખવા પાછળ મંડી પડ્યા હોય; તેઓ તેજ મહેનતનો અને તેજ ઉચ્ચ વૃત્તિનો ઉપયોગ તે વૃક્ષોનાં જડમૂળનેજ ખોદી કાઢવા પાછળ કરે ! **અસંગશસ્ત્રેણ દૃઢેન છિત્વા !**

કોઈ એમ કહે કે, રામાયણ અને મહાભારત ઇત્યાદિ મહાન ગ્રંથો દેશમાં વિષમાન હોવા છતાં પણ ભારતવાસીઓની દુર્દશા કેમ શરૂ થઈ અને અત્યાર સુધી કેમ ટકી રહી છે ? ઉત્તર સ્પષ્ટજ છે કે, એવા ગ્રંથોમાં દર્શાવેલા અનુભવસિદ્ધ આચારવિચાર (જ્ઞાન-ચારિત્ર્ય) ઘટતાં ચાલવાનુંજ એ પરિણામ છે. ધરમાં પુષ્કળ ખજાનો હોવા છતાં પણ તેનાથી અજ્ઞાત મનુષ્ય “અન્ન, અન્ન” કરતો મરી જાય; અથવા તો તે ખજાનાનો દુરુપયોગ કરીને કોઈ એ કરતાં પણ ખૂરે મોતે મરે; તો તેમાં પણ એ ખજાનાનો દોષ તો નજ કહી શકાય; એવુંજ આર્યગ્રંથોવિષે પણ સમજવું, પરંતુ તેની સાથે આ વાત પણ ભૂલવાની નથી કે, ઘડી ઘડીને પણ એ જ્ઞાન-ચારિત્ર્ય જેટલા પ્રમાણમાં કાયમ રહી શક્યાં છે; તે પણ એ મહાન આર્યગ્રંથોનો અને પૂર્વજોનો જ પ્રતાપ છે. એમના પ્રતાપેજ ભારતવર્ષ ભારતવર્ષતરીકે અને હિંદુજાતિ હિંદુતરીકે અત્યાર સુધી હયાતી ધરાવી શક્યાં છે; અને નહિ તો અન્ય અનેક પ્રાચીન પ્રજાઓની પેઠે હિંદુજાતિ પણ નામશૂન્ય બનીને આજે મુસલમાન કે ખ્રિસ્તીપદનેજ શોભાવતી હોત !

અફસોસની વાત છે કે, અન્ય કેટલીક ઉપકારક બાબતોની પેઠે રામાયણ, મહાભારત, ઓખાહરણ વગેરેની કથાઓ પણ અનેક પ્રકારના લલિત રાગોમાં ગવાતી સાંભળવાનું ભારતવાસી-

આમાં બોધું થતું ચાલે છે અને તેથી તેવી કથાઓ લલકારીને ગાઇ સંભળાવનારા સુયોગ્ય ઉત્સાહી વ્યાસદેવતાઓ પણ ઘટતાજ ચાલે છે.

એજ પ્રમાણે આપણા પ્રાતઃસ્મરણીય સંતમહાત્મા અને કવિવરોનાં રચેલાં અનેક પ્રકારનાં જ્ઞાનચારિત્ર્યવર્ધક આખ્યાન, ભજન, ઘોળ, ગરબી, ગરબા, રેખતા વગેરેને પણ અસરકારક રીતે ગાઇ સંભળાવનારી વ્યક્તિઓ તથા ભજનમંડળીઓ દિવસાનુદિવસ ઘટતીજ ચાલે છે; અને જે જાણ છે તેની જગ્યા મોટે ભાગે ખાલીજ રહે છે.

જંબુસર તાલુકાના સારોદ ગામમાં આજથી ૭૫-૧૦૦ વર્ષપર એક કદાવર અને બળવાન બાંધાવાળા ભટ્ટજી હતા. તેઓ ઓખાહરણની કથા, પગે ધુધરા અને ફેડે નરધાં બાંધીને તેના લલિત રાગોમાં એવી તો સરસ રીતે ગાતા, કે શ્રોતાઓ ચિત્રવત્ બની રહેતા અને તેમનાં હૃદય આનંદ તથા ઉત્સાહથી ઉછળી રહેતાં.

એજ ગામમાં વહોરા પટેલોમાં “સુલેમાન ભગત” તો હમણાંજ થઇ ગયા. આ લખનારને નાનપણથી અનેક વ્યાસોના મુખથી કથાવાર્તાઓ શ્રવણ કરવાનું સૌભાગ્ય મળ્યા કરેલું; પણ એજ ઓખાહરણ કે ગિરધરકૃત રામાયણ જ્યારે સુલેમાન ભગત એક હાથમાં તંબુરો અને બીજા હાથમાં મંજીરા લઇને તથા એક તરફ નરધાં વગાડનારને અને બીજી તરફ સારંગીવાળા ભરથરી-ને સાથે ખેસાડીને પોતાના પહાડી રાગથી ગાતા, ત્યારે તો હદજ વળતી! એ લેહ, એ હલક, એ જોશ અને એ અસર અજબજ હતી. ભગત પોતે પણ તે ગાતા ગાતા આમતેમ ડોલ્યા કરે અને શ્રોતાઓ પણ ડોલ્યા કરે! હિંદુઓનાં ઘર અને દેવમંદિરમાં તો એમનાં કથાકીર્તન થતાંજ; પરંતુ મુસલમાન કામથી વસેલા મહોલ્લામાં અને એજ કામના એક પટેલના મ્હોટા મેડા ઉપર પણ એ ભગતની ઓખાહરણ વગેરેની કથા એવીજ છટાથી ચાલતી અને ત્યાં પ્રાયઃ એજ કામના શ્રોતા એટલા બધા એકઠા થતા કે પગ મૂકવાની પણ જગ્યા રહે નહિ !

એજ ગામમાં લંગીની કામમાં ‘ભોજીઓ’ કરીને એક ઉંચો પડછંદ અને મજબૂત બાંધાનો વૃદ્ધ હતો. એ માણસ રાત્રે જ્યારે વાર્તા માંડતો, ત્યારે વચમાં વારંવાર જોસમાં આવીને ઉભો થઇ જાય, અને જાણે તે પોતેજ તે વાર્તાનું કોઈ એક અસામાન્ય પાત્ર હોય એવોજ મુરલીમ શ્રોતા-ઓને પણ ભાસ થઇ આવી તેઓનાં હૃદય રસથી તરબોળ બની જાય !

દશેક વર્ષપર અમદાવાદમાં સાધુચરિત ગણેશ ગોપાળ પંડિતના મકાન પાસે સસ્તા સાહિત્ય-નું કાર્યાલય હતું ત્યારે તેમને ત્યાં કોઈ આઘેડ વયના ખારોટ ઉતરેલા. એક રાત્રે કાર્યાલયમાં આવીને તેમણે બે ત્રણ કલાક સુધી એક વાર્તા સંભળાવી હતી. શી વર્ણનશક્તિ અને શી રસ જમાવવાની ખુબી ! વાર્તામાં વચ્ચે પ્રસંગ આવતાં એકવાર તેમણે એક હોકારો કરેલો, તે તો જીંદગીસુધી ભૂલાય તેમ નથી. ‘આલના ગાલ છૂટે’ એવી ઉપમા કવિજનો આવા ભટ્ટ ચારણાદિ કથાવાર્તા કહેનારાઓના હોકારાને આપે એમાં જરાપણ નવાઈ નથી.

એજ પ્રમાણે ભીમની વાત કહેતી વખતે ભીમના લાવમાં આવી જાય; સહદેવની વાત કરતાં સહદેવ જેવાજ જણાઇ રહે; અર્જુનની વાત આવતાં અર્જુનનોજ ભાસ કરાવે; ધર્મરાજનો પ્રસંગ આવતાં ધર્મમૂર્તિજ બની રહે; અને હનુમાન, રાવણ, કુંભકર્ણ, લક્ષ્મણ, શબરી વગેરેના પ્રસંગ ચાલતાં તેવા તેવા પણ લાવ દર્શાવવામાં કમાલ કરે; તેમજ રોજ રોજ નવી નવી અસરકારક વાર્તાઓથી ધર્મનીતિનો બોધ પણ એવો સરસ આપે, તથા સાથે સાથે હસાવે પણ એટલાબધા કે કહેવાની વાતજ નહિ ! એવા એવા અનેકવિધ ખુબીઓવાળા વ્યાસદેવતાઓની કથાઓ સાંભળવાની જે મઝા પૂર્વાશ્રમમાં છેવટસુધી મળેલી, તે ભૂલી ભૂલાય એવી નથી. પણ હવે તો એ વાતો ૪૦-૪૫ વર્ષ જેટલી જૂની થઇ ગઇ !

પરંતુ ઈશ્વરકૃપાથી હજી પણ, બહુ નહિ તો કોઇ કોઇ પણ એવા અસામાન્ય વાર્તાકારો, કથાકારો, કીર્તનકારો વગેરે હયાત હશેજ; અને તેઓ છે ત્યાંસુધીજ તેમના હૃન્નરને ઉત્તેજ અનેક વ્યક્તિઓમાં પ્રચલિત કરીને મરતો અટકાવવાની તક છે. એવી પ્રત્યેક વ્યક્તિ ભારતનું મોંધું ધન છે. દેશનું ધણુંયે ગયું તેમ એ ધન પણ જતું રહેશે, તો ફરી તેને ઉપજાવવું મુશ્કેલ છે. આવા બાહોશ કથાકારો, કીર્તનકારો, વાર્તાકારો, પુરાણીઓ, ભાટચારણો, ભગતો, વ્યાસદેવો, ધરખારી બાવાઓ, ભરથરીઓ, કાપડીઓ, વગેરેનો પણ દિવસાનુદિવસ ઘટાડોજ થતો ચાલે છે:

અને જે જે હોશિયાર માણસો જાય છે તેમનું સ્થાન ખાલી જરૂર છે. અનેક પ્રયત્નોવડે જામેલી અને સેંકડો-હજારો વર્ષસુધી ઉપકારક થતી આવીને હિંદુજાતિને જડમૂળથી ઉખડી જતી અટકાવી શકનારી હિંદુસંસ્કૃતિનાં આ સાધન અચારે તો મોટે ભાગે દીનદીન સ્થિતિમાં અને જડમૂળથી ઉખડી જવાની તૈયારીમાંજ છે; પણ આગલા સમયમાં જ્યારે તે પોતાના ઉન્નત સ્વરૂપમાં હશે ત્યારે તો કેવી અદ્ભુત અસર અને જાગૃતિ રાખનારાં હશે, તથા લગાઇ વખતે કેટલું બધું જોસ જગાડી જાણનારાં હશે; તેની તો વાતજ શી કરવી? આજે તો એમાં દશાંશ જેટલી પણ યોગ્યતા અને ઉપકારકતા રહેલી ન ગણાય. પરંતુ એવાં એવાં પણ એ સાધનોમાંથી સારી સારી વ્યક્તિઓને શોધી, ઉત્તેજને તથા સૂચવી કેળવીને ઉન્નતિપ્રદ દિવ્ય સંસ્કારોથી તરબોળ બનાવવામાં આવે; અને જે તેમનો યોગ્ય લાભ લેવામાં આવે; તથા તેમની સંખ્યા વધે તેમ કરીને જનસમૂહને છૂટથી તેમનો લાભ આપવામાં આવે; તો તો દેશની નષ્ટ થવા ખેડેલી એ શુભ સંસ્કૃતિમાં કાંઈ ને કાંઈ ચેતન પૂરાતુંજ રહે અને ખાલી ઉપરાન્ત ઉચ્ચ મુરદી વગેરે પણ જે જે પ્રચલિત કરવું હોય તેમાં એવા માનવો કેટલા બધા ઉપયોગી થાય; અને તેની સાથે એ લોકો પોતે પણ પોતાને ખરનાં જ્ઞાન, ચારિત્ર્ય, કળા અને ઉપકારકતામાં કમે કમે કેટલાં બધાં ખીલતાં-ખુલતાં ચાલે એ શું દેશહિત માટે ઓછી અગત્યનો, ઓછો વિચારણીય અને ઓછો આચરણીય પ્રશ્ન છે? હવે આગળ કરતાં તો ઉંચીજ કક્ષાના સમાજસેવકો દેખાય છે; પરંતુ જ્યાં પહોંચવું છે, અને તેમાં જેટલું બાકી છે; તે જોતાં તો તેમના આચારવિચારો હજી પણ આગળ વધવાની ખાસ જરૂર છે; તે દર્શાવવાજ આટલું અહીં લખ્યું છે.

લોકરુચિને વશ બની રાષ્ટ્રીયતાના નામ નીચે પણ ગોટપીટીઆ ગોખળપટ્ટીવાળી શાળાઓ ચલવીને લાખોની ખરખાદી કરવી અને દેશમાંના ગરીબોનાં લોહી અનેક પ્રકારે પીવાવાળા લોકોની સંખ્યા તથા આવડતને વધાર્યા જવી; એના કરતાં તો ઉપર જણાવ્યા જેવી વ્યક્તિઓ અને સંસ્થાઓને ખીલવીને દેશના ખરા આધારરૂપ સ્ત્રીવર્ગ, ખેડુતો, અત્યજો તેમજ ખીજા નિરાધાર, ગરીબ અને અજ્ઞાન લોકોનીજ સંગીન સેવા બજાવવામાં રાષ્ટ્રનું સાચું અને સંગીન હિત રહેલું છે. સમજીઓએ હવે તો એવાંજ કાર્યોની પાછળ ધનના ઢગ અને સુયોગ્ય સેવાલાવી જીવનો અર્પણ કરવાં-કરાવવાં ઘટે છે.

ભારતમાતાનો સાચો સપૂત બંકિમચાંપુ કે જે આર્યસંસ્કૃતિનો મહાન અભ્યાસી અને હિમાયતી હતો; વર્તમાનયુગનો જ્ઞાનચારિત્ર્યસંપન્ન મહાવિદ્વાન હતો; જેનું રામેરોમ દેશદાઝથી ફફડી રહેલું હતું અને જેના પછી દેશમાં તેનો જોડો પાક્યો નથી એવો એ અસામાન્ય સાહિત્યસેવક હતો. આનંદમઠ તથા કૃષ્ણચરિત્રાદિ જેવા અનેકાનેક પ્રેરક ગ્રંથોનો તથા ‘વહેમાનરમ્’ જેવા રાષ્ટ્રીય ગીતનો જે પ્રણેતા હતો; એવો સમર્થ સાહિત્યસમ્રાટ પણ એવા શિક્ષણ અને શિક્ષિતો-વિષે કહે છે કે:-“લખતાં-વાંચતાં આવડે તેજ શિક્ષિત અને ન આવડે તે અશિક્ષિત; એવું જરા પણ સમજતા નહિ. પાઠશાળાઓ અને નિશાળોમાં લણ્યાવિના પણ જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થઈ શકે છે. આપણા દેશમાં પૂર્વે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાના જે કેટલાક ખાસ માર્ગો હતા; તે આજે હુતપ્રાય થઈ ગયા છે. ‘કથા’ અને ‘હરિકીર્તન’ એ પૂર્વકાળે જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો એક મુખ્ય ઉપાય હતો. પ્રાચીન સન્નારીઓ કથાકારોના મુખથી પુરાણ તથા ઇતિહાસની વાતો સાંભળતી અને તેથી કરીને પુરાણ-ઇતિહાસમાં જ્ઞાનનો જે ઉત્તમ ભંડાર છુપાયેલો છે, તે તેમની પાસે ખુલ્લો થઈ જતો. અત્યારના આપણા સુશિક્ષિત ગણતા યુવકો કરતાં પણ અનેક વિષયો પૂર્વકાળની સન્નારીઓ બહુ સારી રીતે સમજી શકતી હતી. ભોગવિલાસમાંજ જીવનની સાર્થકતા સમજાવનારી, કાળા મોંવાળી આ વીસમી સદીએ તો એક હાથમાં તોપ-બંદુક અને બીજા હાથમાં કળ-કારખાનાંઓને ધારણ કરીને સેંકડો શિક્ષિત, અર્ધશિક્ષિત તથા અશિક્ષિત યુવકોને ધર્મસંસ્કારથી ભ્રષ્ટ્ર કર્યા છે.”

પોતાનું નામ પણ ન લખી જાણનારા પ્રાતઃસ્મરણીય ભગવાન રામકૃષ્ણ પરમહંસ, છત્રપતિ શિવાજી અને મહાન અકબર જેવાઓ જે અસામાન્ય જ્ઞાનચારિત્ર્ય અને શરીરબળ ધરાવતા હતા; તે સર્વ ક્યાંથી આવેલું? આર્યસંસ્કૃતિનાં એ સમયના અક્ષરજ્ઞાનની બહારનાં ઉત્તમ સાધનો-નોજ એ સર્વ પ્રતાપ હતા.

વળી એ સાધનોનો લાભ માત્ર રાખઓનાંજ છોકરાંને મળે એવું ન હતું. એ લાભ તો સર્વ

કામને મળી શકતો. પ્રથમ તો એ લાલ, પરમ આસ્તિક, બળવાન અને સદ્ગુણી માતાપિતાના આચાર, વિચાર, ઉછેર અને ગૃહશિક્ષણમાંથી જ મળી રહેતો. અને તે પછી એ લાલ ગામમાંના જ્ઞાન-ચારિત્ર્યસંપન્ન કુળપુરોહિત, ભાટ, ચારણ, શાસ્ત્રી, પુરાણી, ધર્માચાર્ય, મહંત, યાત્રાળુ, પંડિતો, મંડળેશ્વરો, સંતસાધુઓ, પરમહંસો તેમજ અતિથિઅભ્યાગતો પાસેથી પણ સહજે સહજે મળ્યા કરતો હતો. વારતહેવારોની ઉજવણીઓ, મેળાઓ અને યાત્રાએ નીકળતા સંઘો પણ એ બાબતમાં બહુજ મદદગાર થતા હતા.

એવે એવે પ્રકારે જનસમાજમાં સ્ત્રીઓ, બાળકો, વૃદ્ધો, યુવકો, ખેડુતો તેમજ ગરીબગુરબાં વગેરે તમામ વર્ગો ન્યારે જ્ઞાનચારિત્ર્યવર્ધક આર્યસંસ્કૃતિથી પોષાયા કરતા; સારે મનુષ્યો કેવાં સુખી, સદ્ગુણી અને બળવાન રહેતાં ! તેઓ આખું આયુષ્ય ધર્મનીતિથી તથા સુખસંપત્તિપૂર્વક ગુજરતાં; અને ગરાસીઆઓમાં તો શું પણ ગામના ભંગી સુદાંમાં એવું બળ અને આરોગ્ય રહેતું કે અસારના આપણા ભણીગણીને કુરકુરીઆં પેદા કરી બાળનારા પાંચ-દશ યુવકો પણ તેવા એકને પહોંચી શકે નહિ !

આ વાત તો આજે પણ પુષ્કળ માણસો બાળે છે કે, આજથી પચાસ અને સો વર્ષ પહેલાં દેશમાં આજના જેટલું દારિદ્ર્ય, દુષ્કાળ, મોંઘારત, તનમનની દુર્બળતા, કુસંપ, ઝેરવેર, સ્વાર્થ-પરાયણતા, વિકાસિતા, છળપ્રપંચ અને લોભલાલચ વગેરે ન હતાં; અને એના સામા છેડાની સંપત્તિ, સુખશાન્તિ, સુકાળ, સંપ, હેતુપ્રીત, ઉદારતા, સાદાઈ, પરોપકાર, સરળતા, સહાનુભૂતિ, આસ્તિકતા વગેરે હાલના કરતાં ઘણાં વધારે હતાં. એ સમયે એવી સ્થિતિ હોવાનું મુખ્ય કારણ એજ હતું કે ઉપર જણાવેલા પ્રકારોદ્ધારા લોકોને જ્ઞાનચારિત્ર્યનું શિક્ષણ ખૂબ છૂટથી તથા સ્વાભાવિક રીતે મળ્યા કરતું હતું. આજે આપણે નાના કે મોટા પ્રત્યેક ગામમાં બ્રાહ્મણોને, ભટ્ટ ચારણોને તેમજ મઠમંદિરવાળાઓને જે ગામગરાસો પળતા જોઈએ છીએ; તે સર્વ એવા ઉચ્ચક્ષ અને નિઃસ્પૃહ લોકશિક્ષકોના ચરણમાં કદરદાન રાજકર્તાઓ, ધનિકો તથા ગામલોકોદ્ધારા તેમના ગુણચારિત્ર્ય અને ઉપકારકતા ઉપર ઓવારી નંખાયેલાં હતાં. આજે તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ તો એ જ્ઞાનચારિત્ર્ય પણ બોધ બેઠા છે અને તેની પાછળ પાછળ તેમની જમીનજમીરો પણ ખોવાતી ચાલી છે !!

પરંતુ આ સર્વ છતાં પણ ઉપર જણાવ્યું તેમ હજી પણ એ વર્ગોને સચેત અને સુસંસ્કૃત કરીને સમાજસેવામાં ઉપયોગી બનાવી શકાય તેમ છે; અને માનવસમાજ પોતે તંગી વેડીને પણ પોતાના એવા સુયોગ્ય સહાયકોને રોટલો આપી શકે તેમ છે. એમાં પણ જે અનેક બાળકો, માતાપિતા કે પાત્રકપોષકવિનાનાં હોખને જે તે પ્રકારે જીવન ગાળતાં હોય તેમનીજ સેવા અને સુશિક્ષણનું કાર્ય તેમનાજ જેવી નિર્ધનતા વગેરે સ્ત્રીકારીને સર્વભાવથી આચરવામાં આવે તો 'કારીગરનો છોકરો સહેજે કારીગર બને છે' તેમ જ્ઞાનચારિત્ર્યસંપન્ન શિક્ષક-રક્ષકના પોતાના શિક્ષણ અને આચરણ ઉપરથી ધારણા મુજબના જ્ઞાનચારિત્ર્યસંપન્ન, મજબૂત અને સેવાવૃત્તિવાળા સમાજસેવકો તેમનામાંથી અવશ્ય સારા પ્રમાણમાં ઉપજી આવે, એમાં નવાઈ નથી. રાષ્ટ્રસેવાની સાચી દાનતવાળા અને પંડુનું ભાન ભૂલી તેની પાછળ મચી પડનારા સન્નનોમાટે શું આ ઓછી આકર્ષક તક છે ! જે ન્યાયાં નિરાધારો મોટે ભાગે તો દેશને માટે કળટકારક, ચોર, ભામટા, જુદા, ભીખારી, વ્યભિચારી, પાખંડી, હગ અને હરામી ભેખધારીજ બની જવાનાં; તેમનામાંથી ઉત્તમ સમાજસેવકો બનાવવાનું કામ કેટલું બધું શક્ય અને મહત્ત્વનું છે ?

લૌકિક સ્વાર્થ અને સંગ્રહવૃત્તિને દૂર કરી પ્રભુનેજ સર્વસ્વ માની શકનારા જ્ઞાન-ચારિત્ર્યસંપન્ન થોડાક સન્નનો પણ જો સર્વભાવે એકનિષ્ઠાથી અને સતતપણે ઉપર જણાવ્યા જેવી એકાદ સંસ્થા જમાવવા ઇચ્છે; તો હાલની શ્રીમંતસેવી તથા લૂંટારાવર્ધક અનેક શાળા-પાઠશાળાઓ અને બોર્ડિંગો જે વિદ્વાતક કાર્ય બજાવી રહી છે; તેને બદલે સમાજના સત્ય હિતની દિશામાં અસાધારણ પરિણામ આવ્યાવિના રહેજ નહિ. આવા કૃષિપ્રાધાન્ય દેશમાં એવા કામમાં લૂંટારા ધનિકોની પાસે ભીખ માગી તેમને મોટા ભા બનાવવાનું કામ પણ જ્યાંસુધી કુશળ કૃષિકાર બનવામાં આવે નહિ, ત્યાંસુધી બજાવવુંજ પડે. ઉચ્ચ ભાવનાવાળા, આસ્તિક અને પરિશ્રમી સમાજસેવકને પ્રભુ આવી બાબતો માટે પણ કોઈ ને કોઈ માર્ગ બોલી આપેજ. દેશનો ઉદય હવે કોઈ પણ પ્રકારે થવો અનિવાર્ય હોવાથી સાચી લાગણીવાળા અને સંયમી નરદેવતાઓને

માટે કાંઈ ને કાંઈ ઉકેલ પોતાની ઉચ્ચ ભાવનાઓ પાર પડે એવા મળીજ આવે. હા, ઉચ્ચ સિદ્ધાંતોને ખાતર પડે અકિંચનતામાં અને જરૂર પડે તો ભૂખમાં પણ સુખ માનવા જેટલું જ્ઞાન-ચારિત્ર્ય તેમનામાં હોવુંજ જોઈએ.

જગતકર્તાને જે કાંઈ કરવું છે, તે તો થવાનુંજ છે. માત્ર જેમનું પરમ ભાગ્ય હશે, તેઓજ તેમાં હથિયારરૂપે ખતી શકશે; અને આત્મોન્નતિકે પરમ યશ એમાંનું જે પણ જોઈતું હશે; તેના ભાગી થશે.

હે સર્વત્ર રમી રહેલા પરમ પ્રભો ! સર્વપર આપની અધિકાધિક કૃપા ઉતારજો અને આપનાં પડદે રાખેલાં દિવ્ય રત્નોને પણ હવે લોકસેવામાં વાપરજો; કે જેમના જ્ઞાનચારિત્રનો પ્રતાપ જોઈને સર્વ કોઈ પોતાના અંતઃકરણમાં રહેલા મૂળ શત્રુઓની સામે તથા અયોગ્ય રૂઢિચિવાજ, માંહેના માંહેના કલેશ-કુસંપ ઇત્યાદિ શત્રુઓ સામે પણ લડવા માંડે; જગતના સર્વ ધર્મો અને માનવોમાં ઐક્યપ્રદાયક રહસ્યો પ્રવર્તે, રાગદ્વેષ, ભય્યાભિમાન અને અછલનાં પારદાનોની દોરવણીમાંથી જનસમાજ સત્વર છૂટે, અને પરમ ધ્યેયને પામી ચૂકેલા એવા સાચા ચિકિત્સક પુરુષોત્તમોનીજ દોરવણી તેમને સત્વર પ્રાપ્ત થાય. વાંચનાર ! તમે પણ રોજ આવી પ્રાર્થના કરશો તો તમારું અને તમારા વંશવારસોનું પણ એથી વધારે વહેલું અને વધારે પ્રમાણમાં ભરું થશે.

આ પદ્મીનાં પૃષ્ઠોમાં જે જે લેખો તેમજ ઉતારા જેમના અને જેમાંથી લીધા છે, તે પ્રત્યેકનાં નામ બનતાંસુધી તે તે સ્થળે આપેલાંજ છે. અહીં એ તમામ લેખકો તથા તેના પ્રકાશકોના અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માની આ લેખ સમાપ્ત કરીએ છીએ. હરિઃ ૐ તત્સત્

સંવત ૧૯૮૩-શ્રાવણ માસ

ભિક્ષુ-અખંડાનંદ

ब्रह्मर्षि गुरु वसिष्ठ तथा महाभक्त हनुमान सहित

श्रीरामपंचायतन

“ श्रीरामनामकी लूट है, लूटी जाय सो लूट; अंतकाल पड़तायगो, प्रात जायगो लूट । ”

“ श्रीराम लछमन जानकी, जय गोलो हनुमान की ” — मुद्रक और प्रकाशक: — सस्तुं साहित्य मुद्रणालय — अहमदाबाद

श्रीरामचंद्र कृपालु भज मन, हरन भवभयदारुणः नवकंजलोचन कंजमुख, करकंज पदकंजारुणः ॥
कंदर्प अगणित अमित छवि, नवनील नीरदसुंदरं; पटपीत मानहु तांडित रुचिशुचि, नाम जनकसुतावरं ॥
शिर मुकुट कुंडल तिलक चारु, उदार अंग विभूषणं; आजानभुज शरचापधर, संग्रामजीत खरदूषणं ॥
भज दीनवन्धु दिनेश, दानव दलन दुष्ट निकंदनं; रघुनंद आनंदकंद, कांशलचंद दशरथनंदनं ॥
इति वदति तुलसीदास, शंकर शेष मुनिमनरंजनं; मम हृदयकंज निवास कह, कामादि खलदल गंजनं ॥

ગોવામી તુલસી-સજોનું સંક્ષિપ્ત ચિત્રન

ત્રેતા કાવ્ય નિબંધ કરિવ સતકોટિ રમાયન ।
 હક અક્ષર ઉદ્ધરે બ્રહ્મહત્યાદિ પરાયન ॥
 અવ ભક્તનિ સુખદેન બહુરિ લીલા વિસ્તારે ।
 રામચરન રસ મત્ત રટત અહનિસિ વ્રતધારી ॥
 સંસાર અપાર કે પા કો સુગમ રૂપ નવકા લયૌ ।
 કલિકુટિલ જીવ-નિસ્તારહિત વાલ્મીકિ તુલસી ભયૌ ॥

ઉપોદ્ધાત

ભક્તમાળવાળા પરમ સંત નાભાસ્વામીના ઉપલા ઉદ્દગાર કેવા સુંદર અને ભાવપૂર્ણ છે !
 કાશીની સુપ્રતિષ્ઠિત નાગરી પ્રચારિણી સભાએ ગોસ્વામી તુલસીદાસજીની ત્રણસો વર્ષની જયંતિના અવસરનિમિત્તે સં. ૧૯૮૦ ના વર્ષમાં 'તુલસી-અંથાવલી' ત્રણ ખંડોમાં પ્રસિદ્ધ કરી હતી. એ અંથાવલીમાં ગોસ્વામીજીના જીવનવૃત્તાંત તથા રામાયણાદિ ગ્રંથોના સંબંધમાં યથાશક્ય વિસ્તાર તથા વિવેચનપૂર્વક જે જે હકીકતો, નિબંધો વગેરે સમાવવામાં આવ્યું છે, તે એવું સમયોચિત કાર્ય થયું છે કે તેનાં વખાણ કરીએ એટલાં ઓછાં.

ઉપરોક્ત તુલસી-અંથાવલીના ત્રીજા ખંડમાં તેની વિસ્તૃત પ્રસ્તાવનારૂપે ગોસ્વામી તુલસીદાસજીને લગતી હકીકત તથા સમાલોચના અહીંસાક પૃષ્ઠની સમાયલી છે, તે વાંચવાથી તેના વિદ્વાન લેખક પંડિત રામચંદ્ર શુક્લ, ગોસ્વામીજીના સંબંધમાં કેવા ઉંડા અભ્યાસી અને પરિશ્રમી હોવા જોઈએ તે જણાઈ આવે છે.

એ ત્રીજા ખંડમાં બીજા ત્રણસોથી વધુ પૃષ્ઠ નિબંધોના રૂપમાં સમાયલાં છે; તે પણ ગોસ્વામીજીના જીવનતેમજ કાવ્યગ્રંથો ઉપર હોઈને ઉંડા વિચાર તથા અભ્યાસપૂર્વક સારા સારા વિદ્વાનોને હાથે લખાયલાં જણાય છે અને તે તે લેખકોના શ્રમ તથા ધર્મપ્રેમમાટે માન ઉપજાવે છે.

ગોસ્વામીજી રચિત 'રામચરિતમાનસ' ગ્રંથ પોતેજ એક એવી અદ્ભુત-અનુપમ-વસ્તુ છે કે તેમના અમર દેહની ઉપમા પણ તેને આપી શકાય અને તેમનું સર્વોપરી સ્મારક પણ તે ગ્રંથ પોતેજ બની રહેલો છે. કેમકે ખ્રિસ્તીઓના હૃદયમાં ખ્રિસ્ત અને તેનું બાઈબલ જેટલું વસ્તુ છે; તેના કરતાં પણ હિન્દીભાષા બોલનાર બંધુઓના હૃદયમાં તુલસીકૃત રામાયણે ઘણુંજ વધારે વાસ કર્યો છે.

ઉપરોક્ત નાગરી પ્રચારિણી સભાએ અને અનેક વિદ્વાનોએ મળીને ઉપરોક્ત ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કરવામાં ગોસ્વામીજીનું અને તેમના ઉપરોક્ત અમર દેહરૂપ અને સ્વયંભૂ સ્મારકનું જે ભાવભર્યું પૂજન કર્યું છે; તેનાં જેટલાં પણ વખાણ કરીએ તેટલાં ઓછાં છે.

પરંતુ ગોસ્વામીજીનું અને તેમના રામાયણરૂપી અમર દેહનું સર્વોપરી પૂજન કરનાર તો વળી તેમને લગતો એક બીજોજ ચરિત્રગ્રંથ કહી શકાય તેમ છે. ગોસ્વામીજીના સહવાસી,

વિદ્વાનશિષ્ય અને પરમ સંત એવા ‘વેણીમાધવદાસજી’ના હાથથી તેમનું તે એક અતિ સુંદર અને ખૂબ જ ચરિત્ર કાવ્યગ્રંથના રૂપમાં રચાયેલું હોઈને તેનું કદ આપણા હાલના ખૂબ જ મહા-ભારત કરતાં પણ મોટું—એટલે કે એક લાખ અને ચોત્રીસ હજાર દોહરાનું છે.

એ ગ્રંથનો છેલ્લો અધ્યાય ઇશ્વરકૃપાથી અયોધ્યાનિવાસી શ્રીયુત બાલકરામ વિનાયકને પ્રાપ્ત થયો, કે જેમાં ગોસ્વામીજીનું ચરિત્ર તેમના ભક્તોને નિત્યપાઠતરીકે કામ આવવા સારૂ સંક્ષેપરૂપે આપાયેલું હતું. હિંદી ભાષાના એ અદ્વિતીય કાવ્યસમ્રાટ અને મહર્ષિ તથા સમર્થ આચાર્ય એવા ગોસ્વામી શ્રીતુલસીદાસજીના પ્રાપ્ત થયેલા એ સંક્ષિપ્ત ચરિત્ર ઉપરથી એજ વિદ્વાનને હાથે હિંદી ગદ્યમાં તૈયાર થયેલું જીવનવૃત્તાન્ત ચાલુ સં. ૧૯૮૨ ના વર્ષમાં લખનૌના નવલકિશોર પ્રેસે ગોસ્વામીજીકૃત મૂળ તથા શુદ્ધ સ્વરૂપે પ્રસિદ્ધ કરેલા ‘રામચરિતમાનસ’ની શરૂઆતમાં ઉપરોક્ત છેલ્લા અધ્યાયસહિત પ્રસિદ્ધ થયેલું જણાયું.

અત્યારસુધીમાં હિંદીમાં પ્રકાશિત થયેલાં ગોસ્વામીજીનાં ચરિત્રો કરતાં નાગરી પ્રચારિણી સભા તેમજ નવલકિશોર પ્રેસદ્વારા પ્રસિદ્ધ થયેલાં ઉપરોક્ત ચરિત્ર વિશેષ પ્રમાણભૂત હોવાથી મોટે ભાગે તેના અનુવાદરૂપે અને તેનાજ આધારે, પરંતુ જ્યાંજ્યાં સંક્ષેપ, વિસ્તાર, ટિપ્પણ* ઇત્યાદિ કરવાની જરૂર જણાયેલી ત્યાં ત્યાં સંપૂર્ણ છૂટ લઈને યથામતિ આ સંક્ષિપ્ત ચરિત્ર ચોખ્યું છે. ગોસ્વામીજીના ચરિત્રવિષે કેટલીક બાબતોમાટે જૂઠા જૂઠા લેખકો વચ્ચે હજી મતભેદ પણ છે; પરંતુ તેમાં ઉતરવા જેટલો સમય, સ્થાન અને બીજા સંયોગ હતા નહિ.

ઉપરોક્ત બંને ગ્રંથો આ ચરિત્ર ચોખવામાં અત્યંત ઉપયોગી થવા બદલ તેના સુયોગ્ય ચોખકો, શોધકો, લેખકો, અનુવાદકો અને પ્રકાશક મહાશયોનો આ સ્થળે અમે જેટલો ઉપકાર માનીએ તેટલો ઓછો છે.

ગોસ્વામીજીનું સંક્ષિપ્ત જીવનવૃત્તાન્ત

પ્રસિદ્ધ રાજપુર શહેરની નજીક યમુનાકિનારે ‘દૂબેપુરવા’ નામના ગામમાં સર્વ જ્ઞાતિના લોકો ઉપરાંત રાજપુર રાજ્યના રાજ્યશુર પણ રહેતા હતા. તેઓ પરાશરગોત્રી સરથૂપારી બ્રાહ્મણ હતા. તેઓ બહુ વિદ્વાન, ધનધાન્યસંપન્ન અને પ્રતિષ્ઠિત હતા તેમનું નામ રુદ્રનાથ મિશ્ર અને તેમનાં ધર્મપત્નીનું નામ હુલસી હતું. માતાના ગર્ભમાં બાર—તેર માસ રહ્યા પછીજ સંવત ૧૫૫૪ ના શ્રાવણ સુદિ સાતમે સંધ્યાસમયે તુલસીદાસજીનો જન્મ થયો હતો.

પુત્રોત્પત્તિના શુભ સમાચાર મળતાં રાજ્યશુર તરફથી સૌ કોઈનો ઉચિત સત્કાર થયો. એ સમયે તેમની પાસે ગામના પણ બે—ચાર માણસો બેઠા હતા અને ચાચકોને દાનથી સંતુષ્ટ કરવામાં આવતા હતા; પરંતુ એટલામાંજ ઘરમાંથી એક દાસી દોડી આવી અને કહેવા લાગી કે:—“મહારાજ! ઘરમાં આવો. આપના પુત્રે બીજા બાળકોની પેઠે જન્મતાંની સાથે રડવાને બદલે “રામ” એવો ઉચ્ચાર કર્યો છે. વળી દાંત પણ તેના મુખમાં બીજાની સાથે ગણેલા જણાય છે અને જાણે પાંચ વર્ષનો હોય તેવો જણાય છે. ત્યાં બેઠેલી સ્ત્રીઓ કહે છે કે, આ તો કોઈ રાક્ષસેજ જન્મ લીધેલો લાગે છે. હુલસીમાતાને એવું સાંભળીને બહુજ દુઃખ થાય છે; માટે આપ જલદી ઘરમાં આવો અને તેમને આશ્વાસન આપી શાંત કરો.”

રાજ્યશુર પણ પ્રસૂતિગૃહના બારણા આગળ જતાં તેવુંજ સાંભળીને દુઃખી થતા પાછા ચાલ્યા ગયા; અને ત્યાં એકઠાં થયેલાં સગાંવહાલાં, મિત્રો, જોષી વગેરે સાથે બહુ વાદ-વિવાદ થયા પછી સૌ એવા નિશ્ચયપર આવ્યા કે, ત્રણ દિવસ પછી જો આ પુત્ર જીવતો રહે તો આ પ્રશ્નને માટે ફરી વિચાર કરી ચોગ્ય લાગે તે કરવું.

એ પછી શ્રાવણ સુદિ ૧૧ ની આઠ ઘડી રાત જતાં માતા હુલસીએ તેમની પ્રિય દાસીને

* જ્યાં જ્યાં એ મૂળ પુસ્તકોમાંનાં ટિપ્પણ આમાં લીધાં છે, ત્યાં ત્યાં તેમ પણ લખ્યું છે.

राम चरितमानस सुकवि, मूर्तिमान् विश्वास ।
ज्ञान शिरोमणि भक्तवर, ये है तुलसीदास ॥

કહ્યું કે:—“હે સખિ ! હવે આ પ્રાણપક્ષી ઉડવા ઇચ્છે છે. તું આ મારાં ઘરેણાં તથા મારા વહાલા પુત્રને લઈને હમણાંજ ‘હરિપુર’ તારી સાસુને ત્યાં ચાલી જા; અને ત્યાં સર્વ પ્રકારે તેનું પાલન-પોષણ કરજે. જો તું નહિ લઈ જાય તો મારા મરણ પછી મારા આ પકિતમૂર્ખ જેવા પતિ તો જરૂર આ બાળકને ફેંકીજ દેશે; માટે અત્યારે રાતોરાતજ તું કોઈ જાણે નહિ તેમ નીકળી પડીને ત્યાં પહોંચી જાય તો સાફ.”

આ પ્રમાણે માતા હુલસીએ દાસીને વિનંતિ કરી; અને પોતાનાં સર્વ ઘરેણાં તથા પુત્ર તેના બોળામાં સોંપી દઈને તેને વિદાય કરી દીધી. પછી હુલસીમાતાની તબિયત બહુજ બગડી આવી. તેમણે બ્રહ્મા-વિષ્ણુ-મહેશનું સ્મરણ કરી પ્રાર્થના કરી કે:—“હે ભગવન ! આપ મારા સર્વસ્વનું-પ્રિય પુત્રનું રક્ષણ કરજો.” પછી બ્રહ્મમુર્તિમાં તેમણે દેહ મૂક્યો.

પાંચ ઘડી દિવસ ચઢતાંજ યુનિયા દાસી ‘હરિપુર’માં પોતાની સાસુ પાસે પહોંચી ગઈ; તથા તેમને નમન કરીને સર્વ હકિકત કહેતાં તેણે રાજી થઈને કહ્યું કે, ‘તે’ બહુજ ઉત્તમ કામ કર્યું છે. તારે ઘેર પહેલું વેતર વીચાયેલી ગાય છે, તેનું દૂધ પાઈને આ માતાવિનાના બાળકને જીવાડ.’ પછી તે પ્રેમપૂર્વક બાળકનું પાલન કરવા લાગી. આ રીતે પાંચ વર્ષ અને પાંચ મહિના વીતી ગયા અને બાળક બોલવા તથા હરવાફરવા લાગ્યો; પરંતુ એ અરસામાં એ દાસીને સાપ કરડવાથી તેનો દેહ પડ્યો અને એ બાળક અનાથ બની રહ્યો ! હરિપુરના લોકોએ દાસીના મૃત્યુના સમાચાર રાજ્યશુરને મોકલી આપ્યા અને તેમના પુત્રને બોલાવી લેવાની પ્રાર્થના કરી; પરંતુ રાજ્યશુરએ જવાબ આપી દીધો કે:—“જે બાળક પોતાના પાલકપોષકનોજ નાશ કરી દે, તેને લઈને હું શું કરું ?” હરિપુરવાસીઓમાં પણ આ ઉત્તરથી એવોજ વહેમ પેસી ગયો કે, તે બાળકને જે કોઈ રાખશે તેને નુકસાન થશે. આથી હવે તેને કોઈ પણ રાખતું નહોતું.

આ પ્રમાણે વહેમી વિચારને લીધે આ ભાવી મહાન સંતને રોટલાનો કે ઓટલાનો કાંઈપણ આશ્રય નહિ મળવાથી તે બિચારો અનાથ બાળક ક્યારેક આ દ્વારપર તો ક્યારેક પેલા દ્વારપર ભટકતો ફરતો અને ક્યારેક કોઈ કાંઈ આપતું, તે ખાઈ લેતો. x

બાળકની દીનહીન દશા જોઈને જાણે શ્રીજગન્માતાનેજ દયા આવી હોયને ! તેમ એક બ્રાહ્મણબાઈ આવીને તેમને ખવડાવી જતાં હતાં. આ રીતે બીજાં બે વર્ષો વીતી ગયાં. ÷

એ સમયે ચિત્રકૂટમાં સ્વામી અનંતાનંદજીના પ્રિય શિષ્ય સ્વામી નરહરિાનંદજી* કુટી બાંધીને રહેતા હતા. તેઓ ભગવાનના અનન્ય ભક્ત હોઈ તક્ષીન દશામાં રહેતા હતા;

x ગોસ્વામીજીએ પોતાની એ સમયની દીનહીન દશા દર્શાવતાં સ્વમુખેજ કહ્યું છે કે:—

“બારે તે લલાત બિલલાત દ્વાર દ્વાર દીન, જનત હૌં ચારિ ફલ ચારિ હિં ચનકકો.”

અર્થાત્ તે સમયે દીન-અનાથ એવો હું ઘેરે ઘેર તિરસ્કાર પામતો ભટકતો હતો અને જે દિવસ ચાર ચાનકી-કે ચણા પણ મળી જતા, તે દિવસ જાણે ચારે પુરુષાર્થ (ધર્મ-અર્થ-કામ-મોક્ષ) મળ્યા હોય એમ માનતો હતો !

÷ આખું ગામ વહેમી વિચારનું સાં આ બ્રાહ્મણ બાઈને ક્યાંથી આ બાળકમાટે દયા આવી હશે ! મૂળ અંથમાં તો સાક્ષાત્ પાર્વતીજી જમાડીને અલોપ થઈ જતાં એમ કહ્યું છે; પરંતુ તે લોકવાયકા ઉપરથીજ લખેલું સમજીને ઉપરમુજબજ લખ્યું છે. એ બાઈ કોઈ પૂર્ણ જ્ઞાની કે વહેમરહિત જિજ્ઞાસુ હશે, કે પછી તેવા પુરુષનાં આજ્ઞાકિત કે વિધવા હશે; અને તેથી એમજ માનતાં હશે કે:—“આવા નિરાધાર બાળકને અન્નપાણી આપવાથી તે કાંઈ મરી જવાતું હશે ? પુણ્યે તો પાપજ કેલાય.” વાંચનાર ભાઈબહેન ! આવા વખતમાં તમને તો આવીતેવી જોઈએ તેટલી તકો મળી આવે તેમ હોવાથી તે જરૂર શોધતાં-સાધતાં રહેજો.

* શ્રી નરહરિાનંદજી શ્રી અનંતાનંદજીના પ્રિય શિષ્ય હતા; અને શ્રી અનંતાનંદજી યતીન્દ્ર શ્રીરામાનંદ સ્વામીના બાર શિષ્યોમાં મુખ્ય હતા.

અને શ્રીહરિનો સાક્ષાત્કાર પામીને કૃતાર્થ થયેલા હતા. આ અનાથ બાળકની નિરાધાર દશા તેમના સાંભળવામાં આવતાંજ તેમને બહુજ લાગણી થઈ આવી.

એ સમય આજથી ચારસો વર્ષ અગાઉનો છે, કે જ્યારે ભારતવર્ષમાં અનાજ, ઘી, દૂધ વગેરે હાલના કરતાં દશવીસગણાં સસ્તાં હોઈ માણસો પણ બહુજ ઉદાર હતાં; એટલે પછી અન્નવિના તો ભાગ્યેજ કોઈ ભૂખે મરતું હશે. આથી માત્ર વહેમનેજ લીધે એક બાળકને અતિ દુઃખી અવસ્થામાં આવી પડેલા સાંભળતાંજ નરહરિનંદ જેવા પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર પામેલા સંતને ઉંડી લાગણી થઈ આવે, એમાં આશ્ચર્ય નથી.

હાલ આપણા દેશમાં તો એવા નિરાધાર, દુઃખી અને જ્ઞાન-ધાન-પાન-વસ્ત્ર-ઔષધ-ઈં વગેરે વિના દુઃખી થનારા તો શું પણ મરી સુદ્ધાં જનારા માનવ તથા બાળકોની સંખ્યા લાખોની હોય છે; એટલે પછી દરવર્ષે લાખો લોક સદાને માટે ભીખારી, લેખધારી અને ચોરીજરી કરનારા પણ એવી સ્થિતિવાળામાંનાજ મોટે ભાગે બન્યા કરે તેમાં પણ નવાઈ શી ! પણ પડી છે કેને? મોટામોટા દેશસેવકો પણ રજસપ્રકૃતિગત ક્રીતિલોભ ધરાવતા હોય; એટલે પછી માબાપવાળાજ હજારો લાખો વિદ્યાર્થીઓને ભણાવવા-ખવરાવવાનું અને ઝૂટ મોટા ભામાં ખપી શકાય, ઇલ્કાબ મેળવી શકાય, એવું તેવું કરવાનું મૂકીને દીનદુઃખીઓની અને નિરાધારોની તેમને શી પડી હોય ! ‘જિસકે તડમે’ લડું, ઉસકે તડમે’ હમ !’

ઉપરોક્ત નરહરિનંદજી પણ હાલના જેવા અનેક મોઢેથી ખોલી જાણનારા વાણીકુશળો, ધનવાનો, લઠધારી, મઠધારી, લેખધારી ઇં ની પેઠે ઉપર ઉપરના ડોળડિમાકથી બેઠાંમાં નહિ બપવા ઇચ્છતા હોય; અને હાલના કરતાં અનેક બાબતે સારા એવા તે જમાનામાં હાલની પેઠે લાખો તો શું પણ થોડા પણ અનાથ, છેક રખડી પડેલા અને ભૂખે મરી જવાવાળા નહિ હોય; એટલે પછી લોકવહેમનાજ પ્રતાપે થયેલી બાળકની અવદશા સાંભળીને વંદનીય નરહરિનંદજી તો અંતર્યામી પ્રભુની પ્રેરણાને અનુસરીને તરતજ હરિપુર પહોંચી ગયા ! એક ઘર આગળ એક અનાથ છોકરાડપે તે ભાવી મહાન પુરુષ નિરાધાર ભિખારીની હાલતમાં ઉભેલો હતો, એક વહેમી ધરધણી તેના તરફ લાકડી બતાવીને ‘ચાદ્યો જા અહીંથી’ એમ બરાડી રહ્યો હતો અને એવામાંજ નરહરિનંદજી પહોંચી ગયા ! તરતજ તેમણે તેને પોતા તરફ ખેંચી લઈને તથા ખીજે હાથ લાકડી સામે આડો ધરીને તે દીન-અનાથને સનાથબનાવી દીધો અને કહ્યું કે:—“રામખોલા ! તું શોક ન કર. પરમ કૃપાળુ પિતા સર્વ પ્રકારે તારી સંભાળ લેશે.” પછી ગામનાં મનુષ્યોની સંમતિ લઈને બાળકસહિત તે અયોધ્યામાં આવી પહોંચ્યા.

પછી સંવત ૧૫૬૧ ના માઘસુદ્ધિ પંચમી (વસંતપંચમી)ને દિવસે સરચૂતટપર યજ્ઞોપવીત યજ્ઞ કરાવીને તે વિપ્રબાળકને તેમણે યજ્ઞોપવીત તથા ગાયત્રીમંત્ર આપ્યો અને શ્રીરામ નામનો પણ ઉપદેશ કર્યો.

પછી ત્યાં સ્વામીજી હનુમાનદીલાપર દશમહિનાપર્યંત રહ્યા. તેઓ પોતાના શિષ્યને વિદ્યાધ્યયન અને અષ્ટાધ્યાયી સૂત્રો કંઠે કરાવવા લાગ્યા. હવે આ નાના બાળકમાં ગ્રહણ-ધારણશક્તિ, સેવાબુદ્ધિ તથા ભક્તિભાવનો વિકાસ થતો જોઈને સ્વામીજી બહુજ પ્રસન્ન રહેતા અને તેમનું કલ્યાણ ઇચ્છતા. બાળકે પણ તેમના આગળ હૃદય ખોલીને પોતાની સર્વ કરુણકથા કહી. આચાર્ય એ સાંભળીને બહુજ આશ્ચર્યચકિત થયા; નેત્રોમાં અશ્રુ ભરાઈ આવ્યાં; અને તે શિષ્યને હૃદયસાથે ચાંપીને ઉત્તમ ઉપદેશ કર્યો.

ત્યારપછી હેમંતઋતુનો આરંભ થતાંજ સ્વામીજી ત્યાંથી શિષ્યસહિત નીકળ્યા અને માર્ગમાં કથાપુરાણ કહેતા કહેતા સરચૂ-ઘોઘરાના સંગમપર ચક્રરખેત (વારાહક્ષેત્ર)માં પહોંચ્યા. ત્યાં આખો પોષમાસ નિવાસ કરવો પડે છે અને પૂર્ણિમાના સ્નાનનો મહિમા છે. ત્યાં

આળસુ તુલસીદાસને વહેમને લીધે ટુકડો ન આપતાં સર્વ ડોઝ ધૂતડારી શકાતે. આથી તે યલુ દુઃખી રહે. પ્રભુપ્રેમી નરહરાનંદ રવામી એ વાત સાંભળતાંજ હરિપુર પહોંચ્યા. ત્યાં એક માનવને તેની પાછળ પાંડવો જોઈ તેમણે રોક્યો અને આળસુને આશ્રયમાં લઈ નિરાધારનો આધાર બન્યા; તથા કહ્યું કે:-“રામજોલા ! દિશર કરતો નહિ, દ્રુપાણુ પ્રભુ રવિ પ્રકારે તારી સંભાળ લેશે.” પછી ગામડોડની સંમતિપૂર્વક તેને તેઓ સાથે લઈ ગયા

પોતે પાંચ વર્ષપર્યંત જપ-તપપરાયણ રહ્યા અને શિષ્યને શિક્ષણ પણ આપતા રહ્યા. એ પછી જ્યારે તે બાળકની બુદ્ધિ રૂઢે પ્રકારે પ્રવીણ થતી જણાઈ, ત્યારે સ્વામીજીએ રામાયણનો પણ આરંભ કરી દીધો. બાળકને પણ તેના શ્રવણથી બહુજ આનંદ અને બોધ મળવા લાગ્યો.

આવી રીતે શિષ્ય સુશિક્ષિત થયા પછી પર્વ આવતાં પોતે શિષ્યસહિત કાશીજી તરફ જવા નીકળ્યા. માર્ગમાં પ્રારબ્ધાનુસાર તેઓ અનેક સ્થળે રોકાતા, અધિકારી જનોને ઉપદેશ કરતા તથા દીન જનોનાં દુઃખ દૂર કરતા વિચરતા વિચરતા કાશીજી પહોંચી ગયા. ત્યાં તેમણે પરમ ગુરુ સ્વામી રામાનંદજીના સ્થાનપર ઉતારો કર્યો.

કાશીપુરીમાં મનોહર પંચગંગા ઘાટપર ચત્વીંદ્ર રામાનંદજી પુષ્કળ વખત રહ્યા હતા. એ સુંદર ઘાટપર ‘શેષ સનાતનજી’ નામના મહાત્મા એ સમયે રહેતા હતા. તેમનું શરીર તો વૃદ્ધ હતું; પણ મનોબળ યુવાનના જેવું હતું. તેઓ વેદો અને શાસ્ત્રોના અદ્વિતીય જ્ઞાતા હતા. તેમના તેજસ્વી મુખચંદ્રમાંથી જાણે પ્રકાશનાંજ કિરણો વહ્યા કરતાં હોય એમ લાગતું હતું. સિદ્ધદશા અને તપશ્ચર્યાને માટે તેઓ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ હતા. તેમણે આપણા ચરિત્રનાયક બાળપ્રહ્લાચારી તુલસીદાસજીમાં સુંદર સરળ સ્વભાવ વગેરે લક્ષણો જોઈને તેમને પોતાની સકળ વિદ્યાઓના સર્વોત્તમ-સુયોગ્ય પાત્ર માન્યા; અને સ્વામી નરહરિાનંદજીને કહ્યું કે:—“હો મુનિરાજ! આપ કૃપા કરીને આપના શિષ્યને અહીંજ રાખો. તેની વૃત્તિ સાંસારિક નથી; પરંતુ મંત્રના ધ્વનિ અને ઇષ્ટધ્યાનમાં મગ્ન રહેનારી છે. હું તેને ચાર વેદ, છ શાસ્ત્ર, ઇતિહાસ, પુરાણ, કાવ્ય વગેરે શીખવીને એવો ધુરંધર વિદ્વાન બનાવી દઈશ કે આપ પણ તેનાં યશોગાન સાંભળીને પ્રસન્ન થશો.”

તે મહાત્માનાં હિતપૂર્ણ વચનો સાંભળીને સ્વામી નરહરિાનંદે તેજ વેળા પવિત્ર ગંગાતટ-પર તે બાળપ્રહ્લાચારીને બોલાવીને બહુજ પ્રસન્નતાપૂર્વક તેઓને સોંપી દીધા; અને પોતે કેટલોક સમય ત્યાં રહ્યા પછી જ્યારે સૂત્રભાષ્યના અધ્યયનમાં તેમનું ચિત્ત ખૂબ લાગેલું જણાયું તથા તેમને માટે કાંઈપણ ચિંતા જેવું ન જણાયું, ત્યારે તેઓ ચિત્રકૂટ ગયા.

આ રીતે ગોસ્વામીજીએ ત્યાં પંદર વર્ષ અધ્યયન કરી સમગ્ર શાસ્ત્રોના સિદ્ધાંતો સમજી લીધા. વિદ્યાગુરુની પણ તેમણે તનમનથી સેવા કરી અને ગુરુનું શરીર પંચત્વ પામ્યું ત્યારે તેમની અત્યેષ્ટિક્રિયા પણ કરીને આચાર્યઋણથી તેઓ નિવૃત્ત થયા. ગુરુનું શરીર પંચત્વ પામતાં એ સ્થાનમાંથી તેમનું મન ઉંચું થયું અને પર્યાટન કરતા કરતા પોતાની જન્મભૂમિ તરફ ચાલી નીકળ્યા. ફરતા ફરતા પોતાની જન્મભૂમિ રામપુર પહોંચી જઈ તેમણે પોતાનું ઘર જોયું, તો માત્ર તેનું ખંડિયેરજ ઉભું હતું અને ઘરમાંનું કોઈ પણ હયાત ન હતું. પછી તેમણે વિધિપૂર્વક શ્રાદ્ધ અને પિંડદાન કર્યું. ગામલોકોના આગ્રહથી મકાન પણ તેમણે સુધારી લીધું અને તેમાં નિવાસ કરી શ્રીરામાયણની કથા વાંચવા લાગ્યા.

યમુનાજીના સામા કિનારાપર ‘તારિપતો’ નામના ગામમાં ભરદ્વાજગોત્રના એક સરયૂ-પારી બ્રાહ્મણ રહેતા હતા. તેઓ ચમદ્વિતીયા(કાર્તિક સુદિ બીજ)ના પર્વપર સહકુટુંબ યમુના-સ્નાન કરવા આવ્યા હતા. સ્નાનદાનથી નિવૃત્ત થઈને તેઓ જ્યાં પંડિત તુલસીદાસજી કથા કરતા હતા ત્યાં આવ્યા. તેઓ ગોસ્વામીજીને જોઈને બહુજ પ્રસન્ન થયા અને તેમના સંબંધે ગામલોકોને કેટલીક પૂછપરછ કરીને પાછા પોતાને ઘેર ચાલ્યા ગયા. પછી તેઓ વૈશાખ માસમાં ફરીને ગોસ્વામીજી પાસે આવ્યા અને હાથ જોડીને કહ્યું કે:—“અહીં આપની કથા શ્રવણ કરીને મારે ગામ ગયા પછી તો સ્વપ્નમાં પણ આપજ મને દેખાવા લાગ્યા અને જાણે જગદંબાજી આજ્ઞા કરતાં હોય તેમ લાગ્યું કે, મારે મારી કન્યાનો વિવાહ આપ સાથેજ કરવો. આથી હવે આપની પાસે હું એજ કાર્ય માટે આવ્યો છું; માટે આપ મારી પુત્રીસાથે વિવાહ કરો.”

ગોસ્વામીજી વિચારમાં પડી ગયા અને પછી બહુજ સંકોચસાથે તેમણે પરણવાની ના પાડી. પછી તે બ્રાહ્મણ તો “કાર્ય” સાધયામિ કે દેહ” પાતયામિ” ની પેઠે અન્નપાણીનો ત્યાગ કરીને ત્યાં લાંઘવા બેઠા. છેવટે “પ્રભુ ઇચ્છા” સમજીને ગોસ્વામીજીને તેમની વાતનો સ્વીકાર કરવોજ પડ્યો અને જ્યારે તેમણે હા પાડી ત્યારેજ—બીજે દિવસેજ તે બ્રાહ્મણે અન્નપાણી ગ્રહણ કર્યું.

ત્યાર પછી તે બ્રાહ્મણે ઘેર જઈ જોષીને બોલાવી લગ્ન નક્કી કરીને લગ્નપત્રિકા મોકલી આપી. અહીં રાજપુરવાસીઓએ જાનની તૈયારી કરી આપી અને સંવત ૧૫૮૩ ના જેઠ સુદી ૧૩ ને ગુરુવારની અર્ધરાત્રીને સમયે હસ્તમેળાપ અને મંગળ વર્તાવવાની શુભ ક્રિયા કરવામાં આવી. પછી ત્રીજે દિવસે તે બ્રાહ્મણે યથાશક્તિ દાયજો આપી પંડિતજીને કન્યાસહિત વિદાય કર્યા.

ગોસ્વામીજી ઘેર પહોંચી ગયા પછી શહેરની સ્ત્રીઓ વહુનું મુખ જોવા આવી અને બહુજ પ્રસન્ન થઈ. ગોસ્વામીજી તો પછી તેના રૂપસૌંદર્યપર એવા મોહિત થઈ ગયા કે રાતદિવસ તેની સાથે ને સાથેજ રહેવા લાગ્યા. આવી રીતે પાંચ વર્ષ ઝડપથી વીતી ગયાં. તેઓ કયાંય બહાર જતા નહિ તેમ પત્નીને પણ નજરથી દૂર થવા દેતા નહિ.

પત્નીને પિયરથી કેટલીએ વાર તેડાં આવી ગયાં; પરંતુ ગોસ્વામીજીએ તેને મોકલીજ નહિ. એક દિવસ તેનો ભાઈ આવ્યો અને બહેનને સમાચાર આપ્યા કે, ‘માતા બહુજ બિમાર છે અને તને જોવા ઇચ્છે છે.’ આ સમાચારની તેના હૃદયપર એવી અસર થઈ કે એક ઘડી એક વર્ષ જેટલી જણાવા લાગી. ભોગજોગે ગોસ્વામીજી જરૂરી કામપ્રસંગે તેજ દિવસે બહારગામ ગયા હતા. એટલે તેને એમ લાગ્યું હશે કે, તેઓ ઘેર આવેથી પણ આવી બાબતમાં ના તો નહિજ પાડે; પણ તેમના આવતાંસુધી અહીં જોટી થાઉં ને ત્યાં માતા ગુજરી જાય, તો પછી જવું પણ શાકામનું? આથી પછી તે તો તરતજ દાસીને કહીને પોતાના ભાઈ સાથે પિયર પહોંચી ગયાં. એ પછી સાયંકાળે જ્યારે ગોસ્વામીજીએ આવીને ઘર સૂનું જોયું, ત્યારે તેઓ બહુજ દુઃખી થયા. દાસીના મુખે સર્વ ખબર સાંભળતાંજ તેઓ સાસરી તરફ ચાલી નીકળ્યા; કેમકે તેમનું મન તેનામાં બહુજ આસક્ત હતું. પછી મહામુશ્કેલીથી તેઓ નદી ઉતરી કેટલાક ગાઉ ચાલીને સાસરે પહોંચ્યા. આ વેળા મધ્યરાત્રિનો સમય હતો અને ઘરમાંનાં સર્વ ઉંઘતાં હતાં. કેટલાક સાદ કર્યા પછી તેમનાં પત્નીએ પતિનો સાદ બોળખીને તરતજ ખારણાં ઉઘાડ્યાં અને સ્મિતપૂર્વક કહ્યું કે:-

“લાજ ન લાગત આપુ કે, દૌરે આયેહુ સાથ; ધિક્ ધિક્ એસે પ્રેમકો, કહા કહૌં મૈં નાથ; અસ્થિ-ચરમ-મય દેહ મમ, તામેં જૈસી પ્રીતિ, તૈસી જો શ્રીરામમહું હોત ન તૌ ભવભીતિ.”

આ વચનોથી ગોસ્વામીજીના અંતઃકરણમાં તરતજ પૂર્વ સંસ્કાર જાગૃત થઈ આવ્યા; અને તેમના હૃદયપર બહુની પેઠે એવી તો સચોટ અસર થઈ કે તેમને વાસ્તવિક કલ્યાણની આબાદ યાદ કરાવી દીધી ! તેઓ તેજ ક્ષણે ત્યાંથી પાછા વળ્યા; પરંતુ ચાલી નીકળવા અગાઉ તેમનાં પત્નીએ તેમને અભિપ્રાય જાણી જઈને કહ્યું હતું કે:-“પાણિગ્રહણ કરેલી સ્ત્રીનો ત્યાગ કરવો એ ઉચિત નથી.” પણ ગોસ્વામીજી જેવા પૂર્વના કોઈએક યોગદ્વક્ષ, વર્તમાન જન્મમાં પણ વીસ વીસ વર્ષ સુધી વિદ્યાભ્યાસ તથા સંતસેવા કરી ચૂકેલા અતિ વિચક્ષણ પુરુષમાટે તો પત્નિનું ઉપરોક્ત કથન સૂર્ય આગળ દીવો ધરવા જેવું નિવડે એમાં નવાઈ નથી. ભગવાન બુદ્ધને માટે તો પૂર્વ સંસ્કારના ચોગે થોડાક સામાન્ય દેખાવોજ વૈરાગ્ય ઉપજાવવા સમર્થ થયેલા; તેમ આપણા ચરિત્ર નાયકને માટે એકાદ બે વાક્યજ “તેજીને ટકોરો” જેવાં નિવડ્યાં ! પત્નિએ છેવટે જમતાં સુધી રોકાવાનો આગ્રહ કર્યો; તે પણ ન સ્વીકારતાં ગોસ્વામીજી તો ખસ ચાલીજ નીકળ્યા !

ગોસ્વામીજી ભણ્યા ત્યારે (૨૦ વર્ષ મુઘી) ભણ્યા પણ ખૂબ, અને (૨૬ વર્ષની ઉંમરે) પરણ્યા ત્યારે વિષયાસક્ત પણ ખૂબ બન્યા. તેમની ગેરહાજરીમાં એક દિવસ સ્ત્રીનું ભાઈસાથે પિયર જવું થતાં તેઓ પણ તેજ રાત્રે ત્યાં પહોંચી ગયા અને બારણું ખખડાવ્યું ! સ્ત્રીએ અવાજ ઓળખતાંજ બારણું ખોલ્યું; અને આશ્ચર્ય પામીને કહ્યું કે:—

“ લાજ ન લાગત આપકો, દોડે આયે હો સાથ; ધિક્ક ધિક્ક એસે પ્રેમકો, કહા કહું મેં નાથ; અસ્થિ-ચરમ-મય દેહ મમ, તામેં જૈસી પ્રીતિ; એસી જો શ્રીરામમેં હોત ન તૌ ભવલીતિ.”

એ સાંભળતાંજ તુલસીદાસના મનમાં અગાઉ સંતસેવા અને ઋષિવિદ્યાના જે ઉત્તમોત્તમ સંસ્કાર પડેલા, તે તાબ થઇ ગયા; અને બાળે પ્રભુએ પોતેજ ઉપદ્રા શબ્દો કહ્યા હોય તેમ પૂર્વજન્મનો અધુરો યોગ પૂર્ણ કરવા માટે ત્યાંથી તરતજ પરભાર્યા ચાલી નીકળ્યા.

ગોસ્વામીજીના સાળાએ આ વાત સાંભળેલી, તેથી તે પણ ગોસ્વામીજીની પાછળ પાછળ ગયો અને પ્રાતઃકાળ થતાંસુધી બહુ બહુ પ્રાર્થના કરી; પણ તેઓ પાછા ન ફર્યા તે નજર ફર્યા. છેવટે તે નિરાશ થઈને ઘેર પાછો આવ્યો; પરંતુ ઘર આગળ આવીને જોયું તો પોતાની વહાલી બહેન મૂર્ચ્છિત દશામાં પડી છે! કેટલાક સમયસુધી ઉપાય કર્યા પછી તેની મૂર્ચ્છા નિવૃત્ત થતાં ભાઈએ તેને સ્વસ્થ-શાંત રહેવા આશ્વાસન આપ્યું; પરંતુ તે બાઈએ કહ્યું કે:-“ભાઈ! હું તો આ સંસારમાં માત્ર મારા સ્વામીને પ્રભુનો માર્ગ બતાવવાજ આવી હતી. તેઓ હવે તે રસ્તે ચઢી ચૂક્યા; એટલે હું અહીં શું કરવા રહું?” આટલું કહીને તે તરતજ પોતાનું શરીર છોડી દઈને પતિભક્તિની ધ્વજા ફરકાવતી ચાલી ગઈ! આ પ્રસિદ્ધ ઘટના સંવત ૧૫૮૯ના આષાઢ વદી ૧૧ ને બુધવારે બની. ધન્ય છે તે ઘડી, સુદર્શ, દિવસ, તિથિ, માસ અને સંવત્સરને! આ વાતની સર્વત્ર પ્રસિદ્ધિ થઈ ગઈ; સર્વ લોક આ ઘટનાપર વિચાર કરવા લાગ્યા. કોઈએક પરમાર્થવેત્તા તત્ત્વજ્ઞાની સિદ્ધ પુરુષે આ વાતપર વિચાર કરીને કહ્યું હતું કે:-“મને તો એમ લાગે છે કે, જાણે ખુદ સરસ્વતીએજ એ બાઈરૂપે અવતરીને પોતાના અપાર સૌંદર્ય અને દિવ્ય ગુણોથી ગોસ્વામીજીની ચિત્તવૃત્તિને એકવાર પોતા તરફ પૂર્ણ એકાગ્ર અને આસક્ત કરીને સાંસારિક પ્રેમની પરાકાષ્ટાપર્યંત પહોંચાડી દીધી અને પછી તેમની એ એકનિષ્ઠ અને પૂર્ણ આસક્ત બનેલી ચિત્તવૃત્તિને પોતાના અપૂર્વ ઉપદેશથી એકદમ સંસારમાર્ગથી ઉલટાવી દઈને સચ્ચિદાનંદ પરમાત્મા તરફ વાળી દીધી અને પછી તરતજ તેઓ દિવ્ય લોકમાં ચાલ્યાં ગયાં!”

ગોસ્વામીજી સાસરીમાંથી નીકળીને સૌથી પ્રથમ તીર્થરાજ પ્રયાગમાં ગયા. ત્યાં ત્રિવેણીમાં સ્નાન કરીને તેમણે પોતાને કૃતાર્થ માન્યા અને ગૃહસ્થનો વેષ તજી દઈ વિરક્ત-મુનિવેષ ધારણ કર્યો. એ પછી ત્યાંથી ‘ફફ્ફાગઢ’ ગયા અને ત્યાંથી ગોમતી અને તમસાનદી ઉતરીને શ્રીરામચંદ્રજીની પુરી અયોધ્યાજીમાં આવ્યા. તે ચાતુર્માસ તેમણે સંતમહાત્માઓની સેવાસમાગમમાં ગાળ્યો. ત્યાંથી પછી પ્રસિદ્ધ ધામ જગન્નાથપુરી ભણી વિદાય થયા. માર્ગમાં અનેક સ્થળોએ રોકાતા રોકાતા તેઓ પુરીધામમાં પહોંચ્યા. એ મુસાફરીમાં ‘દુબૌલી’ નામના એક ગામમાં નીચે પ્રમાણે બન્યું હતું.

ગોસ્વામીજીએ દુબૌલી ગામમાં એક કૂવાપર વિશ્રામ કર્યો હતો. ત્યાં તેઓ સ્નાનાદિક કરી મોંપર કપડું ઢાંકીને બેઠા બેઠા પરમાત્માનું ધ્યાન કરી રહ્યા હતા; એટલામાં ગામના કેટલાક છોકરાઓ રમતા રમતા ત્યાં આવી ચઢ્યા. તેમાં એક હરિરામ નામનો બ્રાહ્મણબાળક બહુ તોફાની હતો. તેનાથી સૌ છોકરાઓ ડરતા હતા. મુનિને બેઠેલા જોઈને સૌ છોકરાઓ તેમનાપર ઢેખાળા ફેંકવા લાગ્યા. આથી મુનિએ પોતાના મોંપરથી કપડું કાઢી નાખ્યું. એ જોઈને બીજા છોકરાઓ ત્યાંથી નાસી ગયા; પણ હરિરામ તેમને હેરાન કરતો અટક્યો નહિ. ગોસ્વામીજીને પ્રભુના માર્ગમાં તેને આમ આડો આવતો જોઈને ત્રાસ થવાથી કે પછી ‘કાગનું ખેસવું અને ડાળનું ભાગવું’ એમ કોઈ અન્ય પૂર્વકર્મના યોગથી એજ અરસામાં તે ગુજરી ગયો હોય અને “ભૂતયોનિ”ને પામ્યો હોય, તો એમાં પણ નવાઈ નથી. (આના અનુસંધાનરૂપ વધુ હકીકત આગળ ચાલતાં આવશે.)

ત્યારપછી ગોસ્વામીજીએ ‘ચંકુલ’ નામના ગામમાં વિશ્રામ કર્યો. ત્યાં ચારુબાઈ નામની એક વિધવા બ્રાહ્મણી રહેતી હતી. તે ભિક્ષાથી તથા રેંટીઓ કાંતીને નિર્વાહ કરતી હતી, તોપણ જે કંઈ અદ્યપસ્વદ્ય પ્રાપ્ત થાય તેમાંથી સર્વથી પહેલું કાર્ય તો તે સંત ભક્ત-

કે ગોસ્વામીજીને બે કે ત્રણ સ્ત્રીઓ થઈ ચૂકી હતી. એક સ્થળે એવું પણ આવે છે કે એક પુત્ર થયેલો, પણ તે ગુજરી ગયો હતો.

ના સત્કારનું જ કરતી હતી. એકવાર ગોસ્વામીજીનું પણ તેણે આતિથ્ય કર્યું હતું. આ પ્રસંગે તેનો અત્યંત સાત્વિક તથા ઉદાર સ્વભાવ જોઈને અને તેની છેક જ નિર્ધનતા તથા ભિક્ષા અને રેંટીઓ જ નિર્વાહનું સાધન જોઈને ગોસ્વામીજીને એટલી બધી લાગણી થઈ આવી કે તેના પરિણામે “જે વસ્તુ ઉપર તું તારો હાથ મૂકીશ, તે વસ્તુ ગમે તેટલી વાપર્યા છતાં ખૂટશે નહિ” એવા આશીર્વાદવિના પણ તે ભગવદ્દીય બ્રાહ્મણીની ગૃહદશા સુધરી જાય, તો તેમાં આશ્ચર્ય નથી.

ગોસ્વામીજીને વાલ્મીકિ રામાયણ એટલી બધી પ્રિય હતી કે જગન્નાથપુરીમાં નિવાસ કરીને વાલ્મીકિ રામાયણની પ્રત સ્વહસ્તે જ ઉતારીને તૈયાર કરી હતી. ત્યારપછી તેઓ રામેશ્વર ગયા. ત્યાંથી દ્વારકાં અને બદરીનારાયણ ગયા. ત્યાં નારાયણઋષિ અને મહર્ષિ વ્યાસ જેવા ઈશ્વરના અવતારસમા અસામાન્ય મહાત્માઓનાં પણ ગોસ્વામીજીને દર્શન થયાં. તેમના મુખે તેમણે માનસસરોવરની બહુજ પ્રશંસા સાંભળવાથી અત્યંત દુર્ગમ માર્ગ છતાં પણ માનસસરોવરની યાત્રા કરી. તે પરમ પવિત્ર સ્થાનપર કેટલાક દિવસ રોકાઈ દિવ્ય સંતોના સમાગમનો અતિ ઉત્તમ લાભ તેમણે લીધો. ત્યાંથી પછી તેઓ સુમેરુ પર્વતપર જઈને પાછા માનસસરોવર આવી પહોંચ્યા; અને એ રીતે કૈલાસની પ્રદક્ષિણા કરી.

ઉપરોક્ત રીતે ચૌદ વર્ષ, દશ માસ અને સત્તર દિવસસુધી તીર્થયાત્રા કરીને પછી ભવવનમાં આવી ચાતુર્માસ પૂરા થતાંસુધી રહ્યા. અહીં તેઓ બહુજ ઉત્સાહથી રામાયણની કથા કરતા અને તે અનેક વનવાસી સંતો આવીને પ્રેમપૂર્વક શ્રવણ કરતા. તે વનના એક વૃક્ષ ઉપર એક પ્રેત રહેતો હતો. શ્રીગોસ્વામીજી શરીરની ક્રિયા કર્યા પછી પાત્રમાં બચેલું જળ તે વૃક્ષની નીચે ઢાળી નાખતા હતા અને તે જળથી તે પ્રેતની તૃષ્ણા શાંત થતી હતી. તે પ્રેતે જાણી લીધું કે, જે મુનિના ધ્યાનમાં પોતે પોતાના જીવનકાળમાં વિષ્ણુ કરેલું તેજ મુનિ આ છે. એક દિવસ તે પ્રેતે પ્રકટ થઈને મહાત્માને કહ્યું કે, આપની સેવાનો મને કૃપા કરીને લાભ આપો. આપ જેવાની સેવા અને કૃપા મેળવું તો મારો આવી દશામાંથી ઉદ્ધાર થયા વગર રહે નહિ; માટે આપ જે કાંઈ સેવા ફરમાવશો, તે હું જીવનનથી બજવીશ. આ સાંભળી ગોસ્વામીજીએ તેને કહ્યું કે:—“મને તો એક શ્રીરામચંદ્રજીના દર્શનની લાલસા છે, હું બીજી કોઈ વસ્તુ ચાહતો નથી.” આ સાંભળીને પ્રેતે કહ્યું કે:—“શ્રી હનુમાનજી નિત્ય કોઢીઆનું સ્વરૂપ ધારણ કરીને આપની કથા સાંભળવા આવે છે. તેઓ સૌથી પહેલાં આવે છે અને સૌથી પાછળ જાય છે; માટે અવસર જોઈને આપ તેમના ચરણ પકડી લઈ તેમને પ્રસન્ન કરજો, એટલે આપનું કામ થઈ જશે.” ગોસ્વામીજીએ એજ પ્રમાણે કરીને હનુમાનજીને શ્રીરામચંદ્રજીનાં દર્શન કરાવવા કહેતાં તેમણે ગદ્ગદ કંઠથી કહ્યું કે:—“તમે ચિત્રકૂટમાં જઈને સર્વભાવથી ભગવદ્ભજન-માં જ એકનિષ્ઠ-તક્ષીન બનો, એટલે જરૂર આપને તેમનાં દર્શન થશે.”

પછી ગોસ્વામીજી ચિત્રકૂટ જવામાટે વિદાય થયા. માર્ગમાં જતાં જતાં જ્યારે જ્યારે તેમને પોતાની મંદ જિજ્ઞાસાનું અને પૂર્વસમયની વિષયાસક્તિનું અને અઠીક કર્મોનું સ્મરણ થતું હતું, ત્યારે ત્યારે તેમના પગ પાછા પડતા અને ધૈર્ય છૂટી જતું; પરંતુ જ્યારે પાછું તેમને શ્રીરામચંદ્રજીના સુંદર ઉદાર સ્વભાવનું સ્મરણ થઈ આવતું, ત્યારે તેમનાં દર્શનને માટે તેઓ ખૂબ આતુર થઈ જતા અને જોરથી ચિત્રકૂટ તરફ દોડવા લાગતા. આ પ્રકારે ગોસ્વામીજી ચિત્રકૂટ પહોંચી ગયા અને રામઘાટપર આસન કર્યું. કેટલાક સમયપર્યંત ત્યાં નિવાસ કરીને તેઓ એક દિવસ ચિત્રકૂટની પ્રદક્ષિણા કરવા ગયા. પ્રદક્ષિણા કરતાં કરતાં તેમણે જે અત્યંત સુંદર રાજકુમારને ઘોડેસ્વાર થઈને જતા જોયા. તેમનું અત્યંત સૌંદર્ય જોઈને ગોસ્વામીજીનું મન મુગ્ધ થઈ ગયું; પરંતુ તેઓ સમજી શક્યા નહિ કે આ કોણ છે

પાછળથી હનુમાનજીએ ભેદ બતાવ્યો કે, તેઓ શ્રીરામલક્ષ્મણ હતા. આ સાંભળીને ગોસ્વામીજી બહુજ પસ્તાયા અને તેમનાં પુનઃદર્શનમાટે ઘણાજ આતૂર બની ગયા. હનુમાનજીએ પછી “પ્રાતઃકાળમાં પુનઃ દર્શન થશે” એમ કહી તેમને વિશ્વાસ બંધાવ્યો અને ધીરજ આપી.

સંવત ૧૬૦૭ ની મૌની અમાવાસ્યાને દિવસે પ્રાતઃકાળમાં ગોસ્વામીજી રામઘાટ-પર બેઠા હતા. તે દિવસે પર્વ હોવાથી મેળો ભરાવાને લીધે ત્યાં બહુજ ભીડ હતી. પુષ્કળ સંતમહાત્માઓ એકઠા થયા હતા. ગોસ્વામીજી અત્યંત પ્રેમપૂર્વક ચંદન ઘસી રહ્યા હતા. આ સમયે બે મનોહર રાજકુમારો ગોસ્વામીજી પાસે આવીને બોલ્યા:-“ બાબાજી ! મને પણ ચંદન લગાવો. ” આ વિષે નીચેનો સુંદર દુહો પ્રસિદ્ધ છે કે:-

“ ચિત્રકૂટકે ઘાટપર, ભઈ સંતનકી ભીર; તુલસિદાસ ચંદન ઘસે, તિલક કરે રઘુવીર. ”

ગોસ્વામીજી શ્રીરામચંદ્રને જોતાંજ અત્યંત વ્યાકુળ થઈ ગયા અને ચંદન ઘસવું છોડી દઈને શ્રીભગવાનની અપાર શોભાને નિરખતા તહીન થઈ ગયા! શ્રીભગવાને ફરીથી પણ એજ વચન કહ્યું કે:-“ બાબાજી ! મને પણ ચંદન લગાવો. ” આમ કહ્યા છતાં પણ જ્યારે ગોસ્વામીજીએ ઉંચું જોયું નહિ, ત્યારે શ્રીભગવાને પોતાનેજ હાથે ચોરસીઆપરથી ચંદન લઈને તિલક કર્યું અને તુરત અંતર્ધાન થઈ ગયા. પછી જ્યારે ગોસ્વામીજીની વૃત્તિ બહિર્મુખ થઈ અને જોયું કે શ્રીભગવાન નથી, એટલે તેઓ વ્યાકુળ થઈને ત્યાંજ પડી ગયા અને તે દિવ્ય મૂર્તિને ત્રદ્વારા હૃદયમાં સ્થિર થઈ ચૂકેલી હતી તેમાં એવા નિમગ્ન થઈ ગયા, કે કોઈએ છેક રાત્રે ત્યાં આવીને તેમને જગાડયા ત્યારેજ ગોસ્વામીજી એ દશામાંથી જાગ્યા. પછી તે જાગ્રત કરનાર સંતે તેમનું રૂંડે પ્રકારે સમાધાન કરીને તથા શ્રીરામરહસ્યનું વર્ણન કરીને તેમને ખૂબ સંતુષ્ટ કર્યા. આ જગાડનાર ઇત્યાદિતરીકે મૂળગ્રંથમાં તો શ્રીહનુમાનજીનુંજ નામ આપેલું છે.

હવે ગોસ્વામીજીની વિદ્વત્તા સાંભળીને એટલા બધા મનુષ્યો આવવા લાગ્યા, કે ઘણીજ ભીડ થવા લાગી. આ ભીડ પોતાના ભજનમાં વિઘ્નકારક જણાવાથી પછી ગોસ્વામીજી ગુફામાં અલગજ રહેવા લાગ્યા. આથી તેઓનાં દર્શન નહિ મળવાથી પુષ્કળ જનો નિરાશ થઈ પાછા જવા લાગ્યા. એક દિવસ સ્વામી દરિયાનંદજી તેમને મળવા આવ્યા. તેમને પણ ગોસ્વામીજીનાં દર્શન થયાં નહિ; પરંતુ તેઓ બીજા લોકોની પેઠે ત્યાંથી પાછા ન ચાલ્યા જતાં કોઈ વાર અવશ્ય દર્શન થશે એમ વિચારી ત્યાંજ ટકી ગયા. પછી જ્યારે ગોસ્વામીજી લઘુશંકા કરવા માટે બહાર નીકળ્યા, ત્યારે સ્વામી દરિયાનંદજી તેમની સન્મુખ હાથ જોડી નમસ્કાર કરીને ઉભા રહ્યા અને કહ્યું:-“ હે નાથ ! આપ ક્ષમા આપજો; પરંતુ આપ લઘુશંકા કરવા બહાર નીકળો અને સાધુસંતોને દર્શન આપવામાટે કેમ બહાર નીકળતા નથી ? દર્શનાર્થે આવી નિરાશ થઈ પાછા ફરતા સજ્જનોને બહુ દુઃખ થાય છે; માટે હું બહાર એક નિવાસ-સ્થાન બનાવી આપું છું, તેમાં આપ દિવસે નિવાસ કરો કે જેથી દર્શનાર્થે આવનારાં સૌ કોઈને આપના દર્શનથી આનંદ થાય. ”

ગોસ્વામીજીએ સ્વામી દરિયાનંદજીની પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર કર્યો અને નિવાસસ્થાન તૈયાર થતાં તેમાં રહેવા લાગ્યા. ત્યાં તેમને આગલા સ્થાન જેવી ભીડ નહિ નડતાંજેઓ સંસ્કારી હોય, ધર્મપ્રેમી હોય, પ્રભુપ્રેમી હોય; અર્થાત સાધક કે સિદ્ધ કોટીના હોય તેવાજ સજ્જનો મોટેભાગે તેમનાં દર્શનસમાગમમાટે આવવા લાગ્યા. મહાત્મા યાદવપ્રકાશજી, અનન્ય માધવજી, વેણીમાધવદાસજી, ચિત્સુખાચાર્યજી, કરુણેશજી, સદાનંદજી, તપસ્વી મુરારિજી, દિગંબર પરમહંસજી, વિરહી ભગવંતજી, સૌભાગ્યવતી દેવીજી, વિભવાનંદજી, દેવજી, દિનેશજી અને દક્ષિણ નિવાસી પિદલે સ્વામી; આ સર્વ એક પછી એક આવતા ગયા અને ગોસ્વામીજીના દર્શનસમાગમથી રંગાઈને અજ્ઞાનનિદ્રાથી તેમજ અભિમાનથી રહિત થયા અને પરમ શાં-

તિના અધિકારી બન્યા.

ગોસ્વામીજી જ્યાં પણ રહેતા ત્યાં સર્વ કોઈ કહેતા કે:-“ ગોસ્વામીજી કૃતાર્થ મહાત્મા છે. આ પૃથ્વીપર જન્મ લઈને તેમણે અમને દર્શનસત્સંગનો અપાર લાભ આપી કૃતાર્થ કર્યા છે.” ગોસ્વામીજી ત્યાંથી જ્યારે વિદાય થતા, ત્યારે તેઓનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુધારા છૂટતી, અને વ્યાકુળતાને લીધે બોલી પણ શકતા નહિ. કેમકે તેઓનાં હૃદય કૃતજ્ઞતાથી અને પ્રેમથી પરિપૂર્ણ થઈ જતાં હતાં. ગોસ્વામીજીને વળાવવા જનારા સર્વ આવી રીતે અલૌકિક અવસ્થા પ્રાપ્ત કરીને પોતપોતાના ઘર તરફ જતા.

આ પ્રમાણે સાધુસમાગમમાં આઠ વર્ષો કેવી રીતે વીતી ગયાં તે જણાયું પણ નહિ. જ્યારે સંવત ૧૬૧૬માં ગોસ્વામીજી કામદગિરિની પાસે રહેતા હતા, ત્યારે તે એકાંતસ્થાનમાં પરમલક્ષ્મી સૂરદાસજીએ તેમની પાસે આવીને એક અઠવાડિયું રહી સત્સંગનો ખૂબ આનંદ લીધો હતો.

મહાત્મા સૂરદાસજી ગયા પછી મેવાડથી એક બ્રાહ્મણ મીરાંબાઈનો પત્ર લઈને આવ્યો.

મેવાડના રાજકુમાર ભોજરાજનાં પત્ની મીરાંબાઈ ભગવદ્ભક્તિપરાયણ હતાં. તેઓનો ઘણોખરો સમય સાધુસમાગમમાં જતો હતો. સંસારમાં ઉપહાસપાત્ર થવાના ભયથી રાણાજીને તે વાત ગમતી નહોતી. તેમણે તેમને ઘણું ઘણું સમજાવ્યાં, પણ મીરાંબાઈએ તે તરફ ધ્યાન આપ્યું નહિ; ત્યારે રાણાજીએ તેમને મારી નાખવાને ઘણા ઉપાયો કર્યા; પરંતુ ભગવત્કૃપાથી તે સર્વ વ્યર્થ ગયા, પરંતુ તે છતાં પણ મીરાંબાઈ કુટુંબીઓની પજવણીથી બહુજ દુઃખી રહેવા લાગ્યાં. તેમણે ગોસ્વામી તુલસીદાસજીની નિર્મળ કીર્તિ સાંભળી હતી; તેથી તેમને જ્યારે માલૂમ પડ્યું કે ગોસ્વામીજી વૃંદાવનમાં છે, ત્યારે તેમણે નીચેનો પત્ર મોકલીને તેમને પૂછાવ્યું હતું કે હવે મારે શું કરવું યોગ્ય છે ?

“સ્વસ્તિશ્રી તુલસી ગુણ ભૂષણ, દ્વષણ હરણ ગુસાંઈ;
બારહિં બાર પ્રણામ કરતહૌં, હરહુ શોક સમુદાઈ. ॥ ૧ ॥
ઘર કે સ્વજન હમારે જેતે, સખન ઉપાધિ બઢાઈ;
સાધુસંગ અરુ ભજન કરત મોહિં, દેત કલેસ મહાઈ. ॥ ૨ ॥
બાલપને તેં મીરાં કીન્હી, ગિરધરલાલ મિતાઈ;
સો તો અબ છૂટત નહિં કયોં ફૂં, લગી લગન બરિયાઈ. ॥ ૩ ॥
મેરે માતપિતા કે સમ હૌ, હરિ-ભક્તન સુખદાઈ;
હમકો કહા ઉચિત કરિબો હે, સો લિખિયે સમુઝાઈ. ॥ ૪ ॥

ગોસ્વામીજીએ એનો ઉત્તર નીચે મુજબ લખી મોકલ્યો. અને મોઢે પણ કહાવ્યું કે, સર્વ કાંઈ છોડી દઈને શ્રીભગવાનનું ભજન કરવું એમાંજ સાચું કલ્યાણ છે.

૫૬

જિનકે પ્રિય ન રામ બૈદેહી,
તજિયે તાહિ કોટિ બૈરી સમ, જઘપિ પરમ સનેહી. ॥ ૧ ॥
તાત માત બ્રાતા સુતપતિ હિત, ઇન સમાન કોઉ નાહી;
રઘુપતિ વિમુખ બાનિ લઘુ તૃણુઈવ, તજત ન સુકૃતડરાહી. ॥ ૨ ॥
તજેઉ પિતા પ્રલ્હાદ બિભીષન, બંધુ ભરત મહૈતારી;
બલિ ગુરુ તજેઉ કંત બ્રજવનિતન, ભૈ જગ મંગલકારી. ॥ ૩ ॥
નાતો નેહ રામ કો માનિયત, સુહૃદ સુસેવ્ય જહૌં લૌં;
અંજન કહા આંખિ બેહી ફૂટઇ, બહુ તકે કહઉં કહૌં લૌં. ॥ ૪ ॥

તુલસી સોઈ સખ ભાંતિ આપકો, પૂજ્ય પ્રાનતે ખ્યારો;
જાતે હોઈ સનેહ રામ સોં, સોઈ મતો હમારો. ॥ ૫ ॥

કવિત્ત

સો જનની સો પિતા સો ભ્રાત, સો ભામિનિ સો સુત સો હિત મેરો;
સોઈ સગો સો સખા સોઈ સેવક, સો ગુરુ સો સુર સાહબ ચેરો.
સો તુલસી પ્રિય પ્રાણુસમાન, કહાં લોં બનાય કહોં બહુતેરો;
જો તજિ દેહકો ગેહકો નેહ, સનેહ સો રામકો હોય સખેરો.

કહેવાય છે કે આ ઉત્તર વાંચીને મીરાંબાઈ મહેલનો ત્યાગ કરીને તીર્થાટનમાટે નીકળી પડ્યાં અને પોતાનું શેષ જીવન પ્રભુના ગુણગાનમાં તથા ધ્યાનભજનમાં જ ગાળ્યું.

“લક્તમાળ” ના કર્તા નાલાજી એક પ્રસંગે તેમને મળવા આવ્યા, ત્યારે ગોસાંઈજી ધ્યાનમાં હતા, તેથી નાલાજી સાથે તેમને મેળાપ થઈ શક્યો નહિ; એટલે તરત નાલાજી વૃંદાવન ચાલ્યા ગયા. જ્યારે આ વાત ગોસાંઈજીના જાણવામાં આવી, ત્યારે તેમને ઘણો પસ્તાવો થયો. આથી નાલાજીને મળવામાટે તેઓ પોતેજ વૃંદાવન ગયા. નાલાજીને ત્યાં તે દિવસે વૈષ્ણવોનો ભંડારો હતો, છતાં પણ ત્યાં તેઓ વિના આમંત્રણે પહોંચી ગયા; પરંતુ કોઈએ તેમને નહિ ઓળખવાથી કે બીજા કારણથી તેમનો આદરસત્કાર કર્યો નહિ. નાલાજી મને અભિમાની ધારશે, એમ વિચારીને તુલસીદાસજી તો વૈરાગીઓની પંગતને છેક છેડે જઈને બેસી ગયા. કદાચ પડિયોપત્રાળું પણ કોઈએ તેમના આગળ નહિ મૂક્યું હોય તો ચાર પુરી હાથમાં પણ તેમણે લઈ લીધી હોય; પરંતુ ખીર શામાં લેવી? આથી ગોસાંઈજીએ ઝટ એક વૈષ્ણવનું ખાસડું હાથમાં લઈ આવીને પીરસનાર પ્રત્યે કહ્યું કે આમાં પીરસો; સંતના ઉપાન કરતાં બીજું કયું ઉત્તમ પાત્ર હોઈ શકે? તેમનું તેજ અને નિરભિમાનતા જોઈને સર્વને અત્યંત આશ્ચર્ય થયું; પરંતુ તરતજ ગોસ્વામીજી બોલ્યા કે:—

“તુલસી જાકે મુખતે; ધોખેઉ નિકરત રામ; તાકે પગકી પગતરી, મેરે તનકો ચામ.”

આ વચન સાંભળતાંજ નાલાજીએ દોડી આવીને તેમને હૃદયસાથે ચાંખ્યા અને બોલ્યા કે, આજે તો મને લક્તમાળનો સુમેરજ મળી ગયો!

અનેક પ્રણુતિ હો એવા જ્ઞાનભક્તિના અવતારસમાન સંતમહંતોને! હે નાથ! હવે તો ભારતીય સંતાનોના સાચા ઉદ્ધારમાટે અત્યંત અનુપમ એવા પરમ પદને ઇચ્છવા-મેળવવા-વાળા સાવ સાચા અને ઉત્તમ જિજ્ઞાસુઓ, નિષ્કામ ભક્તો તથા મુક્તાત્માઓ અધિકાધિક પ્રકટાવજો; અને અવતારમાં ખપવા ખપાવવા મથી રહેલાં પાખંડોથી સર્વ કોઈને બચાવજો.

કેટલાક દિવસો પછી તેમની પાસે નિત્ય પ્રાતઃકાળમાં એક બાળક આવવા માંડ્યો અને સુંદર કંઠથી ગીતો ગાઈને ગોસ્વામીજીને સંભળાવવા લાગ્યો. તે ગાનથી તેઓ અત્યંત પ્રસન્ન થયા અને ચાર નવીન પદો બનાવીને તેને આપ્યાં. બીજે દિવસે તે બાળક તે પદો કંઠે કરીને આવ્યો અને તે ગોસ્વામીજીને સંભળાવ્યાં. આવી રીતે તે રોજ નવાં પદ કંઠે કરતો અને આવીને ગોસ્વામીજીને ગાઈ સંભળાવતો હતો. આવી રીતે તે રોજ નવીન પદ રચી આપવામાટે ગોસ્વામીજી પ્રત્યે પ્રાર્થના કરતો અને તેમને નિત્ય એક નવીન પદ બનાવી આપવું પડતું. આમ આ બહાને નવીન નવીન પદો રચાતાં ચાલી, ગોસ્વામીજીના હૃદયમાં પરમ સુંદર ભાવો જાગવા-ખીલવા લાગ્યા. પછી સંવત ૧૬૨૮ માં તેમણે તે સર્વ ગીતોની સંકલના કરીને એક ગ્રંથ તૈયાર કર્યો અને તેનું નામ “શ્રીરામગીતાવળી” રાખ્યું. પછી “શ્રીકૃષ્ણગીતાવળી” પણ તેમણે રચી અને પછી તે બંને ગ્રંથોનું સંશોધન કરીને તેને અત્યંત પ્રેમથી લખીને તૈયાર કર્યાં.

એ પછી તેમના અંતરમાં અંતર્યામીની પ્રેરણા થતાં તેઓ ત્યાંથી તીર્થરાજ પ્રયાગ તરફ

રવાના થઈ ત્યાં રોકાયા. આ સમયે ત્યાં મકરસ્નાનને માટે યોગી, તપસ્વી, સંન્યાસી તેમજ ચતુર તથા મૂર્ખ-સર્વ પ્રકારના લોકો એકઠા થયા હતા. પર્વની સમાપ્તિ થયા પછી છઠ્ઠે દિવસે તેમણે સુંદર અક્ષયવટની શીતળ છાયાનીચે બે ઉત્તમ મુનિઓને બેઠેલા જોયા. તે બંને પરમ તપસ્વી હોઈ તેમના મુખની કાંતિ એવી ઝળકી રહી હતી કે જાણે પૂર્ણિમાની અમૃતમયી ચંદ્રકાંતિ પ્રકાશી રહી હોય ને! ગોસ્વામીજી તો બંને મુનિઓને જોતાંજ દંડવત પ્રણામ કરી હાથ જોડીને ઉભા રહ્યા. તરતજ તેમાંના એક મુનિએ તેમને પોતાની પાસે આસન આપીને બેસવા સૂચવ્યું. ગોસ્વામીજી તે આસનને બાજુપર મૂકી ભૂમિપરજ બેસી ગયા; અને પોતાની ઓળખાણ આપ્યા પછી તે શ્રેષ્ઠ મુનિઓવિષે તેમને પૂછી લઈને માહિતી મેળવી. તે બંને મુનિઓ ત્યાં એકાંતમાં પરસ્પર શ્રીરામકથાની ચર્ચા કરી રહ્યા હતા, કે જે કથા ગોસ્વામીજીએ શ્રીનરહરણંદજી પાસે શૂંકરક્ષેત્રમાં શ્રવણ કરી હતી. ગોસ્વામીજીએ તેમના વચ્ચેની ચર્ચાથી આશ્ચર્યચકિત થઈને રામકથાનું ગુપ્ત રહસ્ય તે મુનિઓને પૂછતાં મહર્ષિ યાજ્ઞવલ્કયે કહ્યું કે, “સાક્ષાત્ મહાદેવજીએ ‘રામચરિતમાનસ’ રચેલું હોઈ તેમણે પાર્વતીજીને અને પછી કાકભુશુંડજીને ઉપદેશેલું. એ પછી મેં (યાજ્ઞવલ્કયે) તે ભુશુંડજી પાસે જઈને પ્રાપ્ત કર્યું અને પછી તે શ્રીભરદ્વાજઋષિને શ્રવણ કરાવ્યું છે.”

આવી રીતે ભગવાન યાજ્ઞવલ્કય મુનિ પાસે રામચરિતમાનસના રહસ્યની પર-પરા સાંભળીને ગોસ્વામીજી તેમના ચરણમાં પડ્યા અને બંને મુનીશ્વરો પ્રસન્ન થયા. એ પછી તેમણે પ્રસન્નતાપૂર્વક તે બંને મુનિઓ વચ્ચેના સંવાદ સાંભળ્યો. પછી બીજે દિવસે પણ ગોસ્વામીજી પાછા તે સ્થાને ગયા; પરંતુ નથી બંને મુનિઓ કે નહોતી વડની સુંદર છાયા કે પર્ણકુટી! આ જોઈ તેઓ પરમ આશ્ચર્યચકિત થયા અને બંને મુનિઓના સુંદર સ્વભાવનું સ્મરણ કરતા ત્યાંથી વિદાય થયા.+

પછી ત્યાંથી ગોસ્વામીજીને જવાનું હતું તો અયોધ્યાજી; પણ ભગવદીચ્છાથી કાશીજીના માર્ગે ચઢી ગયા. કેટલેક દૂર ગયા પછીજ તેમને માલૂમ પડ્યું કે, પોતે માર્ગ ભૂલી ગયા છે. પછી તેમણે વિચાર કર્યો કે, હવે આજ માર્ગે ચાલ્યા જવું કે પાછા ફરવું? છેવટે તેમણે નિર્ણય કર્યો કે, હવે જે થયું તે થયું. હવે તો આજ માર્ગે કાશીજી જઈ

+ વાંચનાર બંધુ! આ જે બનાવ અહીં વર્ણવ્યો છે, તે ભલે લોકવાયકા ઉપરથી લખાયો હશે, પણ એ બનાવને સાવ જૂઠો તો નજ માની લેતા. જે જેવું શોધે તેને તેવું-જે તેનામાં તેટલી યોગ્યતા હોય તો-અવશ્ય મળીજ રહેવાનું. વસિષ્ઠ કે શ્રીકૃષ્ણ પાસેજ કોઈને કાંઈ રહસ્ય જાણવું હોય, તો એક યા બીજી રીતે તેની તે ભાવનામાં રહેલો તેનો હેતુ તો જરૂરજ સફળ થવાનો ને થવાનોજ. કેમકે દુનિયાઈ વસ્તુસ્થિતિઓ છતમાં ઓછી ને ઈચ્છુક ધણા હોય, એટલે તેમાં તો રાગદ્વેષાદિ અનેક અંતરાય આવે; પણ આ અનુપમ મોક્ષપંથમાં તો માલ જાગે-અખૂટ-અને ધરાક ઓછા! યાજ્ઞવલ્કય અને પરાશર જાડાં વર્ષપર વિદેહમુક્ત બની ચૂકેલા હોવાથી તે નહિ હોય તો આખેહૂબ તેમના જેવા શ્રોત્રિય બ્રહ્મનિષ્ઠો તો જરૂર ગોસ્વામીજીને મળ્યા હશેજ. ભલે તેમનાં નામ લખવા વગેરેમાં અને ઝુંપડી ઉપડી જવામાં લેખક સંત લોકવાયકાનેજ અનુસર્યા હશે; પરંતુ તુલસીદાસજી જેવા ભાવી મહર્ષિને-તીવ્ર જિજ્ઞાસુને-મોક્ષપંથના સહાયક તો એક યા બીજા આકાર-પ્રકારદ્વારા પ્રાપ્ત થાય, થાય ને થાયજ. હા, કોઈ માણસ ‘લોકેષ્ણુ’ નામક શત્રુનેજ મિત્ર સમજ લે, અને તીવ્ર કીર્તિભૂખને મોક્ષની તીવ્ર ભૂખ કહે, તો તો સો વર્ષ સુધી પણ કોઈ સાચો સહાયક તેનાથી શોધાય-દેખાય કે પરખાય પણ નહિ. પ્રથમ તો લોકેષ્ણુથી અત્યંત દૂર એવું મોક્ષ વસ્તુનું સ્વરૂપજ યથાર્થરૂપે તેનાથી કેમ કરીને સમજ કે કંઈપી શકાય? હા, પોપટીઆ જ્ઞાનવાળા અહંબ્રહ્માસ્મિ, શિવોહં, ઈં બોલી બતાવીને અંદરથી ધનમાનાદિની લૌકિક તૃષ્ણાવાળા તો આજે કેટલાય મળી રહે.

મહેશ્વરનાં દર્શન કરીને પછીજ અયોધ્યા જઈશું. આમ વિચાર કરી તેઓ આગળ ચાલ્યા. ચાલતાં ચાલતાં ગંગાજીના તટપર પહોંચ્યા. પછી કિનારે કિનારે ચાલવા માંડ્યું; અને સાયં-કાળ થઈ જતો ત્યાં તેઓ રોકાઈ જતા. આ રીતે પ્રવાસ કરતા તેઓ વારિપુર અને દિગપુરની વચ્ચે આવેલ સીતામઢી* નામના સ્થળે પહોંચ્યા. અહીં આસન કરતાંજ અચાનક તેમની ચિત્ત-વૃત્તિનો પ્રવાહ બદલાઈ ગયો. ન લાગે ભૂખ કે ન લાગે તૃષ્ણ કે ન આવે નિદ્રા! વિશ્લિષ્ટ-ગાંડા-ના જેવી તેમની દશા થઈ ગઈ! પૂર્વના પુનિત સંસ્કારો જાગૃત થઈ આવ્યા! ત્યાં સીતા-વટનીનીચે તેઓ ત્રણ દિવસ રહ્યા અને ત્યાં સુંદર કવિત્તદ્વારા જે ઉદ્દગાર કાઢીને તેઓ આગળ ચાલ્યા, તેની પહેલી અને છેલ્લી પંક્તિઓ નીચે મુજબ હતી-છે.

“જહાં વાલ્મીકિ ભયે વ્યાધતે મુનીંદ્ર સાધુ, મરા મરા જપે સિખ સુનિ ઋષિ સાતકી;”

x

x

x

x

“રામ ભગતનકો તો કામતરુ તેં અધિક, સીયવટ સેંચે કરતલ ફલ ચારિ હૈ.”

આ આખું કવિત્ત જોતાં જણાય છે કે, શ્રીરામચંદ્રજીએ સીતાજીનો ધોળીનાં વચનો-પરથી ત્યાગ કરેલો ત્યારે લક્ષ્મણજી તેમને અહીં મૂકી ગયેલા હોવા જોઈએ; અને વાલ્મીકિ-મુનિનો આશ્રમ તથા લવકુશનો જન્મ વગેરે આ સ્થળેજ હશે.

વાંચનાર! છેલ્લી લીટીના છેલ્લા ભાગપરથી તો એમજ લાગે છે કે, ભગવાન બુદ્ધ અમુક વૃક્ષ તળે પરમાત્મસાક્ષાત્કાર પામેલા, તેજ અનુભવ ગોસ્વામીજીને આ સ્થળે થયેલો હોવો જોઈએ, કે જેના પેટામાં ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ, એ ચારે ફળ રહેલાં હોય છે-હથેલીમાં આવી પડે છે.

“રામ ભગતનકો તો કામતરુ તેં અધિક, સિય વટસેંચે કરતલ ફળ ચારિ હૈ.”

માર્ગમાં વિંધ્યાચળ (ચુનારગઢ)ના રાજાને કેદખાનામાંથી છોડાવી ગોસ્વામીજી કાશી ધામ પહોંચ્યા. ત્યાં તેમણે પ્રહ્લાદઘાટપર એક બ્રાહ્મણને ઘેર નિવાસ કર્યો. ત્યાં તેમના હૃદયમાં ઉમંગનો પ્રવાહ ઉછળવા માંડ્યો અને તેઓ શ્રીરામચરિતમાનસનું જ વર્ણન કરવા લાગ્યા; પરંતુ દિવસે રચેલી કવિતાનું સાવધાનતાપૂર્વક રક્ષણ કર્યા છતાં રાત્રે તેનો લોપ થઈ જતો હતો. નિત્ય નિત્ય આવી રીતે કવિતાનો લોપ થતો જોઈ ગોસ્વામીજી ચિંતામાં પડ્યાં અને હવે શું કરવું તે સમજી શક્યા નહિ. પ્રભુપરાયણ માનવની આવી સાત્વિક ચિંતા અને મુંઝવણનો પ્રભુ ઉકેલ બતાવીને-પ્રેરણા-સ્ફુર્તિ આપીને દૂર કરવા કૃપા કરેજ કરે. આ પ્રસંગે એક સમાહ-સુધી ગોસ્વામીજીને એ મુંઝવણ ચાલ્યાપછી આઠમા દિવસે ભૂતપતિ શ્રીમહાદેવજીએ તેમને સ્વપ્નમાં આજ્ઞા કરી કે:—“તમે તમારી માતૃભાષા (હિંદી)માંજ કાવ્યની રચના કરો.” ગોસ્વામીજીએ પોતેજ આ વિષે ગાયું છે કે:—

“સપનેહુ સોંચેહુ મોહિપર, જે હરગૌરિ-પસાવ; તો પુર હોઈ જે કહેઉં સખ, ભાષાભનિત પ્રભાવ.”

* આ સ્થાન બી. એન. ૩૦૯૫. રેલ્વેની બનારસ-અલ્હાબાદ શાખામાં ‘મીઠા’ સ્ટેશનની પાસે છે. અઘાપિપર્થત વારિપુર અને દિગપુર બંને ગામોનાં તેજ નામ ચાલ્યાં આવે છે. ત્યાં કાશીના રાજાએ બંધાવેલાં બે મંદિરો છે. તેની પાસે એક ખેતર છે, કે જેમાં વાળના જેવું કાળું બારીક ધાસ ઉગે છે. આ ધાસને કોઈપણ પશુપક્ષી ખાતાં નથી. લોકો કહે છે કે, એ સીતાજીના કેશ છે, ખરેખર આ સ્થાન જોવા યોગ્ય છે.

આ ટીપણી શ્રીમાન “બાલકરામ વિનાયક”ની ટીપણીનો અનુવાદ છે.

x વાંચનાર! સ્વપ્નમાંજે તો શું પણ જાગૃત અવસ્થામાંજે પણ આવું બની શકે; અને તેમાં પણ આ તો તુર્યાં અને તુર્યાંતીત અનુભવામૃતનાં ચટકાં-છાંટાંજ સમજવા. તારે એ કૃપાને લાયક થવું છે? થવું હોય તો એકવાર બીજું સર્વ ભૂલી જઈને બની જા એનીજ પાછળ ગાંડો! અને ડહાપણ, અનિત્ય ધન-ધામ-સ્તુતિ નિંદા-મિથ્યાભિમાન ઈત્યાદિની પાછળ ડહાપણ ડહાળ્યા કર-

પછી જાણત થતાંજ ગોસ્વામીજી ઉઠીને બિછાનામાં બેઠા થયા. તેમના મનમાં હજી-પણ તે સ્વપ્નનોજ ધ્વનિ ગુંજી રહ્યો હતો. એજ વખતે સર્વાંતર્યામીએ-મહેશ્વરે-તેમની સામે પ્રકટ થઈને કહ્યું કે:—“તમે તમારી માતૃભાષામાંજ કાવ્યરચના કરો. દેવવાણી સંસ્કૃતની પાછળ શામાટે પડયા છો? જેમ કરવાથી સર્વનું કલ્યાણ થાય તેજ પ્રકારે કરવું જોઈએ. કેવળ-પ્રાચીન ભાષા, પ્રથા કે રૂઠિ વર્તમાનમાં સર્વોપકારક-સર્વોપયોગી-ન હોય, તોપણ તેનોજ આદર કરવા નિમિત્તે સર્વના કલ્યાણની ઉપેક્ષા કરવી, એ તે કોઈપણ બુદ્ધિમાનને છાજે એવું નથી. હવે તમે અયોધ્યાજી જઈ ત્યાંજ નિવાસ કરો અને ત્યાંજ તમારા કાવ્યની રચના કરો; કેમકે આ સમયમાં માતૃભાષામાં જે ઉચ્ચ ભાવો-દિવ્ય પ્રેરણાઓ-આદર્શો-વર્ણવાશે, તે સામવેદના મંત્રોની પેઠે અવશ્ય સફળ થશે.”

આ પ્રમાણે થયાપછી ગોસ્વામીજી પોતાના પરમ ભાગ્યની પ્રશંસા કરતા અયોધ્યાજી ભણી વિદાય થયા; અને જે દિવસે ઉદયસિંહને બાદશાહી દરબારમાં સન્માન મળ્યું, તેજ દિવસે અયોધ્યાપુરી પહોંચ્યા.

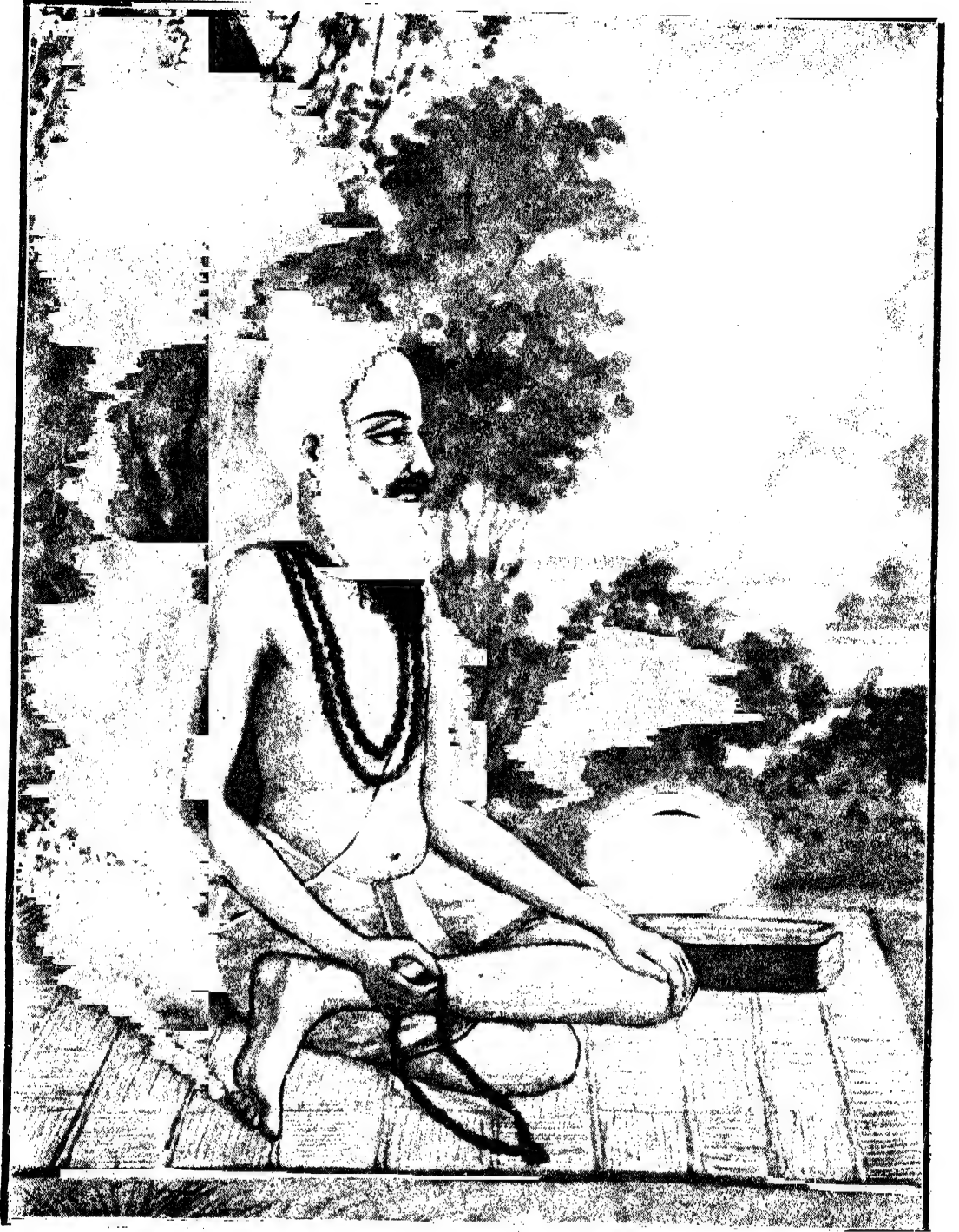
પ્રાતઃકાળમાં નિર્મળ સરયૂપવાહમાં સ્નાન કરી ગોસ્વામીજી નદીકિનારે, બાગબગીચા અને શેરીઓમાં વિચરવા લાગ્યા. માર્ગમાં એક સંત મળી આવ્યા. તેમણે કહ્યું કે:—“આલો, હનુમાનગઢની પાસે આપને એક અતિ રમણીય સ્થાન દેખાડું.” તે સંત ગોસ્વામીજીને સાથે લઈ ગયા અને તે સ્થાન બતાવ્યું. તે સ્થળે વડવૃક્ષોની સુંદર ઘટાદાર ઝાડી હતી. તેમાં એક વડ બહુ વિશાળ અને સુંદર હતો. તેની નીચે એક સરસ વેદિકા બનાવેલી હતી અને તેના પર એક અશ્વિસમાન કાંતિવાળા પરમ સંત સિદ્ધાસન વાળીને બેઠા હતા. તે મનોહર સ્થાન જોઈ ગોસ્વામીજીનું ચિત્ત ત્યાં નિવાસ કરવામાટે લોભાયું. ત્યાં એક બાબુ કુટી બનાવીને રહેવું, એવી તેમને તીવ્ર પ્રેરણા થઈ આવી. તેથી તેઓ ધીમી ચાલથી તે મહાપુરુષ સમીપ ગયા અને નમસ્કાર કર્યા! એટલે તે મહાપુરુષે આસન છોડી સામાનમસ્કાર કરીને કહ્યું કે:—“મારા ગુરુએ મને અહીં રહેવાની આજ્ઞા આપેલી તેથીજ હું અહીં રહેલો છું. તેમણે મને અહીં રહેવાનું રહસ્ય કહ્યું હતું કે, જે પ્રભુ જ્યાં ત્યાં જણાયા કરે છે, તે અંતર્યામીનીજ પ્રેરણાથી હું તને કહું છું કે:—આ સ્થળ બનવામાં અને આ વડનું ઝાડ રોપવામાં જે હેતુ અને જે મર્યાદા રહેલાં છે, તે સર્વદા યાદ રાખીને તું અહીં રહેજે; સ્થાનને સ્વચ્છ રાખજે અને પરમાત્માનું ધ્યાન-ભજન કરજે. પછી જ્યારે કોઈ યોગ્ય અને દિવ્ય પુરુષ અહીં આવે, ત્યારે આ કુટી અને આ વેદિકા તેમને સોંપી તારૂં શરીર છોડી દઈને મારી પાસે આવજે.” ગુરુનો એ ઉપદેશ મને બહુજ ઉપકારક લાગ્યો અને મારાં અનેક જન્મોનાં પુણ્ય ઉદય થયેલાં સમજીને હું અહીં પ્રભુનું ધ્યાન-ભજન અને આનંદકલ્પલોલ કર્યા કરી આપ જેવાનાજ આગમનની વાટ જોઈ રહ્યો હતો. માટે હવે આપ કૃપા કરીને અહીં સુખપૂર્વક નિવાસ કરો. હું હવે મારા ગુરુદેવના પરમધામ તરફ જાઉં છું.*

આમ કહીને પછી તે સિદ્ધપુરુષ વેદિકાપરથી નીચે ઉતરી પડયા અને નમસ્કાર કરીને

વાનું પડ્યું મૂકીને તેને વાળી દે જરા તારા હૃદયાંગણનેજ વાળવા ઝૂવા તરફ! અને પછી જો કે તે કૃપાસાગર આપલિયો સુદામાને ભેટવા દોડી ગયો તેમ તને પણ-હજી તો તું દરવાજામાંજ પેઠો હઈશ એટલામાં તો-સામે દોડી આવીને ભેટ છે કે નહિ!

* વાંચનાર! આ પ્રસંગ રૂડે પ્રકારે સમજજો, વિચારજો, લાયક બનજો. એવો અનુપમ હોદ્દો-પદવી-કવિતા-સવિતા ઇ. સર્વ કાંઈ એકે પગે રાહ જોઈ રહ્યાં છે. એક વાર પણ પરમાત્મ-દર્શન પામ્યો, એટલે સઘળું સિદ્ધ થયું સમજવું. એક સુંદર લીટી કેવું મળેનું કહે છે કે:—

“દિલકે આપને મેં હવે તસ્વીરે ચારણી, જ્યાં જી તમજા હુઈ ગર્વન ઝુકાઈ દેખ લી!”

तपस्वी गोस्वामी तुलसीदासजी (अवस्था ३६ वर्ष)

तनमन तें हरिभक्ति-रत, तरु तर किये निवास ।

राम-नाम सादर जपत, कविर तुलसीदास ॥

હૂર આજ્યા ગયા. પછી ત્યાં તેઓ આસન લગાવી ધ્યાનમગ્ન થઇ ગયા અને પોતાનું શરીર ત્યજી દઇ પરમધામમાં ગયા. તેમની આ અપૂર્વ લીલા જોઇને ગોસ્વામીજીએ કહ્યું કે:-“હે ધનુર્ધર શ્રીરામચંદ્રજી ! આપની બલિહારી છે.”

તે સ્થાનપર સર્વ પ્રકારની અનુકૂળતા પ્રભુજીએજ રચી રાખેલી અને તેમણેજ આજ્ઞા કરેલી સમજીને ગોસ્વામીજી પણ ત્યાંજ રહી ગયા; અને દૈ સંધ્યમપૂર્વક સમય વીતાવવા લાગ્યા. કેવળ એકજ વેળા અને તે પણ માત્ર દૂધપરજ તે રહેતા. આ રીતે પ્રભુલજન કરતાં બે વર્ષ વીતી ગયાં; અને આન્તરશાંતિમાં વિશેષ ને વિશેષ વૃદ્ધિ થવા લાગી.

એ પછી સંવત ૧૬૩૧નો આરંભ થયો. ત્રેતાયુગમાં શ્રીરામચંદ્રજીના જન્મની તિથિને દિવસે જે ગ્રહ, રાશિ, લગ્ન, યોગ વગેરે પડ્યાં હતાં, તેજ સંવત ૧૬૩૧ની રામનવમી (ચૈત્ર સુદિ નવમી) ને રોજ પણ પડ્યાં. આ મંગળમય દિવસે મંગળવારના પ્રાતઃકાળમાં જાણે શ્રી-હનુમાનજીએજ પ્રકટ થઇને અભિષેક ન કર્યો હોય ! તેમ સંસારના કલ્યાણને માટે શ્રીગોસ્વામીજીને અભિષેક થયો; તથા જાણે શ્રીશંકર, પાર્વતી, ગણપતિ, સરસ્વતી, નારદ, શેષ, સૂર્ય, શુકાચાર્ય અને જૃહસ્પતિએ આશીર્વાદ આપ્યા હોય, એમ અનેક ઋષિમુનિ જેવા સંત-મહાત્માઓએ મંગળમય આશીર્વાદ આપ્યા. આ પ્રકારના વિધિપૂર્વક શ્રીરામચરિતમાનસની રચનાનો આરંભ થયો કે જેના શ્રવણથી મદ, દંભ, કામાદિક વિકારો અને સર્વ પ્રકારના સંશયો નિવૃત્ત થઇ જાય છે.

આ પવિત્ર દિવસથી આરંભી બે વર્ષ, સાત મહિના અને છઠ્ઠીસ દિવસે એટલે સંવત ૧૬૩૩ના માર્ગશીર્ષમાસમાં શ્રીરામવિવાહને દિવસે ભવસાગરથી પાર ઉતારવાવાળાં સાત કાંડ-રૂપી સાત વહાણો બનીને તૈયાર થઇ ગયાં-અર્થાત્ પાખંડ-પ્રપંચને દૂર કરવા, પવિત્ર સાત્વિક ધર્મની વૃદ્ધિ કરવા, કલિયુગનાં પાપો નાશ કરવા, હરિભક્તિની છટા દેખાડવા, મતમતાંતરના વાદવિવાદો મટાડવા, પ્રેમના પાઠ લણાવવા, પ્રભુલજનની લગની લગાડવા, સજ્જનોમાં આનંદ વધારવા અને વૈદિક ભક્તિમાર્ગ સૂઝાડવામાટે સાત સોપાન-પગથીયાં-રૂપી સાતે કાંડયુક્ત રામાયણગ્રંથ તૈયાર થયો. મંગળવારને દિવસે મધ્યાહ્નસમયે “શુભભિતિ” “હરિઃ ઋતત્સત્” એમ લખી પુસ્તકની સમાપ્તિ કરવામાં આવી અને દેવગણોની પેઠે સર્વ કોઇએ જયજયકાર અને પુષ્પવૃષ્ટિ કર્યાં.

શ્રીરામકથાની રચનાથી સર્વ કોઈ પ્રસન્ન થયા અને સર્વ કોઈના મનમાં તેને-રામકથા-ને-રામચરિતમાનસને-સ્થાન મળ્યું. સર્વ સંપ્રદાયના ઉદારચિત્ત મહાપુરુષોએ તેને શિ-રોધાર્ય ગણ્યું અને સર્વેએ શુદ્ધ મન-વચન-કર્મથી ગોસ્વામીજીના ચરણમાં નમન કર્યું.

આ વેળા જનકપુરના પ્રસિદ્ધ સંત સ્વામી શ્રીરૂપાણજી અયોધ્યામાં આવેલા હતા. તેઓ જનકની કોટીના પુરુષ હતા. તેમણે સૌથી પ્રથમ શ્રીરામચરિતમાનસનું શ્રવણ કર્યું અને ગોસ્વામીજીએ તેમનેજ સૌથી પ્રથમ પંક્તિના અધિકારી જોયા.

ત્યારપછી સંડીલાવાળા સ્વામી નંદલાલજીના શિષ્ય દયાલુદાસજી માનસની એક પ્રત લખીને પોતાના શુરુ પાસે લઇ ગયા અને તેમને તેનું શ્રવણ કરાવ્યું. પછી યમુનાતટપર ત્રણ વર્ષપર્યંત રસખાનજીને શ્રવણ કરાવ્યું. ત્યારથી આ ગ્રંથની અનેક પ્રતો લખવામાં આવી. કેટલીક બીજા લોકોએ અને કેટલીક પોતે ગ્રંથકારે પણ લખી.

ત્યારપછી ગોસ્વામીજી કાશીપુરી ગયા અને શિવપાર્વતીના મંદિરમાં રામચરિતમાનસનું શ્રવણ કરાવ્યું.

શ્રીમહેશ્વરની કાશીનગરીમાં ગોસ્વામીજીની એ રામકથા-રામચરિતમાનસપર શિ-વજીએ સહી કર્યાના સમાચાર ફેલાઈ ગયા. આથી સર્વ ઓપુરુષો દોડ્યાં દોડ્યાં ગો-

સ્વામીજીની પાસે જઈ નમસ્કાર કરીને જયજયકાર બોલવા લાગ્યાં તથા ન્યોછાવર કરવા લાગ્યાં; પરંતુ પંડિતો આ સાંભળીને ચિંતાગ્રસ્ત થયા. તેમને તો એમજ લાગ્યું કે, હવે તો આપણું માનમાહાત્મ્ય ઉઠી ગયું અને આપણી આજીવિકામાં પણ વિદ્વન્ આવવાનું. કેમકે હવે સર્વ લોકો આ પોથીને વાંચવા લાગશે તેથી આપણો સંસ્કૃતના અર્થ કરનાર તરીકે કોઈ ભાવ નહિ પૂછે. આવા ભયને લીધે પંડિતો સલાઓ કરી કરીને ગોસ્વામીજીની અને રામકથાની નિંદા કરવા લાગ્યા તથા સંસ્કૃત ભાષાનો મહિમા ગાવા મંડી પડીને પ્રાચીન રૂઢિમાટે દુરાગ્રહ કરવા લાગ્યા. તેઓએ શ્રીરામચરિતમાનસની પોથી ચોરાવવામાટે પણ અનેક પ્રયત્ન રચવા માંડ્યા. તેઓના સાધેલા નિધુઆ અને સિખુઆ નામના બે ચોર રાત્રે ચોરી કરવાની ઇચ્છાથી ગોસ્વામીજીના સ્થાનપર તો ગયા; પરંતુ ત્યાં કોઈ દિવ્ય રક્ષકોને જોઈ ચોરી કરી શક્યા નહિ અને આશ્ચર્યચકિત થઈ પાછા ચાલ્યા ગયા. બીજે દિવસે સવારે તે બંને જણ ગોસ્વામીજી પાસે આવી તેમને પૂછવા લાગ્યા કે:—“આપના સ્થાનમાં ધનુષ-બાણ ધારણ કરનારા ક્યામ અને ગૌર શરીરવાળા તથા કિશોર અવસ્થાવાળા બે રક્ષકો કોણ છે કે જે આખી રાત બાગીને પહેરે ભર્યા કરે છે?” આ વાત સાંભળતાંજ ગોસ્વામીજીનાં નેત્રોમાં અશ્રુ ભરાઈ આવ્યાં અને તેઓ બોલ્યા કે:—“ભાઈઓ! તમને ધન્ય છે કે ભગવાન રામલક્ષ્મણનાં દર્શન તમને મળ્યાં.” આ વાત સાંભળી તે બંને ચોરોનાં મન પર એટલી બધી અસર થઈ કે તેઓએ પાપ-કર્મ છોડી દીધું અને શ્રીભગવદ્ભજનમાં એવા જોડાયા કે સંસારસાગરતરી ગયા. પછી ગોસ્વામીજીએ પણ પંડિતોના દ્વેષ તથા છળપ્રયત્નને લીધે ભગવાનને પોતાના ચોગક્ષેમમાટે એવો શ્રમ લેવો પડે તે અઠીક બાણીને પોતા પાસે આવેલી તમામ વસ્તુઓ લૂંટાવી દીધી અને શ્રીરામચરિતમાનસની પોથી પણ પોતાના સ્નેહી ટોડરમલને ઘેર મૂકી દીધી.

ગોસ્વામીજીએ પછી શ્રીરામચરિતમાનસની એક બીજી પ્રત લખીને તૈયાર કરી અને તે ઉપરથી લોકોએ પણ અનેક પ્રતો લખી-લખાવી. આમ તેનો પ્રચાર દિનપ્રતિદિન વધતો જોઈને કાશીના પંડિતોને બહુજ ઇર્ષ્યા થવા લાગી. x તેઓએ વટેશ્વર નામના એક તાંત્રિકની પાસે જઈને પોતાનું દુઃખ રુદન કરીને સંભળાવ્યું. પછી તે તાંત્રિકે ગોસ્વામીજીપર મારણપ્રયોગ સાધી કાળ-ભૈરવને હઠપૂર્વક ગોસ્વામીજી પાસે મોકલ્યો; પણ બજરંગબલી (હનુમાનજી) જેવાને તેમનું

x ખરેખર, જે પંડિતોની વિદ્યા પોતાને કે પુત્રકલત્રને સુધારવામાટે નહિ, પણ માત્ર મોટેથી ઉપદેશવા કે વેચવામાટેજ વપરાતી હોય; તેમના ઉપર તો સર્વ કોષને માટે સૂઝાયલા ત્રિવિધ તાપ ઘટવાને બદલે ઉલટા બેવડા-છ પ્રકારના લાગુ થઈ પડે છે. એટલે પછી ગોસ્વામી તુલસીદાસજી જેવાનો અને રામચરિતમાનસ જેવા અનુપમ ગ્રંથનો પણ તેઓ નાશ કરવા-કરાવવા મથે, અને તેમ કરીને સીધે સીધી રૌરવ નરકની ટીકટ ખરીદવા ઇચ્છે, એમાં નવાઈ નથી. પણ પરિણામ શું થયું? જુઓ શ્વનો-રસોઇયાનો ધંધો, જુઓ કન્યાવિક્રયનાં કૂર કર્મ, જુઓ વિધવા પુત્રીઓ, બહેનો અને વહુઓપર વર્ષાવાતા ત્રાસ, અને દુઃખના દરિયા!

બીજી જ્ઞાતિઓની વાત તેમની પાસે રહી, પણ તમે બ્રાહ્મણ તો ઉંચી વર્ણ કહેવાઓ. માટે આ ઋષિમુનિનાં સંતાનો! બચાવો એવાં પાપોનાજ પ્રતાપે બીખ, કુંવારાપણું, રસોઈયાપણું અને હલકાઈ ભોગવી રહેલા તથા કન્યાવિક્રયનાં કર્મ છોડ્યોક આદરીને સીધેસીધા નરકદ્વારમાં સીધાવી રહેલા તમારા જ્ઞાતિબંધુઓને અને પેટાજ્ઞાતિઓને! અને સંભાળો તમારા પૂજ્ય પિતૃદેવોનાં ધર્મ-કર્મને અને આજ્ઞાઓને! જે જે બ્રાહ્મણ પંડિતો ગોટપીટીયાઓની પેઠે લોભલાલચમાં બહુ નફસતાં સદવિદ્યાજ શીખવી રહ્યા હોય, તેમને ધન્ય છે; પણ જરા બ્રાહ્મણપણાના સર્વત્રેષ આદર્શ પણ જુઓ. જુઓ આદર્શ દૃષ્ટાંતમાળામાં સમાયેલા અને આ યુગમાંજ બનેલા આદર્શરૂપ બ્રાહ્મણોના દાખલાઓ! દેખાડી આપો કે હજી પણ બ્રહ્મર્ષિઓનું વીર્ય હયાતજ છે! દર્શાવી આપો કે કનક, કામિની અને સ્તુતિ નિંદાની ગુલામીપર લાત મારીને બ્રહ્મચર્ય, નિષ્કામ કર્મ, પરમાત્મભક્તિ, અનુભવસિદ્ધ બ્રહ્મજ્ઞાન, તથા ગુરુપદને દીપાવનારા હજી પણ હિંદમાં પડ્યા છેજ.

રક્ષણ કરતા જોતાંજ તે લયભીત થઈને પાછો ફર્યો; અને પછી ‘ભીંતમાં મુઠ્ઠી મારનારને પોતાનેજ સામું વાગે’ તેવુંજ થયું. ભૈરવે તે વટેશ્વર મિશ્રનોજ પ્રાણ લીધો! *

પંડિતોનો ઉપલો પ્રયત્ન પણ નિષ્ફળ થયો, ત્યારે તેઓ એકઠા થઈ સ્વામી શ્રી મધુસૂદન સરસ્વતી પાસે ગયા અને કહ્યું કે:—“શ્રીમદ્ભૈરવે ‘શ્રીરામચરિતમાનસ’ને પ્રામાણિક ગ્રંથ માન્યો, પરંતુ તે ગ્રંથ કયી કોટિનો છે તે દર્શાવ્યું નથી; માટે વેદ, શાસ્ત્ર, પુરાણ અને ઇતિહાસમાંના કોની બરોબરી એ કરી શકે એમ છે,એ વાતનો પણ નિર્ણય થવો જોઈએ.” આના ઉત્તરમાં સ્વામીજીએ કહ્યું કે:—“પ્રથમ હું એ પુસ્તક મંગાવીને જોઈ લઉં, તે પછીજ કહી શકું.” પછી તેમણે ગોસ્વામીજી પાસેથી તે ગ્રંથ મંગાવી લીધો અને આદિથી અંત સુધી જોઈ ગયા. પરિણામે તેઓ એટલા તો પ્રસન્ન થયા કે ગ્રંથ પાછો મોકલ્યો તેની સાથે નીચેનો એક શ્લોક પણ રચીને ગોસ્વામીજી ઉપર મોકલી આપ્યો કે:—

જયતિ સચ્ચિદાનંદ:

“આનંદકાનને હાસ્મિન્ જંગમસ્તુલસીતરુઃ । કવિતામંજરી ભાતિ રામભ્રમરમૃષિતાઃ ॥”

અર્થાત્ આ શ્રીરામચરિતમાનસરૂપી આનંદવનમાં તુલસીદાસજી જંગમ વૃક્ષરૂપ છે અને તેમાં શ્રીરામચંદ્રજીરૂપ ભ્રમરથી શોભાયમાન કવિતારૂપી મંજરીઓ પ્રકાશી રહી છે.

જ્યારે પંડિતોએ સ્વામીજી પાસે ફરીવાર આવીને નિર્ણયમાટે પ્રાર્થના કરી, ત્યારે સ્વામીજીએ તેઓને ઉત્તર આપ્યો કે:—“આ નિર્ણય પણ ખુદ શ્રીમદ્ભૈરવજીનેજ શામાટે નથી પૂછી લેતા?” એટલે પંડિતોએ રાત્રે શિવજીના મંદિરમાં જઈ શિવજીની પાસે સૌથી ઉપર વેદો, તેની નીચે શાસ્ત્રો, પછી પુરાણો અને તે સર્વની નીચે શ્રીરામચરિતમાનસ ગોઠવીને દરવાજો બંધ કરીને ઠરાવ્યું કે સવારે મંદિર ખુલતાં જે ગ્રંથ સૌની ઉપર જણાય તેનેજ સર્વોપરી માનવો.

પ્રાતઃકાળ થતાં મંદિરનાં દ્વાર ખુલ્યાં અને ઘણાં મનુષ્યો જોવામાટે તૂટી પડ્યાં. હવે વેદોની પણ ઉપર શ્રીરામચરિતમાનસ ગ્રંથ આવેલો જોઈને ગોસ્વામીજીની નિંદા કર્યા કરવાવાળા પંડિતો બહુજ લજ્જિત થઈ ગયા. તરતજ તેઓ ગોસ્વામીજીના ચરણમાં પડ્યા અને પોતાનો અપરાધ ક્ષમા કરાવીને તથા તેમનું ચરણોદક લઈને સૌ કોઈ પોતપોતાને ઘેર ગયા. કોઈ સુકવિએ ઠીકજ કંચું છે કે:—

“બ્રહ્મવિદ અહિ બ્રહ્મવત, તાકી બાની બેદ; ભાષા અથવા સંસ્કૃત, કરત ભેદ ભ્રમ છેદ.”

અર્થાત્ પરબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર પામનાર બ્રહ્મ જેવોજ નિષ્કામ અને નિર્લેપ બની રહેતો હોવાથી તેની વાણી પ્રાકૃત ભાષામાં હોય, કે સંસ્કૃત ભાષામાં હોય પરંતુ તે

* ગીતામાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પોતેજ પરમાત્મભાવે કહી ચૂક્યા છે કે, જેઓ અનન્ય ભાવે મનેજ સદા ઉપાસે છે, તેવાઓનાં યોગક્ષેમ-પ્રાપ્તિ અને રક્ષા-હુંજ વહન કરું છું. ઉપલા બનાવમાં એજ રહસ્ય રહેલું છે. જેમ મેરમેરીઝમની લૌકિક વિદ્યા ગણિતવિદ્યાની પેઠે નિયમસિદ્ધ છે, તે પ્રમાણે આ મેલી વિદ્યા (મનોબળનો દુરૂપયોગ) પણ નિયમસિદ્ધ છે; પરંતુ કુદરતના નિયમ પ્રમાણે તેવી વિદ્યા સાધનાર પોતાનું પ્રાણતત્ત્વ જલદી જલદી ગુમાવતો ચાલે છે અને કોઈવાર ઉચ્ચકક્ષાવાળાને નુકશાન કરવા જતાં આ વટેશ્વર મિશ્રની પેઠે પોતાનોજ જીવ ગુમાવી બેસે છે, તથા પછી પણ તેને મહાનર્કમાં જવું પડે છે. હવે બીજી તરફ જો એજ મનોબળની ખીલવણી અને સદુપયોગ કરવાના નિયમો બરાબર સમજ તથા સાધી લેવામાં આવે; અને પછી પરમાત્મકૃપામાટે-મોક્ષેચ્છાના હેતુથી-નિષ્કામ કર્મમાં-એટલે કે કર્મયોગમાં-સદુપયોગ કરાય, તો એમાં અમુક તમુક બાહ્યવિધિઓનાં સંજ્ઞા બંધન કે અંતરાય પણ નથીજ નડતા. વળી એથી બીજાઓનું ભલું થવા સાથે સાધકનું પોતાનું પણ એટલું બધું કલ્યાણ થઈ જાય છે કે, સ્વરૂપમયસ્ય ધર્મસ્ય ગ્રાયતે મહતો મયાત્. એમાં કહી મુજબ મહાન ભયથી (અર્થાત્ પરમધામની અપેક્ષાએ અનિત્ય, જડ અને દુઃખમય એવા આ સંસારસાગરમાં ડૂબી જઈને ઠેઠ નર્કધામમાં જઈ વસવાના મહાન ભયથી) તે અવશ્ય તરી જાય છે.

વેદતુલ્યજ હોઈને બુદ્ધિમાં બ્યાપી રહેલા સર્વ દુઃખોના કારણરૂપ જે અજ્ઞાનજન્ય લેહભ્રમ, તેનો સુદ્ધાં અવશ્ય નાશ કરે છે.

ત્યારપછી નુદીયા-શાંતિપુરના પંડિત રવિદત્ત શાસ્ત્રી ગોસ્વામીજીની પાસે આવ્યા. તેઓ સર્વ શાસ્ત્રોના જ્ઞાતા અને શીઘ્રકવિ હતા. તેઓએ હઠપૂર્વક ગોસ્વામીજીની સાથે શાસ્ત્રાર્થ કર્યો પણ છેવટે હાર્યા; પરંતુ આથી તે તો ઉલટા ગોસ્વામીજીને મારવાનોજ લાગ શોધવા લાગ્યા! જ્યારે ગોસ્વામીજી ગંગાજીપર સ્નાન કરવામાટે નીકળ્યા, ત્યારે તે શાસ્ત્રી પણ હાથમાં લાકડી લઈ પાછળ પાછળ ચાલ્યા! પણ ત્યાં તો તેમણે જોયું કે, હનુમાનજી ગોસ્વામીજીની રક્ષા કરતા ચાલ્યા આવે છે, એટલે તેઓ ભયભીત થઈ નાઠા અને પોતાના નીચ કાર્યમાટે લજ્જિત થઈ ગયા. આટલું થયા છતાં પણ તેમનો દ્વેષ ગયો નહિ; અને એક બીજી યુક્તિ શોધી કાઢી. તેઓ ગોસ્વામીજીની સેવા કરવા લાગ્યા. એક તરફ છળ-કપટના અવતારરૂપ પંડિતજી અને બીજી તરફ સાધુતાના-બ્રાહ્મણપણાના અવતાર રૂપ સરલ-ચિત્ત ગોસ્વામીજી! ગોસ્વામીજીએ પંડિતજીની સેવાથી પ્રસન્ન થઈને પોતાને લાયક કામસેવા-પૂછતાંજ તેમને વચનમાં ઠીક સપડાયલા જોઈને પંડિતજીએ કહ્યું કે:—“કૃપા કરીને આપ કાશીજી છોડી અન્ય સ્થળે પધારી જાઓ.” ગોસ્વામીજીએ એમાં પણ શ્રીમહાદેવની આજ્ઞા માની લઈને ‘તથાસ્તુ’ કહ્યું; તથા નીચેની કવિતા રચીને શ્રીવિશ્વનાથજીના મંદિરમાં આપીને દક્ષિણ દિશાતરફ પ્રયાણ કર્યું.

દેવસરિ સેવોં વામ દેવ ગાંવ રાવરે હી, નામ રામ હી કે માંગિ ઉદર ભરત હૈં;
દીખે યોગ ‘તુલસી’ ન લેત કાણૂ કી કછુક, લિખીન ભલાઈ ભાલ પોચ ન કરત હૈં.
ચેતે પર હૂં જો કોઉ રાવરો હોઈ જોર કરૈ, તાકો જોર દેવ દીન દ્વારે ગુદરત હૈં;
પાઈકૈ ઉરાહનો ઉરાહનો ન દીજ મોહિ, કાલ-કલા કાશીનાથ કહે નિખરત હૈં.

ભાવાર્થ કે, “હું કાશીમાં પડ્યો છું; શ્રીગંગાજીનું સેવન કરું છું; શ્રીરામનામની ભિક્ષા માગીને પેટ ભરું છું; કોઈ બીજું કશું આપવા માગે તો પણ કોઈનું કંઈ લેતો નથી; અને તોપણ હે દેવ! ભલાઈ તો ભાગ્યમાં વિધાતાએ લખીજ નથી! કોઈનું હું ભુંડું નથી કરતો તોપણ લોકો તો મારું ભુંડું કર્યા કરે છે! તો હવે મારે બીજું શું કરવું? હવે તો આપના દરબારમાં આ અરજ દાખલ કરીને અહીંથી જવાની રજા માગું છું. આપને કંઈ ઠપકો મળે તો મને ઠપકો આપતા નહિ.”

નીચલા કવિત્તમાં, લોકોએ તેમની ખુરાઈ કરવાથી તેઓ હનુમાનજીને પૂછે છે કે, મેં કયો અપરાધ કર્યો છે તે બતાવો, કે જેથી ભવિષ્યને માટે હું તેમ ન કરતાં સાવચેત રહું.

જન સિરોમનિ હૌ હનુમાન ! સદા જનકે હિય ખાસ તિહારો;

હારો ખિગારો મૈં કાકો કહુ? કેહિ કારન સીઝત? હૌં તો તિહારો.

સાહેબ સેવક નાતે તે હાતો, કિયા તો તહાં તુલસી કો ન ચારો;

દોષ સુનાયે તેં આગેહુ કો, હુસિયાર વહે મન તો હિયે હારો.

આ તરફ રવિદત્ત શાસ્ત્રીએ સાંભળ્યું કે, ગોસ્વામીજી કાશી છોડીને ચાલ્યા ગયા છે, એટલે તેઓ તો બહુજ ઉત્સાહમાં આવી જઈને શ્રીવિશ્વેશનાં દર્શન કરવા ગયા; પરંતુ મંદિરમાં પહોંચતાંજ દ્વારો બંધ થઈ ગયાં અને આકાશવાણી થઈ કે:—“જાઓ, ગોસ્વામીજીના ચરણમાં પડીને તેમને પાછા મનાવી લાવો અને કાશીપુરીમાં વસાવો; નહિ તો તમો પોતેજ નાશ પામશો.” આથી પંડિતજી ગભરાઈ ગયા અને ગોસ્વામીજી પાસે પહોંચી જઈ ક્ષમા પ્રાર્થના કરીને તેમને પાછા કાશીપુરીમાં લઈ આવ્યા.

બૈજનાથદાસજીએ આ વિષે એવું લખ્યું છે કે, પંડિતોના ઉપદ્રવથી કાશી છોડીને

ગોસાંઈજી ચિત્રકૂટ ગયા પછી વિશ્વનાથનો કોપ એવો થયો કે, સર્વ લોકો જઈને તેમને બોલાવી લાવ્યા હતા.

ગોસ્વામીજી પાછા આવ્યાના સમાચાર જાણતાંજ તેમના પરમભક્ત ટોડરમલજી તેમની પાસે ગયા અને પ્રાર્થના કરી કે:-“અસિપર ઘાટસહિત મકાન બંધાઈને તૈયાર થઈ ગયું છે; માટે આપ હવે ત્યાંજ સુખપૂર્વક નિવાસ કરી સૌ કોઈને સુખ આપો. હું પણ આપના ચરણકમળની સેવા કરીને કૃતાર્થ થઈશ.” તેમની આ પ્રાર્થના સાંભળીને ગોસ્વામીજીએ પ્રસન્નતાપૂર્વક અસિઘાટપર નિવાસ કર્યો અને શ્રીરઘુનંદનના ગુણગાનમાં તત્પર રહેવા લાગ્યા.

એક રાત્રે કલિયુગ* હાથમાં ખડ્ગ લઈ ત્યાં આવ્યો અને ગોસ્વામીજીને ડરાવવા લાગ્યો. તેણે કહ્યું કે:-“તમે તમારા શ્રીરામચરિતમાનસની પોથીને ગંગાજીમાં ફેંકી દો; નહિ તો હું તમને અનેક પ્રકારે શિક્ષા કરતો રહીશ.” આમ ડરાવીને કલિયુગ ચાલ્યો ગયો, પરંતુ ગોસ્વામીજી તો ભગવાનનાજ ધ્યાનમાં બેઠાયા.

પછી શ્રીહનુમાનજીએ દર્શન આપીને (કે પછી પ્રેરણા આપીને) ગોસ્વામીજીને કહ્યું કે:- “કલિયુગને જો હું આપની પાસે આવવાની મના કરીશ, તો ઉલટો તે વધારે વૈર રાખશે; માટે આપ વિનયાવલી લખી આપો અને હું તે શ્રીભગવાન પાસે રજી કરી કલિયુગને દંડ અપાવું.” આવી રીતે ગોસ્વામીજીદ્વારા “શ્રીરામવિનયાવલી”ની રચના થઈ અને કરુણાનિધાન સર્વશક્તિમાન પરમાત્માએ ગોસ્વામીજી તરફ સુસંયોગ મોકલી આપીને તેમને સુરક્ષિત કર્યા હતા.

પછી ગોસ્વામીજીએ “દોહાવલી”ની રચના કરી અને તે પછી સંવત ૧૬૪૧માં માગશર સુદિ સાતમને રવિવારથી શ્રીવાલ્મીકિ રામાયણની એક પ્રત સ્વહસ્તે લખવા માંડી.

એ પછી કેટલાક દિવસો બાદ આદિલશાહના રાજ્યના દાનવિભાગના અધ્યક્ષ પંડિત દત્તાત્રેયજી ગોસ્વામીજીના આશ્રમમાં આવ્યા. તેમણે ગોસ્વામીજીના ચરણની વિધિપૂર્વક પૂજા કરી, અને આશીર્વાદ મળ્યા પછી પ્રસાદમાટે પ્રાર્થના કરી. પછી ગોસ્વામીજીએ પોતે લખેલી શ્રીમદ્વાલ્મીકિ રામાયણની† પ્રત તેમને ભેટ આપી.

એ પછી પણ ગોસ્વામીજી પાછા અન્ય તીર્થોને પવિત્ર કરતા વિચરવા લાગ્યા. વૃંદાવન, નૈમિષારણ્ય, ઇંડુસ્થળે યાત્રા કરતા કરતા “સિયાવર” ગામમાં રોકાયા. ત્યાં શ્રીસીતા-કૃપના જળનું પાન કરી ત્યાંથી તેઓ લખનઉ આવ્યા. ત્યાં ગોમતીને કિનારે ઉતર્યા.

* કલિયુગ એટલે અહીં પેલા કલિયુગી-દ્વેષાત્માઓએ કોઈ દુષ્ટસાથે ગોસ્વામીજીને ધમકા અપાવવાની ગોઠવણ કરી હોય અને તેને આવું રૂપક લોકવાયકામાં-અને તેથી મૂળ ચરિત્રકાવ્યમાં-મળ્યું હોય એ પણ સંભવિત છે; કેમકે એ મૂળ લેખક ગોસ્વામીજીના સંગાથી અને શિષ્ય હોવા છતાં પણ દરેકે દરેક માસ-દિવસ કે ઘડીએ ઘડી કાંઈ તેમની સાથે ને સાથેજ હોય નહિ.

† ગોસ્વામીજીએ સ્વહસ્તે લખેલી આ પ્રતનોજ ઉત્તરકાંડ બનારસની ક્વીન્સ કૉલેજના સંસ્કૃત પુસ્તકાલયમાં અદ્યાપિપર્યંત સુરક્ષિત હોઈને તેની સમાપ્તિમાં લખેલું છે કે:-

“इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये चतुर्विंशति साहस्र्यां संहितायां उत्तरकाण्डे स्वर्ग-रोहणकंनाम सर्गः ॥ शुभमस्तु ॥ समाप्तं चेदं महाकाव्यं श्रीरामायणमिति संवत् १६४१ समये मार्ग सुदि ७ रवौ लिः तुलसीदासेन ॥”

વળી તે રામાયણના છેવટના પૃષ્ઠપર નીચેના શ્લોક પણ લખેલો હોવાથી ખાત્રી થાય છે કે, પંડિત દત્તાત્રેયજીને તેજ પ્રત તેમણે આપેલી હોવી જોઈએ.

“श्रीमद्येदिलशाह भूमिपसमासभ्येंद्र भूमिसुरः ।

श्रेणीमंडनमंडली धुरिदयादानादिभाजि प्रभुः ॥

वाल्मीकेः कृतिमुत्तमं पुररिपोः पुर्यां पुरोगः कृतिः ।

दत्तात्रेय समाह्वयो लिपिकृते कर्मत्वमार्चकरत् ॥

કોઈ પણ દુઃખી તેમના જોવામાં આવતાં બનતા પ્રકારે તેનું દુઃખ દૂર કર્યાવિના તેમને એન પડતું નહિ. આ સર્વવંધ મહાસંત દીનદુઃખીને માતાપિતા જેવા તેમજ શુદ્ધ ચિત્તવાળાને વાદ્મીકિ જેવા, નારદ જેવા કે સાક્ષાત્ ઇશ્વરમૂર્તિ જેવા પણ લાગ્યાજ હશે; કેમકે કોઈ સ્થળે તે દુઃખીનાં દુઃખ ટાળતા તો કોઈ સ્થળે સાધુજનોનાં હૃદય આનંદથી પરિપૂર્ણ કરી દેતા. કોઈ સ્થળે રામચંદ્ર ગાતા; તો કોઈ સ્થળે લક્ષ્મણ, ભરત, સીતા, હનુમાન ઇત્યાદિનાં યશોગાન સંભળાવતા; અને કોઈ સ્થળે તેમના પ્રેમમાં મસ્ત બની જઈ નાચવા પણ મંડી પડતા ! જ્યારે જ્યારે તેઓ પ્રેમમાં ગુલતાન બની જઈને પ્રભુના ગુણ ગાતા-ગવરાવતા, ત્યારે સર્વત્ર અત્યંત ઉત્સાહ અને આનંદ ફેલાઈ જતો તથા પ્રભુપ્રેમમાં સર્વ કોઈ ડોલી ઉઠતા અને તેમના હૃદયમાં જ્ઞાનલક્ષ્મિની જ્યોત પ્રકાશી ઉઠતી. હા, કોઈ અનધિકારી હોય તે તેમની કૃપાનો દુરુપયોગ પણ કરે ! જેમકે દામોદર નામના એક ભાટને ગોસ્વામીજીએ કાવ્યકળા એવી સુંદર શીખવી દીધી કે તે કવિતા તો બહુ સરસ રચવા લાગ્યો, પણ કાવ્યકળાનો ઉપયોગ તો તેણે પ્રભુને બદલે ધનધામવાળાઓનેજ વખાણી વખાણીને ધન તથા માન મેળવવામાંજ કર્યો હતો.

ત્યાંથી તેઓ મલિહાબાદ આવ્યા અને ત્યાં ભક્ત વ્રજવલ્લભ નામના ભાટને “શ્રીરામચરિતમાનસ”ની એક પ્રત ભેટ આપી. પછી કોટરા ગામમાં જઈને પરમ ભક્ત અનન્યમાધવજીને મળ્યા અને તેમની “માતાપ્રતિ શિક્ષા” સંબંધી કવિતા સાંભળીને તેઓ પ્રસન્ન થયા તથા તેમને ભક્તિનું સ્વરૂપ બતાવ્યું. ત્યાંથી તેઓ વિહર નામના ગામમાં ગયા. ત્યાં રાત રહીને સવારે ગંગાજીમાં સ્નાન કરવા ગયા; પરંતુ ત્યાં કાદવમાં ખુંચી ગયા. તે જોતાંજ ગંગાજીએ હાથ પકડીને+ તેમને ખેંચી લીધા; કેમકે વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે હવે તેમનું શરીર જીર્ણ અને અશક્ત થઈ ગયું હતું.

એ પછી ગોસ્વામીજી ફરતા ફરતા નૈમિષારણ્યમાં આવી પહોંચ્યા. ત્યાં ત્રણ મહિના સુધી રહીને તેમણે વિશુદ્ધ ચિત્તવાળા ‘વનખંડી’ની પ્રાર્થના મુજબ એ પ્રદેશમાંનાં બ્રુહ્મ થઈ ગયેલાં શુભ તીર્થોની શોધખોળ કરી આપી તથા તેની સ્થાપનામાટે તેમણે એકત્ર કરેલા પુષ્કળ ધનના વ્યયપૂર્વક તે તે તીર્થોની પુનઃ સ્થાપના કરી. એ પછી સંવત ૧૬૪૯નો આરંભ થતાંજ તેઓ ત્યાંથી વિચરતા વિચરતા મિસિરિખ ગયા. આ વેળા સાથે નૈમિષારણ્યવાળા ‘વનખંડી’ અને બે ચાર શિષ્યો પણ હતા.

ત્યારપછી નાવમાં બેસીને પ્રવાસ કરવા લાગ્યા. રસ્તામાં કિનારાપરના એક ગામનું નામ રામપુર સાંભળીને ત્યાં ઉતરી પડ્યા; પરંતુ ત્યાંના રાજાના માણસોએ ગોસ્વામીજીપ્રત્યે અયોગ્ય વર્તન કરવાથી તેઓ પોતાનો સર્વ સરસામાન ત્યાંજ છોડી દઈને ચાલી નીકળ્યા. આ સમાચાર રાજાના બાણવામાં આવતાંજ તેઓ દોડીને તેમની પાછળ ગયા અને ચરણમાં પડી વિનતિ કરીને તેમને પાછા પોતાના ગામમાં લાવ્યા તથા બહુજ સત્કાર કર્યો. પછી તેમની વિનતિથી ગોસ્વામીજીએ ત્યાં શ્રીહનુમાનજીની સ્થાપના કરી અને એક વડનું વૃક્ષ રોપીને તેનું નામ ‘ખંસીખટ’ રાખ્યું.

ત્યાંથી તેઓ વૃંદાવન ગયા અને શ્રીરામઘાટપર ઉતર્યા. અહીં પુષ્કળ લોકો તેમનાં દર્શનનો, અને અનેક જિજ્ઞાસુઓ તેમના ઉપદેશામૃતનો લાભ લેવા લાગ્યા; એટલુંજ નહિ પરંતુ મુક્તાત્માઓ સુદ્ધાં દર્શન-સમાગમની આપ-લે કરીને જીવનમુક્તિનો વિલક્ષણ આનંદ લૂંટવા-લૂંટાવવા લાગ્યા.

+ કોઈ ગંગાજી જેવાં પવિત્ર-ગંગાસ્વરૂપ-વિધવા બાઈએ આ સ્થળે ગોસ્વામીજીને મદદ કરી હોય અને તેને ગંગાજીનું રૂપક અપાયું હોય એ વધારે બનવા યોગ્ય છે.

એક દિવસ ગોસ્વામીજી નાલાસ્વામીને મળવામાટે તેમના સ્થાનપર ગયા. તેમણે ગોસ્વામીજીનું બહુજ સન્માન કરી ઉંચા આસનપર પધરાવીને પૂજા કરી. પછી પોતે અનેક પ્રાદ્ધાણ, સંત અને નાલાસ્વામીસહિત શ્રીમદનમોહનજીના મંદિરમાં ગયા. ત્યાં ભક્તવત્સલ શ્રીભગવાને ગોસ્વામીજીને શ્રીરામચંદ્રજીના ઉપાસક બાણી ધનુષબાણ ધારણ કરીને તેમને દર્શન આપ્યું. તે સંબંધી ગોસ્વામીજીનો નીચેનો દોહો પ્રસિદ્ધ છે કે:—

“ કહા બરનઉં જામિ આજકી, ભલે બિરાજેઉ નાથ;
તુલસી મસ્તકે તબ નવૈં, (જળ) ધનુષબાણ લેઉ હાથ. ”

આ અદ્ભુત લીલાના સમાચાર જ્યારે બરસાનામાં પહોંચી ગયા, ત્યારથી ગોસ્વામીજીના ઉતારાપર ભારે ભીડ થવા લાગી. કેટલાકે કૃષ્ણઉપાસકોના હૃદયમાં સાંપ્રદાયિક દ્વેષ ભરેલો હતો, તેઓ તો ઉપલો બનાવ સાંભળીને બહુજ આશ્ચર્ય પામ્યા. પછી ગોસ્વામીજીએ નીચેની કવિતા સાંભળાવીને તેઓના મનનું સમાધાન કર્યું.

પ્રભુ સત્ય કરી પ્રહ્લાદ ગિરા, પ્રકટે નરકેસરી ખંભમહાં;
અપરાજ અસ્યો ગજરાજ કૃપા, તત્કાલ વિલંબ કિયે ન તહાં.
સુર સાખી હૈ રાખી હૈ પાંડુવધુ, પટ લૂટત કોટિન ભૂપ જહાં;
તુલસી ભજુ સોચ વિમોચન કો, જનકો પ્રભુ રામ ન રાખ્યો કહાં.

ત્યારપછી ગોસ્વામીજી ચિત્રકૂટ જઈ ત્યાં કેટલોક સમય રહ્યા. પછી સત્યકામ નામના એક પ્રાદ્ધાણે તેમની પાસે દીક્ષા લેવાની માગણી કરી; પરંતુ ગોસ્વામીજીને તે તેટલી યોગ્યતાવાળો નહિ જણાવાથી તેને દીક્ષા આપી નહિ. પછી તો તે પોતાની સુધારણામાટે હઠ કરીને પણ ત્યાંજ રહ્યો. એક દિવસ રાત્રે કદંબલતા નામનાં એક રાણીજી ગોસ્વામીજીનાં દર્શન કરવામાટે દાસીસહિત આવેલાં, તે સમયે તે પ્રાદ્ધાણે તેનું સુંદર મુખ સારી રીતે જોઈ શકાય એટલા માટે દીવાની બત્તી વધારી. તેની આ પ્રકારની ચપળતા જોઈને ગોસ્વામીજીએ તેને યોગ્ય શિક્ષા કરી. પછી તે પ્રાદ્ધાણ બહુજ પસ્તાયો અને લજ્જિત થઈને તેમના ચરણમાં પડયો; અને પોતાના દોષ સુધરાવવાની વિનંતિ કરી. આથી ગોસ્વામીજીએ કૃપા કરીને તેને યમ, નિયમ, કર્મ, વિવેક, ભક્તિ, ઇત્યાદિની સાધના સમજાવી. પછી તે પ્રાદ્ધાણ તે મુજબ વર્તીને ગોસ્વામીજીના શિષ્યપણામાટે યોગ્ય બની કૃતકૃત્ય થયો.

ત્યારપછી એકવાર દિલ્હીના બાદશાહે ગોસ્વામીજીને બોલાવવામાટે પોતાના હજુરીઆને મોકલ્યો. ગોસ્વામીજી માર્ગમાં ભજન, ઉપદેશ તેમજ જિજ્ઞાસુ તથા દુઃખી માટે ઉપાય કરતા-બતાવતા પાંચમે દિવસે દિલ્હી પહોંચ્યાં. સમાચાર મળતાંજ બાદશાહ જહાંગીરે તેમને દરબારમાં બોલાવી સન્માનસહિત આસન આપ્યું, અને ચમત્કાર દેખાડવાનો આગ્રહ કર્યો; પરંતુ ગોસ્વામીજીએ ના પાડવાથી તેમને કેદમાં પૂરી દીધા. આથી શ્રીહનુમાનજીની પ્રેરણાથી દરબારમાં અનેક વાનરો પ્રકટ થયા અને ઉત્પાત કરવા લાગ્યા. બેગમોનાં કપડાં ફાડી નાખી તેઓને નગ્ન કરી દીધી અને બાદશાહને પણ પૃથ્વીપર પટકી દીધો. આ રીતે રાજમહેલમાં હાહાકાર થઈ રહ્યો એટલે બાદશાહે તુરંતજ ગોસ્વામીજીને કેદખાનામાંથી મુક્ત કરી દીધા અને ચરણે પડી અપરાધની ક્ષમા માગીને તથા પાલખીમાં બેસાડીને સન્માનપૂર્વકે વિદાય કર્યા.

દિલ્હીથી નીકળી તેઓ મહાવનમાં આવ્યા અને ત્યાં રાત્રે આહિરલોકોના ટોળામાં વાસ કર્યો. ત્યાં તેઓ ભગીરથ નામના ગોવાળનું હૃદય અને આકાંક્ષાઓ અતિ વિશુદ્ધ અને ઉન્નત જોઈને અત્યંત પ્રસન્ન થયા; તથા તેને ઉત્તમ અધિકારી સમજી તેના અધિકાર મુજબની એવી ઉચિત સાધના બતાવી કે જેથી તે સર્વભાવે પરમાત્મપરાયણ થઈને પરમ સંત બની રહ્યો. એ પછી ત્યાંથી રવાના થઈને દશમે દિવસે તેઓ અયોધ્યા પહોંચ્યા અને ત્યાં એક પંખવાડિયું રહ્યા.

અયોધ્યામાં એક દિવસ ભક્ત હરિદાસજીએ એક પદ ગાયું. તેમાં કેટલીક અશુદ્ધિઓ જણાવાથી તેની સુધારણા ગોસ્વામીજીએ બતાવી અને તે મુજબ શુદ્ધ રીતે ગાવાની સૂચના કરી; પરંતુ ભક્તજીને તેની સમજ પડી નહિ હોય અથવા તેવા શુદ્ધ ઉચ્ચાર નહિ આવડતા હોય, એટલે પછી તેમણે ગાવાનું બંધ રાખ્યું. સૂતા પછી ગોસ્વામીજીને તો આ વિષે મોટો વિચાર થઈ પડ્યો. આથી શ્રીરામચંદ્રજીએ સ્વપ્નમાં ગોસ્વામીજીને કહ્યું (પ્રેરણા કરી) કે:—“મારી દષ્ટિ કાંઈ શબ્દોની શુદ્ધિઅશુદ્ધિ પર નથી; પરંતુ કેવળ હૃદયના ભાવો ઉપરજ છે.” પછી ગોસ્વામીજીએ ભક્તજી પાસે જઈને તેમને કહ્યું કે:—“આપ જે રીતે ગાઓ છો તેજ રીતે ગાયા કરો. પ્રભુને તેજ વધારે પસંદ છે.”

ત્યારપછી મહાત્મા દેવમુરારીજી અને તેમના શિષ્ય મલ્લકદાસજીને મળીને ગોસ્વામીજી કાશી પહોંચ્યા અને ત્યાં તેમણે પોતાના આશ્રમમાં અખંડ વાસ કર્યો.

એક વાર માધ મહિનામાં ગોસ્વામીજી ગંગાજીમાં સ્નાન કરીને ગંગામાંજ ઉભા ઉભા જપ-ધ્યાન કરતા હતા. એ સમયે તેમનું વૃદ્ધ શરીર ઠંડીને લીધે કંપી રહ્યું હતું ને રુવાં ઉભાં થઈ ગયાં હતાં. આ દૃશ્ય એક વેશ્યા કિનારા પર ઉભી ઉભી જોતી હતી. ગોસ્વામીજીની યોગ્યતા પ્રથમથીજ તે સાંભળી ચૂકી હતી, અને આ પ્રસંગે તેમને ખુદ્લા અને કંપતા શરીરે જપ-ધ્યાન કરતા જોયા! એક વયોવૃદ્ધ, જ્ઞાનવૃદ્ધ અને પરમસંત એવા મહર્ષિનો ધ્યાનમગ્ન-અંતર્મુખ-પરમશાન્ત-ભાવમગ્ન અને દિવ્ય કાન્તિમય પરમ દર્શનીય ચહેરો નિહાળવાનું સર્વકોઈના નશીબમાં હોતું નથી. એ પ્રસંગે બીજાં પણ કેટલાંય માણસો ગંગામાં ન્હાતાં હશે; કિનારે પણ ઉભાં હશે; પણ જેની જેવી યોગ્યતા અને શોખ હોય, તેવુંજ તે જોવા ઈચ્છે! ગોસ્વામી જેવા સંતનાં હૃદયો તો હૃદયો, પણ પેટ ભરીને દર્શન નિરીક્ષણ કરવાનો મનોભાવ, સુસંયોગ અને સુયોગ્યતા, એ તો પૂર્વના કોઈ પુણ્યયોગેજ પ્રાપ્ત થાયને! આ વેશ્યા બાઈનું પણ પૂર્વનું કોઈ પુણ્યકર્મ કાળે કરીને હવે પાકી ચૂક્યું હશે; એટલે સાક્ષાત્ નારાયણ જેવા ગોસ્વામીજીનાં દર્શન નિરીક્ષણ ઉપરોક્ત સ્થિતિમાં કાળજીપૂર્વક અને ઘડી બે ઘડી સુધી નિરાંતે કર્યા કરવાની દેવદુર્લભ-વૃત્તિ અને તક તેને પ્રાપ્ત થઈ! પરિણામ એ થયું કે તેના હૃદયમાં ગોસ્વામીજી ઉપર અત્યંત સદ્ભાવ-પૂજ્યભાવ, તથા પોતાના પંડ અને નીચ કર્મ ઉપર અત્યંત તિરસ્કાર ઉભરાવા લાગ્યો! પછી જ્યારે ગોસ્વામીજી ગંગાજીમાંથી બહાર નીકળીને પોતાના વસ્ત્રપર જળ છાંટવા લાગ્યા, ત્યારે ગંગાજળના બે છાંટા તે વેશ્યા-પર પણ પડી ગયા! પ્રથમથીજ પૂજ્યભાવ તો તેના હૃદયમાં આવીજ ગયેલો; તેમાં વળી આ ગંગાજળના બે છાંટા આવી પડ્યા; એટલે પછી કહેવુંજ શું! વેશ્યાએ તો એને ગુરુ દીક્ષા-ગુરુપ્રસાદી-જ માની લીધી! તેના હૃદયમાં હવે તીવ્ર વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો; અને પોતાના નીચ ધંધામાટે નરકનાં વિચિત્ર દૃશ્યો તેની નજરસામે તરવા લાગ્યાં! આથી તેણે ગોસ્વામીજીની સામેજ જળ મુકીને પોતાનો નીચ ધંધો છોડી દીધો, અને પછી ગોસ્વામીજીના ઉપદેશથી ભગવાનનું સર્વભાવે એવું તો ધ્યાન-ભજન કરવા માંડ્યું કે જેથી એ ને એજ જન્મમાં તેણે સંસારસાગરમાંથી પોતાનો ઉદ્ધાર પ્રાપ્ત કર્યો! પરમાત્માએ ઉપનિષદમાં કેવું સુંદર અને ગજવામાંજ હોય તેવું સાધન બતાવી આપ્યું છે કે, “મન એવ મનુષ્યાણાં કારણં બંધમોક્ષયો:” અર્થાત્ માણસને બંધનમાં નાખનાર પણ મન અને બંધનથી મુક્ત કરનાર પણ મન! એ એક એવી મહાશક્તિ-પ્રબળતત્ત્વવાર-છે કે જોઈએ તો તે તમારા શત્રુઓના (કામ-ક્રોધ-લોભ-મોહ-મિથ્યાભિમાનના) પેટમાં મારો; અને જોઈએ તો તમારા મિત્રો (સદ્ગુણ, ઉત્તમ ભાવના, ઇત્યાદિ) ના પેટમાં-અર્થાત્ તમારા પોતાના પેટમાં મારો! એક તરફ પાપબંધન-અધોગતિ-નર્કપ્રાપ્તિ! અને બીજી તરફ પુણ્યપ્રાપ્તિ-ઉર્ધ્વગતિ-મોક્ષપ્રાપ્તિ!!

એ પછી એક દિવસે ગોસ્વામીજીની નિંદા કરનારો એક બ્રાહ્મણ મરી ગયો. તેને લોકો બાળવામાટે શ્મશાનમાં લઈ ચાલ્યા. તેની સ્ત્રી પણ પતિના શબ સાથે સતી થવામાટે વિલાપ કરતી કરતી પાછળ જઈ રહી હતી.

ખુદ્દલી-ચોખ્ખી હવાનો, વિષ્ણુચરણોદકરૂપ શ્રીગંગામયાના દર્શનનો, અને તેની સાથે દિવ્ય ભાવોત્પાદક ઘટ્ટ વનરાજી નિહાળવાનો લાભ લેતા થકા જ્ઞાનભક્તિજન્ય વિલક્ષણ આનંદભર્યા આંતરિક ભાવોની મસ્તીમાં ડોલી રહેલા એવા દિવ્ય કાન્તિમય ગોસ્વામીજી એ સમયે બહાર બેઠા હતા. આ સમયે તેમના દિવ્ય દેહ અને પ્રતિભાપૂર્ણ ચહેરામાંથી ઉચ્ચ દશાના જે અનુપમ ભાવ તથા તેજ ઓજસૂ વર્ષી રહ્યાં હતાં; તે તરફ દૃષ્ટિ જતાંજ સુંદર બ્રાહ્મવેશમાં અને અંતરના દેવી આવેશમાં દીપ્ત રહેલાં એવાં તે બ્રાહ્મણપત્નીના હૃદયમાં કેવા કેવા ઉચ્ચ ભાવ ઉદ્ભવ થઈ આવે, તે ઉચ્ચકક્ષ વાંચનારને સમજાવવું પડે તેમ નથી. બસ, તે અંબાલવાની જેવાં દેવીએ તો ગોસ્વામીજી જેવાનાં દૂરથી દર્શન થતાં વારમાંજ વિલાપ કરવાનું મૂકી દીધું અને સતી થવા પડેલાં એ જગતપિતા જેવા સંતપુરુષનું દર્શન કરી લેવામાટે તરતજ દોડી! તેમનાં આ છેલ્લીજ વારનાં દર્શન હોવાથી તેમના ચરણ સામે તેણે અનેક દંડવત્ પ્રણામ કર્યા. ગોસ્વામીજી પણ સાક્ષાત્ શિવશંભુ જેવા ભોળા, એટલે તેમણે તો તેનાં છેવટનાં સારાં કપડાં તથા શણગાર ઉપરથી તેને કોઈ વરરાજાની માતા કે એવાં કોઈક ધારી લીધાં હશે, તેથી એમજ કહી દીધું કે:—“અખંડ સૌભાગ્યવતી ભવ.”

પરંતુ આવો આશીર્વાદ સાંભળતાંજ પરાણે દબાવેલો ડુમ્મો તે બાઈના હૃદયમાં ઉછળી આવ્યો. પછી રુદન અને ચોધારાં આંસુદ્વારા કેટલીક આંતરવ્યથા હલકી થતાં તેણે પોતાના વૈધવ્યની તથા પોતે પતિ પાછળ સતી થવા માટે જઈ રહી છે, તે વગેરે વાત કહી સંભળાવી; મરનાર પતિએ ગોસ્વામીજીની કરેલી નિંદામાટે દંડવત્ પ્રણામ કરીને તેમના ગુનાહની ક્ષમા માગી; પતિ પાછળ બળી મરવાની રજા માગી; બેઉનો ઉદ્ધાર થાય એવો આશીર્વાદ માગ્યો; અને શ્મશાને સર્વ રાહ જોઈ રહ્યા હશે, એમ ધારીને ત્યાંજવાની આજ્ઞા માગી.

અનેકાનેક વંદન પ્રણામ હો આપ સંતોના શિરોમણિ ગોસ્વામીજીને! એક તરફ છો આપ સર્વના પિતામહ દયાના દરિયા! અને બીજી તરફ પવિત્ર બ્રાહ્મણપત્નીના વદનપર અશ્રુરૂપે ઉભરાઈ રહેલા દુઃખના દરિયા! એ હૃદયારવેગનાં છેલ્લાં ઉત્થાન અને જગદંબાંજેવી આર્યપત્નીનાં બલિદાન! એ દેવતાઈ તેજ ઓજસૂના પ્રકાશ અને પરમ સતિસાધ્વીના વિનાશ! એ છેવટના વેશ અને પતિવિયોગના આવેશ! બળી મરવામાટે છેવટના સુશોભિત શણગાર સજીને નીકળી પડેલાં તે મહાયોગિનીસમાં બ્રાહ્મણપુત્રીની આંખોમાંથી આંસુપર આંસુની અખંડ ધારાઓ એક તરફ વહી રહી હોય, અને બીજી તરફ એકવચની એવા શ્રીરામ પ્રભુનાં જ્ઞાનઉપાસના અનુભવસિદ્ધ કરીને સાક્ષાત્ શ્રીરામસ્વરૂપ બની રહેલા આપ ગોસ્વામીજીના સ્વમુખથીજ “અખંડ સૌભાગ્યવતી ભવ” એવું બોલાઈ ચૂક્યું હોય! એટલે એવા સંયોગો વચ્ચે આપ જેવાને કેવી કેવી અને કેટલી ઉંડી લાગણીઓ થઈ આવી હશે! વળી ભુંડું બોલનારનું ભણું કરવું, એ તો આપ જેવા પરમ સંતોનો સ્વભાવજ રહ્યો; એટલે તે કારણે પણ આપ જગતપિતાના હૃદયમાં તે નિંદકપ્રત્યે ક્ષમા-દયાની લાગણી દરિયાની ભરતી પેરે ઉભરાઈ હશે! અનેકાનેક સાષ્ટાંગ પ્રણતિ હો આપના સંતપણાને! આપે તો બસ તરતજ તે શબને પાછું વળાવ્યું અને આજ્ઞા કરી કે, જ્યાંસુધી હું પાછો ન આવું, ત્યાંસુધી તેને બાળવું નહિ. (એટલુંજ નહિ પણ તે પત્નીએ અને સગાંસંબંધી વગેરેએ પણ ખૂબ શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક પ્રભુના ધ્યાનભજનમાં તે શબના ઘર આગળ પોતાના આવતાંસુધી સમય ગાળવો, એમ પણ કહ્યુંજ હશે.) એ પ્રમાણે કહીને પછી ગોસ્વામીજી ગંગાસ્નાન કરવા ગયા અને

ત્યાં ત્રણ દિવસસુધી અપવાસી રહીને હૃદયની ઉંડી લાગણીપૂર્વક ભગવાનની સ્તુતિ અને ધ્યાન-ભજન કર્યાજ કર્યું! પરિણામે બીજું શું થાય? મુડકું જીવતું થયું!

પરંતુ એવા હૃદયને કાઠી નાખનારા તથા રોજ ને રોજ બન્યા જતા અનેક બનાવો એક પરમ સંતનું હૃદય કેવી રીતે જોઈ સાંભળી શકે! એટલે પછી ગોસ્વામીજીએ અધિક ઉચ્ચ-ભાવોમાં રહીને સર્વ દુઃખોના મૂળરૂપ અજ્ઞાન-અધર્મ-અનીતિ વગેરેને જનસમૂહમાંથી દૂર કરે એવાં કાવ્ય અને ધ્યાનભજન પાછળ એકાંતમાંજ સમય ગાળવાનું રાખીને બહાર બેસવાનું બંધજ કરી દીધું.

બનારસમાં અત્યંત પુણ્યશાળી અને ગોસ્વામીજીના ચરણમાં બહુજ પ્રીતિ રાખનારા ત્રણ કુમારો (બ્રહ્મચારીઓ) હતા. એકનું નામ હૃષીકેશ હતું અને તે મણિકર્ણિકા ઘાટપર રહેતો હતો. બીજનું નામ શાંતિપદ હતું અને તે શ્રીવિશ્વનાથજીના મંદિરમાં રહેતો હતો. ત્રીજનું નામ દાતાદીન હતું અને તે શ્રીઅન્નપૂર્ણાજીના મંદિરમાં રહેતો હતો. ત્રણેની રહેણી-કરણી સમાન હતી. તેઓ નિત્ય ગોસ્વામીજીનાં દર્શનને આવતા હતા અને તેમનું ચરણોદક લઈને સુકામે જતા હતા. તેઓની દૈનિક અને શ્રદ્ધાવિવેક જોઈને ગોસ્વામીજી કેવળ તેઓનેજ દર્શન આપવામાટે બહાર નીકળતા અને તેઓના ગયાપછી તુરંતજ પાછા અંદર પધારી જતા હતા. આ જોઈને બીજા જે લોકોને ત્યાં આવ્યા છતાં દર્શનનો લાભ નહોતો મળતો, તેઓ ગોસ્વામીજીપર પક્ષપાતનો દોષ આરોપવા લાગ્યા. આથી એક દિવસ ગોસ્વામીજી બહારજ ન નીકળ્યા. આથી ત્રણે કુમારો કે જેઓને નિત્ય દર્શન કરવાની પ્રતિજ્ઞા હતી, તેઓએ દર્શનવિના વ્યાકુળ થઈને પોતાનાં શરીર ત્યાંજ છોડી દીધાં. આ જોઈ ગોસ્વામીજીને પક્ષપાતી કહેનારા લોકો પસ્તાવા લાગ્યા. પછી ગોસ્વામીજીએ કુમારોની ઉપરોક્ત દશા જાણતાંજ બહાર આવી ભગવાન વિષ્ણુના ચરણોદકરૂપ ઠંડા ગંગાજળવડે તેમને સજીવન કર્યાં.

સંવત ૧૬૬૯ના વૈશાખમાસની પૂર્ણિમાએ ગોસ્વામીજીના પરમ મિત્ર અને ભક્ત ટોડરમલજીએ શરીર છોડ્યું.† ગોસ્વામીજીને તે મિત્રભક્તના અતિ ઉત્તમ ગુણોનું સ્મરણ થતાં નેત્રોમાં જળ આવી જતું હતું. આ પ્રસંગે તેમણે લાગણીભર્યાં દુહા કહ્યા હતા કે:-

ચાર ગાંવકો ઠાકુરો, મનકો મહા મહીપ; તુલસી યા કલિકાલમેં, અથએ ટોડર દીપ.
તુલસી રામ સનેહકો, સિરપર ભારી ભાર; ટોડર કાંધા ના દિયો કહિ કહિ રહે ઉતાર.
તુલસી ઉરથાલા વિમલ, ટોડર ગુનગન બાગ; ચે દોઉ નયનન સીંચિહૌ, સમુજિ સમુજિ અનુરાગ.
રામ ધામ ટોડર ગએ, તુલસી ભયે અસોચ; જિયવો મિત પુનિત બિનું, યહી જનિ સંકોચ.

ટોડરમલજીના સ્વર્ગવાસ પછી આશ્વિન સુદિ ૧૩ ને દિવસે ગોસ્વામીજીએ સ્વર્ગસ્થના બંને પુત્રોને તેમનો વારસો વહેંચી આપ્યો. તેમણે કરેલા પંચનામાવાળી પ્રત ટોડરમલના

+ આમાં પણ અત્યુક્તિ હોય અને વાસ્તવમાં એમ બન્યું હોય કે, દર્શન ન થવાથી અન્નજળ લેવાનું મુલતવી રાખ્યું હોય અને તેથી તે કુમારોને ભૂખ તરસ કંકડીને લાગવાથી તમ્બર આવી ગઈ હોય. પછી ગોસ્વામીજીએ તે જાણતાંજ બહાર આવીને તેમના મસ્તકપર તેમજ મુખમાં શ્રી-ગંગાજીનાં શીતળ જળ સીંચી સીંચીને તેમને સાવચેત કર્યાં હોય.

† આ ટોડરમલ અકબરનાં દરબારરત્નોમાંના નહિ, પરંતુ ગોસ્વામીજીના મિત્રપૈકીના પંડિત ગંગારામજી જોશી, ખાનખાના, મહારાજા ખાનસિંહ, મધુસૂદન સરસ્વતી અને ભક્તમાળવાળા નાલાદાસજી, ઉપરાંત એ પણ એક ખાસ મિત્રહતા. વળી તે કાશીના ખત્રી અને એક મોટા જમીનદાર તથા ‘રાજા’ની પદવી પામેલા હતા. એઓ ઇશ્વરમાં અત્યંત પ્રીતિવાળા તથા ગોસ્વામીજીને ગુરુદેવ માનવાવાળા હતા. કાશીના એક છેડાથી બીજા છેડાસુધી આ ટોડરમલની જમીનદારી પાંચ વિભાગમાં હતી અને કાશીનો વિસ્તાર ઘણોજ મોટો હતો. આ ટોડરમલને ત્યાંના ગોસાંઘઓએ દૈન્યુદ્ધમાં તલવારથી કાપી નાખ્યા હતા.

વંશજોને ત્યાં હજી પણ છે. તેમના વંશજો હજી પણ અસીધાટ તરફ રહે છે.

એક દિવસ કવિ ગંગ આવ્યા. તેઓના હૃદયમાં ‘ગોસ્વામીજી પહેલા નંબરના કવિ ગણાય અને હું શું બીજા નંબરનો કવિ ગણાઉં? એવો’ દ્વેષ ભરેલો હતો; જેથી ગોસ્વામીજીની અફસુત પ્રતિભા અને કવિત્વશક્તિ જોઈને રાજી થવાને બદલે તેમને તો ક્રોધજ ચઢી ગયો ! આથી એ તો ગોસ્વામીજીને ‘કઠમલિયો, વંચક ભક્ત,’ તથા ‘ભગવાને જે હાથીનો ઉદ્ધાર કરેલો તે હાથી કયી માળા જપતો હતો?’ એવું એવું કહી બખડીને ત્યાંથી ચાલતા થયા ! ગોસ્વામીજી તો આ પ્રસંગે કશું બોલ્યા પણ નહિ અને ક્રોધ પણ થવા દીધો નહિ; અને મનને સમજાવી દીધું કે:—

“શીલ ગહનિ સખકી સહનિ, કહનિ હીય મુખ રામ;
તુલસી રહિયે ચહિ રહનિ, સંત જનનકો કામ.”

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ગોસ્વામીજીનું અપમાન કરીને કવિ ગંગ ચાલ્યા જતા હતા, ત્યારે માર્ગમાં તેમને એક હાથી મળ્યો અને તેણે કવિ ગંગનો સૂંઢવડે પછાડીને પ્રાણ લીધો.^x

એકવાર અબ્દુર્રહીમખાં ખાનખાનાએ—“કવિ રહીમે” બરવા છંદમાં કાવ્ય કરીને ગોસ્વામીજીપર મોકલાવ્યું. ગોસ્વામીજીએ પણ તે છંદ પસંદ કર્યો અને તે સુંદર કોમળ છંદમાં પોતે પણ “બરવા રામાયણ”ની રચના કરી.

પછી મિથિલાયાત્રામાં રચેલા “શ્રીરામલલા નહૂ” “શ્રીપાર્વતીમંગલ” અને “શ્રીજનકીમંગલ” આ ત્રણે ગ્રંથોનું સંશોધન કરીને, તેનો પાઠ કરવાથી લોકો સુખી થાય તે માટે તે ત્રણે ગ્રંથોપર ગોસ્વામીજીએ મંત્રવિધાન કર્યું.

ત્યારપછી એકવાર હાથમાં પીડા થઈ આવવાથી તેના નિવારણમાટે “શ્રીહનુમાનબાહુક” રચ્યો; અને “વૈરાગ્યસંદીપની” તેમજ “શ્રીરામાજ્ઞાશકુનાવલી”ની પણ રચના કરી. તે પછી પોતે લખેલા નાના નાના ગ્રંથોનું સંશોધન કરી તે બીજાની પાસે લખાવ્યા, કેમકે વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે શરીર શિથિલ બનવાથી હવે તેઓ પોતે લખી શકતા નહિ.

સંવત ૧૬૭૦ની આખરે બાદશાહ જહાંગીર ગોસ્વામીજીનાં દર્શન આવ્યા. તેમણે ગોસ્વામીજીને પુષ્કળ ધન અને જમીન અર્પણ કરવાની ઇચ્છા પ્રકટ કરી; પરંતુ ધનપતિ કે મઠપતિ બનવાનું ગોસ્વામીજી જેવાને કયાંથી ગમે ! એટલે પછી તેમણે તો “વસંતા તેમજ વસીયે, માયામાં શીદ ફસીયે !” એમ રાખીને કાંઈ પણ સ્વીકાર્યું નહિ.

ત્યાર પછી બીરબલના વિષયમાં બાદશાહે ગોસ્વામીજીની સાથે ચર્ચા ચલાવી. બાદશાહે બીરબલની હાજરજવાબી અને તીવ્ર બુદ્ધિની બહુજ પ્રશંસા કરી. ત્યારે બાદશાહથી જરાય ન સંકોચાતાં તરતજ ખરી વાત ગોસ્વામીજીએ કહી દીધી કે:—“આવી સુંદર બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ તેઓએ ન તો તેનાવડે પરમાત્મસ્વરૂપને ઓળખ્યું કે ન તો તે સમ્રાટોના સમ્રાટ શ્રીહરિને ઓળખવા ઈચ્છી ભજન-પૂજન કર્યું ! એટલે મને તો તેમને માટે દુઃખજ થાય છે.”*

^x અહીં જોવાનું એ છે કે, અપમાન કરનારને ગોસ્વામીજીએ શાપ પણ નથી દીધો ને ભુંડું પણ નથી ઈચ્છ્યું, છતાં આમ કેમ કરીને બની ગયું? એ તો ઉલટા “એવાને પ્રભુ દયા કરે-સન્મતિ આપે” એવું એવું ઈચ્છનારા હોય; પરંતુ જનસ્વભાવજ મોટા ભાગનો એવો જણાય છે કે, ‘કાગનું બેસવું ને ડાળનું ભાગવું’ એવું બન્યું હોય તો તે ઉપરથી, અને નહિ તો અમસ્થી પણ એક વાત અનેક મોઢે ફરવાથી બીજુંજ રૂપ લઈ લે છે; એટલે પછી જનસમાજમાં જેટલાં પણ ગપસપ, વહેમ ઇલાદિ ચાલે તેટલાં ઓછાં !

* એ લાખો લોકોમાં વંદાતા વ્યવહારકુશળ બુદ્ધિમાનો, ધનવાનો અને કીર્તિપ્રેમીઓ ! જુઓ આ સ્વદેશી શહેનશાહતમાં સેનાપતિ અને વજીરને હોદ્દે પહોંચેલા બીરબલની પણ વાસ્તવ હિત નહિ

એકવાર ગિરનારના સિદ્ધો આકાશમાર્ગથી જતા જતા ગોસ્વામીજીના આશ્રમપર ઉતર્યા; x તેઓ તેમનાં દર્શન કરી પ્રસન્ન થયા અને સદ્ભાવપૂર્વક તેમણે પ્રશ્ન કર્યો કે:-

“તુમહિં ન વ્યાપે કામ, અતિ કરાલ કારન કવન;
કહિય તાત ! સુખધામ, યોગપ્રભાવ કિ લક્ષિ ખલ ?”

ગોસ્વામીજીએ આના ઉત્તરમાં કહ્યું કે:-

“યોગ ન લક્ષિ ન જ્ઞાન ખલ, કેવલ નામ અધાર” આવો નિર્માનપણાભર્યો અને અતિ નમ્ર ઉત્તર સાંભળીને સિદ્ધલોકો અત્યંત પ્રસન્ન થયા અને પછી ગિરનાર તરફ ચાલ્યા ગયા.

એક દિવસ ગોસ્વામીજી ઘાટપર બેઠા હતા. ત્યાં ઘણા લોકો એકઠા થયા હતા અને સત્સંગ ચાલી રહ્યો હતો; એટલામાં એક ચંદ્રમણિ નામનો ભાટ ત્યાં આવ્યો અને ગોસ્વામીજીના ચરણમાં નમસ્કાર કરી વિનંતિ કરી કે:-

“અબલોં સબ ઇંદ્રિન લોગ હસ્યો અબ તો જનિનાથ હંસાઈયે જૂ;
મદમોહ મહાખલ કામ અતી મમ માનસ તેં નિકસાઈયે જૂ;
રઘુનંદનકે પદકે સદકે તુલસી મોહિ કાશી ખસાઈયે જૂ.”

તેની આ સાચા હૃદયની પ્રાર્થના સાંભળીને ગોસ્વામીજીએ તેના તરફ જોયું અને તેની

સાધવા માટેની કમનશીખી દર્શાવી રહેલા આપણા પ્રાતઃસ્મરણીય મહર્ષિ તુલસીદાસજીના ઉદ્દગારો ! ખીજી તરફ જુઓ ક્રાન્સના પરમ દેશવત્સલ મહાન નેપોલિયનના અંતસમયના એવા ભાવના ઉદ્દગારો કે:- “કરવાનું હતું તે તો રહીજ ગયું !” લોકકીર્તિની વાસનાને ખાતર ભલે સકળ પૃથ્વીનું ને શરીરનું સુદ્ધ દાન-ત્યાગ કરી દેવાય, તોપણ તેનું નામ કાંઈ આપણા પરમ વંદનીય ઋષિમુનિઓએ પરમાત્મજિજ્ઞાસા, મોક્ષેચ્છા, કર્મયોગ, ભક્તિયોગ કે જ્ઞાનયોગ નથી કહ્યો. પછી ભલે રામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ, શંકરાચાર્ય, તુલસીદાસજી, રામકૃષ્ણ પરમહંસ, દયાનંદ સરસ્વતી, રામતીર્થ, વિવેકાનંદ, ઇત્યાદિ જેવાને માટે પ્રભુદર્શનની પાછળ પાછળ લોકકીર્તિને પણ વટાવરૂપે-છાયારૂપે-ઘસડાઈ આવીને પોતાની કીર્તિ વધારવી હોય તો વધારે; અને જનસમાજને પણ પોતાના સ્વાર્થ તથા સંતોષને ખાતર તેમનાં સ્મરણ, જયંતિઓ અને યશોગાન કરવાં હોય તો કરે ! બાકી ગોસ્વામીજી પોતે તો પોતાના મનજીભાઈને માટે તેમજ જિજ્ઞાસુ જનોમાટે કેવું સરસ કવી ગયા છે કે:-

“કંચન તજવો સહજ હૈ, સહજ ત્રીપાકો સ્નેહ; માન-બડાઈ-ઈરિયા, તજનો દુર્લભ એહ.”

આ એલોધેલો સેવક તો જમાદારના કહેવાથી કાંઈ એક ભંગી જેમ ખીજાઓમાટે અભિ-ચોર-ઈત્યાદિથી ચેતવનાર તવૂકું કુંકે, તેની પેઠે ઋષિમુનિઓની વાણીથી પ્રેરાઈને માત્ર મોઢેથીજ પુંકી રહ્યો છે; નહિ કે પંડની લાયકી કે લોકસેવાના દાવાથી. ચેતાય તો ચેતો, નહિ તો પછી લોકપરલોક વચ્ચે પાપપુણ્યને કમાવા ખર્ચવા માટે આંટા ફેરા કરી કરીને થાકે, ત્યારે ચેતજો !

x ગિરનાર તરફથી વિચરતા કાંઈ જીવ-મુક્ત મસ્તરામો ગોસ્વામીજીની તારીફ સાંભળી તેમના તરફ પણ જઈ પહોંચ્યા હશે; પણ ચમત્કારપ્રિય વૃત્તિને લીધે લોકોમાં આકાશમાર્ગે આવેલા કહેવાતા હશે. અહા ! જેવાને તેવાજ મળે એટલે પછી કહેવુંજ શું ? એ તો બસ ‘કરે જ્ઞાનની ધુંટાધુંટ, અનુપમ સુખની લૂંટાલૂંટ !’ કેમકે સમક્ષાવાળા તો એકબીજાને ઝટ ઓળખી શકે. વળી પડોશની કક્ષાવાળો જિજ્ઞાસુ પણ થોડાક વિચાર પછી કાંઈ કાંઈને તો ઓળખીજ શકે; પરંતુ જે તેથી પણ વધારે દૂરની કોટીવાળો-એટલે કે ધન, કીર્તિ ઇત્યાદિની લૌકિક ઇચ્છાવાળો-જેને વિષયી કહેવામાં આવે છે તેવી કક્ષાનો-જે માણસ હોય, તે તો ભલેને જગતનો સમ્રાટ હોય તોપણ આવી બાબતમાં તો તે એક આ સંસારરૂપી શાળામાંના વડા નિશાળીઆ કે મોનીટર જેવાજ છે. માત્ર નકશામાં કે ભૂગોળની પોથીમાં દરિયો, મુંબઈ, લંડન વગેરેને જોઈ-વાંચી-ગોખી-જાણનારા એક વડા વિદ્વાર્થીની પેઠે ગીતા, ભાગવત વગેરેમાંથી સાધુત્વ, બ્રાહ્મણત્વ, જિજ્ઞાસુત્વ, જીવન-મુક્તત્વ, ઇત્યાદિનાં ગુણ-સ્વભાવ-લક્ષણાદિ વાંચવા-ગોખવા ઉપરથી તો ભાગ્યેજ તેવા પોતાથી ઉચ્ચ કોટીના માણસને ઓળખી-પારખી શકે. પારખવાની એ યોગ્યતા તો ત્યારેજ આવે કે જ્યારે નિષ્કામ કર્મયોગનો

વૃત્તિ તથા યોગ્યતા પરખી જઈને પ્રસન્નતાપૂર્વક બોલ્યા કે:-“ તમે અહીં સુખપૂર્વક રહો અને ભગવાનનું ધ્યાન-ભજન કરો, પ્રભુ સર્વ સાંચું કરશે.”*

એક દિવસ વિપ્રચંદ્ર નામનો એક હત્યારો આવ્યો. ગોસ્વામીજી સામે તેણે છેટે ઉભા રહી ત્રણવાર પ્રણામપૂર્વક શ્રીરામનામનો ઉચ્ચાર કર્યો. પોતાના ઇન્ટદેવનું પ્રિય નામ સાંભળતાં જ ગોસ્વામીજી તો એવા પ્રેમમસ્ત બની ગયા કે દોડીને તેને ભેટી પડ્યા; ભોજન કરાવ્યું અને ગફગફ કંઠથી (આગળ એક પ્રસંગે બોલેલા તેજ વચન) બોલ્યા કે:-

“ તુલસી જા કે સુખનિતે, ધોખેઉ નિકસે રામ; તાકે પગડી પૈતરી, મેરે તનુકે ચામ. ”

આ સમાચાર શહેરની પ્રત્યેક ગલીકુચીમાં ફેલાઈ જતાં શહેરમાંના વૈષ્ણવ, શૈવ, કર્મ-કાંડી, વેદપાઠી, પ્રખર વિક્ષાનો તેમજ અન્ય લોકો સંધ્યાસમયે ગોસ્વામીજીની પાસે એકત્ર થયા. તેઓએ પૂછ્યું કે:-“ ભગવન ! તે હત્યારો પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યાવિના જ કેવી રીતે આપને ભેટવા યોગ્ય શુદ્ધ થઈ ગયો ? ” ગોસ્વામીજીએ ઉત્તર આપ્યો કે:-“ શ્રીરામનામના પ્રતાપથી તે શુદ્ધ થઈ ગયો છે. આપ વેદપુરાણમાં શ્રીરામનામનું માહાત્મ્ય વાંચી લો.”

પંડિતોએ કહ્યું:-“ વેદપુરાણમાં નામમાહાત્મ્યનો ઉલ્લેખ છે ખરો, પણ તેમાં વિશ્વાસ બેસતો નથી. જો શ્રીવિશ્વનાથજીનો પોઠિયો તેના હાથમાંથી ખાઈ જાય તો જ વિશ્વાસ બેસે.”

પછી ગોસ્વામીજીના પ્રભાવથી નંદી તેના હાથમાંથી ખાઈ ગયો એટલે ચારે તરફ જય-જયકાર થવા લાગ્યો અને નિંદા કરનારાઓ પણ તરત જ ગોસ્વામીજીના ચરણમાં વારંવાર નમસ્કાર તથા સ્તુતિ કરીને પોતાના અપરાધની ક્ષમા માગવા લાગ્યા. x

વાંચનાર ! ગોસ્વામીજીને આ પ્રસંગે દુનિયાઈ સ્તુતિનિંદામાટે એવું જ લાગ્યું હશે કે:-

“ તું તેરા કર્તવ્ય કર, કહા કરેંગે ફૂર; સ્તુતિ નિંદા જગતકિ, દોનોંકે સિર ધૂર.”

એક લોભી ગ્રાહ્યણ દરરોજ ગોસ્વામીજીના સ્થાનપર ધનની આશાથી શ્રીરામનામ જપ્યા કરતો હતો અને સંધ્યાસમયે શ્રીહનુમાનજી પોતે તેને દ્રવ્ય આપી જતા હતા. †

એક દિવસ ભગવાનના દર્શનની અભિલાષા રાખનારા કમલલવ નામના એક મનુષ્યે શ્રીભગવાનનું દર્શન કરવામાટે ગોસ્વામીજી પાસે બહુજ હઠ કરી; એટલે ગોસ્વામીજીએ તેને કહ્યું કે:-“ જો તમે આ વૃક્ષપરથી ત્રિશૂળપર ફૂદી શકો-અર્થાત્ પ્રભુને પામવા ખાતર પ્રાણ પણ આપવાને તત્પર થશો-જીવન ઓવારી નાખવા જેટલો પ્રભુપ્રેમ જાગ્યો હશે-તો પછી પરમાત્મદર્શન શામાટે નહિ થાય ? ” આ સાંભળીને તરત જ તેણે મોટા વૃક્ષની નીચે એક ત્રિશૂળ રોપી દીધું અને વૃક્ષપર પણ ચઢી ગયો; પણ પછી તેના ઉપરથી નીચે ફૂદી પડવામાં તેનું દોઢડહાપણ જ તેને રોકવા લાગ્યું ! હિંમત ચાલતી નહોતી ! પછી આ બનાવ જોવામાટે

ખરો અર્થ-કે જે દુનિયાઈ કીર્તિ કરતાં ઘણા ઉંચા અને ગહન છે તે-સમજી શકાય અને અમલમાં મૂકી શકાય.

* ધન્ય જિજ્ઞાસુ તારી જિજ્ઞાસાને, ધન્ય તારી સરળતાને, ધન્ય છે તારી આત્મનિરીક્ષણની અને ઈશ્વરદર્શનની વૃત્તિને, ધન્ય છે ગોસ્વામીજી જેવાની શરણતા લેવાને, ધન્ય છે તારી પવિત્ર સૂક્ષ્મ શુદ્ધિને ! અને ધન્ય છે તારા પુણ્યોદયને !

x આ બનાવ જેટલો બોધપ્રદ છે, તેટલો અત્યુક્તિપૂર્ણ હોય તોપણ નવાઈ નથી. અત્યારે કોઈ કોઈ હયાત માણસોમાટે પણ ચમત્કારનાં ગપસપ ચાલે છે તો પછી ત્રણસો વર્ષપૂર્વે તો લોકોમાં ગોસ્વામીજી જેવાને માટે ગપસપ ચાલતાં હોય અને લોકરચિતે લીધે પણ વેણીમાધવદાસજીને તે તેવાજ રૂપમાં આલેખવાં પડ્યાં હોય, તો આશ્ચર્ય નથી. ગોસ્વામીજી કાંઈ ચમત્કાર કરી બતાવનારા મદારી કે બહુગર ન હતા; એ વાત તો તેમના જીવનના અનેક પ્રસંગ આપોઆપજ દર્શાવી રહ્યા છે

† કોઈ ગોસ્વામીજીના ભક્ત કે હનુમાન ઇ. નાં દેવદર્શને આવનાર ભક્તજન રોજ આપી જતા હશે, તેને બદલે લોકોમાં હનુમાનનું નામ ચાલી પડવાથીજ મૂળ ચરિત્રમાં આવ્યું હશે.

આવી ઉભેલા એક સુંદર ઘોડેસ્વારે પૂછતાં કમલલવે તેને સર્વ હકીકત કહી સંભળાવી. આ સંભળીને ઘોડેસ્વારે તો તરતજ નિશ્ચય કર્યો કે, મહાપુરુષનું વચન કાંઈ ખોટું હોય ? આમ વિચારીને તે તો તરતજ વૃક્ષપર ચઢી ગયો અને શ્રીરામનું નામ લઈને ત્રિશૂળપર ફેંદી પડ્યો ! પરમાત્માએ પણ તેને દર્શન આપી કૃતાર્થ કર્યો.*

(ઉપલા બનાવવિષે નીચે ટીપણીમાં કેટલુંક લખ્યું છે. છતાં અહીં પણ લખવાનું કે, કેટલાંક વર્ષપર વાસદ પાસેના એક કૂવામાં એક માણસે બેઠેકાવવાથી પ્રભુનાં દર્શન થશે, એમ સમજીને પાંચ-દશ માણસ અગ્નિમાં પડી મુવાં હતાં ! વળી કોઈ કોઈ માણસો ‘કમળપૂજ’ ના નામે પણ આપઘાત કરતા સંભળાય છે. ઉપલો બનાવ પણ “વા વાયાથી નળિયું ખસ્યું, તે દેખીને કુતરું ભસ્યું; બહુ થયો ત્યાં શોર બકોર, કોઈ કહે મેં દીઠો ચોર !” એની પેઠે બીજાજ રૂપે લોકોમાં ફેલાઈ ગયો હોય, એવો સંભવ છે. માટે ભૂલેચૂકે પણ આવા સાહસમાં કોઈયે પડવું નહિ. એકાદ વર્ષપર એક બાણીતા વિદ્વાન બ્રહ્મચારી રામેશ્વરનાંદજીનો જીવ પણ તેમણે પોતે ચાલુ કરેલા કોઈ સાત્ત્વિક પ્રયોગથી કે દેહથી ઉપરામ થઈ અગ્નિમાં ફેંદી પડવાથી ગયેલો સંભળ્યો હતો.)

કહેવાય છે કે, રામાયણ લખાયા પછી એક દિવસ ગોસાંઈજી મણિકર્ણિકાના ઘાટ-પર નહાતા હતા; એટલામાં એક પંડિત કે જેમને પોતાના પાંડિત્યનું અભિમાન ઝાઝું હતું, તેમણે તેમને પૂછ્યું કે:—“મહારાજ ! આપ સંસ્કૃતના પંડિત છતાં આપે આપનો ગ્રંથ પ્રાકૃત-ગામડી ભાષામાં કેમ બનાવ્યો ?” ત્યારે ગોસાંઈજીએ તેમને કહ્યું કે:—“મારી ગામડી ભાષા અભાવ-વાળી તો છેજ; તોપણ આપના સંસ્કૃત ભાષાના નાચિકા-વર્ણન કરતાં તો સારી છે ને ?” પંડિતે પૂછ્યું કે:—“એ કેવી રીતે ?” ત્યારે ગોસાંઈજીએ કહ્યું કે:—

“ મનિ ભાજન બિષ પારઈ, પૂરન અમી નિહાર,
કા છાંડિય કા સંગ્રહિય, કહહુ વિવેક વિચાર. ”

અર્થાત્ માણેકમણિના પાત્રમાં વિષ ભરેલું હોય અને માટીના પાત્રમાં અમૃત ભરેલું હોય, એવા પ્રસંગે વિવેકદષ્ટિથી વિચારીને કહો કે એમાંનું કયું છોડવું અને કયું રાખવું ? ધનશ્યામશુકલ સંસ્કૃતના ઉત્તમ કવિ હતા; પરંતુ તેમને ભાષામાં કવિતા બનાવવાનું અધિક રુચતું હતું. તેમણે ધર્મશાસ્ત્રના કેટલાક ગ્રંથો બનાવ્યા હતા, તેથી એક પંડિતે તેમને

* આ બનાવ પણ અત્યુક્તિપૂર્ણ હોય; પરંતુ એક આધ્યાત્મિક રૂપક એમાંથી એવું તરી આવે છે કે, આ સંસારરૂપી વૃક્ષની ઉપર ચઢનારને માટે એમાં જે ઉંચીનીચી અનેક પ્રકારની ડાળ-શાખાઓ આવેલી છે; (જેમકે:—ધન, કીર્તિ, વિદ્વતા, મહંતી, ગૃહસ્થપણું, ગુરુપણું, અગ્રેસર-પણું, ત્યાગીપણું, પ્રમુખપણું, વગેરે વગેરે) તે તે શાખાઓની છોક ટોચ ઉપર જઈને બેસનારા-ઓમાંના પણ જેમને કાંઈપણ સાચી મોક્ષજિજ્ઞાસા હોય, તેવામાટે તો ભગવતી અધ્યાત્મવિદ્યારૂપી સર્વની સાચી માતા, સર્વશ્રેષ્ઠ ઋષિમુનિઓના અને સર્વેશ્વર પ્રભુના અવાજે એવાજ સંભળાવે છે કે, હે વહાલા પુત્રો ! આ સંસારવૃક્ષની ઉપર તમે ભલે કદાચ તે તે લૌકિક ડાળ-શાખામાં ઠેક ઉપલી ટોચે પહોંચી ગયા હશે કે પહોંચી જશો; તોપણ આ વાત તો નક્કી બળજો કે તમારા અંતરાત્માને તો એથી જરા પણ સાચી શાંતિ, આત્મસંતોષ, કે મોક્ષપદ મળનારજ નથી. કેમકે એ તો મિથ્યા-ભિમાનની-દેહાદિ અનાત્મ વસ્તુમાં અહંતામમતાની-અનાત્મામાં આત્મશુદ્ધિનીજ ટોચ છે. માટે હે ભાઈ ! જો તમેને સાચી સુખશાન્તિ-ઉન્નતિ કે લોકસેવાનો શોખ ખરેખર પ્રકટચોજ હોય, તો તો આ વાત તરફ પણ જરૂર ધ્યાન આપો કે એને માટે તો ખરી જરૂર છે પ્રભુકૃપા અને પ્રભુદર્શન મેળવવા પાછળ ગાંડા બની જવાની; અને મિથ્યાદેહાભિમાનનો ભોગ આપી દઈને તે સાચા પરમાત્મપ્રેમના ભાલા ઉપર સર્વભાવે તૂટી પડવાની. પરમાત્મદર્શનની આડે આવવાવાળી એ દેહાત્મશુદ્ધિ-જીવાત્મશુદ્ધિ-દુઃખમાં સુખશુદ્ધિ-અનિત્યમાં નિત્યશુદ્ધિ-તેમજ લૌકિક તૃષ્ણા (લોકેષ્ણા, પુત્રેષ્ણા, વિત્તેષ્ણા) ઇત્યાદિ વિરોધી વૃત્તિઓનો વધ કરવાને-ભોગ આપવાને-તમે

કહ્યું કે:—“આ વિષયને દેવવાણી સંસ્કૃતમાં નહિ લખવાથી ઈશ્વર નારાજ થાય છે; માટે હવેથી આપ સંસ્કૃતમાં જ લખ્યા કરજો.” તેમણે આ વિષે તુલસીદાસજીની સલાહ પૂછતાં તેમણે કહ્યું કે:—

“કા ભાષા કા સંસ્કૃત, પ્રેમચહિયતુ સૌચ; કામ જો આવઈ કામરી, કા લે કરૈ કુમાચ.”

અર્થાત્ ભાષા પ્રાકૃત હોય કે સંસ્કૃત હોય, પણ પ્રભુ તો માત્ર સાચો પ્રેમજ જોવા આહે છે. જો સાદી કામળીથીજ કામ સરતું હોય, તો પછી મોંઘી કુમાસદાર સાલપામરી શા માટે લેવી!

એક દિવસે એક અભણ સાધુ આવેલો, તેણે ગોસ્વામીજીનું ચિત્ત લખવામાં પરેવાયલું જોઈને જાણે તેમને ઉપદેશ આપવા માગતો હોય, એવી ઢબથી “અલખ, અલખ” ના ઘાંટા પાડવા લાગ્યો. તે ઉપરથી ગોસ્વામીજીએ કહ્યું કે:—

“હમ લખિ લખહિ હમાર લખિ, હમ હમાર કે ખીચ;

તુલસી અલખૈ કા લખૈ, રામનામ જપુ નીચ.”

જહાંગીર સન ૧૬૦૫ (સંવત ૧૬૬૨) માં ગાદીએ આવ્યો તથા સન ૧૬૨૭ (સંવત ૧૬૮૪) માં મરણ પામ્યો. તેના રાજ્યસમયમાં સન ૧૬૧૬ (સંવત ૧૬૭૩) માં પંજાબમાં મહામારી (પ્લેગ) ફેલાઈ; અને સન ૧૬૧૮ (સંવત ૧૬૭૫) થી આઠ વર્ષ સુધી આગ્રામાં તેનો પ્રકોપ ચાલુ રહ્યો. આની ભીષણતાનું સંપૂર્ણ વર્ણન “તુલુક જહાંગીરી”માં આપેલું છે. આ રોગથી આગ્રામાં દરરોજ ૧૦૦ માણસો મરતા હતાં; લોકો ઘરબાર છોડી નાસી ગયા હતા; મુઠદાંને ઉઠાવનાર પણ કોઈ મળતું નહિ અને કોઈ કોઈની પાસે પણ જતું નહિ.

કવિતાવલીના ૩૧૨મા કવિત્તમાં તુલસીદાસજીએ લખ્યું છે કે:—

“ખીસી ખિસ્વનાથ કી ખિષાદ બઢ્યો બારાનસી ખૂઝિયે ન ઐસે ગતિ શંકર સહર કી.”

આથી જણાય છે કે, તે સમય “રુદ્રવીશી” નો હતો. જ્યોતિષની ગણના પ્રમાણે તે સમય સંવત ૧૬૬૫થી ૧૬૮૫ સુધીનો છે.

ગોસ્વામીજીનાં કવિતો ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, તેમને પ્લેગનો વ્યાધિ લાગુ પડી તાવ આવવા લાગ્યો, બગલમાં ગાંઠ નીકળી, હાથમાં પીડા શરૂ થઈ અને ધીરે ધીરે એટલી વધી પડી કે આખું શરીર પીડાવા લાગ્યું. અનેક પ્રકારના ઉપચારો થયા, પણ કશાથી ફાયદો થયો નહિ; ત્યારે છેવટે તેમણે મનને સમજાવી દીધું કે, “જો આ જન્મે નહિ તો આગલા જન્મે પણ અજ્ઞાન શત્રુએ કરાવેલાં અનુચિત કર્મનુંજ આ ફળ છે.”

શરીર વ્યાધિગ્રસ્ત થતાં એક કવિત્તમાં ગોસ્વામીજીએ કહ્યું છે કે:—“ મને બચપણથી ઘર ઘરના ટુકડા ખવડાવીને જીવાડ્યો અને સદા મારી સંભાળ રાખી રક્ષા કરી; તો પછી આજે આ શું ખેલ છે ? ‘ ખિલાડીને મન રમત અને ઉંદરનો જીવ જાય ! ’ ”

ટૂકની કો ઘર ઘર ડોલતો કંગાલ બોલી, બાલ જ્યો કૃપાલ નતપાલ પાલિ પોસો હૈ;

કીન્હોં હૈ સંભાર સાર અંજનીકુમાર ખીર, અપનો ખિસારી હૈ ન મેરે હૂ ભરોસો હૈ.

ઈતનો પરેખો સમરથ સખ લૌતિ આજુ, કપિરાજ સૌચી કહૌં કો તિલોક તોસો હૈ;

સૌસતિ સહત દાસ કીજૈ પેખિ પરિહાસ, કીરી કો મરન ખેલ બાલકનિ કો સો હૈ.

તૈયાર છો ? જો હો, તો દર્શાવી આપો તે માર્ગમાં તમારી સઘળી તાકાત અને લાષકાત! આ સંસાર-વૃક્ષપર ગમે તેટલા ઉંચા ચઢી ગયા હો, ત્યાંથી કમે કમે ઉતરવાનું ડહાપણ જાગે, તો એને ડહાપણ નહિ પણ દોઢડહાપણજ સમજીને એકવાર સર્વભાવથી યાદોમ કરી મારી બતાવો ભુરકો ! પછી જોઈ લો મજાલ કે તમે શું હતા ને શું બની જાઓ છો ! પણ આ વિચારો માત્ર જિજ્ઞાસુત્વને પામનાર કે ઇચ્છનાર માટેજ છે. બાકી સર્વસામાન્ય માટે તો એજ કહેવાનું કે સ્વર્ગમાટે, લોકકર્તિ-માટે કે પછી સંસારના ગમે તે પદાર્થ માટે પણ જોઓ દાન, પુણ્ય, સ્વાર્થત્યાગ, ઈન્દ્રિય કરતા હોય તેમને પણ ધન્ય છે-ધન્ય છે. કેમકે અત્યારે તો એવા અને એટલી સમજણવાળા પણ આપણા દીન-દુઃખી દેશમાં બહુ ઘટી ગયા છે.

પછી બિમારી અતિશય વધવાથી દેહમુક્ત થવામાટે તુલસીદાસજી ગંગાતટપર આઠ્યા; અને કહ્યું કે:-

“રામચંદ્રયશ યસ્મિન્કૈ, ભયો ચહત અય મૌન;

તુલસીકે મુખ દીજિયે, અળહીં તુલસી સોન.”

આવી રીતે ગોસ્વામીજીએ એકસોસત્તાવીસ વર્ષનું પૂર્ણ આયુષ્ય ભોગવ્યા પછી સંવત ૧૬૮૦ના શ્રાવણ સુદી સપ્તમીએ અસિધાટપર નશ્વર દેહ તજીને પરમધામ પ્રયાણ કર્યું. x

આ ગ્રંથમાટે આ ચરિત્ર તૈયાર થતી વખતે કાશી, કલકત્તા ઇ. માં શ્રાવણ સુદી સપ્તમી વિ. સં. ૧૯૮૨ (પણ ચૈત્રી વર્ષ મુજબ સં. ૧૯૮૩)ના દિવસે ગોસ્વામીજીની ૩૦૩ મી જયંતિ ઉજવાઈ, તેજ દિવસના કલકત્તાના હિંદી સપ્તાહિક “વિશ્વામિત્ર” ના તા. ૧૫-૮-૨૩ ના અંકમાં જે ઉત્તમ લેખ પ્રસિદ્ધ થયો છે, તે આ સ્થળે શબ્દશઃ ઉતાર્યાવિના રહી શકાતું નથી. એ હિંદી લેખ નીચે મુજબ છે:-

તુલસીજયન્તી

“આજસે ૩૦૩ વર્ષ પૂર્વે શ્રાવણ શુકલા સપ્તમીકે દિન હિન્દી-સાહિત્યસમ્રાટ-કવિતા-કામિનીકાન્ત ગોસ્વામી તુલસીદાસજીને બિશ્વનાથપુરીમે લગવતી જન્મકુંડાકે પવિત્ર તટપર અપના ભૌતિક શરીરકા ત્યાગ કર પરમધામકી યાત્રા કી થી. ઇસ પવિત્ર દિવસકે આતે હી હમારા મસ્તક ગર્વસે ઉંચા હો જાતા હૈ ! ગોસ્વામીજીને અપની પ્રતિભામયી લેખનીસે નવ-રસકી જે ધારા બહાવી થી, ઉસમેં અવગાહન કર આજ ભી કોટિ કોટિ હિન્દૂ ભક્તિભાવમેં વિભોર હોકર ભગવાન કે પાદપદ્મોમેં તન્મય હો જાતે હૈ. લાખોં શ્રદ્ધાલુ ભારતવાસી આજ ભી ગોસ્વામીજીકી રચનાકા પ્રતિદિન નિયમિત રૂપસે પાઠ કર શાન્તિકા અનુભવ કરતે હૈ. ગોસ્વામીજી આજ નહીં હૈ, પર આપકી અક્ષય કીર્તિ ચિરકાલતક બની રહેગી. જબ તક હિન્દૂ-ભક્તિકા એક ભી બચ્યા જતા રહેગા, તબ તક તુલસીદાસજી અમર રહેંગે.

ગોસ્વામીજીકે ચરિત્રપર વિસ્તારપૂર્વક બિચાર કરનેકે લિયે હમારે પાસ યથેષ્ઠ સ્થાન નહીં, પર ઇતના તો અવશ્ય કહા જા સકતા હૈ કિ ગોસ્વામીજી અધ્યવસાયકે મૂર્તિમાન નિદર્શન હૈ. માતા-પિતાદ્વારા પરિત્યક્ત હોકર, સાધુઓકે સાથ ઇધર ડોલતે હુએ ભી ઉન્હોને હિન્દૂ ધર્મગ્રંથોંકા જેસા વિસ્તીર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કિયા થા, ઉસે દેખ કર આશ્ચર્યમેં ગોતા ખાના પડતા હૈ ! ગોસ્વામીજીકી રચનાઓંસે સ્પષ્ટ પતા ચલતા હૈ કિ, આપ વેદશાસ્ત્રોંસે પૂર્ણ અભિજ્ઞ થે, અપની વિદ્વત્તા ઔર તપસ્યાકે પ્રભાવસે આપને તત્કાલીન સમાજમેં ભી અચ્છી ખ્યાતિ પાચી થી. ઉનકે જીવનકી વિશુદ્ધતાકા ક્યા કહાના હૈ ! યુવાવસ્થા મેં ઘોર બિલાસી હોને પર ભી અંકે ફિડકનેસે ઇનકે હૃદયમેં રામભક્તિ કી ઐસી પ્રબલ ધારા ઉભડ પડી કિ આજ

x ગોસ્વામીજીના સહવાસી વેણીમાધવદાસજીએ તો શ્રાવણ વદી ત્રીજ (ગુજરાતના હિસાબે અષાઢ વદી ત્રીજ) નોજ દિવસ દેહાન્તમાટે તેમના ચરિત્રગ્રંથમાં કહ્યો છે; જેમકે:-

“સંખત સોરહસે અસી, અસી ગંગકે તીર; શ્રાવણ સ્યામા તીજ શની, તુલસી તજ્યો શરીર.”

વળી ‘નાગરી પ્રચારિણી-સભા’વાળા ચરિત્રમાં દર્શાવ્યા મુજબ કાશીમાં ટોડરમલજીના વંશ-જેને ત્યાં પણ હજીસુધી એજ તિથિ પળાતી આવે છે.

આટલું છતાંપણ જનસમૂહમાં તો ઉપસો દોહો ફેરવાઈ જઇને નીચલા રૂપમાં હોવાનું વાંચ્યું છે:-

“સંખત સોરહસે અસી, અસી ગંગકે તીર; સાવન સુકલા સપ્તમી, તુલસી તજ્યો શરીર.”

ગોસ્વામીજીના સંબંધમાં શુકલ સપ્તમી મરણ તિથિ તરીકે નહિ, પણ જન્મતિથિ તરીકે છે; એ વાત નીચલો દોહો પણ દર્શાવે છે, કે જે દોહો શ્રીયુત બાલકરામ વિનાયકના હિન્દી ચરિત્રા-નુવાદમાં નીચે મુજબ છે:-

“પંદ્રહસૈ ચઉચન વિષૈ, કાલિન્દી કે તીર; શ્રાવણ શુકલા સપ્તમી, તુલસી ધરેશરીર.”

जी तुलसीदासजी लक्ष्मिशिरोमणि सभजे जाते हैं। कहते हैं कि लगवान रामचन्द्रने आपका साक्षात् दर्शन दिया था। लगवान तो लज्जो'के वशमें रहते हैं। स्वामीजी की अविचलित प्रगाढ़ लक्ष्मिके सामने उन्होंने जी सिर नवाया तो धर्ममें आश्चर्य क्या है ? गो० तुलसीदासजीके ग्रन्थ हिन्दी साहित्यके अनुपम रत्न हैं। यदि गोस्वामीजी केवल रामायण या भिनयपत्रिका ही लिख कर अपनी लेखनी रोक देते, तो जी लोग उन्हें महाकविके पदपर निःसंकोच आ-इठ करते। रामायणकी तो जितनी प्रशंसा की जाय, थोड़ी है। गोस्वामीजीने सागरको गागरमें भर दिया है। 'नानापुराण निगमागम सम्मत' जितने द्वितीय गियार हैं प्रायः सभी का आलास रामायणमें पाया जाता है। राजधर्म, समाजधर्म प्रभृति का जैसा प्राञ्जलवर्णन रामायणमें मिलता है वह अनुपम है। आदर्श चरित्रोंको चित्रण करनेमें तो गोस्वामीजीने कलम तोड़ दी है ! आदर्श राजा, आदर्श पुत्र, आदर्श पतिव्रता, आदर्श भ्राता, आदर्श सेवक, कहां तक गिनाये ? आदर्श मित्र आदर्श माता प्रभृति का जैसा ज्वलित चित्र रामायणमें ऐकत्र मिलता है, वैसा कहां दियायी देता है ? साहित्यकी दृष्टि से अनूठा होने के साथ साथ रामायण नीतिशिक्षा का लांछार है। रामायणकी यह श्रृंगार है कि अनपढ़ गंवार से लेकर प्रगाढ़ विद्वान जी अपनी ज्ञानपिपासा तृप्त करने के लिये उपयुक्त सामग्री रामायणमें पाते हैं। उन्मुक्त आकाशमें जिस प्रकार सभी पक्षी मनमाना उपर उठते हैं, किसीको परिमित स्थान होने की शिकायत नहीं है, उसी प्रकार रामायण जी सभी श्रेणीके निराश्रुओं की लिप्सा पूर्ण करती है। धर्मी से आज भारतमें रामायणका जितना प्रचार है उतना किसी अन्य ग्रन्थ का नहीं है। संस्कृत साहित्य को छोड़ आधुनिक भाषाओंमें तुलसीकृत रामायणका मुकाबला करनेवाला कोई ग्रन्थ नहीं है।

पराधीनता के पापपंक में सने हुये और त्रिविधताप से संतप्त भारतवासियों के लिये आज रामायण पढ़-पढ़ में शिक्षाप्रद है। 'पराधीन सपने हुं सुख नाही' धंस छोटे से वाक्य में क्या गणन का जह्न लरा है ! यदि भारतवासी केवल धर्मी वाक्य का भर्म आज समझपाते तो गोस्वामीजी का श्रम सार्थक होता। यदि भारतवासी धर्म शिक्षाको हृदयर्जित कर आज दासताके कालिमा पूर्ण कलंक को घेने के लिये सर्वस्व उत्सर्ग करने को तैयार हो जाय, तो देशोद्धार में क्या कसर रहे ? क्या हम यह आशा कर सकते हैं कि आज गोस्वामीजी की पवित्र स्मृति के दिन सभी हिन्दू यह प्रतिज्ञा करेंगे कि हम अब पराधीनता को दूर कर ही हम लेंगे ?

आज हिन्दूसमाज जिस प्रकार विभ्रंशित हो रहा है, उसके सुधार के लिये प्रत्येक हिन्दू को रामायण का नित्य पाठ कर आदर्श चरित्रों से शिक्षा ग्रहण करनी चाहिये। घर घरमें जो कलहाभि मची हुई है, पिता पुत्रमें, स्वामी स्त्रीमें, भाई भाई में, स्वामी और नौकरमें, जैसा अस्वाभाविक सम्बन्ध हिन्दूसमाज में वर्तमान है, उसे दूर करने के लिये रामायणका घर घर प्रचार की जरूरत है। लक्ष्मण और भरत का भ्रातृप्रेम कैसा निर्मल है। आज एक ही माता के दो लाल तुच्छ पार्थिव लालों के लिये एक दूसरे का गला काटने के लिये तैयार रहते हैं। राज्यप्राप्तिकी उन्मत्तलाषाकी पूर्ति के लिये तो न मालूम कैसा अनर्थ मचता है; पर श्रीराम चन्द्र और भरत का चरित्र पढ़िये। श्रीरामचन्द्र पिता की आज्ञा से भरत के लिये राज्य छोड़ १४ वर्ष के लिये जन गमन करते हैं। पर जब भरत को धंस जात की भ्रमर होता है तो वे पुरवासियों समेत जंगल को दौड़ पड़ते हैं। और रामचन्द्रजी से लौटने के लिये आग्रह करते हैं। लगवान रामचन्द्र की पितृलक्ष्मि देणिये। पिताभयन मिथ्या नहीं है। धर्मी विचार से वे अयोध्या नहीं लौटते हैं, और भरतको राज्य प्रभन्ध करनेके लिये

વાપસ લોટને પર બાધ્ય કરતે હે. પરવાહરે ભરત! રામચન્દ્રજીકી પાદુકા લેકર ઔર ઉસે બ્રાતા-કો સ્થાનમેં ગદી પર રખ કર સ્વયં મન્ત્રકી ભાંતિ રાખ્ય કાર્ય ચલાતે હે. બ્રાતૃપ્રેમ ઔર ન્યા-યાનુકૂલ આચરણકી હદ હો ગયી. કયા ઇસકે બેઠકા પાવન ચરિત્ર ઔર કહીં દિખાયી પડ સ-કતા હે? ભારતવાસિયોં, ભરત કે ચરિત્રસે શિક્ષા ગ્રહણ કરો ઔર બન્ધુવિગ્રહ કે બાજસે તિલાંજલિ દેકર એકવાર ફિર ભાઈકે ગલેસે મિલો. શાન્તિ ઔર સુખ તુમ્હારે હી હિસ્સેમેં પડેગા.

ભગવતી સીતાકા આદર્શ ચિત્ર ખીંચનેમેં ગોસ્વામીજીને કમાલ ક્રિયા હે! ભારતવર્ષ કા ચહ આદર્શ પતિવ્રત ધર્મ બાજ કહાં ગયા. ભગવતી સીતાને રાક્ષસોંકે ખીચ ૧૨ વર્ષ રહ કર જીસ પ્રકાર અપને ધર્મકી રક્ષા કી ઔર મન બચન કર્મ સે ભી કભી ભગવાન રામચન્દ્ર કા પ્રેમ નહીં ભુલાયા-ઉસે પઠ કિસ નારીકા કેમલ હૃદય પુલકિત નહીં હો ઉઠેગા? ભગવાન રામચન્દ્રકા એકપત્નીવ્રત કિસ કામી હિન્દૂ સન્તાનકો લબ્ધિજત નહીં કરેગા? ભારતકે એક છત્ર સમ્રાટ હોકર પ્રભૂત સાધનોંકે વર્તમાન રહતે ભગવાનને સીતાજીકે ત્યાગકે ભી દાર-પરિ-ગ્રહ નહીં ક્રિયા. અશ્વમેધ યજ્ઞકે સમય ભગવતી જાનકી કી સુવર્ણ પ્રતિમા બના કર હી યજ્ઞ-વિધિકો પૂરા ક્રિયા ગયા હે. સંસ્કૃત કે છોડ કિસ ભાષાકે સાહિત્યમેં એસા વિવાહ ચરિત્ર ચિ-ત્રિત ક્રિયા ગયા હે-જેસા ગોસ્વામીજીને કર દિખાયા હે. ગોસ્વામીકે અન્ય ગ્રન્થ ભી ઇસી પ્ર-કાર શિક્ષાપ્રદ હે. વિનય પત્રિકા કે પદ તો અનમોલ હે. યદિ ભગવાન એસે પ્રેમપદોં પર રીઝ ગયે હોં તો આશ્ચર્ય કયા હે.

હિન્દુઓ! બાજ ભક્તિભાવસે ગોસ્વામીકા સ્મરણ કર ઉનકે ગ્રન્થોંકા પરિશીલન આર-મ્ભ કર દો! પ્રત્યેક હિન્દૂકો ગોસ્વામીજી કી ઉત્કૃષ્ટ રચનાઓંસે પરિચિત હોનેકી આવશ્યકતા હે. સમાજકે નિર્જીવ અંગ મેં પ્રાણ ડાલનેકે લિયે ચહ રસાયનકા કામ દેગા. ઇંગ્લેંડકે કવિ-સમ્રાટ શેક્સપિયરકે નામ પર વહાંવાસી જેસા પ્રેમ દિખાતે હે ઔર ઉનકી કીર્તિ પતાકાકો સર્વત્ર ફેલાનેકે લિયે ભગીરથ પરિશ્રમ કરતે હે; વેસા હમ અપને હૃદયસમ્રાટ ગોસ્વામી-જીકે લિયે નહીં કર સકતે? કયા હમમેં કુછ ભી કૃતજ્ઞતા નહીં રહ ગયી? હમેં આશા હે કિ બાજકે પવિત્ર દિવસ કા મહત્વ દિન દિન બઢતા જાયગા ઔર કુછ વર્ષોંમે ભક્ત તુલસી-દાસ ભારતવાસિયોંકે ઘર ઘરમેં બિરાજમાન હોંગે.”

ગોસ્વામીજીના ગુણસ્વભાવ

ગોસ્વામીજીના જેવા પરમ શ્રેષ્ઠ મહામુનિની દીનતા અને વિનયસંબંધી તો કહેવાનું જ શું હોય? તેમણે રચેલી આખી વિનયપત્રિકા પ્રભુપ્રત્યેની દીનતાથી અને વિનયના ઉદ્ગારોથી પરિપૂર્ણ છે. હા, એટલું તો ખરું કે તે માત્ર એક પરમાત્માના દીન યાચક હતા; લોકોના અન્નલિક્ષ્ત તેઓ જરૂર રહેતા; પરંતુ એમાં પણ ઉંડું રહસ્ય હતું. પોતાના ચર્ચસ્પર્શ-કરવાવાળા ભૂપતિઓ લાખોની રકમ આપવા તત્પર છતાં પણ ઋષિમુનિઓની રહસ્યપૂર્ણ ધર્માજ્ઞા માનીને તેઓ મઠપતિ, ધનપતિ અને તેનીજ સાથે સાથે લાગુ પડી જતા ગૃહસ્થા-શ્રમને લગતા આતિથ્યાદિ ધર્મથી સદા દૂરજ રહેવા માગતા હતા.* તેઓ પોતે

* કેમકે તેમના ગુણકર્મસ્વભાવને માટે એ કાર્ય પરધર્મરૂપ હોઇને પોતાના એક ચતુર્થાશ્રમી તરીકેના-લાગીતરીકેના-લિક્ષ્તતરીકેના-સ્વધર્મમાં રહી શકવાથીજ પોતાના તનમનનો ઉપયોગ પર-માત્મદર્શન પાછળ અને લોકહિત પાછળ પૂર્ણ કુશળતાથી, એકનિષ્ઠાથી અને સર્વ ભાવથી કરી શકયા; કે જે સર્વશ્રેષ્ઠ ગુણ પદ્ધતિની આવશ્યકતા દુનિયાઇ ભોગો પ્રાપ્ત કરવામાં પણ અત્યંત જરૂરી છે અને સચ્ચિદાનંદમય મોક્ષપ્રાપ્તિમાટે પણ અત્યંત જરૂરી છે. સાધન અને સાધના બંને એનાં એજ! માત્ર સમજણમાં અને તેથી કરીને આદર્શમાં-હેતુમાં અને ફળમાં આસમાન જમીન જેટલો ફેર, એટલું તો ખરુંજ. બાદશાહી દાન ઘર ખેડે ભેટવા આવ્યું, તેને સ્વીકારી લઇને ગોસ્વા-મીજી જે મઠપતિ કે ધનપતિ બન્યા હોત; તો મઠમંદિરની સાથે તો વળી ગૃહસ્થાશ્રમીના કરતાં

અત્યંત નમ્ર, નિરાભિમાન અને સરલ રહેવામાં એવી આન્તરમોજ માણી બાણતા હતા કે તે તો જે માણતા હોય તેજ બણે. જે સાહિત્ય હિંદુસમાજને અજ્ઞાન, અધર્મ અને તન્નન્ય દુઃખમાંથી બચાવીને ઉત્તમોત્તમ જ્ઞાન તથા સુખસામર્થ્યને પ્રાપ્ત કરાવે; એટલુંજ નહિ પણ ઇચ્છે તેને સર્વોપરિ મોક્ષપદાર્થ પણ પ્રાપ્ત કરાવે એવું જ્ઞાનચારિત્રવર્ધક, રસદાયક, દિવ્યભાવોત્પાદક, સર્વોપકારક, સર્વોપરિ અને અમર સાહિત્ય તેમણે દેશભાષામાં અને મનોહર ગેય કાવ્યના રૂપમાં રચી આપ્યું; સ્વહસ્તે પણ લખી લખીને અનેકોને દાન આપ્યાં; અને એવી તેમની નિષ્કામી તથા સર્વોપરિ લોકસેવાથી કાશીજીના સ્વાર્થકુશળ પંડિતોએ પોતાની લોકપ્રિયતામાં તથા સંસ્કૃત ગ્રંથોની કથા કરી પ્રાપ્ત વિદ્યા વેચવામાં નુકશાન થતું માની લઈને ગોસ્વામીજીના હૃદયલેદી ઉપહાસ, નિંદાઓ તથા જીવલેણ કાવતરાં કર્યાં, તે સર્વ તેઓ સહન કર્યે ગયા.

આ પ્રમાણે ગોસ્વામી તુલસીદાસજી સ્થૂળ ધન કરતાં અત્યંત મોંઘી અને સદા સાથે રહેવાવાળી જ્ઞાનચારિત્રરૂપી દૈવી સંપત્તિના કુબેરભંડારી બનવા સાથે દાતા પણ એવા જબરદસ્ત બન્યા હતા કે તેમના આગળ રાજા કણુ જેવા સ્થૂળ દાતા તો સૂર્ય આગળ તારા જેવાજ લાગે! કેમકે અનેક સજ્જનો કહે છે તેમ તેઓ ‘રામચરિતમાનસ’ રૂપે જ્ઞાનચારિત્રનો જે જીવતો જાગતો ભંડાર હિંદુ જાતિને આપી ગયા, તે જો ન આપી ગયા હોત તો જેટલા પ્રમાણમાં હિંદુઓ હિંદુ મટતા અટક્યા, તેટલા પ્રમાણમાં નજ અટક્યા હોત. ગરીબ તથા શૂદ્રથી માંડીને ધનવાનો, બ્રાહ્મણ તથા રાજમહારાજો સુદ્ધાં ગોસ્વામીજીના એ અનુપમ ધનનો અને દિવ્ય દાનનો લાભ આજે અનેક પેઢીઓથી અને ત્રણસો વરસથી એટલો બધો લેતા આવ્યા છે; અને હજી પણ જમાનાઓના જમાના અને પેઢીઓની પેઢીઓ સુધી લીધા કરશે કે ગોસ્વામીજીના એ અદ્ભુત પરોપકારનો—એ અનુપમ દાનનો મહિમા કોઈ અસામાન્ય મહાકવિજ વર્ણવી શકે તો વર્ણવી શકે. ગોસ્વામીજી આ પ્રમાણે હિન્દી પદ્યસાહિત્યના શ્રેષ્ઠ ઉત્પાદકોમાં જેવા સર્વશ્રેષ્ઠ ઉત્પાદક હતા, તેવાજ દાતાઓમાં સર્વોપરી દાતા હતા; સહનશીલતામાં એરણુ જેવા મજબૂત અને અડગ હતા; બાદશાહી સખાવત હાલી-ચાલીને સામી આવે તેનો પણ નકાર કરવાવાળા મહાન ત્યાગી હતા; બ્રાહ્મણોમાં બ્રહ્મવેત્તા બ્રહ્મર્ષિ હતા; કવિવરોમાં કવિસમ્રાટ હતા; સંતસાધુઓના શિરોમણિ હતા અને ભક્તમાળાના ભક્તજનોના મુકુટમણિ હતા. પોતે આવા મહાન જ્ઞાની, અનુપમ દાની અને ગુણચારિત્રના અખૂટ ભંડારી હોવા છતાં પણ કેવા અત્યંત નિરાભિમાની, ચેલાચેલી વગરના, મઠમંદિર વગરના, અને રામને નામે દુકડા માગીનેજ ઉઠર ભરનારા રહ્યા હતા! સ્વમુખે તેઓ વદે છે કે:—“નામ રામ હી કે માંગી ઉઠર ભરત હૈં” ઇ૦ ઇ૦ x

પણ અધિક જાળવવાળા થઈ પડ્યા હોત; અને જેવા એકનિષ્ઠ, એકાકી, એકાંતવાસી અને અંતર્મુખી બનીને જ્ઞાનભક્તિના અસામાન્ય ગ્રાહક તથા પ્રચારક થઈ શક્યા, તેવા ભાગ્યેજ નિવડ્યા હોત.

x કહેવત છે કે:—“ઉત્તમ ખેતી, મધ્યમ વહેવાર, કનિષ્ઠ નોકરી, નિદાન લીખ.” આ પ્રમાણે સંસારમાં લિખારીપણું—લિક્ષાર્થીપણું—સર્વથી કનિષ્ઠ કહેવાય છે; તથા માધુકરી લિક્ષાવાળા વિરકતોને તો કોઈ કોઈ જ્ઞાનની ઉપમા સુદ્ધાં આપે છે; અને તોપણ મહાસમર્થ શુદ્ધ, ભગવાન શંકરાચાર્ય, સંતશિરોમણિ તુલસીદાસ, સમર્થ રામદાસ, સ્વામી રામતીર્થ, દયાનંદ સરસ્વતી ઇત્યાદિ જેવા મહાન ત્યાગીઓ અને અનુપમ દાતાઓ કયા રહસ્યથી અન્નના લિક્ષાર્થી રહ્યા હશે? અને કયા યોગ્યતાથી એ લિક્ષુપણુને રાજ્યપદ કરતાં પણ વધારે સ્મરણીય અને વંદનીય બનાવી દીધું હશે? જે આન્તરિક યોગ્યતા ખીલી ઉઠીને “જ્ઞાનવિજ્ઞાનસિદ્ધયર્થ મિશ્કાન્દોદિ મગવતિ” એ રહસ્યપૂર્ણ વચનમાં કહેલી પરમાત્માના જ્ઞાનવિજ્ઞાનની તીવ્ર જિજ્ઞાસા ધારણ કરાવે છે; લૌકિક તૃષ્ણા પરિત્યજવે છે; કુટુંબપાલનાદિ સર્વસામાન્ય ધર્મો ત્યજવી દઇ એકમાત્ર ઈશ્વરશરણુતાનો સર્વોપરિ ધર્મજ પળાવે છે; ઉદરનિર્વાહને લગતા અનેક માર્ગ તૈયાર છતાં તેને ત્યજવીને ‘નારાયણહરિ,’

‘રામચરિતમાનસ’ જેવો અદ્ભુત ગ્રંથ પૂર્ણ કરતી વખતે પણ તેઓ પોતાવિષે કહે છે કે:—

કવિ ન હોઉં, નહિં ચતુર પ્રબીના, સકલ કલા સખ બિદ્યાહીના;
કબિત બિબેક એક નહિં મોરે, સત્ય કહૌં લિખિ કાગદ કોરે.
બંચક ભગત કહાઈ રામકે, કિંકર કંચન કોહ કામકે;
તિનમહે પ્રથમ રેખ જગ મોરી, ધિગ ધર્મધ્વજ ધંધરક ધોરી.
જૈં અપને અવગુન સખ કહઉં, બઠહિ કથા પાર નહિં લહઉં.

આ પ્રમાણે જો કે ગોસ્વામીજી નિરાભિમાન હતા, તોપણ લોકો કે લયવશ થઈને દીનતા દર્શાવવી એને તેઓ સદ્ગુણ નહિ પણ અવગુણ માનતા હતા.

‘જયશ્રી રામ’ ‘ભગવતિ ભિક્ષાન્દેહિ’ ‘ધર્મલાલ,’ ઇત્યાદિ હિતપ્રદ શબ્દો સંભળાવતા થકા માધુકરી ભિક્ષાજ મંગાવે છે; ગાદીતકિયે બેસીને નમસ્કાર ઝીલવાનું અને પોતાના જયનાદો સાંભળવાનું કયાંય રહી જઇને પ્રભુકીર્તનપર નાચવાફૂલવાનું, હસવારોવાનું અને હરિજનોને વંદવાનું કરાવે છે; અને પાસે એક કોડી પણ નહિ છતાં એક બાદશાહ કરતાં પણ અધિક આન્તર-શાન્તિના અને વિલક્ષણ-નિર્વિષયી-આનંદના ભોક્તા બનાવે છે; તે આન્તરિક યોગ્યતા કયી? એવું નામ વિવેક અને વૈરાગ્ય હોઇને નિશ્ચલદાસજી તેનાં શાસ્ત્રોક્ત સ્વરૂપ કહે છે કે:—

અવિનાશી આતમ અચલ, જગતાતેં પ્રતિકૂલ; એસો જ્ઞાન વિવેક હૈ, સખ સાધનકો મૂલ.
બ્રહ્મલોક લોં ભોગ જો, ચહે સખનકો ત્યાગ; વેદશાસ્ત્ર જ્ઞાતા મુનિ, કહત તાહિ વૈરાગ.

જ્ઞાની અને તત્ત્વદર્શી સત્પુરુષોપ્રત્યે પ્રણામ, પ્રેમ અને સેવા કરવાથી; અને કેટલેક અંશે તેમના ઉપદેશરૂપ સદ્ગ્રંથોના સેવનથી પણ ઉપરોક્ત વાસ્તવ વિવેકરૂપી બીજા હૃદયમાં વવાઇ જાય છે; અને એકવાર વવાયું એટલે પછી તેમાંથી વૈરાગ્યરૂપી અંકુર તો ઉગી નીકળ્યાવિના રહેજ નહિ. એ અંકુર વૃદ્ધિ પામતાં પદ્મસંપતિરૂપી ડાળપાન અને ડાળપાનમાંથી સાચી પરમાત્મજિજ્ઞાસારૂપી પુષ્પ પણ એવાં વિકસી ઉઠે, કે પછી મોક્ષરૂપી સર્વોપરિ ફળ દેખાવુંજ જોઇયે. દેખાયા પછી તે વૃદ્ધિગત થતાં આન્તરિક રતંભરા પ્રજારૂપે અને બાહ્યાચારરૂપે પણ એ ફળ યથાશક્ય પ્રકટીજ બતાવે, કે જેથી અધિકારી માનવોમાં જ્ઞાનચારિત્ર તરફનું આકર્ષણ વધેજ વધે. એ મોક્ષરૂપી ફળ જીવન-મુક્તના વદન, ચક્ષુ અને વર્તનદ્વારા પણ શાંતિ-સંતોષને દર્શાવતું થકું સ્વતંત્રકાશમાં એવું તો લચી લચીને હોંચ્યા કરે, કે જાણે સર્વને ખૂંકી ખૂંકીને બોલાવી ન રહ્યું હોય કે, ‘આવો અમારા દેશમાં.’ હવે આવા સાચા જિજ્ઞાસુઓ અને જીવન-મુક્તો કેવા હોય, તેને માટે પ્રભુ ગૌરાંગ, રામકૃષ્ણ પરમહંસ, દયાનંદ સરસ્વતી, સ્વામી રામતીર્થ, ભગવાન શંકરાચાર્ય, વિદ્યારણ્ય સ્વામી, ગુરુ દત્તાત્રેય, સુદામા, કૃત્તીર, ગુરુ નાનક, નારદ, વાલ્મીકિ, શુકદેવ, જનક, નરસિંહ મહેતા, તુકારામ, મીરાંબાઈ, એકનાથ, નામદેવ, જ્ઞાનેશ્વર, મુક્તાબાઈ, ઈં અનેકોનાં દૃષ્ટાન્ત પ્રસિદ્ધ છે. આવાજ પ્રકારનું એક જવલંત દૃષ્ટાન્ત એક કોટચાધિપતિ વલ્લુક ‘લાલા બાબુ’ નું સાંભળીને આ સેવક તો દિંગજ થઇ ગયો હતો; પણ આ પ્રસંગે તે બરાબર યાદ નહિ આવતાં પૂજ્ય મહાત્મા ‘ચાંગદેવ’ને લગતો એક પ્રસંગ લાગ્યો તૂટ્યો યાદ આવ્યો; તેજ જેવી રીતે લખવાનું સૂઝ્યું તેવી રીતે યથામતિ લખી દઉં છું. તે એવા હેતુથી કે ટાઇપણુ પરમ પદા-ભિલાષી સજ્જન બાલ્ય મોટપમાં ફસી પડવાથી કે ફસી રહેવાથી સવેળાજ એતે અને બચે; અને એલાટાળાના કોટ-કિલ્લા તથા સોનારૂપાના ગોળીગોળાના ભોગ થઇ પડી સદાને માટે ઇષ્ટસાક્ષાત્કારથી બેનશીબ રહેતા બચે. ખુદ્દ, શંકરાચાર્ય ઇત્યાદિને અનેક એલા હતા; પણ તે બધું પરમાત્મ-સાક્ષાત્કાર પમાય તથા ખરા ખોટાની સાચી પરખ આવે, તે પછીની બાબતો હતી. કાચી કેરીમાં તો રજોગુણ હોય. સાત્ત્વિક ગુણસ્વભાવ તો કેરી પાકે ત્યારેજ તેમાં આવે.

બાલ્ય રિદ્ધિસિદ્ધિવાળા એક મોટા મહંત ‘ચાંગદેવ’ ને, શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજના સમયમાં ધન અને માલપાણીના ઉપાસકોના એક જબરજસ્ત કિલ્લાએ ‘મોટાલા’પણાની અને ખુશા-મતની જેલમાં એવા તો ફસાવી રાખ્યા હતા, કે જેથી કરીને તે એલાઓ જગતભરમાં તેમને મોટા ત્યાગી અને નેમધારી એલા-સેવક-તરીકે દેખાયા કરતા. ‘અત્યારે આપના જેવું જગતભરમાં કોઇ છેજ

તેમને “ પાખંડ ” અને “ અયોગ્ય ચર્યા ” પર વધારે ચીડ હતી. વગરસમજીએ બકવાદ કરનારા અને ઉચ્ચકુળમાં અવતરવા છતાં પણ સાધુતાવગરનું—કનિષ્ઠ—ભુવન ગાળનારાઓ સાથે તેમનો મેળ બેસતો નહિ. આવા માનવોમાટે તેઓ કહેતા કે:—

“ સુધા સુરા સમ સાધુ અસાધુ, જનક એક જગ-જલધિ અગાધુ. ”

અર્થાત્ અમૃત અને મદિરા, એ બંનેનો પિતા એકજ અગાધ સમુદ્ર છે; તેમ સાધુ ને અસાધુ મનુષ્યો પણ આ સંસારમાંથીજ ઉપજે છે.

હવે સુધાર્યો સુધરે નહિ, એવા છેકજ અયોગ્ય માણસને માટે ગોસ્વામીજી કહે છે કે:—

“ બાયસ પાલિય અતિ અનુરાગા, હોહિ નિરામિષ કબહું કિ કાગા. ”

નહિ’ ઈં ૩૫ મિથ્યાભિમાનની મદિરા તો તે ભોળા શંભુ જેવા ‘ચાંગદેવ’ ને એ ચેલાટોળો પાયાજ કરતો હોય; એટલે પછી એ મોટમોટા ચેલાઓનો કિલ્લો એવો તો મજબૂત જામે અને પોતાના કારભાર નીચે ઢાંકી નાખે, કે જેની આડે ચાંગદેવ સાચા ગુરુને તો શું પણ સાચા જિજ્ઞાસુને કે સાચા નિષ્કામી માનવને સુદ્ધાં ઇચ્છવા—શોધવા કે મળવા પામે નહિ! પૂર્ણ નિષ્કામતા, નિરાભિમાનપણું, અસંગ્રહવૃત્તિ, સાચો વૈરાગ્ય, આત્મા અનાત્માનો વિવેક, સાચું જિજ્ઞાસુપણું કે ઇષ્ટસાક્ષાત્કાર જેવું સાચું ધન જે એ મોટાભાને પ્રાપ્ત થઇ જાય, તો તો પછી તેઓ પોતાના ચેલાઓને મોટા ત્યાગી, મહાન સેવક, પોતાના હાથપગ અને લોકકીર્તિના આધારસ્તંભ સમજતા અટકે; સોનારૂપના ગોળી ગોળા લાવી આપનારો ગબ્બર શિકાર બનતા છટકે; ચેલાટોળો અધર લટકે; અને મોટાભા બીજાઓનીજ ભાઇબંધી તરફ સટકેને! આવોતેવો ભય તેમના તે ચેલાઓને લાગતો હશે તેથી; કે પછી ચાંગદેવ પોતેજ મહાત્માપણનો મદ અને ચેલાસરદારીનું પદ ત્યજી શકતા નહિ હોય તેથી; અથવા તો. “ અમુક નાલાયક છે, અમુક આવો છે, અમુક તેવો છે, આપની તો વાતજ જૂઠી, આપના જેવો આજકાલ આખા જગતમાં છેજ કોણ? મોટા મોટા ઋષિમુનિઓના પણ આપ તો મહાન ગુરુ જેવા છો, સાક્ષાત્ અવતાર છો ” ઇત્યાદિ પ્રકારની મોહમદિરા તેમને ચેલાઓકડી કટારા ભરી ભરીને પાયા કરતી હશે તેથી હો; કે પછી ગમે તે કારણથી હો; પરંતુ ભારતભૂમિનાં કોઇ જુદાજ પ્રકારનાં માનવરત્નોથી તો જરૂર તે મોટા મહાંત ચાંગદેવને દૂરજ રખાતા હોવા જોઇએ. અને કદાચ એજ કારણથી એ મહા પંડિત મોટી ઉમ્મર સુધી આન્તરચક્ષુ ખોલી નાખનારા માનવોના સમાગમ શોધવા—સાધવાથી દૂર રહ્યા હશે.

પછી ચાંગદેવના કોઈ પૂર્વપુણ્યયોગે લગવાન જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનો સંયોગ મળી આવ્યો; સિદ્ધતરીકેનું અભિમાન નષ્ટ થયું અને ઇષ્ટસાક્ષાત્કારરૂપી પરમસિદ્ધિનો ઉપાય મળ્યો. કેમકે મહાવિચક્ષણ જ્ઞાનોખાને પહેલીજ દૃષ્ટિએ ચાંગદેવની આન્તરસ્થિતિ, ચેલાટોળાનું અટપટીઆપણું અને તેમણે ખોદી આપેલા બડેખાંપણાના મોટા ખાડામાં ડૂબી રહેવાપણું ઇત્યાદિ સર્વ આન્તરબાહ્ય વિદ્યલક્ષમાં આવી ચૂક્યાં હશે.

બાહ્યસિદ્ધિના અને લોકકીર્તિના પ્રેમીને તો ધર બેઠાં પણ કોઇ ઉચ્ચકક્ષ માનવ મળી આવે અને પોતાની સ્થિતિ તથા સર્વોપરિ કર્તવ્યપ્રાપ્ત્યમાટે જાણુવા પૂછવાની તક મળી હોય તોપણ, તે મોટાભાને તીવ્ર ઇચ્છા પ્રકટી ન હોય ત્યાંસુધી તો તેમને પોતાને પણ (બીજા કોઇ પાસે જાણુવા પૂછવાથી) તેનાથી ઉતરતા ગણાવાનો ભય રહ્યા કરે એમાં નવાઇ નથી; પણ ત્યારે શું અનેક ગ્રંથોના જાણુકાર ચાંગદેવ મહારાજને બાહ્ય મોટપથી છેવટસુધી સાચાં સુખસંતોષ મળ્યા કરે ખરાં? નજ મળે. પચીસ પચાસ વર્ષ મોટાભાપણું ભોગવ્યા પછી પણ તેની અસારતા—દુઃખરૂપતા સમજાઇ જઇને તીવ્ર વૈરાગ્ય તથા પ્રભુદર્શનજન્ય મોક્ષપદની ભૂખ ચાંગદેવ જેવાને જગવીજ જોઇએ; એટલે પછી તેમણે શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજને મળવાની તક મેળવી; અને મળતાંજ તેમનાપ્રત્યે એટલો બધો સદ્ભાવ પ્રકટયો અને પોતાની ઓછપ સ્ફુરી ઉઠી, કે જેથી તરતજ ચાંગદેવ નમી પડ્યા અને એક અતિ ઉંડું રહસ્ય પૂછ્યું! એ તો પછી શ્રીજ્ઞાનેશ્વર જેવા મહાવૈદ્ય! એમણે તો એ રહસ્ય સમજવા માટે એક ચેલાનો ભોગ આપવાનું કહ્યું! પછી ચાંગદેવે પોતાના શિષ્યોને રાત્રેજ કહી દીધું કે એક અત્યંત જરૂરી કામમાટે જેને પોતાનો ભોગ આપવો હોય તે પ્રાતઃકાળે મારી પાસે આવજો.

પ્રાતઃકાળે આવે કોણ? ઉડાં રહસ્ય કે આત્મસાક્ષાત્કારની કોને પડી હોય! ભોળા સ્વભાવના

અર્થાત્ કાગડાને ગમે તેટલા પ્રેમપૂર્વક પાળીએ, તોપણ તે શું માંસાહાર છોડવાનો છે ? ગોસ્વામીજી પરમાત્મમહિમાના પણ એવા જ્ઞાની અને અનુભવી હતા કે, ધનવાનોની કૃપા કે અવકૃપા તેમને મહત્વનાં લાભતાં નહિ. તેઓ સ્પષ્ટપણે કહેતા કે:—

“કિરપા જિનકી કછુ કાજ નહિ, ન અકાજ કછુ જિનકે મુખ મૌરે.”

અર્થાત્ ધનવાનોની કૃપાથી માંડે ઉચ્ચ અને સંગીન લોકસેવાનું વિશાળ પ્રયોજન સરવાનું પણ નથી; અને તેમણે મુખ મરડવાથી તે પ્રયોજન અટકે કે બગડે એવું પણ નથી.

મતલબ કે ગોસ્વામીજી જેવા પરમ સંતનું જ્ઞાનચારિત્રજ એવું હતું; અને પોતાનું તન-મન એક એવા સર્વજ્ઞ સર્વશક્ત પ્રભુને સર્વલાભે સમર્પી ચૂક્યા હતા; કે જેથી હરિજનોનું યોગક્ષેમ (પ્રાપ્તિ અને રક્ષણ) વહન કરવાનું માથે લઈ ચૂકેલા સર્વેશ્વરે તેમની યોગ્યતા અને વૃત્તિમુજબનું એવું અસામાન્ય લોકસેવાનું કાર્ય સોંપી આપ્યું; કે તેની સફળતાકે નિષ્કળતાનો આધાર ધનિકોની કે બીજા કોઈની કૃપા અવકૃપા ઉપર નહિ રહેતાં કાર્યકર્તાની પોતાની એક-નિષ્ઠા, નિષ્કામતા, તપ, ચત્ન, પરમાત્મશ્રદ્ધા, પ્રભુપરાયણતા અને પ્રભુકૃપા ઉપરજ હતો.

ગોસ્વામીજી તો આવા દેવીસંપત્તિવાળા અને એકમાત્ર પ્રભુનીજ સ્પૃહા રાખવાવાળા, એટલે પછી ધનકીર્તિના ગુલામોની પ્રશંસા કે ખુશામત તેઓ શામાટે કરે? અને શામાટે પ્રભુપરાયણતાના વેષને લખવે! તેઓ કહે છે કે:—

“કીન્હે પ્રાકૃત જન ગુનગાના, સિર ધુનિ ગિરા લાગિ પછીતાના.”

અર્થાત્ પ્રાકૃતજનનાં ગુણગાન-ખુશામત-ક્યાંસુધી કર્યા કરવાં? લોકહિતની અતિ વિ-શાળ ભાવનાઓને પહોંચી વળવામાં એ લોભમોહના અને ખુશામતના ગુલામો ક્યાં સુધી હા પાડી શકવાના હતા? છેવટે તો તેનું મસ્તક ધૂણવાનુંજ છે; અને જ્યાં મસ્તક ધૂણ્યું (નકાર દર્શાવ્યો) કે તરતજ પ્રભુને ત્યજી ધનિકને ભજવાની પોતાની નિર્બળતામાટે પસ્તાવોજ થવાનો!

જે ચાંગદેવ મહારાજ, તેમના પૂજક, પૂજવનાર, કારભારી, ઇત્યાદિ બનવાથી પોતાને પણ ધન, માન, ખાન, પાન, મોટપ ઇત્યાદિ મળતું હોય, અને વળી ગાદી પણ મળવાની આશા રહેતી હોય ત્યાંસુધી તો એવું મોટું ટોળું વિંટાઈ રહે; પણ પછી જ્યારે જીવ આપવાનો વારો આવે ત્યારે તો કોણ ઉમું રહે? સવાર થવાપૂર્વેજ બધા ચેલા રવાના થઈ ગયેલા જણાયા! ચાંગદેવનો ચેલા-એનો કિલ્લો શ્રીજ્ઞાનેશ્વરની કૃપાથી આવી રીતે નષ્ટ થયો; અને તેમ થયું ત્યારેજ સર્વ ઉપાધિ, અભિમાન અને મોહમાદરાના પાનથી મુક્ત થઈને શ્રીજ્ઞાનેશ્વરનાં જ્ઞાન અને દયાદાનનો લાભ ચાંગદેવ મહારાજ સારી પેઠે લુંટી શક્યા! માટે શ્રીગોસ્વામી તુલસીદાસજીવિષે આ પણ એક સમજવા જેવું રહસ્ય છે કે, તેઓ મોટમોટાં દાનથી પણ મુક્ત રહ્યા તેથીજ ધનધામથી મુક્ત રહ્યા; અને ધનધામથી મુક્ત રહ્યા તેથીજ તેના વહિવટ ઇં માટે મોટાભા માનાવી પાડનારા લોભી લાલચી તથા ખુશામતી અને વેશધારી ચેલાઓથી દૂર રહ્યા; તથા એવાઓથી દૂર રહ્યા તેથીજ તેમના કિલ્લામાં ઘેરાઈ જતા અટકોને ઉત્તમોત્તમ સુહોદો અને જીવન્મુક્તોનો સમાગમ સાધી શક્યા. માટે જે પણ સજ્જનો સત્ય-ઉચ્ચ સિદ્ધાંતોને અને અહ્ભુત રહસ્યોને સાચા મનથી તથા છૂટથી લૂંટવા-હુંટવાનું ઇચ્છે; તેમણે તો બાદશાહી બક્ષિસોથી, ચેલાચેલીઓના કોટકિલ્લાથી અને તેની પાછળ જોડાયેલા ધન, ધામ, દાન અને આતિથ્યસત્કારરૂપી પરધર્મોથી; તથા મોહમદિરા પાવાવાળાં માનપાન મેળવવાથી; ‘અહોરૂપ’ અહોધ્વનિ’ના જેવું કરવા-સાંભળવાથી; મોક્ષજિજ્ઞાસાને નામે હૃદયમાં ઘુસી બેસવાવાળી લોકેપણા અને વિત્તેપણાના નચવ્યા નાચવાથી; તથા છબીઓ, જ્યોતિઓ અને જ્યનાદોથી પણ કાંઈ નહિ તો પરમાત્મસાક્ષાત્કાર પ્રાપ્ત થતાં સુધી તો-દૂરના દૂરજ રહેવું જોઈએ. બાકી સર્વસામાન્યને માટે તો ઉચો હાથ કરીને સ્વીકારી લઉં છું કે દે-શની આવી દશા તરફ જોતાં પરમાત્મજિજ્ઞાસા માટે નહિ તો પછી લોકકીર્તિને માટે અને લોક-વિશ્વાસ મેળવી જનસમાજને કાંઈ પણ આગળ દોરવવા માટે પણ ધનધામનો અને ધનપ્રાપ્તિના ધંધાનાં લાગ કરવાવાળા દુર્લભ છે.

ક્યાં જગતનાં દુઃખ અને અજ્ઞાનતાના દરિયા, અને ક્યાં તેમના અજ્ઞાનનો લાલ લઇને પૈસાદાર બનવાની પાપી પ્રવૃત્તિઓ ! ક્યાં એરણી ચોરીઓ ને ક્યાં સોયનાં દાન ! અને તે છતાં પણ દાનેશ્વરી કર્ણ પોતે હોય તેવાં મિથ્યાભિમાન ! નંદના કુંદ ગોવિંદ જાણે, બળીઆ કાકાને પાડો તાણે ! સર્વ સંપત્તિના અપાર સાગર અને હજારો હાથવાળા અનંત પ્રદાંડના નાથ અનાદિકાળથી કેવી કેવી રીતે જગતનું ભણું કરતા આવ્યા છે અને કર્યા જાય છે; તેની અકળ કળા તો પ્રભુના જનોજ સમજે. જુઓ, ગોસ્વામીજીની લોકહિત માટેની પ્રબળ દયા અને ભાવના જોઇને તેમના હાથે શ્રીહરિએ કેવા પ્રકારનું અને કેવું સંગીન કાર્ય ધનવાનોની જરા પણ સ્પૃહાવિના કરાવ્યું ! વળી ‘સાધુ પ્રાદ્ધણનું તે લેવાય’ એવું ડહાપણ ડહોળનારાઓ જરા વિચાર કરી જુઓ કે, ગોસ્વામીજી અને વ્યાસ વાલ્મીકિ જેવા સાધુ પ્રાદ્ધણોના હાથથી દયાભાવે રચી અપાયલાં રામાયણાદિ ગ્રંથોનાં અમૂલ્ય જ્ઞાનદાનવડેજ હિંદુજાતિ હિંદુતરીકે રહી શકીને ! જરા વિચારી તો જુઓ કે તેમનાં એ જ્ઞાનદાન કેવી અજબ વસ્તુ છે, કે જેનું દાન ધનવાનોને તો શું પણ રાજમહારાજોને પણ યુગોના યુગોથી ઉપ-યોગમાં લેવું પડે છે અને લીધાજ કરવું પડે ! આ પાપપ્રપંચથી મેળવેલા ધનના થોડાક ટકા ધર્મને નામે ખર્ચી પ્રભુને પટાવવાવાળા, પાપ ધોવરાવવાવાળા, અને તે છતાં પણ પોતાને મોટા દાનેશ્વરી સમંજીને કુલણુ બની બેસવાવાળા માણસો ! તમે તે મોટા દાતા છો, કે ઋષિમુનિઓના મોટા દેવાદાર-કે જ્ઞાનભિક્ષુ છો ? ખુદ્દમખુદ્દલું માગી લીખીને પેટ ભરવાવાળા કંગાલ-રખડતા ભિખારીઓ વધારે નીચ ? કે પછી ધોળે દહાડે ભરવસ્તી વચ્ચે મિત્ર-વેષે વસીને જંગલી લૂંટારા કરતાં પણ ઘણું વધારે લૂંટી જાણનારા, તથા સ્વાર્થને ખાતર પરદેશી લૂંટારાઓના દલાલ-મદદગાર-બનવાવાળા વધારે નીચ ? આ તે કહેવાય અક્કલના ભંડાર, કે નર્કની ટિકીટ વહોરનાર ! મોટરની ઝડપે બની રહ્યા છો તિજેરી તર કરનાર, કે પછી રો રો નર્કના ઉમેદવાર !

આવા ધનવાનો આગળ પ્રભુશરણતાના લેખને ન લખવતાં દીપાવે એવીજ રીતે ગોસ્વામીજી વર્ત્યા હતા. તેમણે કોઇ મનુષ્યની પ્રશંસા કરી નથી. સાચા ભક્તાત્મા ટોડરમલ સાથે અલૌકિક સંબંધ તથા પૂરો પરિચય હોવાથી માત્ર તેમના વિષેજ ચાર દોહા કહ્યા હતા, કે જે આગળ આવી ગયા છે.

પોતાનો સર્વ ભરોસો, બળ, આશ, વિશ્વાસ અને હિતપ્રીત, એકમાત્ર ધનશ્યામ શ્રીરામ પ્રભુમાંજ હોઇને પોતાને વાસ્તવમાં એકમાત્ર તેમનાજ ચાતક-ચાચક દર્શાવતાં કવે છે કે:-
“એક ભરોસો એક બલ, એક આસ બિસ્વાસ; એક રામ ધન-શ્યામ હિત, ચાતક તુલસીદાસ.”

તેઓ નિંદા અને નિંદકોપ્રત્યે કેટલા નિઃસ્પૃહ હતા; ધનધામના ગુલામ નહિ રહેતાં ધનશ્યામ શ્રીરામના ગુલામ બનવા માટે કેવા મસ્તરામ રહેતા હતા; તથા કીર્તિ અને કાંચન-કામિનીથી કેવા નિષ્કામ હોઈ દૂર રહેતા; તે તેમના નીચલા શબ્દોથી જણાઈ રહે છે.

“ધૂત કહો અવધૂત કહો, રજપૂત કહો જુલહા કહો કોઉ,
કાફ્ર કી બેટી સે બેટા ન બ્યાહહુ, કાફ્ર કી જાતિ બિગાર ન સોઉ;
તુલસી સરનામ ગુલામ હૈ રામકો, ચાહે કોબિ જો કહે કછુ એબિ,
માંગિ કે ખાઉ મજાકમે સોઉ, ન લેવે કો એક ન દેવે કો દોબિ.”

ભારતભૂમિમાં જન્મનારે કેવો લાભ લેવો જોઇએ, તે વિષે કાંઈપણ અસર થાય, તે સારૂ કડક ભાષામાં કહેવા સાથે પ્રભુને પામવાની એક ખાસ કુચી પણ બતાવી દે છે કે:-

“ભલિ ભારતભૂમિ, ભલે કુલ જન્મ, સમાજ સરીર ભલો લહિકે;
જો ભજે ભગવાન, સયાન સોઇ, તુલસી હઠ ચાતક જ્યો ગહિકે.”

“ ચહુ ભરતખંડ સમીપ સુરસરિ, થલ ભલો સંગતિ ભલી;
તેરી કુમતિ કાયર કલ્પ વલ્લી, ચહુતિ હૈ બિષદ્ધ દલી.”

અર્થાત્ હે મનુષ્ય ! આ ભારતભૂમિમાં અને આર્યજાતિમાં જન્મ મળ્યો, તેને એક આસ તક મળેલી સમજીને-જેમ ચાતક પક્ષી, હઠ કરીને સ્વાતિબુદ્ધનેજ ઝંખે છે તેમ-તારી બુદ્ધિએ એક શ્રીહરિનેજ આગ્રહ અને એકનિષ્ઠાપૂર્વક ઝંખી-ભણ-ભણે, તોજ તારી બુદ્ધિને શાણી સમજજે; અને આ ભરતખંડમાં આવાં ઉત્તમ ગંગા, ઉત્તમ સ્થાન અને સંતોની સંગ-તિ મેળવવાં શક્ય તથા કલ્પતરૂં પેરે ઇચ્છીત ફળ આપે એવાં છે; છતાં પણ હે કાયર માણસ ! જો તારી બુદ્ધિ એવા અતિ હિતાવહ સંયોગોને પણ શોધવા-સાધવાની ઇચ્છા અને પ્રવૃત્તિ ન કરાવે; અને કરાવે તોપણ તે કલ્પવૃક્ષ પાસે મોક્ષરૂપી અમૃતફળને બદલે લૌકિક-વિષયોરૂપી વિષમય ફળનેજ જો ઇચ્છાવે, તો તો તેને કુબુદ્ધિજ બાણજે.

ગોસ્વામીજીની અનેક લોકો નિંદા, મશ્કરી, હેરાનગતિ વગેરે કરતા હતા અને તેમનો જીવ પણ લેવા ઇચ્છતા હતા; છતાં પણ તેઓ પોતે આનંદમાં કેવી રીતે રહી શકતા હશે ? એ વિષે તેઓ પોતે પોતાના સરલ અને તેજસ્વી સ્વભાવને અનુસરતા શબ્દોમાં કહે છે કે:-
“ લોગ કહૈં પોચ સો ન સોચ ન સંકોચ મેરે, બ્યાહ ન બરેખી જાતિ પાંતિ ન ચહત હૈં;
તુલસી અકાજ કાજ રામહી કે રીઝે ખીઝે, પ્રીતિ કી પ્રતીતિ મન મુદિત રહત હૈં.”

અર્થાત્ લોકો મને પોચો, નીચ, ભ્રષ્ટ કે ગમે તેવો કહે; તેથી મને શોક, ચિંતા કે સંકોચ ઉપજતો નથી; કેમકે હું વિવાહ મહાલવાની, ઉચ્ચજાતિમાં ગણાવાની કે અમુક જ્ઞાતિ અથવા સંપ્રદાયવાળાઓની પંક્તિમાં (પંગતમાં) બેસવાનું મવાની આહવાનું નથી. માટે તો પ્રયોજનજ કોઈ એવા પ્રકારનું છે કે જે બનવા ન બનવાનો સર્વ આધાર એકમાત્ર સર્વાંતર્યામી શ્રીહરિની કૃપા થવા કે ન થવા ઉપર છે; માણસોના રીઝવા-ખીજવા ઉપર નથી; અને તે પ્રભુની પ્રીતિરીતિ ઉપર તો મહારો એવો વિશ્વાસ બેસી ગયો છે, કે જેથી મનમાં કોઈ વાતની ચિંતા ન થતાં સદા આનંદમાંજ રહું છું.

ગોસ્વામીજીનો સર્વથી પ્રધાન ગુણ સરળતા હતો; અને તેથી કરીનેજ તેઓ પોતાના મનમાં જે જે મનોભાવ ઉપજે, તે તે ઉપર પ્રમાણે સરલ અને સ્પષ્ટપણે કહી દેતા. મનમાં એક વાત અને મોઢે બીજી વાત, એવું મહાત્માપણું જરાપણ નહિ રાખતાં અકળામણને પ્રસંગે તેઓ અકળામણ પણ જેવાને તેવાજ રૂપમાં ખાલી કરી નાખતા. આવા સરલ સ્વભાવને લીધેજ તેઓ ખાકીના સર્વ સમયમાં ચોખ્ખા હૃદયવાળા, બાળક જેવા આનંદી, કવિઓના કવિ અને દાતાઓના દાતા રહેતા; તથા મોટા સમ્રાટપ્રત્યે પણ નિડર અને સ્પષ્ટભાષી રહેતા. રહી શકતા હતા.

ગુરુ દત્તાત્રેયની પેઠે ગોસ્વામીજી પણ એવી તળસ્પર્શી બુદ્ધિવાળા હતા, કે જેથી બળ (દુષ્ટ + શઠ = બળ) માણસના અવગુણમાંથી પણ પોતાનું સરસ હિત થતું જોઈ કહેતા કે:-

“ બલ પરિહાસ હોહિ હિતમોરા, કાક કહહિં કલકંઠ કઠોરા.”

અર્થાત્ કાગડો તો બળાપો કહાડવા માટે એમજ કહેશે કે, ‘ જુઓને આ કોયલનો સ્વર કેવો કઠોર છે ! ’ પરંતુ એથી કોયલને તો ઉલટો લાલજ થાય છે; કેમકે તેના તરફ લોકોનું ધ્યાન ઉલટું વધુ ખેંચાઈને તથા તટસ્થ, નિડર અને હૃદયબળવાળા માનવદેવો નીકળી આવેને ઉલટા કોયલનાજ સ્વરની વાહ વાહ ગબગબી મૂકે છે ! માટે બળ માણસ મહારી કે મહારાં કામોની નિંદામશ્કરી કરે, તેથી તો ઉલટું લોકોનું ધ્યાન મહારા તરફ વિશેષ ખેંચાઈને મહારી લોકહિતની ધારણા વધુ સફળ થવારૂપે મહારૂં હિતજ થતું ચાલે છે.

કોઈ માણસ ધન કે લોકકીર્તિમાં ગમે તેટલો આગળ વધેલો હોય, તેટલા ઉપરથી તેને

ગોસ્વામીજી સાચો પ્રભુભક્ત કે પરમાત્મજિજ્ઞાસુ માનતા નહિ. વળી તેમણે ઉપદેશોનાં કર્મ, જ્ઞાન થતા ભક્તિમાર્ગનાં આચરણ એવા પ્રકારનાં હતાં કે જેને કોઈથી વિષયલપટતા કે વિષયવિલાસના પડદાડપે-બહાનાડપે ચલાવી શકાય નહિ.

ખીજ થોડીક બાબતો

અસ્સીપર તુલસીદાસજીનો ઘાટ પ્રસિદ્ધ હોઈ ત્યાં તેમણે સ્થાપેલા હનુમાનજીના મંદિરની બહાર વીસાયંત્ર પણ લખેલો છે; પણ તે હવે વાંચી શકાતો નથી. અહીં ગોસ્વામીજીની ગુફા પણ હજી છે. વિશેષ કરીને તે આ ગુફામાંજ રહેતા અને અંતસમયે પણ ત્યાંજ હતા. આ અસ્સીસ્થાનપર ગોસ્વામીજીએ પોતાની રામાયણ અનુસારજ રામલીલાનો આરંભ કરેલો અને હજી પણ કાશીમાં સર્વથી પુરાણી રામલીલા એજ મનાય છે તથા થતી રહે છે.

રામલીલા ઉપરાંત ગોસ્વામીજી કૃષ્ણલીલા પણ રૂંડે પ્રકારે કરાવતા અને હજી પણ કાશીજીમાં આસો વદ પાંચમે એ લીલા બહુજ સુંદર રીતે થાય છે.

કાશીમાં આવેલા ગોપાલમંદિરમાં મુકુંદરાયજીના બાગના નૈઋત્યખૂણામાં એક ચોરડીમાં ગોસ્વામીજીની બેઠક છે. કેવળ શ્રાવણ સુદ સાતમેજ તે ચોરડી ખુલે છે અને લોકો પૂજા ઇંડ કરે છે. અન્ય દિવસોમાં તો ઝરૂખામાંથીજ લોકો દર્શન કરી શકે છે. વિનયપત્રિકાનો કેટલોક ભાગ ગોસ્વામીજીએ આ સ્થળેજ લખ્યો હતો.

ગોસ્વામીજી પ્રથમ ઉપરોક્ત અસ્સીવાળા હનુમાનફાટકમાં (હનુમાન મંદિરમાં) રહેલા, પરંતુ મુસલમાનોના ઉપદ્રવથી પછી ઉપરોક્ત ગોપાલમંદિરવાળા સ્થાનમાં જઈ રહ્યા; અને એ પછી ત્યાં પણ વલ્લભકુળવાળા ગોસ્વામીઓનો વિરોધ બગતાં ગોસ્વામી તુલસીદાસજી પાછા અસ્સીપર આવીને પછી મરણપર્યંત ત્યાંજ રહ્યા.

અસ્સીના નાળા ઉપર “સંકટમોચન હનુમાન” ગોસ્વામીજીએ સ્થાપ્યા હતા. ગોસ્વામીજીના મિત્ર, જ્યોતિષી ગંગારામજીને રાજ તરફથી જે દ્રવ્ય પ્રાપ્ત થયેલું; તેમાંથી તેમણે બાર હજારની રકમ બહુજ આગ્રહથી ગોસ્વામીજીને ભેટ આપેલી. ગોસ્વામીજી પણ હાલના અનેક ભેખધારી ઇંડ ની પેઠે પોતામાટે ને ચેલાચેલીમાટે સંઘરી રાખે તેવા ન હતા. એ તો રહ્યા ધનધામના અને મઠમંદિરના સાચા વિરક્ત; એટલે તેમણે તો અંગત રોટલા-પાણીનો કે સુખસગવડનો વિચાર નહિ કરતાં માત્ર લોકહિતનોજ વિચાર કર્યો; અને કાશી જેવા મોટા ધામમાં જનવર્ગને સર્વત્ર બ્રહ્મચર્યનો અને આન્તરબાહ્ય સામર્થ્ય ખીલવવાનો વિચાર ઉપજાવ્યા કરે તેવી હનુમાનની બાર મૂર્તિઓની સ્થાપના જૂદે જૂદે સ્થળે કરી; અને તેનીજ પાછળ એ રકમ ખર્ચી નાખી. ‘સંકટમોચન હનુમાન’ પણ એ બારમાંનાજ એક છે.

કહેવાય છે કે અકબરના પ્રસિદ્ધ વજીર નવાબ ખાનખાના અને તુલસીદાસજીને અત્યંત રનેહ હતો. એક વાર એક ગરીબ બ્રાહ્મણ કે જે દ્રવ્યના અભાવને લીધે કન્યાનો વિવાહ કરવાને અશક્ત હતો, તે ગોસ્વામીજીની પાસે આવ્યો. ગોસ્વામીજીને આ બ્રાહ્મણ ખરેખરે બ્રાહ્મણના જેવીજ વૃત્તિવાળો-દેવી સંપત્તિવાળો-લાગ્યો. આથી એવાને જે કોઈ વિપત્તિમાં સહાય કરે તેનું અહોભાગ્ય સમજીને તેમણે એક ચીઠ્ઠીપર એવો અર્ધો દોહો લખી આપીને ખાનખાના પાસે તે બ્રાહ્મણને મોકલ્યો કે:-

“સુરતિય, નરતિય, નાગતિય, સખ ચાહત અસ હોય.”

ઉપલી લીટી વાંચતાંજ ખાનખાનાએ તેને પુષ્કળ ધન આપ્યું. સાથે પૂર્તિ પણ લખી મોકલી કે:- “ગોદ લિએ હુલસી ફિરે તુલસી સો સુત હોય.”

આમેરના મહારાજ માનસિંહ અને તેમના ભાઈ જગતસિંહ વખતોવખત ગોસ્વામીજી પાસે આવતા હતા. એક દિવસ ગોસ્વામીજીને કોઈએ પૂછ્યું કે:- ‘મહારાજ ! પહેલાં તો આ-

પની પાસે કોઈ આવતું નહેતું, અને હવે એવું શું કારણ થયું છે કે આવા મોટા મોટા લોકો પણ આપની પાસે આવે છે ?' ત્યારે ગોસ્વામીજીએ કહ્યું કે:—

“લહે ન કૂટી કૌડી હૂં, કો ચાહે કોઈ કાજ, સો તુલસી મહેંગો કિયો રામ ગરીબનિવાજ; ઘર ઘર મૌંગે ટૂક પુનિ, ભૂપતિ પૂજે પાય, તે તુલસી તખ રામખિનુ, ચે અખ રામ સહાય.

અર્થાત્ જે તુલસીદાસ પાસે કૂટી બદામ પણ કોઈ ઇચ્છે તો મળે નહિ, એવો તે સસ્તો (અનાથ) હતો; તેને એક ગરીબનિવાજ શ્રીરામચંદ્રના નામેજ મોંઘા કરી દીધો! એક વાર તુલસીદાસ ઘરઘર દુકડા માગતો હતો, તેનું કારણ એ હતું કે તે સમયે શ્રીરામ નામની સહાય લેવાની તેને સમજણ ન હતી; અને હવે જેના પગ ભૂપતિ પણ પૂજે છે, તે તુલસીદાસને શ્રીરામ નામની સહાયતા મળી ગઈ છે.

વેણીમાધવદાસજીકૃત ‘મૂળ તુલસીચરિત્ર’માં ખુદ ગોસ્વામીજીનાં જે વચન છે, તે જોતાં તેમના પ્રપિતામહનું નામ પરશુરામ, તેમના પુત્રનું નામ શંકર મિશ્ર, અને તેમના પુત્રનું નામ રુદ્રનાથ મિશ્ર હતું. એ રુદ્રનાથ મિશ્રને બે કન્યાઓ હતી. તેમનાં નામ ‘વિદ્યા’ અને ‘વાણી’ હતાં; અને જે ચાર પુત્રો હતા તેમનાં નામ ગણપતિ, મહેશ, તુલારામ અને મંગળ હતાં. આમાંના ત્રીજા જે તુલારામ તેજ આપણા ચરિત્રનાયક હોઈને તેમનું બીજું બચપણનું નામ ‘રામબોલા’ હતું. પછી આગળ જતાં લેખ લેતી વખતે ત્યાગીતરીકે તેમનું નામ તુલસીદાસ પડ્યું હતું. વળી વેણીમાધવદાસજીવાળા મૂળ ‘તુલસીચરિત્ર’માં ગોસ્વામીજીના ગુરુનું નામ ‘રામદાસજી’ પણ જણાવ્યું છે.

સન ૧૬૧૬ માં ભારતમાં પ્લેગ આઠ્યો અને આઠ વર્ષ રહ્યો. ગોસ્વામીજીને પણ એ રોગ થયેલો, એમ તેમની એક નાની કૃતિ હનુમાનબાહુકમાંના વર્ણન ઉપરથી જણાય છે. એ સમયે તેમને એ વ્યાધિ મટી ગયો; પરંતુ એ પછી સાત વર્ષ સન ૧૬૨૩-સંવત ૧૬૮૦ માં બીજીવાર પાછો એ વ્યાધિ લાગુ થતાં કાશીમાં તેમનો દેહાંત થયો.

ગોસ્વામીજી “બાર લેયા ને તેર ચૌકા” જેવો બાહ્યાચાર નહિ પાળતાં કોઈપણ સંત સાથે ભળી જતા. તેઓ વૈરાગીઓમાં પણ રહેલા; પરંતુ ધન-માન-કીર્તિ ઇત્યાદિની લૌકિક કામનાઓને ઓળંગી જઈ નિષ્કામી બનેલા, તથા સર્વભાવે એક શ્રીહરિનું જ શરણ લઈને પૂર્ણ સફળતાને પામેલા; એટલે સામાન્ય માનવો સાથે ક્યાંસુધી તેમને બને! વિષયી અને જિજ્ઞાસુના ગુણ-કર્મ-સ્વભાવ વચ્ચે ધર્મશાસ્ત્રો પણ આસમાન-જમીન જેટલો ફેર બતાવે છે; અને એકબીજાથી એટલા બધા ઉલટા ધર્મ દર્શાવે છે કે, એકને માટે જે વિધિરૂપ, તે બીજાને માટે નિષેધરૂપ બને છે; અને બીજામાટે વિધિરૂપ, તે પહેલામાટે નિષેધરૂપ બને છે! મહર્ષિ ગોસ્વામીજીની કક્ષા ક્યાં અને સામાન્ય જનોની કક્ષા ક્યાં! છતાં પણ ગોસ્વામીજી ઉદારતા અને સહનશીલતાપૂર્વક રહેવાયું ત્યાંસુધી સાંપ્રદાયિકોમાં રહ્યા; અને પછી શ્રીકાશીજીમાં જઈ વસીને મોટે ભાગે ત્યાંજ રહ્યા. વચમાં વચમાં ચિત્રકૂટ પણ જઈ રહેતા.

સમ્રાટનો અંગત પરિચય ન થતાં સુધી તેમના પરિચયી માણસનેજ સમ્રાટ કરતાં અધિક ઉપયોગી સમજવો બેઠએ; એ દૃષ્ટિથી ગોસ્વામીજી પ્રભુ કરતાં પણ પ્રભુના હાસને અધિક દર્શાવવા કહે છે કે:—“ મોરે મન પ્રભુ અસ વિશ્વાસા, રામતે અધિક રામકર દાસા.”

જે પણ સજ્જનોને ખરા અર્થમાં પૂર્ણ નિષ્કામી અને સચ્ચિદાનંદપદના પૂર્ણ આશ્રયી (તિવ્ર જિજ્ઞાસુ)બનીને યથાર્થ પરમાત્મદર્શી-આદર્શ જીવનમુક્ત-રૂપે ભગવાણા ભારતીય-ઋષિમુનિ-દેશદેશાનું વાસ્તવ નિદાન (મૂળ કારણ, તેનું કાર્ય તથા પરિણામનું યથાવત્ અવલોકન) અને તેનો આબાહ ઉપાય, પથ્ય, કુપથ્ય, ઇંડો સમજી સમજાવી શકનારા મહાન જગતગુરૂની સ્થિતિએ પહોંચવું હોય; તેમને માટે તો ગોસ્વામીજીનું જીવન અને કવન આજે પણ અનેક રીતે એવું આદર્શરૂપ, અને માર્ગદર્શક, થાય તેવું છે કે જેથી તેમના ઉપરોક્ત કથન

મુજબ શ્રીરામભક્ત તરીકે સર્વ પહેલાં તેમને પોતાનેજ શ્રીરામ પ્રભુ કરતાં ચ્હડીયાતા કહેવાનું મન થઈ બાધ છે. આ વિષે એક સંતપુરુષે ઠીકજ કહ્યું છે કે:—

ગુરુ ગોવિંદ હોનું ખડે, કિસકુ લાગુ પાય; બલિહારી ગુરુદેવકી, જિને ગોવિંદ દિયો બતાય.
પરંતુ એ પણ ખરું છે કે જીવતાજગતા સુયોગ્ય ગુરુવિના પણ ભાગ્યેજ ચાલે; અને તે જોતાં તેવાની પ્રાપ્તિનો આધાર તો પાછો પ્રભુનીજ કૃપા ઉપર, અને પ્રભુપ્રાપ્તિનો આધાર ગુરુદેવની કૃપા ઉપર રહે છે. માટે એ વાત સ્પષ્ટ કરવા સારૂ ગોસ્વામીજી કહે છે કે:—

રામકૃપા તવ દરશન ભયઉ, તવ પ્રસાદ મમ સંશય ગયઉ.

સંત વિશુદ્ધ મિલહિં પરતેહી, ચિતવહિ રામકૃપા કરિ જેહી.

અખ મોહિં ભા ભરોસ હનુમન્તા, બિનુ હરિકૃપા મિલહિં નહિં સંતા.

બિનુ સત્સંગ બિએક ન હોઈ, રામકૃપા બિન સુલભ ન સોઈ.

વાંચનાર ખંધુ ! આ મહાન જગતગુરૂ ગોસ્વામીજીના જીવન અને કવનનાં યથાવત વખાણ કરવાને અસમર્થ હોઈને માત્ર આટલાં પાનીયાં આવા રૂપે તૈયાર કરવા પાછળ પણ પોણાબે માસ ગયા; પ્રકૃતિ જોઈએ તેવી સ્વસ્થ નહિ; સંસ્થાનાં બીજાં અગત્યનાં કાર્ય બાજુ રહ્યાં; માટે હવે તો બાકીની થોડીક જરૂરી હકીકતો આપી દઈ રજા લઈશ.

અનેક નાની કવિતાઓસિવાય વીસથી વધુ ગ્રંથો તુલસીદાસજીના રચેલા કહેવાય છે; પણ તેમાંથી કેટલાક તો બીજાઓના રચેલા કહેવાય છે એક હિન્દી નિબંધકારે વધુ માન્ય તરીકે નીચલા બાર ગ્રંથ દર્શાવ્યા છે. એમાં છ નાની રચનાઓ (૧) રામ-લલા નહાણ (૨) વૈરાગ્ય સંદીપિની (૩) બરવે રામાયણ (૪) જાનકી મંગલ (૫) પાર્વતી મંગલ (૬) રામાજ્ઞા; અને છ મોટા ગ્રંથો (૭) કૃષ્ણગીતાવલી (૮) વિનય પત્રિકા (૯) ગીતા વલી (૧૦) કવિતાવલી (૧૧) દોહાવલી અને (૧૨) રામચરિત માનસ (તુલસીકૃત રામાયણ) છે. આમાં રામાયણ તો પ્રસિદ્ધ વસ્તુ છે; અને બીજી કૃતિઓ ગોસ્વામીજીની ત્રણસો વર્ષની જયંતિપ્રસંગે કાશીની નાગરીપ્રચારિણી સભાએ નીચે મુજબ પ્રસિદ્ધ કરી છે.

તુલસી ગ્રંથાવલી-ખંડ પહેલો:—એમાં મૂળમૂળ તુલસીકૃત રામાયણ નાના અક્ષરમાં હોઈને કદ ૫૫ x ૯, પૃષ્ઠ ૫૨૦, પૂઠું બોર્ડપટીનું તથા મૂલ્ય રૂ. ૨૫ છે.

તુલસી ગ્રંથાવલી-ખંડ બીજો:—એમાં ઉપરોક્ત તુલસીકૃત રામાયણ સિવાયના બાકીના ૧૧ ગ્રંથ સમાયલા છે. પૃષ્ઠ શુમારે ૫૫૦, અને કદ, પૂઠું, તથા મૂલ્ય ઉપર મુજબ.

તુલસી ગ્રંથાવલી-ખંડ ત્રીજો:—એમાં પ્રસ્તાવનારૂપે ગોસ્વામીજીનું જીવન ચરિત્ર તથા ઉત્તમસમાલોચના અપાવા ઉપરાંત એજ વિષય ઉપર જૂદા જૂદા વિદ્વાનોના અનેક ઉપ-યોગી નિબંધ આપેલા છે. કુલ પૃષ્ઠ ૫૫૫, તથા પૂઠું, કદ અને મૂલ્ય ઉપર મુજબ છે.

ગોસ્વામી તુલસીદાસજી:—આ પુસ્તકમાં ઉપરોક્ત ત્રીજા ખંડમાંથી ચરિત્ર અને સમાલોચના આપેલાં હોઈ પૃષ્ઠસંખ્યા ૨૪૦, મૂલ્ય રૂ. દોઢ, અને કદ, પૂઠું ઈં ઉપર મુજબ છે.

ઉપરોક્ત પહેલો ખંડ તો તુલસીકૃત રામાયણનોજ હોઈને અક્ષર પણ નાના છે; બીજો ખંડ જેઓ હિન્દી અને વ્રજભાષાથી વધુ પરિચિત હોય; તેમને માટે અમૃતના સાગરરૂપ છે. ત્રીજો ખંડ હિન્દીના સામાન્ય પરિચિત માટે પણ સમજાય તેવો, બોધ-દાયક અને ગોસ્વામીજીને અનેક દૃષ્ટિથી સમજાવવાવાળો છે. સમજી વાંચકોએ આવા ઉત્તમ ગ્રંથ વસાવીને કુટુંબની ઉમઠા સંપત્તિ વધારવી જોઈએ. હવે એક અન્ય ગ્રંથમાટે કહેવાનું કે:—

શુદ્ધ રામચરિત માનસ:—આ ગ્રંથ મોટા સ્વચ્છ અક્ષરે, અને ગોસ્વામીજીની પોતાની જોડણીપૂર્વક ચાલુ સાલમાંજ નવલકિશોર પ્રેસ, લખનઉ; એ સ્થળેથી પ્રકાશિત થયેલો છે. મૂલ્ય રૂ. ૪, પૂઠું પાકું, કદ ૬૫ x ૧૦, અને પૃષ્ઠસંખ્યા ૫૮૦ છે. ક્ષેપક ભાગ એમાં મુદ્દે લીધો નથી; અને વેળીમાધવદાસજીકૃત તુલસીદાસના ચરિત્રનો સારરૂપ છેલ્લો અધ્યાય ઉત્તમ ભાષાંતર તથા પુષ્કળ ટીપણીઓ સહિત આપેલો છે. ચિત્રસંખ્યા ૧૪ છે.

ઉપરોક્ત અંથમાં ગોસ્વામીજીના મૂળ ચરિત્રની છેવટે તેના નિત્યપાઠનો મહિમા તથા રચનાનો સમય અને ઉદ્દેશ વેણીમાધવદાસજીએ નીચે મુજબ કહ્યો છે:-

“ મૂલ ગોસાંઈ ચરિત નિત, પાઠ કરે જો કૈય; ગૌરી શિવ હનુમત કૃપા, રામપરાયન હોય.”

“ સોરહસૈ સત્તાસિ સિત, નવમી કાતિક માસ; વિરચ્યો યહિ નિત પાઠ હિત, વેણીમાધવદાસ.”

અનેક વંદન અને પ્રણતિ હો, એ મહાગુરુ ગોસ્વામીજીને; અને તેમનું ચરિત્ર મહાભારત કરતાં પણ મોટા કદમાં રચી ગયેલાં તેમના સહવાસી શિષ્ય વેણીમાધવદાસજીને.

ભારતવર્ષમાં અનેક મહર્ષિ થઈ ગયા, પણ તેમનાં વિગતવાર ચરિત્ર કમનશીએ પ્રાપ્ત થતાં નથી. હિંદુ જાતિનું કોઈ મોટું પુણ્યજ બાળ્યું હશે, કે જેના ચોગે ગોસ્વામીજીના ઉપરોક્ત સુચોગ્ય શિષ્યે રચેલું ઉપરોક્ત વિસ્તૃત અને ઉત્તમ ચરિત્ર સાહિત્યશોધકોની જાણમાં આવ્યું છે. ઈશ્વર કરે ને એ ઉપકારક ચરિત્ર પ્રસિદ્ધ કરવા કરાવવાને તેઓ શક્તિવાન થાય.

અહીં અપાયલું આ ચરિત્ર યથાપ્રાપ્ત હકીકતો ઉપરથી કેટલેક અંશે ભાષાંતરરૂપે તો કેટલેક અંશે સ્વતંત્ર અનુવાદરૂપે; કેટલેક અંશે ટીપણરૂપે તો કેટલેક અંશે વિશેષ ઉલ્લેખરૂપે તથા સારાંશરૂપે પણ છે. આમાં વાંચનાર બંધુઓને કાંઈ પણ હિતાવહતા જણાય, તો તેને માટે તેમણે મૂળલેખક સંત પુરૂષનો, પોતાના પુણ્યનો, ઉપરોક્ત કાશીની અને લખનઉની હિંદીમાં પ્રકટ કરનારી સંસ્થાઓનો તથા સર્વના સુહૃદ્ પરમાત્માનો આભાર માનવાનો છે; તથા જે કાંઈ ખોડખાંપણ વગેરે જણાય; તેને માટે આ મેલાઘેલા સેવકને ગુનેહગાર માનવાનો છે:

‘ પ્રભુ સકળ સદ્ગુણના દરિયા, દાસ મહીં દોષો બહુ ભરિયા ’ એવું છતાં પણ વાંચક બંધુઓમાટે આવું તેવું કાર્ય કરવા કરાવવામાં શ્રીહરિ આ મેલાઘેલા તનમનને ચલવી લે છે; તેનેમાટે આ સેવક તે કૃપાળુ પ્રભુનો અને વાંચકવર્ગનો આભાર માને છે. સાથે વાંચકબંધુઓને વિનંતિ છે કે પરમાત્મા આવા કાર્યનેમાટે અન્ય સુચોગ્ય સજ્જનોને દોરવવા-વાપરવાને બદલે આવા અચોગ્ય તનમનને વાપરે છે; તેને માટે તેમણે પોતાના પુણ્યની ઓછપ પણ જાણીજ લેવી; અને પ્રભુપ્રત્યે પ્રાર્થના કરવી કે તે હવે સુચોગ્ય સેવકોથી કામ લે. વળી એવું પણ ઉંડા હૃદયપૂર્વક યાચવું જોઈએ કે હે દીનાનાથ ! અવદશાની હવે હદ થઈ. દેશના ઉદ્ધાર અને દોરવણી માટે અન્ય બાબતોના ઉપાસકો ભલે તેમની મતિગતિ પ્રમાણે બાહ્ય વસ્તુસ્થિતિઓ, બાહ્ય શત્રુઓ, અને બાહ્ય કારણો પાછળજ મર્યા રહે; પરંતુ અમને તો એ તમામ બાબતોની-તમામ દુઃખોની-અદૃશ્ય ઉંડી જડ, તથા તેને મૂળમાંથી ઉખાડી નાખે એવી આબાહ અમોઘ ચિકિત્સા; એ સર્વ જાણવા કારવવાવાળા એવા આપના પોતાનાજ ઉપાસકોને (પરમાત્મદર્શીઓને) થોડા પણ મોકલો; કે જેમને જોઈને અમે સર્વને ગોસ્વામીજી અને જ્ઞાનેશ્વર, વ્યાસ અને વાલ્મીકિ, ગુરૂનાનક અને ગોવિંદ-સિંહ, રામદાસ અને શિવાજી, દયાનંદ અને રામકૃષ્ણ, વિવેકાનંદ અને રામતીર્થ, વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્ર; શ્રીરામચંદ્ર અને હરિશ્ચંદ્ર, હઝરત મોહમ્મદ સાહેબ (સ૦ આ૦ સ૦) અને હઝરત અલિ સાહેબ, ઋષભદેવ અને મહાવીર, ખ્રીસ્ત અને જરથોસ્ત, ધ્રુવ અને પ્રહ્લાદ, શીળી અને રંતિદેવ, દશરથ અને ભગીરથ, દુર્ગાદાસ અને બાપા રાવળ, બુદ્ધ અને શંકરાચાર્ય, ભીષ્મ અને યુધિષ્ઠિર, ભીમ અને અર્જુન, સમરસિંહ અને પ્રતાપ, કળીરસાહેબ અને ભાણુસાહેબ, સગારશા અને ભામાશા, એવા એવાઓનાં પવિત્ર નામ અને કામ યાદ આવી બચઝં તત્સત્ ૐ તત્સત્ ૐ તત્સત્

શ્રીગોસ્વામી ચરિત્ર નિત, પાઠ કરે જે કૈય;
 હરગૌરી હરિ લક્ષ્મી સહ, કૃપા સર્વની હોય.

અમદાવાદ,
 ભાદરવા શુદ્ધ ૫,
 સં. ૧૯૮૨.

गोस्वामीजीना केटलाक उपदेश

१-मजमा-विनाशिनी-वैराग्यसंदीपिनी

दोहा

राम वाम दिसि जानकी, लषन दाहिनी ओर ।
ध्यान सकल कल्याणमय, सुरतरु तुलसी तोर ॥१॥
तुलसी मिटै न मोहतम, किये कोटि गुणग्राम ।
हृदयकमल फूलै नहीं, बिनु रवि-कुल-रवि राम ॥२॥
रुनत लखत श्रुति नयन बिनु रसना बिनु रस लेत ।
वास नासिका बिनु लहै, परसै बिना निकेत ॥३॥

सोरठा

अज अद्वैत अनाम, अलखरूप गुणरहित जो ।
मायापति सोइ राम, दासहेतु नरतनु धरेउ ॥४॥

दोहा

तुलसी यह तनु खेत है, मन वच कर्म किसान ।
पाप पुन्य द्वै बीज हैं, बवै सो लहै निदान ॥५॥
तुलसी यह तनु है तवा, तपत सदा त्रय ताप ।
शांत होहि जब शांतिपद, पावै रामप्रताप ॥६॥
तुलसी वेद-इरान-मत, पूरन शास्त्र विचार ।
यह विनाग-संदीपिनी, अखिल ज्ञान को सार ॥७॥

(संत-स्वभाव-वर्णन)

दोहा

सरल वर्ण भाषा सरल, सरल अर्थमय मानि ।
तुलसी सलता संतजन, ताहि परी पहिंचानि ॥८॥

चौपाइ

अतिसीतल अतिही सुखदाइ । सम दम रामभजन अधिकारि ॥
जड जीवन को करै सचेता । जगमाँ विचरत यहि हेता ॥९॥

दोहा

तुलसी ऐसे कहूँ कहूँ, धन्य धरनि बहु संत ।
 परकाजै परमारथी, प्रीति लिए निबहंत ॥१०॥
 की मुख पट दीन्हें रहै, यथा अर्थ भाषंत ।
 तुलसी या संसार में, सो विचारयुत संत ॥११॥
 बोलै वचन विचारि कै, लीन्हें संत सुभाव ।
 तुलसी दुख दुर्वचन के, पंथ देत नहिं पाव ॥१२॥
 शत्रु न काहू करि गनै, मित्र गनै नहिं काहि ।
 तुलसी यह मत संतको, बोलै समता माहि ॥१३॥

चौपाइ

अति अनन्यगति इंद्रियजिता । जाको हरि बिनु कतहुँ न चीता ॥
 मृगतृष्णासम जग जिय जानी । तुलसी ताहि संत पहिंचानी ॥१४॥

दोहा

एक भरोसो एक बल, एक आस विस्वास ।
 राम-रूप-स्वाती-जलद, चातक तुलसीदास ॥१५॥
 सो जन जगत-जहाज है, जाके राग न दोष ।
 तुलसी तृष्णा त्यागि कै, गहेउ शील संतोष ॥१६॥
 शीलगहनि सबकी सहनि, कहनि हीय मुख राम ।
 तुलसी रहिव एहि रहनि, संतजननको काम ॥१७॥
 निजसंगी निजसम करत, दुर्जन मन दुख दून ।
 मलयाचल हैं संत जन, तूलसी दोषबिहून ॥१८॥
 कोमल बानी संतकी, सबै अमृतमय आइ ।
 तुलसी ताहि कठोरमन, सुनत मौन होइ जाइ ॥१९॥
 अनुभव सुख उत्पति करत, भवभ्रम धरै उठाइ ।
 ऐसी बानी संत की, जो उर भेदै आइ ॥२०॥
 संतल बानी संत की, शशि हूते अमान ।
 तुलसी कोटि तपनि हरै, जो कोउ धरै कान ॥२१॥

चापा

पाप ताप सब सूल नसावै । मोह अंध रवि बचन बनावै ॥
तुलसी ऐसे सदगुरु साधू । वेदमध्य गुन विदित अगाधू ॥२२॥

दोहा

तन करि मन करि बचन करि, काहू दूषत नाहिं ।
तुलसी ऐसे संतजन, रामरूप जगमाहिं ॥२३॥
मुख देखत पातक हरै, परसत कर्म बिलाहिं ।
बचन सुनत मन मोहगत, पूरब भाग मिलाहिं ॥२४॥
अतिकोमल अरु बिमल रुचि, मानसमें मल नाहिं ।
तुलसी रत मन होइ रहै, अपने साहिबमाहिं ॥२५॥
जाके मनते उठि गई, तिल तिल तृष्णा चाहि ।
मनसा वाचा कर्मणा, तुलसी बंदत ताहि ॥२६॥
कंचन काँचहि सम गनै, कामिनि काठ पषान ।
तुलसी ऐसे संतजन, पृथिवी ब्रह्म समान ॥२७॥

चौपाई

कंचन को मृत्तिका करि मानत । कामिनि काठ सिला पहिचानत ॥
तुलसी भूलि गयो रस एहा । ते जन प्रगट राम की देहा ॥२८॥

दोहा

निषिं चन, इंदिय मन, रमन राम इक तार ।
तुलसी ऐसे संत जन, बिरले या संसार ॥२९॥
अंधा, 'मैं तैं' नहीं, दुष्टसंग नहिं कोइ ।
खुशत दुख नहिं ऊछे, सुखते सुख नहिं होइ ॥३०॥
सम कंचन काँचै गिनत, सत्रु मित्र सम दोइ ।
तुलसी या संसार में, कहते संत जन सोइ ॥३१॥
बिरले बिरले पाइए, मर्यादागा संत ।
तुलसी कामी कुटिल कलि, केकी काक अनंत ॥३२॥

“ मैं तैं ” देख्यो मोहतम, उगो आतम भानु ।

संतराज सो जानि, तुलसी या सहिदानु ॥३३॥

इति श्रीवैराग्यसंदीपिन्यां महामोहाविभ्वांसिन्यां संतस्वभाववर्णनं नाम प्रथमः प्रकाशः ॥१॥

(संत-महिमा-वर्णन)

सार ।

को बरनै मुख एक, तुलसी महिमा संत की ।

जिन्हके विमल विवेक, शेष महेस न कहि सकत ॥३४॥

दोहा

महि पत्री करि सिंधु मसि, तरु लेखनी बनाइ ।

तुलसी गनपतिसों तदपि, महिमा लिखी न जाइ ॥३५॥

धन्य धन्य माता पिता, धन्य पुत्रवर सोइ ।

तुलसी जो रामहिं भजै, जैसेहु कैसेहु होइ ॥३६॥

तुलसी जाके वदन तैं, धोखेउ निकसत राम ।

ताके पगकी पगतरी, मेरे तनुको चाम ॥३७॥

तुलसी भगत सुपच भलो, भजै रैन दिन राम ।

ऊँचो कुल केहि कामको, जहाँ न हरिको नाम ॥३८॥

अतिऊँचे धराने पर, भुजगन के अस्थान ।

तुलसी अतिनीचे सुखद, ऊख अन्न अरु पान ॥३९॥

चौपाई

अति अनन्य जो हरि को दासा । रटै नाम निसि दिन प्रति स्वासा ॥

तुलसी तेहि समान नहिं कोई । हम नीके देखा सब लोई ॥४०॥

जन्मपि साधु सबही बिधि हीना । तद्यपि सम ताके न कुलीना ॥

यह दिन रैन मान उच्चरै । वह नित मान-अग्निनिमें जरै ॥४१॥

दोहा

दासरता एक नाम सो, उभयलोक सुख त्यागि ।

तुलसी न्यारे होइ रहै, दहै न दुखकी आगि ॥ ४२ ॥

इति श्रीवैराग्यसंदीपिन्यां महामोहाविभ्वांसिन्यां संतमहिमावर्णनं नाम द्वितीयः प्रकाशः ॥२॥

(शांति-वर्णन)

दोहा

रैनिको भूषन इंदु है, दिवसको भूषन भानु ।
दासको भूषन भक्ति है, भक्तिको भूषन ज्ञान ॥ ४३ ॥
ज्ञानको भूषन ध्यान है, ध्यानको भूषन त्याग ।
त्याग-जे भूषन शांतिपद, तुलसी अमल अदाग ॥ ४४ ॥

चौपाई

अमद अदाग शांतिप- सारा । सल कलेसन करत प्रहारा ।
तुलसी उर धारै जौ कोई । रहै अनंदसिंधुमहँ सोई ॥ ४५ ॥
त्रिविध-पाप-संभव जो तापा । मिटहि दोष दुख दुसह कलापा ।
परम शांति सुख रहैं समाई । तहँ उतपात न भेदै आई ॥ ४६ ॥
तुलसी ऐसे सीतल संता । सदा रहैं यहिभाँति एकंता ॥
कहा करें खल्लोगभुजंगा । कीन्हयो गरल शील जो अंगा ॥ ४७ ॥

दोहा

अति सीतल अतिही अमल, सकल कामनाहीन ।
तुलसी ताहि अतीत गनि, वृत्ति शांति लयलीन ॥ ४८ ॥

चौपाई

जौ कोई कोपभरै मुख बैना । सन्मुख हतै गिरा-शर पैना ॥
तुलसी तऊ लेस रिस नाहीं । सो सीतल कहिए जगमाहीं ॥ ४९ ॥

दोहा

सात दीप नव खंडलों, तीनि लोक जगमाहिं ।
तुलसी शांतिसमान सुख, अपर दूसरो नाहिं ॥ ५० ॥

चौपाई

जहाँ शांति सतगुरुकी दई । तहाँ क्रोधकी जर जरि गई ॥
सल कामबासना बिलानी । तुलसी यही शांति सहिदानी ॥ ५१ ॥
तुलसी सुखद शांतिका सागर । संतन गायो करन उजागर ॥
तामें तन मन रहै समोई । अहं-अभि नहिं दाहै कोई ॥ ५२ ॥

दोहा

अहंकार की अग्निमें, दहत सल्ल संसार ।
 तुलसी बाँचें संतजन, केवल शांति-अधार ॥५३॥
 महाशांति जल परसिकै, शांत भए जन जोइ ।
 अहं-अग्निते नहि दहैं, कोटि करै जो कोइ ॥५४॥
 तेज होत तन तरनिको, अचरज मानत लोइ ।
 तुलसी जो पानी भया, बहूरि न पावक होइ ॥५५॥
 जद्यपि सीतल, सम सुखद, जगमें जीवनप्रान ।
 तदपि शांतिजल जनि गनो, पावक तेज प्रमान ॥५६॥

चौपाई

जरै बरै अरु स्त्रीझि स्त्रिझावै । रागद्वेषमहँ जनम गँवावै ॥
 सपनेहु शांति नहीं उन देही । तुलसी जहाँ तहाँ व्रत एही ॥ ५७ ॥

दोहा

सोइ पांडित सोइ पारखी, सोई संत सुजान ।
 सोई सूर सचेत सो, सोई सुभट प्रमान ॥५८॥
 सोइ ज्ञानी सोइ गुनीजन, सोई दाता ध्यानि ।
 तुलसी जाके चित भई, रागद्वेषकी हानि ॥५९॥

चौपाई

रागद्वेषकी अग्नि बुझानी, काम-क्रोध-वासना नसानी ॥
 तुलसी जबहिं शांति गृह आई । तब उर ही उर फिरी दोहा ॥६०॥

दोहा

फिरी दोहाई रागमे, मे कामात्के भाजि ।
 तुलसां ज्यों रवि के उदय, तुरत जात तम लाजि ॥६१॥
 यह विराग-संदीपिनी, सुजन सुचित सुनि लेहु ।
 अनुचित चन विचारिकै जस ह्वारे तस देहु ॥६२॥

इति श्रीतुलसीदासचिरांचेच वैराग्यसंदीपिन्यां महामोहविष्वंसिन्यां शांतिवर्णन
 नाम तृतीयः प्रकाशः समाप्तः ॥३॥ इति वैराग्यसंदीपिनी समाप्ता ।

२-श्री तुलसीदासजाकृत रामनाम रटन

दोहा

रामवामदिसि जानकी, लषण दाहिनी ओर ।
 ध्यान सकल कल्याणमय, सुरतरु तुलसी तोर ॥ १ ॥
 रामनाम मनि दीप धरु, जीह देहरी द्वार ।
 तुलसी भीतर बहिरहु, जो चाहिसि उजियार ॥ २ ॥
 रामनामको अंक है, सब साधन हैं सून ।
 अंक गये कछु हाथ नहिं, अंक रहे दसगून ॥ ३ ॥
 रामनामको कल्पतरु, कलि कल्याणनिवास ।
 जो सुमिरत भयो भाँगते, तुलमी तुलमादास ॥ ४ ॥
 रामनाम जपि जीह जन, भये सुकृत सुखसालि ।
 तुलसी यहाँ जो आलसी, गयां आजुकी कालि ॥ ५ ॥
 रामनाम सुमिरत रुजस, भाजन भयो कुजात ।
 कुतरु कुसुरपुर राज मग, लहत भुवनविरुयात ॥ ६ ॥
 रामनाम अवलंब विनु, परमारथकी आस ।
 बरसत बारिद बूंद गहि, चात चढन अकास ॥ ७ ॥
 रामनाम बर बरन जग, सावन भादौ मास ।
 वर्षाकृत रघुपतिगति, तुलसीदास सुदास ॥ ८ ॥
 रामनाम नगकेसरी, कलिकालसिपु कलिकाल ।
 जापक जन प्रह्लादजमि, पालहिं दलि सुरसाल ॥ ९ ॥
 रामनाम कलि कामतरु, सकल सुमंगलकन्द ।
 सुमिरत कतल सिद्धि सब, पग पग परमानन्द ॥ १० ॥
 रामनाम कलि कामतरु, रामभक्ति सुरधनु ।
 सकल सुमंगलल जग, रूपंदकजरनु ॥ ११ ॥
 रामनाम परतापते, प्रीति प्रतीति भगोस ।
 सो तुलसी सुमिरत सकल, सगुन सुमंगलकोस ॥ १२ ॥
 रामनाम सब धर्ममय, जानत तुलसीदास ।

यथा भूमि वस बीजमें, न जतानवास अकास ॥ १३ ॥
 रामनाम नित कहत हर, गावत वेद पुरान ।
 हरन अमंगल अघ अखिल, करन सकल कल्यान ॥ १४ ॥
 रामनाम सुमिरत मिटहिं, तुलसी कठिन कलेस ।
 स्वारथ सुख सुपनेहु अगम, परमारथ परबेस ॥ १५ ॥
 रामनामकी लूट है, लूटी जाय सो लूट ।
 अंतकाल पछतायगो, प्राण जायँगे छूट ॥ १६ ॥
 रामनाम कहवो करौ, जबलगी घटमें प्राण ।
 कबहुँ दीनदयालुके, भनक परैगी कान ॥ १७ ॥
 रामनामगति रामगति, रामनाम बिस्वास ।
 सुमिरत सुभ मंगल कुसल, चहुँ दिसि तुलसीदास ॥ १८ ॥
 नाम ललित लीला ललित, ललितरूप रघुनाथ ।
 ललित वसन भूषन ललित, ललित अनुज सिसुनाथ ॥ १९ ॥
 राम भरत लछ्मन ललित, सत्रुसमन सुभ नाम ।
 सुमिरत दसरथसुवन सब, पूजहिं सब मनकाम ॥ २० ॥

॥ इति रामनामरटना सम्पूर्ण ॥

३-श्री राममहामंत्र*

श्री राम रामेति रामेति । रमे रामे मनोरमे ।
 सहस्रनाम तुल्यं । राम नाम वरानने ॥

४-एकश्लोकी रामायणम्

आदौ रामतपावनाग्निमनं हत्वा मृगं कांचनं ।
 वैदेहीरणं जटारुमरणं सुभ्रूहसंभाषणम् ॥
 वालीनिग्रहणं सर्द्रतरणं लंकारोदाहनं ।
 पश्चाद्रावणभकर्णहननं उत्ताड रामायणम् ॥ १ ॥

* आ महाभ्रमंत्रो अर्थ श्री रामेश्वर लक्ष्मणे नीचे मुन्य लक्ष्मणे छे.

“राम” छसि गोप्य महाभ्रमंत्रका शिवजीने पार्वतीजीसे यज्ञ माहात्म्य वर्णन किया है. छसिका इल विष्णुके सहस्रनामके तुल्य है. जे मुन्य छसिका जप करेगे वे धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष चारों पदार्थ पावेगे, और कोषादि महापक्षी शत्रुओंको छत अवसागरसे पार छतर परम पदके सिधावेगे.

૫-શ્રીગા ગામી તુલસી-સજીકૃત રામ-લાલા-પ્રશ્ન

સુ	પ્ર	ઉ	વિ	હો	મુ	ગ	વ	સુ	નુ	વિ	વ	ધિ	હ	દ
ર	રુ	ફ	સિ	સિ	રેં	વસ	હૈ	મં	લ	ન	લ	ય	ન	અં
સજ	સો	ગ	સુ	કુ	મ	સ	ગ	ત	ન	ઈ	લ	ધા	વે	નો
ત્ય	ર	ન	કુ	જો	મ	રિ	ર	ર	અ	કી	હો	સં	રા	ય
પુ	સુ	થ	સી	જે	હ	ગ	મ	સં	ક	રે	હો	સ	સ	નિ
તિ	ર	ત	ર	સ	હ	હ	વ	વ	પ	ચિ	સ	યે	સ	તુ
મ	કા	ા	ર	ર	મા	મિ	મી	મ્હા	ા	જા	હ	હીં	ા	જૂ
તા	રા	રે	રી	હ	કા	ફ	ખા	જિ	ઈ	ર	રા	પૂ	દ	લ
ણિ	કો	મિ	ગો	ન	મ	જ	ય	ને	મણિ	ક	જ	પ	સ	લ
હિ	રા	મ	સ	રિ	ગ	દ	ન	વ	મ	ખિ	જિ	મનિ	ત	જં
સિ	મુ	ન	ન	કૌ	મિ	જ	ર	ગ	ધુ	સ્વ	સુ	કા	સ	ર
ગુ	ક	મ	અ	ધ	નિ	મ	લ	ા	ન	વ	તી	ન	રિ	મ
ના	પુ	વ	અ	ઢા	ર	લ	કા	એ	તુ	ર	ન	નુ	વ	થ
સિ	હુ	સુ	મ્હા	રા	ર	સ	હિ	ર	ત	ન	પ	ા	જા	ા
ર	સા	ા	લા	ધી	ા	રી	જ	હૂ	હીં	સ્વા	જૂ	ઈ	ગા	રે

દો-શ્રીગણેશકૌ સુમરિકે, શારદકૌ ધરિ ધ્યાન । લિખિત પ્રશ્નકી રીતિસૌં, ઉત્તર લીજૌ જાન ॥

આમાં પ્રશ્ન કરવાની એવી રીત છે કે, પ્રશ્નકર્તાએ ભગવાન રામચંદ્રનું હૃદયપૂર્વક ધ્યાન કરી કોઈ પણ કોઠામાં આંગળી મૂકવી. ત્યાર પછી તે અક્ષર કોઈ જૂદા કાગળ અથવા પાટીપર લખવો. પછી જે અક્ષરપર આંગળી મૂકી હોય તે અક્ષરથી દરેક દશમ અક્ષર લખને લખવો; અને આંગળી મૂકેલો અક્ષર ફરીથી આવે ત્યાંસુધી અક્ષર મૂકે જવા. આમ કરવાથી એક ચોપાઈ બનશે. તે પોતાના પ્રશ્નનું ફળ જાણવું; પણ એટલું ધ્યાનમાં રાખવું કે, ચોપાઈ બરાબર ગોઠવવી. કેટલીકવાર નીચેના અક્ષર ઉપર તથા ઉપરના નીચે થઈ જાય છે, માટે તે બરાબર મેળવી લેવા જોઈએ, તેમાં કંઈ મુશ્કેલી નથી. વાંચવાથી તે સ્પષ્ટ જણાઈ જાય છે અને કોઠાઓમાં જ્યાં “ા” આવું ચિહ્ન છે, તે દીર્ઘનું છે. જે ગણતાં ગણતાં તે વચ્ચે આવી જાય તો કંઈ નહિ, પરંતુ જે અક્ષરથી દશમા નંબરે તે હોય તે અક્ષરને દીર્ઘ કરવો જોઈએ.

દષ્ટાંતતરીકે પહેલા કોષ્ટકપર ‘સુ’ના પર હાથ મૂક્યો તો તેથી દશમો અક્ષર ‘નુ’ આવ્યો, તેથી દશમો અક્ષર ‘સિ’ આવ્યો તથા ‘સિ’ થી દશમો અક્ષર ‘ય’ આવ્યો; આ પ્રમાણે નીચે પ્રમાણે ચોપાઈ થઈ શકશે. આ ચોપાઈમાં “ હમારી ” નો મકાર અને “ તુમ્હારી ” નો મ્હકાર કોઠાઓમાં હ્રસ્વ છે પરંતુ તેનાથી દશમા કોઠામાં “ા” છે તે દીર્ઘ કર્યો છે.

સુનુ સિય સત્ય અસીસ હમારી । પૂજહિ મન કામના તુમ્હારી ॥ ૧ ॥

પ્રવિસિ નગરં કીજૈ સબ કાજા । હૃદયં રાક્ષી કોસલપુર રાજા ॥ ૨ ॥

અર્થ:—(૧) આ પ્રશ્ન ઉત્તમ છે. કાર્યસિદ્ધ થશે. (૨) ભગવાનનું સ્મરણ કરીને કાર્યનો આરંભ કરો. સિદ્ધિ થશે. ફળ શુભ છે.

તેજ પ્રમાણે ‘ઉ’પર હાથ મૂક્યો હોય તો નીચે પ્રમાણે ચોપાઈ નીકળે:—

ઉધરે અંત ન હોઈ નિબાહ । કાલનેમિ જિમિ રાવણ રાહ ॥ ૩ ॥

વિધિવશ સુજન કુસંગતિ પરાહિ । ફાળિમણિસમ નિજગુણ અનુસરહી ॥ ૪ ॥

અર્થ:—(૩) જે કાર્ય તમે વિચાર્યું તે અંતે સાફ નથી, ફળ મધ્યમ છે. (૪) ખોટા મનુષ્યનો સંગ છોડો તથા કાર્યમાં વિલાંબ છે.

તેજ પ્રમાણે ‘હો’ પર હાથ મૂક્યો હોય તો નીચે પ્રમાણે ચોપાઈ નીકળે:—

હોઈ હૈ સોઈ જો રામ રાચિ રાચા । કો કરિ તરક બઢાવહિ સાચા ॥૫॥

મુદમંગલમય સંતસમાજૂ । જિમિ જગ જંગમ તીરથરાજૂ ॥ ૬ ॥

અર્થ:—તમાઈ કાર્ય ભગવાનપર છોડો. કાર્ય થવામાં સદેહ નથી. પ્રશ્ન સારો છે. કાર્ય થશે.

ગરલ સુધા રિપુ કરૈ મિતારૈ । ગોપદ સિંધુ અનલ સિતલારૈ ॥ ૭ ॥

વરુણ કુબેર સુરેસ સમીરા । રણ સન્મુલ્લ ધારે કાહુ ન ધીરા ॥ ૮ ॥

સફલ મનોરથ હોઈ તુમ્હારે । રામ લખન સુનિ ભયે સુલ્હારે ॥ ૯ ॥

અર્થ:—(૭) પ્રશ્ન સારો છે, શત્રુઓનો નાશ થશે. (૮) કાર્ય સિદ્ધ થવામાં શંકા રહે છે, (૯) મધ્યમ છે. (૯) સર્વ મનોરથ સિદ્ધ થશે, ધનની પ્રાપ્તિ થશે, કૃષ્ણ બહુ શ્રેષ્ઠ છે.

૬-જ્ઞાનમય ભજન-રાગ બિલાવલ

રામચંદ્ર રઘુનાયક તુમસૌં હૌં વિનર્તા કેહિ ભાંતિ કરૌં ॥

અઘ અનેક અવલોકિ આપને અનઘનામ અનુમાનિ ડરૌં ॥

પરદુઃખ દુઃખી સુખી પરસુખતે સંતશીલ નહિં હૃદય ધરૌં ॥

દેસિ આનકી વિપતિ પરમસુખ સુનિ સંપતિ વિનુઆગિ જરૌં ॥

મક્તિ વિરાગ જ્ઞાન સાધન કહિ બહુવિધિ ડહકત લોગ ફિરૌં ॥

શિવ સરવસ સુખધામ નામ તવ બૈચિ નરકપ- ઉદરભરૌં ॥

જાનતહું નિજપાપ જલધિજિય જલસીકર સમ સુનત લરૌં ॥

રજસમ પર અવગુણ સુમેરુકરિ ગુણ ગિરિ સમ રજતૈં નિદરૌં ॥

નાના વેષ બનાઈ દિવસ નિશિ પરવિત જેહિતેહિ જુગતિ હરૌં ॥

एको पल न कबहुँ अलेलचित हित दै पदमरोज सुमिरोँ ॥

जो आचरण विचारहु मेरो कल्पकोटिलागि औटिमरोँ ॥

तुलसिदासप्रभु कृपाविलोकनि गोपदज्यौं भवसिंधु तरौं ॥

રાગ શંશૌટી

મન પછતૈ હૈ અવસર વીતે । (ટેક)

दुर्लभ देह पाइ हरिपद भजु कर्म वचन अरु ही ते ॥ मन०

સહસબાહુ દશવદન આદિ નૃપ વચે ન ગલબલાતે ।

हम हम करि धन धाम सँवारे अंत चले उठति ॥ मन०

સુત વનિતાદિ જાનિ સ્વારથરત ન કરુ નેહ સબહીતે ।

अन्तहु तोहि तजैंगे पामर तू न तजहि अबहीते ॥ मन०

અવ નાથહિં અનુરાગુ જાગુ જડ ત્યાગ દુરાશા જીતે ।

बुझे न काम अग्नि तुलसी कहूँ विषय भोग बहु घाते ॥ मन०

तुलसीदास-गोस्वामीजीकी स्तुति

(लेखक-बाबू ब्रजरत्नदास)

कविता ज्ञानन मम मन करते नित्य निवास ।
रामभक्ति रत शांत चित जय जय तुलसीदास ॥
कैसी सौम्य मूर्ति दर्शित है मुखपर जिसके रोष न राग ।
मानो एक रूप धारण कर भासमान हों शांति विराग ॥
बैठे हुए कुशासन ऊपर वृक्ष तले गंगा के तीर ।
कटि में है पीतांबर शोभित कंधेपर है श्वेत सुचीर ॥ १ ॥
गौर वर्ण आजानु-बाहु है प्रभा पुंज और तेजनिधान ।
भक्तप्रवर एकाग्रचित्त हो करते राम-सीयका ध्यान ॥
ज्ञान और तप रूप भानुका मुखपर है नहिं प्रखर प्रकाश ।
भक्त-चंद्रकी मधुर चंद्रिका का है कैसा पूर्ण विकाश ॥ २ ॥
बाहु विशाल, हृदयपर शोभा पाते तिलक ललाम ।
तुलसीकी मालाएँ करती गले हाथपर हैं विश्राम ॥
किंतु हृदयमें धूम रही है निसिदिन माला जो अभिराम ।
उससे बदन पटलपर छाई है प्रसन्नता अति सुखधाम ॥ ३ ॥
हिंदीके साहित्य-गगनसे हटा निशा-तम किया प्रकाश ।
राम-भक्तिकी सुधा बरसकर किया हृदयमें शांति विकाश ॥
शिक्षामृतके शुद्ध पानसे हुआ विवेक विरति विस्तार ।
सुधा कालधर पूर्ण बिंबका जब नभ बीच हुआ संचार ॥ ४ ॥
तुलसी ने जब राम-कथाका मथा पयोनिधि बारंबार ।
निकली सुधा जो उसका मानस में भर किया प्रचार ॥
रामचरित मानस सरारसे निकली भक्ति गंगकी धार ।
जिसके जल स्पर्श मात्रसे जलकर पाप हुए सब क्षार ॥ ५ ॥
कवितावली, विनय, दोहावली, गीतावली आदि सब ग्रंथ ।
मुख्य सायक नयियाँ इसकी भक्तिसुधा पानेका पंथ ॥

इस मानस रसरि से जिसने कभी सुधाका किये न पान ।
 मंगलसे वंचित रहकर वह करता है अपना अवसान ॥ ६ ॥
 दोहावलि में ग्रथित किया है राजनीति, सद्धर्म, सुज्ञान ।
 रस वीभत्स वीर करुणाका किया कवित्तों में निर्मान ॥
 विनय पत्रिकाके अनुपम पद विनय नम्रताके कल गान ।
 गीतावलि में आर्य जातिके रघुलका है कीरति-गान ॥ ७ ॥
 मानसकी पीयूषवर्षिणी शिक्षाका करनेपर पान ।
 बचता शेष विश्वमें फिर क्या जिसको हो लालायित प्रान ॥
 सांसारिक सब हर्ष शोकका इसमें ऐसा हुआ प्रभास ।
 जिसके पढ़नेसे जीवोंके मनमें भर जाता उल्लास ॥ ८ ॥
 भारतका यह धर्म-ग्रंथ है, काव्योंमें है अनुपम रत्न ।
 कर अनुवाद अन्य भाषामें सभी मनन करते सप्रयत्न ॥
 रचकर ग्रंथ अमूल्य आपने आर्य-धर्मका किया प्रचार ।
 इस रचनाका गौरव कहते थे विज्ञान बारंबार ॥ ९ ॥
 हिंदीके साहित्य सुधानिधि ! हिंदी कविता-कामिनिकंत ।
 हिंदी कविकुल कुमुदकलाधर ! हैं गुणगण के राशि अनंत ॥
 हमें आपका अमित गर्व है, है कृतज्ञ सब भारतवर्ष ।
 करनेमें गुणगान लेखनी का मिटता है महा अमर्ष ॥ १० ॥

तुलसी राम पदाब्ज अलि नवरस मानस ग्रंथ ।

भक्त भ्रमर रसपानका है यह मानस पंथ ॥

‘तुलसीग्रंथावली ग्रंथ तीसरा’

આદ્યકવિ મરિચિવાલ્મીકિનું વૃત્ત ન્ત

“જગત્તે તે સુગતિદો રસસિદ્ધાઃ કવીશ્વરાઃ । નાસ્તિ યેષાં યશઃકાચે જરામરણજમ્ ભયમ્ ।
તે ધન્યા ર્ને મહાત્માનસ્તેષાં લોકે સ્થિરં યશઃ । યૈર્નિબદ્ધાનિ કાવ્યાનિ યે ચ કાવ્યેષુ કીર્તિતાઃ॥”

જેમના યશસ્વી શરીરને વૃદ્ધાવસ્થાનો કે મરણનો ભય નથી એવા શુભ કાર્યો કરવાવાળા રસસિદ્ધ કવીશ્વરોનો જન્મ હો! જેમણે કાવ્ય રમ્યાં તે પણ એવાં રમ્યાં, કે જેથી તેઓ પોતે પણ કાવ્યોમાં ગવાઈ ગયા. માટે એવા અમર યશવાળા મહાત્માઓને ધન્ય હો !

૧-કવિની મહત્તા

કવિનાં વખાણ કરતાં બંગસાહિત્યસમ્રાટ્ સ્વ. બંકિમબાણુ લખે છે કે:—

“કોઈ ચોર ચોરી કરે તો રાજા તેને કહેશે કે, ‘તું ચોરી કરતો નહિ, નહિ તો હું તને સજા કરીશ.’ આથી ચોર બીકનો માર્યો પ્રગટપણે ચોરી કરતો અટક્યો, પરંતુ તેને ચિત્તશુદ્ધિ ઉપજી નથી. તે એમાંથી એટલુંજ સમજશે કે, રાજા બાણી શકે નહિ એવી રીતે ચોરી કરવી જોઈએ.”

“તેને ધર્મોપદેશક કહેશે કે:—‘ધર્મશ્રાવણથી વિરુદ્ધ છે, માટે ચોરી કરવી નહિ.’ ચોર કહેશે કે, ધર્મશ્રે મને આહાર જેટલું આખ્યાવિનાજ એવી આજ્ઞા કરી એ ક્યાંનો ન્યાય! માટે હું તો ચોરી કરીનેજ ખાઈશ. ધર્મોપદેશક તેને કહેશે કે, ‘ચોરી કરીશ તો નરકે જઈશ.’ ચોર કહેશે કે, એ બાબતના પ્રમાણનો અભાવ છે.’”

“નીતિવેત્તા તેને કહેશે કે, ‘તમે ચોરી કરો નહિ; કેમકે ચોરી કરવાથી જનસમૂહનું અનિષ્ઠ થાય છે અને જેથી જનસમૂહનું અનિષ્ઠ થાય તે કોઈએ પણ કરવું ન જોઈએ.’ ઉત્તરમાં ચોર કહેશે કે:—‘જનસમૂહ મારા બરણપોષણનો વિચાર કરે, તોજ હું તેમના હિતનો વિચાર કરવાને બંધા-એલો છું; પરંતુ જ્યાં લોકો મને કશું આપે નહિ, ત્યાં પછી તેમનું અનિષ્ઠ હો કે ન હો તોપણ મારે ચોરી તો કરવીજ.’”

“પરંતુ કવિ તો ચોરને એવું તેવું કશુંજ કહેશે નહિ. તે તેને ચોરી કરવાનો નિષેધ પણ કરશે નહિ; પરંતુ તે એ વિષય ઉપર એવું એક પવિત્ર આખ્યાન ઉપગવી કાઢશે કે તે સર્વ જનોનું મન હરે એવું હશે, એટલે તેથી ચોરનું મન પણ ખેંચાશે. મનુષ્યનો એ સ્વભાવ છે કે, જેમાં તેવું મન મોહિત થાય તે વસ્તુને વારંવાર ખુશી થઈને મન જોયા કરે છે અને તેમ થવાને પરિણામે પછી તેવું બનવાની ઇચ્છા ઉદ્ભવે છે; કેમકે લાલની આકાંક્ષાનું નામ અનુરાગ છે. આ રીતે પવિત્રતા ઉપર ચોરનો અનુરાગ ઉપજે છે, એટલે ચોરી જેવા અપવિત્ર કાર્યથી તે ઉપરામ બને છે.”

“એજ પ્રમાણે રામાયણમાં પણ ‘સ્વાર્થપરાયણતા ખરાબ છે, માટે તમે સ્વાર્થપરાયણ થશો નહિ’ આવાં નીતિવચન સ્પષ્ટ કહેલાં નથી; તેમજ વાર્તાને મિથે એવી નીતિ સિદ્ધ કરવામાટે પણ રામાયણ રચાયેલ નથી; છતાં પણ રામાયણથી ભારતવર્ષના સ્વાર્થપરાયણતાનો દોષ જેટલો દૂર કરાયો છે, તેટલો કોઈ નીતિવેત્તા, ધર્મવેત્તા, સમાજસુધારક, રાજપુરુષ કે રાજથી દૂર કરાયો નથી. સુસ વાચકને હવે સમજાયું હશે કે, ઉદ્દેશ્ય અને સફળતા એ બન્ને બાબતોનો વિચાર કરતાં રાજા, રાજનીતિવેત્તા, વ્યવસ્થાપક, સમાજતરવવેત્તા, ધર્મોપદેશક, નીતિવેત્તા, વિજ્ઞાનવેત્તા અને દર્શનવેત્તા એ સૌ કરતાં કવિનું સ્થાન ઉંચું છે.”

કવિના આવા મહિમા તરફ જોતાં રામાયણ જેવા જગતશ્રેષ્ઠ મહાકાવ્યના કર્તા કવિકુળશિરોમણિ

વાલ્મીકિમુનિનું નામ પશુ રામાયણના નામની સાથે પ્રત્યેક હિંદુહૃદયમાં પૂજ્યભાવને પામે તેમાં આશ્ચર્ય નથી. ભારતવંશ વિવેકાનંદજી પોતાના રામાયણવિષયક વ્યાખ્યાનમાં વાલ્મીકિમુનિનું વૃત્તાંત ટુંકમાં આપે છે તે ઉપરથી તેમજ વાલ્મીકિ રામાયણમાં જૂદે જૂદે સ્થળે આવતી હકીકતો ઉપરથી આ નીચે તેમનું વૃત્તાંત આપ્યું છે.

૨-મહામુનિ વાલ્મીકિનું પૂર્વાશ્રમનું વૃત્તાંત

પ્રાચીન કાળમાં એક તરુણ પુરુષ બીજા કોઈ પ્રકારે પોતાના કુટુંબનો નિર્વાહ નહિ ચલાવી શકવાથી અંતે લૂંટફાટનો ધંધો કરવા લાગ્યો. શરીરે તે સુદૃઢ અને બળવાન હતો અને માર્ગમાં વટે-માર્ગુઓપર હુમલો કરવાથી મળતા દ્રવ્યવડે તે પોતાના પિતા, માતા, પત્ની અને સંતાનોનું પોષણ કરતો. એક દિવસ મહામુનિ નારદ જતા હતા. તેમની ઉપર તે લૂંટારાએ આક્રમણ કર્યું. ઋષિએ લૂંટારાને કહ્યું કે:-“તું મને શામાટે લૂંટે છે ? મનુષ્યપ્રાણીઓને લૂંટવાં અને મારી નાખવાં એ તો મહાપાપ કહેવાય. આવાં પાપ તું શામાટે કરે છે ?” લૂંટારાએ કહ્યું:-“આ દ્રવ્યદ્વારા હું મારા કુટુંબનું પોષણ કરવા માગું છું.” ઋષિએ કહ્યું:-“પણ ત્યારે શું તારા કુટુંબનાં માણસો તારા પાપમાં પણ ભાગ લે છે ?” લૂંટારાએ કહ્યું:-“હારતો, પાપમાં પણ તેઓ અવશ્ય ભાગ લેજ.” ઋષિએ કહ્યું:-“ઠીક, ત્યારે મને અહીંયાં બાંધી રાખીને મારા સંબંધમાં તું નિશ્ચિત થા અને ઘેર જઈ તારાં સ્વજનોને પૂછ કે, જેવી રીતે તમે મારા રળેલા પૈસામાં ભાગ લ્યો છો, તેવી રીતે તમે મારા પાપમાં પણ ભાગ લેશો ?” ઋષિના કહેવા પ્રમાણે લૂંટારો પોતાના પિતાની પાસે ગયો અને તેમને પૂછ્યું:-“પિતાજી! હું તમારું પોષણ કેવી રીતે કરું છું, તે તમે જાણો છો ?” તેમણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો:-“ના; તે હું જાણતો નથી.” પુત્રે કહ્યું:-“હું લૂંટારો છું, લોકોને મારી નાખું છું અને તેમને લૂંટી લઉં છું.” આ સાંભળીને પિતાએ કહ્યું:-“પુત્ર ! શું તું એમ કરે છે ? નીકળ, અહીંથી ચાંડાળ!” ત્યારપછી તે પોતાની માતાની પાસે ગયો અને તેને પૂછ્યું:-“માતા ! હું તમારું પોષણ કેવી રીતે કરું છું, તે તમે જાણો છો ?” તેણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે:-“ના.” પુત્રે કહ્યું:-“લૂંટ અને ખૂનદારા હું તમારું પોષણ કરું છું.” આ સાંભળીને માતા પોકારી ઉઠી:-“કિટલું ભયંકર કૃત્ય !” પુત્રે કહ્યું:-“પરંતુ તમે મારા પાપમાં પણ ભાગ લેશો કે નહિ ?” માતાએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો:-“તારા પાપમાં મારે શામાટે ભાગ લેવો જોઈએ ? મેં કદી પણ લૂંટ કરી નથી.” ત્યારપછી તેણે પોતાની પત્ની પાસે પણ એજ પ્રશ્ન કર્યો; પરંતુ તેણે પણ એજ ઉત્તર આપ્યો કે, “પાપમાં હું ભાગ શેનો આપું ? પતિતરીકે સ્ત્રીનું પોષણ કરવું એ તો તમારું કર્તવ્યજ છે.”

હવે તે લૂંટારાની આંખ ઉઘડી કે, જેમનેમાટે હું આ લૂંટફાટનો ધંધો લઈ બેઠો છું, તેઓ સુદૃઢ મારા પાપમાં ભાગ લેવાને રાજી નથી. જે સ્થળે તેણે ઋષિને બાંધ્યા હતા, તે સ્થળે પાછો આવીને તેણે તેમને છૂટા કર્યા અને તેમને ચરણે પડી સર્વ વાત કહીને બોલ્યો કે:-“મહારાજ ! મારો ઉદ્ધાર કરો ! હવે મારે શું કરવું, તે કહો.” ઋષિએ કહ્યું:-“તારા હાલના જીવનક્રમનો ત્યાગ કર. તું જીએ છે કે, તારા કુટુંબનું કોઈપણ માણસ વસ્તુતઃ તને ચાહતું નથી, માટે આ સર્વ બ્રમોનો ત્યાગ કર. તારાં સ્વજનો તારી સમૃદ્ધિમાં ભાગ લેશે; પરંતુ જે ક્ષણે તું સંપત્તિશૂન્ય બન્યો, તેજ ક્ષણે તારો ત્યાગ કરશે અને કોઈપણ માણસ તારા પાપમાં ભાગ નહિ લે; માટે જે પરમાત્મા સારા તેમજ માઠા પ્રસંગે સદાકાળ આપણા સાથેજ રહે છે, તેનીજ આરાધના કર. તે કદી પણ આપણો ત્યાગ કરતો નથી; કારણ કે પ્રેમ કદી પણ પતિત થતો નથી, તે બદલાને કે સ્વાર્થપરાયણતાને ઓળખતો નથી.”

ત્યારપછી તે ઋષિએ તેને આરાધના કેવી રીતે કરવી તે શીખવ્યું. પછી આ માણસ બીજા સર્વ બાબતોનો ત્યાગ કરી અરણ્યમાં ગયો અને ત્યાં આરાધનામાં મશગુલ બનીને પોતાની જાતને એટલી બધી ભૂલી ગયો કે કીડીઓએ આવીને તેના શરીરપર માટીનાં દર બાંધ્યાં. તે વાતની પણ તેને ખબર પડી નહિ ! આ પ્રમાણે ઘણાં વર્ષો વ્યતીત થયા બાદ એક દિવસે એકાએક એવી દેવવાણી તેને સંભળાઈ કે:-“હે ઋષિ ! જાગૃત થાઓ” આ શ્રવણે સાંભળતાંજ તે જાગૃત થઈ બોલી ઉઠ્યો કે:-“હું ઋષિ ! હું તો લૂંટારો છું !” શ્રવણે પ્રત્યુત્તર વાળ્યો:-“હવે તમે લૂંટારા રહ્યા નથી. તમે શુદ્ધ થયેલા ઋષિ છો, તમારું જૂનું નામ અને કર્મ લુપ્ત થયાં છે. તમે પરમાત્માધ્યાનમાં એટલા બધા મગ્ન થયા હતા કે તમારી આસપાસ કીડીઓએ જે રાફડાં કર્યાં હતા, તે પણ તમે એમ નહિ.

હુંટારા યુવકને દેવર્ષિ નારદનો ઉપદેશ:- નારદે પૂછ્યું “આવો પાપી ધધો શાથી !” હુંટારો:- “બીજી રીતે કુટુંબનિર્વાહ ન બનવાથી.” પ્રશ્ન-“ પાપમાં પણ કુટુંબીઓનો ભાગ ખરો ? ” ઉત્તર-“ હા, અવશ્ય. ” પછી નારદે કહેવાથી તેમને ગ્રાંટે બાંધી ઘેર પૂછવા ગયો, ઉત્તર મળ્યો કે “ હાંટ મહા મોટેરૂં પાપ, કરો તે ભોગ-વશે આપ. ” તરતજ જઈ નારદને છટા કરી ચરણે પડી પૂછ્યું:- “ હવે મારે શું કરવું ? મારો ઉદ્ધાર કરો. ” નારદે કહ્યું:- “ તારો ભ્રમ અને પાપમય જીવન છોડી દે; સદાના સાથી પ્રભુનેજ આરાધ. ” પછી નારદે બતાવેલા જપ-તપ-ધ્યાનાદિમાં એવો મળ્યો કે દેહપર રાફડો બંધાયો ! પછી દેવવાણી થઈ કે “ જગત થાઓ, હવે તમે ‘ હુંટારા ’ નથી, સર્વ પાપ ટાળીને શુદ્ધ ઋષિ થયા છો. હવે તમે ‘ વાલ્મીકિ ’ કહેવારો. ” (સ. સા. પ્રેસ-અમદાવાદ)

હવેથી તમે વાલ્મીકિના નામથી ઓળખાશો.” (કારણ કે કીડીઓના રાફડાને ‘વલ્મીક’ કહે છે.) આ ઋષિએ તે લૂંટારો એક ઋષિ બન્યો.

આ તરફ હથિયારબદ્ધ લૂંટારો અને પેલ તરફ મહાસાની નારદ ! એક તરફ ચળકી રહેલું ખુલ્લું હથિયાર અને બીજી તરફ ખુલ્લા શરીર અને એકજ વસ્ત્રમાં સુવર્ણપેરે ચળકી રહેલો ઋષિમુનિનો સરદાર ! એક તરફ લૂંટારો યુવક સાચાબોલો અને જે પણ કરવું તે એકનિષ્ઠાથી તથા સર્વભાવે કરવાના સ્વભાવવાળો પરંતુ જ્ઞાનના અભાવે એ રૂડા સ્વભાવનો દુરપયોગ પાપના પંથમ કરવાવાળો હતો; ત્યારે બીજી તરફ દેવર્ષિ નારદ દૈવી ગુણોના કુબેર ભંડારી બનીને શું વસ્તીમાં કે શું જંગલમાં-જ્યાં પણ ફાવે ત્યાં મનમાં આવે તેમ છૂટે હાથે લૂંટાવ્યે જનારા, હરિગુણગાનમાં મસ્ત રહી વિચરનારા અને યાસ-વાલ્મીકિ જેવા મહર્ષિઓ તથા દેવતાઓના પણ સાચા સલાહકાર અને માર્ગસૂચક મહાગુરુ હતા !

લૂંટારાને મન નહિ મેલ, મુનિને મન માયાનો ખેલ;
આને વજ્ર સમાન શરીર, મુનિ છે માનવનો મહા પીર.
આને લૂંટ વિના નહિ કામ, મનિ રહે મસ્ત હરિને નામ;
આછે ધરનો પોષક ધણી, મુનિજન જગનો પારસમણી.
આ સેવે સંસાર અસાર, મુનિ માણે સારોનો સાર;
આને સ્વાર્થ પાપમય ભોગ, મુનિને જ્ઞાનભક્તિનો જોગ.
અહીં પૂર્વના અધુરો યોગ, મુનિ પ્રારબ્ધે પરહિત ભોગ;
હરિ આપે કેવા સંજોગ, મુનિને સહજ સિદ્ધ સૌ યોગ.
અહીં ચળકે કુહાડી ધણી, સામે ચળકે પારસમણી;
લોહકુહાડી ધસમસ ધસે, મણી મોઢેરો મધુરું હસે.
આને આડ અવિદ્યા ખરી, પારસને નહિ પડે જરી;
આને પ્રકટી પ્રણવ ખંત, મુનિએ કર્યો પાપનો અંત.

અસ ખુલ્લમખુલ્લા હૃદયસ્પર્શજ થવાની વાર હતી. એક સંતદેવે કેવું સરસ ગાયું છે કે:—

એક પારસથી રે પારસ બને, એક પારસથી હોયે હેમ, એવા જન હરિતણા.

કૃપાળુ પ્રભુ ! તું પણ જમરો ! ક્યાં એ લૂંટારો ને ક્યાં એ દેવર્ષિ ! પણ હા, સર-જતામાં, નિર્ભયતામાં અને જે પણ કરવું તે એકનિષ્ઠાથી અને સર્વ ભાવે કરવામાં તો બન્ને સરખા ખરા ! હે સર્વનિયંતા ! તમે તો કરી રાખેલો સંજ્ઞાતીય સંજ્ઞાતીય આકર્ષે એવો મહાનિયમ !

વાંચનાર ! તમે આ ખૂબ ધ્યાનપૂર્વક વાંચશો અને તેમાંથી યોગ્ય બોધ ગ્રહણ કરીને તમારાં મન, વાણી, કર્મમાં જે કોઈ સ્વાર્થ, જૂઠું ઇર્ષ્યા વિકાર જણાય તે દૂર કરશો. એથી તમારામાં પણ ઉચ્ચ ધર્મિયા અને પ્રયત્ન એવાં જાગી ઉઠશે, કે જેથી તમને પણ કોઈ સાચો સલાહકાર અને પારસમણિ મળી જ રહેશે. હા, એટલું ધ્યાનમાં રાખવું કે આ લૂંટારાને તો પૂર્વના કોઈ જાણતાં અજાણતાં થઈ ગયેલા અસાધારણ પુણ્યકર્મનેજ લીધે નારદ જેવો પારસમણિ પ્રાપ્ત થયો હતો. સર્વ કોઈનાં એવાં મહાપુણ્ય ક્યાંથી હોય ! અને ન હોય ત્યાંસુધી તો ઘેર બેઠાં આવે તોપણ તેને સાંભળવામાં લાજ-શરમ ઉભી; મોટપનું મિથ્યાભિમાન આડું આવે; માટે શોધવા નીકળવા જેટલી ભૂખ હજી પણ નજ પ્રકટી હોય, તો તે પ્રકટે તેવાં સત્કર્મ પણ નિસ્કામ ભાવે કરતાજ રહેજો.

ઓ મુઠીવાદી ! જરા આટલું તો જરૂર યાદ રાખજે કે, ઘોળા દિવસની ખુલ્લી લૂંટ કરવામાં તું કેટલું મોટું પાપ કરી રહ્યો છે ? અત્યારે તો પાપપુણ્યની પરવા ન કરતાં લાખો કરોડો લૂંટવામાં રચોપચો રહે છે અને અંકક પૈસા પાછળ કેટકેટલાં પાપ છે, તેનું તને ભાન પણ જણાતું નથી; પણ દુઃખની વાત એ છે કે એ ફળ પાકશે, ત્યારે તારી શી દશા થશે ? માલિક ન થા ! મુનિમ બન ! ઉન્નત માર્ગનો મુસાફર થા ! આ જંગનરૂપી કુટુંબમાં જે અજ્ઞાન અને દુઃખદારિદ્ર વ્યાપી રહ્યાં છે, તેને જડમૂળથી ક્ષાડવા પાછળ મોટાભાઈની પેરે તનમનપૂર્વક ધનને છૂટથી ખર્ચી નાખ; અને પછી જો કે, જે કોઈ પોતાનું સર્વસ્વ માત્ર પ્રભુકૃપામાટેજ એકનિષ્ઠાથી તથા સર્વભાવે સમર્પણ કરી જાણે છે, તેને માટે અખૂટ ભંડારી શ્રી હરિને તમામ ભંડાર તારો પોતાનો બની રહે છે કે નહિ ! માટે તે અખૂટ ઐશ્વર્યવાળા પ્રભુ સાથેજ સેદો કરવા માંડો અને તમારી કલ્પનામાં પણ ન આવે, એટલું બધું પ્રભુને માન્યું હિત લૂંટ-લૂંટારો !

૩-રામાયણની રચના કેવા સંજોગોમાંથી ઉપજી ?

હવે ઉપર જણાવ્યા મુજબની પ્રાથમિક હકીકત બન્યા પછી મહર્ષિ વાલ્મીકિએ રામાયણની રચના કરવાનો વિચાર કેવા સંજોગોમાં, કેવા દિવ્ય સ્વભાવને લીધે અને કેવી રીતે ગુરુઓના પણ ગુરુ નારદમુનિની સલાહ મુજબ નક્કી કર્યો અને કેવી રીતે તેમને આદિકવિનું પદ પ્રાપ્ત થયું, તથા બીજી શી શી બાબતો બની; એ વાત વાલ્મીકિ રામાયણ ઉપરથી આ નીચે આપી છે.

તપ કરનારા વાલ્મીકિમુનિએ તપ અને સ્વાધ્યાયમાં પ્રીતિવાળા તથા વાણી જાણનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા મુનિવર્ય નારદમુનિને એક સમયે પોતાના આશ્રમપર આવેલા જોઇને પૂછ્યું કે:-“ હે મહર્ષિ ! આ ભૂલોકમાં પ્રશંસનીય ગુણવાળો, પરાક્રમવાળો, શ્રૌત-સ્માર્ત ધર્મના રહસ્યને જાણનારો, કૃતગ્ર, સત્યવક્તા, આપત્તિમાં પણ ગ્રહણ કરેલા નિયમનો ભાગ નહિ કરનારો, ઉત્તમ આરિચ્ચયુક્ત, સર્વ પ્રાણીઓનું હિત કરવાવાળો, આત્માનાત્મ પદાર્થને જાણનારો, પ્રજારંજન કરવામાં સમર્થ, સુંદર સ્વરૂપવાળો, પોતાના અંતઃકરણને વશ કરનારો, ક્રોધને જીતનારો, તેજસ્વી, ધૃષ્ટ્યાંવિનાનો અને યુદ્ધસમયે જેને કાપાયમાન થયેલો જોઇને દેવો તેમજ અસુરો પણ ભય પામે એવો પુરુષ આ સમયમાં કોણ છે ? હે મુનિ ! હું એ સઘળું સાંભળવા ઇચ્છું છું. ઉપર્યુક્ત સર્વ ગુણો એકજ પુરુષમાં હોય તેવા પુરુષને જાણવાની મને બહુ ઉત્કંઠા છે. હે મહર્ષિ ! તમે એ પ્રકારના પુરુષને જાણવાને સમર્થ છો, માટે કહો. ”

એ પ્રકારે વાલ્મીકિના પ્રશ્નો સાંભળીને, ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાનને જાણનારા નારદમુનિએ આનંદ પામીને તથા “ હે વાલ્મીકિમુનિ ! સાંભળો ” એવા સંજોગોમાં તેમને સાવધાન કરીને કહ્યું:-“ હે મુનિ ! તમે જે ગુણોનું વર્ણન કર્યું તે સર્વ ગુણો એકજ પુરુષમાં હોવા અતિ દુર્લભ છે; તોપણ હું વિચાર કરીને તેવો પુરુષ કોણ છે, તે કહું છું, તમે સાંભળો.

સાંપ્રત સમયમાં ધક્કવાકુવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા અને લોકવિખ્યાત રામ ઉક્ત સર્વ ગુણથી સંપન્ન છે. તે રામ પોતાના અંતઃકરણને નિયમમાં રાખનાર, મોટા પરાક્રમવાળો, તેજસ્વી, ધૈર્યવાન, બુદ્ધિમાન, નીતિમાન, ઉત્તમ વાણીવાળો, ઐશ્વર્યાદિથી યુક્ત, શત્રુઓનો નાશ કરનારા, વિશાળ ખલાવાળો, મોટા બાહુવાળો, શંખસમાન ગ્રીવાવાળો, માંસથી ભરેલાં કપોલવાળો, વિશાળ છાતીવાળો, ખલા આગળનાં હાડકાં (જેને હાંસડી કહે છે તે) જેનાં ગુપ્ત છે એવા, શત્રુઓનું દમન કરનારા, દીંચણસુધી લાંબા હાથવાળો, સુંદર મસ્તકવાળો, લવ્ય લલાટવાળો તથા હાથી અને સિંહસમાન ગતિ કરનારા છે; તે રામ શરીરે સમાન છે, તેમના સર્વ અવયવો સરખી રીતે ઘાટીલા છે, તેમના શરીરનો વર્ણ ઇંદ્રનીલમણિ જેવો શ્યામ છે, તે પ્રતાપવાળો છે, તેમનું વક્ષઃસ્થળ માંસથી ભરેલું અને ઉચું છે, તેમનાં નેત્ર કર્ણપર્યંત વિશાળ છે, તેમના સર્વ અવયવો સૌંદર્યયુક્ત છે અને તે સામુદ્રિકશાસ્ત્રમાં કહેલાં સર્વ શુભલક્ષણસંપન્ન છે. વળી તે રામ ધર્મને જાણનાર છે, સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળો છે, પ્રજાહિતનાં કાર્યોમાં પ્રીતિવાળો છે, યશસ્વી છે, જ્ઞાનસંપન્ન છે, બાહ્યાભ્યંતર શુદ્ધ છે, માતા, પિતા, આચાર્ય અને દેવોને આધીન રહેનારા છે, સમાધિવાળો છે, પ્રજાપાલનાદિ કાર્યમાં પ્રજાપતિસમાન છે, અગ્નિહોત્રી હોવાથી નિરંતર ભસ્મ ધારણ કરનારા છે, વૈદિક કર્મ કરનારા છે, વેદદ્રોહી દુષ્ટોનો નાશ કરનારા છે, પ્રાણિમાત્રનું રક્ષણ કરનારા છે અને મર્યાદાપરિપાલનવડે વર્ણાશ્રમધર્મનું રક્ષણ કરનારા છે. તે રામ યજ્ઞ કરવો, અધ્યયન કરવું, દાન કરવું દંડ દેવો અને યુદ્ધ કરવું ઇલાદિ સ્વધર્મનું પાલન કરનારા છે, સ્વજનોનું રક્ષણ કરનારા છે, વેદ તથા વેદાંગના રહસ્યને જાણનારા છે, ધનુર્વેદને સારી રીતે જાણનારા છે, સર્વ શાસ્ત્રોના રહસ્યને જાણનારા છે, સ્મૃતિમાન છે, વ્યવહારસમયમાં યોગ્યાયોગ્યને સમજનારા છે, સર્વ લોકોને પ્રિય છે, કોમળ સ્વભાવવાળો છે, દીનતાથી રહિત છે અને સર્વ કાર્યોમાં કુશળ છે. જેમ નદીઓ નિરંતર સમુદ્રનું સેવન કરે છે, તેમ સત્પુરુષો તે રામનું નિરંતર સેવન કરે છે. તે રામ સર્વને પૂજનીય છે, સર્વત્ર સમાનવૃત્તિવાળો છે-અર્થાત્ સુખદુઃખમાં હર્ષ-શોકથી રહિત છે; તેમજ શત્રુ, મિત્ર તથા ઉદાસીન જનોવિષે વૈષમ્યરહિત છે. તે સદૈવ પ્રિય આકૃતિવાળો છે. એ પ્રમાણે ઉક્ત

x નકક, ચણુષ, સામન્ અને અથર્વન્ એ ચાર વેદ છે; અને હંદસ્, કલ્પ, વ્યાકરણ, ન્યાયતિથિ, નિશ્કા તથા શિક્ષા એ છ વેદનાં અંગ છે.

* શાસ્ત્રે । છ છે:-સાંખ્ય, યોગ, વૈશેષિક ન્યાય, જૈતમન્યાય, પૂર્વમીમાંસા અને ઉત્તરમીમાંસા.

મહામુનિ વાલ્મીકિના મુખમાંથી કાવ્ય નીસરવું

સ્નાન-ધ્યાનાદિ માટે મહર્ષિ વાલ્મીકિએ તમસાકિનારે શિષ્યોસહિત જવું; ત્યાં કૌંચ પક્ષીનો સંહાર અને માહાતું કરુણ રોદન જોઈ માહા તરફ દયા અને પારથી તરફ ક્રોધ ઉપજ્યો અને તેના આવેશમાં કોઈક શ્લોક બ્રો-
લાઈ જવો. તેમના મુખે સર્વથી પહેલુંજ એ કાવ્ય નીકળ્યું અને પછી એજ ધોરણે સર્વથી પહેલો રામાયણ ગ્રંથ તેમણે
રચ્યો; જેથી તે “આદિ કવિ” કહેવાયા. (આ પ્રસંગ તુલસીદત્તમાં નહિ પણ વાલ્મીકિ રામાયણમાં ઉત્તમ પ્રકારે વર્ણવ્યો છે.)

તથા વક્ષ્યમાણુ સર્વ ગુણોથી યુક્ત અને કૌશલ્યાના આનંદની વૃદ્ધિ કરનારા તે રામ, ગાંધીયમાં સમુદ્રસમાન છે, ધૈર્યમાં હિમાલયસમાન છે, પરાક્રમમાં વિષ્ણુસમાન છે, ચંદ્રની પેઠે આહ્લાદદાયક સ્વરૂપવાળા છે, યુદ્ધસમયે ક્રોધ કરવામાં પ્રલયકાળના અગ્નિસમાન છે, ક્ષમા કરવામાં પૃથ્વીસરખા છે, દાન કરવામાં કુબેરસમાન છે અને સત્ય વચનમાં જાણે બીજે મૂર્તિમાન ધર્મજ હોય તેવા છે.”

નારદજીનું વચન સાંભળી રણાપછી વ્યાકરણાદિના સંસ્કારનેલીધે વિચિત્ર અર્થયુક્ત વાણીવાળા, જનસમાજને ધર્મોપદેશ કરનારા અને શિષ્યવર્ગને કલ્યાણમાર્ગ શીખવનારા એવા વાલ્મીકિમુનિએ તેમનો સર્વ પ્રકારે આતિથ્યસત્કાર કર્યો. સત્કાર કર્યા પછી દેવર્ષિ નારદજીએ “બહુ સાહે, હવે હું જઈ છું” એમ કહી આજ્ઞા માગી, ત્યારે વાલ્મીકિએ “આપની ઇચ્છા પ્રમાણે વિચરો” એમ કહ્યું; એટલે નારદજી આકાશ તરફ ગયા.

નારદજીના ગયા પછી એએક ધડી પોતાના આશ્રમમાં રહીને પછી મધ્યાહ્નકર્મ કરવામાટે વાલ્મીકિમુનિ ગંગાની સમીપમાં વહેતી ‘તમસા’ નામની નદીને કિનારે ગયા. તમસાનદીના તટપર આવીને અને ઋષિઓવડે સેવાતા કાદવવિનાના જળને જોઈને વાલ્મીકિમુનિએ પાસે ઉભેલા પોતાના શિષ્યને કહ્યું કે:—“હે ભરદ્વાજ! નિર્મળ જળવાળું, રમણીય અને કાદવવિનાનું આ તીર્થ સત્પુરુષના મનસરખું છે, તેને તું જો. અત્યારે મધ્યાહ્નકાળ વીતી જતો હોવાથી સમીપમાં આવેલી ગંગાના તટે નહિ જતાં હું આ ઉત્તમ તમસાનદીના જળમાંજ સ્નાન કરીશ; માટે હે તાત! તું તારા હાથમાંથી કળશને નીચે મૂકી મને વલ્કલવસ્ત્ર આપ.” મહાત્મા વાલ્મીકિએ એ પ્રમાણે આજ્ઞા કરી ત્યારે ગુરુની સેવામાં તત્પર રહેનારા ભરદ્વાજે પોતાના ગુરુ વાલ્મીકિને વલ્કલવસ્ત્ર આપ્યું. પછી જિતેન્દ્રિય એવા તે વાલ્મીકિમુનિ પોતાના શિષ્યના હાથમાંથી વલ્કલવસ્ત્રને ગ્રહણ કરી, મધ્યાહ્નકર્મનું અનુષ્ઠાન કરવા યોગ્ય એકાંત સ્થળ શોધવામાટે તે વિશાળ વનમાં ફરવા લાગ્યા. એટલામાં ભગવાન વાલ્મીકિમુનિએ તે ઘાટા વનની સમીપમાં ફરતું, આધિ તથા વ્યાધિરહિત અને સુંદર સ્વરવાળું એક કૌંચપક્ષીનું જોડું જોયું. વાલ્મીકિ જોતા હતા છતાં તેમને નહિ ગણકારીને, જીવહિંસા કરવારૂપી પાપી નિશ્ચયવાળા અને અપરાધવિનાનાં પ્રાણીઓ ઉપર પણ નકામું વૈર રાખનારા કોઈ એક પારધીએ તે નર માદાના જોડામાંથી એક નર પક્ષીને માર્યું. તેની સ્ત્રી-માદા કૌંચી કે જે લાલ મસ્તકવાળા, મદોન્મત્ત, સંભોગસમય હોવાથી વિસ્તારેલી પાંખોવાળા અને નિરંતર સાથેજ ફરનારા પતિથી વિખુટી પડેલી હતી તે, રુધિરવડે ખરડાયેલા અંગોવાળા અને બાણના પ્રહારથી પૃથ્વીપર પડી તરફડીઆં મારતા પોતાના પતિ કૌંચને જોઈ કરુણાજનક સ્વરથી રુદન કરવા લાગી. પારધીએ તે કૌંચપક્ષીને એ પ્રમાણે મારેલો જોઈને ધર્માત્મા મહર્ષિ વાલ્મીકિને દયા પ્રકટી. કૌંચીને રુદન કરતી જોઈને દયા પ્રકટ થવાથી અને ‘કામભોગમાં આસક્ત થયેલ પ્રાણીનો વધ કરવો એ અધર્મ છે’ એમ વિચારીને ક્રોધ ઉપજવાથી વાલ્મીકિમુનિ પારધીને ઉદ્દેશી નીચેનો શ્લોક બોલ્યા:—

“મા નિષાદ પ્રતિષ્ઠાં ત્વમગમઃ શાશ્વતીઃ સમાઃ । યત્ક્રૌ મિનાદેકમવધીઃ કામમોહિતમ્ ॥

પહેલો અર્થ:—હે પારધિ! તે કૌંચપક્ષીના જોડામાંથી એક નરપક્ષી કે જે કામાસક્ત હતું તેને માર્યું, માટે તું લાંબા સમયસુધી આ પૃથ્વીપર સ્થિતિને પામીશ નહિ—અર્થાત્ બહુ વખતસુધી જીવી શકીશ નહિ.

બીજો અર્થ:—હે લક્ષ્મીના સ્વામી રામચંદ્ર! મદોદરી અને રાવણરૂપી કૌંચમિથુનમાંથી એક રાવણ કે જે કામાસક્ત હતો તેને તમે માર્યો; માટે લાંબા સમયસુધી આ પૃથ્વીપર સ્થિતિને પામો—અર્થાત્ અગીઆર હજાર વર્ષપર્યંત રાજ્ય ભોગવો!

આ પ્રમાણે અનુષ્ટુપ છંદવાળો શ્લોક એકાએક પોતાના મુખથી બોલાઈ જવાથી, ‘અરે! આ પક્ષીના શોકની પીડાથી મેં મારા તપને નાશ કરનારૂં આ શું કહ્યું?’ એવો વિચાર કરતા વાલ્મીકિમુનિના મનમાં પોતાના તપનો નાશ થવાવિષેની ચિંતા ઉત્પન્ન થઈ. પછી મહાબુદ્ધિમાન તથા તત્ત્વજ્ઞાનવાળા મુનિશ્રેષ્ઠ વાલ્મીકિએ “અરે, મોટો અપયશ આપે એવું કાર્ય મારાથી થઈ ગયું” એમ ચિંતન કરતાં નિશ્ચય કર્યો અને પછી તેજ બાળ્યતનું વાક્ય પોતાના શિષ્યને કહ્યું કે:—“હે તાત! કૌંચપક્ષીના શોકથી ઉત્પન્ન થયેલો આ પારધીને શાપ દેવારૂપ શ્લોક કે જે આઠ અક્ષરોવાળો અનુષ્ટુપ ચાર ચરણથી રચાયેલો, છંદઃશાસ્ત્રમાં કહેલો ગુરુ-લઘુ અક્ષરોની

વિષમતાવિનાનો અને વીણા, તાલ, મૃદંગ, વાંસળી તથા હાથના અભિનય વગેરેના વિરામની સાથે એકે સમયે ગાવાયોગ્ય છે, તે અપયશરૂપ ન થતાં મારા યશરૂપ થાઓ.” મુનિ વાલ્મીકિના આ અત્યુત્તમ વાક્યને તેમના શિષ્ય ભરદ્વાજે આનંદ પામીને “બહુ સારું, આપની ઇચ્છા પ્રમાણે એ શ્લોક આપના યશરૂપ થાઓ” એમ કહીને અંગીકાર કર્યું, તેથી વાલ્મીકિમુનિ તેના ઉપર પ્રસન્ન થયા. પછી તમસાનદીના પવિત્ર જળમાં સ્નાન કરી મધ્યાહ્નકર્મ કરીને મહર્ષિ વાલ્મીકિ પૂર્વોક્ત અર્થનોજ વિચાર કરતા પોતાના આશ્રમે આવવાને પાછા વળ્યા; અને જેણે ધણું શાસ્ત્રો સાંભળેલાં છે એવો નમ્રતાવાળો તેમનો શિષ્ય ભરદ્વાજ પણ જળથી ભરેલો કળશ લઇને તેમની પાછળ જવા લાગ્યો. પોતાના શિષ્યની સાથે આશ્રમમાં પહોંચ્યા પછી ધર્મને જાણનારા મહર્ષિ વાલ્મીકિ સુખપૂર્વક આસનપર બેસીને ‘પારધીને શાપ દેતાં બોલાયેલો શ્લોક યશરૂપ કેવી રીતે થાય’ એનોજ વિચાર કરતા ખીજી વાતો કરવા લાયા; એટલામાં સર્વ લોકના કર્તા, સ્વયંપ્રકાશ અને મહાતેજસ્વી ચતુર્મુખ બ્રહ્મા તે મુનિશ્રેષ્ઠ વાલ્મીકિને મળવામાટે ત્યાં આવ્યા. બ્રહ્માને પોતાના આશ્રમમાં આવેલા જોઇને અત્યંત વિસ્મય પામતા વાલ્મીકિમુનિ એકાએક ઉભા થયા; અને કાંઈ પણ નહિ બોલતાં નમ્રતાથી હાથ જોડીને ઉભા રહ્યા. થોડીવારે શાંતચિત્ત થઇને અને પ્રણામ કરીને વાલ્મીકિમુનિએ પાદ્ય, અર્ધ્ય, આસન અને સ્તુતિ આદિ ઉપચારોવડે યથાવિધિ બ્રહ્મદેવનું પૂજન કર્યું. બ્રહ્મદેવે પણ વાલ્મીકિમુનિના તપ વગેરેનું કુશળ પૂછ્યું અને પોતાને માટે બિછાવેલા આસનપર બેસીને વાલ્મીકિને પણ આસનપર બેસવાની આજ્ઞા આપી. એ રીતે લોકોના પિતામહ બ્રહ્મદેવ આસનપર વિરાજ્યા એટલે બ્રહ્મદેવની આજ્ઞાથી મહર્ષિ વાલ્મીકિ પણ આસનપર બેઠા. તે સમયે પણ વાલ્મીકિનું ચિત્ત કૌંચપક્ષીમાંજ ચોંટયું હતું. “પાપાત્મા અને મિથ્યા વૈર લેવાની બુદ્ધિવાળા તે પારધીએ બહુજ નીચ કૃત્ય કર્યું કે જેણે સુંદર સ્વરવાળા તે કૌંચનરને નિષ્કારણ હણ્યો; અને મેં પોતાના તપને હાનિ કરનાર શાપ દીધો તે પણ કષ્ટરૂપજ કર્યું.” એવા વિચારમાં નિમગ્ન થયેલા વાલ્મીકિમુનિ, કૌંચ-માદાને સંભારીને મનમાં ને મનમાં શોક કરવા લાગ્યા. પછી પારધીને શાપ દેતાં જે શ્લોક પોતાથી બોલાઇ ગયો હતો, તે તેમણે બ્રહ્મદેવની આગળ કહી સંભળાવ્યો. ત્યારે બ્રહ્માએ હસતાં હસતાં મુનિશ્રેષ્ઠ વાલ્મીકિને કહ્યું કે—“હે બ્રહ્મન! આ તમારા મુખથી બોલાયેલો શ્લોક યશરૂપજ થશે; એમાં સંશય કરવો નહિ. મારી પ્રેરણાથીજ તમારા મુખથી એ સરસ્વતી પ્રવૃત્ત થઇ છે. હે ઋષિશ્રેષ્ઠ! તમે, લોકમાં રમણ કરનારા, ધર્માત્મા તથા બુદ્ધિશાળી ભગવાન શ્રીરામચંદ્રનું સંપૂર્ણ ચરિત્ર વર્ણવો. નારદની પાસેથી તમે ધીર તથા બુદ્ધિશાળી રામનું વૃત્તાંત જેવું સાંભળ્યું છે તેવું અને તે ઉપરાંત તેમનું જે કંઈ ગુણ અથવા પ્રકાશ વૃત્તાંત હોય તે સઘળું રચો. સુમિત્રાના પુત્ર લક્ષ્મણસહિત રામચંદ્રનું, સર્વ રાક્ષસોનું અને સીતાનું જે જે વૃત્તાંત પ્રકાશ અથવા ગુણ હશે તથા જે જે તમારા જાણવામાં નહિ હોય તે સઘળું તમારા જાણવામાં આવી જશે. આ રામાયણકાવ્ય રચવામાં તમારી એક પણ વાણી અસત્ય થશે નહિ. તમે મનને આનંદ દેનારી તથા પાપીને પવિત્ર કરનારી શ્લોકબદ્ધ રામકથા રચો. આ પૃથ્વીતલ ઉપર પર્વતો અને નદીઓ જ્યાંસુધી રહેશે, ત્યાંસુધી તમારી રચેલી રામકથા લોકોમાં પ્રચાર પામશે; અને તમેએ રચેલી રામકથા જ્યાંસુધી રહેશે, ત્યાંસુધી તમે મેં રચેલા ઉપરના તથા નીચેના લોકોમાં સુખપૂર્વક નિવાસ કરશો.” આ પ્રમાણે કહીને ભગવાન બ્રહ્મા ત્યાંજ અંતર્ધાન થઈ ગયા. આ સઘળો પ્રકાર જોઇને ભગવાન વાલ્મીકિમુનિ તથા તેમના શિષ્યો વિસ્મયયુક્ત થયા. ત્યાર પછી વાલ્મીકિમુનિના સર્વ શિષ્યો એજ શ્લોકન વારંવાર ગાવા લાગ્યા અને અત્યંત વિસ્મિત થતા તથા વારંવાર આનંદ પામતા પરસ્પર કહેવા લાગ્યા કે—“મહર્ષિ વાલ્મીકિએ પારધીને શાપ દેતાં સમાન અક્ષરવાળા ચાર પાદવડે જે શ્લોક ગાયો છે તે વારંવાર બોલવાથી તેમને ધણા શોકરૂપ થયેલો છતાં હાલમાં યશરૂપ થયો છે.” ત્યારપછી શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા મહર્ષિ વાલ્મીકિએ “હું આવા અનુબુદ્ધ શ્લોકોવડેજ આખું રામાયણકાવ્ય રચીશ” એવો નિશ્ચય કર્યો. એ પછી વાલ્મીકિમુનિ, બુદ્ધિમાન એવા રામચંદ્રનું ચરિત્ર પ્રકટ હોય વા ગુણ હોય તે સઘળું યથાર્થ રીતે સમજવામાં આવે તેવો ઉદ્દેશ કરવા લાગ્યા. પૂર્વદિશા તરફ અગ્ર રહે એવી રીતે બિછાવેલા દર્ભાસનપર બેસીને, શાસ્ત્રોક્ત વિધિવડે આચમન કરીને અને હાથ જોડીને મહર્ષિ વાલ્મીકિ પોતાના યોગસામર્થ્યવડે રામચંદ્ર વગેરેનાં ગુણ અને પ્રકટ ચરિત્રોનો

મહાર્ષિ વાલ્મીકિનું રામાયણલેખન:-જે મહાત્મા શુક્રદેવના પ્રતાપે પોતે “ મહર્ષિ ” થયેલા, તેજ દેવર્ષિ નારદ એકવાર આવી ચઢતાં તેમને પૂછ્યું કે, ‘ મારા મનમાં ઉભરાતું કવિત્વ જોના ગુણગાનમાં ઠાલવવું ગમે; એવો સર્વ ગુણસંપન્ન આ જગતમાં મળે છે ? ’ નારદજીએ ‘ રામચંદ્ર ’ નું નામ આપ્યું. પછી અઘ્મીજી મળતાં તેમણે પેલા સર્વપ્રથમ રચાયેલા શ્લોક-થી ખુશ થઈ રામાયણ રચવાનું કહેતાં તે કામ વાહુ કર્યું. આ ચિત્ર એ પણ સૂચવે છે કે, “ એક માણસ જેવો ક્ષત્રવામાં બહાદુર હોય તેવોજ જો સાચું બોલવામાં, સંદુપદેશને સમજવામાં અને સમજે કે તરત આચરવામાં પણ બહાદુર હોય; તો પછી તે આમ ‘ મહર્ષિ ’ અને ‘ આદિકવિ ’ અને તથા હિંસક માણસને પણ અહિંસક બનાવે એમાં તવાઈ નથી. ધન્ય એવા હૃદયને કે જે યુગો વિતવા છતાંપણ રામાયણરૂપે બની હિંદુસંતાનોના હૃદયમાં ધસી રહ્યું છે. ”

(સ. સ્વા. પ્રેસ-અમદાવાદ)

વિચાર કરવા લાગ્યા. કૌશલ્યાદિ સ્ત્રીઓસહિત રાજ દશરથે અને તેમની પ્રજાએ રામ, લક્ષ્મણ તથા સીતાની સાથે પ્રાપ્ત કરેલો સંબંધ, હાસ્ય, ભાષણ, ગમન તથા તેઓનાં સંબંધો યરિત્રોને વાલ્મીકિમુનિએ, સમાધિમાં પોતાના યોગજ્ઞવડે યથાર્થરીતે જોયાં. સત્યપ્રતિજ્ઞાવાળા રામ-ચંદ્રને, સીતા અને લક્ષ્મણની સાથે વનમાં ફરતાં જે કંઈ પ્રાપ્ત થયું હતું તે સર્વ તેમણે જોયું. એ પ્રમાણે સમાધિમાં રહેલા ધર્માત્મા વાલ્મીકિમુનિએ હાથમાં રહેલા આમળાની પેઠે પૂર્વે થયેલાં રામચંદ્રાદિનાં સર્વ યરિત્રોને જોયાં. વિશાળ શુદ્ધિવાળા વાલ્મીકિ એ પ્રમાણે યોગજ્ઞવડે તે સંબંધો યથાર્થ જોઈને સર્વને આનંદ આપનારા રામચંદ્રજનું યરિત્ર રચવાને તૈયાર થયા. પછી તેમણે પ્રથમ મહાત્મા નારદે પોતાને જેવું કહ્યું હતું તેવું, કામપુરુષાર્થથી યુક્ત, ધર્મ અને અર્થ એ બન્ને પુરુષાર્થને આપનાર, કાવ્યોના ગુણો-અલંકારોરૂપી રત્નોવડે ભરેલું હોવાથી સમુદ્રસરખું અને હિપનિષદોના અર્થને પ્રતિપાદન કરનાર-અર્થાત્ મોક્ષપુરુષાર્થને આપનાર એવું રઘુવંશમાં જ-એલા રામચંદ્રનું યરિત્ર બનાવ્યું.

૪-શ્રીસીતાજીનું આગમન

શ્રીરામચંદ્ર રાજ્યારૂઢ થયા પછી ઉપર પ્રમાણે મહર્ષિ વાલ્મીકિએ રામાયણ ગ્રંથ રચ્યો હતો. એ રચાયા પછી જ્યારે શ્રીરામચંદ્રે શ્રીલક્ષ્મણ સાથે શ્રીસીતાજીને વનમાં મોકલ્યાં. ત્યારે શ્રીરામચંદ્રની આજ્ઞા મુજબ વનમાં ગયા પછીજ શ્રીલક્ષ્મણજીએ, હવે તેમને વનવાસ સેવવાનો છે; એ વાત બહુજ ઉંડા દુઃખપૂર્વક કહી. આ સાંભળીને સીતાજીની અંતરવેદનાનો પાર રહ્યો નહિ. લક્ષ્મણ હવે તેમને પ્રદક્ષિણાપૂર્વક વંદન કરીને દુઃખી હૃદયે પાછા વળ્યા. સીતાજીના દુઃખનું હવે શું કહેવું ?

સીતાજીનું રુદન સાંભળીને અરણ્યવાસી મુનિકુમારો તેમની પાસે દોડી આવ્યા અને તેમને વિહ્વલ તથા દુઃખમૂર્ચ્છિત જોઈને દયા આવવાથી તેઓએ ઉગ્ર તપમાં નિમગ્ન થયેલી શુદ્ધિવાળા મહર્ષિ વાલ્મીકિમુનિ પાસે જઈ પ્રણામપૂર્વક કહ્યું કે:—“હે ભગવન ! કોઈ એક મહાત્માની પૂર્વે નહિ જોયેલી એવી લક્ષ્મી જેવી પત્ની છે. તે અતિશય દિલગીરીથી દીનવદન કરીને રૂવે છે. હે ભગવન ! આકાશમાથી ઉતરેલી દેવી જેવી કોઈ એક શ્રેષ્ઠ સ્ત્રી નદીના કિનારા ઉપર રુદન કરે છે. દુઃખ અને શોકને માટે અયોગ્ય હોવા છતાં, દુઃખ અને શોકમાંજ ડૂબી ગયેલી અને અનાથની માફક વિલાપ કરતી તે સ્ત્રીને અમે જોઈ છે; તેનાપ્રતિ આપ કૃપાદષ્ટિ કરો તો સાહે.”

“હે મુનિસત્તમ ! અમે માનીએ છીએ કે, તે કોઈ માનુષી સ્ત્રી નથી. તે આપનેજ શરણે આવેલી જણાય છે, તો આપે તેનો સત્કાર કરવો જોઈએ. આપણા આશ્રમથી થોડે દૂર રુદન કરતી બેઠેલી એ સાધ્વી સ્ત્રી પોતાનું રક્ષણ ઇચ્છે છે, માટે હે ભગવન ! તમે તેનું રક્ષણ કરવાને યોગ્ય છો.” મુનિકુમારોનાં વચન સાંભળીને તેમજ શુદ્ધિપૂર્વક નિશ્ચય કરીને, તપથી પ્રાપ્ત થયેલ દિવ્યદષ્ટિવાળા ધર્મજ્ઞ વાલ્મીકિમુનિ જ્યાં સીતાજી હતાં ત્યાં દોડી ગયા. મહામતિમાન વાલ્મીકિને જતા જોઈને એમના શિષ્યો પણ એમની પાછળ ગયા. તે મહાશુદ્ધિશાળી મુનિ એ પ્રદેશ તરફ થોડાંક પગલાં ચાલ્યા પછી અર્ધાં લઈને સુંદર ગંગાના કાંઠા ઉપર આવ્યા. ત્યાં તેમણે રામચંદ્રજીનાં પ્રિય પત્ની સીતાને અનાથ જેવાં જોયાં.

શોકભારથી દુઃખી થયેલાં સીતાજીની પાસે જઈને મુનિશ્રેષ્ઠ વાલ્મીકિએ શાંતિ આપે તેવાં મધુર અને પ્રિય વચનો કહેવા માંડ્યાં કે:—“હે પતિવ્રતા ! તું દશરથની પુત્રવધૂ છે, રામની પ્રિય પત્ની છે, જનકની પુત્રી છે, તું અત્રે ભલે આવી. મેં યોગસમાધિથી તને ઓળખી લીધી છે, તેમજ તારા અહીં આવવાનું કારણ પણ મેં જાણી લીધું છે. હે મહાભાગ્યવતિ ! હું તારા શુદ્ધાચરણને યથાર્થ જાણું છું; કારણ કે ત્રણે લોકમાં જે કંઈ થાય છે, તે સર્વ મારા જાણવામાં આવે છે. હે વૈદેહિ ! હે સીતા ! તપથી મળેલ દિવ્ય દષ્ટિથી હું તને નિષ્પાપ જોઈું છું. માટે હમણાં થોડો સમય ધીરજ રાખ અને મારા આશ્રમમાં આવીને રહે. મારા આશ્રમની પાસે તપસ્વિનીઓ તપ કરે છે. હે પુત્રી ! તેઓ સર્વે તારાં હંમેશાં પુત્રની માફક પાલન કરશે. હવે તું સ્વસ્થ થઈને કલેશનો ત્યાગ કર અને મારા અર્ધનો સ્વીકાર કર. હે સીતા ! જેમ તું તારા પોતાના ઘરમાંજ આવી હોય તેમ માની લે.” મુનિનાં પરમ અદ્ભુત વચનો સાંભળીને સીતા

સીતાએ માથું નમાવી હાથ જોડીને તેનો સ્વીકાર કર્યો. પછી વાલ્મીકિમુનિ તપસ્વિનીઓના આશ્રમ તરફ જવા લાગ્યા, એટલે સીતાજી પણ હાથ જોડીને તેમની પાછળ ચાલવા લાગ્યાં. સીતાજીને લઈ મહર્ષિને આવતા જોયા, ત્યારે સર્વે તપસ્વિનીઓ હર્ષયુક્ત થઈને તેમની સામે આવી અને બોલી કે:—“હે મુનિરાજ ! તમારું આગમન શુભ હો. તમે બહુ દિવસે આવ્યાં છે, અમે સર્વે તમને અભિવંદન કરીએ છીએ, હવે અમને શી આજ્ઞા છે?” ત્યારે વાલ્મીકિએ કહ્યું કે:—“બુદ્ધિમાન રામચંદ્રજીની પત્ની, દશરથરાજની પુત્રવધૂ, જનક રાજની પુત્રી, સતી સીતા અત્રે આવેલ છે; તે નિષ્પાપ છે, છતાં પતિથી તળયેલી છે; તેથી મારે તેનું સર્વદા પરિપાલન કરવું જોઈએ. તમે સર્વે પરમ સ્નેહથી એના તરફ જોજો. ખાસ કરીને મારા ગૌરવયુક્ત વાક્યથી તમારે એને પૂજ્ય ગણવી.” એમ વારંવાર કહીને મહાયશસ્વી વાલ્મીકિમુનિએ તે તપસ્વિનીઓના હાથમાં સીતાને સોંપ્યાં અને પછી શિષ્યોસહિત આશ્રમમાં આવ્યા.

*

*

*

*

*

૫-શત્રુઘ્નનું આગમન અને આશ્રમની યજ્ઞભૂમિનો ઇતિહાસ

એકવાર “લવણાસુર” ને હણવામાટે શ્રીરામચંદ્રની આજ્ઞાથી શ્રીશત્રુઘ્ને મોટી સેના સાથે જવાનું સ્વીકાર્યું અને પ્રથમ તેમણે સેનાને રવાના કરી.

સેનાને વિદાય કર્યા પછી શત્રુઘ્ન એક માસ સુધી અયોધ્યામાં રહ્યા હતા. તે પછી ઉતાવળે અધુવનમાં જવા તે વિદાય થયા. માર્ગમાં બે રાત્રિઓ ગાળ્યા પછી ત્રીજે દિવસે શરવીર શત્રુઘ્ન પવિત્ર અને ઉત્તમ રહેઠાણવાળા વાલ્મીકિઋષિના આશ્રમે આવી પહોંચ્યા. ત્યાં મુનિશ્રેષ્ઠ મહાત્મા વાલ્મીકિને પ્રણામ કરીને હાથ જોડી તે બોલ્યા કે, “હે ભગવન ! રાજા રામચંદ્રના કાર્યમાટ નીકળેલો હું આજની રાત અત્રે રહેવા ઇચ્છું છું. પ્રભાત થતાં હું પશ્ચિમદિશામાં પ્રયાણ કરીશ.”

ત્યારે તે મહાયશસ્વી મહાત્માને મુનિશ્રેષ્ઠ વાલ્મીકિએ હસીને કહ્યું કે, “તું ભલે આવ્યો. હે સૌમ્ય ! આ મારો આશ્રમ રાધવકુળના રાજાઓમાટેજ છે. મારા તરફથી આસન, પાદ અને અર્ધ આપવામાં આવે તેને તું કોઈપણ જાતનો સંકાય રાખ્યાવિના સ્વીકાર.” પછી વાલ્મીકિ ઋષિનો સત્કાર સ્વીકારીને ઈળ, ફૂલ વગેરે જે મળ્યું તેનું ભોજન કરી શત્રુઘ્ન પરમ તૃપ્તિ પામ્યા. ભોજનક્રિયા સમાપ્ત થયા પછી તેમણે વાલ્મીકિ ઋષિને પૂછ્યું કે, “આ આશ્રમની પાસે પૂર્વદિશા તરફ જે યજ્ઞભૂમિ જણાય છે તે કોની છે?”

ત્યારે વાલ્મીકિ મુનિ બોલ્યા કે, “હે શત્રુઘ્ન ! આ યજ્ઞભૂમિ પૂર્વે જેની હતી તેનું હું તને આખ્યાન કરું છું તે તું સાંભળ. તમારા પૂર્વજોમાં સૌદાસ નામનો એક રાજા હતો. તે રાજાને વીર્યસહ નામનો અતિશય ધાર્મિક અને પરાક્રમી પુત્ર હતો. તે સૌદાસ રાજા એક વખત આ-ત્યાવસ્થામાંજ આ પ્રદેશમાં મૃગયા કરવા આવ્યો હતો. ત્યાં તેણે બે રાક્ષસોને ત્યારે તરફ ફરતા જોયા. તે રાક્ષસો સિંહ જેવા ભયંકર હોવાથી અનેક મૃગોનો આહાર કરવા છતાં પણ ધરાતા ન હતા. તે બંને રાક્ષસોએ આખા વનને મૃગરહિત કરી દીધેલું જોઈને મહાક્રોધાવિષ્ટ થયેલા સૌદાસ રાજાએ તીવ્ર બાણથી તેમાંના એકને હણી નાખ્યો. પુરુષશ્રેષ્ઠ સૌદાસ એ બેમાંના એકને હણીને સંતાપ અને ક્રોધરહિત થયો. પછી તેણે તેના સહાયક બીજા રાક્ષસ તરફ જોયું, ત્યારે એ બીજો રાક્ષસ ધોર સંતાપ કરતો બોલ્યો કે, “મારા સહાયકને તું વિનાઅપરાધે હણ્યો છે, તેથી હે પાપિષ્ઠ ! હું તને તેનો બદલો બરાબર આપીશ.”

એમ કહીને તે રાક્ષસ ત્યાંજ અંતર્ધાન થઈ ગયો. પછી કેટલેક કાળે સૌદાસ ગુજરી ગયો અને તેનો પુત્ર વીર્યસહ ‘મિત્રસહ’ એવું નામ ધારણ કરીને રાજા થયો. એ રાજા આ આશ્રમની પાડોશમાં અશ્વમેધ નામનો મહાયજ્ઞ કરતો હતો. તે યજ્ઞનું રક્ષણ વસિષ્ઠઋષિ કરતા હતા. તે મહાયજ્ઞ ધણું વર્ષ સુધી ચાલ્યો હતો. તે યજ્ઞ પુષ્કળ ધનધાન્યથી સમૃદ્ધ હતો તેથી દેવયજ્ઞ જેવો હતો. યજ્ઞ પૂરો થવા આવ્યો ત્યારે પૂર્વનું વૈર યાદ લાવીને વસિષ્ઠનું રૂપ ધારણ કરીને પેલો રાક્ષસ સૌદાસના પુત્ર મિત્રસહ રાજાને કહેવા લાગ્યો કે, “આજે આ યજ્ઞની પૂર્ણાહુતિ થવાની છે, માટે આજે મને માંસયુક્ત ભોજન આપો. તેમાં જરા પણ વિચાર કરવાની જરૂર નથી.” વસિષ્ઠનું રૂપ ધારણ કરનાર રાક્ષસે આવી માગણી કરી ત્યારે રાજાએ પાકશાસ્ત્રમાં કુશળ

રસોધ્યાઓને કહ્યું કે, “જેમ ગુરુ વસિષ્ઠ સંતોષ પામે, તે પ્રમાણે આજનું હવિષ્ય ભોજન પવિત્ર માંસયુક્ત અને સ્વાદ્યુક્ત બનાવો.” રાજેન્દ્રની આજ્ઞા થવા છતાં રસોધ્યા સંભ્રમમાં પડ્યા, ત્યારે પેલો રાક્ષસ વળી પાછું રૂપ બદલીને રાજના રસોડામાં ધુસી ગયો. ત્યાં તેણે મનુષ્યમાંસ-યુક્ત ભોજન તૈયાર કર્યું. પછી રાજની પાસે જઈ તેણે નિવેદન કર્યું કે, “આ સ્વાદિષ્ટ માંસયુક્ત હવિષ્યાન્ન ભોજન લાવ્યો છું.” હે નરશ્રેષ્ઠ ! રસોધ્યાનું રૂપ ધરનારા રાક્ષસે આણેલું તે ભોજન રાજરાણી મદ્યંતી વસિષ્ઠઋષિસમીપ લઈ ગઈ. એ ભોજન જ્યારે પીરસવામાં આવ્યું ત્યારે વસિષ્ઠઋષિ ભોજનમાં મનુષ્યમાંસ આવેલું છે એમ જાણીને મહાન ક્રોધ પામ્યા. તેઓ બોલ્યા કે:—“હે રાજન્ ! જેવી રીતે તું મને આ ભોજન આપવાને ઇચ્છે છે તેજ રીતે તે તારું ભોજન થશે એમાં જરા પણ સંશય નથી—અર્થાત્ તું રાક્ષસ થઈશ.” આ સાંભળીને ક્રોધ પામેલો સૌદાસનો પુત્ર પણ હાથમાં જળ લઈને પ્રતિશાપ આપવા તૈયાર થયો. એ સમયે તેની રાણીએ તેને વાર્યો અને કહ્યું કે, “હે રાજન્ ! ભગવાન વસિષ્ઠ ઋષિ તો આપણા ગુરુ છે; એ દેવતુલ્ય પુરોહિતને પ્રતિશાપ આપવાને તમે શક્તિમાન નથી.” રાણીનાં વચન સાંભળી તેજ-યુક્ત, બળયુક્ત અને ક્રોધયુક્ત જળ તે ધર્માત્મા રાજાએ પોતાના પગ ઉપર રેડી દીધું; એટલે એ રાજના બંને પગ કાળા થઈ ગયા. ત્યારથી એ મહાયશસ્વી રાજા સૌદાસનો પુત્ર કલ્માષપાદ એ નામથી પ્રખ્યાત થયો. પછી રાણીસહિત તે રાજાએ વારંવાર પગે લાગીને વસિષ્ઠઋષિને પ્રસન્ન કરી વસિષ્ઠરૂપધારી રાક્ષસે જે કહ્યું હતું અને કર્યું હતું તે સર્વે વિદિત કર્યું.

આ વાત સાંભળીને તેમજ રાક્ષસની છેતરપંડી જાણીને વસિષ્ઠઋષિએ તે નરશ્રેષ્ઠ રાજાને કહ્યું કે, “મેં ક્રોધમાં ને ક્રોધમાં જે વચનો કહ્યાં છે તે મિથ્યા તો થઈ શકે તેમ નથી; પણ હું તને એક વરદાન આપું છું. તે એ કે, આ શાપનો અંત ખાર વર્ષે આવશે; અને હે રાજેન્દ્ર ! મારી કૃપાથી રાક્ષસાવસ્થામાં વીતેલી ઘટના તને બિલકુલ સાંભરશે નહિ.” એ પ્રમાણે શત્રુનો નાશ કરનાર તે રાજાએ શાપ ભોગવીને પુનઃ રાજ્ય સંપાદન કર્યું; અને પ્રજાનું પ્રતિપાલન કરવા માંડ્યું. હે રાધવ ! આ આશ્રમની પાડોશમાં જેને માટે તું મને પૂછે છે, એ કલ્માષપાદ રાજની પવિત્ર યજ્ઞભૂમિ છે.”

રાજેન્દ્ર કલ્માષપાદની અતિશય કરુણ કથા સાંભળીને અને મહર્ષિ વાલ્મીકિને પગે લાગીને શત્રુદ્ધન પર્ણશાળામાં પેઠા.

૬ લવ-કુશનો જન્મ અને શત્રુદ્ધને આગળ જવું.

મહર્ષિ વાલ્મીકિના આશ્રમમાં શત્રુદ્ધ રાતવાસો રહ્યા તેજ રાત્રિએ સતી સીતાએ જોડ કુંવરોને જન્મ આપ્યો. અર્ધરાત્રિનો સમય થતાં ઋષિપુત્રાએ વાલ્મીકિઋષિ સમીપ આવીને કહ્યું કે:—“હે ભગવન્ ! રામપત્ની સતી સીતાએ જોડ (બે) પુત્રોને જન્મ આપ્યો છે. હે મુનિવર ! તે બાળકને ગ્રહપીડા અથવા ભૂતબાધા નડે નહિ તેવી તેમની રક્ષા કરો.”

કુમારોનાં વચન સાંભળીને વાલ્મીકિમુનિ બાલચંદ્રસરખા કાંતિમાન અને દેવપુત્ર જેવા મહા-ઓજસવાળા રાજકુમારોને જોવા ગયા અને પ્રસન્ન થયા. પછી ભૂત અને રાક્ષસોનો નાશ કરે એવી રક્ષા કરી. (દર્ભના બે સરખા ભાગ કરીએ તો ઉપરનો અર્ધ ભાગ કુશ અને નીચેનો મૂળીઆંવાળો અર્ધભાગ લવ કહેવાય છે.) વાલ્મીકિ ઋષિએ કેટલાક દર્ભની કેળી હાથમાં લઈને વચ્ચેથી બે ભાગ કરી કુશ ભાગથી એકને અને લવ ભાગથી બીજાને સન્માર્જન કરવાને તપસ્વિનીઓને આપ્યા. વૃદ્ધ તપસ્વિનીઓએ સન્માર્જન કરી ભૂત અને રાક્ષસોથી તેની રક્ષા કર્યા પછી વાલ્મીકિમુનિ બોલ્યા કે:—“આ બંને કુમારોમાં જે પ્રથમ જન્મેલો છે તેને મંત્રસહિત કુશભાગથી પાણીનું માર્જન કરવામાં આવ્યું તેથી તેનું નામ કુશ પાડો; અને જે પાછળથી જન્મ્યો છે તેને લવ ભાગથી પાણીનું માર્જન કરવામાં આવ્યું તેથી તેનું નામ લવ પાડો. આ પ્રમાણે તે બંને જોડે જન્મેલા પુત્રો મારા આપેલા કુશ અને લવ નામથી પ્રસિદ્ધ થશે.” પછી ત્યાં એકઠી થયેલી પાપરહિત વૃદ્ધ તપસ્વિનીઓએ વાલ્મીકિમુનિએ આપેલી રક્ષા ગ્રહણ કરી અને તે બંને કુમારોનું સાવધાનીથી જતન કર્યું. વાલ્મીકિમુનિએ “આ શુભ પુત્રો રામ અને સીતાના છે” એમ બોલી તેમના ગોત્ર અને નામકરણસંસ્કાર કર્યા.

પર્ણશાળામાં રાતવાસો રહેલા શત્રુઘ્ને પણ અર્ધરાત્રિ વાતતાં આ પ્રિય સમાચાર સાંભળ્યાં. એ વખતે તે બોલ્યા કે:—“હે માતા જનકી ! બહુ સાંઝે થયું કે તમે બે પુત્રોને જન્મ આપ્યો.” મહાત્મા શત્રુઘ્નની એ રાત્રિ આનંદમાં અને આનંદમાં એકદમ વીતી ગઈ. પ્રભાત થતાં સર્વ આ-
હ્નિકકર્મ કરીને મહાપરાક્રમી શત્રુઘ્ન વાલ્મીકિઋષિની આજ્ઞા માર્ગી પશ્ચિમદિશા તરફ ચાલવા લાગ્યા.

x

x

x

x

x

૭-વાલ્મીકિએ લવ અને કુશને રામાયણ શીખવવી

હવે દિવસાનુદિવસ લવકુશ મોટા થતા ચાલ્યા. તેઓ નિત્યપ્રતિ પ્રાતઃકાળે સ્નાનાદિ પર-
વારી વાલ્મીકિ મુનિ પાસે આવતા.

લગવાન શ્રીવાલ્મીકિઋષિએ રામચંદ્રને રાજ્યપદ પ્રાપ્ત થયા પછી, વિચિત્ર પદોના અર્થવાણું તેમનું જે સમગ્ર ચરિત્ર રચ્યું હતું; તે વિષે તેઓ એક પ્રસંગે વિચાર કરવા લાગ્યા કે:—“આ રામા-
યણ કાવ્યને કયો સમર્થ પુરુષ સભામાં જઈને ગાઈ સંભળાવશે ?” શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા મહર્ષિ વાલ્મીકિ એ પ્રમાણે વિચાર કરતા હતા તે સમયે મુનિના સરખા વેષવાળા કુશ અને લવ જેઓ દિવસે દિવસે મોટા થતા હતા અને એક તરફ સીતાજીદ્વારા અને બીજી તરફ મહામુનિદ્વારા ઉત્તમોત્તમ શિક્ષણ પામ્યા કરતા હતા; તેઓ તેમની પાસે આવ્યા અને પ્રણામ કરીને બોલ્યા કે:—“હે ગુરુ ! આપની કૃપાથી તે રામાયણકાવ્ય અમે સભામાં ગાઈશું.” એ સાંભળી, મહર્ષિ વાલ્મીકિએ પોતાના આશ્રમમાં રહેનારા, ધર્મને જાણનારા, યશસ્વી, સુંદર સ્વરવાળા અને રાજપુત્ર એવા એ બંને ભાઈ કુશ-લવની સામું જોઈ, તેઓમાં ‘રામાયણકાવ્ય ભણવાની યોગ્યતા છે’ એવો નિશ્ચય કર્યો. તે બંને ભાઈઓ વિદ્યાને સારીરીતે ધારણ કરી શકે એવી બુદ્ધિવાળા હતા અને ચારે વેદોને ભણી રહ્યા હતા, તેથી સમર્થ અને વ્રતાચરણ કરનારા વાલ્મીકિમુનિએ, સીતા અને રામના શ્રેષ્ઠ ચરિત્રવાળા રામાયણ કાવ્યને “પૌલસ્ત્યવધ” એવું નામ આપીને અને “આ રામાયણ (પૌલસ્ત્યવધ) કાવ્યથી વૌદક અર્થના જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ થશે” એમ જાણીને તે બંને ભાઈ કુશ-લવને ભણાવ્યું.

x

x

x

x

x

૮-શત્રુઘ્નનું અયોધ્યા તરફ જત આશ્રમમાં આવવું.

પછી લવણાસુર હણ્યો ત્યારે ઇંદ્ર તથા અગ્નિને આગળ કરીને સર્વ દેવોએ અતિશય મધુર વાણીથી શત્રુઘ્ને તપાવનાર શત્રુઘ્નને કહ્યું કે, “હે વત્સ ! સહભાગી તારો વિજય થયો અને તે લવણાસુરને હણ્યો, માટે હે પુરુષસિદ્ધ ! હે સુવ્રત ! તું અમારી પાસે કાંઈ વરદાન માગ. હે મહા-
બુદ્ધ ! તારો વિજય ઇચ્છનારા સર્વે દેવો તને વરદાન આપવા ઇચ્છે છે, કારણ કે અમારું દર્શન નિષ્ફળ જવું જોઈએ નહિ.”

દેવોનું આતું ભાષણ સાંભળીને મહાબાહુ આત્મસંયમી શરવીર શત્રુઘ્ને માથું નમાવી હાથ જોડી વરદાન માગ્યું કે, દેવે એ નિર્માણ કરેલી રમ્ય અને મધુર આ મધુપુરી એકદમ મારી રાજ-
ધાની થાઓ. એ વરદાન મને આપો. ત્યારે અત્યંત પ્રસન્ન થયેલા દેવોએ “તથાસ્તુ” એમ કહ્યું; અને જણાવ્યું કે, તે રમ્ય નગર શરસેનવંશની રાજધાની થશે. એમ કહીને સર્વે દેવો સ્વર્ગમાં ગયા. પછી મહાતેજસ્વી શત્રુઘ્ને પોતાની સર્વ સેનાને ત્યાં બોલાવી. તે સેના પણ શત્રુઘ્નનો વિજય થયો સાંભળીને એકદમ ત્યાં આવી અને તુરંતજ શ્રાવણ માસથી તે પુરી વસાવવાનું શરૂ કર્યું. તે પ્રદેશ પહેલા બાર વર્ષમાંજ સર્વ સ્થળેથી ભયરહિત અને પૂર્ણ વસ્તીવાળો થઈ ગયો; અને શર-
સેનવંશી રાજાઓને વસવાને યોગ્ય થયો. તે પ્રદેશમાં યથાસમયે વરસાદ વસવા લાગ્યો અને ત્યાંનાં સર્વ ખેતરો ધાન્યયુક્ત થઈ ગયાં. એ પ્રમાણે શત્રુઘ્નના રાજઅમલથી બધી વસ્તી નિરોગી અને વીરત્વ ગુણવાળી થઈ ગઈ. તે શોભાપ્રમાણ નગરી અર્ધચંદ્રાકારે યમુનાતીરે આવેલી હતી. તેમાં મોટાં મોટાં મંદિરો, રાજમાર્ગો અને બજારો આવેલાં હતાં; તેમજ તે પુરી ચારે વર્ણના લોકો અને અનેક વેપારીઓથી શોભી રહેલી હતી. લવણાસુરે પૂર્વે તે શહેરમાં એક સુંદર અને મહાન ભવન બનાવ્યું હતું તેને શત્રુઘ્ને વિવિધ પ્રકારના રંગોથી રંગાવીને શોભીતું કર્યું. તે નગરીની આસપાસ શોભીતાં વિહારસ્થાનો અને ઉપવનો શોભી રહેલાં હતાં, તેમજ દેવો અને મનુષ્યો પણ તેની

શોભામાં વધારો કરતાં હતાં. દેશદેશાંતરમાંથી આવેલી વેપારની ચીજો અને વેપારીઓથી તે પુરી દિવ્ય નગરી જેવી શોભતી હતી. સમૃદ્ધ અર્થવાળા ભરતજીના નાના ભાઈ મહાત્મા શત્રુઘ્ન મધુપુરીને આ રીતે સુંદર અને આબાદ થયેલી જોઈને પરમ હર્ષ પામ્યા. એ નગરીમાં રહેતાં રહેતાં તેમને જ્યારે બાર વર્ષ થયાં ત્યારે “રામચંદ્રજીનાં ચરણારવિંદનાં દર્શન કરવા જઈ” એવી તેમને ઇચ્છા થઈ. રઘુકુળના વંશની વૃદ્ધિ કરનાર નરરાજ શત્રુઘ્ને વિવિધ પ્રકારનાં માણસોથી વસાવેલી અમરાપુરી જેવી આ મધુપુરીમાં રહીને રામચંદ્રજીનાં પાદારવિંદનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છા કરી.

મહાત્મા શત્રુઘ્ન બારમે વર્ષે થોડા સેવકો અને થોડું સૈન્ય સાથે લઇને રામથી પાલિત થતી અયોધ્યા નગરી તરફ જવા નીકળ્યા. સીમાડેથી મંત્રી આદિ સેનાના મુખ્ય પુરુષોને પાછા વાળીને પોતાની સાથે શ્રેષ્ઠ ઘોડા જોડેલા સો રથો લઇને શત્રુઘ્ન અયોધ્યા જવા લાગ્યા. મહાયશસ્ત્રી રઘુનંદન શત્રુઘ્ન માર્ગમાં સાત-આઠ રાતવાસા કર્યા પછી વાલ્મીકિઋષિના આશ્રમે આવી પહોંચ્યા. ત્યાં આવી પુરુષશ્રેષ્ઠ શત્રુઘ્ન વાલ્મીકિના ચરણમાં નમ્યા અને મુનિશ્રીના હાથથીજ અર્ધ, પાદ આદિ આતિથ્યનો સ્વીકાર કર્યો. પછી વાલ્મીકિ મુનિએ મહાત્મા શત્રુઘ્નસાથે અતિશય મધુર વાણીથી વાતચિત કરવા માંડી. તેઓએ લવણાસુરના વધવિષે વાત ઉઘ્યારી અને કહ્યું કે, “હે સૌમ્ય ! તેં લવણાસુરને હણ્યો તે ધણું દુષ્કર કાર્ય કર્યું છે. હે મહાહુજ ! લવણાસુરે મહાબળવાન ધણાય રામજોને યુદ્ધ કરતાં કરતાં સર્વ સૈન્ય અને વાહનોસહિત હણી નાખ્યા હતા. હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! એવા પાપીને તેં રમત રમતમાં હણી નાખ્યો છે અને તારા એ વીર્ય-પરાક્રમવડે જગત શાંત અને નિર્ભય થયું છે. રામચંદ્રજીએ મહાપ્રયત્નથી રાવણનો ભયંકર રીતે નાશ કર્યો હતો, પણ તેં તો આ અતિશય મહાન કામ સહજ પ્રયત્નથી કરેલું છે. એ પ્રમાણે લવણાસુર હણાયાથી તારા ઉપર દેવોની પરમ પ્રીતિ ઉત્પન્ન થઈ છે; કારણ કે તેં જગતના પ્રાણીમાત્રનું પ્રિય કરેલું છે. હે રાધવ ! હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! ઇંદ્રની સભામાં બેઠાં બેઠાં મેં તારું તે યુદ્ધ બરાબર નિહાળ્યું હતું. હે શત્રુઘ્ન ! મને પણ અંતઃકરણમાં પરમ પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી હું તારું મસ્તક સુંધીશ; કારણ કે એ કાર્ય સ્નેહની પરિસીમારૂપ છે.” એમ કહીને મહામતિ વાલ્મીકિએ શત્રુઘ્નનું મસ્તક સુંધ્યું. પછી તેનું તેમજ તેના અનુચરોનું આતિથ્ય કર્યું.

ભોજનકાર્ય ચાલતું હતું તે સમયે મહાત્મા શત્રુઘ્ને કોઇએક સ્થળમાં ગવાતું, પ્રથમથી જોડી રાખેલું, ઉત્તમ ગીતમાધુર્યવાળું રામચરિત સાંભળ્યું. તે ગાન ઉર, કંઠ અને શિર, એ ત્રણ સ્વરવાળું, વીણાના લયસહિત તાલવાળું, વ્યાકરણ, વૃત્ત, કાવ્ય અને સંગીતશાસ્ત્રના લક્ષણોવાળું સંસ્કૃત ભાષામાં થતું હતું. તે સમયે પ્રથમથી રચી રાખેલું, જે પ્રમાણે પૂર્વે બનેલ હતું તે પ્રમાણે અક્ષરે અક્ષર સત્યતાથી ભરેલું, રામચરિત શત્રુઘ્ને સાંભળ્યું. તે સાંભળીને મહાત્મા શત્રુઘ્નની આંખોમાંથી આંસુની ધારા ચાલવા લાગી અને એક મુહૂર્તસુંધી સ્તબ્ધ થઈ જઈને તે વારંવાર નિસાસા નાખવા લાગ્યા. મહાત્મા શત્રુઘ્ન પૂર્વકાળમાં બનેલી હકીકત જાણે વર્તમાનકાળમાં બનતી હોય એમ એ ગીતમાં સાંભળવા લાગ્યા. વળી તેની સાથે આવેલા અનુચરો પણ એ ગીત સાંભળીને મોહું નીચું કરી દીન થઈ ગયા અને “આશ્ચર્ય ! આશ્ચર્ય !” એમ બોલવા લાગ્યા. તેઓ અંદર અંદર પૂછવા લાગ્યા કે:-“અરે ! આ શું છે ? આપણે ક્યાં છીએ ? શું આ સ્વપ્નદર્શન તો નથી ? આપણે જે પૂર્વે જોયું હતું તે આજ પુનઃ આશ્રમમાં સાંભળીએ છીએ ? આ ઉત્તમ ગીતબંધ શું આપણે સ્વપ્નમાં તો સાંભળતા નથી ?” એ પ્રમાણે પરમ વિસ્મય પામેલા સૈનિકો શત્રુઘ્નને કહેવા લાગ્યા કે:-“હે નરશ્રેષ્ઠ ! મુનિશ્રેષ્ઠ વાલ્મીકિને પૂછો કે આ શું છે ?” ત્યારે કુતૂહલવાળા તે સર્વેને શત્રુઘ્ને ઉત્તર આપ્યો કે:-“હે સૈનિકો ! મુનિને આ પ્રમાણે પૂછવું એ મને યોગ્ય લાગતું નથી; કારણકે તેમના આશ્રમમાં આવાં ઘણાં આશ્ચર્યો થાય છે; માટે કુતૂહલને વશ થઈને આ હકીકત મુનિને પૂછવી યોગ્ય નથી.” એ પ્રમાણે રઘુનંદન શત્રુઘ્ને સૈનિકોને કહ્યું એટલે મહર્ષિને અભિવંદન કરીને તેઓ પોતપોતાના સ્થાનકે ગયા.

અનેક અર્થવાળા ઉત્તમ રામચરિતસંબંધી વિચારમાં તક્ષીન થવાથી નરવ્યાધ શત્રુઘ્નને નિદ્રા આવી નહિ. તે મહાત્માની એ રાત્રિ વીણાના લયસહિત અતિશય મધુર શબ્દોવાળું ગાન સાંભળવામાં એકદમ વીતી ગઈ. પછી પ્રાતઃકાળ થતાં આહ્નિક કર્મથી પરવારી મુનિશ્રેષ્ઠ વાલ્મીકિને હાથ જોડીને તેમણે કહ્યું કે:-“હે ભગવન્ ! રઘુનંદન રામચંદ્રજીનાં દર્શનની મને અ-

બિલાપા છે, માટે અતિ તીવ્ર વ્રત-તપ આચરનારા આ ઋષિઓસહિત આપની આજ્ઞા માણું છું.” શત્રુનો સંહાર કરનાર શત્રુને એમ કહ્યું એટલે વાલ્મીકિ મુનિ તેમને ભેટયા અને જવાની રજા આપી.

૯-મહર્ષિ સાથે લવકુશનું યજ્ઞપ્રસંગે અયોધ્યા આવવું; અને રામાયણનું ગાન કરવું.

મહામુનિ વાલ્મીકિઋષિના આશ્રમમાં રામપત્ની સતી સીતાજી રહેતાં હતાં અને તેઓએ પ્રતાપી લવ-કુશને જન્મ આપ્યો હતો તેને બાર વર્ષ વીતી ગયાં હતાં. એ સમયદરમિયાન વાલ્મીકિમુનિએ લવ-કુશને યોગ્ય વિદ્યા શીખવાને પોતે રચેલું ‘રામચરિત’ તાલ-લય સાથે શીખવ્યું હતું. તેઓ સતી સીતાને રામચંદ્રનો મેળાપ થાય અને કુમાર લવ-કુશને સદાએ તપોવનમાં રહેવું ન પડે તેવા વિચારમાં એક દિવસ નિમગ્ન હતા; એટલામાં તેમને રાજા રામચંદ્રના અશ્વમેધ યજ્ઞમાં પધારવા આમંત્રણ મળ્યું. આવી હવે યોગ્ય પ્રસંગ આવ્યો માનીને પોતાના પ્રિય શિષ્યો લવ-કુશસહિત તેઓ અયોધ્યા તરફ પધાર્યા.

અયોધ્યામાં પરમ અદ્ભુત યજ્ઞ ચાલી રહ્યો હતો ત્યારે ભગવાન વાલ્મીકિઋષિ પોતાના શિષ્યો-સહિત ત્યાં આવ્યા. આ અદ્ભુત દેખાવના દ્રિવ્ય યજ્ઞનું દર્શન કરીને તે મુનિશ્રેષ્ઠ પોતાના સાથી-ઓસહિત ત્યાં આવેલી પર્ણશાળામાં ઉતારો કર્યો. પછી રાજા રામચંદ્રના સેવકોએ સુંદર ફળમૂળથી ભરેલાં અનેક ગાડાંઓ વાલ્મીકિના ઉતારે મોકલ્યાં. પછી રાજાએ અને મહાત્મા મુનિઓએ તેમની સારી રીતે પૂજા કરી. પછી એ મહાતેજસ્વી અને પરમાત્માસરખા વાલ્મીકિઋષિ ત્યાં વિસામો લેવા લાગ્યા.

પછી મુનિશ્રેષ્ઠ વાલ્મીકિએ સાવધાન ચિત્તવાળા, યુવાન અને અનિશય હર્ષ પામેલા પોતાના બંને શિષ્યોને પરમ આનંદથી રામચરિતનું ગાન કરવાની આજ્ઞા આપતાં કહ્યું કે:-“ હે પુત્રા ! ઋષિઓનાં પવિત્ર સ્થાનોમાં, બ્રાહ્મણોનાં નિવાસસ્થાનોમાં, શેરીઓમાં, રાજમાર્ગોમાં, રાજમહેલોમાં, જ્યાં બ્રાહ્મણો યજ્ઞ કરે છે તે વેદીનાં દ્વારપર અને ઋત્વિજોની પાસે તમે આ ચરિત ખાસ કરીને ગાઓ. આ પર્વતનાં શિખરો ઉપર જે વિવિધ સ્વાદવાળાં ફળો થાય છે તે ખાતા રહેજો અને મેં શીખવેલું રામચરિત ગાતા ચાલજો. એ અતિશય મીઠાં ફળો અને મૂળો ખાવાથી તમને જરા પણ થાક લાગશે નહિ અને તમારો રાગ પણ બગડશે નહિ. જો તમને ઋષિઓની વચ્ચે એકેલા રાજા રામચંદ્ર બોલાવે તો વિનયપુરઃસર તેમની પાસે જજો; અને જો તેઓ પણ સાંભળવાની ઇચ્છા બતાવે તો મીઠી વાણીથી મેં બતાવેલા પ્રમાણુ પ્રમાણે પ્રતિદિન વીસ સર્ગ ગાજો. હે પુત્રા ! ધનની ઇચ્છા કે બક્ષીસથી તમે જરા પણ લલચાશો નહિ; કારણકે આપણે ફળમૂળથી મસ્ત રહેનારા આશ્રમ-વાસીઓને ધનની શી જરૂર છે ? કદાચ રામચંદ્રજી તમને પૂછે કે, તમે બંને કોના પુત્ર છો ? તો તમે રાજાજીને કહેજો કે, અમે બંને વાલ્મીકિના શિષ્યો છીએ. આ વીણા અતિશય મીઠો અવાજ ઉત્પન્ન કરનારી છે; તેમાં તાલ, સ્થાન, લય અને મૂર્છનાનો બરાબર યોગ સાધીને નિશ્ચિંત થઈ તમે મધુર વાણીથી મેં શીખવેલું રામચરિત ગાજો. આદિસર્ગથી ગાવાનો આરંભ કરજો. તમે રાજાજીની જરાપણ અવજા કરશો નહિ; કારણ કે એવા ધર્મધુરંધર રાજા તો સાક્ષાત્ ઇશ્વરતુલ્ય અને પ્રાણીમાત્રના ધર્મપિતા છે. હે પુત્રો ! આનંદી ચિત્તવાળા અને સાવધાન મનવાળા એવા તમે બંને આવતીકાલે પ્રાતઃકાળ થતાં વીણાસાથે એ મધુર કાવ્ય ગાવાનો આરંભ કરજો.”

પરમ ઉદાર વાલ્મીકિ ઋષિ આ રીતે તે બંને કુમારોને પ્રોત્સાહન આપીને અને રામચરિત ગાવાની પ્રેરણા કરીને શાંત થયા. ત્યારે શત્રુને દમનારા સીતાના તે બંને કુમારોએ “તેમજ કરીશું” એમ ઉત્તર આપ્યો. જેમ આમુનિએ રચેલી નીતિસંહિતા અશ્વિનીકુમારોએ હૃદયમાં રાખી હતી તેમ તે બંને કુમારોએ વાલ્મીકિઋષિએ કહેલી અદ્ભુત વાણી હૃદયમાં રાખીને ‘પ્રાતઃકાળે આપણે ગાન કરવા જઈશું’ એવા ઉત્સાહમાં ને ઉત્સાહમાં આખી રાત્રિ આનંદમાં ગાળી.

રાત્રિ વીતી અને પ્રભાત થયું, ત્યારે લવ-કુશ બંને લાઘવોએ સ્નાન અને હોમ આદિ કર્મથી પરવારીને વાલ્મીકિમુનિના કલા પ્રમાણે રામાયણનું ગાન શરૂ કર્યું. * * * તેઓ નાટ્યશાસ્ત્રના તત્ત્વને જાણનારા, સ્વરોનાં સ્થાન અને મૂર્છના જાણવામાં કુશળ, ઉત્તમ સ્વરવાળા, ગંધર્વસમાન રૂપવાળા, ઉત્તમ લક્ષણવાળા, મધુર વચન બોલનારા અને સૂર્ય અથવા ચંદ્રના મિત્રથી જેમ પ્રતિબિંબ ઉત્પન્ન થાય, તેમ રામચંદ્રના દેહથી જણે બીજા રામચંદ્રજી ઉત્પન્ન થયા

હોય એવા હતા. તેઓએ પાઠ કરવામાં અને ગાન કરવામાં કાનને મધુર લાગનારું ધૃત, મધ્ય અને વિલંબિત એવાં ત્રણ પ્રમાણેવાળું, પડ્મ વગેરે સાત સ્વરયુક્ત, વીણાના સ્વર સાથે ગાવાયોગ્ય અને શૃંગાર, કરુણા, હાસ્ય, રોદ્ધ, લયાનક, વીર, ખીલત્સ, અદ્ભુત તથા શાન્ત એવા નવ રસમય આ રામાયણ કાવ્ય ગાવા માંડ્યું. ગાયનશાસ્ત્રના તત્ત્વને જાણનારા તથા સ્થિર ચિત્તવાળા તે બન્ને રાજપુત્ર કુશ-લવ, ધર્મયુક્ત અને ઉત્તમ એવા આ રામાયણ કાવ્યનો મુખપાઠ કરીને જ્યાં ઋષિઓ, દિગ્ગે અને સત્પુરુષો એકત્ર થયા હોય ત્યાં આગળ ગુરુએ શીખવ્યા પ્રમાણે ગાવા લાગ્યા. એક સમયે મોટા ભાગ્યવાન અને સામુદ્રિકશાસ્ત્રમાં કહેલાં સર્વ લક્ષણોવાળા તે બન્ને મહાત્મા રાજપુત્ર એકઠા મળેલા નિશ્ચિત બુદ્ધિવાળા ઋષિઓની સભામાં ગયા અને ત્યાં બન્ને સાથે રહીને આ રામાયણ કાવ્યનું ગાન કરવા લાગ્યા. તે સાંભળીને હર્ષથી જેમનાં નેત્રોમાં આંસુ આવી ગયાં છે એવા ધર્મવત્સલ તે સર્વ મુનિઓ વિસ્મય પામીને “સાધુ, સાધુ” એમ કહેવા લાગ્યા. તેઓ રામાયણનું ગાન કરનારા અને પ્રશંસા કરવા યોગ્ય એવા કુશ-લવને વખાણવા લાગ્યા કે:-“અહા ! ગાયનમાં અને શ્લોકમાં કેવી મધુરતા છે ! આ રાવણવધસુધીનું રામચરિત્ર ઘણા સમયપર થઇ ગયેલું છે છતાં કવિએ હાલમાં પ્રલક્ષ હોયતી તેવું વર્ણવ્યું છે !” આ સમયે કુશ-લવ સાથે મળીને અને રામાયણના તે તે સ્થળના ભાવને સારી પેઠે સમજીને કર્ણને મધુરે લાગે તેવું ઉત્તમ સ્વરસહિત ગાન કરી રહ્યા હતા. તપવડે પ્રશંસનીય થયેલા મહર્ષિઓએ પોતાની પ્રશંસા કરવાથી જ્યારે તેઓ અત્યંત ઉચ્ચ સ્વરવડે કર્ણમધુર ગાન કરવા લાગ્યા, ત્યારે તે તે મુનિસભામાં બેઠેલા કોઇ મુનિએ પ્રસન્ન થઇને તે કુશ-લવને કળશ આપ્યો, મહાયશસ્ત્રી કોઇ મુનિએ વલ્કલવસ્ત્ર આપ્યું, કોઇએ કૃષ્ણમૃગચર્મ આપ્યું, કોઇએ યજ્ઞોપવીત આપ્યું, કોઇએ કમંડળ આપ્યું, કોઇ મહામુનિએ મુંજમયી કટિમેખલા આપી, કોઇએ દર્ભાસન આપ્યું, કોઇએ કૌપીન આપ્યું, કોઇ મુનિએ તેમને કુદાર (કુહાડી) આપ્યો, કોઇએ કાષાય વસ્ત્ર આપ્યું, કોઇએ વનચીર આપ્યું, કોઇએ જટા બાંધવાને માટે ખાખરા વગેરેની છાલની દોરડી આપી, કોઇએ યજ્ઞપાત્ર આપ્યું, કોઇએ કાઠનેા ભારો આપ્યા અને કોઇએ ઉંબરાની છાલથી ગુંથેલી સાદડી આપી. કેટલાએક મુનિઓએ “તમારું કલ્યાણ થાયો” એમ કહ્યું તથા કેટલાએક મહર્ષિઓએ હર્ષથી “તમે દીર્ઘ આયુષ્યવાળા થાઓ” એવા આશીર્વાદ આપ્યો. એ પ્રમાણે સત્યવાદી સર્વ મુનિઓએ વરદાન આપીને વળી પ્રશંસા કરતાં કહ્યું કે:-“હું સર્વ પ્રકારે ગાયનવિગમાં કુશળ કુશ-લવ બાળકો ! વાલ્મીકિમુનિએ પ્રકટ કરેલું આ આશ્ચર્યરૂપ આખ્યાન કવિએને પરમ આધારભૂત, આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરનારું, શ્રોતા-વક્તાનો અભ્યુદય કરનારું છે અને ઉપનિષદના અર્થને જાણાવનારું છે, તેને તમે બહુ સારી રીતે ગાઇ બતાવ્યું છે.”

એ પછી લવ અને કુશ બંને રાજ રાજ અયોધ્યામાં જૂદે જૂદે ઠેકાણે રામકથાનું ગાન કરતા વિચરવા લાગ્યા. એક દિવસ યજ્ઞશાળાના મુખ્ય દરવાજા આગળજ તેમણે એ ગાન લલકારવા માંડ્યું. પૂર્વે ગાનાચાર્ય ભરતમુનિએ નિર્માણ કરેલી અપૂર્વ પાઠ્ય જાતિયુક્ત, ગેયવવાળું, અનેક પ્રકારનાં પ્રમાણવાળું, વીણા સાથે ગવાતું, રામાયણનું એ સંગીત સાંભળીને રાજ રામચંદ્રજીને અતિશય કુતૂહલ થયું. તે પરથી યજ્ઞવિરામનો સમય થતાં પુરુષસિંહ રાજ રામચંદ્રજીએ મહામુનિઓને, પાર્શ્વિકોને, પંડિતોને, વેદ જાણનારા દિગ્ગેને, પુરાણ જાણનારાઓને, શખ્દશાસ્ત્ર જાણનારા વૃદ્ધોને, સંગીતના સ્વરોનાં લક્ષણો જાણનારાઓને, રામાયણ સાંભળવાને ઉત્સુક દિગ્ગેઓને, સામુદ્રિક લક્ષણો જાણનારાઓને, ગાંધર્વોને, પૌરજનોને, પદ, અક્ષર અને સમાસ જાણનારાઓને, ગાયત્રી આદિ છંદશાસ્ત્રનાં માપ જાણનારાઓને, કળા, માત્રા, પ્રસ્તાર, મેરુ આદિ પિંગળશાસ્ત્ર જાણનારાઓને, જ્યોતિષમાં પારંગત થયેલાઓને, ભાષાઓ જાણનારાને, મનોભાવ જાણનારાઓને, વ્યવહારસમયમાં યુક્તિ વાપરનારાઓને, તાર્કિકોને, બૃહસ્પતિને, છંદ, વેદ અને પુરાણ જાણનારાઓને, દિગ્ગેઓને, વેદીઓને, ચિત્રકળા જાણનારાઓને, વ્રતજ અને સૂત્રશાસ્ત્ર જાણનારાઓને, ગીત, નૃત્ય આદિના વિશારદોને, સર્વ શાસ્ત્ર જાણનારાઓને, નીતિનિપુણોને, વેદનો અર્થ સ્પષ્ટ કરનારાઓને, એ સર્વે સમાજને સન્માનપૂર્વક બોલાવીને રામાયણનું ગાન કરનારા તે બન્ને ભાઈઓને સભામાં બોલાવ્યા. પછી રાજ રામચંદ્રજીની આજ્ઞા થતાં વાલ્મીકિમુનિના તે શિષ્યોએ શ્રોતાજનોને હર્ષ ઉપજાવનાર રામાયણનું ગાન કરવા માંડ્યું. મનુષ્યની ગતિ ન પહોંચે તેવું એ મધુર

સંગીત સાંભળીને સર્વે શ્રીતાળનો મુખ્ય થઇ ગયા અને વારંવાર તે સાંભળવાની ઇચ્છા કરવા લાગ્યા. સર્વે મહાબળવાન રાજાઓ અને મુનિઓ રાજ થયા અને તેઓ વારંવાર એ બંને કુમારો સામું નિહાળીને જાણે તેના રૂપનું પાન કરતા હોય તેમ જોઇ રહ્યા. એ સર્વે સાવધાન ચિત્તવાળા પરસ્પર એવું કહેતા હતા કે:-“જેમ પાણીમાં રવિનું પ્રતિબિંબ તેના જેવું જ જોવામાં આવે છે, તેમજ આ બંને કુમારો રામચંદ્રજી જેવાજ છે. જો માથે જટા ન હોત અને વસ્ત્ર લઘુ કર્યાં ન હોત તો તે બંને કુમારો અને રાધવમાં કાંઈ ફેરફાર જોઈ શકાત નહિ.” એમ જ્યારે પૌરજનો અને દેશજનો અંદર અંદર સંભાષણ કરતા હતા, ત્યારે નારદજીએ કહેલો પહેલો સર્ગ શરૂ થયો. પહેલા સર્ગથી માંડીને વીસ સર્ગસુધી તેમણે ગાયું, ત્યારે બપોર થયા. એ રીતે વીસ સર્ગો સાંભળ્યા પછી મહાત્મા રાધવે પોતાના ભાષને કહ્યું કે:-“હે કાકુત્સ્થ ! આ મહાત્માઓને અઢાર હજાર સુવર્ણમહેરો અને બીજું જે કાંઈ તે ઇચ્છતા હોય તે સર્વે એકદમ અર્પણ કરો.” મહાત્મા રાધવની આજ્ઞાનુસાર લવ-કુશને ધન આદિ આપવા માંડતાં તેમણે કહ્યું કે:-“એ ધન-સંપત્તિની અમને શું જરૂર છે ? અમે વનવાસીઓ વનમાં ઉત્પન્ન થયેલા રૂઝ-મૂળમાં સંતોષ માનનારા છીએ, તો અમે એ સુવર્ણને શું કરીએ ?”

લવ-કુશનો આશ્ચર્યકારક ઉત્તર સાંભળી સર્વે શ્રીતાળનો તેમજ રાજા રામચંદ્રજી અતિશય વિસ્મય પામ્યા. પછી મહાતેજસ્વી રાજા રામચંદ્રજી તે બંને મુનિશિષ્યોને એ કાવ્યની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ ? એ કાવ્ય કેવડું મોટું છે ? એ કાવ્યનો વિષય શું છે ? એ મહાન કાવ્યના નિર્માણ કરનારા મુનિશ્રેષ્ઠ ક્યાં રહે છે ? વગેરે પ્રશ્નો પૂછવા લાગ્યા ત્યારે તે મુનિશિષ્યોએ ઉત્તર આપ્યો કે:-“એ કાવ્યના કર્તા ભગવાન વાલ્મીકિ મુનિ છે. તેઓ આ યજ્ઞમાં આવેલા છે. તેમણે આ આખું ચરિત્ર તમને સાંભળાવવાની અમને આજ્ઞા આપી છે. ભૃગુવંશી મહાતપસ્વી વાલ્મીકિમુનિએ આ આખું ચરિત્ર ચોવીસ હજાર શ્લોકનું રચેલું છે. તેમાં એકસો ઉપાખ્યાનો ગોઠવેલાં છે. હે રાજન્ ! એ મહાત્માએ પહેલેથી માંડીને છેલ્લેસુધી પાંચસો સર્ગો અને છ કાંડો રચ્યા છે અને છેલ્લો ઉત્તરકાંડ રચ્યો છે. અમારા ગુરુ વાલ્મીકિઋષિએ આપનાં ચરિત્રને ઉદ્દેશીને આ કાવ્ય લખ્યું છે. જ્યાંસુધી સૃષ્ટિ રહેશે ત્યાંસુધી આ કાવ્યની પ્રતિષ્ઠા રહેશે. હે રાજન્ ! હે મહારથ ! જો એ ચરિત્ર સાંભળવાની આપની ઇચ્છા હોય, તો યજ્ઞપ્રયોગના વિરામ-સમયે પ્રાપ્ત સુખવાળા થઇને સર્વે ભાષ્યોસહિત તમે તે સાંભળજો.”

કુમારોનાં વચન સાંભળી રાજા રામચંદ્રજીએ તેમની પ્રશંસા કરી અને ફરી આવવાનું કહી તેઓને રજા આપી. પછી તે બંને ભાષ્યો જ્યાં મુનિ વાલ્મીકિ હતા ત્યાં ગયા અને રાજા રામચંદ્રજી મહર્ષિઓ અને રાજાઓ સાથે એ મધુર ગીત સાંભળીને યજ્ઞશાળામાં ગયા.

૧૦-વાલ્મીકિની પ્રતિજ્ઞા અને સીતાજીનું જમીનમાં સમાવું.

એ પ્રમાણે રાજા રામચંદ્રે ઘણા દિવસસુધી મુનિઓ, રાજાઓ અને વાનરોસાથે એ પરમ શુભ સંગીત સાંભળ્યું. તે સંગીતવૃત્તાંત ઉપરથી કુશ અને લવ એ બંને સીતાના પુત્રો છે, એમ રામને જણાયું; ત્યારે તુરતજ રાજા રામચંદ્રે સાચા સમાચારો લાવનાર દૂતને બોલાવીને પોતાના મનની ઇચ્છા જણાવતાં કહ્યું કે, તું અહીંથી ભગવાન વાલ્મીકિ પાસે જા અને મારા નામથી તેમને કહે કે:-“જો સીતા શુદ્ધ આચાર પાળનારી હોય અથવા વનવાસ કરવાથી તેનાં પાપ બળી ગયાં હોય, તો તે આપની અનુમતિ લઈ આપની સાથે આવી આ જનસભામાં પોતાની આત્મશુદ્ધિની ખાત્રી કરી આપે. હે દૂત ! તું મુનિનું હાર્દ સમજીને તેમજ સીતાની મનોગત ઇચ્છા જાણીને જે સત્ય વાત જણાય તે તુરત મને વિદિત કર. વળી તેમને જણાવજે કે, જો જનકપુત્રી આવતી કાલે સવારે આ સભામાંજ સોગંદ લે, તો હું સ્વીકૃતિથી લોભાયો છું; એવા લોકાપવાદથી મુક્ત થાઉં.”

રાધવનાં આ પરમ અદ્ભુત વચન સાંભળીને તે દૂત વાલ્મીકિમુનિના નિવાસસ્થાને ગયો અને અમાપ તેજથી પ્રકાશતા તે મહાત્માને પ્રણામ કરીને તેમને રામચંદ્રજીનાં મૃદુ અને મધુર વચનો વિદિત કર્યાં. દૂતે કહેલા રામચંદ્રના અંતરના વિચારો જાણીને મહાતેજસ્વી વાલ્મીકિમુનિ સર્વ પરિસ્થિતિ સમજી ગયા. પછી તેઓ બોલ્યા કે:-“હે દૂત ! તમારું કલ્યાણ થાઓ. સતી

સીતા મહાત્મા રાધવ કહે છે તેમજ કરશે, કારણકે આનું દૈવત તેનો સ્વામી છે. ” મુનિનાં વચન સાંભળી મહાબળવાન રાજદૂતે મહાત્મા રાધવની પાસે જઈને મુનિએ જે પ્રમાણે કહ્યું હતું તેજ પ્રમાણે વિદિત કર્યું. મહાત્મા વાલ્મીકિને આવે ઉત્તર સાંભળીને રાજા રામચંદ્રજી બહુ પ્રસન્ન થયા અને ત્યાં એકઠા થયેલા ઋષિઓ અને રાજાઓને કહ્યું કે:—“ હે ભગવન ! સશિષ્ય સર્વે ઋષિઓ અને અનુચરોસહિત સર્વે રાજાઓ, તેમજ અન્ય જે કોઈને ઇચ્છા હોય તે સર્વેને આવતી કાલે થનાર સીતાશપથ વખતે આ સભામાં પધારવા વિનંતિ છે ” મહાત્મા રાધવનાં આવાં વચન સાંભળીને સર્વે મુખ્ય ઋષિઓએ “ ધન્ય છે, ધન્ય છે ” એમ કહ્યું; અને પ્રશંસા કરવા લાગ્યા કે:—“ હે નરેન્દ્ર ! તમારા જેવો બીજો કોઈ રાજા પૃથ્વી ઉપર ઉત્પન્ન થયો નથી. ” શત્રુનો નાશ કરનાર મહાત્મા રાધવે પોતાનો નિશ્ચય જણાવ્યા પછી તે સર્વે ઋષિઓને “ આવતી કાલે આવજો ” એમ કહીને વિદાય કર્યા. મહાનુભાવ મહાત્મા રાજસિંહ રામચંદ્રજીએ આવતી કાલે જનકીના શપથ સમયે સર્વેને પધારવાનું કહી સભાને વિસર્જન કરી.

રાત્રે વીતી અને પ્રભાત થયું, ત્યારે યજ્ઞશાળામાં ગયેલા રાજા રામચંદ્ર મહાતેજસ્વી સર્વ ઋષિઓને ત્યાં બોલાવ્યા. મહાત્મા વસિષ્ઠ, વામદેવ, જામ્બવિ, કાશ્યપ, વિશ્વામિત્ર, દીર્ઘતમા, મહાતપસ્વી દુર્વાસા, પુત્રસ્ત્ય, શકિત, ભાર્ગવ, વામન, માર્કંડેય, દીર્ઘાયુ, મહાયશસ્વી મૌદગલ્ય, ગર્ગ, વ્યવન, ધર્માત્મા શતાનંદ, તેજસ્વી ગૌતમ, કાત્યાયન, ભરદ્વાજ, અમિષુત્ર સુપ્રભ, નારદ, પવત, મહાયશસ્વી સુયજ્ઞ અને તપોનિધિ અગસ્ત્ય આદિ અનેક વ્રતધારી મુનિઓ તેમજ મહાપરાક્રમી રાક્ષસો, મહાબળવાન વાનરો, સેંકડો ક્ષત્રિયો, વૈશ્યો અને શૂદ્રો સીતાશપથ જેવામાટે ત્યાં એકઠા થયા. જૂદા જૂદા દેશોમાંથી આવેલા વ્રતધારી, જ્ઞાનનિષ્ઠ, કર્મનિષ્ઠ અને યોગનિષ્ઠ બ્રાહ્મણો પણ સીતાશપથ જેવામાટે ત્યાં આવ્યા હતા. એ રીતે ગોઠવાયેલી સર્વે સભા ચિત્રવત્ સ્થિર હતી તેવામાં ભગવાન વાલ્મીકિમુનિ સતી સીતાસહિત ત્યાં આવતા જણાયા. મહાત્મા રાધવનું જ ચિંતન કરતાં સતી સીતા મોહું નીચું કરીને હાથ જોડી રોતાં રોતાં ઋષિની પાછળ આવતાં હતાં. ભગવાન વાલ્મીકિમુનિની પાછળ એ રીતે આવતાં સતી સીતા જાણે પિતામહ બ્રહ્માની પાછળ શ્રુતિ હોય તેવાં લાગતાં હતાં. એ સમયે કોઈ ધન્ય છે, ધન્ય છે, એમ બોલતા હતા; ત્યારે કેટલાક આ દૃશ્યને જોઈ મહાદુઃખમાં ગરકાવ થઈ જતા હતા. એ સમયે શોકાતુર થયેલા સર્વે દ્રષ્ટાઓએ અતિ આત્મરેવ કરી મૂક્યો. કોઈ ધન્ય રામ ! તો કોઈ ધન્ય સીતા ! તો વળી કોઈ ધન્ય સીતારામ ! એ પ્રકારે કોલાહલ કરતા હતા. સીતાને સહાય કરનાર ભગવાન વાલ્મીકિમુનિએ સભામાં આવેલ મહાત્મા રાધવને કહ્યું કે:—

“ હે દાશરથી રામ ! આ સીતા શુભ આચરણવાળી અને ધર્મવત્સલ છે, છતાં લોકાપવાદને લઈ તમે તેનો મારા આશ્રમની પાસે ત્યાગ કર્યો છે. હે મહાવ્રતશાળી રામ ! લોકાપવાદથી ભય પામેલા તમને આ સીતા પોતાની વિશુદ્ધિની ખાત્રી આપવા ઇચ્છે છે, માટે તેને રજા આપવી જોઈએ. હે રઘુનંદન ! હું સત્ય કહું છું કે, જનકીના ઉદરથી જોડે જન્મેલા આ બંને મહાદુર્ધર્ષ કુમારો તમારાજ પુત્રો છે. હું પ્રયેતાનો દશમે પુત્ર છું. હું કદી અસત્ય બોલ્યો હોઉં એમ મને સાભરવું નથી; તેથી હું કહું છું કે, આ બંને તમારા પુત્રો છે. મેં હજારો વર્ષોસુધી તપ કરેલ છે, તે તપના શપથ આપને હું કહું છું કે, જો આ મૈથિલી દુષ્ટ આચરણવાળી હોય, તો મારા તપનું ફળ મને જરાપણ ન મળે. મેં ક્યારે પણ મન, વચન અને કર્મથી કાંઈ પણ પાપ કર્યું નથી. તે તપનું ફળ પણ જો આ જનકી પાપી હોય તો મને ન મળે. હે રાધવ ! પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય અને છઠ્ઠું મન એ સર્વેથી વિચારીને આ સીતા શુદ્ધ છે એવી મારી ખાત્રી થઈ, ત્યારેજ હું વનમાંના ઝરાના કિનારેથી તેને મારે આશ્રમે લઈ ગયો હતો. આ રીતે શુદ્ધ આચરણવાળી, નિ પાપ અને પતિને દેવતરીકે માનનારી આ સીતા લોકાપવાદથી ભય પામેલા તમને પોતાની વિશુદ્ધિની ખાત્રી આપશે. હે દશરથપુત્ર ! તમારી આ પ્રિયતમા વિશુદ્ધ છે એમ તમે જાણો છો, છતાં લોકાપવાદના ભયથી ખિન્ન ચિત્તવાળા થઈને તમે તેને તજી દીધી છે. હું મારી દિવ્યદષ્ટિ અને જ્ઞાનદષ્ટિવડે તમને ખાત્રી આપું છું કે તે વિશુદ્ધ છે માટે તમે તેને ગ્રહણ કરો.

સતી સીતાને સભામાં આવેલાં જોઈને અને ભગવાન વાલ્મીકિમુનિની પ્રતિજ્ઞા સાંભળીને અળગળા થયેલા રામચંદ્રજી બોલ્યા કે:—“ હે મહાભાગ ! હે ધર્મવિદ્ ! તમે કહો છો તે યથાર્થ

છે. હે બ્રહ્મા! મને તમારાં નિર્દોષ વચનોમાં વિશ્વાસ છે. પૂર્વે વંદેહીએ દેવાની સમક્ષ લીધેલા શપથથી એની વિશુદ્ધિની મને ખાત્રી થઇ હતી અને તેથીજ મેં એને મારી સાથે રાજમંદિરમાં રાખી હતી; પણ જ્યારે લોકાપવાદ અતિશય પ્રવર્ત્યો, ત્યારે એ અપાપી છે એમ જાણતાં છતાં રાજધર્મ યજ્ઞવવાની ખાતર મારે તેનો ત્યાગ કરવો પડ્યો છે. હે મુનિ! તેને મા? ક્ષમા કરો. હું જાણું છું કે, આ જોડે જન્મેલા કુશ અને લવ એ બંને મારા પુત્રો છે અને આ મૈથિલી આખા જગતમાં વિશુદ્ધ છે, તેથી મારી એના ઉપર પ્રીતિ હો. ”

આજે સીતા શપથ લેશે એ વાત સાંભળી પિતામહ બ્રહ્માને આગળ કરીને આદિત્યો, વસુઓ, રુદ્રો, વિશ્વદેવો, વાયુદેવો, સાધ્યદેવો, પરમર્ષિઓ, નાગદેવો, સુપર્ણો, સિદ્ધો વગેરે અનેક સુરશ્રેષ્ઠો ત્યાં આવેલા હતા. એ સર્વે દેવો અને ઋષિઓને જોઇને રાધવે ફરીથી કહ્યું કે, “હે સુરશ્રેષ્ઠો! મને આ ઋષિનાં અપાપી વચનોમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે. આ જગતમાં વંદેહી વિશુદ્ધ છે અને એના ઉપર મારી પૂર્ણ પ્રીતિ છે.”

રામચંદ્રના મનનો અભિપ્રાય જાણીને સૌ પ્રસન્ન થયા. એ સમયે સુંદર, દિવ્ય ગંધવાળો, પવિત્ર અને શુભકારક વાયુ વાવા લાગ્યો; તેથી બધા સુરશ્રેષ્ઠો અને આખો જનસમાજ આનંદ પામ્યો. જૂદા જૂદા દેશોમાંથી આવેલા માણસો જાણે સત્ત્રયુગ પ્રવર્ત્યો હોય તેવું આ અદ્ભુત અને ન સમજી શકાય તેવું દૃશ્ય જોવા લાગ્યા. તે સમયે કાષાય વસ્ત્ર ધારણ કરેલાં સતી સીતા જે હાથ જોડીને નીચું મોઢું રાખી ભૂમિ તરફ દૃષ્ટિ કરતાં બોલ્યાં કે:-

યથાહં રાઘવાદન્યં મનસાપિ ન ચિન્તયે । તથા મે માધવી દેવી વિવરં દાતુમર્હતિ ॥

“જો મેં રાઘવસિવાય અન્યનું મનવડે પણ ચિંતન કયું ન હોઉં તો હે માધવી દેવિ ! મને તારામાં સમાવી દે. હે પૃથ્વીમાતા ! મને માર્ગ આપ. ”

મનસા કર્મણા વાચા યથા રામ સપ્રચયે । તથા મે માધવી દેવી વિવરં દાતુમર્હતિ ॥

“જો મેં મન, વચન અને કર્મવડે નિરંતર રામનુંજ આરાધન-પૂજન કયું હોય તો હે માધવી દેવિ ! મને તારામાં સમાવી દે. હે પૃથ્વીમાતા ! મને માર્ગ આપ. ”

યથૈતત્સત્યમુક્તં મે વેદ્મિ રામાત્પરં ન ચ । તથા મે માધવી દેવી વિવરં દાતુમર્હતિ ॥

“જો હું રામસિવાય ખીજ કોઇને જાણતી ન હોઉં-અર્થાત્ મન, વચન અને કર્મથી રામચંદ્રનેજ લજ્જનારી છું તે સત્ય હોય તો હે માધવી દેવિ ! મને તારામાં સમાવી દે. હે પૃથ્વીમાતા ! મને માર્ગ આપ. ”

સતી સીતાએ જ્યારે ઉપરાઉપરી આવા ત્રણ શપથ લીધા ત્યારે ત્યાં એકાએક આશ્ચર્યકારક દૃશ્ય ઉત્પન્ન થયું. સર્વ સભા સમક્ષ સતી સીતા ઉભાં હતાં ત્યાંની પૃથ્વી ફાટી અને તેમાંથી એક ઉત્તમ અને દિવ્ય સિંહાસન બહાર આવ્યું. એ દિવ્ય સિંહાસનને દિવ્ય દેહધારી, દિવ્ય રત્નનાં આભૂષણ ધારણ કરનારા, અમિત પરાક્રમી નાગોએ માથા ઉપર ધારણ કરેલું હતું અને તેના ઉપર ધરણી દેવી બેઠેલાં હતાં. તેમણે સીતાને બંને હાથથી આલિંગન કરી, ‘પુત્રી ! કલ્યાણ થાઓ’ એ પ્રમાણે અલિનંદન આપી તેને પોતાના બોળામાં બેસાડી લીધાં; અને રસાતળમાં જવા લાગ્યાં. એ સમયે દિવ્ય સિંહાસન ઉપર બેઠેલાં ધરણી દેવીસહિત સીતાજી ઉપર આકાશ-માંથી દિવ્ય પુષ્પોની અવિચિન્ન વૃષ્ટિ થવા લાગી. વળી દેવોમાં પણ મહાન સાધુઓ એકદમ ઉભા થઈ ગયા અને કહેવા લાગ્યા કે, જેનું આવું શીલ છે તે સીતા તને ધન્ય છે ! ધન્ય છે ! સીતાજીને ભૂમિપ્રવેશ જોઇને અંતરિક્ષમાં રહેલા પ્રસન્ન ચિત્તવાળા અનેક દેવોએ એ પ્રમાણે અનેક પ્રકારે ધન્યવાદ આપ્યો. રાજ રામચંદ્રજીના યજ્ઞમાં આવેલા સર્વે મુનિઓ તથા પુરુષસિંહ રાજાઓ તો આ દૃશ્ય જોઇને દિગંજ થઇ ગયા. એજ રીતે મહાકાય દાનવો અને પાતાળવાસી પન્નગો; તેમજ અંતરિક્ષમાં રહેલાં અને ભૂમિ ઉપરનાં સર્વે સ્થાવરજંગમ પ્રાણીઓ પણ આ દૃશ્ય જોઇને દિગંજ થઈ ગયાં. કેટલાક પ્રસન્ન થઇને “જય જય” બોલવા લાગ્યા, કેટલાક ધ્યાન-પરાયણ થઇ ગયા, કેટલાક મહાત્મા રામચંદ્ર તરફ જોઇ રહ્યા, ત્યારે કેટલાક જડ જેવા થઇને ભૂમિપ્રવેશ કરતાં સતી સીતા તરફ જોઇ રહ્યા. એ સમયે ઋષિઓનો સત્સમાગમ અને સીતાનો ભૂમિપ્રવેશ જોઇને આખું જગત એક મુદ્દર્પણીત સંમોહ પામી ગયું.

જ્યારે વૈદેહીએ રસાતળમાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે રામની સૌંદર્યમાં રહેલા સર્વે વાનરો અને મુનિઓએ “સતી સીતા, તને ધન્ય છે ! ધન્ય છે !” એવો હર્ષનાદ કર્યો. એ સમયે રાજા રામચંદ્ર યજ્ઞદંડને ટેકવી નીચે મુખે બેઠા હતા, તે ઉંચું પણ જોઈ શક્યા નહિ. તેમની આંખોમાં અશ્રુ ભરાઈ આવ્યાં અને દીનચિત્ત થયેલા હોવાથી તેઓ અતિશય દુઃખી જણાતા હતા. અંતે તેઓએ મહાન શોકસાગરમાં ડૂબી રોદન કરવા માંડ્યું અને તેમની આંખોમાંથી અશ્રુ વહેવા લાગ્યાં. ઘણાવાર રોદન કર્યા પછી તેમણે કહ્યું કે, “લક્ષ્મી જેવી સ્વરૂપવાન સીતાએ મારા દેખતાં જ ભૂમિપ્રવેશ કર્યો, તેથી કોઈ દિવસ નહિ થયેલો એવો અપાર શોક મારા હૃદયને ભેદી નાખે છે. પૂર્વે મહાસાગરને સામે કાંઈ આવેલી લંકામાં જ્યાં કોઈને એનું દર્શન પણ થયું ન હતું, ત્યાંથી પણ મેં એને પાછી આણી હતી, તો પછી પૃથ્વીના તળમાંથી તેને પાછી આણી તો મોટી વાત નથી. હે દેવી ભગવતી વસુધે ! મને મારી સીતા પાછી આપો, નહિ તો તમે મને ઓળખો છો તે પ્રમાણે હું તમારા ઉપર ક્રોધ કરીશ. ખરેખર, તમે મારાં સાસુ છો, કારણ કે હજીથી ખેડ કરતા જનકરાજને સીતા તમારી પાસેથી પ્રાપ્ત થયેલ હતી. હે વસુધે ! સીતા મને પાછી આપો અથવા મને પણ તમારામાં સમાવી દો, કે જેથી પાતાળમાં કે સ્વર્ગમાં પણ હું સીતાની સાથે જ જીવું. હે વસુધે ! તમે મને સીતા પાછી આણી આપો, કારણકે તેના વિના હું ગાંડો થઈ ગયો છું. જો તમે સીતા જેવી હતી તેવી મને પાછી નહિ આપો તો હું પૃથ્વીમાં પ્રવેશ કરીશ. આટલું છતાં પણ તમે નહિ માનો તો હું પર્વત અને વનોસહિત આખી પૃથ્વીને વ્યાકુળ કરીને સર્વ ભૂમિ જળમય કરી દઈશ અને અંતે તમારો નાશ કરીશ.”

રાજા રામચંદ્ર ક્રોધ અને શોકચુકત વચ્ચેના બેલવા લાગ્યા ત્યારે દેવોસહિત બ્રહ્માએ કહ્યું:— “હે રામ ! હે રામ ! હે સુવ્રત ! તમારે કોઈ પણ પ્રકારનો સંતાપ કરવો યોગ્ય નથી. હે શત્રુનાશક ! પૂર્વે કરેલ મંત્ર અને ભાવનું સ્મરણ કરો. હે મહાબાહુ ! તમારા એ ઉત્તમ વિષ્ણુ-ભાવનું અમે કાંઈ તમને સ્મરણ કરાવતા નથી, માત્ર ઇશારોજ કરીએ છીએ. હે દુર્ધર્ષ ! આ પછે તમે તમારા જન્મનો હેતુ અને કાર્યનો વિચાર કરો. વૈદેહી સીતા વિમત્ર સાખી હતી અને નિરંતર તમારું ચિંતન કરનારી હતી. તે તમારા આશ્રયથી તેમજ તેના તપોબળથી નાગલોકનું સુખ ભોગવવા ગયેલ છે. તે જરૂર ફરીથી સ્વર્ગમાં તમને મળશે, માટે હવે આ સલામાં હું જે વચનો કહું તે તમે સાંભળો.”

“હે રામ ! જે કાવ્ય તમે સાંભળ્યું છે તે સર્વે કાવ્યોમાં ધણું ઉત્તમ છે અને મેં પણ પૂર્વે સાંભળેલું છે. તમારાં સર્વે ચરિત્રાનું તેમાં વિસ્તારથી વ્યાખ્યાન કરેલું છે. હે વીર ! જન્મથી માંડીને તમે જે સુખદુઃખ ભોગવેલાં છે અને ભવિષ્યમાં જે ભોગવવાનાં છે તે સર્વે વાલ્મીકિ ઋષિએ એમાં વર્ણવેલાં છે. હે રામ ! આ આખું આદિકાવ્ય તમારા વિષેજ રચેલું છે. ખરેખર, રાધવસિવાય બીજો કોઈ એ કાવ્યનો યશ ભોગવવા યોગ્ય નથી. દિવ્ય અદ્ભુત સ્વરૂપી અને સત્ય વાક્યવાળું આ કાવ્ય પૂર્વે મેં દેવોની સાથે સાંભળેલું હતું. હે પુરુષસિંહ ! હે કાકુત્સ્થ ! ધર્મને લીધે સાવધાન ચિત્તવાળા તમે ભવિષ્યનો રામાયણનો શેષ ભાગ સાંભળો. હે મહાતેજસ્વી ! હે મહાયશસ્ત્રી ! એ કાવ્યનો બાકીનો ઉત્તમ ઉત્તરભાગ તમે ઋષિઓની સાથે સાંભળો. હે વીર ! હે રઘુનંદન ! તમારા જેવા પરમ રાજર્ષિએ એ રહસ્યવાળો ભાગ બીજા કોઈ ભાઈની સાથે સાંભળવો ન જોઈએ.” એ પ્રમાણે કહીને ત્રિભુવનપતિ બ્રહ્મા, દેવો અને બીજા સર્વે પોતાના બાંધવો સાથે સ્વર્ગલોકમાં ગયા.

એ સમયે બ્રહ્મલોકમાં નિવાસ કરનારા જે જે મહાત્મા ઋષિઓ હતા તે સર્વે બ્રહ્માજીની આજ્ઞાથી પોતપોતાને સ્થાનકે જવા નીકળ્યા હતા; પરંતુ રાજા રામચંદ્રનું હવે પછી થવાનું ઉત્તર-ચરિત્ર સાંભળવાની ઇચ્છાથી તેઓ સલામાં પાછા આયા. પછી તેમની વતી શુભ વાણીથી રાજા રામચંદ્રે ભગવાન વાલ્મીકિને બાકીનો ભાગ સાંભળાવવા વિનંતિ કરી; ત્યારે પરમ તેજસ્વી વાલ્મીકિ બોલ્યા કે:— “હે ભગવન ! બ્રહ્મલોકનિવાસી ઋષિઓ તમારું ભવિષ્ય શ્રવણ કરવાની ઇચ્છા કરે છે, તો હવે તે આવતીકાલ સવારથી શરૂ કરીયું.” એવો નિશ્ચય જાહેર કરી કુશ અને લવને સાથે લઈને તે સલામંડપ છોડીને પર્ણશાળામાં ગયા અને સાક્ષાત લક્ષ્મીજીના અવતાર જેવાં સીતાજીનો શોક કરતાં કરતાં રાત્રિ વીતાવી.

૧૧-હિન્દુજાતિનો મહાન અને સાચો ધર્મગુરુ

એક વર્તમાન દેશલક્ષ્ય અને મહાન સ્વાર્થત્યાગી “ભાષ પરમાનંદ એમ. એ.” તરફથી હાલમાંજ “વાલ્મીકિ મુનિકા જીવનચરિત્ર” નામે એક પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું છે. (પૃષ્ઠસંખ્યા ૧૮૦, મૂલ્ય ૦૧૧, ઠેકાણું આર્યપુસ્તકાલય અનારકલી-લાહોર) એમાં વાલ્મીકિના ચરિત્ર સાથે વર્તમાન દેશદશા ઉપર પણ તેમણે પુષ્કળ લખ્યું છે. એ પુસ્તકમાં મહર્ષિ વાલ્મીકિ અને તેમની રામાયણ વિષે તેઓ લખે છે કે:—

“કિંસી મનુષ્ય કે જીવનચરિત્ર જાનને કે લિયે પહેલી ખાત તો યહ હૈ કિ હમ યહ જાનના ચાહતે હૈં કિ વહ કહાં પૈદા હુઆ, કહાં ઉસકા પાલનપોષણ હુઆ, ઉસને કયા કયા ખડે કામ કિયે. ઇન સખ ખાતોં કા જો થોડા બહુન પતા લગ સકા હૈં હમ ને ઉસકા વર્ણન ઋષિ વાલ્મીકિ કે સંખંધ મેં કર દિયા હૈ. મનુષ્ય કા જીવન કેવલ ઇતના હી નહીં હોતા હૈ. હમારા વાસ્તવિક જીવન હમારે વિચારોં કે અંદર પાયા જાતા હૈ, જીસે હમ અપના માનસિક જીવન કહ સકતે હૈં. લોગ કહતે હૈં કિ યદિ તુમ હમેં ખતાદોગે કિ અમુક મનુષ્ય કિન લોગોં કી સંગતિ મેં રહતા હૈ તો હમ ખતાદોગે કિ વડ કૈસા મનુષ્ય હૈ—અર્થાત્ મનુષ્ય સંગતિ સે બી પલિયાના જા સકતા હૈ. મનુષ્ય ખાતોં સે બી પલિયાના જા સકતા હૈ. સખ સે ખડ કર મનુષ્ય કા પ્રકટ કરનેવાલે ઉસકે વિચાર હોતે હૈં. કિંસી કે વિચારોં કા પ્રભાવ થોડે સે લોગોં પર થોડે સે સમય કે લિયે રહતા હૈ. કઈ એક કા થોડે સે સમય કે લિયે બહુત લોગોં પર રહતા હૈ. સચ્ચે મહાપુરુષ વે હૈં જીનકા પ્રભાવ ચિરકાલ તક બહુત લોગોં પર રહતા હૈ. નિઃસંદેહ વાલ્મીકિ જીન મેં સે એક હૈ. વાલ્મીકિ કી રામાયણ ને હિન્દુજાતિ કે હૃદયોં પર અતિ પ્રાચીન કાલ સે લેકર આજ તક જીતના પ્રભાવ ડાલા હૈ વહ શાયદ હી કિંસી ઔર પુસ્તક ને ડાલા હો. પિછલ્લે સમય મેં જીતના રામાયણે ભારતવર્ષ કે લિન્ન લિખ લાગોં મેં લિખી ગઈ હૈં વહ સખ વાલ્મીકિ રામાયણ સે નકલ કી ગઈ હૈ. વાસ્તવિક રામાયણ વાલ્મીકિ કી હી હૈ. ઔર જીનકે સખ વિચાર વાલ્મીકિ કે હી હૈ. યદિ વાલ્મીકિ ખિના રામાયણ લિખે મર જાતે તો જીનકા નામ જીન સૈકડો ઋષિયોં મેં સે એક હોતા, જો ભારતવર્ષ કે ગગનમંડળ મેં તારકાઓં કે સદશ ચમક રહે હૈ; પરંતુ વાલ્મીકિ ને અપને ઉચ્ચ વિચારોં કા રામાયણ કા રૂપ દેકર હિન્દુ જાતિ કા એસા ઉપકાર કિયા હૈ કિ વે હમારે સચ્ચે ધર્મગુરુ ખન ગયે હૈ.”

“યોં તો હમ જાનતે હૈં કિ હમારે ધર્મપુસ્તક વેદ હૈં. હમ યહ બી જાનતે હૈં કિ હમારા ઉચ્ચ આ યાત્મિક જ્ઞાન હમારી ઉપનિષદોં મેં ભરા પડા હૈં. હમેં યહ બી માલૂમ હૈ કિ હમારા તત્ત્વજ્ઞાન હમારે દર્શનોં મેં પાયા જાતા હૈ. હમારા કાનૂન માનવધર્મ—શાસ્ત્ર ઔર દૂસરી સ્મૃતિયોં મેં મૌજૂદ હૈ. રામાયણ કી વિશેષતા કયા હૈ ? ધર્મ ઔર જ્ઞાન કા કેવલ ઉપદેશદ્વારા ફલાના બહુત કહિન હૈ. સાધારણ લોગધર્મ કા ઇસ વિધિ સે જલદી ગ્રહણ નહીં કર સકતે. લોગોં કા ધર્મ કા શિક્ષા દેને કા ઉત્તમ વિધિ યહ હૈ કિ જીનકે સામને એસે જીવન કા આદર્શ રખા જાય જીસકે અંદર ધર્મ કે સખ નિયમ કાર્ય રૂપ મેં પાયે જાતે હોં. વાલ્મીકિ ને રામાયણ લિખકર હમારી જાતિ કે સાર ધર્મ કા કાર્ય રૂપ મેં પરિણિત કર દિયા હૈ. યહી વાલ્મીકિ કી વિશેષતા હૈ ઔર ઇસી લિયે વહ હમારા ધર્મગુરુ હૈ.”

“વાલ્મીકિ કી સખસે બી વિશેષતા ઇસ ખાત મેં હૈ કિ જીનહોંને ગૃહસ્થ-ધર્મ કા અતિ ઉત્તમ ઔર પૂર્ણ-રૂપ મેં હમારે સન્મુખ રકખા હૈ. ગીતા મેં કૃષ્ણ ને પુરુષોત્તમ કા સ્વરૂપ ખતાયા હૈ. વાલ્મીકિ કી રામાયણ હમારે સામને મર્યાદા પુરુષોત્તમ કા સ્વરૂપ ઉપસ્થિત કરતી હૈ. યહી નામ હૈ જો હિન્દુ જાતિ ને શ્રીરામચંદ્રજી કા દિયા હૈ કેવલ રામચંદ્ર હી મર્યાદા પુરુષોત્તમ ન થે જીનકા સારા કુલ મર્યાદા કા અતિ ઉત્કૃષ્ટ નમૂના હૈ. પ્રકૃતિ કે સૌંદર્ય કા વર્ણન કરને મેં વા મીકિ અદ્વિતીય હૈ. કિંસી નઈ ચીજ કા ચિત્રણ કરને મેં બી જીનહોંને કમાલ દિખાયા હૈ. જાજ હમ દશરથ, કૈકેયી, લક્ષ્મણ, શ્રીરામચંદ્ર ઔર સીતા કી ખાતોં કા પદતે હૈં તો હમેં એસા અનુભવ હોને લગતા હૈ માનોં વે જીતે-જાગતે હમારે સામને ખાતોં કર રહે હૈ. વાલ્મીકિ ને ઇન સખ ચરિત્રોં કા સંસાર મેં અમર કર દિયા હૈ.”

રઘુનાથદાસ ગોવામીનું દૂર ચરિત્ર

સીત કમલ સકલાત વિદિત પુરુષોત્તમ દીની; સૌચ ગયે હરિસંગ કૃત્ય સેવકકી કીની.

જગન્નાથ-પદ પ્રીતિ નિરંતર કરત ખવાસી; ભગવત-ધર્મ-પ્રધાન પ્રસન્ન નિલાયકવાસી.

ઉત્કલ-દેશ ઉડિસા નગર ઐનતેય સબકોઉ કહે; શ્રી રઘુનાથ ગુસાર્ધ ગરુડ જ્યેાં સિહ-પૌરિ ઠાઠે રહે.

(નાભાદાસકૃત ભક્તમાળ)

જ્યારે મહાપ્રભુ ગૌરાંગ સમસ્ત ભારતવર્ષને ભક્તિરસથી ભીંજવી રહ્યા હતા; તે સમયે અનેક ધનવાનો, માન્યપુરુષો તથા વિદ્વાનો સંસારનો મોહ, માનમરતબો, વિષયવાસના, ધનની આસક્તિ વગેરે તરફ ખેદરકાર રહીને તેમના અનુયાયી થતા હતા. શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુના દૈવી ચરિત્રથી આકર્ષિત થઈને જે અતુલ ઐશ્વર્યશાળી મહાનુભાવો સંસારને તુલુવત્ સમજીને માત્ર ભગવાનનું નામ-સંકીર્તન તથા કથાવાર્તામાંજ સમય ગાળવા ભિક્ષુ થઈને નીકળી પડ્યા હતા, તેઓમાં શ્રી રઘુનાથદાસ ગોસ્વામી સર્વશ્રેષ્ઠ ગણાય છે. એજ મહાનુભાવનું પરમ પવિત્ર ચરિત્ર સંક્ષેપમાં અત્રે રજુ કરવામાં આવે છે.

ચારસો વર્ષ ઉપર બંગાળામાં સરસ્વતી નદીને કિનારે સપ્તગ્રામ નામે એક નગર હતું. ધણી જૂના કાળથી તે બંગાળાનું એક મુખ્ય વ્યાપારી નગર હતું; પરંતુ સરસ્વતી નદીમાં રેતી ભરાઈ જવાને લીધે ત્યાં વહાણો ઓછાં આવવા લાગ્યાં અને સન ૧૬૩૨ માં હુગલી બંદર સ્થપાયું, એટલે આ નગર એક રીતે ઉજ્જડ જેવુંજ થઈ ગયું. ત્યારપહેલાં આ સ્થળ ધન અને મનુષ્યોથી ભરપૂર હતું. ત્યાં હિરણ્યદાસ અને ગોવર્ધનદાસ નામના બે સગા ભાઈ રહેતા હતા. તેઓ જાતે કાયસ્થ હતા. બંગાળાના નવાબ સૈયદ હુસેનશાહે આ બન્ને ભાઈઓને કર ઉત્તરાતદારતરીકે નીમ્યા હતા, તેથી તેઓ મજબુદાર કહેવાતા. આ સ્થળની આવક ૨૦ લાખની હતી, જેમાંથી બારલાખ નવાબને મોકલતા અને બાકીના આઠ લાખની તેમની આવક હતી. તે વખતની આટલી આવક તે આજની આવક કરતાં દશગણીના જેટલી હતી. એ ઉપરથી તેમના વૈભવનો પૂરો ખ્યાલ આવી શકે તેમ છે. વળી તેઓ મહાપંડિત, દાની અને ધાર્મિક હતા. નવદ્વીપના ધણાય બ્રાહ્મણોનો જીવન-નિર્વાહ તેમની મદદથી ચાલતો. મોટાભાઈ હિરણ્યદાસને કંઈ સંતાન ન હતું. હા, નાનાભાઈ ગોવર્ધનદાસને માત્ર એક પુત્ર હતો. આ લેખના ચરિત્રનાયક રઘુનાથદાસજ તે એક માત્ર પુત્ર હતા, એટલે બાલ્યકાળમાં તેમનું કેવીરીતે લાલન-પાલન થયું હશે તેનું અનુમાન સહેજે થઈ શકશે.

રઘુનાથદાસનો જન્મ ધણે ભાગે સંવત ૧૫૫૪ ના અરસામાં થયો હશે. તેમનો જન્મથીજ ધર્મતરફ પ્રેમ હતો. પોતાના કુલપુરોહિત બજારામ આચાર્યને ઘેરજ તેઓ વિદ્યાધ્યયન કરવા જતા હતા; ત્યાંજ તેમને યવનકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા પરમ ભાગવત શ્રીહરિદાસ ઠાકુરનાં દર્શન થયાં. તે દિવસોમાં ઠાકુર મહાશય ત્યાંજ રહેતા હતા. તેમને મુખે હરિનામનું માહાત્મ્ય સાંભળીને બાળક રઘુનાથના હૃદયમાં વૈરાગ્યનો ઉદય અને ધર્મપ્રત્યે પ્રેમ જાગૃત થયો. રઘુનાથ વિદ્યાધ્યયનને બહાને ત્યાં જઈને હરિદાસનું દર્શન કર્યા કરતા હતા. સંસારના ભોગવિલાસ વગેરેપ્રત્યે તેમની ઉદાસીનતા જોઈને તેમનાં માતપિતા બહુજ ચિંતા કરવા લાગ્યાં.

ત્યારબાદ કેટલાક દિવસો પછી શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુ સંન્યાસ લઈને શાંતિપુર પધાર્યા, ત્યારે ત્યાં તેમના દર્શનમાટે ધણાય ભકતો એકઠા થયા. રઘુનાથ પણ બધાની સાથે ત્યાં ગયા. શ્રી ચૈતન્યદેવના પિતા સાથે હિરણ્યદાસને બહુ સ્નેહ હતો એટલે ચૈતન્ય રઘુનાથને સારીરીતે ઓળખતા હતા. શાંતિપુરના શ્રી અદ્વૈતાચાર્ય સાથે પણ તેમને ઓળખાણ હતું. તેમણે રઘુનાથને પોતાને ત્યાં રાખીને બહુ મહેરબાની કરીને શ્રી ચૈતન્યનો ઉચ્છિષ્ટ પ્રસાદ તેને આપ્યો. ચૈતન્યદેવ નાની ઉંમરના રઘુનાથનો ધર્મપ્રેમ જોઈને અત્યંત પ્રસન્ન થયા અને કંઈ ઉપદેશ આપીને તેને વિદાય કર્યો. શ્રી ગૌરાંગના સમાગમથી રઘુનાથની ભક્તિને પૂર ચઢ્યાં અને તેને ધરએ તો માત્ર બંધન જેવું જણાયું. તેમનો પ્રેમ એટલો બધો વધી ગયો કે તેઓ ઘેરથી ભાગી નીકળ્યા, પરંતુ તેમના પિતાએ તેમને પકડી મંગાવ્યા.

આ રીતે રઘુનાથદાસે કેટલાયેવાર નાસી જવાના પ્રયત્નો કર્યા, પરંતુ દરેક વખતે પકડાઈ ગયા. તેમના ઉપર કેટલાયે પહેરેગીરો ચોડી કરતા હતા. તેમને સાંસારિક મોહપાશમાં જકડી લેવા માટે ભોગ-વિલાસની અનેક સામગ્રીઓ રજુ કરવામાં આવી અને એક રૂપવતી કન્યા સાથે તેમનો વિવાહ પણ કરી દીધો; પરંતુ આ સઘળા પ્રયત્નોનો પ્રભાવ ઉલટોજ પડ્યો—અર્થાત્ સાંસારિક સુખોમાં જકડવામાટે જેટલી તૈયારી કરવામાં આવી હતી તેટલુંજ તેમનું મન તે વસ્તુસ્થિતિઓથી ઉપરામ થતું ગયું. રઘુનાથદાસની પ્રેમમય દશા જોઈને લોકો તેમને ગાંડા અને ચિત્તભ્રમ થયેલા માનવા લાગ્યા અને તેમના પિતાને દવા કરાવવાનું કહેતા. કેટલાક દિવસ પછી શ્રીગૌરાંગ ફરીથી શાન્તિપુર આવ્યા. આ સમાચાર સાંભળી રઘુનાથદાસ પણ દર્શન કરવા ગયા. પિતાએ કેટલાય માણસોને રખવાળ તરીકે સાથે મોકલ્યા. ત્યાં રઘુનાથદાસ ચૈતન્યદેવ સાથે સાત દિવસસુધી રહ્યા અને તેમની સાથે નીલાચળ જવાની તેમની ઉત્કટ ઇચ્છા હતી. શ્રી ગૌરાંગે તેમનો મનોભાવ જાણી જઈને કહ્યું:—“હજુ ચિત્ત સ્થિર કરીને ઘેર પાછા જાઓ. એકદમ ગાંડા થવાથી કામ નહિ ચાલે. ભવસિંહુને લોકો ધીરે ધીરેજ તરી જાય છે. સંસારને દેખાડવા ખાતર મર્કટ-વૈરાગ્ય ના ધારણુ કરતા. બહારથી લોકાચાર પ્રમાણે ચાલતા રહીને તેમાં લેપાતા નહિ અને ભગવાનમાં પ્રીતિ કાયમ રાખ્યા કરો. પ્રભુ તમને સંસાર-બંધનમાંથી તરતજ મુક્ત કરશે. અમે ઇંદાવન જઈને નીલાચળ આવીએ ત્યારે તમે ત્યાં આવજો. ભગવાન જેના ઉપર કૃપા કરે છે, તેને કેાણુ બાંધી રાખી શકે?”

રઘુનાથ દાસ ઘેર પાછા આવ્યા અને શ્રી ગૌરાંગના ઉપદેશ પ્રમાણે કામકાજ કરવા લાગ્યા. માતાપિતાએ અત્યંત પ્રસન્ન થઈને સઘળું કામકાજ તેમને સોંપ્યું. તેમના ઉપરના ચોડીપહેરા પણ ઓછા થયા અને તેઓ કેાઈ ને કેાઈ રીતે સઘળા કામની દેખરેખ રાખવા લાગ્યા. જો કે આથી તેમને બહુ આંતરિક દુઃખ થતું હતું, પણ ગમે તેમ કરીને દિવસ વીતાવતા હતા. કેટલાક દિવસ પછી તેમના સાંભળવામાં આવ્યું કે ચૈતન્ય મહાપ્રભુ જગદીશપુરીમાં આવી ચૂક્યા છે. આ શુભ સમાચાર સાંભળી તેઓ અધીરા થઈ ગયા અને છટકી જવાનો લાગ શોધવા લાગ્યા. તે દિવસોમાં શ્રી નિત્યાનંદજી ચૈતન્ય મહાપ્રભુએ પ્રવર્તીવેલા ભક્તિમાર્ગના પ્રચારમાટે બંગાળમાં ભ્રમણુ કરતા હતા. તેમની સાથે રઘુનાથદાસને મેળાપ થયો ત્યારે તેઓએ ખૂબ આદરભાવ અને પ્રેમપૂર્વક સઘળા વૈષ્ણવોને નિમંત્રણુ આપી ભોજન કરાવ્યું. રઘુનાથદાસ વૈષ્ણવોનું નૃત્ય-કીર્તન જોઈને ઘણા ખુશી થયા અને શ્રી નિત્યાનંદજીને અત્યંત વિનીતભાવે પૂછ્યું કે, મને ચૈતન્યદેવનાં દર્શન ક્યારે થશે? શ્રી નિત્યાનંદજીએ અત્યંત પ્રસન્ન થઈને તેમને આશીર્વાદ આપ્યો અને કહ્યું કે, “તમે આ વખત ઘેર જાઓ, તમને તરતમાંજ શ્રી ગૌરાંગ પ્રભુનાં દર્શન થશે.”

બંગાળી વૈષ્ણવો તેજ દિવસોમાં રથયાત્રાના દર્શનમાટે જગદીશ જતાં હતાં. રઘુનાથદાસે આ સમાચાર સાંભળી તે લોકો સાથે જવાનો નિશ્ચય કર્યો; પરંતુ ફરીથી વિચાર કર્યો કે, તે લોકો તેજ રાજમાર્ગેથી જશે અને જો હું તે લોકો સાથે જઈશ તો જરૂર પકડાઈ જઈશ. એમ વિચારીને રઘુનાથદાસે જંગલને રસ્તે જવાનો નિશ્ચય કર્યો અને એક રાત્રે પાછલે પહેરે જ્યારે બધાં ઘેર નિદ્રામાં સૂતાં હતાં તે વખતે ઘરમાંથી નાસી છૂટ્યા. તે જંગલોમાં થઈને રાતદિવસ શ્રી ગૌરાંગનું સ્મરણુ કરતા કરતા જગદીશ તરફ ચાલી નીકળ્યા. બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે ઘેર ભારે કોલાહલ થયો. આમતેમ લોકો શોધવા ગયા પણ તેમનો કંઈપણ પત્તો ન લાગ્યો.

આ તરફ રઘુનાથદાસે ભોજનાદિને તિલાંજલી આપીને રાતદિવસ “હા ગૌર! ક્યારે દર્શન થશે” એમ કહેતા કહેતા ચાલવા લાગ્યા. બાર દિવસમાં તેઓ પુરુષોત્તમ ક્ષેત્રમાં પહોંચ્યા અને જ્યાં ચૈતન્યદેવ ભકતોસહિત વિરાજમાન હતા ત્યાં જઈને તેમનાં ચરણોમાં મસ્તક મૂકીને સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યા. શ્રી ગૌરાંગ ઉભા થઈ તેમને ભેટ્યા અને આદરમાન સાથે બેસાડ્યા. પછી રસ્તાના થાકથી ક્ષીણુ અને મેલા થયેલા રઘુનાથના શરીર તરફ જોઈને શ્રી સ્વરૂપ દામોદરને કહ્યું:—“રઘુનાથને હું તમને અર્પણુ કરું છું. તેણે રસ્તામાં બહુ દુઃખ સહ્યાં છે, તેથી તેનું પુત્રની પેઠે પાલન કરજો.” આમ કહીને ચૈતન્ય મહાપ્રભુએ પોતે રઘુનાથનો હાથ સ્વરૂપના હાથમાં આપ્યો. સ્વરૂપે મહાપ્રભુની આ આજ્ઞા શિરોધાર્ય ગણીને રઘુનાથને છાતી સરસા ચાંપ્યા. રઘુનાથે સમુદ્રમાં સ્નાન કર્યા પછી જગદીશનું દર્શન કર્યું અને પછી પ્રસાદ લઈને આરામ લીધો.

રોજનો નિયમ થઇ ગયો હતો કે રધુનાથદાસ સ્નાન કરીને આવતા, ત્યારે ભોજનમાટે તેમને મહાપ્રસાદ મળતો હતો. આ રીતે પાંચ દિવસ વીતી ગયા. પછી રધુનાથે વિચાર કર્યો કે, આ પ્રકારે તૃપ્ત થઇને પ્રસાદ લેવાથી ભજનમાં વિક્ષેપ થશે. આથી છઠ્ઠે દિવસે તે ત્યાં ભોજન કરવા ન ગયા અને આખો દિવસ ભજનમાં ગાળી રાત્રે શ્રીજગદીશની પુષ્પાંજલિનાં દર્શન કરીને સિંહદાર આગળ લિક્ષાને માટે ઉભા રહ્યા. તેવખતે ત્યાં એવી પ્રથા હતી કે જે ભક્ત લિક્ષા નહોતા માગતા તેઓ રાત્રે સિંહદાર આગળ ચૂપચાપ ઉભા રહેતા; અને જ્યારે જગદીશના સેવકો સેવા-પૂજથી પરવારી ઘેર જતા ત્યારે તે અન્નાર્થી વૈષ્ણવોને કંઈક પ્રસાદ આપતા હતા. રધુનાથે એજ અકિચન લિક્ષુઓનું અનુકરણ કર્યું.

જ્યારે આ સમાચાર શ્રી ગૌરાંગના જાણવામાં આવ્યા, ત્યારે તેમણે અત્યંત સંતોષ પામીને કહ્યું કે, રધુનાથે વિરક્તોને યોગ્યજ કાર્ય કર્યું છે. વિરક્તોએ હમેશાં નામ-સંકીર્તન કરવું જોઈએ અને જે કંઈ મળી આવે તેનાથી ઉદર-પોષણ કરવું જોઈએ. સંસારનો ત્યાગ કરીને પણ જોઓ ભોગ-વિલાસ અને ધન્દ્રિયમુખમાં તત્પર રહે છે તેઓ ભગવાનને મેળવી શકતા નથી. વૈરાગ્ય અને વિનય એ ધાર્મિક પુરુષોના શણગાર છે. રધુનાથમાં વૈરાગ્ય જેટલા પ્રમાણમાં હતો તેટલીજ નમ્રતા પણ હતી. તે કદી ચૈતન્ય સાથે આંગે આંખ મેળવીને વાતચીત નહોતા કરતા. જો કોઈ વાત કહેવી હોય તો ખીજની મારફત કહેવડાવતા. એક દિવસ આચાર્ય સ્વરૂપની મારફત તેમણે પ્રભુને જણાવ્યું કે, “હું ઘર છોડીને અહીં આવ્યો છું, મારા જીવનનો શું ઉદ્દેશ છે અને માંડે શું કર્તવ્ય છે તે કશું મને ખબર નથી. આપ પોતેજ શ્રીમુખે મારફત કંઈ ઉપદેશ આપીને મને કૃતાર્થ કરજો.”

શ્રી ગૌરાંગે કહ્યું:—“તમે સ્વરૂપ પાસેથી સાધ્ય-સાધનતત્ત્વનું શિક્ષણ લ્યો. તેજ તમારા ઉપદેશક છે. તે જે જાણે છે તે હું નથી જાણતો; છતાં પણ જો મારી વાતમાં વિશ્વાસ હોય તો મારે એજ કહેવાનું છે કે, સારરહિત ગ્રામ્ય કથાવાર્તા કહેવી નહિ અને સાંભળવી પણ નહિ. સાંડે ખાવું નહિ અને સાંડે પહેરવું નહિ. જાતે માન મેળવવા ન ઇચ્છતાં ખીજઓને માન આપવું. હમેશાં હરિનામ લેવું અને શ્રી રાધાકૃષ્ણની માનસિક ઉપાસના કરવી. મારો આજ ટૂંકો ઉપદેશ છે અને ખીજ વાતો સ્વરૂપ પાસેથી જણાશે.” આ પ્રમાણે કહીને પોતાનો રચેલો શ્લોક વાંચ્યો.

તૃણાદપિ સુનીચેન તરોરપિ સાહિષ્ણુતા । અમાનિના માનદેન કીર્તનીયઃ સદા હરિઃ ॥

રધુનાથ આ ઉપદેશ સાંભળીને સ્વરૂપની સાથે પ્રભુની સેવામાં પોતાનો સમય ગાળવા લાગ્યા. ખીજ તરફ રથયાત્રાના ઉત્સવમાં ભાગ લેવાને શિવાનંદ આદિ બંગાળી વૈષ્ણવો નીલાચળ આવ્યા, તેમની સાથે તેમના પિતાએ એક પત્ર અને દશ માણસ રધુનાથને પાછા લાવવામાટે મોકલ્યા હતા. શિવાનંદે બધા સમાચાર રધુનાથને કહ્યા. રથયાત્રાના સમયના ભક્તવૃંદસહિત શ્રીચૈતન્યનાં નૃલકીર્તન જોઈને રધુનાથ આશ્ચર્યચકિત થયા અને પ્રેમથી ગૃહગૃ થઇ ગયા. ચાતુર્માસ વીસા પછી જ્યારે ભક્તો પોતાને દેશ પાછા ફર્યા ત્યારે રધુનાથના પિતાએ શિવાનંદને પોતાના પુત્રના સમાચાર પૂછ્યા. તેમણે કહ્યું:—“તેમને કોણ નથી જાણતું ? તે એક પ્રખ્યાત ભક્ત છે અને રાત-દિવસ કીર્તનમાંજ મગ્ન રહે છે. તે પોતાના ભોજન આચ્છાદનની પણ દરકાર નથી કરતા. ભોજન માટે લિક્ષા લેવા પણ જતા નથી. કોઈએ કંઈ આપ્યું તો ખાઈ લે છે નહિ તો કંઈ પરવા નહિ. તેમણે જે મહાન ઐશ્વર્યવાળાં માતપિતા તથા સ્ત્રી વગેરેનો મોહ તજીને વૈરાગ્ય ધારણ કર્યો છે તેનાથી તથા પોતાના ચારિત્ર્યના બળથી તેઓ ભક્તોના અત્યંત પ્રીતિપાત્ર થઇ પડ્યા છે.”

સેવકોને મુખે રધુનાથના અપવાસી રહેવાના અને લિક્ષા ન લેવા જવાના સમાચાર જાણીને ગોવર્ધનદાસને ભારે દુઃખ થયું. તેમણે ચારસો સોનામહોરો તથા ખીજ કેટલીએ સામગ્રી જગદીશ મોકલી આપી. રધુનાથ તે લેવા ઇચ્છતા ન હતા, પરંતુ પિતાને દુઃખ થશે એમ સમજીને બધુંયે રાખી લીધું. તેમણે પોતાને માટે તેમાંની એક કોઠી પણ ન લીધી. ઘણુંખરું વૈષ્ણવોને વહંચી દીધું. તેમાંથી જે કંઈ રાખ્યું હતું તેમાંથી તેઓ મહીનામાં બે વાર ગૌરાંગ મહાપ્રભુને નિમંત્રણ આપી ભોજન કરાવતા. બે વર્ષ આ રીતે ભોજન કરાવીને રધુનાથે આ કાર્ય પણ બંધ કર્યું. બે ત્રણ મહીના પછી શ્રી ગૌરાંગે સ્વરૂપને પૂછ્યું કે, ‘હવે રધુનાથ મને ભોજનનું નિમંત્રણ

કેમ નથી આપતો ?' સ્વરૂપે કહ્યું કે, 'રઘુનાથે એમ વિચારીને નિમંત્રણ બંધ કર્યું છે કે વિષયાસક્ત મનુષ્યના પૈસાથી પ્રભુને ભોજન કરાવવાથી તેનું મન પ્રસન્ન નથી થતું અને આપ તેના આગ્રહ-નેજ આધીન થઇને નિમંત્રણ સ્વીકારી લ્યો છો, એટલે નિમંત્રણ બંધ કરવું એજ ઉત્તમ છે.' આ સાંભળી શ્રીગૌરાંગે પ્રસન્ન થઇને કહ્યું કે:— 'વિષયીનું અન્ન ખાવાથી મન મલિન થાય છે અને મન મલિન થવાથી શ્રીહરિનું સ્મરણ રૂંડે પ્રકારે નથી થતું. તેને રાજસિક નિમંત્રણ કહે છે. એથી દાતા અને ભોક્તા બન્નેનાં ચિત્ત કલુષિત થાય છે. રઘુનાથે નિમંત્રણ બંધ કરીને ઠીકજ કર્યું છે.'

પૂર્વોક્ત વ્યવસ્થાનો ઉદ્દેશ્ય ભક્તમાળના ટીકાકાર પ્રિયાદાસજીએ આ રીતે કર્યો છે:—
અતિ અનુરાગ ધર સંપતિ સોં રહ્યો પાગિ, તાહ કરી લાગ નીલાચર કિયો ખાસ હૈ;
ધનકો પઠાવે પિતા તોપૈ નહિં આવૈ કછ, દેખિએ સુકાવૈ મહા પ્રભુજી કો પાસ હૈ.
મંદિર કે દ્વારરૂપ સુંદર નિહાર્યો કરૈ, લગ્યો સીત ગાત સકલાત હુઈ દાસ હૈ;
સૌય સંગ જામખે કી રીતિ કો પ્રમાન વહૈ, વૈસે સખ જાન્યો માધોદાસ સુખરાસ હૈ.

કેટલાક દિવસ પછી રઘુનાથે સિંહદ્વાર પાસે ઉભા રહેવાનું પણ છોડી દીધું; કેમકે તેને ધનવાનનો પુત્ર જાણીને લોકો અધિક ભિક્ષા આપવા લાગ્યા હતા. હવે તે અન્નક્ષેત્રમાં જઇને ત્યાંથી જે કંઈ મળતું તેનાથી જીવનનિર્વાહ કરતા. ચૈતન્યદેવ આ સમાચાર સાંભળી અત્યંત પ્રસન્ન થયા અને કહ્યું કે, 'રઘુનાથે ઠીકજ કર્યું છે; કેમકે સિંહદ્વાર પાસે ઉભા રહીને ભિક્ષા કરવી એ વેશ્યાઓના આચાર જેવું છે. ચૈતન્યદેવ આ વાતથી એટલા પ્રસન્ન થયા કે પોતાની ગોવર્ધન-શિલા અને ગુંજમાળા રઘુનાથને ભેટ આપી. રઘુનાથ ચૈતન્યના આદેશાનુસાર આ શિલાની ભક્તિ-પૂર્વક પવિત્ર જળ અને તુલસી-મંજરીઓથી પૂજા કરતા. એ ભેટથી તે અત્યંત પ્રસન્ન થયા હતા અને પ્રભુની પોતાના ઉપર પૂર્ણ કૃપા સમજ્યા હતા.

ત્યારબાદ રઘુનાથે અન્નક્ષેત્રમાં પણ જવાનું છોડી દીધું. ગાયોને માટે જે વાસી અને સડેલો પ્રસાદ બહાર ફેંકી દેવાતો અને જેને ગાયો પણ નહોતી ખાતી તેને રઘુનાથ રાત્રે ઉપાડી લાવતા અને તેને પાણીમાં ધોવાથી જે ચોખ્ખા નીકળતા તેમાં મીઠું ભેળવીને ખાતા. એક દિવસ રઘુનાથ આવું ભોજન કરતા હતા તેજ વખતે ચૈતન્ય મહાપ્રભુ ત્યાં જઈ પહોંચ્યા અને તેમાંથી એક મુઠ્ઠી ભરીને ખાઈ ગયા. જ્યારે બીજીવાર ખાવા ઇચ્છ્યું ત્યારે તેમણે અટકાવ્યા અને કહ્યું કે, 'તે આપને ખાવા યોગ્ય નથી.' ચૈતન્યે કહ્યું કે, 'હું રોજ અનેક પ્રકારના મહાપ્રસાદ જમું છું, પરંતુ આવું સ્વાદિષ્ટ ભોજન મેં કદી ખાધું નથી.'

રઘુનાથ આ રીતે સંપૂર્ણ રીતે ઇન્દ્રિય-નિગ્રહ કરી અને માત્ર નામજપ તથા નામસંકીર્તન કરી શ્રી ચૈતન્યના પવિત્ર સહવાસમાં જીવન વ્યતીત કરવા લાગ્યા. રાત્રિદિવસ તે ધર્મ-ચિન્તન-માંજ મગ્ન રહેતા અને માત્ર બે અઢી કલાક સૂવામાં અને ખાવાપીવામાં ગાળતા. સ્વાદનો વિચાર નહિ કરતાં કેવળ શરીર ધારણ કરવા પૂરતોજ થોડો આહાર કરતા અને શરીરને ઢાંકવામાટે ફાટલું તૂટલું જૂનું વસ્ત્ર પહેરતા. આ રીતે ૧૬ વર્ષ રઘુનાથ નીલાચલમાં રહ્યા. ચૈતન્ય મહાપ્રભુની પ્રેમવિરહોન્મત્ત મહાભાવની અવસ્થામાં સ્વરૂપની સાથે રઘુનાથ પણ સારીરીતે તેમના દેહનું રક્ષણ અને સેવા કરતા હતા. શ્રી ચૈતન્યે લીલા સમાપ્ત કર્યા પછી પણ કેટલાક દિવસસુધી તે નીલાચળમાં રહ્યા; પરંતુ જ્યારે સ્વરૂપનું પણ મૃત્યુ થયું, ત્યારે તેઓ ગુરુ-વિરહના શોકથી દુઃખી થઇને વૃંદાવન ચાલ્યા ગયા. પ્રિયાદાસ લખે છે કે:—

મહાપ્રભુ કૃષ્ણ ચૈતન્ય જૂકી આસા પાઈ, આથે વૃંદાવન રાધાકુંડ વાસ કિયો હૈ;
રહનિ કલનિરૂપ ચહનિ ન કહિ સકે, થકે સુનિ તનભાન રૂપ કરિ લિયો હૈ.
માનસી મેં પાયો દૂધ ભાત સરસાત લિએ, લિએ રસ ભારી દેખિ વૈદ કહિ દિયો હૈ;
કહૌ લૌં પ્રતાપ કહૌં આપુ હિ સમુજિ લેહુ, દેહુ વહી રીઝિ જૈસો આગે પાય જીયો હૈ.

આ પદથી રઘુનાથદાસ ગોસાંઇજીની માનસિક ઉપાસનાની પરાકાષ્ટા બતાવવામાં આવી છે. એક-વાર તેમણે માનસિક પૂજન-અર્ચન ઉપરાંત ખીરનું માનસિક નૈવેદ્ય પણ ધરાવ્યું હતું; અને તે ઉપરાંત તે પ્રસાદને માનસિકરૂપે ખૂબ ખાધો પણ હતો; જેનું પરિણામ એ આવ્યું કે, તેમને

અજીર્ણ થયું હતું. એક સજ્જન કે જેમને તેમના માનસિક પૂજન વગેરેમાં વિશ્વાસ નહોતો, પણ જે એટલું જાણતા હતા કે તેમણે કંઈ ભારે ભોજન કર્યું નથી અને કરતા પણ નથી, તે તેમને માટે એક અત્યંત બાહોશ વૈદ્યને બોલાવી લાવ્યા. તેણે કહ્યું કે, ‘તેમણે કોઈ ભારે પદાર્થ ખાધો છે અને તેનાથી અજીર્ણ થયું છે.’

વૃંદાવનમાં શ્રીરૂપ અને સનાતનનો ભેટો થવાથી રધુનાથદાસને કંઈક શાંતિ થઈ અને તે તેમની સાથે આનંદથી રહેવા લાગ્યા. રૂપ અને સનાતન રધુનાથદાસ પાસેથી શ્રીગૌરચંદ્રની ગહન લીલા સાંભળવા લાગ્યા. રધુનાથદાસે ગૌરલીલા ઉપર બંગાળીમાં એક પુસ્તક લખ્યું છે. તેઓ સંસ્કૃતના પણ સારા પંડિત હતા. તેમણે ‘ચૈતન્ય-સ્તવ-કલ્પવૃક્ષ’, ‘મનઃશિક્ષા’ અને ‘ગુણલેશ શેખર’ વગેરે કેટલાક ગ્રંથો રચ્યા છે. ‘કૈટે લાગસ કૈટે લાગોરમ’ માં તેમના નામની પહેલાં સ્વરાવલી, મનઃશિક્ષા અને ગુણલેશ શેખરનાં નામ આપેલાં છે; પણ તેમાં ગુણલેશ શેખરનું નામ ગુણલેશ સુખદ આપેલું છે. પ્રથમ પુસ્તકમાં પોતાના ઉદ્ધારવિષે તેમણે લખ્યું છે કે:-

મહાસંપદારાદપિ પતિતમુદ્દૃત્ય કૃપયા, સ્વરૂપે યઃ સ્વીયે કુજનમપિ માં નસ્ય મુદિતઃ ।

ઉરો ગુજાહારં પ્રિયમપિ ચ ગોવર્દનશિલાં, દદૌ મે ગૌરાક્ષ્ણં હૃદય ઉદયન્માં મદયતિ ॥

મારા જેવા દુર્જન ઉપર પણ કૃપા કરીને મહત્તા અને સ્ત્રી-પ્રલોભનથી મારો ઉદ્ધાર કરીને સ્વરૂપના હાથમાં સોંપ્યો અને પ્રસન્ન થઈને મને પોતાના કંઠમાંનો ગુંબહાર અને ગોવર્દનશિલા આપ્યાં, એજ ગૌરાંગ મારા હૃદયમાં જગૃત થઈ મને પ્રેમાન્મત બનાવી દે છે.

ભક્તપ્રેક્ષ શ્રી ધ્રુવદાસજીએ પોતાની ભક્તનામાવળીમાં રધુનાથદાસ ગોસાંધવિષે લખ્યું છે કે:-

ભજનરાસિ રધુનાથજી રાધાકુંડ સ્થાન, લોન તક બ્રજકો લયો પરચો નહિ કશુ આન;
વંદન કરી કે ચિંતવન ગૌરસ્થામ અભિરામ, સોવત હૂ રસના રટૈ રાધાકૃષ્ણ સુનામ.

વૃંદાવનમાં રાધાકુંડ ઉપર એક કુટી બનાવીને રધુનાથદાસ પહેલાં કરતાં પણ અધિક કઠિન વ્રત પાળતા રહીને સમય વીતાવવા લાગ્યા. કહેવાય છે કે, વૃંદાવનમાં તેમણે અન્નજળ છોડી દીધાં હતાં અને માત્ર છાશ પીને રહેતા હતા. રધુનાથદાસ હમેશાં ત્રણવાર રાધાકુંડમાં સ્નાન કરીને વૈષ્ણવોને ભેટતા હતા, એક લાખ હરિનામના જપ કરતા અને એક હજાર વૈષ્ણવોને દંડવત પ્રણામ કરતા. એક પહોર શ્રી ચૈતન્યના અલૌકિક ગુણ અને ચરિત્રનું વર્ણન કરતા અને બાકીનો સમય રાધાકૃષ્ણનાં ધ્યાન, ધારણા અને માનસપૂજનમાં ગાળતા હતા. વૈષ્ણવોમાં રધુનાથજીનું સ્થાન બહુ ઉંચું છે. બંગાળી વૈષ્ણવોમાં જે છ ગોસ્વામી આદિગુરુ કહેવાય છે તેમાં રધુનાથજી પણ એક છે. રધુનાથદાસજીએ વૃંદાવનમાં ૪૯ વર્ષ નિવાસ કર્યો. ‘ચૈતન્યચરિતામૃત’ના રચનાર કૃષ્ણદાસ કવિરાજ તેમના શિષ્ય હતા. આશ્વિન શુક્લ દ્વાદશીને દિવસે તેમણે દેહત્યાગ કર્યો. દર વરસે એ દિવસ વૈષ્ણવોમાં મહાન ઉત્સવતરીકે ઉજવાય છે. કહે છે કે, સં. ૧૬૩૯ માં તેમણે દેહત્યાગ કર્યો હતો.

અતુલ ઐશ્વર્યના એકલાજ અધિકારી અને પતિપરાયણ સુંદર સ્ત્રીના સ્વામી હોવા છતાં રધુનાથદાસ ગોસ્વામીએ સંસારનો ત્યાગ કરી વૈરાગ્ય, ગરીબાઈ તથા ભગવદ્ભક્તિની એકનિષ્ઠાને પોતાનાં કર્યો હતાં. શ્રીકૃષ્ણદાસ કવિરાજે પોતાના બંગાળીમાં રચેલા ચૈતન્યચરિતામૃતમાં એક સ્થળે રધુનાથદાસ ગોસ્વામીવિષે લખ્યું છે કે:-

અનન્ત રધુનાથેર ગુણ કિ કરિએ લેખા, રધુનાથેર નિયમ જેનં પાપાનેર રેખા.
સાઢે સાત પ્રહર જાય જૉહાર સ્મરણે, આહાર નિદ્રા ચારિ દંડસે ઓ નહે કો ન દિને.
વૈરાગ્યેર કથા તાર અહ્ભુત કથન, આજન્મ ના દિલ જીહ્વાય રસેર સ્પર્શન.

પ્રજબુપણદાસ

મંજન : કલલાવાવુંનું ટૂંક ચરિત્ર

(અંગાળી ઉપરથી લેખક:-શ્રીયુત શિવપ્રસાદ દલપતરામ પંડિત)

ગર્વનર જનરલ વૉરન હેસ્ટિંગ્સના વિખ્યાત દિવાન ગંગા ગોવિંદસિંહના નામથી ઇતિહાસના અભ્યાસીઓ સુપરિચિત છે. અમારા ચરિતનાયક એમનાજ પૌત્ર થાય. ઇ. સ. ૧૮૦૩ માં તેમને ઉડિસના વસુલાતી ખાતાના દિવાનનું પદ આપવામાં આવ્યું હતું; પરંતુ એ પદ ઉપર તેઓ ઝાઝા દિવસ સુધી રહ્યા નહિ. સ્વતંત્રપણે જીવન ગાળવાની અભિલાષાથી તેમણે નોકરીનું રાજીનામું આપ્યું અને પૈતૃક જમીનદારી તથા અન્ય સંપત્તિના વહિવટમાં ચિત્ત પરોવ્યું. એક દિવસ એ પોતાની જમીનદારીની તપાસ કરીને સંધ્યાકાળે એક ગામડામાં થઈ ઘેર પાછા ફરતા હતા એવામાં એક ધામીની કન્યા તેના પિતાને કહી રહી હતી: ‘બાપા, વેળા તો થઈ ગઈ. દીવો સળગાવેને?’ આ શબ્દો રાજા રામકૃષ્ણસિંહના ચિત્તમાં મર્મભેદી બાણની પેઠે વિધાધને પ્રવેશ પામ્યા. એ વિચારવા લાગ્યા: ‘વેળા તો મારી પણ થઈ ગઈ છે, પણ મેં હજુસુધી અંતરમાં દીવો પ્રગટાવ્યો છે? આટલાં વર્ષ નાહક ભોજનમજલ અને ભોગવિલાસમાં જીવન વ્યતીત કર્યું!’ આ પ્રમાણે અન્તર્મુખી વૃત્તિ કરીને વિચાર કરવાથી તેમના હૃદયમાં એક ક્ષણમાત્રમાં જ્ઞાનજ્યોતિ પ્રકટી નીકળી. ચિત્તમાં દઢ વૈરાગ્યનો ઉદય થયો અને ત્રીસ વર્ષની ભરયુવાવસ્થામાં રાજવૈભવ તથા સુંદર, પતિવ્રતા યુવતી પત્ની રાણી કાત્યાયનીનો ત્યાગ કરીને સંન્યાસધર્મ સ્વીકાર્યો. અંગાળાનો ત્યાગ કરીને પોતે પવિત્ર ધામ વૃન્દાવનમાં પધાર્યા; અને પચીસ લાખ રૂપિયાનું ખર્ચ કરીને ત્યાં એક વિશાળ, ચતુષ્કોણ લવ્ય મંદિર બંધાવ્યું. એ મંદિરમાં કૃષ્ણચન્દ્રની મૂર્તિ પધરાવવામાં આવી છે. રાજપૂતાનાના આરસપહાણવડે એ મંદિર બાંધવામાં આવ્યું છે. વૃન્દાવનનાં દર્શનીય સ્થાનોમાં એની ગણતરી છે. એ મંદિર સાથે સાધુ, સંત, અતિથિ, અભ્યાગતને સાર એક અન્નક્ષેત્રની પણ વ્યવસ્થા છે. એમંદિરની સ્થાપના કર્યા પછી એમણે મથુરાના રાધાકુંડની ચોતરફ શ્વેત પથ્થરનાં પગથીયાં બંધાવી આપ્યાં.

એ સમયમાં રાજપૂતાનાના કેટલાક રાજાઓ સાથે અંગ્રેજ સરકાર સંધિના કાલકરાર કરી રહી હતી. એમાંના કોઈ એક રાજાને સંધિપત્ર ઉપર સહી નહિ કરવાની સલાહ રાજા કૃષ્ણચન્દ્ર ઉર્ફે લાલાબાણુએ આપી છે, એવો સંદેહ ઉપજવાથી તે વખતના સરકારી રેસિડેન્ટ સર ચાર્લ્સ મેટકાફ તેમને દિલ્હી લઈ ગયા; પરંતુ પૂરી તપાસ થતાં તેઓ નિર્દોષ છે એવી ખાત્રી થવાથી દિલ્હીના બાદશાહ સાથે તેમનો પરિચય કરાવ્યો. બાદશાહે તેમનો ઘણો આદરસત્કાર કર્યો અને ‘મહારાજા’ ની ઉપાધિ આપવા માંડી; પરંતુ માનવૈભવનો પ્રથમથીજ ત્યાગ કરી આવેલા લાલા બાણુએ વિનયપૂર્વક ત્યાગ કર્યો. દિલ્હીથી પાછા ફરતી વખતે પોતે સ્થાપેલા મંદિર આદિ ધાર્મિક સંસ્થાઓના નિલાવ અર્થે મથુરા જીલ્લામાં પંદર ગામ ખરીદી લેવાનો બંદોબસ્ત કરતા આવ્યા. તેમની મથુરાની જમીનદારીની આવક પુષ્કળ હતી. એમાંથી મંદિરનું બધું ખર્ચ જતાં વર્ષ દિવસે બાવીસ હજાર રૂપિયા બચતા, તે અન્નસત્રના નિલાવ સારૂ જૂદા કાઢવામાં આવ્યા. એ અન્નસત્ર વ્રજમંડળમાં નિરાશ્રિત અંગાળીઓનું આશ્રયસ્થાન છે. એ મંદિર તથા અન્નસત્રને સારૂ ખરીદેલી જમીનદારીને અંગે મથુરાના સૌથી પ્રસિદ્ધ શેઠજી, જેમની સરકાર દરબારમાં તથા લોકોમાં પણ સારી પ્રતિષ્ઠા અને લાગવગ હતી, તેમની સાથે લાલા બાણુને કહ્યો હતો. થયો અને કચેરીમાં મુકદ્દમા ચાલવા લાગ્યા. એ પ્રસંગથી લાલા બાણુને પાર્થિવ સંપત્તિ, આત્માભિમાન વગેરે ઉપર બહુ તિરસ્કાર ઉપજ્યો; અને સૂક્ષ્મ ભોજન કરીને રાતદિવસ હરિનું નામ દેવામાં તેમણે સમય વ્યતીત કરવા માંડ્યો. એ વખતે નાલાજીની ‘લક્ષ્મણ’ નો અંગાળી અનુવાદ કરનાર સાધકચૂડામણિ પરમ વૈષ્ણવ કૃષ્ણદાસ બાબાજી વૃન્દાવનમાં ખિરાજતા હતા. તેમની સાધુતા, અસીમ પાંડિત્ય, અહંકારશૂન્યતા અને અસાધારણ લગવદ્ભક્તિની વાત લાલા બાણુને કાને પહોંચી હતી. બાબાજીની સેવામાં જઈને દીક્ષા લેવાની પ્રયત્ન ઇચ્છા એમના મનમાં હતી. લાલાબાણુની પૂર્વાવસ્થા, વૈરાગ્ય, દીનતા, દયા, સૌજન્ય અને વિનય આદિ ગુણોથી બાબાજી પણ ક્યારનાએ બળીતા હતા. એમનું ચિત્ત પણ લાલાબાણુ પ્રતિ ઘણા સમયથી આકર્ષિત થયું હતું; પરંતુ આટલા દિવસ અન્નેને પરસ્પર મળવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો નહોતો. એક દિવસ લાલાબાણુ બાબાજીના આશ્રમમાં જઈને બેઠા અને દીનભાવે પોતાનો અભિલાષ પ્રગટ કર્યો. બાબાજીએ ઘણાજ આદરપૂર્વક તેમનો

સત્કાર કર્યો. યોગ્ય ગુરુની આગળ યોગ્ય શિષ્ય દીક્ષા ગ્રહણ કરવાનો આગ્રહ કરી રહ્યા છે. કેવું સુંદર દ્રશ્ય ! આવા વિશુદ્ધ ચરિત્રવાળા, સંસાર ઉપર વિરક્ત ધરાવનારા, પરમ ભગવદ્ભક્ત સુમ્ન-સિદ્ધ લાલાબાબુને દીક્ષા આપવામાં ગુરુએ વિલંબ કરવો જોઈએ કે એમને દીક્ષા આપીને કૃતાર્થ થયેલા ગણવા જોઈએ ! પરંતુ સાધુ મહાત્માઓના સ્વભાવ વિચિત્રજ હોય છે. કૃષ્ણદાસ બાવા-જીએ આદરપૂર્વક તેમને પોતાની પાસે બેસાડીને દીન અને કરુણ સ્વરે કહ્યું:—“ બેટા ! તારે દીક્ષા ગ્રહણ કરવાને હજી થોડીવાર છે. હજી થોડા દિવસ વાટ જો ! ” બાવાજીનાં વચનથી લાલાબાબુ દુઃખ અને વિસ્મયસાગરમાં લીન થઈ ગયા અને કુંજમાં પાછા ફરીને પોતાના સ્વભાવ તથા ચારિત્ર્યનું અવલોકન કરવા અને તેમાં શા દોષ છે તે તપાસવા લાગ્યા. થોડીવાર પછી તે બોલી ઉઠ્યા:—“ હા, હવે હું સમજ્યો. ખરેખર, મારે દીક્ષા ગ્રહણ કરવામાં હજી ઘણો વિલંબ છે. ભગ-વદ્ભક્તિમાં મોટો પ્રતિબંધ નાખનાર, હૃદયની મુખ્ય મલિનતારૂપ અહંકાર હજીસુધી મારા હૃદયમાં જડ ઘાલી બેઠો છે. માઈ મંદિર છે, હું મારા પૈસાથી બંધાવેલા મંદિરનો પ્રસાદ ગ્રહણ કરું છું, એવા વિચાર હજીસુધી મારામાં ઠસેલા છે. ‘હું’ અને ‘માઈ’ એ ભાવ હજીસુધી ગયો નથી. ધિક્કાર છે મારા જીવતરને ! ”

એજ ક્ષણેથી લાલા બાબુએ મધુકરીવૃત્તિ સ્વીકારી. કુંજમાં ઘેરેઘેર ભટકીને એક એક મુઠ્ઠી ભિક્ષા માંગીને તેનુંજ ભોજન કરવા માંડ્યું. હૃદયમાંથી જ્યારે હુંપદ-અહંબુદ્ધિનો બીલકુલ લોપ થયેલો જણાયો, ત્યારે પાછા એક દિવસ બાવાજીના આશ્રમમાં જઈ પહોંચ્યા અને દીનતા-પૂર્વક તેમને ચરણે નમીને દીક્ષા લેવાની પુનઃ પ્રાર્થના કરી. એમને ખાત્રી હતી કે, આ વખતે તો બાવાજી અવસ્ય કૃપા કરીને દીક્ષા આપશે. બાવાજીએ પહેલાં કરનાં એ અધિક મધુરભાવે અને મૃદુ શબ્દોમાં કહ્યું:—“ બેટા ! તારે દીક્ષા ગ્રહણ કરવામાં હજી પણ થોડો વિલંબ છે. ’લાલા બાબુ સ્તંભિત થઈને આશ્રમના આંગણમાં પુતળાની પેઠે ઉભા રહીને ચોધાર અશ્રુ વરસાવવા લાગ્યા ! થોડીવાર પછી નિરાશ થઈને પોતાની કુંજમાં પાછા ફર્યા અને ઊંડા વિચારમાં નિમગ્ન થયા. ‘ગુરુજીનું કથન સકારણજી હોવું જોઈએ. મારામાં હજીપણ કેાઈ દોષ હશે જેને લીધે ગુરુજીએ મને દીક્ષાને માટે અયોગ્ય ગણ્યો. ’ આવી ચિન્તામાં નિમગ્ન થઈ એ પોતાના અપરાધોનું અવલોકન કરવા લાગ્યા. વિચાર આવ્યો:—“ મેં સ્ત્રી, પુત્ર, ધન, સંપત્તિનો ત્યાગ કરીને શ્રી વૃંદા-વનમાં વૃક્ષની નીચે આશ્રમ બાંધ્યો છે; માધુકરીવ્રત ધારણ કરીને જીંદગી ગાળું છું; હરિના ચરણકમળમાં ચિત્તને સમર્પણ કરીને આઠે પહેાર ભગવાનનું નામ જપ્યા કરું છું; એ બધી વાત સાચી, પરંતુ મારા મનની મલિનતા હજી પણ દૂર નથી. શામાટે હું શેઠજીના કુંજમાં મધુકરી માગવા સાફ નથી જઈ શકતો ? હજીપણ શત્રુપ્રત્યે તિરસ્કાર અને દ્રેષણુદ્ધિ મારામાં પ્રબળરૂપે રહ્યાં છે, તોપછી માઈ મન શુદ્ધ થયું કેમ કહેવાય ? શત્રુ, મિત્ર, માન, અપમાન, એ બધું બેદ-જ્ઞાન જ્યાંસુધી આટલું બધું પ્રબળ છે, ત્યાંસુધી અહંકારબુદ્ધિ કેવી રીતે જતી રહે ? શું આવા લક્ષણેજ હું બાવાજીની કૃપા મેળવવા ગયો હતો ? ધિક્કાર છે મને ! ધન્ય છે બાવા કૃષ્ણદાસ તમને ! ધન્ય છે તમારા મહિમાને ! તમારા મહિમાનો અંત નથી. તમેજ મને તમારો દાસ બનાવવાને યોગ્ય બનાવી રહ્યા છો ! ”

જે શેઠજીનો ઉપર ઉલ્લેખ કરી ગયા છીએ તે એક મહા ધનાઢય જમીનદાર અને પરમ-ભક્ત હતા. વૃંદાવનમાં તેમણે એક અતિ વિશાળ મંદિર બંધાવ્યું છે. તેમના ઐશ્વર્યની સીમા નહોતી. મથુરાં અને તેની આસપાસનાં કેટલાંએ ગામ તેમણે જમીનદારીમાં ખરીદી લીધાં હતાં. લાલાબાબુની પણ મથુરાંમાં કેટલીક સંપત્તિ છે. વાર્ષિક આવક લાખેક રૂપિયાની છે. જમીન સદા કજ્યાનું કારણ થઈ પડતી હોવાથી આ બન્ને ભક્તજનોમાં પણ વૈમનસ્યનું નિમિત્ત થઈ પડી. એ જમીનદારીની ખાતર બન્ને વચ્ચે લાંબા સમયસુધી મુકદ્દમો ચાલ્યો હતો અને બન્નેનાં મન એટલાં ઉંચાં થઈ ગયાં હતાં, કે એકબીજાના સામું જોતા નહિ. એક વખત તો એ શત્રુતા એટલી બધી પ્રબળ થઈ પડી હતી કે બન્નેને પોતપોતાના જીવનની શંકા થઈ પડી હતી.

લાલાબાબુ બધી કુંજમાં જઈને ભિક્ષા માગી આવતા, પરંતુ શેઠજીની હવેલીમાં જતાં એમનો પગ ઉપડતો નહિ. મનમાં વિચાર આવતાંજ ગઈ ગુજરી સાંભરી આવતી અને એમને ત્યાં મધુકરી માગવા જવું એ માથું કાપ્યા જેવું લાગતું. કેમ ન લાગે ? વૌરન હેસ્ટીંગ્સનો જ-

મણે હાથ, ભારતવર્ષના રાજતંત્રની લગામ એક વખત પોતાના હાથમાં રાખનાર રાજ ગંગા એવિંદસિંહના પૌત્રને એક શેઠને નમ્યું આપતાં સંકોચ કેમ ન આવે ! પરંતુ લાલાબાણુ તો હવે રાજ કૃષ્ણચંદ્ર મટીને એક દીન લિક્ષુ બન્યા હતા. પોતાના મનનો અહંકાર કાઢી નાખવાને તેમણે દૈવ સંકલ્પ કર્યો હતો. એ સંકલ્પનું ભાન થતાં વારજ એમનો બધો સંકોચ જતો રહ્યો. માન, અભિમાન, શત્રુતા, અહંકારઆદિ વિકારો તેમના હૃદયમાંથી પલાયન કરી ગયા. બીજે દિવસે મધ્યાહ્નકાળે યમુનાસ્નાન કરી આવીને દીનવેશે લાલાબાણુ શેઠજીની કુંજમાં જઈને ઉપસ્થિત થયા અને મુઠ્ઠીભર અન્નની લિક્ષા માગી. કલકત્તાના એક બંગાળી રાજાને લિક્ષા માગતા જોઈ શેઠજીની હવેલીના નોકરો ગદગદ થઈ ગયા. તેમની આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. રખે પોતાના શેઠ નારાજ થાય એ બીકથી તેઓ કાંઈ પણ કહી શક્યા નહિ; તેમજ લિક્ષા આપતાં પણ હિંમત ચાલી નહિ. દૈવ્યોગે શેઠજી પોતેજ એ વખતે ત્યાં હતા. નોકરોએ દોડતા દોડતા જઈને ખબર આપ્યા કે લાલાબાણુ આપણે ત્યાં મધુકરી માગવા આવ્યા છે. શેઠજી ઉતાવળે પગે બહાર આવીને જુએ છે, તો ખરેખર લાલાબાણુજ ઉભેલા છે. તેમના વિસ્મયનો પાર રહ્યો નહિ. લાલાબાણુનો દીન વેશ અને વૈરાગ્ય જોતાંજ તેમની પ્રત્યે શેઠજીનો જે કાંઈ દ્રેષ અને શત્રુભાવ હતો તે જતો રહ્યો. લાલાબાણુને મુખેથી મધુકરી લિક્ષાની પ્રાર્થના સાંભળતાં વાર તેમનું હૃદય પીગળી ગયું. એ લાલાબાણુના ચરણમાં પડી ગયા. લાલાબાણુએ શેઠજીને ઉભા કરીને દૈવ આલિંગન આપ્યું. બન્નેનાં નેત્રમાંથી અશ્રુધારા વહેવા લાગી. શેઠજીએ તેમને પ્રસાદ આરોગવાનો ઘણો આગ્રહ કર્યો; પરંતુ લાલાબાણુ પોતાનું મધુકરીવ્રત તોડવા કોઈપણ પ્રકારે તૈયાર થયા નહિ અને ઘણાજ વિનયપૂર્વક ફક્ત એક મુઠ્ઠી અન્નનીજ યાચના કરી.

શેઠજી લાચાર થઈને લાલાબાણુને મધુકરી આપવાની નોકરોને આજ્ઞા આપીને અશ્રુપૂર્ણ નેત્રે તથા વ્યાકુળ ચિત્તે ઘરમાં ચાલ્યા ગયા. લાલાબાણુની આટલી બધી દીનતા તથા વિનયને લીધે બધા મુગ્ધ થઈ ગયા. ઘેર શત્રુને પરમ મિત્ર ગણી તેને ઘેર લિક્ષા માગી આવીને જેવા બહાર નીકળ્યા તેવા શું જુએ છે ! કૃષ્ણદાસ બાવાજી સન્મુખ ઉભા છે ! લાલાબાણુ મૂર્ચ્છિત થઈને તેમના ચરણમાં ઢળી પડ્યા. બાવાજીએ પરમ યત્નપૂર્વક તેમને ઉઠાડીને આલિંગન આપ્યું અને સ્નેહપૂર્વક કહ્યું:—‘બેટા, તારી દીક્ષાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે.’ ચારપછી લાલાબાણુએ સાધુ કૃષ્ણદાસજીપાસે દીક્ષા લઈ જીવનની સર્વોચ્ચ કામના પૂર્ણ કરી.

વૃંદાવનમાં લાલાબાણુનું નામ પ્રાતઃસ્મરણીય છે; અને તેમનો વૈરાગ્ય તથા પ્રેમભક્તિ સાધુઓને માટે આદર્શરૂપ થઈ પડ્યાં છે. વૃંજમંડળમાં તેમની કીર્તિ ઘેરે ઘેર ગવાય છે. ભારતવર્ષમાં દૂર દેશાવરથી વૈષ્ણવો લાલાબાણુની કુંજ જોવા સાર આવે છે અને તેમની સમાધિનાં દર્શન કરીને પોતાને ધન્ય માને છે. વૃંદાવનનાં સેંકડો પવિત્ર સ્થાનોમાંનું એ એક પવિત્ર સ્થાન મનાય છે.

દીક્ષા લીધાપછી લાલાબાણુએ મૌનવ્રત ધારણ કર્યું હતું. એ અવસ્થામાં એક દિવસ તેઓ રાજમાર્ગ ઉપર જઈ રહ્યા હતા, એવામાં ગ્વાલિયરનાં મહારાણી એમને જોઈને ભક્તિપૂર્વક દર્શન કરવા તૈયાર થયાં. મહારાણીને પાસે આવતાં જોઈ એ ખસી જવા લાગ્યા, એવામાં એક સવારના ઘોડાની અડફટમાં આવી જવાથી ત્યાંજ પડી ગયા અને ઘોડાની લાત પેટમાં વાગવાથી એકદમ ભોંય ઉપર પડી ગયા. ભક્તો તરતજ તેમને ઉઠાડીને કુંજમાં લઈ ગયા. ત્યાં આગળ ગુરુદેવના ખોળામાં માથું મૂકીને રાધા-કૃષ્ણની યુગલમૂર્તિનાં દર્શન કરતાં ઇ. સ. ૧૮૨૨ માં જ્યેષ્ઠ સુદી બીજને દિવસે ૪૬ વર્ષની વયે, એમણે દિવ્ય ધામપ્રતિગમન કર્યું. ગુરુદેવ બ્રહ્માનામ સંભળાવવા લાગ્યા. ભક્તજનો રોવા લાગ્યાં. ગ્વાલિયરનાં મહારાણીના શોકનો પાર નહોતો, કે આવી હતી પુણ્ય કમાવા અને સાધુજનના મૃત્યુનું નિમિત્ત થઈ પડી ! હાય ! મારા જેવી પાપી કેણુ હશે ? એ દિવસે આખા વૃંદાવનમાં શોક વ્યાપી ગયો. ધર્મજગતમાંથી એક ઉજ્જવલ નક્ષત્ર ખરી પડ્યું. સંસારમાં લાલાબાણુ સમાન ધાર્મિક પુરુષો જવલ્લેજ જોવામાં આવે છે.

એમના મૃત્યુની પૂર્વે કેટલાંક વર્ષોથી એમની જાગીરનો વહિવટ એમનાં પત્ની રાણી કાલામની કરતાં હતાં. કાર્યકુશળ હોવા ઉપરાંત એ સેવાપરાયણ અને પરોપકારી નારી હતાં. સત્કાર્યોમાં એમણે પણ પુષ્કળ દાન કર્યું છે. બંગાળામાં પાંચકપાડાના રાજા એમનાજ વંશજ છે.

ભક્ત લાલાબાણુ અને સાધ્વી કાલામનીના પવિત્રાત્માને શ્રદ્ધાંજલિ અર્પી વાચકોની રજા લઈશું.

રામાયણવિષે કેટલાક વિચારો

(આ સંસ્થા તરફની વાલ્મીકિ રામાયણ તેમજ ગિરધરકૃત રામાયણ સાથે અત્ર તરફના નિવેદનમાં રજુ કરાયેલા વિચારો વગેરે આમાં પહેલા તેમજ બીજા પેટાપ્રકરણરૂપે આપ્યા છે. એ પછી પેટાપ્રકરણ ૩ (ક)-રૂપે રામાયણ અને એક મહાત્માજી એવા મથાળા નીચે એક અસર-કારક ન્હાની વાર્તા આપી છે; તથા ૩ (ખ)-રૂપે ગોસ્વામીજી અને તેમની રામાયણવિષે મહત્વના અભિપ્રાય' એવા મથાળા નીચે વિદ્વાનોના જાણવા જેવા વિચારો તેમની પોતાનીજ હિદી બોલીમાં આપ્યા છે. તે પછી ચોથું પેટાપ્રકરણ 'હિંદુજાતિ ઉપર રામાયણનો પ્રભાવ' એવા મથાળા નીચે આપ્યું છે; તથા પાંચમું પેટાપ્રકરણ 'રામાયણની રહસ્યકથા' એવા મથાળાવાળું હોઇને તેમાં સ્વામી શ્રી શ્રદ્ધાનંદજીના મહત્વપૂર્ણ વિચારો આપ્યા છે. આ પ્રમાણે આ પહેલું પ્રકરણ પૂરું થયા પછી બીજું પ્રકરણ 'રામાયણવિષે જાણવાજોગ હકીકત' એવા મથાળાવાળું અને પંદર પેટા પ્રકરણોવાળું આપેલું છે; આ સર્વ એટલાજ માટે આપ્યું છે કે જે સંજ્ઞાનો આ સંસ્થા તરફની અન્ય રામાયણો ન લઇ શકતાં માત્ર આ તુલસીકૃત રામાયણજ લઇ શકે, તેઓ પણ તે તે ઉપકારક બાબતોથી જાણીતા થાય. આસો વદ ૫-સંવત ૧૯૮૨. [લક્ષ્મી: અખંડાનંદ

૧-રામાયણની સર્વસામાન્યમાટે ઉપકારકતા

ભારતવાસી હિંદુસંતાનોને તેમના પ્રાચીન ગ્રંથો જે અવર્ણનીય લાભ પહોંચાડતા આવ્યા છે, તેમાં કાળક્રમથી ભલે રામાયણનું નામ વેદ, ઉપનિષદ અને મનુસ્મૃતિ ઇત્યાદિ ની પછી આવતું હોય; પરંતુ હિંદુસમાજના લગભગ સઘળા ભાગને ઉપકારક થવામાં તે તેનું સ્થાન સર્વોપરીજ રહેતું આવ્યું છે. દુર્દશાનાં સૈકાંપર સૈકાં વીતી જવાથી અત્યારે પુષ્કળ હિંદુસંતાનોના મનમાંથી વેદ, ઉપનિષદ, દર્શનશાસ્ત્ર, મનુસ્મૃતિ કે ગીતા જેવા શ્રેષ્ઠ આર્યગ્રંથોનાં નામસુદ્ધાએ ભૂલાઈ ગયાં છે; પરંતુ રામ અને સીતાનું નામ ન જાણતો હોય અને તેમના તરફ પૂજ્યભાવ નહિ ધરાવતો હોય એવો હિંદુ તો ભાગ્યેજ હશે; કારણ કે એ નામો અને એ પૂજ્યભાવ હિંદુમાત્રના હૃદયમાં ગળ-થુથીના સાથે તો શું, પણ ગર્ભાવસ્થામાંથીજ (માતાપિતાના સંસ્કારોદ્ધાર) દાખલ થયેલાં હોય છે. દેહાંતસમયે પણ શ્રીરામનું નામ પ્રત્યેક હિંદુનો તારકમંત્ર હોઇને તેના શબ્દની શ્મશાનયાત્રાસુદ્ધા એ પુણ્યપવિત્ર નામના અખંડ ઘોષસાદતજ થવાની.

રામ અને સીતાનાં પુણ્યપવિત્ર નામોની પેઠેજ તેમના શબ્દચિત્રરૂપ રામાયણગ્રંથ હિંદુજાતિમાં સર્વત્ર પૂજ્ય અને પ્રચલિત થઇ રહ્યો છે. ભારતવર્ષમાં કોઈ પણ ગામ એવું નહિ હોય કે જ્યાંના હિંદુ રહેવાસીઓ રામકથાના નામથી અજાત હોય.

સંસ્કૃતના સમયમાં વાલ્મીકિકૃત રામકથા હયાત છતાં પણ અનેક સુકવિઓએ જૂદા જૂદા સંકેદો ગ્રંથોરૂપે તેને તેજ ભાષામાં જૂદી જૂદી રીતે ગાઇને પોતાની વાણી પવિત્ર કરી છે અને પ્રાકૃતનો સમય આવતાં તે તે પ્રાકૃત ભાષાને પણ તેના સુકવિઓએ એ મહાન ગ્રંથથી વિભૂષિત કરી છે.

રામાયણ અને મહાભારતના સમર્થ અભ્યાસી અને સમાલોચક શ્રીમાન ચિંતામણ વિં વૈદ્ય રામાયણના સંબંધમાં કહે છે કે:-

“ રામચંદ્રના અતિ ઉત્તમ ચરિત્રને વાંચી પ્રેમ, આનંદ અને આદરભાવની લાગણી કયા ભારતવાસીજનને નહિ થાય ? આપણી આર્યભૂમિ વૈભવ અને નીતિના શિખરપર પહોંચી હતી એવા સમયનું તે ચિત્ર આંખ આગળ ઉભું રહેતાં કેાનું હૃદય આનંદથી નહિ ઉછળી રહે ? જો કે આપણા આર્યદેશના પ્રાચીન ઇતિહાસનો થોડો સરખો ભાગજ આપણને મળી આવ્યો છે, તો-પણ એ અંધકારમય પ્રાચીનકાળમાં શ્રીરામચંદ્રનો સમય શરદ્પૂર્ણિમાની રાત્રિ પ્રમાણે શુભ અને આનંદદાયક પ્રકાશથી ભરપૂર દેખાય છે. એ સમયમાં શ્રીરામચંદ્રની મોહક મૂર્તિ પૂર્ણચંદ્રની પેઠે મધ્યે વિરાજમાન થયેલી માલમ પડે છે અને તેમનાથી ફાણભર પણ વેગળી ન પડનારી જનકી ચંદ્રની જ્યોત્સ્ના પ્રમાણે શોભી રહે છે. તેજસ્વી અને શીઘ્ર ક્રોધ કરનાર લક્ષ્મણજી મંગળના લાલ રહ પ્રમાણે પ્રકાશમાન દેખાય છે; અને શાંત-પ્રેમાળ ભરતજી બૃહસ્પતિના તારાની પેઠે શુભ અને

કામળ તેજથી શોભી રહે છે. વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર, જનક, દશરથ, ભરદ્વાજ, અગસ્ત્ય, કૌશલ્યા, અનસૂયા ઇત્યાદિ અનેક વંદનીય સ્ત્રી-પુરુષોની મૂર્તિઓ પણ પોતપોતાના પ્રકાશવડે ચળકી રહેલા ગ્રહોની પેઠે તે સમયમાં ચળકી રહી છે. આવા ઉત્તમ રામાયણના સમયપ્રત્યે ભારતવાસી આર્ય-લોકો આનંદ અને અભિમાનની દૃષ્ટિથી જુએ એમાં નવાઇ શું ?”

“ આર્યસ્ત્રીઓના અંતઃકરણમાં સીતાદેવીનું પવિત્ર ચરિત્ર-એટલે કે તેમનો નિઃસીમ પતિ-પ્રેમ, દૃઢ પતિવ્રત, પતિ સાથે સંકટ ભોગવવાની તેમની તત્પરતા ઇત્યાદિ અસંખ્ય ગુણોનું ચિત્ર, આર્ય સ્ત્રીઓના હૃદયપટ પર એવું કાતરાઇ રહ્યું છે, કે જેને લીધે તેઓ હજારો વર્ષથી આપણા સમાજના ભૂષણરૂપ બનતી આવી છે. શ્રીરામનું ઉચ્ચ અને મનોહર ચરિત્ર પણ પ્રત્યેક ભારતવાસી પુરુષને માટે ‘દુનિયામાં માણસે કેવી રીતે વર્તવું’ તે દેખાડનારા નિષ્કલંક આદર્શરૂપ છે. રામચંદ્રનું નામ સેતાંજ આપણા મનમાં સર્વ સદ્ગુણોની મોહક મૂર્તિ ખડી થઇ રહે છે. હિંદુસંતાનોને માટે ઉત્તમ પુત્ર, ઉત્તમ બંધુ, ઉત્તમ ભત્ર, ઉત્તમ શત્રુ, ઉત્તમ રાજા, એ બધાનો એકત્ર નમુનો તે શ્રીરામચંદ્રજ છે.”

“કાવ્યનાં બંને અંગ-કવિ અને નાયક-ની બાબતમાં રામાયણની ખરાબરી કરે તેવો કોઇ પણ ગ્રંથ કોઇ પણ દેશમાં મળી આવશે નહિ; રામચંદ્ર સરખો અલૌકિક સામર્થ્યવાળો તથા ઉદાત્ત નીતિવાળો એક પણ પુરુષ ઇતિહાસમાં દૃષ્ટિએ પડતો નથી; તેમજ વાલ્મીકિઋષિ સરખી પ્રતિભા તથા ઉચ્ચ કલ્પનાવાળો કોઇ પણ કવિ આજપર્યંત થયો નથી. ગ્રીસ તથા રોમદેશમાં પુરાતનકાળમાં હોમર તથા વર્જીલ નામના કવિઓએ “ઇલિયડ” તથા “ઇનીડ” નામના ગ્રંથો લખ્યા છે, તે પાશ્ચાત્યદેશોમાં ઉત્તમ ગણાય છે; અને ઈગ્લાંડમાં મિલ્ટન નામના કવિએ ‘પેરેડાઇઝ લોસ્ટ’ નામનો ગ્રંથ રચ્યો છે, તે પણ ઉત્તમ ગણાય છે; પરંતુ એ બધા ગ્રંથો કરતાં પણ રામાયણ કેટલી બધી શ્રેષ્ઠ છે કદાચ કોઇ કાવ્યશક્તિમાં હોમર વગેરેને વાલ્મીકિની ખરાબરીએ એસાડે; પણ તેઓનાં કાવ્યના નાયકો એકિલીસ, ઇનિયસ અને અંડમ-એ સર્વે નીતિની દૃષ્ટિએ તો રામાયણના રામચંદ્રાદિ કરતાં અતિશય ઉતરતા જણાય છે. સારાંશ એજ કે રામાયણસંબંધે આર્યલોકો જે અભિમાન ધરાવે છે તે યોગ્યજ છે.”

ભારતવાસીઓને માટે રામાયણ આ પ્રમાણે પ્રાચીન સમયથી ઉપકારક થતી આવી છે અને ભવિષ્યમાં પણ જ્યાંસુધી આર્યજાતિનું નામ જારી રહેશે, ત્યાંસુધી ઉપકારક થતી રહેશે. મહામુનિ વાલ્મીકિનું અસામાન્ય કવિત્વ જોઇને બ્રહ્માજી પોતેજ કહી ગયા છે કે:—

યાવત્સ્થાસ્યં તિગિરયઃ સરિતશ્ચ મહીઘટે । તાવત્રામાયણકથા લોકેષુ પ્રચરિષ્યતિ ॥

અર્થાત્ આ પૃથ્વીતલ ઉપર જ્યાંસુધી પર્વતો અને નદીઓ રહેશે, ત્યાંસુધી તમારી રચેલી રામકથા લોકોમાં પ્રચાર પામતી રહેશે.

વેદો, ઉપનિષદો અને દર્શનશાસ્ત્રો જેવા મહાન ગ્રંથો અને તેના દ્રષ્ટા-પ્રણેતા મહર્ષિઓ કરતાં પણ આ પ્રમાણે રામાયણ અને શ્રીરામ-સીતાનાં નામ વિશેષ પ્રચાર પામવાનું એક મોટું કારણ એ પણ છે કે:—

યુક્તાહારવિહારસ્ય યુક્તચેષ્ટસ્ય કર્મસુ । રક્તસ્વપ્નાવબોધસ્ય યોગો ભવતિ દુઃસ્વપ્ના ॥

લગવતી લગવડગીતામાં આ પ્રમાણે યુક્તતાનું જે મહત્ત્વ આહારવિહાર ઉપરાંત અન્ય પણ પ્રત્યેક ક્રિયા અને ચેષ્ટાને માટે ઉપદેશવામાં આવ્યું છે, તે યુક્તતાના સૂત્રનુંજ-રામાયણનો અને રામ સીતાનો આટલો બધો આદર કરીને-હિંદુસમાજે પાલન કર્યું છે. “યુક્ત” નો અર્થ એ સ્થળે યોગ્ય, ઘટિત હોય તેવું અથવા અધિકારને બંધબેસતું એવોજ છે. મિષ્ટાન્ન ભોજન ગમે તેટલું તુષ્ટિ-પુષ્ટિદાયક હોય, પણ તે સખળ જઠરવાળાને માટેજ હોઇને માંદાને તો નુકસાનજ કરે; એજ પ્રમાણે વાચન, ભણતર, નિત્યપાઠ વગેરેના સંબંધમાં પણ સમજી લેવાનું છે. મોક્ષનાં મુખ્યસાધનરૂપ જે તત્ત્વજ્ઞાન, તેને લગતા ગ્રંથો ગમે તેટલા ઉપકારક હોવા છતાં પણ તેમની તે ઉપકારકતા-પ્રુદ્ધ તે ગ્રંથોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે-સાધનચતુષ્ટયસંપન્ન (વિવેક, વિરાગ, પદ્મજીવસંપત્તિ અને મોક્ષેચ્છાયુત) જિજ્ઞાસુજનોનેજ માટે છે.

એ સાધનસંપત્તિને બદલે જેનામાં પામરતા અને વિષયલોભપતાજ પ્રાધાન્ય ભોગવીરહી હોય અને પછી ગીતા, ઉપનિષદ કે બીજાં વેદાંતગ્રંથોમાંના અભેદ સિદ્ધાંતને ગોખી મારવામાં આવે, તો

તો તેવી અયુક્ત-અનધિકાર-કર્મચિંતાનું પરિણામ માંદાને મિષ્ટાન્ન અથવા ચોરને અભયદાનની પેઠે અધ્યાત્મજ્ઞાનનો દરૂપયોગ થવામાંજ આવે.

આમ થવાથી એવા મનુષ્યો પ્રથમ કરતાં પણ વધારે ભ્રમણા, અનીતિ અને વિષયલોહપતામાં જઈ પડે અને પોતાની ચારિત્ર્યહીનતાનો ખ્યાલ “હમકો કયા લગના હૈ” “એક બ્રહ્મ દુતિયો નાસ્તિ” “इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तते” વગેરે વેદાંતવાક્યોના બકવદથી કરે, એમાં આશ્ચર્ય નથી. અશાશ્વત વિષયો તરફથી મન-ઇન્દ્રિયને પાછાં વાળી તેને શાશ્વત સન્નિધાનંદપદદાયક કર્મયોગ અથવા સાંખ્યયોગમાં પ્રવર્તાવનાર યતાત્માનેજ વેદાંતનાં ઉચ્ચ સત્યો ઉપકારક થઈ શકે છે. સાંખ્ય-માર્ગનો પ્રવાસી પોતાના તે તે શુભ જ્ઞાનચારિત્ર્યના સંબંધમાં ભૂલે ચૂકે પણ અભિમાનમાં ન ચઢી જતાં “ગુણોજ ગુણોમાં વર્તી રહ્યા છે”, એ સત્યને લક્ષમાં રાખીને પોતાના સર્વથી પર એવા આત્મ-ભાવમાંજ ચિત્તને વાળ્યા કરે અને કર્મયોગી જે કાંઈ શુભ કર્મ કરે, તે નિષ્કામભાવે અને પ્રભુ-પ્રીત્યર્થેજ કરતો રહીને પ્રભુની પ્રેરણા અને કૃપાથીજ તે સર્વ અને છે એમ સમજીને નિરભિમાની રહે, એટલા માટેજ એવાં સત્યોનો ઉપયોગ હોય છે; પરંતુ કયાં અર્જુન જેવો જ્ઞાનચારિત્ર્યસંપન્ન, સંયમી, અલિપ્ત અને દયાના આવેશમાં આપદાદાના રાજપાટને પણ જતું કરવાને તૈયાર થયેલો મહાવીર! અને કયાં હાલનો આ કંગાલ વિષયચક્ત વાચક વેદાન્તી!

અનધિકારી અને કુપાત્રને બ્રહ્મવિદ્યાનું દાન આપવું એ અસલથીજ પાપરૂપ ગણાતું આચ્યું છે. મહર્ષિ વસિષ્ઠે આ વાત અલંકારમાં ઉપદેશતાં બ્રહ્મવેતાપ્રત્યે બ્રહ્મવિદ્યા પાસે નીચલા ભાવનું કહે-વરાવ્યું છે કે:—“હું હવે તારી માત્રિકાની વસ્તુ થઈ છું; પરંતુ મારું દાન તું બહુ સાચવીને કરજે. જે મારું હાસ્ય કરે, જે દુષ્ટ હોય અને જે ઇન્દ્રિયોનો ગુલામ હોય, તેવાને મારું દાન કરતો નહિ. મને આ પ્રકારે સુરક્ષિત રાખવાથી તારા હૃદયમાં હું બળવાન થતી ચાલીશ; માટે હું બ્રહ્મવેતા! જેમ કેાઈ સમજી માણુસ પોતાના ખજાનાની ખૂબ કાળજીથી રક્ષા કરે છે, તેવીજ કાળજીથી તું મારી રક્ષા કરજે; અને માત્ર એવાજ પુરુષને મારું દાન કરજે કે જે પવિત્ર, અંતરમુખ, શુદ્ધ સુદ્ધિવાળો, બ્રહ્મચર્યવ્રતને પાળનારો તથા જે કંડી પણ મારું અપમાન કરે નહિ એવો હોય.”

આમ હોવાથી સર્વસામાન્યને માટે તો એવાજ ગ્રંથો અને ઉપદેશો યુક્ત-ઉપકારક થઈ શકે કે જે તેમને પામરતામાંથી અને વિષયલોહપતામાંથી ઉપર ચઢાવીને સદ્ગુણી, સારાસાર સમ-જનારા તથા સારભૂત વસ્તુસ્થિતિને ઇચ્છનારા (જિજ્ઞાસુ) બનવામાં મદદ કરે. રામકથાનો ગ્રંથ તેમાં આવેલાં રામ, લક્ષ્મણ, બાનકી, હનુમાન વગેરેનાં ઉત્તમોત્તમ ચરિત્રોને લીધે સર્વસામાન્યને માટે એવો ઉપકારક અને બંધબેસતો હોવાથીજ સમગ્ર હિંદુજાતિ તેને વેદ, ઉપનિષદ અને ગીતા જેવા ગ્રંથો કરતાં પણ અધિક પ્રિય માનતી આવી છે.*

૨-ઇતિહાસનો મહિમા અને સ્વરૂપ

ધર્મગ્રંથતરીકે રામાયણની મહત્તા અને ઉપકારકતા આટલી બધી હોવા છતાં કેાઈ તેને માત્ર ઇતિહાસગ્રંથજ કહેવા માગે તો તે પ્રકારે પણ રામાયણનું મહત્ત્વ જેવું તેવું નથી. અથર્વવેદમાં ઇતિહાસ, પુરાણ વગેરેની ઉપકારકતા દર્શાવતાં કહ્યું છે કે:—

स ब्रह्मर्षी दिशमनुव्यचलन् । तमितिहासाश्च पुराणं च गाथाश्च नाराशंसीश्चानुव्यचलन् ।
इतिहासस्य च वै स पुराणस्य च गाथानां च नाराशंसोनां च प्रियं धाम भवति य एवं वेद ।

(અથર્વવેદ, કાંડ ૧૫, અધ્યાય ૧, સૂક્તક મંત્ર ૧૦-૧૧-૧૨)

અર્થાત્—“મનુષ્ય અથવા પ્રજાને ઉન્નતિની દિશામાં આગળ વધવામાં ઇતિહાસ, પુરાણ, ગાથા અને નારાશંસી બહુજ સહાયકારક થાય છે. આ સત્ય વાતને જોઓ જાણે છે, તેઓ તેવા ગ્રંથોનો પુષ્કળ અભ્યાસ કરીને તેના પ્રિય ધામરૂપ (એટલે કે કેટલાક બહુશ્રુત મનુષ્યોને આ-પણે પુસ્તકાલય અથવા લાયબ્રેરીની ઉપમા આપીએ છીએ તેવા) બની રહે છે. ”

* રામાયણમાં પણ વેદાન્ત-તત્ત્વજ્ઞાનનો વિષય આવે છેજ, પણ તે ખીચકામાં મીઠાની પેઠે જરૂર જોગા જ. ખીજા હાથપર વેદ, ઉપનિષદ વગેરેમાં પણ સર્વસામાન્યના ઉપયોગનો ઉપદેશ નથી એવું નથી, પણ તે ઉપદેશ રામકથાદ્વારા સચોટ દાખલા સાથે જે સહજતા અને રસપૂર્વક માનવહૃદયપર કોતરાઈ જાય છે, તેવું વેદાદિદ્વારા સર્વસામાન્યમાટે નથીજ બનતું.

ઉપલા વેદવાક્યમાં ઇતિહાસને સર્વથી પ્રથમ સ્થાન અપાયું છે, તે યોગ્યજ છે; પરંતુ તે ઇતિહાસનો અર્થ અત્યારે વિદ્યાર્થીઓને ગોખાવી મરાતાં “દેશની દુર્દશાના સમયનાં નામો અને વર્ષો” એવો જરા પણ નથી. એવો ઇતિહાસ અને શિક્ષણપદ્ધતિ તો શીખનારાની ઉન્નતિ કરવાને બદલે તેમની વધારે દુર્ગતિ અને વિનાશ કરવાનુંજ કામ બજાવે છે. આર્યોની અન્ય સર્વ બાબતોની પેઠે તેમની ઇતિહાસની વ્યાખ્યા પણ કેવી સુયોગ્ય છે, તે નીચલો શ્લોક વાંચવાથી જણાશે.

ધર્માર્થકામમોક્ષાણામુપદેશસમન્વિતમ્ । પૂર્વવૃત્તકથાયુક્તમિતિહાસ પ્રચક્ષતે ॥

અર્થાત્-ઇતિહાસ તેનેજ કહેવાય, કે જેમાં ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષના ઉપદેશ તથા પ્રેરણાવાળી કથાઓસહિત પૂર્વવૃત્તાંત આપેલો હોય.

રામાયણ અને મહાભારતના ગ્રંથો ઉપર જણાવેલી ઇતિહાસની વ્યાખ્યાને કેટલા બધા બંધ-બેસતા છે, તે દર્શાવવું પડે તેમ નથી. એક દાર્શનિક બુદ્ધિવાળા ઇતિહાસવેત્તાએ ફીકજ કહ્યું છે કે:-“પ્રત્યેક દેશનું ભવિષ્ય તેના ભૂતકાળમાં આંકિત છે; અને જે પ્રજાને પોતાના ભૂતકાળનું યથાર્થ જ્ઞાન નથી, તે પ્રજા પોતાની ભવિષ્યની ઉન્નતિનો માર્ગ બહુ મુશ્કેલ અને અનેક ખાટી-કાતરોથી ભરપૂર જોશે.”

ઇતિહાસના ઉંડા અભ્યાસી પ્રોફેસર રામદેવજી તેમણે રચેલા “ભારતવર્ષકા ઇતિહાસ” માં ઇતિહાસની આવશ્યકતાવિષે લખે છે કે:-

“દુઃખસાગરથી પાર થવાને માર્ગનાં જે કેટલાંક સાધન છે, તેમાં ઐતિહાસિક જ્ઞાન પણ એક અગત્યનું સાધન છે. ભારતવર્ષની નૌકા અનેક શતાબ્દોથી ભયંકર દુઃખસાગરના વમળમાં પડીને ડગમગી રહી છે. અમારા જે પૂર્વજો આ નૌકાને સુગતિથી ચલાવતા હતા તેઓ તો રહ્યા નહિ; અને અમે આજસુઓ નૌકાસંચાલનની તે યોગ્ય વિધિ તેમની પાસેથી શીખ્યા નહિ. હવે જ્યારે નાશકારક પ્રચંડ પવન વહેવા લાગ્યો, નૌકા ખૂબ ડામાડોળ થવા લાગી અને ‘આ ડૂબી, આ ડૂબી’ એવી દશા આવી પહોંચી, ત્યારેજ હાહાકારનો આરંભ થયો; પરંતુ એ આકંઠથી શું વળે તેમ છે ? હવે તો અમને એજ ઉચિત છે કે, જે વિધિઓનો ઉપયોગ કરીને અમારા પૂર્વજો આ ભારતનૌકા સુગતિથી ચલાવતા હતા અને જે વિધિઓ અમારા કલ્યાણના વિચારથી તેઓ પોતાના ગ્રંથોમાં આંકિત કરી ગયા છે, તે વિધિઓનો પત્તો મેળવવો.”

એવી પ્રાચીન સુયોગ્ય વિધિઓ રામાયણમાં પણ બહુ સારી રીતે વર્ણવેલી હોવાથી ઇતિહાસગ્રંથતરીકે પણ રામાયણનું મહત્ત્વ જેવું તેવું નથી. “રામાયણ કલ્પિત ગ્રંથ છે,” “પ્રાચીન ભારતવર્ષમાં ઇતિહાસ લખવાની રીત ન હતી,” વગેરે આક્ષેપોના ઉત્તરો તેમજ અન્ય પણ અનેક જાણુવા જેવા વિચારો પ્રો. રામદેવજીએ તેમના ઉપરોક્ત ગ્રંથમાં દર્શાવેલા છે, તે હવે પછીના લેખોમાં અપાયલા જણાશે.

રામાયણનું નામ આપણા દેશમાં સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છતાં પણ તેની અસામાન્ય મહત્તા તેમજ હિંદુસમાજપ્રત્યેની ઉપકારકતાનો વિશેષ ખ્યાલ તો થોડાજ માણસોને હોય છે. ગોટપીટીઅ શિક્ષણથી રંગાયલો વર્ગ તો એવા ગ્રંથોને ગપસપ જેવા ગણી કાઢીને તેનાથી દૂરજ રહે. વળી એકડા ધુંટનું કોઈ છોકરું એકાદ સમ્રાટના ધનવૈભવની આંકણી કરવા બેસે; અથવા તો એકાદ કાચલીવડે કોઈ સાગરનું પાણી માપવા બેસે; તેમ કોઈ કોઈ તો રામાયણનાં પ્રાતઃસ્મરણીય પાત્રોને પણ રસ્તે જનારાં સામાન્ય મનુષ્ય જેવાં સમજી તેમના અમાપ જ્ઞાનચારિત્ર્યને પોતાના ક્ષુલ્લક-વેંતીઆ જ્ઞાનચારિત્ર્યવડે માપવા બેસીને તેમનામાં ખામીઓ પણ દર્શાવવા મંડી પડે ! દેશ વિદેશના સમર્થ વિચારકો અને અભ્યાસીઓએ રામાયણની મહત્તા અને ઉપકારકતાનાં મુક્તકંઠે જે ગુણગાન કર્યોં હોય, તે આવી સ્થિતિમાં સર્વસામાન્યમાં પ્રચલિત થવાની જરૂર લાગવાથીજ તેવા કેટલાક વિચારોનો સંગ્રહ આ ગ્રંથના વાચકોની જાણુમાટે એમાંના સારભૂત ઉતારા “રામકથાનો મહિમા” એવા મથાળા નીચે આ પછીનાં પૃષ્ઠોમાં આપ્યા છે. આશા છે કે પ્રત્યેક વાંચનાર તે વિષય પ્રથમ વાંચી જઈને રામાયણ એ શી વસ્તુ છે, તેની શી ઉપકારકતા છે અને તે શું શીખવે છે, તે બાબતો સમજી લીધા પછીજ તેને વાંચવી શરૂ કરશે; અને પરિણામે ઉચ્ચ સંસ્કારો તથા પ્રેરણાઓ વિશેષ પ્રમાણમાં મેળવવાને બાંચશાળી થશે.

ખરૂં જોતાં જૂદાં જૂદાં દૃષ્ટિબિંદુથી કોઈ રામાયણનો મહિમા ગાવા બેસે તો તેનો એક મોટો ગ્રંથજ બની રહે. દુકામાં તો કવિસમ્રાટ રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરે તેને હિંદુજાતિનું “જીવનધન” કહ્યું છે તેટલું પણ સુચિત્ત હિંદુસંતાનોને માટે બસ કહી શકાય. અલબત્ત હિંદમાં ઉદ્ભવેલી એક નવીન માનવસૃષ્ટિને માટે આ મહિમા કાંઈક વધુ વિસ્તારથી આપવાની આવશ્યકતા છે ખરી. પાશ્ચાત્યશિક્ષણના વિવેચન સંકળમાં સપડાઈ સુધારકપણાના પોકળ પાંડિત્યમાં પટકાઈ પડવાથી જેઓ આ-યલાવનાઓરૂપી પવિત્ર પોષક રક્તને ગુમાવી રહ્યા હોય; જેઓ વિદેશીઓના વિજયગાનનું બૂસું બેજમાં ભરી ભરીને ગોટપીટની ગોખણપટ્ટીના તાનમાં પોતાની જાતને અક્ષતનું બારદાન અને હિંદુ રીતભાતને મૃત્યુની મહેમાન બનાવી રહ્યા હોય; જેઓ પાશ્ચાત્ય ભૌતિકવાદની મદિરાથી મત્ત બનીને સ્વદેશના સર્વસ્વની પેઠે ભારતીય પહેરવેશને પણ “ડાન્ટ કેર” કરી બેઠા હોય; જેઓ બિચારા ઇલા(યડ)બિહીના ઉંદર બની જઈ સુયોગ્ય ભારતીય સાહિત્યના પદનથી પરાડુમુખજ રહી ગયા હોય; જેમને મન રામાયણ અને મહાભારત એ ટાઢા મહેરનાં ગરખાં અને વેદો એ જંગલી સ્થિતિનો અકવાદ હોય અને આ પ્રમાણે જેઓ સુશિક્ષિત થયા હતાં કુશિક્ષિત જેવાજ બની રહ્યા હોય તેવા અનેક નવયુવકો અને સુધારકમન્યોને માટે તો આ ફેરફારીના યુગમાં પણ રામાયણના વિશેષ મહિમાની આવશ્યકતા સ્પષ્ટજ છે. આ આવશ્યકતા પૂરી પાડવામાટે દેશવિદેશના જે અનેક અસામાન્ય વિદ્વાનોએ આગ્રંથનાં મુક્તકંઠે ગુણગાન કર્યાં છે, તેનાં અવતરણો આ પછીનાં પૃષ્ઠોમાં આપવામાં આવ્યાં છે. રામાયણનું વાચન શરૂ કરવા પહેલાં આ ઉપયોગી લેખો સંપૂર્ણ ધ્યાનથી વાંચી જવા પ્રત્યેક વાંચનારને ખાસ ભલામણ છે. રામાયણના મહિમાને જાણવાવાળા સજ્જનોને પણ એ લેખો અવનવી માહિતીઓ, મનનીય વિચારો અને આદરભાવની ઉર્મીઓ પૂરી પાડે એવાજ છે.

કોઈ એમ કહે કે, રામાયણ જેવો મહાન ગ્રંથ અને અન્ય અનેક ગ્રંથો દેશમાં વિદ્યમાન હોવા છતાં ભારતવાસીઓની દુર્દશા કેમ શરૂ થઈ અને તે હજાર હજાર વર્ષ સુધી કેમ ટકી રહી છે ? ઉત્તર સ્પષ્ટજ છે કે, એવા ગ્રંથોમાં દર્શવેદો અનુભવસિદ્ધ આચાર-વિચાર (જ્ઞાન-ચારિત્ર્ય) ઘટતા ચાલવાનુંજ એ પરિણામ છે. ઘરમાં પુષ્કળ ખજાનો હોવા છતાં તે વાતથી અજ્ઞાત મનુષ્ય “અન્ન અન્ન” કરતો મરી જાય અથવા તો તે ખજાનાનો દુરુપયોગ કરીને કોઈ એ કરતાં પણ ખૂરે મોતે મરે, તો તેમાં તે ખજાનાનો દોષ નજ કહી શકાય. આર્થગ્રંથોવિષે પણ એજ પ્રકાર સમજવો; પરંતુ તેની સાથે આ વાત પણ ભૂલવાની નથી કે, ઘટ્ટી ઘટ્ટીને પણ એ જ્ઞાનચારિત્ર્ય જેટલા પણ પ્રમાણમાં કાયમ રહી શક્યાં છે, તે પણ એ મહાન આયગ્રંથોનો અને પૂર્વજોનોજ પ્રતાપ છે. એમના પ્રતાપેજ ભારતવર્ષ ભારતવર્ષતરીકે અને હિંદુજાતિ હિંદુતરીકે અત્યારસુધી હયાતી ધરાવી શક્યાં છે; નહિ તો અન્ય અનેક પ્રાચીન ગ્રંથોની પેઠે હિંદુજાત પણ નામશૂન્ય બનીને આજે મુસલમાન કે ખ્રિસ્તીપદનેજ શોભાવતી હોત.

અક્ષોસની વાત છે કે, અન્ય કેટલીક ઉપકારક બાબતોની પેઠે રામાયણ, મહાભારત, ઓખાહરણ, વગેરેની કથાઓ પણ અનેક પ્રકારના લલિત રાગોમાં ગવાતી સાંભળવાનું દેશમાં ઓછું થતું ચાલે છે અને તેથી તેવી કથાઓ લલકારીને ગાઈ સંભળાવનારા સુયોગ્ય ઉત્સાહી વ્યાસદેવતાઓ પણ ઘટતા ચાલે છે.

એજ પ્રમાણે આપણા પ્રાતઃસ્મરણીય સંતમહાત્મા અને કવિવરોનાં રચેલાં અનેક પ્રકારનાં જ્ઞાનચારિત્ર્યવર્ધક આખ્યાન, ભજન, ઘોળ, ગરબી, ગરબા, રેખતા વગેરેને પણ અસરકારક રીતે ગાઈ સંભળાવનારી વ્યક્તિઓ તથા ભજનમંડળીઓ દિવસાનુદિવસ ઘટતીજ ચાલે છે; અને જે જાય છે તેની જગ્યા મોટે ભાગે ખાલીજ રહે છે.

જંજુસર તાલુકાના સરોદ ગામમાં આજથી ૭૫-૧૦૦ વર્ષપર એક કદાવર અને બળવાન બાંધાવાળા ભટ્ટજ હતા. તેઓ ઓખાહરણની કથા પગે ધુધરા અને કેડે નરધાં બાંધીને તેના લલિત રાગોમાં એવી તો સરસ રીતે કહેતા કે, શ્રોતાઓ ચિત્રવત્ બની રહેતા અને તેમનાં હૃદય આનંદ તથા ઉત્સાહથી ઉછળી રહેતાં.

એજ ગામમાં વહોરા પટેલોમાં “સુલેમાન ભગત” તો હમણાંજ થઈ ગયા. આ લખનારને

નાનપણથી અનેક વ્યાસોના મુખથી કથાવાર્તાઓ શ્રવણ કરવાનું સૌભાગ્ય મળ્યા કયું છે; પણ એજ ઓખાહરણ કે ગિરધરકૃત રામાયણ જ્યારે સુલેમાન ભગત એક હાથમાં તંબુરો તથા બીજા હાથમાં મંથુરા લઇને અને એક નરધાં વગાડનાર તથા એક સારંગીવાળા ભરથરીને સાથે બેસાડીને પોતાના પહાડી રાગથી ગાતા, ત્યારે તો હૃદય વળતી. એ લેહ, એ હલક, એ જોશ અને એ અસર અજબજ હતી. ભગત પોતે પણ તે ગાતા ગાતા આમતેમ ડોલ્યા કરે અને શ્રોતાઓ પણ ડોલ્યા કરે! હિંદુઓનાં ઘર અને દેવમંદિરમાં તો એમનાં કથાકીર્તન થતાંજ; પરંતુ મુસલમાન કોમથી વસેલા મહોલ્લાઓમાં પણ તેમની ઓખાહરણ વગેરેની કથા ચાલતી અને એ કોમના એટલા બધા શ્રોતા એકત્ર થતા કે પગ મૂકવાની જગ્યા રહે નહિ!

એજ ગામમાં ભંગીની કોમમાં ‘ભોજીઓ’ કરીને એક ઉંચો પડછંદ અને મજબૂત પાંધાનો વૃદ્ધ હતો. એ માણસ રાત્રે વાર્તા માંડતો ત્યારે વચમાં વારંવાર જોશમાં આવેને ઉભો થઇ જતો અને જાણે તે પોતેજ તે વાર્તાનું કોઈ અસામાન્ય પાત્ર હોય એવોજ શ્રોતાઓને ભાસ થઇ આવી તેઓનાં હૃદય પણ વીરરસથી ઉભરાઇ ઉઠતાં!

દશેક વર્ષપર અમદાવાદમાં સાધુચરિત ગણેશ ગોપાળ પંડિતના મકાન પાસે સસ્તા સાહિત્યનું કાર્યાલય હતું, ત્યારે તેમને ત્યાં કોઇ આઘેડ વચના બારોડ ઉતરેલા. એક રાત્રે કાર્યાલયમાં આવેને તેમણે બે ત્રણ કલાક સુધી એક વાર્તા સંભળાવી હતી. શી વર્ણનશક્તિ અને શી રસ જમાવવાની ખુશી! વાર્તામાં વચ્ચે પ્રસંગ આવતાં એકવાર તેમણે એક હોકારો કરેલો, તે તો જીંદગી સુધીએ ભૂલાય તેમ નથી. કવિઓ ‘આલના ગાલ છૂટે’ એવી ઉપમા આપા હોકારાને આપે એમાં નવાઈ નથી.

એજ પ્રમાણે ભીમની વાત કહેતી વખતે ભીમના ભાવમાં આવી જાય, સહદેવની વાત કરતાં સહદેવ જેવાજ જણાઈ રહે, અર્જુનની વાત આવતાં અર્જુનનોજ ભાસ કરાવે, ધર્મરાજનો પ્રસંગ આવતાં ધર્મમૂર્તિજ બની રહે; અને હનુમાન, રાવણ, કુંભકરણ, લક્ષ્મણ, શયરી વગેરેના પ્રસંગ ચાલતાં તેવા તેવા ભાવ દર્શાવવામાં પણ કમાલ કરે; તેમજ રોજ રોજ નવી નવી બોધપૂર્ણ વાર્તાઓથી ધર્મનીતિનો બોધ પણ સરસ આપે અને વચ્ચે વચ્ચે હસાવવામાં પણ બાકી રાખે નહિ; એવી એવી અનેકવિધ ખુબીઓવાળા વ્યાસદેવતાઓની કથાઓ સાંભળવાની જે મજા મળેલી, તે પણ ભૂલાય તેવી નથી, પણ હવે તો એ વાતો ૩૦-૪૦ વર્ષ જેટલી જૂની થઈ ગઈ!

પરંતુ ઈશ્વરકૃપાથી હજી પણ-બહુ નહિ તો કોઇ કોઇ પણ એવા અસામાન્ય વાર્તાકારો, કથાકારો, કીર્તનકારો વગેરે હયાત હશેજ; અને તેઓ છે ત્યાંસુધીજ તેમના હૃદયને ઉત્તેજ અનેક વ્યક્તિઓમાં પ્રચલિત કરીને મરતો અટકાવવાની તક છે. એવી પ્રત્યેક વ્યક્તિ ભારતનું મોઢું ધન છે. દેશનું ધણુંયે ગયું તેમ એ ધન પણ જતું રહેશે, તો ફરી તેને ઉપજાવવું મુશ્કેલ છે. આવા બાહોશ કથાકારો, કીર્તનકારો, વાર્તાકારો, પુરાણી, ભાટચારણો, ભગતો, વ્યાસદેવો, ધરખારી સાધુજીવો, ભરથરી, કાપડી વગેરેનો પણ દિવસાનુદિવસ ઘટાડોજ થતો ચાલે છે; અને જે જે હોશિયાર માણસો જાય છે તેમનું સ્થાન ખાલીજ રહે છે. અનેક પ્રયત્નોવડે જામેલી અને સેંકડો વર્ષસુધી ઉપકારક થતી આવેલી હિંદુસંસ્કૃતિનાં આ સાધન અત્યારે મોટે ભાગે દીનહીન સ્થિતિમાં છે; પણ આગલા સમયમાં જ્યારે તે પોતાના ઉન્નત સ્વરૂપમાં હશે ત્યારે કેવાં હશે, તેની તો વાતજ શી કરવી? આજે તો તેઓમાં દશાંશ જેટલી પણ યોગ્યતા અને ઉપકારકતા રહેલી ન ગણાય; પરંતુ એવાં એવાં પણ એ સાધનોમાંથી સારી સારી વ્યક્તિઓને શોધી, ઉત્તેજ તથા કેળવી યોગ્ય સંસ્કારોથી સંસ્કૃત બનાવીને જે તેનો યોગ્ય લાભ લેવામાં આવે; અને તેમની સંખ્યા વધે તેમ કરીને જનસમૂહને છૂટથી તેમનો લાભ આપવામાં આવે, તો દેશની નષ્ટ થવા બેઠેલી શુભ સંસ્કૃતિમાં સાફ જેવું ચેતન પૂરાતું રહે અને ક્રમે ક્રમે એ લોકો પણ જ્ઞાન, ચારિત્ર્ય, કળા તેમજ ઉપકારકતામાં ખીલતાં-ખુલતાં ચાલે એમાં સંશય નથી.

લોકરુચિને વશ બની રાષ્ટ્રીયતાના નામ નીચે પણ ગોટપીટીઆ ગોખલપટ્ટીવાળી શાળાઓ ચલાવીને લાખોની ખરબાદી કરવી અને દેશમાંના ખાતાપીતા તથા અનેક પ્રકારે ખરીબોનાં લોહી

ચૂસતા લોકોની સંખ્યા તથા આવડતને વધાર્યા જવી, એના કરતાં તો ઉપર જણાવ્યા જેવી વ્યક્તિઓ અને સંસ્થાઓને ખીલવાને દેશના ખરા આધારરૂપ સ્ત્રીવર્ગ, ખેડુતો, અત્યંતે તેમજ ખીજ નિરાધાર, ગરીબ અને અજ્ઞાન લોકોનીજ સંગીન સેવા બજાવવામાંજ રાષ્ટ્રનું સાચું અને સંગિન હિત રહેલું છે. સમજીએએ હવે તો એવાં કાર્યોની પાછળજ ધનના ઢગ અને સુયોગ્ય સેવાભાવી જીવનો અર્પણ કરવાં-કરાવવાં ઘટે છે.

ભારતમાતાનો સાચો સપૂત બંકિમબાણુ, કે જે આર્યસંસ્કૃતિનો મહાન અભ્યાસી અને હિમાયતી હતો; વર્તમાનયુગનો જ્ઞાનચારિત્ર્યસંપન્ન મહાવિદ્વાન હતો; જેનું રોમેરોમ દેશદાઝથી ફફડી રહેલું હતું અને હજીસુધી દેશમાં જેનો જોટો પાક્યો નથી એવો અસામાન્ય સાહિત્યસેવક હતો; આનંદમંક તથા કૃષ્ણચરિત્રાદિ જેવા અનેકાનેક પ્રેરક ગ્રંથો તથા ‘વંદેમાતરમ’ જેવા રાષ્ટ્રાય ગીતનો જે પ્રણેતા હતો; તે બંગસાહિત્યનો સમર્થ સત્રાટ બંકિમબાણુ શિક્ષણ અને શિક્ષિતવિષે શું કહે છે ?

તેઓ કહે છે કે:-“ લખતાંવાંચતાં આવડે તેજ શિક્ષિત અને ન આવડે તે અશિક્ષિત; એવું જરા પણ સમજતા નહિ. પાઠશાળાઓ અને નિશાળોમાં ભણ્યાવિના પણ જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થઈ શકે છે. આપણા દેશમાં પૂર્વે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાના જે કેટલાક ખાસ માર્ગો હતા તે આજે લુપ્તપ્રાય થઈ ગયા છે. ‘કથા’ અને ‘હરિકીર્તન’ એ પૂર્વકાળે જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો એક મુખ્ય ઉપાય હતો. પ્રાચીન સન્નારીઓ કથાકારોના મુખથી પુરાણ તથા ઇતિહાસની વાતો સાંભળતી અને તેથી કરીને પુરાણ-ઇતિહાસમાં જ્ઞાનનો જે ઉત્તમ ભંડાર જીપાયલો છે, તે તેમની પાસે ખુલ્લો થઈ જતો. અભારના આપણા સુશિક્ષિત ગણાતા યુવકો કરતાં પણ અનેક વિષયો પૂર્વકાળની સન્નારીઓ બહુ સારી રીતે સમજી શકતી હતી. ભોગવિલાસમાંજ જીવનની સાર્થકતા સમજાવનારી, કાળા મોંવાળી આ વીસમી સદીએ એક હાથમાં તોપ-બંદુક અને બીજા હાથમાં કળ-કારખાનાંઓને ધારણ કરી સેંકડો શિક્ષિત, અર્ધશિક્ષિત તથા અશિક્ષિત યુવકોને ધર્મસંસ્કારથી ભ્રષ્ટ્ર કર્યા છે. ”

પોતાનું નામ પણ ન લખી જાણનારા પ્રાતઃસ્મરણીય ભગવાન રામકૃષ્ણ પરમહંસ, છત્રપતિ શિવાજી અને મહાન અકબર જેવાઓ જે અસામાન્ય જ્ઞાનચારિત્ર્ય અને શરીરબળ ધરાવતા હતા; તે સર્વ ક્યાંથી આવેલું ? આર્યસંસ્કૃતિનાં એ સમયનાં અક્ષરજ્ઞાનની બહારનાં ઉત્તમ સાધનો-નોજ એ સર્વ પ્રતાપ હતા.

વળી એ સાધનોનો લાભ માત્ર રાજાઓનાંજ છોકરાંને મળે, એવું ન હતું. એ લાભ તો સર્વ કોઈને મળી શકતો. પ્રથમ તો એ લાભ પરમ આસ્તક, બળવાન અને સદ્ગુણી માતાપિતાનાં જ્ઞાનચારિત્ર્ય, ઉછેર અને ગૃહશિક્ષણમાંથીજ મળી રહેતો; અને તે પછી એ લાભ ગામમાંના જ્ઞાનચારિત્ર્યસંપન્ન કુળપુરોહિત, ભટ્ટ, ચારણ, શાસ્ત્રી, પુરાણી, ધર્મચાર્યો, મહંતો અને યાત્રાળુપંડિતો, મંડળેશ્વરો, સંતસાધુઓ, પરમહંસો તેમજ અતિથિઅભ્યાગતો વગેરેથી મળતો. વાર તહેવારોની ઉજવણીઓ, મેળાઓ અને યાત્રાએ નીકળતા સંઘો પણ એ બાબતમાં સારી પેઢે મદદગાર થતાં.

એવે એવે પ્રકારે જનસમાજમાં સ્ત્રીઓ, બાળકો, વૃદ્ધો, યુવકો, ખેડુતો તેમજ ગરીબગુરબાં વગેરે તમામ વર્ગો જ્યારે જ્ઞાનચારિત્ર્યવર્ધક આર્યસંસ્કૃતિથી પોષાયા કરતા, ત્યારે મનુષ્યો કેવાં સુખી, સદ્ગુણી અને બળવાન રહેતાં ! તેઓ આખું આયુષ્ય ધર્મનીતિથી તથા સુખસંપત્તિપૂર્વક ગુજરતાં; અને ગરાસોંઆઓમાં તો શું પણ ગામના ભંગી સુદ્ધાંમાં એવું બળ અને આરોગ્ય રહેતું કે અત્યારનાં આપણાં ભણીગણીને કુરકુરીઆં જણી જાણનારાં પાંચ દશ માણસો પણ તેવા એકને પહોંચી શકે નહિ !

આ વાત તો આજે પણ પુષ્કળ માણસો જાણે છે કે આજથી પચાસ અને સો વર્ષ પહેલાં દેશમાં આજના જેટલું દારિદ્ર, દુષ્કાળ, મોંઘારત, તનમનની દુર્જાળતા, કુસંપ, ઝેરવેર, સ્વાર્થપરાયણતા, વિલાસિતા, છળપ્રપંચ અને લોભલાલચ વગેરે ન હતાં; અને એના સામા છેડાની સંપત્તિ-સુખશાન્તિ, સુકાળ, સંપ, હેતુપ્રીત, ઉદારતા, સાદાઈ, પરોપકાર, સરળતા, સહાનુભૂતિ, આસ્તિકતા વગેરે હાલના કરતાં વધારે હતાં. એ સમયે એવી સ્થિતિ હોવાનું મુખ્ય કારણ ઉપર જણાવેલા પ્રકારોદ્ધારા લોકોને જ્ઞાનચારિત્ર્યનું શિક્ષણ ખૂબ છૂટથી તેમજ સ્વાભાવિક રીતે મળ્યા કરતું તેજ હતું. આજે આપણે નાના કે મોટા પ્રત્યેક ગામમાં બ્રાહ્મણોને, ખારોટોને તેમજ મઠમંદિર-

વાળાઓને જે ગામગરાસો પળતા નેઈએ છીએ, તે સર્વ એવા ઉચ્ચ કક્ષાવાળા અને નિઃસ્પૃહ લોકશિક્ષકોના ચરણમાં કદરદાન રાજકર્તાઓ, ધનિકો તેમજ ગામલોકોદ્વારા તેમના ચારિત્ર્ય અને ઉપકારકતા ઉપર એવારી નખાયલાં હતાં. આજે તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ તો એ જ્ઞાનચારિત્ર્ય પણ ખોઈ બેઠા છે અને તેની પાછળ પાછળ તેમની જમીનજમીરો પણ ખોવાતી-નષ્ટ થતી ચાલી છે.

પરંતુ આ સર્વ છતાં ઉપર જણાવ્યું તેમ હજી પણ એ વર્ગોને સચેત અને સુસંસ્કૃત કરીને સમાજસેવા માટે ઉપયોગી બનાવી શકાય તેમ છે; અને માનવસમાજ પોતે તંગી વેઠીને પણ પોતાના એવા સુયોગ્ય સહાયકોને રોટલો આપી શકે તેમ છે. એમાં પણ જે અનેક બાળકો માતાપિતા કે પાલકપોષકવિનાનાં હોઈ જે તે પ્રકારે જીવન ગાળતાં હોય, તેમનીજ સેવા અને સુશિક્ષણનું કાર્ય તેમનાજ જેવી નિર્ધનતા વગેરે સ્વીકારીને સર્વભાવથી આચરવામાં આવે તો કારીગરનો છોકરો સહેજે કારીગર બને છે; તેમ જ્ઞાનચારિત્ર્યસંપન્ન શિક્ષક અને રક્ષકના પોતાનાં દૃષ્ટાંત અને શિક્ષણથી ધારણામુજબના જ્ઞાનચારિત્ર્યસંપન્ન, મજાન અને સેવાવૃત્તિવાળા સમાજસેવકો તેમનામાંથી અવશ્ય સારા પ્રમાણમાં ઉપજી આવે. રાષ્ટ્રસેવાની સાચી દાનવાળા અને પડતું ભાન ભૂલી તેની પાછળ મચી પડનારા સજ્જનો માટે શું આ ઓછી આકર્ષક તક છે! જે નખાપાં નિરાધારોમાંથી ઘણાંખરાં દેશને કળકારક, ચોર, લામટા, જુકા, ભિખારી, વ્યભિચારી, પાખંડી, ઠગ અને બાવાસાધુજ બની જવાનાં, તેમનામાંથી ઉત્તમ સમાજસેવકો બનાવવાનું કામ કેટલું બધું મહત્ત્વનું છે ?

લૌકિક સ્વાર્થ અને સંગ્રહવૃત્તિને દૂર કરી પ્રભુનેજ સર્વસ્વ માની શકનારા એવા જ્ઞાનચારિત્ર્યસંપન્ન થોડાક સજ્જનો પણ જે સર્વભાવે, એકનિષ્ઠાથી અને સતતપણે ઉપર જણાવ્યા જેવી એકાદ સંસ્થા જમાવવા ઇચ્છે, તો હાલની શ્રીમંતસેવી તથા લૂંટારાવર્ધક અનેક શાળા-પાઠશાળા અને બોર્ડિંગો જે વિદ્યાતક કાર્ય બજાવી રહી છે, તેને બદલે સમાજના સત્ય હિતની દિશામાં અસાધારણ પરિણામ આવ્યાવિના રહેજ નહિ. આવા કૃષિપ્રાધાન્ય દેશમાં એવા કામ માટે લૂંટારા ધનિકોની પાસે ભીખ માગી તેમને મોટા ભાગનાવવાનું કામ પણ જ્યાંસુધી કુશળ કૃષિકાર બનવામાં આવે નહિ, ત્યાંસુધીજ બજાવવું પડે. ઉચ્ચ ભાવનાવાળા, આસ્તિક અને પરિશ્રમી સમાજસેવકને પ્રભુ આવી બાબતોમાં કોઈ ને કોઈ માર્ગ ખોલી આપેજ. દેશનો ઉદય હવે કોઈ પણ પ્રકારે થવો અનિવાર્ય હોવાથી સાચી લાગણીવાળા અને સંયમી નરદેવતાઓને માટે કોઈ ને કોઈ ઉદ્દેશ પોતાની ઉચ્ચ ભાવનાઓ પાર પડે એવા મળીજ આવે. હા, ઉચ્ચ સિદ્ધાંતોને ખાતર પડે અકિંચનતામાં અને જરૂર પડે તો ભૂખમાં પણ સુખ માનવા જેટલું જ્ઞાનચારિત્ર્ય તેમનામાં હોવુંજ જોઈએ.

જગકર્તાને જે કાંઈ કરવું છે, તે થશે તો ખરુંજ. માત્ર જેમનું પરમભાગ્ય હશે તેઓજ તેના હથિયારરૂપે બની આત્મેન્નતિના અને પરમ યશના લાગી થશે.

૩ (ક)-રામાયણ અને એક મહાત્માજી

(લેખક:-શ્રીયુત ડાહ્યાભાઈ લક્ષ્મણભાઈ પટેલ)

થોડા સમય પહેલાં મુંબઈના મમ્માદેવીના મંદિરમાં એક મહાત્માજી પધાર્યા હતા. તેઓ શરીરે કદાવર, પાંચ હાથ ઉંચા અને લવ્ય દેખાવના હતા. મસ્તક મહાવિશાળ, આંખો ગરુડ જેવી, મુખમુદ્રા સર્વોંશે સાત્ત્વિક અને સદા આનંદસ્વરૂપ હતી. મુંબઈ આવ્યા પછી તેઓ તુલસીદાસજીકૃત રામાયણની કથા કરતા હતા અને પાંચ દિવસમાં તો કથામાં એટલી બધી ભીડ થવા લાગી કે માણસોને બેસવાને જગા પણ મળતી નહિ. તેઓ સવારના સાડાઆઠથી દસસુધી કથા કરતા. હિંદીમાં કથા કરતા પણ એવી રસિકતાથી, એવી મિઠ્ઠી ઝબ્બાનથી અને મિઠાશથી કરતા કે લોકોને તેનો એટલો બધો મોહ થયો કે સવારમાં મમ્માદેવીમાં કથા શ્રવણ કરવા આવનારાઓની મોટરો, ઘોડાગાડીઓ, અને લોકોની મહામેદનીથી મહામેળો જામતો. મુંબઈની પોલિસનું પણ આ મેદની તરફ ધ્યાન ખેંચાયું હતું અને બંદોબસ્તમાટ ત્યાં બે માણસોને ખાસ મૂકવામાં આવ્યા હતા. દિનપ્રતિદિન મેદની

વધતી જતી. મુંબઈ જતા રાજમહારાજ, ઠાકોરો, દરબારો, શ્રીમંતો, મધ્યમ વર્ગના લોકો, દરેક કોમના લોકો તથા કેટલાક પારસી અને ઇસ્લામી ગૃહસ્થો પણ આ કથા સાંભળવા જતા. કથાસિવાયના સમયમાં પણ અનેક શ્રીમંત અને સામાન્ય સ્થિતિનાં સ્ત્રીપુરુષો મહાત્માજીનાં દર્શન આવતાં.

મહાત્માજી સમદ્રષ્ટા, નિર્વિકારી, સદા પરહિતકારી હતા. લોકો તો ઐહિક તેમ પારલૌકિક સર્વ પ્રકારના સુખની-કલ્યાણની યાચના કરતા. મહાત્માજીનું હૃદય જગતનાં દુઃખોથી હંમેશાં દ્રવતું અને સર્વને સુખસંતોષ આપવાને તેઓ યત્ન કરતા, કંટાળતા નહિ. તેમની મુખમુદ્રા તો હંમેશાં પ્રસન્નજ રહેતી. મહાત્માજી તો ખરેખર મહાત્માજી હતા. પરમેશ્વરનો તેમના ઉપર પૂરો અનુગ્રહ હતો.

મુંબઈમાં મહાત્માજીને બે માસ થયા, ચાર માસ થયા, છ માસ થયા. તેમના શ્રોતા અને સેવકોની સંખ્યા તો સુમારવિનાની થઈ હતી. આ બધી સ્થિતિ મહાત્માજી શોચતા. તેઓ એક મહાન નિરીક્ષક હતા. તેમણે જોયું કે, સેવકોમાં ધર્મધેલાપણું છે; પણ તેમાં નિષ્કામવૃત્તિ ઓછી છે, ત્યાગ ઓછો છે, સાત્વિકપણું બિંદુકુલ નથી-લોકો કથા સાંભળવા આવે છે, પણ તેમને સત્યજ્ઞાન અને સદાચારનું લાભ થતું નથી. સવારમાં કથાશ્રવણ, પછી ધંધામાં કસાઈપણું. લોકોમાં સદ્વર્તન નથી, તેમનામાં સાચી દયા નથી, તેમનું જીવન પાપથી ઘેરાયલું રહે છે. મહાત્માજી આ પરિસ્થિતિ જોઈ અત્યંત ખિન્ન થયા.

એક સમયે એકાદશીને દિને કથા ચાલતી હતી, ત્યાં તેમણે કહ્યું:-“લાઈઓ અને બહેનો! તમે માનો કે ન માનો પણ હું એક પામર, પાપી જીવ છતાં ગર્હ રાત્રિએ સ્વર્ગના ઝાંપાસુધી જઈ પહોંચ્યો હતો.

ત્યાં તો અનલદ્ધ અજવાળાં અને અસીમ આનંદ હતો. દેવોનો વિરામ લેવાનો એ સમય હતો. સ્વર્ગનાં દ્વાર બંધ હતાં. હું તો જિજ્ઞાસુ હતો, ગરજવાળો હતો અને ગરજવાનને અક્કલ નહિ! મેં તો દરવાજાની સાંકળ ખખડાવી. એક લવ્ય મહાસુંદર દેવે દ્વાર ઉઘાડ્યાં. મને તે પોતાને મંદિરે લઈ ગયા. મંદિરનો પ્રકાશ, સ્વચ્છતા અને સુંદરતાનો પાર નહોતો. દેવે મને આસન બતાવ્યું. તેઓ તેમને આસને બેઠા.

દેવે કહ્યું:-“મહાત્માજી! તમે અહીં ક્યાંથી? શા કામ સારૂ પધાર્યા છો? બોલો.”

હું બોલ્યો:-“હૈ દેવ! સ્વર્ગની કુંચી અને દક્ષતર તમારી પાસે છે. હું આખા ભરતખંડમાં ફર્યો છું; અનેક સ્ત્રીપુરુષો, રાજા, મહારાજા, મહારાજાઓ, શ્રીમંત, રંક-સર્વેએ મારો ઉપદેશ લીધો છે, મારી સેવા ગ્રહણ કરી છે. તમારું દક્ષતર તપાસશે? એમાં મુંબઈના કેટલા જીવ દાખલ થયા છે?

તેમણે કહ્યું:-“મહાત્માજી! આવો, અહીં જરા નજીક આવો. આપણે બંને સાથેજ ચોપડો તપાસીએ.”

દેવે એક મોટો ચોપડો હાથમાં લીધો. પાનેપાનાં ઉથલાવ્યાં. મુંબઈનું મથાળું ફરી ફરીને જોયું; પણ મુંબઈનું પાનુંજ કોઈ હતું. મુંબઈનું એકે નામ સ્વર્ગને ચોપડે ચઢ્યું ન હતું.

હું બોલ્યો:-“શું મુંબઈમાંથી કોઈ નહિ? એ કાંઈ સંભવિત નથી? એવું બનેજ કેમ? જરા ફરીથી જુઓ ને?”

દેવે કહ્યું:-“મહાત્માજી! મુંબઈથી અહીં કોઈ આવ્યું નથી, -ખરેખર નથીજ આવ્યું. શું મસ્કરી સમજો છો? મહાત્માજીની મસ્કરી હોય?”

દેવને બે હાથ જોડી હું બોલ્યો:-“પ્રભુ! આ શું?”

દેવે કહ્યું:-“મહાત્માજી! આમ ખિન્ન શામાટે? એમાં તમારો કાંઈ દોષ નથી. તમે તમારા કર્તવ્યનું યથોચિત પાલન કર્યું છે.”

મેં કહ્યું:-“પણ મારા સેવકો ક્યાંછે તે મારે જોવું જોઈએ, મારે કાંઈક આશ્વાસન પણ આપવું જોઈએ.”

દેવે કહ્યું:-“એઓ સ્વર્ગમાં નથી તો નરકમાંજ હોવા જોઈએ. મહાત્માજી! તમને તો ના નહિ પાડી શકાય. લ્યો, આ પાવડીઓ પહેરો. જુઓ, પેલો દૂર દૂર કાળો દરવાજો છે. ત્યાં જાઓ. દરવાજા આગળ જશો એટલે દરવાજો એની મેળે ખુલ્લી જશે.”

હું તો તે તરફ ચાલ્યો. દરવાજો દેખાતો હતો પણ તે તો ધણો દૂર હતો. હું તો ચાલ્યો તે ચાલ્યોજ ચાલ્યો. કેવો ભયંકર રસ્તો! અણીવાળા પથ્થર એના ઉપર નાખેલા હતા, ખાડા-ઐયાનો તો પાર નહિ, વચમાં મોટા નાગ અને અજગરો ફરે. વળી આગળ ચાલ્યો ત્યાં તો આખા રસ્તા ઉપર સળગતા અંગારા. મારા તો હાંજાજ ગગડવા માંડ્યા. મને ચક્કર આવવા

લાગ્યાં. મઘપીના જેવી મારી સ્થિતિ થઈ હતી. હું અડબડીઆં ખાવા લાગ્યો, પરસેવાના ઝેમેઝેમ મને વળવા લાગ્યા, રોમાંચ ખડાં થયાં, કંઠે શોષ પડવા માંડ્યા; છતાં હું સલામત રહ્યો હતો પેલા પાવડીઓથીજ. હું દરવાજા આગળ આવી પહોંચ્યો. લોખંડી દરવાજાને કાશો જેવડા તો ઉપરથી પણ અણિયાળા એવા ખીસા લગાવ્યા હતા. નરકનું તો અધું ભયંકરજ હોય. હું વધારે નજીક ગયો, એટલે દરવાજાે તો એની મેળે ઉઘડી ગયો. આ દરવાજાે કાંઈ તાળાંકુંચી રહેતાં નથી. અહીં કાંઈ દફતર કે કાંઈ ચોપડા નહોતા. લોકોનાં ટોળેટોળાં અહીં આવતાં હતાં. હું તો ધાર્તીથી ધ્રુજતો હતો. મારો દરેક વાળ, રૂવેરૂવું ઉભું થયું. માંસ સળગતું હોય, ભૂંજતું હોય એવી ખરાબ, ભયંકર વાસ મને આવવા લાગી. હું તો ગભરાવા લાગ્યો. મારા શ્વાસોચ્છવાસ વધવા લાગ્યા. દુઃખની કાકીઆરીઓ, ચાસોસિવાય અહીં ખીજી કાંઈ સંભળાતું નહોતું.

ત્યાં એક શીંગડાંવાળો દૈત્ય ગદા ફેરવતો આવ્યો. તેણે કહ્યું:—“જા, અંદર જા, જલદી જા.” હું તો થંભી ગયો.

ફરી તે બોલ્યો:—“જા્ય છે કે નથી જતો?” એમ કહી મારા ઉપર ગદા ઉગામી.

મેં કહ્યું: “ભાઈ! તું મને ઓળખે છે? હું તો ઇશ્વરનો ભક્ત છું, સેવક છું, તેનો પરમ ઉપાસક છું.”

“તું ઇશ્વરનો ભક્ત હોય તો પછી અહીં શા સાર આવ્યો છે?”

મારા પગ હવે તો લોચાવા માંડ્યા હતા. મારાથી ઉભા રહેવાતું નહોતું.

મેં પેલા દૈત્યને કહ્યું:—“ભાઈ! હું તને બહુ નમ્રતાથી પૂછું છું કે, મુંબઈથી તો કોઈ થોડાંજ મનુષ્ય અહીં આવેલાં છે!”

“મુંબઈ, અરે આખું મુંબઈ અહીં છે, જરા ઉભા રહેા.”

એ મને થોડે દૂર લઈ ગયો અને કહ્યું:—“જો, અહીં મુંબઈનું કોઈ છે?”

હા! મેદાનોમાં પવનના વંટોળાઆ કોણે જોયા નથી! અહીં તો અગ્નિના વંટોળાઆ ચાલતા હતા. સમુદ્રમાં પાણીના પર્વત જેવડાં મોજાં ઉછળે છે એમ અહીં અગ્નિ ઉછળતો હતો.

એ વંટોળાઆ વચ્ચે અગ્નિનાં એ મોજાં વચ્ચે મેં શું જોયું?

અરે, આ તો પેલા મોહનગરના મહારાજા મહાવીરસિંહજી! રાજ્યમાં દુષ્કાળ ચાલે, મહાભયંકર દુષ્કાળ ચાલે, પ્રજાને ખાવા અન્ન નહિ, પીવા પાણી નહિ, પહેરવા પૂરું વસ્ત્ર નહિ—એ સમયે તેઓ વિલાયતમાં વિલાસ માણતા, પ્રજાનાં પુષ્કળ નાણાં ખરબાદ કરતા; પણ ખેડુતને ખીલકુલ રાહત આપતા નહિ.

અરે આ કોણ? એ તો પેલો કથા શ્રવણ કરવા આવનાર ન્યાયાધીશ! પૈસાની લાલચથી ખરા અપરાધીને છોડનાર અને નિર્દોષને સજા ઠોકનાર સાકરજાલજી!

અને આ તો પેલા પ્રમોદલાહ! દેશાભિમાનને નામે પ્રજાનાં હજારો નાણાં “હોઘયાં” કરી જનાર!

આ વળી કોણ? પેલા હવાકદાર હરિસિંહજી! ખેડુતને અડાવતા, ગાળો દેતા, ઘોલધપ્પો કરનાર અને તેમનાં બાળકનાં મોમાંથી દૂધનો છેલ્લો છાંટો પડાવનાર!

અને પેલા કોણ? પન્થરામજી! અનહદ દારૂ પીનાર અને દારૂ પીવામાટે પૈસા ખૂટે એટલે પોતાની સ્ત્રીને મારીફૂટી તેના દાગીના ઉઠાવી જનાર!

અરે! આ તો પેલા સુજનતાનો ડોળ કરનાર પણ વૃદ્ધ પડોશીની સ્ત્રીને ફેસલાવી લઈ જનાર, પંડિત પરમેશ્વરજાલજી!

અરે આ તો મનાયજી કેમ? અરે હા, એ તો ધાર્મિકતા, વિદ્યતા અને દેશાભિમાનનો ડોળ કરતી, દેશને માટે દિવ્ય ઝોળી લઈ ફરતી પણ ધણીને સૂતો વેચી, હામહામ સંત્સંગોમાં ભટકતી, સન્માર્ગ ભૂલેલી દિવ્યલક્ષ્મી!

અને આ તો પેલા દૂધમાં ભેગ કરી, લક્ષ્યાધિપતિ થઈ પડેલા ધાંચી—લક્ષુ!

ઓહો! આ તો પેલા પદમશીભાઈ! જેઓ ગામની ખરી ખોટી વાતો કરતા, અને નિર્દોષને અપરાધી અને અપરાધીને નિર્દોષ ઠરાવતા, જુદી સાક્ષીઓ સૂઝાં પૂરતા.

અને પેલા પાંચ પાંચ વર્ષે અને લાગ આવે તો તે પહેલાં જ્યારે ત્યારે, કાંઈ ધાપ લાગતી હોય તો પળે પળે વિચારનું પરિવર્તન કરનાર “વિમોચન” પત્રના તંત્રી!

આ પેઢી ધગધગતી, સળગતી લોખંડની લગડાંએ (સોનાને બદલે) લગાડેલા ખુનીઓનો અચાવ કરનાર અને નિર્દોષને ખુની ઠરાવનાર વકીલ વૈજનાથ!

આ તો પેઢા લગવતીપ્રસાદ ! અન્યના સદ્ગુણ નહિ જોનાર, જગતનાં હમેશાં છિદ્ર જોનાર, પોતાનાં છિદ્ર છુપાવનાર !

x x x x x

આમ અનેક અપરાધી વ્યક્તિઓને અગ્નિમાં ફેંકડતી, ચીસો નાખતી જોઇ હું ત્રાસી ગયો.”

મહાત્માજીની વાત કહેવાની રીત—તાદૃશ્ય ચિત્ર રજુ કરવાની પદ્ધતિ—એટલી અસરકારક—હૃદય-દ્રાવક હતી કે કથા શ્રવણ કરનારાઓનાં મુખ ઉપર પણ લય, ત્રાસ, ગ્લાનિ દેખાતાં હતાં. તેઓ પોતે જાણે નરકનું દૃશ્ય અનુભવી રહ્યાં હોય એમ જણાતું હતું. આ અગ્નિમાં કોઇનો બાપ, તો કોઈની મા, કોઈનો ભાઈ તો કોઈની બહેન હોય એમ તેમને ભાસ થયો.

x x x x x

વૃત્તાંત પૂરો થયો હતો. મહાત્માજીએ પોતાના શ્રોતાઓને કહ્યું:—“ભાઈઓ અને બહેનો ! તલ-વારની ધારપર રહેવું અને સ્વર્ગની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવામાટે સદાચારનું વિકટ વ્રત ધારણ કરવું, એ સમાન છે. તમારી જાતને, તમારા આત્માને પૂછો, તમે સ્વર્ગપ્રાપ્તિને લાયક આચરણ કરો છો ? તમે નરકમાં જવાને લાયક કાંઈ ને કાંઈ કામ ઉઘાડી આંખે, સમજીને કર્યું નથી ? સદ્કર્મ અને ઈશ્વરના આદેશની અવગણના કદી પણ તમે કરી નથી ? સવારમાં તમે સદાચારનો સંકલ્પ કરો છો, તે સાંજેજ—તે પગની ક્ષણે પણ તમે તેનો ભંગ કરો છો ? વાવશો તેવું લણશો. કરશો તેવું પામશો—ભોગવશો. કર્મનું ફળ—સારું કે નરસું મળે છેજ. તમારાં દુષ્કૃત્ય કોઈ કાળે અવશ્ય તમને મુંઝવશે, ફસાવશે, જકડી લેશે, બાંધી લેશે. તેનો બદલો જરૂર તમને મળશે.

મનુષ્યના હૃદયમાં મેઝ છે, પાપ છે, વિષ છે. માનવહૃદયમાં નિર્મળતા નથી, પવિત્રતા નથી. મનુષ્ય અપવિત્ર છે, દુરાચારી છે, પાપી છે, ત્યાંસુધી તેના હૃદયમાં પરમાત્મા વસતો નથી.

ભાઈઓ અને બહેનો ! દંભ, ડોળ, દુરાચાર મૂકી દો. સદ્કર્મ—સમદૃષ્ટિ, દયા, અલિંસા, સત્ય ધારણ કરો, એ સર્વનું પાલન કરો, તમારી ન્યુનતાઓ સમજો, દૂર કરો. જાતને પહેલાં ઓળખો, હરેક રીતે પવિત્ર બનો, પરમ મંગળકારી પરમેશ્વર તમારા અંતરમાં વિરાજશે. તમે સ્વર્ગમાં બિરાજશો.”

x x x x x

મહાત્માજીની કથાની આજ અનન્ય, અલૌકિક અસર થઇ. શ્રોતાજનો—સેવકો ઘેર ગયા પછી તે દિવસની કથાવિષે વિચાર કરી રહ્યાં હતાં. તેમના હૃદયનાં તિમિર ગયાં હતાં. તેમનાં હૃદય પ્રકાશથી ઝળહળી રહ્યાં હતાં. તેમની દૃષ્ટિ ખુલ્લી ગઇ હતી, તેઓએ તે દિવસે હૃદયના કેટલાક સાચા સંકલ્પ કર્યા.

માતૃવત્ પરદારેષુ પરદ્રવ્યેષુ લોષ્ટવત્ । આત્મવત્ સર્વ ભૂતેષુ યઃ પશ્યતિ સ પશ્યતિ ॥*

૩ (સ્વ)—ગોસ્વામીજી અને તેમની રામાયણવિષે મહત્ત્વના અભિપ્રાય

(કાશી નાગરી પ્રચારિણીસભાએ પ્રસિદ્ધ કરેલા “તુલસી ગ્રંથાવલી-ત્રીસરા ખંડ” એમાંના

પંડિત અયોધ્યાસિંહ ઉપાધ્યાયના નિબંધમાંથી નીચેના ઉતારા લીધા છે.)

“સમગ્ર રામચરિત માનસ મેં મર્યાદા કે ઐસે ઐસે મનોરમ ઔર પૂર્ત આદર્શ હૈ, ઐસે ઉચ્ચ વિચારમય ગાર્હસ્થ્ય જીવન કે નિર્દર્શન હૈ, જનકા આભાસ ભી હિન્દી ભાષા કે અન્ય ગ્રંથોં મેં નહીં મિલતા. ખેદ હૈ કે સ્થાન—સંકોચવશ મૈં ઉન સજા કે દિગ્દર્શન માત્ર ભી નહીં કરા સકતા.”

“ગોસ્વામીજીકા સામંજસ્ય—સ્થાપન ભી અભૂતપૂર્વ હૈ. ઉનકા પદાનુસરણ આજ તક હિન્દી સંસાર કે કોઈ કવિ ઉસ સૌંદર્ય ઔર નિપુણતા કે સાથ નહીં કર સકા. હિંદૂ સમાજ કે અધિકાંશ પંચદેવોપાસક હૈ. વિષ્ણુ—શિવ—વિરોધ ઉસકે હૃદય કે પ્યારી સામગ્રી નહીં. આજ ભી હિંદૂ સમાજ મેં સર્વ કાર્ય કે પ્રથમ ગણેશજી કે અર્યાના હોતી હૈ, આજ ભી ભગવતી વીણાપાણિ હિંદુઓં કે હૃદયમંદિર કે અધિષ્ઠાત્રી દેવી હૈ, આજ ભી દુર્ગતિનાશિની ભગવતી દુર્ગા કે આ-

राधना गृह गृह में होती है। गोस्वामीजीने अपने ग्रंथों में सत्यका समादर किया है, सत्यकी उचित स्तुति की है, और धन के लक्षितभाव को इस प्रकार अंकित किया है, कि वह चिरप्रयतिता हिंदू उपासना-पद्धतिका आदर्श बन गया है; तथापि ऐकेश्वरवादका ज़ुता जगता चित्र उसमें वर्तमान है, और वह धनता रहस्यपूर्ण है कि उसीके अंतर्गत समस्त देवताओंकी उपासनाकी अंतरभाव हो गया है। क्योंकि वह ज्ञानते थे कि 'सर्वं अस्मिन् ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन' यह भाव उनके हृदय में धनता जगृत था कि उनकी लेखनी यह उदात्त भाव प्रगट करने में समर्थ हुई—

“सिया राममय सत्य जग जनी, करहु प्रनाम जेरि जुगपानी.”

“वास्तव ज्ञान तो यह है कि उनका यह व्यापक विचार ही उनकी सर्वप्रियताकी कुंजी है। हमारे प्रियग्रंथु गोस्वामीजी के प्रसिद्ध ज्ञानीकार श्रीयुत आचार्य शिवनंदन साहायने इस विषय में जो कुछ लिखा है, उसको भी मैं यहाँ अविकल उद्धृत कर देता हूँ:—

“गोस्वामीजी धन्य हैं उन्होंने जैसे समय में केवल अपनी बुद्धि और लेखनीके जलसे अत्याचारियोंका दर्प चूर्ण और मान भर्जन कर-स्वदेशियोंका सन्धे धर्म-मार्ग में अटल रहनेका दृढ़ तथा प्रज्वल उद्योग किया, उस समय अत्याचारियोंका अङ्ग अतुर्द्विक् यमायम यमकता हुआ सन्धे हिंदुओंका-विशेषतः तीर्थस्थ हिंदुओंका क्लेश कंपाया करता था। जय मत-मतान्तरके जगड़ोंसे लोगोंकी बुद्धि अभित हो रही थी, जय वैष्णवगण शैवोंसे विरोध करने में ही धर्मिकी प्रसन्नता समझते थे, जय शैव वैष्णवोंसे द्वेष रहने में ही अपनी कृतज्ञता मानते थे, जय रामोपासक तथा कृष्णोपासक में भी वैमनस्य आ धुसा था, और लोग एक दूसरेको घृणाकी दृष्टिसे देखने लगे थे, उस उद्योगसे लोग आज तक लाल उड़ा रहे हैं तथा आगे भी उड़ाते ही नवेंगे। क्योंकि गोसांघजी के ज्ञानिकालकी अपेक्षा आज उनकी रचनाओं हिंदू धर्म एवं जगतपर निश्चय अधिकतर प्रभाव दिखी रही हैं। विशेष प्रशंसाकी ज्ञान यह है कि सत्य संप्रदाय के अनुगामी, क्या वैष्णव, क्या शैव, क्या शाक्त, क्या नानकशाही, क्या वेदान्ती-सभी लोग निर्दोष भावसे इसका आदर करते हैं, और इससे शिक्षा ग्रहण कर आनंद पाते हैं। जो रामोपासक हैं उनका तो कहना ही क्या?”

“श्रीमान सत्यदेवजीने लिखा है:—“जैसे अंकल टॉम्स केपिन का उपन्यास उत्तरीय तथा दक्षिणीय अमेरिकामें लज्जती गुलामोंका वाणिज्य रोकनेका कारण हुआ, जैसे हाल ही में अप्टन सिंकलेयरने अपने उपन्यास के जलसे शिक्षा के कसाघ-घरका सुधार कराया, जैसे इसो एमिलीने स्वलिखित उपन्यासद्वारा शिक्षा के प्राचीन ढंगका प्रचार किया, जैसे छटवीकी स्वतंत्रता-प्राप्तिका कारण गिबन-कृत “रोमनराज्यका उत्थान और पतन” नामक ग्रंथ हुआ, जैसे अगणित उपन्यासोंद्वारा धर्माधर्मकी श्रेष्ठता प्रतिपादित हुई, वैसे ही गोसांघजीकी रचनाओंने शैव तथा वैष्णवों के परस्पर द्रोह एवम् रामोपासक तथा कृष्णोपासक के परस्पर वैमनस्य आर रागद्वेषको दूरकर हिंदूधर्मकी श्रेष्ठता पूर्ण रूपसे प्रतिपादित कर देशको महान लाल पड़वाया.”

“रामायण के प्रसिद्ध अनुवादक श्रीन्स साहाय अपने ग्रंथकी लूमिका में लिखते हैं:—“रामायण केवल हिंदुओंका राष्ट्रीय महाकाव्य ही नहीं है, किंतु इस में यह विशेष गुण भी है कि वह अपने देशवासियोंके विश्वास तथा चरित्रका चित्र अत्यंत सत्यतापूर्वक चित्राकर्षक रूप में प्रीयती है। इसका इस यह होता है कि उसके अनुशीलनसे योरपवासियोंके जड़तसे मिथ्या विश्वास और दुर्भाव जो इस संबंध में है, सो दूर हो जाते हैं और दोनों जलियों में परस्पर सहानुभूतिकी वृद्धि होती है。”

“माननीय [वद्वान डाक्टर जे० ए० ग्रियर्सन अपने भारतवर्षीय साहित्यके इतिहास में लिखते हैं:—“भारतवर्षके इतिहास में तुलसीदासकी महत्ताके विषय में छद्ममिथ्य नहीं कहा जा सकता। साहित्यकी दृष्टिसे रामायणके गुणोंका एक और रचकर यह ज्ञान अवश्य उल्लेखनीय है कि यह ग्रंथ यहाँको सर्व जलियोंद्वारा अंगीकृत है। पंजपसे लागलपुर तक और हिमालयसे नर्मदापर्यंत उसका प्रभाव है। वह राजमहलसे लेकर जोंपड़ी तक प्रत्येक मनुष्य के हाथों में देपी जाती है, और हिंदू जलिके प्रत्येक वर्णद्वारा, याहे वह उच्च हो या नीच, धनी हो या निर्धन, युवा हो अथवा वृद्ध, एक रूपसे पढ़ी-सुनी जाती अथवा आदृत होती है। वह हिंदू जनताके ज्ञान, भाषा अथवा चरित्र में प्रायः तीनसौ वर्षसे अतप्रोत है और केवल अपने कवितागत सौंदर्यके बिये ही

આદર તથા પ્રેમ નહીં લાભ કરતી હૈ, વરન્ યહ ઉનસે પવિત્ર ધર્મપુસ્તક કી ભાંતિ સંમાનિત હોતી હૈ. જસ ધર્મકા ઉસને પ્રચાર કિયા હૈ, વહ સાદા ઔર ઉચ્ચ હૈ, એવં ઈશ્વરકે નામપૂર્ણ વિશ્વાસ પર નિર્ભર હૈ.”

“મરૂપકા અપને પડોસી કે પ્રતિ કયા કર્તવ્ય હૈ, તુલસીદાસ ઇસકે બડે પ્રચારક થે. વાલ્મીકિ-જીને ભરતજીકી ધર્મ-પરાયણતા, લક્ષ્મણજી કે બ્રાતૃ-પ્રેમ ઔર સીતાજી કે સ્ત્રી-ધર્મકી પ્રશંસા કી થી, કિંતુ તુલસીદાસને ઉન્હેં આદર્શ બના કર દિખલા દિયા.”

“એક દૂસરે સ્થાનપર વહી મહોદય લિખતે હૈ:—

“ભારતવર્ષીય ધર્મોન્નતિ કે ઇતિહાસ મેં જો આસન તુલસીદાસજીકો પ્રદાન કિયા જતા હૈ, ઉસસે કહીં ઉચ્ચતર આસનકે અધિકારી વેદેખે જાતે હૈ; કયોંકિ હમ લોગ ધર્મ-પ્રચારકકી શ્રેષ્ઠતાકી અ-ટકલ ઉસકે કાર્ય-ફલસે લગાતે હૈ. યહ કહને મેં કિ કીક નૌ કરોડ મનુષ્ય ઇનકે લેખોં પર હી અ-પને ધર્મ તથા મહાચાર કે તત્ત્વોંકો સ્થાપિત કિયે હુએ હૈ, હમ સામાન્ય ગણનાસે બહુત હી કમ અનુમાન કરતે હૈં. વર્તમાનકાલ મેં ઇનકી રચનાઓં લોગોં પર જો પ્રભાવ દિખાતી હૈ, યદિ હમ લોગ ઉસીસે જૉય કરેં તો એશિયાકે ત્રીન યા ચાર બડે બડે લેખકોં મેં સે એક યહી મહાશય હૈ.”

“ઇસ (રામાયણ) કી સુખ્યાતિ પર્યાપ્ત હોને મેં તનિક બી સદેહ નહીં હૈ. અપને દેશ મેં ઇ-સને સખ અંથોં પર પ્રાધાન્ય લાભ કિયા હૈ ઔર સર્વસાધારણ પર ઇસકા એસા પ્રભાવ પડ રહી હૈ કિ ઉસે બહા ચઢાકર કહના કઠિન કાર્ય હૈ.”

“વિલાયત મેં જીતના બાઇબલકા પ્રચાર હૈ, ઉસસે કહીં અધિક પ્રચાર બંગાલ ઔર પંજાબ એવં હિમાલય ઔર વિષ્ણુકે મધ્યસ્થ પ્રદેશોં મેં ઇસ મહાન ગ્રંથકા પાયા જતા હૈ.”

“ગોસ્વામીજી કે જીવની-લેખક સદ્દેયવર બાબુ શિવનંદન સહાય લિખતે હૈ:—

“રામાયણ મેં પ્રદર્શિત ચિત્રોં પર ધ્યાન દેનેસે યહ સ્પષ્ટ જ્ઞાન હોના હૈ કિ સદ્ધર્મ-નિરૂપણ તથા સત્-શિક્ષા-પ્રદાન કે નિમિત્ત હી ઇસ ગ્રંથકી અવતારણા હુઇ હૈ. ગ્રંથરૂપી નાટ્યશાલા મેં બડે હોકર ઇસકે પાત્રગણ આજ બી અપને ઉદાહરણોંસે આર્યત્વ કે પરમેષ્ઠતમ ગુણ સદ્ધર્મનુરાગ, સત્યતા, સરલતા, ધીરતા, વીરતા, ઉદારતા, સહનશીલતા, દયાલુતા આદિકી સુંદર શિક્ષા પ્રદાન કર રહે હૈ.”

“લાખોં જન ઇસે અપના જીવન-સર્વસ્વ સમજતે હૈ, કરોડો ઇસીકા આશ્રય ગ્રહણ કરકે ક-તિપય કુત્સિત કર્મોંસે બચતે હૈ, કિતને ઇસકે પાઠસે વિરક્ત સાધુ બન જાતે હૈ, એવં કિતને પંડિત ઔર જ્ઞાની કહલાને લગતે હૈ.”

“રામાયણ કેવલ કવિતા-રસ કે પ્રેમ હી સે નહીં પઢી જાતી, યહ ધર્મકા એક અંગ ઔર ધર્મ-શાસ્ત્રકી એક પ્રધાન પુસ્તક બન ગઈ હૈ. ધર્મશાસ્ત્ર હી કયોં? સમાજ-નીતિ, વ્યવહાર-નીતિ, રાજ-નીતિ ઇત્યાદિ સખ નીતિયોંકા શાસ્ત્ર કહલાનેકા યહ ગ્રંથ અધિકારી હૈ.”

“અંગ્રેજી કવિ વર્ડ્ઝ્વર્થકે સમાન ગોસાંઇજી પ્રાકૃતિક સૌંદર્યોપાસક થે, એવં સ્વચ્છતા તથા સત્યતાકો ઉસકા પ્રધાન અંગ માનતે થે. વે અપને સૌંદર્યદેવકો વિષય કે ગંદલે જલસે સ્નાન નહીં કરાતે થે, વરન પવિત્રતા કે સ્વચ્છ ગંગા-જલસે સ્નાન કરાકર ઉસે રચના-મંદિર મેં સ્થાપિત કરતે થે.”

“શ્રીયુત જ્ઞાનમોહન દત્ત ને “પ્રવાસી” લાગ ૧૧ ખંડ ૧૨ મેં લિખા હૈ કિ ઇસ પુસ્તક મેં ધર્મભાવ જસ રૂપસે જાગ્રત હૈ, વૈસી ધર્મભાવ-સમન્વિત દૂસરી ઔર કોઇ પુસ્તક નહીં દેખી જાતી. કલકત્તા હાઇકોર્ટ કે ભૂતપૂર્વ જજ શ્રીમાન બાબુ શારદાચરણ મિત્ર ને એક લેખ મેં રામાયણ કે કુછ પદ ઉદ્ધૃત કરતે હુએ ગોસ્વામીજીકો “લક્ષ્મણજીન ભાવુક શ્રેષ્ઠ કવીશ્વર” તથા “ભારતવ-ર્ષીય કવિગણ મેં અગ્રણી” લિખા હૈ.”

“સમયકા પ્રભાવ બદલ ગયા હૈ. આજ દિન પુનિત ભારતવર્ષમેં યૂરોપિયન આદર્શકા બોલ બાલા હૈ. ‘યથા રાજ તથા પ્રજા’ કી ચરિતાર્થતા હો રહી હૈ. આત્મત્યાગકા સ્થાન આત્મગૌરવ, સૌજન્યકા સ્થાન અહંભાવ, કર્તવ્યનિષ્ઠાકા સ્થાન કામુકતા, ધર્મ-પરાયણતાકા સ્થાન અહમહમિ-કતા, પવિત્ર નીતિકા સ્થાન પૌલિસી, સત્યતાકા સ્થાન પ્રવંચના, લોકહિતકારિતા કા સ્થાન સ્વાર્થ લોભુપતા ઔર ઉદારતાકા સ્થાન અનુદારતા ગ્રહણ કર રહી હૈ. આજ ગુરુજન-ગૌરવગરિમાસે મનો-વૃત્તિકા સમાદર અધિક હૈ, પાવન પતિ-પ્રેમસે સામ્યવાદકા મહત્વ વિશેષ હૈ ઔર બ્રાતૃ-પ્રીતિ ઉદર-

लरिता के सामने तिरस्कृत है. आज आलुलापित-कुन्तला अविकल-वदना आर्य सभ्यता धीरे धीरे अपना चिर अधिकृत उच्च सिंहासन परित्याग कर रही है, और उस पर धीरे-पादविक्षेप-परायणा उद्धासमयी सभ्यता नाम-धारिणी एक अंध सभ्यता क्रमशः आरोहण कर रही है. नहीं कहा जा सकता कि, उंट किस करवट भेड़ेगा, और कविकुलनिक महांत्मा तुलसीदास और उनकी अद्वलुत रामायणका महत्त्व अथ सुरक्षित रहेगा या नहीं; किंतु मैं यही कहूंगा, “सत्यमेव जयते नानृतम्” लगवान कमलिनीकुलवत्सल कथ तक धनपटलसे आच्छन्न रहेंगे? वे यथा-समय मुक्त होंगे और उनकी आत्मासे गगनमंडल जगमगाने लगेगा. जय तक संसार में ज्ञान-पिपासा रहेगी, सद्गुणेशका समाहर होगी, आदर्श चरित्र लोक-हृदयको उत्पुलक करेंगे, मर्यादा समाहृत होगी, आत्मोत्सर्गका महत्त्व समझा जायगा, और पवित्र आर्य सभ्यता धरातलको पावन करती रहेगी, उस समय तक गोस्वामीजी मानवहृदय के उच्च आसनपर विराजमान रहेंगे, और उनकी लोकान्तर रामचरित मानस गौरवकी दृष्टिसे देखा जायगा. सत्कवि और सत्कविता यदि संसारमें अजर अमर नहीं है, तो फिर नश्वर जगत में अजर अमरका प्रश्न ही व्यर्थ है. मैं निम्नलिखित श्लोकों के साथ इस लेखको समाप्त करता हूं.

जयंति ते सुकृतिनो रसासद्धाः कविवराः । नास्ति येषां यशःकाये जरामरणजम् भयम् ।
ते धन्यास्ते महात्मानस्तेषां लोके स्थिरं यशः । यैर्निबद्धानि काव्यानि ये च काव्येषु कीर्तिताः ॥”

(नीचेनुं लખाणु सुप्रसिद्ध हिन्दी “मनोरमा” ना १८८०ना एक अंकमाथी लीधुं छे.)

“साहित्य-संसार के लिये लिये स्थलों पर घूमने के बाद, मन बार बार झूट कर तुलसीकृत रामायण की की तरफ़ दौड़ता है. इसका कारण यही ज्ञान पड़ता है कि इससे अंदर का साहित्य एक तो उच्च क्रांति का है, दूसरे यह हमारे ज़ुबान में घतना ‘व्यापी’ है कि हम अपने को इससे लिन्न देख ही नहीं सकते. इसकी स्थायी शैश्वकता तथा शुद्ध धार्मिक शिक्षा ने हमसे विशेष संबंध रखती है, हमारे ज़ुबान की शैश्वी (बाछट और बाछड़) है, उसके सहारे हम अपना सभ्य काम करते हैं. और और साहित्यों में भी अच्छी अच्छी प्रुणियां हैं, जे प्रथम श्रेणी में उन्हें स्थान दिला सकती हैं, पर लापा-रामायण का गढ़ ही कुछ और है. यह एक ऐसी सुगठित रचना है, जे आद्यापान्त परमोत्कर्षपूर्ण है. इस में कहीं भी, एक शब्द अधिक या अनुपयुक्त प्रमाणित करना, कठिन ही नहीं, असंभव है. ऐसा होने पर भी, राम-कथा के कोर्ध कोर्ध प्रसंग जैसे मार्मिक ढंग से लिखे गये हैं, कि उनके पढ़ने से, गोसांछि की कवित्व शक्ति मानुषिक नहीं, किन्तु दैविक सी प्रतीत होती है. जैसे भर्मरपर्शी प्रसंग राम-वन-गमन, चित्रकूट का लरतमिलाप, नंदि-ग्राम में लरत-तपस्या, लक्ष्मण के शक्ति-आणु लगना तथा राम का उस पर विलाप करना, छलादि है. ये सभ्य प्रायः एक ही रस के हैं. गोसांछि ने, धनसे लिन्न शृंगार रस पर भी जे लिखा है, वह मार्मिकता में अपनी तुलना नहीं रखता. हमारा संकेत (‘सुमन-संचय’) तथा ‘गौरी पूजन’ वाले, पुलवारी के दस्य की ओर है. शृंगार-रस का ऐसा अन्तः, स्वच्छ तथा मर्यादा-पूर्ण वर्णन कदाचित् ही संसार के किसी और साहित्य में हो ! उठाकर ध्यानपूर्वक मार्मिक दृष्टि से उन सभ्य आतों का ध्यान में रखते हुये, उनके उत्प्रेषण उपर किया गया है, इसे पढ़िये. दोहे चौपाछियाँ क्या हैं, मानो रामकथा-इपी अंगूठी के अद्वलुत नगीने हैं ! जैसे नानुक विषय को, इस प्रुणी के साथ नियाहना तुलसीदास ही जैसे कवि का काम था. अत्रेण, शरसी, उर्द्वं छत्यादि साहित्यों की तो चर्चा ही क्या, संस्कृतवाले कालिदास भी ऐसा करने में, सहज ही अस्वीकृता (ऑप्सेनिटि) के गूढ़ में जा गिरे हैं. गोस्वामीजी प्रत्येक अवस्था में, मनुष्य-हृदय की गूढ़ता (उच्च और छुमन हार्ट) तथा उसके लावांकी विषमता और उतार चढ़ाव (काम्पेक्सिटी ऑन्ड फ्लैट्नेसीटी ऑफ़ हार्ट) को, किस गहराई तक जानते थे. उनकी सौंदर्यानुभव शक्ति (ऑस्थेटिक इंकेंस्री) किसी अही चढ़ी थी, और पात्रों की स्थिति के अनुसार, अवस्था-विशेष में, वह उनका चरित्र-चित्रण किस आरीकी तथा जनकारी के साथ कर सकते थे-उन सभ्य प्रुणों का परिचय, उनकी-इस ‘पुलवारी-बीबा’ के सुचारु तथा मार्मिक वर्णन से लचीलापति मिलता है. इसे भेद है,

કિં સ્થાનાભાવ તથા લેખ કે બહુત બદલે જાને કે લય સે, હમ ઇસ સુંદર સંખ્યાદ મેં સે લેકર કુછ નહીં લિખ સકતે; પર વિષય તથા ઉસકે વર્ણન કા ઢંગ, ઐસા મનામુઘકારી હૈ, કિ હમ અપને સહૃદય પાદકોં સે, ઇસે કુછ ઐસે હી ઢંગ સે, પદને કા વિશેષ અનુરોધ કરેંગે. ઇસમેં સંદેહ નહીં, કિ ઉનકા શ્રમ બદલે મેં મિલનેવાલે અપૂર્વ આનંદ સે અચ્છી તરહ અદા હો જાયગા.”

મનોરમા-૧૯૮૦ ના બીજા એક અંકમાં લખે છે કે:—“યહી નહીં કિ હિન્દીકે પ્રચારકોં મેં કવિ-વર તુલસીદાસકા સ્થાન સર્વશ્રેષ્ઠ હૈ, બલકિ હમેં તો ઇસમેં લી સંદેહ નહીં કિ યદિ ઇસ મહાત્માકા જન્મ ન હુઆ હોતા તો આજ ભારતવર્ષભરમેં હિન્દીકે રાષ્ટ્રભાષા હોને ઔર ઉસકે ઇતના પ્રચાર પાનેમેં લી સંદેહ હી રહ જતા. ઐસે મહાપુરુષ કે દર્શન ઔર સ્મરણસે હમમેં શક્તિકા સંચાર હો જતા હૈ ઔર હમારી નિર્જલતા હમેં લયલીત નહીં હોને દેતી.”

શ્રીયુત શોભારામ ધેનુસેવક—તુલસીઅંથમાળાના પ્રકાશક લખે છે કે:—“યહ ધુરંધર પંડિતોંકા લી છક્કા છુડાનેવાલા પ્રસિદ્ધ “રામચરિત-માનસ” (તુલસીકૃત રામાયણ) હૈ. જસકી એક એક ચોપાઈકા મતલબ હલ કરને મેં કઈ દિવસ વ્યતીત હો જાતે હૈ. ફિર લી ઉસકી ગહરાઈકી થાહ નહીં મિલતી હૈ. x x x x x

“રામચરિત માનસ” કે કયા કહે? મહાકાવ્ય યા આર્શકાવ્ય, નીતિશાસ્ત્ર યા પ્રીતિશાસ્ત્ર, મંત્રમય યા તંત્રમય, સાહિત્યપ્રાણ યા ધર્મપરિત્રાણ, ભાવભંડાર યા કવિતાકામિનીકા શૃંગાર, ઉપદેશદિવાકર યા શાંતિસુધાકર, ત્રિવિધતાપહર યા કામનાકલ્પતર, રમ્ય રહસ્યોંકા અવતાર યા નવરસોંકા આગાર, જ્ઞાનનિધિ યા ભક્તિવારિધિ. જગદીશ હી જાને ઇસ ચમત્કારી અમર-કાવ્ય અંથકો કયા કહા જાવે. જસ પ્રકાર જનકપુરીકી રંગભૂમિમેં લગવાનકો સખને અપની અપની ભાવનાઓંકે અનુસાર એકરૂપકો નાના રૂપોં મેં દેખા; ઉસી પ્રકાર “રામચરિત માનસ” કે લી ભક્ત-જન “જકી રવી ભાવના જૈસી, પ્રભુ મૂરત દેખી તિન તૈસી” કે અનુસાર નાના ભાવોં મેં દેખેં તો કયા આશ્ચર્ય હૈ! ક્યોં કિ યહ લી તો ઉસી લીલામયકી અલૌકિક લીલાકા લલિત નિકેતન હૈ.”

સુપ્રસિદ્ધ સાહિત્યસેવક શ્રીમાન રામનરેશ ત્રિપાઠીજી લખે છે કે:—“ઇસ અંથરતન-કા પ્રચાર ગરીબકી ઝોપડી સે લેકર રાજમહેલ તક હૈ. અચ્છે અચ્છે વિદ્વાન લી ઇસકા આદર કરતે હૈ ઔર શિક્ષિત તથા અ શિક્ષિત લી ઇસે ગાતે ઔર સુનતે હૈ. હિંદુઓંમેં નિમ્ન શ્રેણી કે ચમાર, ઘોખી, નાઈ, કહાર આદિ જાતિયોંકે લોક લી ઇસકી ચોપાઈયોં અપને જાતીય ગીતોં મેં મિલાકર ગાતે હૈ. અહિર લોક ઇસકી ચોપાઈયોં કે વિરહા કી તરહ ગાતે હૈ. x x x ખોજ કરનેસે પતા લગતા હૈ કિ અખતક ઇસ અંથ કે લગભગ ૩૭૦ સંસ્કરણ નિકલ ચુકે હૈ.”

૪-હિંદુજાતિ ઉપર રામાયણનો પ્રભાવ

(જુલાઈ ૧૯૧૨ ના “સરસ્વતી” માંથી સાભાર ઉદ્ધૃત)

“રघुकुल रीति सदा चलि आई, प्राण जाहिं वरु वचन न जाई”

x x x x x x x
“હજારોં વર્ષ પહેલે કવિ (વાલ્મીકિ) ને તમસા નદીકે પવિત્ર તટપર જો (રામાયણ-રૂપી) વાણી અબ્જ થી, ઉસકા મધુર ગાન ભારતીય નરનારિયોંકે કાનમેં આજ લી ધ્વનિત હો રહી હૈ. પ્રાચીન અયોધ્યા ધ્વંસ હો ગઇ હૈ, કિન્તુ હિંદુસમાજકે હૃદયમેં રામાયણકી અયોધ્યા નિત્ય નઈ કે સમાન ચિરકાલસે પ્રતિષ્ઠિત હૈ. સંસારમેં હિંદુજાતિકા જખતક અસ્તિત્વ રહેગા, તખતક ઉસકે હૃદયસે રામાયણકા પ્રભાવ દૂર ન હો સકેગા. ઇસ છોટસે લેખમેં હમ ઇસ પ્રભાવકે દોઅેક દષ્ટાન્ત દેના ચાહતે હૈ.”

“છાટાનાગપુર ઔર બિહારમેં “ઘટવાર” કહલાને વાલે કિતને હી જમીંદાર હૈ. બહુધા લોગ ઉન્હેં ટકૈત યા ઠાકુર કહતે હૈ. વે અપનેકા સૂર્યવંશી બતલાતે હૈ. અપને સ્વાર્થકી કુછ લી પરવા ન કરકે વે સત્યકી રક્ષા કરનેમેં તત્પર રહતે હૈ. રાજ દશરથકો વે ઇસ વિષયમેં અપના આદર્શ માનતે હૈ. ઉનકા યહ કામ વર્તમાન સમયમેં બહુત હી પ્રશંસનીય કહા જા સકતા હૈ. એક નહીં, દો લી નહીં, કિન્તુ જિતને ઘટવાર જમીંદાર હૈ, સલી અપની જાત કે ઐસે

ધની હૈં કિ યદિ વે કિસી વિષયમેં કામ અચન દે દે, તો આપ નિશ્ચિંત રહે, ઉન્હેં ફિર ચાહે હાનિ હો યા લાભ-દુઃખ હો યા સુખ; પરંતુ અપને અચનકો વે કલી ન ટાલેંગે. ઘટવારકે સાધારણ અચનકો રજિસ્ટરી દસ્તાવેજ માન લેનેમેં કામ હાનિ નહીં. યદિ અપને અચન કો નિબાહને મેં સર્વસ્વ લી નષ્ટ હોતા હો, યા ન નિબાહને સે એક રૂપયે કે બદલે સૌ રૂપયે કા લાભ હોતા હો, તો લી ઘટવાર અપને અચનસેં કલી પીછે નહીં હટતે. વે સૂર્યવંશી હૈં. ફિર વે કિસ તરહ સત્ય-બ્રાહ્મ હો સકતે હૈં ? જિસ વંશકે રાજ દશરથ ને સત્ય કી રક્ષા કરને કે લિયે અપને પ્રિયતમ પુત્ર-નહીં નહીં પ્રાણોત્ક કા વિસજન કર દિયા, ઉસી વંશમેં ઉત્પન્ન હો કર કિસ પ્રકાર વે દિયે હુએ વચન કો મેટ સકતે હૈં ? ઘટવાર જમીંદાર પ્રાયઃ અપને કર્મચારી (કારભારી) કે હાથ કે ખિલોને (રમકડાં) હોતે હૈં, પરંતુ વચન-રક્ષા કરતે સમય ઉનકે સામને કર્મચારીઓંકી કુછ લી નહીં ચલતી. જળ કર્મચારી લોગ પ્રકટ રૂપ સે ઉન કે અચન કી પૂર્તિ હોને મેં ખાધા ડાલને લગતે હૈં, તખ વે અપની વાક્ય-રક્ષા કે લિયે ગુપ્ત રીતિ તક સે પ્રયત્ન કરતે હૈં. જળ કર્મચારી ઉન્હેં સ્વાર્થ-નાશ કા ભય દિખલાતે હૈં, તખ વે તુલસીદાસકી રામાયણ કી ઇસ ઔપાધ કો સુના કર ઉન્હેં નિરુત્તર કર દેતે હૈં:—

રઘુકુલ રીતિ સદા ચલિ આઈ, પ્રાણ જાહિં વરુ બચન ન જાઈ

“હજારીખાગ જિલ્લે મેં ડોરંડા નામ કી એક જમીંદારી હૈં. ઉસકે સોલ હોં આને કે માલિક ટિકૈત દિલીપનારાયણ સિંહ હૈ. જળ યહ જમીંદારી કોર્ટ આર્ વાર્ડસ કે અધીન થી, તખ મૈંને ઉસકે અન્તર્ગત એક સ્થાન મેં અબ્રક કી ખાન ઢુંઢ નિકાલી. થોડે હી દિનોં મેં વહ સ્થાન અબ્રક કે લિયે પ્રસિદ્ધ હો ગયા. જળ કોર્ટ આર્ વાર્ડસ સે નિકલ કર ઉક્ત જમીંદારી ટિકૈત મહાશય કે હાથ મેં આઇ તખ મેરે પટ્ટેકે નિર્દિષ્ટ કાલમેં કેવલ દો વર્ષ ખાકી રહ ગયે થે. યહ દેખકર કિતને હી અમીર આદમિયોં કે મુંહસે લોભ કી લાર ટપકને લગી. ઉન્હેંને ચાહા કિ દો વર્ષ ખાદ વહ ખાન ઉન્હીં કો મિલે; કિન્તુ ટિકૈત ને મેરે જેઠ બેટ કો યહ વચન દે દિયા થા કિ યદિ નયે બન્દોબસ્ત કે સમય તુમ ઢાઇ સૌ રૂપયે કી સાલાના માલગુજારી ખજાનેમેં જમા કર દોગે, તો ફિર તુમ્હીં કો સાત વર્ષ કે લિયે પટ્ટા દે દિયા, બચગા. મેરે પ્રતિપક્ષિયોં મેં સે કિતને હીં લોગ ડેઢ ડેઢ હજાર રૂપયા તક દેને કે લિયે તૈયાર હો ગયે ઔર અંગાલી મૈનેજર મહાશય લી, જો પહલે મેરે પક્ષ મેં થે, કુછ કારણોં સે મેરે વિપક્ષ મેં ખૂબ જોર લગાને લગે. ફિર લોભ લી થોડા નહીં. જિસ (જમીંદાર) કી કુલ સાલાના આમદની ખીસ હજાર રૂપયે સે અધિક ન હો, ઉસકી આમદની મેં રૂ. ૧૨૫૦) કી વૃદ્ધિ થોડી વૃદ્ધિ નહીં. ઉધર કર્મચારી લી અધિક આમદની કે હી પક્ષ મેં થે. ઔસી અવસ્થા મેં વચનરક્ષા કરના સહજ કામ નહીં; કિન્તુ ઉસ ઉભય સંકટ મેં પડ કર લી આપ જાનતે હે ઘટવાર ટિકૈતને કયા કિયા ? એક દિન અપને કર્મચારીઓં સે છિપ કર, ઔર કેવલ એક વિશ્વાસપાત્ર આદમી કો સાથ લેકર ચાલીસ મીલ દૂર ગાંવ મેં વે આયે, ઔર સાત વર્ષ કે લિયે, ઢાઇ સૌ રૂપયે સાલાના લગાન પર ઉન્હેંને પટ્ટા લિખા, ઔર રજિસ્ટરી કરા કર ઉસે મુઝે દે દિયા. કુછ દિન ખાદ જળ મેરે વિપક્ષિયોં કો યહ ખાત માલૂમ હુખ, તખ ઉન્હેં બહુત રંજ હુઆ. મૈંને ટિકૈત મહાશય કો બહુત ધન્યવાદ દિયા; પરંતુ જળ કલી ઉનસે મેરી મુલાકાત હોતી ઔર ઇસ વિષયપર ખાતચીત ચલતી, તખ વે યહી ઉત્તર દેતે કે જિસકો જો અચન એક ખાર દે ચુકે, કયા ફિર ઉસે કલી ઇનકાર કર સકતે હૈં ? કયોંકિ:—”

રઘુકુલ રીતિ સદા ચલિ આઈ, પ્રાણ જાહિં વરુ બચન ન જાઈ

“ગોવિંદપુર કે સુપ્રસિદ્ધ વકીલ ખાણુ ક્ષિતિભૂષણ મુખોપાધ્યાય ઝરિયા કે ઘટવાર રાજા કે મૈનેજર થે. ઉનકે સમય મેં એક અંગાલી વકીલ રાજા કે પાસ, કંઇ સૌં ખીધે કાયલેવાલી જમીન લેને કે લિયે આયે. રાજાનેં ઉન્હેં દેને કા વચન દે દિયા. કિન્તુ ઇસ કે કુછ હી દિન ખાદ કલકત્તે કી એક પ્રસિદ્ધ કમ્પની ઉસી જમીન કે લિયે ઉન અંગાલી વકીલ સે દો લાખ રૂપયા અધિક દેને કો તૈયાર હો ગઇ. ક્ષિતિભૂષણ ખાણુ ને જળ રાજા કો ઇસ ખાતકી સૂચના દી, તખ રાજાને ખિના જરા લી દુઃખ પ્રદર્શિત કિયે હી કહ દિયા:—“વહ ભૂમિ તો અમુક ખાણુ કી હો ગઇ.” યજ્ઞપિ ઇસ વિષયકી કામ લિખા પઢી ન હુઈથી, તથાપિ કેવલ ઇચ્છા પ્રકટ કર દેને સે હી રાજાસાહબને

અપની ખાત કો ઇકરારનામે સેં લી બદ કર સમઝા.” ક્યોંકિ:—

રઘુકુલ રીતિ સદા ચલિ આઈ, પ્રાણ જાહિં વરુ બચન ન જાઈ

“ એક ટિકેત ને કિસી મહાજન સે બહુત સા રૂપયા ઉધાર લિયા. જમ ઉનકી જમીંદારી કાર્ટ આવ વાર્ડસ કે અધીન હો ગઇ તમ ઉનકે કર્જ કી જાંચ પડતાલ કી ગઇ. માલૂમ હુઆ કિ મહાજનને કર્જ કી રકમ બહુત કુછ બઢાકર લિખ દી થી, ઓર સદ (વ્યાજ) લી બહુત અધિક જોડા થા. ઇસ કારણ ઉસે બહુત સે રૂપયે સે હાય ધોના પડા. જિતની રકમ વાળિખ થી ઉતની હી ઉસે દી ગઇ; પરન્તુ જમ પન્દર વર્ષ બાદ ટિકેત મહાશય કે હાથ મેં ફિર જમીંદારી આઇ તમ ઉન્હોંને ઉક્ત મહાજન કો બુઝાકર ઉસકા બાકી રૂપયા લી કૌડી કૌડી ચુકા દિયા. જિસ ઝણુ કો ઉન્હોંને સ્વીકાર કર લિયા થા, ઓર જિસકે અદા કરનેકા ઉન્હોંને વચન દે દિયા થા, ઉસસે ઉન્હેં છુડાનેવાલા કાનુન કૌન હોતા થા ? વે સત્ય બ્રષ્ટ નહીં હો સકતે.” ક્યોંકિ:—

રઘુકુલ રીતિ સદા ચલિ આઈ, પ્રાણ જાહિં વરુ બચન ન જાઈ

“ ગિરીડી કે શ્રદ્ધાસ્પદ શ્રીયુક્ત ત્રીન કૌડી બસુ મહાશય છોટા નાગપુર કી ભત્ર ભિન્ન જમીંદારિયોં મેં કોઇ બીસ વર્ષ તક પ્રધાન પદોંપર અધિષ્ઠિત રહ ચુકે હૈં. ઇસ લેખ કે વિષયસમ્બન્ધ મેં ઉન સે મેરી ખાતચીત હુઈ તો ઉન્હોંને કહા કિ ઘટવાર લોગ સચમુચ હી બડે સત્યપ્રતિજ્ઞ હૈં. ઉન્હોંને એક ઉદાહરણ લી દિયા. વે બોલે કિ જમ મૈં શ્રીરામપુર કે ઘટવાર રાજા કા મેનેજર થા તમ રાજાને એક આદમીકી ભૂમિ રેહમ રખ કર ઉસકે બદલે મેં કુછ અધિક રૂપયા દેનેકા વચન ઉસે દે દિયા. દરિયાફત કરને પર માલૂમ હુઆ કિ ઉસ ભૂમિ કે દામ બહુત હી થોડે હૈં ઓર ઉસકે બદલે મેં જિતના રૂપયા રાજા ને દેના કહા થા ઉસકા અલ્પાંશ લી ઉસસે વમલ ન હોગા. રાજા સે યથાર્થ ખાત ખતલાઇ ગઇ. હા, ઉન્હોંને સાદ કહ દિયા:— ‘અબ તો ઉતના રૂપયા દેના હી હોગા; ક્યોંકિ હમને વચન દે દિયા હૈં.’ ” ક્યોંકિ:—

રઘુકુલ રીતિ સદા ચલિ આઈ, પ્રાણ જાહિં વરુ બચન ન જાઈ

“ ઇસ પ્રકાર કે ઓર લી અનેક દષ્ટાન્ત દિયે જ સકતે હૈં. બારહ વર્ષ તક ઘટવાર જમીંદારોં કી ખાતોં પર વિશ્વાસ કરકે મૈંને જિતને કામ કિયે હૈં ઉનમેં કભી મૈંને ધોખા નહીં ખાયા. જિન લોગોં કો ઘટવાર જમીંદારોં સેં કામ પડા હૈ, વે બિના કિસી સંકોચ કે ચલી કહતે હૈં કિ ઘટવારોં કે મુખ સેં નિકલી હુઇ ખાત રજિસ્ટરી શુદ્ધ દસ્તાવેજ સેં કમ નહીં.”

“ ઇસ દુર્નીતિદલિત સમય મેં ઇસ પ્રકાર વાકચરક્ષા કરના બડે હી ગૌરવ ઓર સૌભાગ્ય કી ખાત હૈ.”

“ ધન્ય કવિગુરુ વાલ્મીકિ, ધન્ય ગોસ્વામી તુલસીદાસ ઓર ધન્ય તુમહારી વીણા કી અક્ષય ખ્વનિ ! ધન્ય રાજા દશરથ ઓર ધન્ય તુમહારા સર્વસ્વત્યાગપૂર્વક સત્યકા પાલન ! ઇતના સમય ખીત જાને પર લી જંગલી ઓર પહાડી ગ્રામવાસી તક તુલસીદાસ કે કણ્ઠ મિલાકર ઉચ્ચ સ્વર સે સુના રહે હૈં:—

“રઘુકુલ રીતિ સદા ચલિ આઈ, પ્રાણ જાહિં વરુ બચન ન જાઈ”

૫-રામાયણની રહસ્યકથા

(મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતીની શતવર્ષી પ્રસંગે ‘ટંકારા’ માં સંન્યાસી શ્રી શ્રદ્ધાનંદજીને શ્રીમુખેથી)

પુરુષવરો (સુપરમેન)ના પૂજક સાધુ વસવાણી તેમના એક વ્યાખ્યાનમાં જગતના પુરુષવરોની નામાવલિ ગણાવતા હતા. તેમણે બુદ્ધ, મહાવીર, કૃષ્ણ, કાર્તિક, કોન્દુશિયસ, મહામદ, નાનક, કેશવચંદ્ર સેન અને રાજા રામમોહન રાય વગેરે કેટલાંએ નામો ઉચ્ચાર્યા; પણ તે એક નામ ચૂકી ગયા. વસવાણીજીના શ્રોતૃવર્ગમાંથી એક મુસલમાન ખિરાદરે ખડા થઇ તે નામ સૂચવ્યું:— ‘સાધુજી ! આપે બધાં નામો ગણાવી દીધાં; પણ સૌથી વિશેષ જ્યોતિર્ભય રામચંદ્રજીનું નામ આપ ચૂકી ગયા. રામચંદ્ર જેવા આદર્શ પુરુષ (આઇડીઅલ મેન)નાં દર્શન મેં જગતના સાહિત્યમાં ક્યાંય નથી કર્યો. ’ વસવાણીજીએ પોતાની શરતચૂક સુધારી; અને રામચંદ્રનું નામ જગતના એક આદર્શ પુરુષતરીકે જનતાને સંભળાવ્યું. હું પોતે તો રામાયણનો ભક્ત છું. મારા જેવા ભક્તને એક વખત રામાયણ ઉપર મુગ્ધ એવા

એક અંગ્રેજ અકસર મળી ગયા. તેમણે રામાયણનું અંગ્રેજીમાં ભાષાન્તર કરેલું છે. એ સંજ્ઞને મને કહ્યું કે:—જગતના વાઙ્મયમાં રામ જેવું પાત્ર મને ક્યાંય નથી લાખ્યું. હું ધર્મે ખિસ્તી છું, જીસસનો અનુયાયી છું; પણ એ છતાંયે, રામચંદ્રને એક ભક્ત હિંદુ જેટલા ભાવથી પૂજે છે તેટલાજ ભાવથી હું પૂજું છું. તમે રામચંદ્રને મર્યાદા પુરુષોત્તમ કહો છો, તેવાજ પુરુષોત્તમ એ રામચંદ્ર મને દેખાયા છે અને રામચંદ્રજીનું જેમાં જ્ઞાન ગવાયું છે, તે રામાયણ પણ મને જગતનું અદ્વિતીય મહાકાવ્ય દેખાયું છે. રામ અને રામાયણના પરિચયે મારી જીંદગી સાર્થક થઇ છે.’

એવા અદ્ભુત રામાયણની અપૂર્વતાઓ અને લવ્યતાઓ હું આપને પૂરેપૂરી કથી રીતે જતાવી શકું? એ આદર્શ પુરુષ, એ મર્યાદા પુરુષોત્તમ, એ રામચંદ્રના જીવનની મનોહરતા હું આપને કથી રીતે પૂરે-પૂરી જતાવી શકું? રામાયણના મહાસાગરમાં સંધરાયેલી જવેરાત આપની સમક્ષ પૂરેપૂરી ખુલ્લી મૂકી શકું એવો મને વિશ્વાસ નથી; એ છતાંયે હું કથા વાંચવાનો ખીન-અનુભવી આપની પાસે રામાયણની કથા વાંચવાનો પ્રયત્ન કરીશ.

હિંદુસમાજની રચના ઉપર સૌથી વિશેષ પ્રકાશ તો રામાયણના કર્તાના નામમાંથી નીતરે છે. રામાયણના કર્તા ઋષિ વાલ્મીકિ કેણુ હતા? વાલ્મીકિ તેમના પૂર્વાશ્રમના ભીલ હતા અને તેમના ગુણુ અને કર્મથી ઋષિ બન્યા હતા, એ રામાયણનો પ્રથમ યોધ છે. આજે હિંદુસમાજમાં માણસનો વર્ણાશ્રમ તેના જન્મ ઉપર આધાર રાખે છે; આજે અંત્યજને ઘેર અવતરેલા બાળકને હિંદુના મંદિરમાં પગ મૂકવાનો અધિકાર નથી; પણ રામાયણ તો પુકારી પુકારીને કહે છે કે, ભીલ પણ બ્રાહ્મણ બની શકે છે; રામાયણ આજના પતિત હિંદુસમાજને સહ્યોધ પાઠવે છે કે, વર્ણ જન્મ ઉપર નહિ, પણ ગુણકર્મ ઉપર અવલંબે છે.

રામચંદ્રના પિતા દશરથરાય પણ ત્રણ પત્નીઓ કરે છે. હિંદુધર્મનો એકપત્નીવ્રતનો આદર્શ ચૂકે છે અને તેનું પરિણામ શું છે? રામચંદ્રજીનો વનવાસ. પછી રામાયણના નાયક રામચંદ્ર જીવનભર એકપત્નીવ્રત આચરે છે, એમ રામાયણમાંથી તમામ હિંદુઓને માટે એકપત્નીવ્રતનો અચળ સિદ્ધાંત પ્રતિપાદિત થયો છે. આજે કેટલાય હિંદુ રાજવીઓ, એ સિદ્ધાંતનો ભંગ કરી અનેક પત્નીઓ કરે છે અને તેનાં પરિણામ વિનાઅપવાદે કડવાંજ આવે છે.

દશરથના દરબારમાં વિશ્વામિત્ર ઋષિ આવે છે. રાજ રાજસિંહાસનેથી ઉઠી, ઋષિના પાદનું પ્રક્ષાલન કરી, વિશ્વામિત્રને આવકાર આપે છે. વિશ્વામિત્રને રાજસિંહાસને પધરાવી, પોતે બે હાથ જોડી તેમની સામે બેસે છે અને ઋષિજીની આજ્ઞા માગે છે. વિશ્વામિત્ર વેણુ ઉચ્ચારતાં પહેલાં રાજને વચનથી બાંધી લે છે; અને પછી પોતાના યજ્ઞની રક્ષા કરવા રામલક્ષ્મણની જોડી સાથે લઇ જવાની માગણી કરે છે. દશરથ મુંઝાયા. બન્ને બાળક રાજકુમારોને રાક્ષસોની સામે લડવા મોકલતાં દશરથનો જીવ નથી ચાલતો. તેણે મહર્ષિને વિનવ્યા કે:— ‘આપ ફરમાવો તો હું માંડે આપું’ સૈન્ય લઇને આવું.’ વિશ્વામિત્રને રામ અને લક્ષ્મણનું જ યુગલ જોઇતું હતું. દશરથ રાજ વચનથી બંધાયા હતા; એટલે મન ન માનતાં છતાં, તેમણે રામ-લક્ષ્મણને મહર્ષિની સાથે મોકલ્યા. આ પ્રસંગમાં એકવચનનો આદર્શ મળ્યો છે. સાચો ક્ષત્રિય વચનને કાજ તેનું માથું ઉતારી આપે. આજે એવા વચન પાળનારા ક્ષત્રિયો ક્યાં છે? આજે તો ક્ષત્રિય રાજને તેના વચનની કશીજ કિંમત નથી રહી, સાચું ક્ષાત્રતેજ ક્યાંય નથી દેખાતું! એજ હિંદુજાતિના અધઃપાતનું મુખ્ય કારણ છે.

બ્રહ્મચારી રામ અને લક્ષ્મણ તેમના બ્રહ્મચર્યના બળે હજારો રાક્ષસોને હણી, વિશ્વામિત્રના યજ્ઞની નિર્વિઘ્ન પૂર્ણાહુતિ કરાવી, ઋષિજીની સાથે સીતાના સ્વયંવરદરબારમાં જાય છે. સ્વયંવરમાં શિવધનુષ તોડવાનું હતું. એ શિવધનુષને બ્રહ્મચારિણી સીતાએ એક વખત રમતમાં સરળતાપૂર્વક ઉચકેલું, એમ રામાયણમાં વર્ણન છે. જે ધનુષ સીતા જેવી બાળકીથી ઉંચકી શકાયું તેને આર્યોવર્તના સહજો રાજવીઓમાંથી કેાઇ ન ઉંચકી શકયું. લંકાપતિ રાવણ પણ ન ઉંચકી શકયો! આખરે વિશ્વામિત્રની આજ્ઞાથી રઘુકુળપતિ રામચંદ્રે તેને ઉંચકી તેના ટુકડા કરી નાખ્યા. એ પ્રસંગમાં બ્રહ્મચર્યનો પ્રતાપ ગવાયો છે. આજે આપણા જીવનમાં એ બ્રહ્મચર્યનું સ્થાન ક્યાં છે?

સીતાએ શિવધનુષ ફેરવી, બ્રહ્મચારિણીની શક્તિનો પરિચય દીધો, તેમ એ વખતની આર્ય-નારીના ઓજસનું એક ખીજું જ્વલન્ત દષ્ટાન્ત રામાયણમાંથી મળે છે.

દશરથ એક વખત યુદ્ધ ગયેલા, ત્યારે કૈકેયી તેમની સંગે સીધાવેલી. યુદ્ધદરમિયાન દશરથના રથની ધરી નીકળી ગઇ. કૈકેયીએ પોતાનો હાથ ધરીને સ્થાને રાખી અને જાતીથી રથને ટેકાવી, દશરથને વિજય અપાવ્યો. ભારતની દેવીઓ રણે ચઢતી અને વિજયને વરતી, ત્યાંસુધી ભારતવર્ષ સ્વતંત્ર હતો. એવી છેલ્લી રણચંડી જાંસીની રાણી લક્ષ્મીબાઇ પાડી. એક અંગ્રેજ ઇતિહાસકાર લખે છે કે, જ્યાંસુધી ૧૮૫૮ ના બળવાનો ઝંડો લક્ષ્મીબાઇના હાથમાં હતો અને એ વીરાંગના યુદ્ધના વ્યૂહો ગોઠવતી, ત્યાંસુધી અંગ્રેજોની તાકાત નહોતી કે બળવાખોરોને પાછા હટાવી શકે. ત્યારે હિંદી બળવાખોરોની તલવારથી અંગ્રેજોનાં ધડ ધડાધડ નીચે પડતાં અને એ શખોને પગ નીચે કચડી, વિજયવંત બળવાખોરો આગળ વધતા; પણ નાનાસાહેબે લક્ષ્મીબાઇના હાથમાંથી ઝંડો ખીંચી લીધો. બળવાખોરોનો પરાજય થયો.

આજે ભારતવર્ષમાં કૈકેયી કે લક્ષ્મીબાઇઓ છે ? આજે ભારતમાં રણચંડીઓ નીપજે છે ? આજે સ્ત્રીઓની શી દશા છે ? ગુજરાતમાં પડે છે એ હું જાણુ છું, પણ કાઠિયાવાડમાં એ પડે છે એ હું નહોતો જાણુ છું. પડે છે હિંદુસ્થાનમાં મુસલમાનોની સાથે આવ્યો છે. બારમા સૈકા સુધી ભારતવર્ષમાં પડે નહોતો. તેરમા સૈકામાં પણ ભારતમાં પડે નહોતો. ચૌદમા સૈકામાં એ હિંદુસ્થાનમાં આવ્યો અને પછી તો તમારા કાઠિયાવાડમાં પણ પેડો. મુસલમાનો હિંદુ સ્ત્રીઓને ઉઠાવી જતા. તેમની સામે લડવાની આપણી તાકાત નહોતી એટલે સ્ત્રીની આખરું રક્ષણ કરવા સ્ત્રી ઉપર પડે પડ્યો અને એની સાથેજ સંરક્ષણવૃત્તિમાંથીજ બાળકોનો અનાચાર અવતર્યો. પુત્રીનું રક્ષણ કરવાને અશક્ત પિતાઓ તેમની કન્યાઓને કાચી વયે પરણાવવા માંડ્યા. એમાંથી આજની નિર્બળ, કમતાકાત હિંદુ પ્રજા જન્મી છે.

દશરથ રાજાને વાનપ્રસ્થ લેવું હતું. તેમને રામચંદ્રનો રાજ્યાભિષેક કરી, તેમના શિરપર રાજ્યધુરા નાખવી હતી; પણ તે વખતે આજની જેમ ડેરપોટીક મૌનાર્કી-આપખુદ એકલથુ સત્તાનો જમાનો નહોતો. ત્યારે આઘડીઅલ ડીમેક્રેટીક મૌનાર્કી-આદર્શ પ્રજાનિયંત્રિત રાજ્યતંત્રનો યુગ હતો. દશરથ રાજાએ રાજ્યના પ્રજાજનોને બોલાવ્યા, ઋષિજનોને અને બ્રહ્મદેવોને તેડાવ્યા; અને તેમની સમક્ષ પોતાની ઇચ્છા રજુ કરી, પ્રજાની અનુજ્ઞા મેળવી. રામચંદ્રજીનો રાજ્યાભિષેક ઠેરવાયો.

આજે રાજાઓની રાણીઓને ઝનાનો છે. આજે રાજ્યાભિષેક થાય છે તે એક પુરુષનોજ. સ્ત્રીનો-જીવનભર સાથે રહેનારી અર્ધાંગનાનો-રાજારાણીનો-નહિ. હા, વિલાયતમાં રાજા જર્મૉર્ન અને રાણી મેરી સાથે સિંહાસને બેસે છે, ત્યાં પતિપત્ની બન્નેનો રાજ્યાભિષેક થાય છે; પણ ભારતવર્ષમાં અત્યારે તેમ નથી. રામયુગમાં આજના જેવી સ્થિતિ નહોતી. રામયુગમાં પુરુષ અને સ્ત્રીનો બન્નેનો સાથે રાજ્યાભિષેક થતો; ત્યારે રાજ્યની ધુસરી બન્નેને સાથે પહેરાવાતી.

દશરથ રાજાએ રાજ્યાભિષેકની ખબર આપવા રામ અને સીતાને બોલાવ્યાં. બન્નેએ પિતાની આજ્ઞાને શિર નમાવ્યું. રાજ્યાભિષેકની તિથિ ઠરી. તે રાજ્યાભિષેકની તિથિના આગલા દિવસે રામ અને સીતા બન્નેને ઉપવાસ કરવાની પિતાની આજ્ઞા થઈ. આગલી રાત્રે બન્નેને શિલાતલ ઉપર ઘાસની પથારીએ શયન કરવાનો આદેશ થયો. તે મુજબ રામસીતાના યુગલે આખી રાત્રિ તપશ્ચર્યામાં વીતાવી. રામયુગમાં પ્રજાપાલકને, રાજ્યધુરા ધારણ કરનારને, એટલો સંયમ આચરવો પડતો, એટલું તાપસજીવન અંગીકાર કરવું પડતું.

અને આજે ? આજે એ તપશ્ચર્યાનો, એ સંયમનો આદર્શ ક્યાં રહ્યો છે ? આજે રાજ્યાભિષેકને વખતે રાજકુમાર મદાંધ બને છે, રાજાને ન શોભે એવા જલસાઓ અને રંગરાગો માંડે છે. હમણાંજ કાશ્મીરમાં રાજ્યાભિષેકનો મહોત્સવ ઉજવાય છે. અખબારોમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે કે, કાશ્મીરના રાજા હરિસિંહે એ પ્રસંગે પાંચ લાખ રૂપિયા તો રાંડીઓને અને નર્તિકાઓને નોતરવા પાછળજ કાઢ્યા છે; અને એવોજ ઉડાઉ પચાસ લાખ રૂપિયાના ખર્ચનો કમ ગોઠવ્યો છે. આજે આપણી એ દશા છે. આપણા રાજાઓમાંથી પ્રજાપતિની લાયકાત ગઇ છે. પ્રજાપાલક બનવાને જોઇતી તપશ્ચર્યા અને સંયમ તેમણે વણસાડ્યાં છે. રાજસ્થાનને માટે એ સ્વેચ્છાચારના અંતરમાંથી ભયંકર આગાહી ઉઠે છે.

રામના રાજ્યાભિષેકના સમાચાર સાંભળી, રામચંદ્રની ઓરમાન માતા કૈકેયીના હૃદયમાં દ્રેષની હોળી પ્રકટી. રાત્રે હરખાતા હરખાતા દશરથ રાજા કૈકેયીને મદિરે આવ્યા, ત્યારે કૈકેયીએ

તેમની પાસેથી તેના લેણા એ વર માગ્યા. રામચંદ્રને વનવાસ અને ભરતને ગાદીપ્રાપ્તિની કૈકેયીએ માગણી કરી. દશરથ એ સાંભળી મૂર્ચ્છિત થયા. આખી રાત મૂર્ચ્છામાં વીતાવી.

પ્રભાતે પિતા દશરથને અને માતા કૈકેયીને પ્રણામ કરવા રામચંદ્ર કૈકેયીના મહાલયે આવ્યા. તેમણે પિતાને મૂર્ચ્છિત જોયા. રામચંદ્રે આજ્ઞા કરવા પિતાને આજીજીએ કરી, તોએ પિતાજી કશું ન બોલ્યા. રામને પારાવાર ઝલાનિ થઇ. પિતા કેમ બોલતા નથી ? મારો અપરાધ શેષ છે ? પિતા આજ્ઞા કરે તો હું અગ્નિમાં ઉતરું, શિર કાપી આપું, સમુદ્રમાં પડું. પિતાની આજ્ઞા મેં કદી ઉઠાવી નથી; છતાં પિતાજી મારા ઉપર નારાજ કેમ છે ? રામ પિતાની પાસે થંભી ગયા.

આખરે કૈકેયીએ તેના વચનની વાત સંભળાવી અને દશરથના વચનને ખાતર ચૌદ વર્ષનો વનવાસ ભોગવવા ચાલ્યા જવા આજ્ઞા કરી. રામચંદ્રના મુખ ઉપર એક રેખાએ ન બદલાઇ. જેટલા આનંદથી તે પિતાને પાયવંદન કરવા આવેલા તેટલાજ આનંદથી તે પિતાની આજ્ઞાનું પાલન કરવા ચાલી નીકળ્યા. કશાજ ઉદ્વેગવિના યોગીની નિઃસ્પૃહતાથી, રામચંદ્રે વસુધરાનું રાજ્ય ત્યાગી, વનનો માર્ગ લીધો. આ પ્રસંગમાં પુત્રધર્મ બોધાયો છે. રામ જેવા આજ્ઞાધારી પુત્રો આજે ક્યાં છે ?

રામચંદ્રને વનવાસ મળ્યો ત્યારે ભરત તેમને મોસાળ હતા. તે પાછા આવ્યા; તેમને રાજ-મુગટ પહેરવા કૈકેયીએ વાત્સલ્યપૂર્વક વિનંતિ કરી. ભરતે રાજ્ય સ્વીકારવાની ના પાડી. માતાને તેના દુઃખત્યમાટે ઠપકો દધો. વડિલ બંધુ રામચંદ્રજીને પાછા તેડી લાવવા અયોધ્યાના નગરજનો સાથે તે ચિત્રકૂટ ચાલ્યા. રામે તો આખરે ભરતની એ પ્રાર્થના ન સ્વીકારી અને પિતાની આજ્ઞા મુજબ વનવાસ ભોગવવાનુંજ પસંદ કર્યું. રામના એ અસ્વીકારથી શોકાન્વિત બની ભરત અને પ્રજા પાછાં ફર્યાં. ભરતે રામચંદ્ર વનવાસથી પાછા ફરે ત્યાંસુધી તપશ્ચર્યા કરવાનો અને રાજ-સિંહાસને રામચંદ્રની પાદુકા સ્થાપી તેનું શાસન પ્રવર્તાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. તે નિશ્ચય મુજબ ચૌદ વર્ષ રામચંદ્રની પાદુકાના અનુચરતરીકે તેમણે અયોધ્યાનું રાજતંત્ર ચલાવ્યું.

ભરત જેવા બ્રાતૃધર્મ પાળનારા બાંધવો આજે ભારતવર્ષમાં ક્યાં છે ?

ભરત પ્રજાજનોની સાથે ચિત્રકૂટને માર્ગે જતા હતા. રસ્તામાં એક નદીને તીરે નિષાદ રાજા તેમનું સ્વાગત કરવા ઉભેલા. નિષાદ એટલે પંચમ એવી તે વખતની માન્યતાને અશાસ્ત્રીય ઠરાવી ભરતકુમાર નિષાદરાજાને ભેટી પડ્યા, તેનું લાવલયું સ્વાગત હોંસે સ્વીકાર્યું. વેદમાં ચાર વર્ણો બોધ્યા છે; પંચમના જેવો કોઈ પાંચમો વર્ણ હોઇ શકેજ કેમ ? ભરતે નિષાદરાજાને અને તેમના લાખો ભીષ્મોને ચતુર્વર્ણમાં લીધા અને તેમનો ઉદ્ધાર કર્યો.

એ ભરતને પગલે ચાલનારા ક્ષત્રિયો આજે ક્યાં છે ? આજે સાત કરોડ અછુતો ભરત જેવા ક્ષત્રિય નૃપતિની વાટ જોઇ રહ્યા છે અને એ અછુતોની સેવા તો કેટલી જગજગ છે ? આપણામાં કદરવાની હોય, આપણે કૃતજ્ઞતામાં માનતા હોઇએ તો તો એ અછુતોને, એ ભીષ્મોને આપણે એક પળવાર પણ આપણાથી અજાણ ન રાખી શકીએ એટલો વિપુલ તેમનો ઉપકાર છે.

હિંદુપતિના ઇલ્કાજ પ્રજાએ એક પ્રતાપનેજ આપ્યો છે. એ પ્રતાપની બધી ફાજલ જ્યારે મુસલમાન શહેનશાહો સાથેની લડાઈમાં નાશ પામી અને પ્રતાપ એકલો અસહાય બની ગયો, ત્યારે એ હિંદુપતિ મહારાણાનું કોણે રક્ષણ કર્યું હતું ? અછુતોએ-કામદાધારી ભીષ્મોએ તેમના શ-બનો કાટ રચી, મહારાણા પ્રતાપને સુરક્ષિત રાખેલા. ત્યારપછી શિવાજી મહારાજના જનની રક્ષા કરનારા પણ અછુતો-મહારાજ હતા. તે ઉપરાંત ગુરુ તેજબહાદુરનું શિર દુશ્મનની તલવાર-થી કપાઈ જ્યારે જમીન ઉપર રઝળવા માંડ્યું, ત્યારે તેને જતનપૂર્વક ઉપાડી, પોલવાળી નાળુક ટોપલીમાં પધરાવી, ગુરુ ગોવિંદસિંહ પાસે એ મસ્તકને લઇ જનાર અને ભક્તિપૂર્વક તેમના ચરણમાં એ શિર ધરનાર પણ એક લંગીજ હતા. અછુતોની એવી એવી ઐતિહાસિક સેવાઓ છે. આપણે એ સેવાઓનો બદલો આજે કેવી રીતે વાળીએ છીએ ?

રામચંદ્ર પિતાની આજ્ઞાનું પાલન કરવા ચિત્રકૂટ છોડી, ભીષણ વનોના ભીતરમાં આગળ ચાલ્યા. રામચંદ્રને પિતાની આજ્ઞા હતી કે, તેમણે ચૌદ વર્ષસુધી વનવાસની તપશ્ચર્યા કરવી. રામની સાથે સ્વેચ્છાએ વનવાસ સ્વીકારનારા લક્ષ્મણની પ્રતિજ્ઞા હતી કે, પોતે ચૌદ વર્ષસુધી વડીલ-બ્રાતા રામચંદ્રની સેવા ઉઠાવવી. રામચંદ્રની છાયા સરીખડાં સીતાજીએ વ્રત ધરેલું કે, પોતે રઘુવીરને

પગલે અનુસરી રઘુવીરની સાથે સર્વ પ્રકારની કડોર તપશ્ચર્યા માંડવી. રામ, લક્ષ્મણ અને જનકીની ત્રિપુટિએ એ નિશ્ચય કેવી અડગ દૃઢતાપૂર્વક પાળ્યો, એનાં અનેક ઉદાહરણો રામાયણમાંથી સાંપડે છે. તેમાં સૌથી જ્વલંત ઉદાહરણ રામ અને સીતાના અભયચર્યાનું છે.

સીતાનું રાવણે હરણ કર્યું, ત્યારપછી રામલક્ષ્મણ સીતાની શોધમાં ભટકતા ભટકતા વાનરોની કિષ્કિન્ધા નગરીમાં આવી પહોંચ્યા. સીતાને પીઠ ઉપર નાખી આકાશમાર્ગે ઉડતો લંકા તરફ ચાલ્યો જતો રાવણ જ્યારે કિષ્કિન્ધા પાસેથી નીકળ્યો, ત્યારે વાનરોના ટોળામાં સીતાજીનાં થોડાં આજુપણો પડેલાં તેમાં હાથના બાજુગંધ, કાનનાં કુંડળ અને પગનાં નૂપુર હતાં. વાનરરાજ સુગ્રીવે એ આહરણો રામચંદ્રજીના ચરણમાં ધર્યાં. રામચંદ્રજી એમાંથી એકે ધરેણાને ઓળખી શક્યા નહિ. ધરેણાં લક્ષ્મણે નીરખવા માંડ્યાં:

નાહં જાનામિ કેયૂરમ્ નાહં જાનામિ કુંડલમ્ । નૂપુરં ચૈવ જાનામિ નિત્યં પાદાભિવ્રન્દનાત્ ॥

કેયૂર કે કુંડળને હું નથી ઓળખતો; નિત્ય પાયવંદન કરવાના કારણે એક નૂપુરોનેજ ઓળખું છું.

લક્ષ્મણ સીતાજીના માત્ર નૂપુરોનેજ ઓળખી શક્યા અને રામચંદ્રજી કશું ઓળખી શક્યા-જ નહિ. એ બતાવે છે કે, વનવાસનાં ચૌદ વર્ષદરમિયાન રામચંદ્રે સીતાજીના દેહ ઉપર નજરસરખી પણ નહોતી કરી. આવા અભયચર્યેજ રામમાં રાક્ષસનાં ધાડાંએને હણવાની અને રાવણનાં માથાં રણમાં રોળી નાખવાની તાકાત મૂકી. આજેએ એવો અભયારી નીપજે, તો દુનિયાને તેના બળથી તાબુબ કરી મૂકે; પણ એવું અભયચર્યા ક્યાં છે ?

સીતાજી અશોકવનમાં એકલાં બેઠાં છે. રાવણ અને તેના અનુચર રાક્ષસો દરરોજ સીતાજી પાસે આવી અનેક પ્રકારની ધમકીઓ આપી જાય છે; પણ સીતાજી ઉંચી નજર પણ કરતાં નથી. સતી સીતાજી ઉંચી નજર કરે તો રાક્ષસો બળીને ભસ્મ થઈ જાય. છતાંયે સીતાજી એમ-શામાટે નથી કરતાં ?

હનુમાનજી સીતાજીની લાળને અર્થે સમુદ્ર ઓળંગી લંકા નગરીમાં આવ્યા અને દૃઢતાં કદતા અશોકવનમાં જઈ પહોંચ્યા; ત્યારે સીતાજી તે રાક્ષસીઓની સતાવણી ચૂપચાપ સહી લેતાં જોઈને હનુમાનજીને સલાહ થયો કે, પળમાત્રમાં ત્રણે લોકને ભસ્મ કરવાનું સામર્થ્ય ધરાવનારાં સીતામૈયા આ જૂદમ શામાટે સહન કરે છે ? તેમણે રાક્ષસીઓને સીતાજીની પાસેથી કાઢી મૂકી, પોતાની સમસ્યાનો ઉકેલ માગ્યો. સીતાજીએ ઉત્તર દીધો:—

‘પુત્ર હનુમાનજી ! મારા એક પતિવ્રતના પ્રભાવથી, મારા સતીત્વના તેજથી, હું રાવણને બાળીને ભસ્મ કરી શકું તેમ છું; પણ રામચંદ્રજીની ગેરહાજરીમાં હું મારો એ પુણ્યસંયમ ખર્ચી નાખવા નથી માગતી. રામચંદ્ર મારીસાથે ન હોય ત્યાંસુધી અશોકવનમાંજ રહીશ અને તેમના નામની માળા જપીશ !’

હનુમાનજીને સીતાજીનાં દર્શન કર્યા પછી અને તેમના ઉપર ગુજરતો રાક્ષસોનો જૂઝમ નિરખ્યા પછી, સીતાજીને એકલાં અશોકવનમાં મૂકી, પાછા ફરવું ડીક ન લાગ્યું. તેમણે સીતાજીના પગમાં માથું નમાવી, આજીજી ઉચ્ચારી કે:—‘માતા, તારું દુઃખ મારાથી નથી સહાતું, તેમ તને એકલી મૂકીને પાછા ફરતાં મારો જીવ નથી ચાલતો; માટે તમે મારી પીઠ ઉપર સવાર થઈ જાવ અને હું તમને રામચંદ્રજી પાસે લઈ જઈ.’

સીતાએ તે ન માન્યું. તેણે કહ્યું કે:—‘મારા શરીરને રઘુવીરસિવાય કોઈનો સ્પર્શ થઈ શકે નહિ. રાવણે મને તેની પીઠ ઉપર નાખી ત્યારે હું મૂર્છાવશ હતી એટલે લાચાર હતી. વીર હનુમાન ! તમે સુએથી સીવાવો. હું તો રામચંદ્ર લંકા આવી મને તેડીજાય ત્યાંસુધી અશોકવનમાંજ રહીશ અને તપશ્ચર્યા કરીશ.’ હનુમાનજી સીતા મૈયાના પાદમચ્ચુજમાં ફરીવાર મસ્તક નમાવી ચાલી નીકળ્યા.

સીતાજીની આવી અભયચર્યાલાવના અને આવી તપશ્ચર્યાને પરિણામેજ લવકુશ જેવા વીર-શિરોમણિ પુત્રો પાડે. આજે સીતાજીના આદર્શનો એક સહસ્રાંશ પણ ભારતની મહિલાઓના આચારમાં દેખાય છે ? ભારતની દેવીઓના જીવનમાં સીતાજીનું અભયચર્યા નથી, સીતાજીનું તેજ નથી, સીતાજીની તપશ્ચર્યા નથી, સીતાજીનું સતીત્વ નથી એટલેજ આજે ભારતમાં લવકુશ અશકય થઈ પડ્યા છે, એટલેજ ભારતવર્ષની આજે આ દુર્દશા છે.

રાવણ પડ્યો. લંકામાં રામચંદ્રજીના વિજયની નોખતો વાગવા માંડી. સીતાજીને અશોકવન-માંથી ગાજતે વાજતે રામચંદ્રજી સમક્ષ તેડી લાવવામાં આવ્યાં. સીતાજીની વિશુદ્ધિ કરવા અગ્નિ-કુંડ રચવામાં આવ્યો. સીતાજી અગ્નિકુંડમાં પડી, તેમની પવિત્રતાની પરીક્ષા આપવા તૈયાર થયાં; પણ રામચંદ્રજીએ સીતાજીનો હાથ ઝાલ્યો: ‘ના દેવી, અમને તમારી ખાત્રી છે.’ રામચંદ્રે સીતાજીને પોતાની સાથે સિંહાસને બેસાડ્યાં. સીતારામની બેલડી સિંહાસને શાલવા લાગી. રામાયણ પૂરું થયું.

આખા રામાયણમાં-સમગ્ર રામચરિત્રમાં એક વસ્તુ ખાસ મનનીય છે. રામયુગમાં સ્ત્રીઓને સર્વ પ્રકારની સ્વતંત્રતા હતી. સ્ત્રી પુરુષના જેટલાજ અધિકાર ભોગવતી, એટલુંજ નહિ પણ સ્ત્રી પુરુષ કરતાં વધારે માનની હક્કદાર ગણાતી. રામાયણમાં સર્વત્ર સીતારામ લખાયું છે; કયાંય રામસીતા નથી લખાયું. પ્રથમ સીતા અને પછી રામ ! આજે યુરોપ કે જે સ્ત્રીબહુમાનને માટે દુનિયાભરમાં પંકાય છે, ત્યાં પણ સ્ત્રીઓને રામયુગ જેટલું ગૌરવવંતું સ્થાન નથી. વિલાયતમાં આજે રાજા જ્યોર્જ અને રાણી મેરી બોલાય છે; પણ રામયુગમાં તો કોઈ સીતારામને બદલે રામસીતા બોલે તો મોટો અપરાધ મનાતો.

રામચંદ્ર અયોધ્યા આવ્યા. અયોધ્યાને રાજસિંહાસને રામચંદ્રની પધરામણી થઈ. પહેલો દર-બાર ભરાયો. લંકાથી સાથે આવેલા વાનર સુભદ્રો દરબારમાં તેમની માનભરી જગ્યાએ બેઠા. એ સુભદ્રોના સરદારસમા મારુતી પણ તેમને આસને બેઠા. રામચંદ્રજીએ એ સૌ સુભદ્રોને તેમની વીરતાની કદરમાં ધનામે આપવા માંડ્યાં. સૌને ધનિભોની નવાજેશ થઈ; પણ હનુમાનને કશું ધ-નામ ન મળ્યું. સીતાજીને આ નિરખી અચંબો થયો. તેમણે પોતાના ગળામાંથી સાચા મોતીનો મહામૂલ્યવાન નવસેરા હાર કાઢીને હનુમાનને આપ્યો. હનુમાનજીએ હારતું એક એક મોતી મોવતી તોડી, એને નીચે ફેંકી દેવા માંડ્યું. એમ પાંચ-છ મહામૂલાં મોતી ટુકડા કરીને ફેંકી દીધાં. સીતાજી આ ન સમજી શક્યાં. તેમને હનુમાનના આ વાનરવેડા જોઈ દુઃખ થયું. તેમણે હનુમાનને તેમ ન કરવા સૂચવ્યું.

‘માતા ! આપનો આ હાર મારે નકામો છે. હું એનું મોતી તોડી તોડીને એનું અંતર નિહાળું છું; પણ તેમાં મને કયાંય રામનામ નથી મળતું; અને જેમાં રામનામ ન હોય, એવી કોઈ વસ્તુની મારે શી જરૂર છે ?’ હનુમાનનો એ ઉત્તર સાંભળી સીતાજી સ્તબ્ધ બની ગયાં.

આજે એવો હનુમાન કયાં છે ? એવો ભક્તશિરોમણિ મહાવીર કયાં છે ? મહર્ષિ દ્યાનંદનું જીવન ધણી રીતે મર્યાદા પુરુષોત્તમ રામચંદ્રના જીવનને મળતું આવે છે, પણ રામચંદ્રને હનુમાન જેવો સેવક મળ્યો અને દ્યાનંદને ન મળ્યો એટલું દ્યાનંદનું જીવનકાર્ય અધૂરું રહ્યું છે.

મહર્ષિ દ્યાનંદના આ અનુયાયીઓ ! આ બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયો ! આ હિંદુઓ ! તમે દ્યાનંદને ચલાતા હો, તમે હિંદુવટના ઉદ્ધારના કાર્યને સહાય કરવા ઇચ્છતા હો, તો તમે વીર હનુમાન જેવા સાચા સેવક બનો. રામની કે દ્યાનંદની તસ્વીર પાછળ ઘેલા બનનારા ખોટા સેવકો નહિ; પણ અંતરમાં રામનામ રાખનારા અને દ્યાનંદનું જીવનકાર્ય અપનાવી લેનારા સાચા સેવક બનો.

રામાયણના મહાકાવ્યમાં, પુરુષોત્તમ રામચંદ્રના જીવનમાં દરેકે દરેક પ્રકારનો જીવન-ધર્મ આલેખાયો છે; પણ આજે એ રામાયણનું પઠનપાઠનજ ચૂકાયું છે, એટલે એમાં બોધેલા જીવન-ધર્મના આચરણનો તો અવકાશજ કયાં રહે છે ? ભારતના ક્ષત્રિયવીરો ! જે રઘુવંશના સંતાન હોવાનું તમે માનો છો, તે રઘુવંશને દીપાવવાને અને જે હિંદુધર્મના રક્ષકતરીકે તમારાં ગૌરવ-ગાન ગવાય છે, તે હિંદુધર્મની રક્ષાઅર્થે તમે સાચા ક્ષત્રિય બનો; રામાયણમાં બોધેલો ક્ષાત્ર-ધર્મ જીવનમાં ભરો; અને ભારતની દેવીઓ ! રામચંદ્રનું બધું બળ સીતાને આધારેજ હતું, તેમ આજનું ભારતોદ્ધારનું કાર્ય પણ તમારાવિના-આર્ય મહિલાઓના સહચારવિના-સિદ્ધ થવું અશક્ય છે. આ દેવીઓ ! તમે સીતા બનો, તમે લવકુશને જન્મ આપનારી વીર માતાઓ બનો, તમે હનુમાનને કુખમાં ધારનારી અંજનીદેવીઓ બનો. આ આર્ય મહિલાઓ અને આ ક્ષત્રિયો ! તમારા બંનેના વર્યસ્વ ઉપરજ ભારતના ઉદ્ધારનો આધાર છે.

રામાયણવિષે જાણવ જોગ હકીકત

૧-રામાયણમહિમા

इदं पवित्रं पापघ्नं पुण्यं वेदैश्च संमितम् । यः पठेद्रामचरितं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

ચિત્તને શુદ્ધ કરનાર, પાપનો નાશ કરનાર, પુણ્યના સાધનરૂપ અને વેદના રહસ્યને પ્રતિપાદન કરનાર હોવાથી વેદગુરુ એવી આ રામાયણનો જે મનુષ્ય પાઠ કરશે, તે સર્વ પાપોથી મુક્ત થશે.

एतदारुणानमारुह्यं पठन् रामायणं नरः । सपुत्रपौत्रः सगणः प्रेत्य स्वर्गे महीयते ॥

આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરનાર આ રામાયણનો જે મનુષ્ય પાઠ કરશે, તે પુત્ર, પૌત્ર અને સંબંધીવર્ગ-સહિત સ્વર્ગમાં સુખ ભોગવશે.

पठन् द्विजो वागृषभत्वमीयात् स्यात्क्षत्रियो भूमिपतित्वमीयात् ।

वणिग्जनः पण्यफलत्वमीयात् जनश्च शूद्रोऽपि महत्त्वमीयात् ॥

અર્થાત-રામાયણના પઠનથી બ્રાહ્મણ શબ્દબ્રહ્મના પારને પામે, ક્ષત્રિયને રાજનીતિ પ્રાપ્ત થાય અને વૈશ્યને વ્યાપારકુશળતા તથા શૂદ્રને શ્રેષ્ઠતા પ્રાપ્ત થાય. (વાલ્મીકિ રામાયણ)

x x x x x x

दोहा-रामायण अमृत कथा, लेत न ताको स्वाद ।

तिनको निश्चय जानिये, हैं पूरे मनुजाद ॥

चौ०-रामायण सुरतरुकी छाया, दुःख समय दूर निकट जो आया ।

रामायण सुरधेनु समाना, दायक अभिमत फल कल्याणा ॥

श्री रामायण जहि घर मांहीं, भूत प्रेत तहं भूल न जांही ।

प्रीति करै रामायण मांहीं, तेहि सम भाग्यवंत कोउ नांही ॥

कथा रामायणकी जहां होइ, सो गृह घर मति जाने कोइ ।

सो घर तीर्थरूपसम भासे, तहां गये सब पातक नासे ॥

दोहा-रामायण के सुनत ही, छूटि जाय प्रेतत्व ।

जाके पढ़े सुने तैं, स्रज्जत है पर तत्त्व ॥ (મહાત્મા ગોપાલદાસજી)

x x x x x x

“જગતમાં જેનો જોડો મળતો નથી એવા અનન્ય સાહિત્યગ્રંથતરીકે રામાયણ આપણને પ્રાપ્ત થાય છે.” (સ્વામી વિવેકાનંદ)

x x x x x x

“રામાયણથી ભારતવર્ષનો સ્વાર્થપરાયણતાનો દોષ જેટલો દૂર કરાયો છે, તેટલો કોઈ પણ નીતિવેત્તા, ધર્મવેત્તા, સમાજસુધારક, રાજપુરુષ કે રાજનીતી દૂર કરાયો નથી.” (સાહિત્યસમ્રાટ બંકિમ)

x x x x x x

“હોમરના કાવ્યમાં જે રસ છે, તેના કરતાં રામાયણમાં વિશેષ રસ છે.” (વેબર)

x x x x x x

“ખીજ દેશોનાં મહાકાવ્યો કરતાં હિંદુનું રામાયણ મહાકાવ્ય સર્વોપરી છે.....અને જે અદ્ભુત સદ્ગુણોનું વર્ણન વાલ્મીકિએ આ ગ્રંથમાં દર્શાવ્યું છે, તે તરફ લક્ષ દેતાં, પોતાના કાળમાં તો શું પણ તે પછીનાં અનેક સૈકાં વીત્યા છતાં રામ જેવા સત્યવ્રતપરાયણ રાજા કોઈ પણ રાજકુળમાં

નથી. એ રામ સકળ ગુણસંપન્ન અને પ્રજાપ્રીતિ સંપાદન કરવામાં અદ્વિત રાજા હતો...વાલ્મીકિનું કાવ્ય આદિકાવ્યના સ્થાનને યોગ્ય છે અને સર્વ રસથી ભરપૂર છે.” (ભારીસિંચો)

(રામાયણના અંગ્રેજી અનુવાદક મી. ટ્રેફ્ટના અભિપ્રાયનો હિન્દી અનુવાદ)

“જગતમે” છંદોંકી પુસ્તકે” બહુત હૈ; પરંતુ આચાર ઔર છંદબંદીકો કોઇ કવિ એસી દદતા, મનોહરતા વા રસિકતા સે નહીં બાંધ સકા. ઇસ પ્રભાવશાલી ઢંગમે” ધર્મકી શિક્ષા દેના એક રામાયણકા હી કામ હૈ. કેવલ યહી એક કવિતા હૈ, જો હમારે દિલોમે” ઇસ ઉત્તમતાસે સચ્ચાઈ કે ખ્યારકો પેદા કર દેતી હૈ. હમ રામાયણકો પદ કર કુછ કે કુછ બન જાતે હૈ, હમમે” ઉંચે ઉંચે ખ્યાલ પેદા હો જાતે હૈ ઔર વહ ગુણ જો મનુષ્યકી ઉત્કૃષ્ટતાકે ભૂષણ હૈ સો હમારે રહામને આ કર ખડે હો જાતે હૈ. સત્યાચરણ, પુત્રોંકી ભક્તિ, પતિવ્રતાધર્મ, પતિકર્તવ્ય, પિતામાતાકા સ્નેહ, વિનય, ધૈર્ય, દયાલુતા, સારાંશ યહ કિ માનુષી ગુણોંકા કૌનસા ચિત્ર હૈ જિસકે યથાર્થ રૂપ-કો જાદૂભરી લેખનીસે કવિને ઇસમે” નહીં ચિખા?”

સુપ્રસિદ્ધ વેદવૈજ્ઞાન પંડિત સંતરામ શર્મા લખે છે કે:—

“રામાયણ કહને કો તો એક મહારાજકા જીવનચરિત્ર હૈ; પરંતુ વાસ્તવમે” યહ સંસારકે મલોં કો નાશ કરનેવાલા અગ્નિ, અધકારમે” પ્રકાશ, અંધોંકા ધર્મ, પુરુષોંકા પૌરુષ, બ્રાહ્મણોંકા બ્રહ્મતેજ, ક્ષત્રિયોંકા ક્ષાત્રધર્મ, વૈશ્યોંકા ધન, શૂદ્રોંકા ધર્મ ઔર ગૃહસ્થમે” પ્રવેશ કરનેવાલે નર-નારિયોંકા સુખદીપક હૈ. ઇસકી જ્યોતિકો હાથમે” રખકર પુરુષ યદિ માર્ગ દેખ દેખ ચલે તો હો નહીં સકતા કિ કિસી સમય વહ જીવનયુદ્ધમે” પરાજય પ્રાપ્ત કરે...જગતકા ઇતિહાસ પઢને-વાલે કહતે હૈં કિ હિન્દુજાતિકો વેદોંકે પ્રચાર હટગને પર યદિ કિસી રસાયનને જીવિત રખખા હૈ તો યહ રામાયણ હી હૈ. ઇસકે બલસે હિન્દુ નારિયોંમે” સતીત્વકા ઔર હિન્દુ નરોંમે” અભિદાન કરનેકા સાહસ રહા હૈ.”

રામાયણના ઉંડા અભ્યાસી કાંગડી ગુરુકુલના વર્તમાન આચાર્ય પ્રો. રામજેવજી લખે છે કે:—

“જબસે આર્યસન્તાન પતિત હુઈ તબસે કિતને પ્રકારકી વિપત્તિયોંકા ઝોંકા ઇસે ઝેલના પડા? ઇસ કે કિતને ઐતિહાસિક પુરુષોં કે યશ, ઇસકે ઇતિહાસોં કે નાશ કે સાથ હી સાથ લોપ હો ગયે? (તબબી) આશ્ચર્ય હૈ કિ કોઇ બી વિપત્તિ વા કિસી બી પ્રકારકા હાસ મર્યાદા પુરુષોત્તમ શ્રી રામચંદ્રજી મહારાજકા નામ ઔર યશ કો વિલુત ન કર સકા! યદિ ઉનકા બી યશ કેવલ કિસી એક ઇતિહાસકે પત્રોંપર અંકિત હોતા અથવા ઉનકે સમકાલીન વા કુછ કાલાન્તરકે કતિપય સહસ્ર વા લક્ષ નરનારી હી ઉનકી કીર્તિ જનતે હોતે તો સંભવ થા કિ ઉનકા બી યશ આજ સુનાઇ નહીં દેતા; પરંતુ જબકિ ઉનકા યશ ઉસી સમયસે-જબ કિ વહ પિતૃભક્તિ કી મર્યાદા કી રક્ષા કે લિયે અયોધ્યાસે દંડકારણ્યકી ઔર પ્રસ્થિત હુએ-ચતુર્દિક ફેલને લગા; આર ઉનકે જીવન-કાલ મેં હી કરોડોં નરનારીયોંકો ઉનકા હાર્દિક ભક્ત બના દિયા; ઔર યે લોગોંને” અપની સંતાનોં કો ઔર ઉન સંતાનોંને અપની સંતાનોં કો-ઇસ પ્રકાર પ્રત્યેક પીઠીને અગલી પીઠી કો-રામચંદ્ર સુનાના અપની સન્તાન કે કલ્યાણકા એક મુખ્ય હેતુ સમજા; ફિર વહ રામચંદ્ર કિસ પ્રકાર જૂલે? જો રામચંદ્ર કેવલ અનેક ગ્રંથો મેં હી વિદ્યમાન ન રહા; પ્રત્યત કરોડોં મન ઔર હૃદયોંમે”-બી અપના સ્થાન બરાબર બનાતા આયા; વહ કિસ પ્રકાર વિસ્મૃત હો? કયા ભારત કે કિસી બી પ્રાન્તમે” આજ બી કોઈ આર્યગૃહપતિ વા આર્યગૃહણી એસી હૈ જો રામનામ કો ન જાનતી હો?”

“પરંતુ એક સમય થા જબકિ રામચંદ્ર ન કેવલ ભારત મેં પ્રત્યુત ઇસ પૃથિવી કે અન્યાન્ય કંઈ ભાગોંમે” બી ફેલા હુઆ થા. આજ અમેરિકા દેશ વા પાતાલકે પ્રાચીન મેક્સિકોનિવાસી રામ-સીતવ (રામ-સીતા) કે નામ સે જો ઉત્સવ મનાતે હૈ, કયા વહ સિદ્ધ નહીં કરતા કિ રામ-ચંદ્ર પ્રાચીન કાલોંમે” ભારતસે અન્યાન્ય કંઈ દેશોંમે” ધૂમતા હુઆ અમેરિકા દેશ વા પાતાલમે” પહુંચા થા?*

*કેવળ રામનો યશજ નહિ; પણ ભારતવાસી મનુષ્યો, તેમનો ધર્મ અને તેમની રાજસત્તા સુધાંત અમેરિકા, યૂરોપ અને આફ્રિકામાં તેમજ અન્ય અનેક દ્વીપદ્વીપાન્તરમાં જઈ રહેલાં હોવાનાં પ્રમાણો દિવસે દિવસે

“શ્રીરામચંદ્રજી મહારાજ કે સમય કે એક દીર્ઘકાલ પશ્ચાત્ તક જ્યાં કિ આર્યસંતાન આર્યો-ચત જીવન વ્યતીત કરતી થી, ત્યાં તક રામચરિત્ર કી પવિત્રતાકે સન્મુખ આર્યસંતાન ભલી-ભાંતિ શીશ ઝુકાતી રહી તો (ઉસમેં) આશ્ચર્ય હી કયા હૈ? મહાભારતકા રામોપાખ્યાન સિદ્ધ કર રહા હૈ કિ રામચરિત્ર શ્રવણ કર મહાભારતકે સમયકે વીરગણ ભી અપના સુધાર કરના ચાહતે થે; તથા મહાભારતકે ભિન્ન ભિન્ન સ્થલોંમે આઠ હુધ રામાયણકે વીરોંકી ઉપમાએં ભી સ્પષ્ટ સિદ્ધ કર રહી હૈં કિ ઉસ સમયકે પતિત વીરોંકી ભી કામના થી. 1૬ વે રામ ઔર ઉતકે સમકાલીન વીરોંકા અનુકરણ કરે. (યદ્યપિ વે અપને કુસંસ્કારોંકે કારણ અનુકરણ કરનેમેં અસમર્થ હો ગએ થે.)”

રામાયણ અને મહાભારતના દેશપ્રસિદ્ધ અભ્યાસી શ્રીમાન ચિંતામણી (વ. વૈદ્ય) લખે છે કે:- “રામચંદ્રના અતિ ઉત્તમ ચરિત્રને વાંચી પ્રેમ, આનંદ અને આદરભાવની લાગણી કયા ભારતવાસી જનને નહિ થાય? આપણી આર્યભૂમિ વૈભવ અને નીતિના શિખરપર પહોંચી હતી, એવા સમયનું તે ચિત્ર આંખ આગળ ઉભું રહેતાં કોનું હૃદય આનંદથી નરિ ઉછળી રહેશે? જે કે આપણા આર્યદેશના પ્રાચીન ઇતિહાસનો થોડો સરખો ભાગજ આપણને મળી આવ્યો છે, તોપણ એ અંધકારમય પ્રાચીનકાળમાં શ્રીરામચંદ્રનો સમય શરદ્પૂર્ણિમાની રાત્રિ પ્રમાણે શુભ અને આનંદદાયક પ્રકાશથી ભરપૂર દેખાય છે. એ સમયમાં શ્રીરામચંદ્રની મોહક મૂર્તિ પૂર્ણ ચંદ્રની પેઠે મધ્યે વિરાજમાન થયેલી માલમ પડે છે અને તેમનાથી ક્ષણભર પણ વેગળી ન પડનારી જનકી ચંદ્રની જ્યોત્સ્ના પ્રમાણે શોભી રહે છે; તેજસ્વી અને શીઘ્ર કોપ કરનાર લક્ષ્મણજી મંગળના લાલ ગ્રહ પ્રમાણે પ્રકાશમાન દેખાય છે; અને શાંત-પ્રેમાળ ભરતજી બૃહસ્પતિના તારાની પેઠે શુભ અને કામળ તેજથી શોભી રહે છે. વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર, જનક, દશરથ, ભરદ્વાજ, અમર-સ્ય, કૌશલ્યા, અનસૂયા ઇત્યાદિ અનેક વંદનીય સ્ત્રી-પુરુષોની મૂર્તિઓ પણ પોતપોતાના પ્રકાશ-વડે ચળકી રહેલા ઝહોની પેઠે તે સમયમાં ચળકી રહી છે. આવા ઉત્તમ રામાયણના સમયપ્રત્યે ભારતવાસી આર્યલોકો આનંદ અને અભિમાનની દૃષ્ટિથી જુએ એમાં નવાઈ શું?”

“આર્ય સ્ત્રીઓના અંતઃકરણમાં સીતાદેવીનું પવિત્ર ચરિત્ર-એટલે કે તેમનો નિઃસીમ પતિ-પ્રેમ, દૃઢ પતિવ્રત, પતિ સાથે સંકટ ભોગવવાની તેમની તત્પરતા ઇત્યાદિ અસંખ્ય ગુણોનું ચિત્ર, આર્ય સ્ત્રીઓના હૃદયપટ પર એવું કોતરાઈ રહ્યું છે કે જેને લીધે તેઓ હજારો વર્ષથી આપણા સમાજના ભૂષણરૂપ બનતી આવી છે.....શ્રીરામનું ઉચ્ચ અને મનોહર ચરિત્ર પણ પ્રત્યેક ભારતવાસી પુરુષને માટે ‘દુનિયામાં માણસે કેવી રીતે વર્તવું’ તે દેખાડનારા નિષ્કલંક આદર્શરૂપ છે. રામચંદ્રનું નામ લેતાંજ આપણા મનમાં સર્વ સદ્ગુણોની મોહક મૂર્તિ ખડી થઈ રહે છે. હિંદુ-સંતાનો માટે ઉત્તમ પુત્ર, ઉત્તમ બંધુ, ઉત્તમ મિત્ર, ઉત્તમ શત્રુ, ઉત્તમ રાજા, એ બધાનો એકત્ર નમુનો તે શ્રીરામચંદ્રજી છે.”

“કાવ્યનાં બંને અંગ-કવિ અને નાયક-ની બાબતમાં રામાયણની બરાબરી કરે તેવો કોઈ પણ ગ્રંથ કોઈ પણ દેશમાં મળી આવશે નહિ. રામચંદ્ર સરખો અલૌકિક સામર્થ્યવાળો તથા નીતિવાળો. એકપણ પુરુષ ઇતિહાસમાં દૃષ્ટિએ પડતો નથી; તેમજ વાદ્મીકિ ઋષિ સરખી પ્રતિભા તથા ઉચ્ચ કલ્પનાવાળો કોઈ પણ કવિ આજપર્યંત થયો નથી. ગ્રીસ તથા રોમ દેશમાં પુરાતન કાળમાં હોમર તથા વર્જીલ નામના કવિઓએ “ઇલીયડ” તથા “ઇનીડ” નામના ગ્રંથો લખ્યા

મળતાં ચાલે છે. સરતા સાહિત્યની વિવિધ ગ્રંથમાળાદ્વારા નીકળેલા પુસ્તક “હિંદી લેખમાલા” ના એક લેખમાં આ વિષય લખાણથી ચર્ચિતો છે. આ સ્થળે તો તેમાંનું અમેરિકાવિષેનું અવતરણજ આપીશું કે:-

“અમેરિકાકી આશ્ચર્યજનક પ્રાચીન સભ્યતા કે ચિહ્નોંપર દૃષ્ટિ ડાલી જાય તો માલમ હોગા કિ યૂરપનાસિ-ચોં કે પ્રવેશ કરને કે પહેલે, વહોં કોઈ સભ્ય જાતિ અવસ્થે રહતી થી. દક્ષિણી અમેરિકામેં બડે બડે નગરોં કે ખેંડરોં, દૃઢ કોર્ટો, સુંદર ભવનોં, જલાશયોં, સડકોં, નહરોં આદિ કે ચિહ્ન મિલતે હેં, જિનસે યહ પ્રતીત હોતા હૈ કિ પ્રાચીન કાળ મેં યહોં કોઈ બડી ઉચ્ચ ઁગી કી સભ્ય જાતિ રહતી થી. અચ્છા, તો વહ સભ્યતા આઈ કહોંસે? યૂરોપીય પુરાવસ્તુવેતાઓને ઈસકા પતા લગાયા હૈં. વે કહતે હેં કિ વહ સભ્યતા ઔર કહીં સે નહીં, હિન્દુસ્તાન સે આઈ થી. યેરન હમબોલ્ટ મહારાજ કા કથન હૈ કિ ઈસ સમય ભી અમેરિકા મેં હિન્દુઓકે સ્મારકચિહ્ન મિલતે હેં.”

છે, તે પાશ્ચાત્ય દેશોમાં ઉત્તમ ગણાય છે અને ઇંગ્લેન્ડમાં મિલ્ટન નામના કવિએ ‘પેરેડાઈઝ લોસ્ટ’ નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે તે પણ ઉત્તમ ગણાય છે; પરંતુ એ બધા ગ્રંથો કરતાં રામાયણ કેટલી બધી શ્રેષ્ઠ છે? કદાચ કોઈ લોકો કાવ્ય-શક્તિમાં હોમર વગેરેને વાલ્મીકિની બરાબરીએ બેસાડે; પણ તેઓના કાવ્યના નાયકો ઍકિલીસ, ઇનીયસ અને ઍડમ, એ સર્વે નીતિની દૃષ્ટિએ જોતાં રામાયણના રામચંદ્રાદિ કરતાં અતિશય ઉતરતા જણાય છે. સારાંશ એજ કે, રામાયણસંબંધે આર્યલોકો જે અભિમાન ધરાવે છે તે યોગ્યજ છે.”

૨-કવિવર રવાનાથ ઠાકુરના વિચાર

“સાદી રીતે કાવ્યોના મુખ્ય બે પ્રકાર કરી શકાય. એક પ્રકારનાં કાવ્યોમાં કેવળ કવિની પોતાનીજ કથા હોય છે; અને બીજા પ્રકારનાં કાવ્યોની કથાનો સંબંધ વિશાળ જનસમુદાયની કથા સાથે હોય છે. “કેવળ કવિની કથા” એટલે એમ સમજવાનું નથી કે, કવિસિવાય બીજું કોઈ તેને સમજી ન શકે. જો એવું હોય તો તો એવા કાવ્યને કાવ્ય નહિ; પરંતુ ગાંડા માણસનો બક-વાદજ માત્ર કહી શકાય. એનો અર્થ એજ કે, એમાં કવિએ પોતાની પ્રતિભાના બળથી પોતાનાં જ સુખદુઃખ, પોતાનીજ કલ્પના અને પોતાનાજ અનુભવોને માનવસમુદાયના હૃદય, વિકારો તથા જીવનરહસ્યોદ્ધાર પ્રકટ કર્યાં હોય છે; ત્યારે બીજા શ્રેણીનાં કાવ્યો એવા ઉચ્ચ શક્તિવાળા કવિઓદ્ધારા રચાય છે કે તેમની કાવ્યરચનામાં સમગ્ર દેશ અથવા સમગ્ર યુગની ભાવનાઓ, જ્ઞાન અને અનુભવો, સીધે સીધા પ્રકટ થવા પામે છે; અને તેથી તેમના ગ્રંથો માનવજાતિનું જીવન-ધન બની રહે છે—અર્થાત્ સંસારના સર્વ લોકો એવાં કાવ્યોથી સદાને માટે લાભ ઉઠાવે છે અને સમગ્ર દેશ અથવા જાતિ એ કાવ્યોદ્ધારા બોલી રહેતી દેખાય છે.”

“આ બીજા શ્રેણીના સામાન્ય કવિઓનેજ “મહાકવિ” કહી શકાય. સમગ્ર દેશ અથવા સમગ્ર જાતિની સરસ્વતી આવીને આવા કવિનો આશ્રય લે છે અને જનસમાજ તેમના ગ્રંથોવડે પોતાનો માર્ગ નક્કી કરી તદ્દનુસાર ગતિ કરતો જણાઈ રહે છે. આવા મહાકવિઓની રચનાને કોઈ એક વ્યક્તિવિશેષની રચના કહેવા જેવી નથી હોતી. એમની કાવ્યરચના તો એવા વિશાળ વટ-વૃક્ષની ઉપમાને લાયક હોય છે, કે જે વૃક્ષ પોતાના જન્મસ્થાનની ચારે તરફ આવેલી ભૂમિને પોતાની વિસ્તૃત છાયાનો લાભ આપે છે. શકુન્તલા અને કુમારસંભવ કાવ્યોમાં કવિ કાલિદાસની નિપુણતાનો સારો પરિચય આપણને મળે છે, એ નિઃસંદેહ છે; પરંતુ રામાયણ અને મહાભારત એ તો ભારતવર્ષને પુણ્યસલિલા ગંગા અને પર્વતરાજ હિમાલયની સમાન પૂજનીય બની રહેલાં છે.”

“આપણા દેશમાં જેમ રામાયણ અને મહાભારત એ મહત્વપૂર્ણ ગ્રંથો છે, તેમ પ્રાચીન ગ્રીસ અને રોમમાં ‘ઇલિયડ’ અને ‘ઇનીડ’ ગ્રંથો મહત્વપૂર્ણ હતા. એ ગ્રંથો સમસ્ત ગ્રીસ અને રોમના હૃદયપદ્મમાંથી ઉત્પન્ન થયા અને તેણે તેમના હૃદયપદ્મમાં સ્થાન મેળવ્યું. કવિ હોમર અને વર્જિલે પોતપોતાના સમગ્ર દેશ અને કાળના કંઠમાં એ કાવ્યોદ્ધારા પોતપોતાની ભાષાપુ પુષ્પમાળા પહેરાવી હતી. જેમ મેળામાં અને ઉત્સવોમાં દૂર દૂરથી આવનારાં મનુષ્યોદ્ધારા ત્યાં સાંભળેલી અવનવી વાતો લોકો ત્યાંથી વેરાઈ જતાં સર્વત્ર ફેલાઈ જાય છે, તેમ હોમર અને વર્જિલનાં વાક્યો પણ પોતપોતાના પ્રદેશોમાં એક છેડેથી બીજા છેડાસુધી ફેલાઈ જઈને ત્યાંના લોકોમાં ચિરકાળ-સુધી ગાજી રહ્યાં હતાં.”

“કોઈ આધુનિક કાવ્યમાં એટલી બધી વ્યાપકતા નથી જોવામાં આવતી. કવિ મિલ્ટનના ‘પેરેડાઈઝ લોસ્ટ’ નામક ગ્રંથમાં ભાષાની ઉત્કૃષ્ટતા, છંદોની મહત્તા અને રસની ગંભીરતાની કમી નથી તોપણ એ ગ્રંથ સમગ્ર દેશનું ધન નથી. કેવળ પુસ્તકાલયોની શોભાનીજ સામગ્રી માત્ર તે છે.”

“આથીએવાં પ્રાચીન કાવ્યોને એક જૂદીજ શ્રેણીમાં મૂકવાં જોઈએ. પ્રાચીનકાળમાં એ કાવ્યો દેવતાઓ અને દૈત્યોની માફક વિશાલકાય હતાં; પરંતુ વર્તમાન સમયમાં એ પ્રકારનાં કાવ્યો લુપ્ત થઈ ગયાં છે.”

“પ્રાચીન આર્ય સભ્યતાની એક શાખા યુરોપ તરફ ગઈ હતી અને બીજી ભારતવર્ષ તરફ આવી

• કવિવર “રામાયણી કથા” નામના બંગાળી પુસ્તકની ભૂમિકાપૃષ્ઠે ઇસ્વીસન ૧૯૦૪ માં લખેલા લેખનો આ ભાવાર્થ છે.

હતી. એ શાખાઓમાંથી યુરોપ અને ભારત બન્ને સ્થાનોમાં પોતપોતાનાં બળે મહાકાવ્યોની ઉત્પત્તિ થઈ. એ મહાકાવ્યોવડેજ એ બંને શાખાઓના પ્રાચીન ઇતિહાસ અને સંગીતની રક્ષા થતી રહી છે.

“હું ભારતવાસી હોવાથી અને ગ્રીસરોમની બાબતમાં મારાથી નિશ્ચયપૂર્વક ન કહી શકાય કે એ દેશો પોતાનાં એ બંને મહાકાવ્યોદ્ધારા પોતાની સર્વ પ્રકૃતિને પ્રકટ કરવામાં સફળ થયા છે કે નહિ; પરંતુ એ તો નિશ્ચય છે કે, ભારતવર્ષે તો રામાયણ અને મહાભારતદ્વારા તેમ કરવામાં કશુંજ બાકી નથી રાખ્યું.”

“એજ કારણથી સૈકાંઓ ઉપર સૈકાં વહી જવા છતાં પણ ભારતવર્ષમાં રામાયણ અને મહાભારતનો પ્રચાર-પ્રવાહ જરા પણ સૂકાયો નથી. ઘેરે ઘેર અને ગામે ગામે તેનો નિત્ય પાઠ થાય છે; અને વાણીઓની દુકાન તથા રખેવાળ ભૈયનજીથી માંડીને તે ઠેઠ રાજના મહેલપર્યંત સર્વત્ર તેનો એકસરખો આદર થાય છે. ધન્ય છે તે બન્ને મહાકવિઓને કે હજારો વર્ષ વહી જવા છતાં પણ જેમની વાણીની શીતળ-મંદ-સુગંધ લહરીઓ, હજીસુધી પણ ભારતવાસીઓનાં ગૃહદ્વારોમાં અને કરોડો નરનારીઓનાં હૃદયદ્વારોમાં પ્રતિદિવસ સુખ અને શાંતિ તથા ભક્તિ અને શક્તિ અર્પણ કરતી રહીને અતિ પ્રાચીન સમયની જ્ઞાનચારિત્ર્યમયી સુંદર સૌરભથી તરાવટ આપી રહી છે!”

“આમ હોવાથી રામાયણ અને મહાભારતને કેવળ મહાકાવ્યજ કહેવાં ન જોઈએ; પરંતુ તે ઇતિહાસ પણ છે. અલબત્ત, તે કાંઈ સમય અથવા ઘટનાઓના ઇતિહાસ નથી; કેમકે ઘટનાઓના ઇતિહાસ તો અમુક સમયનુંજ અવલંબન કરે છે, પરંતુ રામાયણ અને મહાભારત તો ભારતવર્ષના ચિરકાળના ઇતિહાસ છે. બીજા ઇતિહાસો સમય સમયપર ફેરવાતા રહે છે, પરંતુ આ ઉભય ઇતિહાસમાં કાંઈપણ પરિવર્તન નથી થતું. ભારતવર્ષની જે સાધના, જે આરાધના અને જે સંકલ્પ છે, તેનોજ ઇતિહાસ આ બન્ને મહાકાવ્યોરૂપી રાજપ્રાસાદના ચિરકાલરૂપી રાજસિંહાસનપર સમ્રાટ-સમો વિરાજે છે.”

“આ કારણથીજ મહાભારત અને રામાયણની સમાલોચનાનો આદર્શ અન્ય કાવ્યોની સમાલોચનાના આદર્શથી ભિન્ન હોવો જોઈએ. રામનું ચરિત્ર ઉચ્ચ હતું કે નીચ અને લક્ષ્મણનું ચરિત્ર સાદું લાગે છે કે નહિ, એટલીજ સમાલોચના પૂરતી નથી. એ અંથોની સમાલોચના કરનારને તો શાંત થઈને શ્રદ્ધાપૂર્વક વિચાર કરવો જોઈશે કે, સમસ્ત ભારતવર્ષ સહસ્રો વર્ષોથી એ મહાન અંથોને કયા ભાવથી ગ્રહણ કરતો આવ્યો છે? અમે ગમે તેવા મોટા સમાલોચક હોઈએ, તોપણ જો એક સમગ્ર પ્રાચીનદેશના ઇતિહાસપ્રવાહિત સમસ્ત કાળના વિચારો આગળ અમારું શિર નજ ઝુકતું હોય તોપણી તેવી ધૃષ્ટતા લજ્જાનોજ વિષય છે.”

“રામાયણમાં ભારતવર્ષ શું સંદેશો આપે છે; રામાયણમાં ભારતવર્ષે કયા આદર્શને મહાન સમજીને સ્વીકાર્યો છે; એજ આ સમયે અમારેમાટે સવિનય વિચાર કરવાનો વિષય છે.”

“સામાન્ય લોકોની એવી સમજ છે કે, વીરરસપ્રધાન કાવ્યોનુંજ નામ “એપિક” છે. જે દેશ અને જે કાળમાં વીરરસનું ગૌરવ પ્રધાનપદે રહ્યું હોય, તે દેશ અને તે કાળમાં મહાકાવ્ય પણ અવશ્ય વીરરસથી પૂર્ણ હોઈ શકે. રામાયણમાં કાંઈ યુદ્ધનો ટોટો નથી. વળી સામર્થ્ય પણ રામમાં કાંઈ સામાન્ય પ્રકારનું ન હતું અને તોપણ રામાયણમાં જે રસ પ્રધાન છે, તે વીરરસ નથી. રામાયણમાંથી બાહુબળનું પ્રાધાન્ય ઘોષિત નથી થતું. તેમના યુદ્ધની ઘટનાઓજ તેના વર્ણનનો મુખ્ય વિષય નથી. વળી દેવતાઓની અવતારલીલાને લઈનેજ આ કાવ્યરચના થઈ હોય, એવું પણ નથી. કવિ વાલ્મીકિની સમક્ષ રામચંદ્ર એક “અવતાર” નહિ, પરંતુ મનુષ્યજ છે; એ વાતને તો પંડિત લોકો પ્રમાણ માનશેજ. આ વિષયમાં પંડિતાર્થ દેખાડવાનું પ્રયોજન નહિ હોઈને સંક્ષેપમાં કેવળ એટલુંજ કહી દેવું અમે ઉચિત સમજીએ છીએ કે, જો કવિએ રામાયણનું નર-ચરિત્રનું વર્ણન ન કરતાં દેવ-ચરિત્રનુંજ વર્ણન કર્યું હોત તો તેથી રામાયણનું ગૌરવ ઘણું ખરું નષ્ટ થયું હોત. રામચરિત્રનો મહિમા એ કારણથી છે કે, તે મનુષ્યચરિત્રથી પર-ભિન્ન નથી. રામાયણમાં એવા સદ્ગુણોથી પૂર્ણ પુરુષોની કથા છે, કે જેવા સદ્ગુણોથી વિભૂષિત નાયકની કવિને પોતાના કાવ્યને માટે આવશ્યકતા હતી. બાલકાંડના પ્રથમ સર્ગમાં વાલ્મીકિ નારદને અનેક ગુણો કહી બતાવીને તેવા સર્વસદ્ગુણસંપન્ન નાયકનું નામ પૂછે છે કે:-સમગ્રા રૂપિણી લક્ષ્મી: કિમેકં સંશ્રિતા નરમ-અર્થાત્ કયા એકજ પુરુષનો લક્ષ્મીએ પોતાનાં સમગ્ર રૂપોસહિત આશ્રય લીધો છે?” આરે નારદ મુનિ કહે છે કે:-”

દેવેષ્વપિ ન પશ્યામિ કશ્ચિદેભિર્ગુર્ણયુતમ્ । શ્રૂયતાં તુ ગુર્ણેરભિર્યો યુક્તો નરચન્દ્રમાઃ ॥

“અર્થાત્ “એ સર્વ ગુણોથી સંપન્ન હોય એવી વ્યક્તિ તો દેવતાઓમાં પણ નથી; પરંતુ હા, મનુષ્યોમાં એક રામ સર્વ સદ્ગુણોથી સંયુક્ત પુરુષ છે.” આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, રામાયણ એ રામચંદ્ર નામક નરચંદ્રમાનીજ કથા છે, તે કાંઈ અવતાર કે દેવતાની કથા નથી. રામાયણમાં કાંઈ દેવતાઓએ નીચા ઉતરીને પોતાને મનુષ્ય નથી બનાવ્યા; પરંતુ મનુષ્યોજ પોતાના સદ્ગુણોવડે દેવ બની ગયેલા તેમાં માલૂમ પડે છે. કવિએ મનુષ્યોના ઉત્તમ આદર્શની સ્થાપના કરવા સાર્ણ એ મહાકાવ્યની રચના કરેલી છે; અને તેથીજ ત્યારથી માંડીને આજપર્યંત ભારતવાસીઓ મનુષ્યના એ આદર્શ ચરિત્રવર્ણનનો આગ્રહપૂર્વક પાઠ કરતા આવ્યા છે.”

“રામાયણમાં એક મોટી વિશેષતા એ છે કે, તેમાં એકજ ગૃહકુટુંબની કથાને પુષ્કળ વિસ્તારથી દર્શાવી છે. પિતા પુત્રમાં, બંધુ બંધુમાં અને પતિ પત્નીમાં જે ધર્મનું બંધન હોય છે, જે પ્રીતિ અને ભક્તિનો તેઓ વચ્ચે સંબંધ હોય છે, તેને રામાયણે એટલું બધું મહત્ત્વ આપ્યું છે તથા તે સંબંધો એટલી ઉચ્ચતાથી તેમાં દર્શાવવામાં આવ્યા છે, કે જેથી તે ગ્રંથ સહજપણેજ મહાકાવ્યને યોગ્ય બની ગયો છે. અન્ય મહાકાવ્યોનું ગૌરવ પ્રાયઃ તેમાંનાં શત્રુદમન, દેશન્ય અને એ પ્રબળ વિરોધી પક્ષોના પરસ્પરમાં રક્તપાત આદિ ઘટનાઓનાં વર્ણનને લીધે હોય છે; પરંતુ રામાયણના મહિમાએ કાંઈ રામ અને રાવણના યુદ્ધનો આશ્રય લીધો નથી. એ યુદ્ધઘટનાનું વર્ણન તો તેમાં કેવળ રામ અને સીતાના ઉજ્જવલ દામ્પત્યપ્રેમનું દર્શન કરાવવાને માટેજ ઉપલક્ષ્યરૂપે છે. રામાયણમાં કેવળ એજ બતાવવામાં આવ્યું છે કે, પુત્રને માટે પિતૃઆજ્ઞાનું પાલન, ભાઈઓમાટે ભાઈનો આત્મત્યાગ, પત્નીનું પતિવ્રત, પતિનું પત્નીવ્રત અને પ્રજાપ્રત્યે રાજાનું કર્તવ્ય-એ કેટલી ઉંચી હદસુધી હોઈ શકે છે! કાંઈ પણ દેશના મહાકાવ્યમાં આ પ્રમાણે વ્યક્તિવિશેષના ધરની વાતોને આટલા વિસ્તારથી વર્ણવવાનું યોગ્ય સમજવામાં નથી આવ્યું. આ ઉપરથી કેવળ કવિનોજ પરિચય આપણને નથી મળતો; પરંતુ સમગ્ર ભારતવર્ષનો પરિચય મળે છે. એ ઉપરથી આપણને જણાઈ આવે છે કે, ભારતવર્ષમાં ગૃહ અને ગૃહધર્મ કેટલાં બધાં ઉચ્ચ સમજવામાં આવ્યાં છે! આ મહાકાવ્ય એ વાત પણ સ્પષ્ટતાથી સિદ્ધ કરે છે કે, અમારા દેશમાં ગૃહસ્થાશ્રમનું સ્થાન પણ કેટલું ઉચ્ચ છે. ગૃહસ્થાશ્રમ એ અમારાં પોતાનાંજ સુખ અને સગવડને માટે નથી; પરંતુ તે સર્વ સમાજને ધારણ કરવાવાળો છે અને મનુષ્યને યથાર્થ બનાવનારો છે. ગૃહસ્થાશ્રમને ભારતવર્ષાંય સમાજની જડ સમજવી જોઈએ અને રામાયણ તેજ ગૃહસ્થાશ્રમના મહત્ત્વને દર્શાવી રહેલું મહાકાવ્ય છે. ગૃહસ્થાશ્રમધર્મને રામાયણે સત્યપાલનને ખાતર પુત્રવિયોગ અને વનવાસ વગેરેનાં કષ્ટોમાં નાખીને વિશેષ ગૌરવપ્રદાન કર્યો છે. કૈકેયી અને મંથરાની કુમંત્રણના કઠિન આઘાતોવડે અયોધ્યાનું રાજગૃહ ઉજ્જડ જેવું થઈ જવા છતાં પણ આ ગૃહસ્થધર્મની દુર્ભેદ દઢતાને રામાયણ ધોષિત કરી રહી છે. રામાયણે શારીરિક શક્તિને નહિ, વિજયની અભિલાષાને નહિ, રાજનૈતિક મહત્ત્વને નહિ; પરંતુ શાંતિયુક્ત ગૃહધર્મનેજ કરુણાનાં અશ્રુઓથી ભીંજીને સર્વોચ્ચ સિંહાસનપર વિરાજમાન કર્યો છે.”

“શ્રદ્ધાહીન પાઠકો કહેશે કે, આ પ્રકારનું ચરિત્રવર્ણન અતિશયોક્તિમાં ફેરવાઈ જાય છે; પરંતુ એવા કથન ઉપરથી આ વાત સિદ્ધ નથી થતી કે, કયી જગ્યાએથી યથાર્થ સીમાનું અને કયી જગ્યાએથી કલ્પનાની સીમાનું ઉલ્લંઘન થવાથી કાવ્યકળા અતિશયોક્તિપૂર્ણ થઈ જાય છે?”

“જે વિદેશી સમાજોચ્ચકોએ કહ્યું છે કે, ‘રામાયણમાં ચરિત્રવર્ણન અતિ પ્રાકૃત છે.’ તેમને અમે એટલુંજ કહીશું કે એ વાત પોતપોતાની પ્રકૃતિ ઉપર આધાર રાખે છે. અમુક ખાસ પ્રકૃતિને લઈને એકને માટે જે વાત અપ્રાકૃત (અસ્વાભાવિક) છે, તેજ વસ્તુ અન્ય ખાસ પ્રકૃતિવાળા બીજાને માટે પ્રાકૃત (સ્વાભાવિક) હોય છે. જે જગ્યાએ જે આદર્શ પ્રચલિત હોય, તે આદર્શને જો અતિ-માત્રામાં અંકિત કરવામાં આવે તો તેને ત્યાંના લોક ગ્રહણજ કરી શકશે નહિ. અમે અમારા કાનવડે થાક્યાસિવાય કેટલું સાંભળી શકીએ, તેની હદ હોય છે. કાંઈ એમ નથી હોતું કે, કાંઈ ગમે તેટલું બોલ્યાજ કરે અને તે બધું અમે સાંભળી યાદ રાખી શકીએ. અમારી સાંભળવાની શક્તિ ઉપરાંત કાંઈ પોતાના મોટા ઘાંટાથી અમારા કાન બહાર થઈ જાય એવું બોલે, તોપણ અમુક હદની ઉપરાંત અમારા કાન તેના શબ્દોને નહિજ ગ્રહણ કરે. કાવ્યમાં સમાયલાં ચરિત્ર અને ભાવો, પાઠકના

અંતરમાં જાગવા-પ્રવેશવાના સંબંધમાં પણ એજ પ્રમાણે સમજવાનું છે. “આટલી વીસો કે તેટલી વીસો” એમ વીસો કરતાં વધુ ઉચ્ચ સંખ્યાને સમજી ન શકે એવો માણસ લાખ-કરોડની સંખ્યાજ ન સમજી શકે, તેવુંજ આમાં પણ છે. જો આ વાત સત્ય છે, તો આ વાત હજારો વર્ષથી પ્રમાણિત થઈ ચૂકી છે કે, રામાયણની કથા ભારતવર્ષને માટે કોઈપણ અંશમાં અતિશયોક્તિપૂર્ણ નથી.”

“રામાયણથી ભારતવર્ષનાં આખાલવૃદ્ધ નરનારીઓએ અને ઉચ્ચનીચ સર્વ લોકોએ કેવળ શિક્ષણજ નથી મેળવ્યું; પરંતુ આનંદ પણ પ્રાપ્ત કર્યો છે. તેઓ તે કથાને કેવળ શિરોધાર્ય કરી-નેજ રહ્યા નથી; પરંતુ પોતાના હૃદયમાં પણ તેમણે તેને સ્થાન આપ્યું છે. રામાયણ એ કેવળ તેમનું ધર્મશાસ્ત્રજ નથી; પરંતુ કાવ્ય પણ છે. રામચંદ્ર અમારેમાટે કેવળ દેવતાજ નથી; પરંતુ તેની સાથે મનુષ્ય પણ છે. તેજ પ્રમાણે રામાયણપર અમારી માત્ર ભક્તિજ નથી, પણ તેની સાથે તેના ઉપર અમારી પ્રીતિ પણ છે. જો આ મહાગ્રંથની કવિતા દૂર દેશમાં વસતા કોઈ કલ્પનાપ્રસુત લોકોની સામગ્રી હોઈને ભારતવર્ષને માટે તે અહીં આવી હોત અથવા તો તે અમારા સમાજ-સંસારમાં વ્યાવહારિક ઉપકારક ન થઈ રહી હોત તો રામ અને રામાયણના સંબંધમાં ઉપર્યુક્ત વાતો અમે કહી શકત નહિ.”

“જો વિદેશી સમાલોચક પોતાના દેશનાં મહાકાવ્યોના આદર્શને સામે રાખીને રામાયણ જેવા મહાકાવ્યને અતિ પ્રાકૃત યાને અસ્વાભાવિક ગણે તો તેથી તેના દેશના મુકાબલામાં ભારતવર્ષની ઉલ્લી એક બીજી વિશેષતાજ પ્રસ્ફુટિત થાય છે કે, રામાયણમાંથી ભારતવર્ષે જે ઇચ્છ્યું તે મેળવ્યું છે.”

“રામાયણ અને મહાભારત બન્નેને અમે વિશેષતઃ એવાજ ભાવથી જોતા આવ્યા છીએ. એમાંના સરળ અનુબુદ્ધિ છંદોમાં ભારતવર્ષનું હજારો વર્ષનું હૃદય સજીવ રૂપથી ધડકી રહ્યું છે.”

“પાઠક ! રામાયણને કેવળ કવિનું કાવ્ય નહિ સમજતાં “ભારતવર્ષની રામાયણ” સમજીને તેના આદર કરજો. એમ કરવાથીજ રામાયણદ્વારા ભારતવર્ષને અને ભારતવર્ષદ્વારા રામાયણને ઠીક ઠીક સમજી શકાશે. સાથે દરેકે આ વાત પણ સ્મરણમાં રાખવી કે, ભારતવર્ષની ઇચ્છા કોઈ એક ગૌરવભરી ઐતિહાસિક કથાને સાંભળવાની ન હતી, તેને તો મનુષ્યના પરિપૂર્ણ આદર્શ ચરિત્રની કથા સાંભળવી હતી અને રામાયણદ્વારા આજપર્યંત તેવીજ કથા અડગ શ્રદ્ધાથી અને અતિ આનંદથી સમગ્ર દેશ સાંભળતો આવ્યો છે.”

“ભારતવાસીઓની માનવચરિત્રની પરિપૂર્ણતા ઉપર બહુજ શ્રદ્ધા અને ચાહના છે. તેમણે એવા ઉત્તમ ચરિત્રને સત્યથી તેમજ શક્યતાથી વિપરીત સમજીને કદી પણ તેના પ્રત્યે અશ્રદ્ધા કે અવગણ કરી નથી; તેમણે તો એને પૂર્ણ સત્ય અને શક્ય સમજીનેજ તેનો સ્વીકાર કરેલો છે અને તેમાંથી હિત તથા આનંદ પણ તેમણે ધણો મેળવ્યો છે. જગદ્ગુરુ ભારતવર્ષની પરિપૂર્ણતાયુક્ત આદર્શની આકાંક્ષાને રામાયણવડે ઉદ્દ્યોગિત કરીને તેમજ તૃપ્ત કરીને રામાયણના મહાકવિએ ભારતવર્ષના ભક્તિપૂર્ણ આધ્યાત્મિક હૃદયને સદાને માટે ખરીદી લીધું છે-જીતી લીધું છે.”

“જે (પાશ્ચાત્ય) જાતિ અપૂર્ણ સત્યને પ્રાધાન્ય આપે છે; જે પ્રજા અવિરત શ્રમથી ભૌતિક સત્ય અને સુખની શોધમાં મગ્ન રહે છે; જે પ્રજા કવિતાને માત્ર પ્રકૃતિનું પ્રતિબિંબજ સમજે છે; જે પ્રજા સંસારમાં અવશ્યમેવ અનેક ભૌતિક કાર્યો કરે છે અને તે બાબતમાં તે સફળ મનોરથવાળી પણ થાય છે, તેના એવા યત્ન અને સફળતામાટે નિઃસંદેહ સમગ્ર માનવજાતિ તેની ઋણી છે; પરંતુ બીજી તરફ જોઈએ તો જેમણે કહ્યું છે કે:-“**ભૂમૈવ સુખં ભૂમાત્મેવ વિજિજ્ઞાસિતવ્યઃ**”-અર્થાત્ તે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા એજ ખરું સુખ છે અને તે પરમાત્માજ વિશેષ જાણવા-માનવા યોગ્ય છે. જેમણે માનવચરિત્રની પરિપૂર્ણતાને સાચવી રાખવામાટે તથા તે પૂર્ણતાનાં સર્વ અંગપ્રત્યંગોના સૌંદર્યની યથેષ્ટ રક્ષા કરવાને માટે; તેમજ સર્વ પ્રકારના વિરોધને શાંત કરવામાટે સાધના કરી છે, તેનું ઋણ પણ કોઈ કાળે સંસારથી વાળી શકાય તેમ નથી. જેમ ધૂળ અને ધુમાડાથી ભરેલા એકાદ કારખાનાનાં દાર બંધ કરી દઈ બહારની સ્વચ્છ હવા પેસતી અટકાવવામાં આવે તો તેમાંનાં માણસોનો દમ ગુંગળાઈ જઈને તેઓ મરી જાય છે; તેમ જો અમે અમારાં હૃદયરૂપી ગૃહોમાં એવા અનુપમ ઉપદેશ અને સ્વરૂપજ્ઞાનને આવડું બંધ કરી દઈશું-અર્થાત્ તેને ભૂલી જઈશું, તો માનવસમૃદ્ધતા, ગુંગળાઈ જતા માણસની પેઠે પળે પળે પીડિત થઈને સદાને માટે આ સંસારથી વિદાય થઈ જશે. રામાયણ, ચિરકાળથી અનુપમ જ્ઞાનચારિત્ર્યનાં અખંડ અમૃતપિપાસુઓનો આપણને પરિચય

કરાવતી આવી છે. એમાં જે બ્રાતૃભાવ, જે સત્યપરાયણતા, જે પતિ-પત્નીવ્રત અને જે જ્ઞાનભક્તિ વર્ણવેલાં છે, તેનાપ્રત્યે જે આપણે આપણી સરળ શ્રદ્ધા અને આંતરિક ભક્તિને કાયમ રાખી શકીએ, તો આપણાં હૃદયરૂપી ઘર કે કારખાનાંઓમાં મહાન આધ્યાત્મિક સમુદ્રની નિર્મળ વાયુલહરીઓ પ્રવેશતી રહી હમેશાં આપણને સુખ આપ્યા કરશે.”

૩-રામાયણના સમયની સ્થિતિ

(શ્રીયુત ચિંતામણુ વિં વૈદના મરાઠી ગ્રંથ ઉપરથી)

તે સમયનો આયદેશ પશ્ચિમે સિંધુનદીથી તે પૂર્વે ગંડકા નદીસુધી અને ઉત્તરે હિમાલયથી તે દક્ષિણે પ્રયાગપર્યંત હતો. તે દેશમાં કોશલ, વિદેહ વગેરે રાજ્યો આવી રહ્યાં હતાં. તેમાં સિંધુ, વિતસ્તા, જેલમ, વિયાસા (બિયાસ), શતદ્રુ (સતલજ) વગેરે નદીઓ પશ્ચિમવાહિની હતી અને યમુના, ગંગા, સરયૂ વગેરે નદીઓ પૂર્વવાહિની હતી. મધ્યે સરસ્વતીનદી દક્ષિણમાં કુરુક્ષેત્રમાં થઇ વહેતી હતી. આ નદીઓમાં હિમાલયના ખરફતું બનેલું ઠંડું અને મીઠું પાણી વહેતું હતું. સર્વ નદીમાં ગંગા નદી વિશાળ હતી અને તેનું પાણી અત્યંત શીતળ, મધુર, સ્વચ્છ અને પાચક હતું. તે નદી-પ્રત્યે લોકોનો એટલો પૂજ્યભાવ હતો કે તેને સ્વર્ગની નદી અથવા સ્વર્ણદી નામ આપ્યું હતું. આ પ્રદેશની જમીન સપાટ અને અત્યંત ફળદ્રુપ હતી અને હવા નિરોગી, શક્તિ આપનારી અને સમ-શીતોષ્ણ હતી. આ કારણોથી તેમજ રાજ્યવ્યવસ્થા ઉત્તમ હોવાથી લોકો સુખી અને આનંદિત રહેતા હતા. શ્રીરામચંદ્ર વનવાસ નીકળ્યા, ત્યારે કોશલદેશનાં હુષ્ટપુષ્ટ પ્રજાથી ભરેલાં ગામોને જોઈ તેમને અત્યંત આનંદ થયો હતો. ગામડાંના લોકો હુષ્ટપુષ્ટ હોય એ દેશની સમૃદ્ધિ અને સુસ્થિતિનું એક અનુપમ લક્ષણ છે. રામચંદ્રના રથને વારંવાર ગાયોનાં ટોળાંને લીધે ઉભા રહેવું પડતું, એમ વાલ્મીકિએ ખુબીથી વર્ણન કરેલું છે; તે પરથી તે સમયમાં ગામડાંઓમાં હજારો ગાયોનાં ટોળાં હશે અને તે ગાયો પુષ્કળ દૂધ આપવા સાથે ખેતીવાડીમાંટે હજારો બળદોને જન્મ આપતી હશે, એમ સ્પષ્ટ થાય છે. આ પ્રમાણે આર્યોનાં આ નાનકડાં રાજ્યોમાં વૈશ્યાદિ સામાન્ય લોકો જનવરો અને અનાજ વગેરે સંપત્તિથી સંપૂર્ણ રીતે સુખી હતા.

કોઈ પણ દેશમાંના સામાન્ય જનસમૂહની સ્થિતિનો આધાર તે દેશના ઉચ્ચ વર્ગની હોશિયારી અને નીતિપર રહેલો છે, એ સ્પષ્ટ છે. આ સમયનો વરિષ્ઠવર્ગ એટલે કે બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય પોતાપોતાના કામમાં દક્ષ અને તેજસ્વી હતા, એ સહજ જણાઈ આવે છે. આર્યોનું તેજ અને ઉચ્ચ નૈતિક બળ તેઓમાં સંપૂર્ણ રીતે જણાતું હતું. અનાર્યો કરતાં આર્યલોકો વધારે મજબૂત, સુ-સ્વરૂપ અને સુધરેલા હતા, તેમજ તેઓ વધારે નીતિમાન હતા; એટલુંજ નહિ પણ તેઓ નીતિમત્તાને આર્યવતું મુખ્ય લક્ષણ સમજતા હતા. ‘આર્ય’ શબ્દમાં સર્વ પ્રકારની ઉચ્ચ કલ્પનાઓ તેમજ ઉચ્ચ વર્તણૂકનો સમાવેશ થાય છે, એમ તેઓ સમજતા હતા. કોઈ ચીજ ખરાબ હોય તો તેને ‘અનાર્ય-જૂષ્ટ’ એટલે આર્યજનોને ન છાજે એવી કહેવાનો તે વખતે સંપ્રદાય પડ્યો હતો. ટુંકમાં આર્યલોકોનું આર્ય-ત્વ તેઓની ઉચ્ચ નીતિપરજ રચાયલું છે, એમ તેઓની સમજ હતી અને તે સમજ પ્રમાણે બ્રાહ્મણ તેમજ ક્ષત્રિયો પોતાનાં આચરણો શુદ્ધ અને ઉદાત્ત રાખવા તત્પર રહેતા. આવા પ્રકારનો વરિષ્ઠવર્ગ જે સમાજમાં હોય, તે સમાજમાં સુખ અને આનંદ વ્યાપી રહે એમાં શી નવાઈ!

પ્રથમ આપણે તે વખતના બ્રાહ્મણવર્ગની સ્થિતિનું અવલોકન કરીએ. વિદ્યા શીખવી તથા શીખવવી, યજ્ઞયાગાદિ કરવા અને કરાવવા, એ તેઓનાં મુખ્ય કર્તવ્ય હતાં. તે સમયના બ્રાહ્મણો આ કર્તવ્યમાં તત્પર હતા. શીખવું ને શીખવવું એજ પોતાના આયુષ્યનો મુખ્ય ઉદ્દેશ તેઓએ રાખ્યો હતો. એ કામ ઉત્તમ રીતે થઈ શકે માટે બ્રાહ્મણો ધણુંખંડે મોટાં શહેરોમાં ન રહેતાં શહેર બહાર કિંવા અરણ્યમાં આશ્રમ બાંધી રહેલા હતા. વસિષ્ઠનો આશ્રમ અયોધ્યા પાસે ગામબહાર હતો, વાલ્મીકિ મુનિ ગંગા અને તમસાના સંગમપર રહેતા હતા, ભરદ્વાજ પ્રયાગમાં રહેતા હતા, વિશ્વામિત્ર ગંગાપાર સિદ્ધાશ્રમમાં રહેતા હતા અને જનકના ઉપાધ્યાય ગૌતમ મિથિલા પાસેના એક સુંદર વનમાં રહેતા હતા. બ્રાહ્મણો એ પ્રમાણે નિર્ભય સ્થાનકોમાં આશ્રમ બાંધી રહેતા; એટલુંજ નહિ પણ મોટાં મોટાં બચકર વનોમાં પણ આશ્રમ બાંધી રહેતા હતા. દંડકારણ્યમાં પણ આશ્રમ બાંધી ઋષિઓ જૂદે જૂદે સ્થળે રહ્યા હતા. અત્રિ, સુચક્રુ, અગસ્ત્ય આદિ ઋષિઓના આશ્રમો બચકર અરણ્યમાં હતા અને

કાષ્ઠ કાષ્ઠ પ્રસંગે આત્મરક્ષણમાટે તેઓને શસ્ત્ર પણ ધારણ કરવાં પડતાં; પરંતુ તેઓ પોતાનાં મુખ્ય કર્તવ્ય વિદ્યાર્જન અને વિદ્યાદાનને કદી પણ વિસરતા નહિ.

તે સમયનાં વિદ્યાલયોનાં વર્ણન વાંચતાં આનંદ થયા સિવાય રહેતો નથી. એ આશ્રમે ધણુંખંડે શહેરની ગડબડથી દૂર એકાદા રમ્ય નદીના કંઠાપર શાંત અને રમણીય સ્થળે રાખવામાં આવતા. તેઓની આસપાસ સુંદર બાગબગીચા, ખેતરો અને વાડીઓ હતી; કારણ આશ્રમવાસી ઋષિઓ અને શિષ્યો પોતાનો સાદો ચરિતાર્થ ધણુંખંડે પોતાના શ્રમથીજ મેળવતા હતા. વિદ્યાર્થીઓ રાતમાંથી લાકડાં કાપી લાવી તેનો ઢગ આશ્રમમાં કરતા, તેમજ વનમાંથી કંદમૂળ અને ફળો તોડી લાવતા. આ કારણથી વિદ્યાર્થીપર વિદ્યાભ્યાસનો ભાર એકસરખો ન પડતાં તેઓને અરણ્યોમાં અને વનમાં ખુલ્લી હવામાં ફરવાનો તેમજ બીજી કસરત કરવાનો અભ્યાસ થતો હતો. ઋષિના આશ્રમોની અંદર હમેશાં શાંત અને રમણીય દેખાવ હતો અને ત્યાં સુંદર પક્ષીઓ અને પશુઓ આનંદથી આમતેમ ફરતાં હતાં. ઈંદ્ર, વરુણ, યમ ઇત્યાદિ વૈદિક દેવોનાં દેવાલયો આશ્રમમાં રાખવામાં આવતાં અને યજ્ઞશાળા પણ રહેતી. વિદ્યાર્થીઓને રહેવાની જગ્યાઓ આશ્રમમાં નિરાળી રાખવામાં આવતી. આવા પ્રકારનાં શાંત અને વૈભવાવવિનાનાં સ્થળોમાં વિદ્યાર્થીઓનું શિક્ષણ સતત ચાલુ રહેતું અને તેઓને સંસારનાં દુઃખ કિંવા મોહનો પવન સુદ્ધાં લાગી શકતો નહિ. આ કારણથીજ ઋષ્યશૃંગ જેવા તેજસ્વી અને પુણ્યશીલ વિદ્યાર્થીઓ તૈયાર થતા અને થાય તેમાં નવાઇ પણ નથી.

આવા આશ્રમોમાં ફક્ત બ્રાહ્મણનાજ છોકરાઓ આવતા એમ નહિ, પણ ત્રણે વર્ણના વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યાભ્યાસમાટે આવતા અને તેઓને ધર્મશિક્ષણસિવાય બીજું પણ પોતપોતાની સ્થિતિને યોગ્ય શિક્ષણ બ્રાહ્મણો આપતા. બ્રાહ્મણોએ ત્રણે વર્ણના શિક્ષણની જવાબદારી પોતાના ઉપર રાખી હતી, એ કારણથી સાહજિક રીતે બીજી વર્ણના લોકો બ્રાહ્મણોના નિર્વાહવિષે કાળજી રાખતા. આશ્રમવાસી ઋષિઓ પોતાના નિર્વાહમાટે બીજાઓપર આધાર રાખતા નહિ, એ આપણે ઉપર કહી ગયા છીએ; તથાપિ પ્રસંગોપાત રાજાઓ વગેરે પણ તેમની સેવા કર્યાંજ કરતા. શ્રીરામચંદ્રે વનવાસ જતી વેળા પોતાનું દ્રવ્ય બ્રાહ્મણોને વહેંચી આપતાં લક્ષ્મણને કહ્યું હતું કે:—“બ્રાહ્મણો પોતાના અભ્યાસમાં મગ્ન રહી પોતાના નિર્વાહની પરવા રાખતા નથી; માટે એવા બ્રાહ્મણોને આપણું દ્રવ્ય આપવું, એ આપણું કર્તવ્યજ છે.” આ પ્રમાણે વિદ્યાર્જન અને વિદ્યાદાનમાં મગ્ન રહેતા બ્રાહ્મણોને દાન આપવું એ આપણું કર્તવ્ય છે, એમ તે વખતના લોક સમજતા; અને તેથી બ્રાહ્મણોને પોતાના નિર્વાહની કાળજી ન રહેતાં તેઓ વિદ્યાદાનનું કર્તવ્ય ઉત્તમ રીતે બજાવી શકતા.

વિદ્યાર્જન ઉપરાંત બીજું કર્તવ્ય યજ્ઞ કરવા એ હતું. જેવી રીતે બીજી વર્ણને વિદ્યાનું દાન કરવું એ બ્રાહ્મણોનું કર્તવ્ય હતું, તેમજ તેઓને યજ્ઞ કરાવવા એ પણ તેઓનુંજ કર્તવ્ય હતું. અશ્વમેધ સરખા યજ્ઞનો અધિકાર ક્ષત્રિયોનેજ હતો, તેથી તે યજ્ઞ તેઓ પાસે બ્રાહ્મણો કરાવતા; પણ તેઓનું લક્ષ તે તરફ બહુ ન હતું. તેઓનું મુખ્ય વલણ પોતે જાતે યજ્ઞ કરવા તરફ હતું. વિશ્વામિત્રે જાતે યજ્ઞ કર્યો તેનું વર્ણન રામાયણમાં છે. બ્રાહ્મણને કરવા યોગ્ય ધણા યજ્ઞો હતા. “યજ્ઞાનાં જપચક્ષોઽસ્મિ” એ ભગવદ્ગીતાના શબ્દોમાં જપચક્ષને યજ્ઞોમાં ઉત્તમ ગણ્યો છે. તે જપમાં એ સમયના બ્રાહ્મણો મગ્ન રહેતા. સારાંશ કે, બ્રાહ્મણો સર્વ પ્રકારના યજ્ઞ કરવામાંજ પોતાનો સર્વ વખત અને આયુષ્ય ગાળતા. આ પ્રમાણે વિદ્યા અને તપ કરનારા બ્રાહ્મણો બીજી વર્ણો કરતાં હરેક પ્રકારે વંધ અને પૂજ્ય ગણાતા, એમાં આશ્ચર્ય જેવું નથી; કારણકે વિદ્યા અને તપનું સામર્થ્ય અલૌકિક અને વિલક્ષણ છે. “ધિર્ બલં ક્ષત્રિયબલં, બ્રહ્મતેજો બલં બલં એટલે ક્ષત્રિયબળ તુચ્છ છે, ખંડે બળ તો બ્રહ્મતેજનુંજ છે,” એમ જે વિશ્વામિત્રે કહ્યું છે, તેમાં તેમણે વિદ્યા અને તપનીજ સ્તુતિ કરી છે.

જેમ બ્રાહ્મણો પોતાના કર્તવ્યમાં દક્ષ હતા; તેમજ ક્ષત્રિયો પણ તે સમયમાં પોતાના કર્તવ્યમાં પ્રવીણ હતા. બ્રાહ્મણની માફક વિદ્યાભ્યાસ અને યજ્ઞયાગ કરવા ઉપરાંત યુદ્ધ અને રાજ્યકારભાર અથવા પ્રજાપાલન એ તેમનાં વિશેષ કર્તવ્ય હતાં. તે સર્વમાં એ સમયના ક્ષત્રિયો કુશળ અને આગળ પડતા હતા. વિદ્યા સંપાદન કરવામાં તેઓ બ્રાહ્મણોથી તલમાત્ર પણ પાછા પડતા ન હતા. “યથાવત્ સાંગ વેદાંત” એટલે ‘જો અંગસહિત વેદ બ્રાહ્મણનારા બ્રાહ્મણોની બરાબરજ’ એ શબ્દોમાં રા-

મયંદ્રના અભ્યાસની પ્રજ્ઞજનોએ દશરથ આગળ સ્તુતિ કરી હતી. રામચંદ્રે વસિષ્ઠગુરુના આશ્રમ-માંજ વેદવિદ્યાનું અધ્યયન કર્યું હતું, એ જણાવવાની જરૂર નથી. અસ્તુ. તે વખતના ક્ષત્રિયો ફક્ત વેદાભ્યાસ કરતા, એટલુંજ નહિ પણ વૈદિક કર્મ પણ શાસ્ત્ર પ્રમાણે કરતા. શ્રીરામચંદ્ર નિયમ પ્રમાણે સંધ્યા કરતા, એ વર્ણવવું વાલ્મીકિમુનિ કદી પણ ચૂકતા નથી; એટલુંજ નહિ પણ વારતુ વગેરે ધાર્મિક વિધિ પણ યથાશાસ્ત્ર રામે કર્યાનું વર્ણન રામાયણમાં તેમણે કર્યું છે. સારાંશ કે, વિદ્યાભ્યાસ અને યજ્ઞયાગમાં તે વખતના ક્ષત્રિયો બ્રાહ્મણો જેટલાજ કુશળ અને વિદ્વાન હતા.

શત્રુ સાથે યુદ્ધ કરવું એ ક્ષત્રિયોનું વિશેષ કર્તવ્ય હોવાથી વેદાભ્યાસ પૂરો થતાંજ તે વખતના ક્ષત્રિયો યુદ્ધપયોગી સર્વ વિદ્યા શીખતા હતા. તરવારનો ઉપયોગ, ઘોડાપર બેસવું વગેરે વિદ્યા તેઓ ધણી મહેનત કરી પ્રાપ્ત કરતા. તરવા વગેરેની ઉપયોગી કળામાં પણ તેઓ કુશળ હતા. રામ-લક્ષ્મણ સીતાને લાકડાંના તરાપાપર બેસાડી તરતા તરતા યમુના પાર લઇ ગયા; એ વાંચી તેઓના તરવાના કૌશલ્યવિષે આપણે આશ્ચર્ય પામીએ છીએ. ક્ષત્રિયોનું સર્વથી વિશેષ લક્ષ ધનુર્વિદ્યા તરફ હતું; કારણકે તે સમયનાં સર્વ આયુધોમાં ધનુષ્ય મુખ્ય હતું. ધનુર્વિદ્યામાં તેઓ એવા પ્રવીણ હતા કે, ફક્ત શબ્દ-પરથી તે અમુક બાણ મારતા. મૃગયામાં યુદ્ધની તાલીમ મળતી હોવાથી તેઓ મૃગયા કરતા અને વાઘ, સિંહ, હાથી વગેરે ભયંકર પશુઓને મારતા; એટલુંજ નહિ પણ ક્ષત્રિયોએ પોતાનું બાહુબળ એટલું વધાર્યું હતું કે, આયુધવગર ફક્ત બાહુથીજ તેઓ વાઘસાથે કુસ્તી કરી તેને દાર મારી શકતા. એવા ક્ષત્રિયો દશરથરાજના લશ્કરમાં સેંકડો હતા. અસ્તુ. શારીરિક શક્તિ ગમે તેટલી હોય અને શસ્ત્રવિદ્યા ગમે તેટલી ઉત્તમ આવડતી હોય, તોપણ મનુષ્યમાં ધૈર્ય અથવા હિંમત ન હોય તો તે સર્વ વ્યર્થ છે. તે વાત લક્ષમાં રાખી તે સમયના ક્ષત્રિયોએ બહાદુરી એટલી તો વધારી દીધી હતી, કે યુદ્ધમાંથી પાછા ફરવાનું તેઓ જાણતાજ ન હતા. યુદ્ધમાંથી પલાયન કરવું નહિ, એ તે વખતના ક્ષત્રિયો એક મહાન ગુણ સમજતા. યુદ્ધમાંથી પલાયન કરતા પાછળથી ધા ખાવો એ ક્ષત્રિયો મોટામાં મોટું પાપ સમજતા. પોતાનું મન શુદ્ધ છે એમ દેખાડવામાટે ભરતે કૌશલ્યા માતા આગળ અનેક શપથ લીધા. હતા; તેમાં એક શપથ એવો હતો કે, મને યુદ્ધમાં જતાં પાછળથી ધા પડે. આ પરથી રણમાંથી પલાયન કરવું એ કેવું ઘોર પાતક હતું, તે જણાશે. શસ્ત્રકૌશલ્ય, શરીરસામર્થ્ય અને શૌર્ય, આ ત્રણે બાબતમાં તે વખતના ક્ષત્રિયો આગળ પડતા હતા અને તે કારણથી તેઓના શત્રુ તેમનાથી ડરતા રહી તેમને અજેય માનતા હતા.

શત્રુને જીતવા એ કદાચિત્ સહેલ છે, પણ આપણું મન જીતવું એ ઘણું કઠિન છે. પોતાના મનપર કાબુ મેળવ્યાવગર પ્રજ્ઞનું યથાયોગ્ય પાલન કરવું શક્ય નથી. રામને દશરથે યુવરાજપદ આપતી વખતે ઉપદેશ દીધો હતો કે, રાજ્યને વિનયશીલ રહી કામકોધને પગ નીચે દાખી દેવા. જેઓ-નામાં શસ્ત્રવિદ્યાનું અને શરીરનું બળ વિશેષ હોય, તેઓને આ પ્રમાણે આત્મ-સંયમન કરવું ઘણું કઠણ પડે એ દેખીતું છે. જ્ઞાન અને શિક્ષણથી તેમ કરવું સાધ્ય છે. તે સમયના ક્ષત્રિયો જેમ યુદ્ધ કરવામાં સમર્થ હતા; તેમજ શિક્ષણના પ્રભાવથી પ્રજ્ઞ-પાલનમાં પણ સમર્થ હતા. તેઓને ગુરુના આશ્રમમાં વિદ્યાધ્યયન કરવું પડતું તેથી તેઓને વિદ્યા અને વિનય સાહજિક રીતે પ્રાપ્ત થતાં. વળી ધણીખરાઓને ગુરુના આશ્રમમાં રાજધર્મનું પણ શિક્ષણ મળતું. રાજનો ધર્મ શું છે, તે મનુના સમય-થી નિશ્ચિત હતું અને તેથી પ્રજ્ઞસંબંધી આપણું કર્તવ્ય શું છે, એ રાજ્યો સહેલથી સમજતા. સારાંશ કે, તે સમયના ક્ષત્રિયો પોતાનો મુખ્ય ધર્મ-પ્રજ્ઞપાલન બરાબર બજાવતા હતા.

પ્રજ્ઞપ્રત્યે રાજનું શું કર્તવ્ય છે તે અને રાજ્યને કેમ વર્તાવું તેવિષે વાલ્મીકિએ ધણી ઉંચી કલ્પના રાખી છે. કલ્પનાતીત ઉત્તમ રાજ્ય કર્યું, તો કે રામરાજ્ય એમ આપણે સમજીએ છીએ. અતિ ઉત્તમ રાજનાં મુખ્ય લક્ષણો જોઈતાં હોય તો તે રામચંદ્રના ચરિત્રપરથી સમજી શકાય છે. પ્રથમ રાજ્યને પ્રજ્ઞ પાસેથી ષડ્ભાગ એટલે જમીનની પેદાશનો છઠ્ઠો ભાગ લેવાનો; તે રાજ્ય પ્રજ્ઞનું રક્ષણ કરવામાટે જવાબદાર છે તેના બદલામાં લેતા, એવો સિદ્ધાંત તે સમયે હતો. ભરતે શપથ લીધા હતા તેમાં એક એવો હતો કે, “ ષડ્ભાગ લેતાં છતાં પણ પ્રજ્ઞનું રક્ષણ ન કરનારા રાજનું પાપ મને લાગે.” બીજો મુદ્દો એ હતો કે “રાજ્યની ઇમારત સલના પાયાપર રચાઈ છે. એમ તે વખતે લોકો સંપૂર્ણ રીતે માનતા હતા.” ‘ચૌદ વર્ષ વનવાસ કરીશ’ એમ દશરથને આપેલું વચન તમે નહિ પાળે

તોપણ ચાલશે, એમ જ્યારે જાણાલેએ રામચંદ્રને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, ત્યારે શ્રીરામે સત્યની અતિશય પ્રશંસા કરી અને રાજાઓએ તો સત્ય ખાસ કરી પાળવું જોઈએ તેનું કારણ સમજાવ્યું. ત્રીજો મુદ્દો એ હતો કે, પ્રજાનું આરાધન કરવું એજ રાજાનું મુખ્ય અને શ્રેષ્ઠ કર્તવ્ય છે. આ કારણથી પ્રજાનું આરાધન રાજાલોક પોતાનું સર્વસ્વ ખર્ચીને પણ કરતા હતા. ચોથો મુદ્દો, અધર્મથી રાજ્ય કદી પણ ચલાવાતું નથી, ધર્મ પાળ્યો નહિ તો પ્રજાનું અકલ્યાણ થશે, એમ તે વખતે દૃઢ સમજીત હતી અને તેથી રાજાઓ ધર્મપ્રમાણે ચાલવાની અત્યંત કાળજી રાખતા. અસ્તુ. આ ચારે તરફ રામરાજ્યમાં પૂર્ણપણે અમલમાં આવતાં અને તેથીજ રામરાજ્ય સર્વથી વધારે ઉત્તમ રાજ્ય ગણાતું. એવા રામરાજ્યમાં સર્વ પ્રકારનાં સુખો સંપૂર્ણરીતે વાસ કરી રહ્યાં હતાં, એમ આપણે માનીએ છીએ તેમાં આશ્ચર્ય શું!

એવા સમયમાં સર્વ પ્રજા પણ ધર્મ અને ન્યાયથી વર્તતી હતી એમ કહેવાની જરૂર નથી. અહિંસા, અસ્તેય, વગેરે જે ધર્મનાં મુખ્ય અંગો મનુષ્યે વર્ણવ્યાં છે તે સર્વ એ સમયે સંપૂર્ણ રીતે પાળવામાં આવતાં અને વડીલો તરફ-એટલે પિતા, માતા, યુરુ જ્યેષ્ઠજન વગેરે તરફ લોકો અત્યંત પૂજ્યભાવ રાખતા. માતાપિતાની આજ્ઞા પાળવી અને સેવા કરવી એ મારો પરમ ધર્મ છે, એમ રામ કહે છે. તેવીજ રીતે લોકોનો સજ્જનો તરફ પણ પૂજ્યભાવ હોઈને સજ્જનોનાં વર્તન પ્રમાણે પોતાનું વર્તન રાખવાની તેમને હોંસ રહેતી. વડીલોપ્રત્યે ભક્તિ, તૃષ્ણાપર અંકુશ અને સજ્જનોને પગલે ચાલવું, એ આર્યનીતિનાં મુખ્ય લક્ષણો છે, એમ ભારદ્વાજે કહ્યું છે. તૃષ્ણાપર અંકુશ રાખ્યાસિવાય સન્માર્ગ સાધી શકાય નહિ, એ દેખીતું છે. લોભ એ પાપનું મૂળ છે. તે જીત્યાસિવાય ધર્મ અને નીતિનો માર્ગ શક્ય નથી. અસ્તુ. સત્યમાટે પણ લોકોને ઘણી આકાંક્ષા હતી. સદાચરણ અને સત્ય બાપણ એ પરમ શ્રેયનાં મુખ્ય સાધન છે, એમ લોક માનતા. આ વિષયમાં બ્રાહ્મણો વિશેષ પરાયણ હતા. “ખોટા બોલનારા ઋષિ પ્રમાણે નિસ્તેજ થયો!” એમ રામાયણમાં દૃષ્ટાંત છે, તે વાંચતાં હાલના બ્રાહ્મણોને અભિમાન તેમજ ખેદ લાગ્યા સિવાય રહેશે નહિ. તે વખતના લોકો માનતા હતા કે, પરસ્પ્રીયમન જેવું બીજું કોઈ પણ ધોર પાપ નથી; તેમજ પરદ્રવ્યનું હરણ કરવું એ પણ મહાન પાપ છે, એમ તેઓ માનતા હતા. બ્રાહ્મણો તેમજ અપંગોને દાન આપવું એ સાંઝે કામ ગણાતું હતું; પણ વિનાકારણ ભિક્ષા માગવી એ અયોગ્ય છે એમ લોકોની દૃઢ સમજીત હતી; એટલુંજ નહિ પણ ભિક્ષા માગતા દરવું એ ધોર પાતક ગણાતું હતું, એમ ભરતજીએ લીધેલા એક શપથપરથી સ્પષ્ટ રીતે દીસે છે. સુરાપાનપ્રત્યે લોકો ઘણાજ તિરસ્કારપૂર્વક જોતા. વિશેષે કરી લોકોના ધર્મશિક્ષક બ્રાહ્મણ તેજ જો સુરાપાન કરતા તો તેઓપર લોકો ચીઢાતા હતા અને એવા મદ્ય પીનાર બ્રાહ્મણોને રસ્તામાં કાંકરાનો માર પડતો હતો. સારાંશ કે, એકંદરરીતે લોકોની ધર્મપર અતિશય આસ્થા હતી. ધર્મમાટે ગમે તેવી પ્રિય વસ્તુનો પણ લાગ કરવો પણ ધર્મનો લાગ કરવો નહિ, એવી તેઓની ધર્મપર શ્રદ્ધા હતી; તેમજ પોતાની કીર્તિને જરા પણ કલંક લાગે નહિ, તેમાટે દરેક માણસ કાળજી રાખતો. જે માણસની જનસમાજમાં અપકીર્તિ થાય, તે માણસ અધઃપાત પામે છે એમ તેઓ માનતા હતા. વળી પ્રત્યેક માણસ પોતાનું શીલ સાચવવામાં તત્પર રહેતો; કારણ સદ્વર્તન એજ સજ્જનનું બૂપણ છે, એમ તે બધાની સમજીત હતી. આ રીતે ઘણેભાગે સર્વ લોક તે વખતે ધર્મ, નીતિ અને સદ્વર્તનને માર્ગે ચાલતા હતા.

સ્ત્રીઓનાં કર્તવ્યની કલ્પના પણ તે વખતે ઉચ્ચ હતી. આર્યસ્ત્રીઓ એટલે સુશીલ સ્ત્રીઓ તે વખતે પતિનેજ પોતાનું દેવત, યુરુ અને સર્વસ્વ સમજતી હતી. પતિસાથે તેઓ અરણ્યમાં ખુશીથી જતી. તેના સહવાસમાં જે સુખ મળે તે સ્વર્ગમાં પણ મળવાનું નથી, તેના સિવાય રાજ્ય-વૈભવસુદ્ધાં નરકવાસ જેવો છે, એમ તેઓ માનતી. પતિની સેવા કરવામાં તેઓને અત્યંત આનંદ લાગતો હતો. રાજાના ઐશ્વર્યમાં ચાકરોની કમી નહિ, છતાં રામચંદ્રખેડે એટલે સીતા ઉભાં રહી તેમને પવન નાખતાં. આવી ભાવના અને વર્તનવાળી સ્ત્રીઓ કેવી તેજસ્વી હશે, તેની કલ્પના સહજ કરી શકાશે. એવી સ્ત્રીઓની આસપાસ એક પ્રકારનું સદૃશ્યનું અભેદ કવચજ રહેતું, એમ કહીએ તો ચાલે. એવી પતિવ્રતા સ્ત્રીઓનું અપમાન કરવાથી આપણાપર ભયંકર ઇશ્વરી કોપ આવી પડશે, એમ લોકો માનતા. પતિવ્રતાનાં અશ્ર જમીનપર વ્યર્થ પડતાં નથી, એમ તે લોકો માનતા હતા. સારાંશ કે, તે સમયની સ્ત્રીઓ પોતાના પતિવ્રતાના સદૃશ્યથી પોતાની જાતને, પોતાના સ્વામીને અને પોતાના સમાજને બૂપણરૂપ થઈ રહી હતી. બીજી બાજુમાં પણ તે વખતની સ્ત્રીઓ-ખાસ કરી બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય સ્ત્રીઓની યોગ્યતા

મોટી હતી. તેઓ પોતાના ઘરમાં રહી વેદાભ્યાસ કરી શકતી અને સંખ્યાવંદન, હોમ વગેરે વૈદિક ક્રિયાને અધિકાર ભોગવતી. ક્ષત્રિયસ્ત્રીઓ ક્ષત્રિયાણીને યોગ્ય વિદ્યા શીખતી હતી. કેકેયીએ રણસત્રામમાં અણીને વખતે દશરથના સારથિનું કામ કર્યું, એ વાંચી કોને આશ્ચર્ય થશે નહિ! જો કે સ્ત્રીઓ મોટે ભાગે બહાર પડતી ન હતી, તથાપિ ઉત્સવને દિવસે કિંવા યજ્ઞ કે વિવાહ જેવા શુભ પ્રસંગે સ્ત્રીઓને સમાજમાં બહાર પાડવામાં કોઈ જાતનો અટકાવ ન હતો. એજ પ્રમાણે સ્ત્રીઓને યોગ્ય શિક્ષણ મળતું હતું અને યોગ્ય સ્વતંત્રતા પણ હતી, તેમજ તેઓ પોતાના પતિના સંસારમાં હરેક પ્રકારે ઉપયોગી થઈ રહેતી.

તે કાળના સર્વલોક ધર્મશીલ કિંવા નીતિમાન હતા, અથવા સર્વ સ્ત્રીઓ સદ્ગુણી અને સુગૃહિણી હતી, એમ કહેવાનો ઉદ્દેશ નથી; તોપણ “યદ્યદાચરતિ શ્રેષ્ઠઃ તત્તદેવેતરે જનઃ” એટલે કે શ્રેષ્ઠ લોકો જેવું વર્તન કરે તેવુંજ બીજાઓ પણ કરે, એ સૂત્ર પ્રમાણે તે કાળના સમાજમાંના અગ્રેસરો ધર્મ અને નીતિથી ચાલતા, તેથી જન-સમાજનું વલણ ધણેભાગે નીતિ અને ધર્મના માર્ગપ્રત્યે હતું, એમ કહેવામાં હરકત નથી. તે વખતે પણ કોઈ કોઈ પાપી પુરુષો તો હતાજ, પણ તેઓનું વલણ તો સન્માર્ગ તરફજ રહેતું; કારણ તે વખતે એવી સમજૂત હતી કે પાપ કરનારા પુરુષો રાજ્યદંડ ભોગવી પાપમુક્ત થતા હતા. જેમ સુવર્ણ અગ્નિમાં નાખવાથી શુદ્ધ થાય, તેમ પાપીઓ રાજ્યદંડ પામી શુદ્ધ થતા એમ તેઓ માનતા. આ કારણથી ધણાખરા પાપીઓ રાજસભામાં હાજર થઈ પોતાનાં પાપો કબૂલ કરતા; એટલુંજ નહિ પણ પોતાનાં પાપો બદલ યોગ્ય શિક્ષા માગી લેતા. અપરાધીને શિક્ષા કર્યા વગર છોડી દે તો રાજાને પોતાને તે શિક્ષા ભોગવવી પડે એમ લોકો માનતા. નિરપરાધીને શિક્ષા કરવી અને અપરાધીને છોડી દેવો, એ બન્નેથી રાજા એકસરખો પાપમાં પડે છે, એમ લોકો માનતા હતા. રાજપુત્રો પણ રાજ્યદંડથી છૂટતા નહિ. જો કોઈ રાજપુત્ર ઉન્મત્ત થઈને પ્રજાને રંજીતે અથવા પરસ્ત્રીપ્રત્યે આડી નજર કરે તો તેને હાલપાર કરતા. સારાંશકે, પ્રજાને યોગ્ય ન્યાય મળતો અને પ્રત્યેક ગુન્હેગારને યોગ્ય દંડ કરવામાં આવતો.

તે સમયમાં પ્રજાનો યોગ્ય ન્યાય કરવો એજ રાજાનું શ્રેષ્ઠ અને મુખ્ય કર્તવ્ય ગણાતું હતું. રાજા ન્યાયી ન હોય તો દેશમાં સર્વત્ર અધિકાર પ્રસરી રહે, એમ લોકોના મનમાં બીક રહેતી. અરાજક સ્થિતિ ધણી બચકર છે, એમ લોકોને ખાતરી હતી અને તેથી દેશમાં રાજા જોઈએજ, એમ લોકોની દૃઢ સમજ હતી. કોઈ વિશેષ પ્રસંગે રાજ્યમાં કોઈજ અધિકારી ન હોય તો તે વખતે લોકો સભા મેળવીને ન્યાય કરવા સારૂ રાજા નિમત્તા હતા. રાજાએ રોજ રાજસભામાં આવી ન્યાય આપવો, એ નિયમ હતો. આજસ અથવા એશઆરામમાં પડી જઈ રાજા ઈન્સાફ આપવામાં ગાફલ રહે તો કોઈ કોઈ વખતે ઋષિઓ તેને શાપ આપતા હતા. પ્રજાનો ન્યાય રાજા રાજસભામાં બેસી અષ્ટપ્રધાનની સલાહ લઈ કરતા હતા. મહત્વનો રાજકીય સલાહ હોય ત્યારે સર્વ પ્રજાની સલાહ લેતા. આવી લોકસભામાં રાજ્યધાની તેમજ દેશના બીજા ભાગોમાંના ત્યારે વર્ણના પ્રમુખ લોકો તેમજ માંડલિક રાજાઓને બોલાવવામાં આવતા. રાજા વૃદ્ધ થાય એટલે કામમાં મદદ કરવામાટે પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્રને યુવરાજા નિમત્તા. તેને ઈન્સાફ ચુકાવવાનો તેમજ બીજો અધિકાર મળતો. એક વામ જેવડા વ્યાસનું દુન્દુભિ અને શ્વેત છત્ર, એ રાજચિહ્ન ગણાતાં અને રાજાના રથને આઠ ઘોડા જોડવામાં આવતા; તેમજ સૂત, માગધ અને બંદીજનો, રાજાના તેમજ રાજવંશના ગુણ અને યશનું ગાન પ્રત્યેક પ્રહરે દરરોજ કરતા. આનો હેતુ ફક્ત વખત જલાવવાનો ન હતો, પરંતુ પોતાના પૂર્વજોની યાદ આપી પોતાની કીર્તિ કાયમ રાખવાને ઉત્તેજિત કરવાનો હતો. આ પ્રમાણે ન્યાયપૂર્વક પ્રજાનું પાલન કરી અને રાજ્યનો ઉપભોગ કરી, વિશેષ વૃદ્ધાવસ્થા યતાં રાજાઓ સંસારને! મોહલાગ કરી, રાજ્ય છોડી ઈર્ષ વનવાસ કરતા કિંવા બીજી રીતે મોક્ષનો માર્ગ સ્વીકારતા.

આ પ્રમાણે તે વખતે ભારતવાસી આર્યોની નૈતિક તેમજ રાજકીય સ્થિતિ સર્વથી વધારે રોચપર પહોંચી હતી. પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ બન્ને માર્ગનું જે સમાજમાં યથાયોગ્ય સેવન થાય છે, તે સમાજ ઉન્નતિ પામે એ સ્વાભાવિક છે. “કામાત્મતા ન પ્રણસ્તા ન ચૈવેદાસ્ત્યકામતા” એ મનુભગવાનનું અમૂલ્ય વચન લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે. ભૌતિક સુખને અત્યંત સ્વાધીન થયેલો માણસ અથવા સમાજ અવનતિ પામ્યાવગર રહેજ નહિ, તેથી ઉચ્છૃંં એકદમ નિવૃત્તિમાર્ગે રહેવું એ પણ માણસો અથવા સમાજને માટે શક્ય નથી. સારાંશકે, પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ બન્ને

માર્ગોનું રીતસર સેવન કરવામાંજ ખરું સુખ અને ખરી ઉન્નતિ છે. આ પ્રકારની ઉન્નત સ્થિતિ-પર તે વખતના ભારતવાસી આર્યો પહોંચ્યા હતા. શરીરે ઉંચા, રંગે ગોરા અને અણીદાર નાક-આંખ-વાળા, તે સમયના આર્યો સશક્ત અને બુદ્ધિમાન હતા અને તેઓ ઉત્સાહ તથા તપના તેજથી પ્રકાશી રહ્યા હતા. સંસારમાં ઉત્સાહ રાખવો એજ માણસનું મુખ્ય બળ છે, એમ તે લોકો માનતા હતા; તેમજ પારકાએ કરેલા અપમાનનો બદલો પોતાના તેજથી આપે નહિ તેનો પુરુષાર્થ નકામો છે, એમ પણ તેઓ માનતા. ઉદ્યોગમાં તેઓ વખણાયલા હતા. વારંવાર અડચણ આવે કે નિરાશા ઉત્પન્ન થાય, તોપણ પોતાનો ઉદ્યોગ તેઓ છોડતા નહિ. ભગીરથનું નામ અખંડ ઉદ્યોગમાટે એટલું તો પ્રસિદ્ધ થયેલું છે કે, આર્યભાષામાં ‘ભગીરથ’ શબ્દ અખંડ પ્રયત્નસૂચક થઈ પડ્યો છે. આ ઉદ્યોગની સાથે તેઓ સાહસિક પણ હતા. મોટા મોટા અરણ્યમાં અથવા તો પરદેશી કૂર લોકોના દેશોમાં જતાં તેઓ જરાપણ ખીતા નહિ. સારાંશ કે, ઉત્સાહ, તેજ, ઉદ્યોગ, સાહસ વગેરે જે ગુણો ભૌતિક ઉન્નતિમાટે જરૂરના છે, તે એ સમયના આર્યોમાં હતા. વિશેષમાં તે ઉપરાંત ધર્મ, નીતિ, તપ અને નિષ્કામ બુદ્ધિ એ ગુણો પણ તેમનામાં હતા. તે કારણથીજ તેઓની સર્વ પ્રકારે ચઢતી થઈ હતી; એટલુંજ નહિ પણ રાક્ષસોના રાવણુ જેવા બલાઘ્ન રાજાને પણ તેઓ જીતી શક્યા હતા.

એ સમયમાં આર્યલોકોનાં રાજ્યો હિમાલયથી તે પ્રયાગપર્યંત પ્રસરી રહ્યાં હતાં, તે આપણે ઉપર કહી ગયા છીએ. યમુનાની દક્ષિણે ગોદાવરીપર્યંતનો ભાગ તે સમયે નિર્જન અને ભયંકર અરણ્યવાળો હતો. તે ભાગને દંડકારણ્ય કહેતા. હાલના મધ્યપ્રાંતોની સીમા લગભગ દંડકારણ્યને મળતી આવે છે. હજુ પણ આ દેશમાં મોટાં મોટાં અરણ્યો તેમજ વિંધ્યાચળ અને સાતપુડા પર્વતની વિશાળ દુર્ગમ રાંગ ઉભી રહેલી છે. આ દંડકારણ્યમાં કેટલાંક યોગ્ય સ્થળે આચાર્યોએ પોતાના આશ્રમો સ્થાપ્યા હતા. ગોદાવરીની પેલી બાજુએ દક્ષિણ તરફ લંકાપર્યંત અનાર્યોની વસ્તી પુષ્કળ હતી. તેમાં રાક્ષસો વધારે બળવાન હતા અને તેઓનું લંકામાં અત્યંત સમૃદ્ધિવાળું રાજ્ય હતું. રાક્ષસો શરીરે મજબૂત, કાળારંગના તથા કૂર સ્વભાવના અને કપટી હતા. રાક્ષસ અને અસુર વચ્ચેનો ભેદ અહીં ધ્યાનમાં રાખવો જોઈએ. અસુર એ આર્યોનાજ ભાઈબંધ હોઈ તેઓ સિંધુ-નદીને પેલે કિનારે ઉત્તરમાં રહેતા હતા. રાક્ષસો અનાર્ય હતા અને દક્ષિણદેશમાં સમુદ્રકિનારે રહેતા હતા. આ રાક્ષસોનો સૌથી ભયંકર દુર્યુણ એ હતો કે, તેઓ નરમાંસ ખાનારા હતા. દંડકારણ્યના આશ્રમમાં તેઓનો ધણોજ ત્રાસ હતો અને તેઓ ધણાં માણસોને મારી ખાતા. એ સિવાય પરસ્ત્રી અથવા પુત્રીઓને જબરજસ્તીથી હરણુ કરી જઈ તેઓની સાથે લગ્ન કરવાનો ચાલ તેઓમાં હતો. આ પ્રકારનાં લગ્નને આપણાં ધર્મશાસ્ત્રોમાં ‘રાક્ષસવિવાહ’ નામ આપેલું છે. આ એ ભયંકર કૃત્યોથી રાક્ષસ અને આર્યોવચ્ચે વારંવાર વિરોધ પડતો. આ કારણથીજ તે સમયે હઠપાર કરેલા આર્ય રાજપુત્રોને દંડકારણ્યમાં મોકલવાની રીત પડી હશે. તેનો ઉદ્દેશ એ હશે કે, હઠપાર થયેલા રાજપુત્રોએ દંડકારણ્યમાં રહેનારા બ્રાહ્મણોને રાક્ષસોની વિરુદ્ધ મદદ કરવી. શ્રીરામચંદ્ર અને રાક્ષસો વચ્ચે પણ વૈરભાવ ઉત્પન્ન થયો અને શ્રીરામચંદ્રે પોતાનાં અલૌકિક પરાક્રમવડે રાક્ષસનાં બલાઘ્ન રાજ્યોનો નાશ કર્યો વગેરે સમગ્ર હકીકત રામાયણમાં આવેલી છે. હિંદુસ્થાનના એક છેડાથી તે બીજા છેડાસુધી નરમાંસભક્ષકોનો સમૂળગો નાશ કરવો, એ રામચંદ્રના જન્મનું મુખ્ય કૃત્ય છે. તે ઉપરાંત રામચંદ્રે પોતાના અતિઉદાત્ત ચરિત્રથી લોકમાં નીતિનો એક ઉત્તમ નમુનો ચિત્રી બતાવ્યો છે. “હે લક્ષ્મણ! અપરાધી તેમજ નિરપરાધી બન્નેનો એકસાથે વધ કરીશ નહિ!” એમ કહી રામે ઇંદ્રજિતના માયાવી આકાશયુદ્ધ જેવા ભયંકર સંકટના પ્રસંગમાં પણ નીતિનો માર્ગ છોડ્યો નથી; અને સુવર્ણના કોટથી વેષિત અને રત્નોથી ભરપૂર લંકાનગરી તેમના હાથમાં આવ્યા છતાં પણ તલમાત્ર લોભ કર્યા વગર તેમણે સુવર્ણ રત્નસહિત લંકાનું રાજ્ય વિભીષણને હવાલે કર્યું હતું. સારાંશ કે, પોતાના અલૌકિક ઉદાહરણથી શ્રીરામચંદ્રે પોતાના સમયના ભારતવાસી આર્યોને વૈભવ અને નીતિના શિખરપર પહોંચાડવા સાથે ભવિષ્યની પ્રજાને માટે પણ ઉદાર અને ઉચ્ચ નીતિનો આદર્શ મૂકી ગયા છે; અને તે આપણું (ભારતવાસીઓનું) મહાન સદ્ભાવ્ય છે.

૪-દ્રાવિડદેશની રામાયણ

મહારાષ્ટ્ર, ગુજરાત, ઉત્તરહિંદ વગેરે પ્રદેશોમાં વાલ્મીકિ રામાયણ ઉપરાંત તુલસીકૃત, મિરઘરકૃત, વલ્લભકૃત વગેરે બીજી પણ અનેક નાની મોટી રામાયણો પ્રચલિત હોઇને વાલ્મીકિની રામાયણના અને આ સર્વ રામાયણોના કથાભાગમાં બહુ ફરક નથી; પરંતુ દક્ષિણ તરફ દ્રાવિડદેશમાં ત્યાંની દ્રાવિડીભાષામાં એક બીજી રામાયણ છે. એ રામાયણની મૂળકથા તો વાલ્મીકિ રામાયણને મળતીજ છે; પરંતુ અન્ય ઘટનાઓમાં મોટો ફરક છે. વાલ્મીકિ રામાયણમાં આવે છે તેવી વિલક્ષણ બાબતો તેમાં દેખાતી નથી. તેમાં નથી તો મહાવીર હનુમાનની અતિ વિશાળ કાયાની વાત કે નથી તેમના લાખો ગજ લાંબા પૂંછડાની વાત. એમાં તો તેમને કેવળ એક મહાબલિષ્ટ યોદ્ધાજ દર્શાવેલા છે. એ રામાયણમાંનો કથાભાગ ઐતિહાસિક સત્યની દૃષ્ટિથી પણ સુસંગત જણાય છે. આ વિષે મરાઠીભાષાના સુપ્રસિદ્ધ “કેસરી” પત્રમાં છપાયેલો એક લેખ ખાસ જાણવા જેવો હોવાથી તેનો અનુવાદ નીચે આપવામાં આવે છે.

દ્રાવિડદેશના રાજા જમ્બૂતવાહનને શત્રુનો ભાસ થવાથી તેણે લંકા અને પાતાળલંકાના ભીમ નામના બળવાન અને પ્રતાપી રાક્ષસરાજાને આશ્રય લીધો. રાજા ભીમ વૃદ્ધ અને પુત્રવિનાનો હોવાથી તેણે જમ્બૂતવાહનને દત્તક લઈ એક રાક્ષસકન્યાસાથે તેનું લગ્ન કરાવી આપ્યું અને લંકા તથા પાતાળલંકા એ બન્ને સ્થળનું પોતાનું રાજ્ય તેને સોંપ્યું. આ વાત સુપ્રસિદ્ધ છે કે, લંકા એ હાલનો સીલોન ખેટ છે અને કન્યાકુમારીથી લઇને ગોકર્ણસુધીના પશ્ચિમઘાટને તથા સમુદ્ર-કિનારા વચ્ચેના પ્રદેશને પાતાળલંકા કહેતા-અર્થાત્ ત્રાવણકોર, કુર્ગ અને કાનડા જિલ્લાના કેટલાક ભાગને પાતાળલંકાની સંજ્ઞા હતી. લંકાનું રાજ્ય કેવળ સીલોન ખેટમાંજ નહિ, પરંતુ ઉત્તરપૂર્વ દિશામાં આવેલા હાલના ત્રિચીનાપક્ષીસુધી અને ઉત્તરપશ્ચિમે આવેલા સમુદ્રકિનારાસુધી પ્રસરેલું હતું.

એજ જમ્બૂતવાહનના વંશમાં માલી, સુમાલી અને માલ્યવાન નામના ત્રણ પરાક્રમી રાજા થયા હતા; પણ વિદ્યાધર દેશના રાજા ઇન્દ્રે તેમનું રાજ્ય લઇ લેવાથી તેમને પાતાળલંકાનો આશ્રય લેવો પડ્યો હતો.

એમાંના સુમાલીના પુત્રનું નામ રત્નશ્રવા હતું અને રાવણ એ રત્નશ્રવાનો પુત્ર હતો. રાક્ષસ-કુળમાં એ રાવણ અતિ પ્રતાપી અને દિગ્વિજયી રાજા થઇ ગયો છે. એણે વિદ્યાધર દેશના રાજા ઇન્દ્રને જીતી લંકાનું સ્વામીત્વ પાછું મેળવ્યું અને કિષ્કિંધાનું રાજ્ય પણ જીતી લઇને ત્યાં ઋક્ષજ અને સૂર્યજને રાજ્યપદે સ્થાપન કર્યો. સૂર્યજને વાલી અને સુગ્રીવ નામના બે પુત્ર હતા. રાવણે કિષ્કિંધાનું રાજ્ય પાછું મેળવી આપ્યાના બદલામાં તેમની પાસે પારિતોષિકના નિમિત્તે વાલી અને સુગ્રીવની બહેનની માગણી કરી. વાલી એ વાતમાં સંમત થયો નહિ અને પોતાના ભાઇ સુગ્રીવ વગેરે સાથે તેને મતભેદ પડ્યો; તેથી સુગ્રીવને રાજપાટ સ્વાધીન કરી આપ્યો ગયો અને સુગ્રીવ પોતાની ભગિનીનું રાવણ સાથે લગ્ન કરી નિર્વિઘ્ને રાજ્ય કરવા લાગ્યો. વાલ્મીકિ રામાયણમાં (સુંદરકાંડ સર્ગ ૫૧) હનુમાન રાવણના દરબારમાં ગયા હતા, તે વખતે તેમણે રાવણને ઉદ્દેશીને કહ્યું છે કે:-‘હે રાક્ષસરાજ ! તમારા સંબંધી સુગ્રીવે તમારી કુશળતા પૂછી છે ?’ આ ઉપરથી જણાય છે કે, આ વાક્યમાંનો ‘સંબંધી’ શબ્દ ઉપર જણાવેલા સગપણને અનુલક્ષીનેજ યોગ્યલેખો હોવો જોઈએ.

એક વખત સુગ્રીવને પોતાની સ્ત્રી “સુતારા” સાથે અણબનાવ થવાથી તેણે કંટાળીને રાજ્યધાનીથી દૂર એક સ્થળે (બહુધા ઋષ્યમૂક પર્વતપર) અજ્ઞાતવાસ કર્યો; પરંતુ આ તક સાધીને એક દુષ્ટ માણસ સુગ્રીવનો વેષ ધારણ કરી રાજ્યધાનીમાં આવી રાજ્ય કરવા લાગ્યો.

જ્યારે આ વાત ખરા સુગ્રીવના જાણવામાં આવી, ત્યારે તે ચિંતાતુર બનીને પોતાના પ્રાણપ્રિય મિત્ર હનુવર દેશના રાજા અને પવનજયના પુત્ર હનુમાનની સલાહ લેવા ગયો. રાજા હનુમાનને પોતાના દૂતદારા ખબર મળી હતી કે, કેસલદેશનો સૂર્યવંશી રામચંદ્ર નામનો કોઇ એક અતિ બળવાન વીર પોતાના પરાક્રમી બંધુ લક્ષ્મણસહિત કંઈ કારણસર વનવાસ સ્વીકારી નજીકમાં પાતાળલંકા આગળના અરણ્યમાં વિચરે છે. આ પરથી તેમણે પોતે ત્યાં જઈ રામચંદ્રની

બેટ લીધી અને અમિને સાક્ષી રાખી સુગ્રીવસાથે તેમની મૈત્રી કરાવી આપી. અનેએ પરસ્પર એકબીજાના કાર્યમાં સહાય કરવાની પ્રતિજ્ઞાઓ લીધી. અને વચ્ચે ઠરાવ થયો કે, રામચંદ્રે વેશધારી સુગ્રીવને મારી સુગ્રીવને રાજ્ય પાછું અપાવવું અને સુગ્રીવે રામચંદ્રની પત્ની સીતાની શોધ કરાવી તેને પાછી લાવવાના કાર્યમાં રામચંદ્રને મદદ આપવી. ખરા સુગ્રીવ અને વેશધારી સુગ્રીવના સ્વરૂપમાં બહુજ મળતાપણું હોવાથી ઓળખી શકાય તેટલા સાર રામે ખરા સુગ્રીવના ગળામાં ચિહ્નતરીકે એક માળા પહેરાવી, વેશધારી સુગ્રીવ સાથે યુદ્ધ કર્યું અને હનુમાનની સહાયથી તેને મારીને ખરા સુગ્રીવને તેનું રાજ્ય પાછું મેળવી આપ્યું. પછી સુગ્રીવે સીતાની ખોળામાટે ચોતરફ દૂત મોકલી દીધા.

આ દૂતોએ ચારે દિશામાં ફરી વળી એવા સમાચાર આપ્યા કે, લંકાનો રાજા રાવણ સીતાનું હરણ કરી ગયો છે. રસ્તામાં સીતાનું આકંદ સાંભળી રાજા જટાયુએ એ દુષ્ટના પંખમાંથી સીતાને છોડાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો; પણ તેમાં તેને યશ ન મળ્યો અને રાવણે તેને મારી નાખ્યો. આ પ્રમાણે સીતાની શોધ થયા પછી રાવણના હાથમાંથી તેને કેવી રીતે છોડાવવી એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો; ત્યારે રામ, લક્ષ્મણ, સુગ્રીવ અને હનુમાન એ સર્વના વિચારથી એવું ઠ્યું કે, રાજા હનુમાને વિષ્ટિમાટે રાવણ પાસે જવું અને તેને સામોપચારની વાતો કહી સીતાને પાછી સોંપવા સમજવવો. આ કાર્યમાટે હનુમાનની થયેલી યોજના અત્યંત સમર્પક હતી; કારણ કે હનુમાન રાવણની માફકજ રાક્ષસવંશના અને રાવણના દૂરના સગા હતા. વળી તે અતિ બુદ્ધિશાળી, અસામાન્ય શૂરવીર અને કુશળ વક્તા પણ હતા.

આ યોજના પ્રમાણે હનુમાન વિષ્ટિના કાર્યમાટે નીકળ્યા. નીકળતાં પહેલાં તેમણે ઓળખાણની કેટલીક નિશાનીઓ સીતાને બતાવવાસાર રામ પાસેથી લીધી હતી. તે મહેંદ્ર અને દધીમુખ પર્વતના માર્ગે લંકા જઇ પહોંચ્યા. રાવણની મુલાકાત લઇ કહેવા જેવી બે વાતો કહી; પણ રાવણે ઉન્મત્તતાથી તેમનું કથન સ્વીકાર્યું નહિ.

વિષ્ટિનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયા પછી યુદ્ધસિવાય અન્ય માર્ગ રહ્યો નહિ; ત્યારે રામ, સુગ્રીવ અને હનુમાન યુદ્ધની તૈયારી કરવા લાગ્યા. સુગ્રીવ અને હનુમાને અન્ય દ્રાવિડીરાજાઓની સહાય મેળવીને મોટું સૈન્ય એકત્ર કરી લંકા તરફ પ્રયાણ કર્યું. આ પ્રવાસદરમિયાન તેમને રસ્તામાં વેલાંધપુર, સુવેલાચલ અને હંસદ્વીપ વગેરે રાજ્યોમાંથી પસાર થવું પડ્યું. આ વખતે વેલાંધપુરમાં સમુદ્ર નામનો કોઇ રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેણે સૈન્યને પોતાના રાજ્યમાંથી પસાર થવાનો માર્ગ આપ્યો. આ સાદી વાતપરથી વાલ્મીકિ રામાયણમાં કવિએ કલ્પના ચલાવી સમુદ્રપર રામે સેતુ બાંધી લંકામાં વાનરસેના ઉતાર્યાની કથા રચી હોય એમ જણાય છે.

દ્રાવિડેશની આ રામકથા અને તેમાં આપેલો ક્ષિષ્કિંધાના રાજવંશનો ઇતિહાસ કાળજીપૂર્વક વાંચવાથી વાલ્મીકિ રામાયણમાં અને આ કથામાં ક્યાં ક્યાં તફાવત પડે છે, તથા જ્યાં જ્યાં તફાવત પડતો હોય ત્યાં દ્રાવિડી કથા કેવી સુસંગત છે અને વાલ્મીકિ રામાયણમાં કવિના કલ્પનાવિલાસને અતિશય ઓતપ્રોત કર્યાથી એમાં કેવો અસંભવિત વાતોનો લંડાર થઇ પડ્યો છે, તે જણાઇ આવે છે.

એ પ્રમાણે દ્રાવિડી રામાયણમાં સુગ્રીવ આદિને વાનર નહિ પણ મનુષ્યતરીકે દર્શાવેલા છે. વળી વાલ્મીકિ રામાયણમાં રામચંદ્ર ઉપર છુપાઇને વાલીને બાણ મારવાના જે આરોપ છે; તેમજ વાલી ઉપર પોતાના નાનાભાઇને સતાવવાનો અને તેની સ્ત્રી ખુંચવી લેવાનો અને સુગ્રીવ ઉપર વડીલબંધુની હત્યાનો જે આરોપ મૂકાયલો છે, તે આરોપોથી તેઓ તદ્દન મુક્ત દે છે; એટલુંજ નહિ પણ ઉલટું એમાંથી વાલીનું મહત્વ દેખાઇ આવે છે કે, ભાઈસાથે મતભેદ થતાં રાજ્યહિતને ખાતર તે રાજ્યગાદી છોડીને ચાલ્યો ગયો.

છેવટે આ બાબતની વધુ ચોક્કસી થવાની આવશ્યકતા દર્શાવતાં શ્રીયુત આપ્ટે જણાવે છે કે:—

“ઉપલી માહિતી કેટલેક દરજ્જે ખરી છે; અને ખરી હોય તો દ્રાવિડીરામાયણમાંથી બીજા પણ કોઇ એવી નવીન હકીકતો મળી આવે છે કે કેમ, તેની તપાસ કરી કોઈ ઇતિહાસસંશોધક શોક્ષ્મનમાં વધારો કરશે તો જનસમાજપર મહદ્ ઉપકાર થશે.”

બંગાળી માસિક પત્રના (બંગાળી સન) ૧૩૨૭ના શ્રાવણ અંકમાં શ્રીયુત અમૃતલાલ શીલ-
નો ઉપલી બાબતપર એક લેખ પ્રસિદ્ધ થયેલો, તે ઉપરથી શ્રીયુત વાસુદેવ ગોવિંદ આખરે ઉપલો-
લેખ લખ્યો હતો.

૫-શું પ્રાચીન આર્યો ઇતિહાસિક વિદ્યાર્થી અજ્ઞાત હતા ?

[કાંગડી ગુરુકુળના સુયોગ અધ્યાપક શ્રીયુત રામદેવજીએ “ભારતવર્ષના ઇતિહાસ” નામે એક
અતિ ઉપયોગી પુસ્તક રામાયણ, મહાભારત તેમજ અન્ય કંઈએક પ્રાચીન ગ્રંથો અને ભારતના
પ્રાચીન ઇતિહાસવિષે યુરોપીયન વિદ્વાનોને લાથે લખાયેલાં પુસ્તકોના ઉંડા અભ્યાસ પછી લખેલું છે.
એ પુસ્તકમાં રામાયણના સંબંધમાં જણાવેલી કેટલીક હકીકતો ખાસ મહત્વની હોવાથી વાચકોના
મનનને માટે તેમનાજ શબ્દોમાં અંક ૫ થી ૧૪ સુધીમાં નીચે આપીએ છીએ.]

પશ્ચિમના કંઈએક ઇતિહાસવેત્તાઓ કહે છે કે, પ્રાચીન આર્યો ઐતિહાસિક વિદ્યાર્થી અજ્ઞાત
હતા. આ લાંછનનો ઉત્તર આપતાં પ્રૌફેસર રામદેવજી ઉપલા ગ્રંથમાં લખે છે કે:-

“વાસ્તવ મેં યદિ યહ લાંછન ઠીક હો તો હમેશાં માનના પડેગા કિ હમारे पुरुषों (પૂર્વજ)
કેવળ અર્ધસભ્ય થે; કયોંકિ કેવલદો હિ અવસ્થાઓમેં કોઇ નેશન વા જાતિ ઐતિહાસિક જ્ઞાન
સે શૂન્ય હો સકતી હૈ ”

“(૧) કિ ઉસ કે નેતાને કોઈ એસે કાર્ય ન કિયે હોં જિસે ઉનકી સંતતિ અભિમાનયુક્ત
સ્મરણ કર સકે. ”

“(૨) કિ ઉસકે નેતા અપની સન્તતિ કે ઐતિહાસિક શિક્ષા કે લાભોં સે અવગત કર ઉન મેં
દેશભક્તિ કે લાવોં કે ઉત્તેજિત કરનેકી આવશ્યકતાસે અનભિજ્ઞ હોં. ”

“પહેલી અવસ્થા તો હો હી નહીં સકતી; કયોંકિ યહ પ્રખ્યાત હૈ કિ, પ્રાચીન આર્યોવર્ત મેં
રેખાગણિત, બીજગણિત, જ્યોતિષ તથા પદાર્થવિજ્ઞાન મહોન્નતિ કે પહુંચે હુએ થે. વૈદ્યકસંબંધી
આશ્ચર્યજનક અન્વેષણ હો ચૂકે થે. અધ્યાત્મ-વિદ્યા ઉન્નતિ કે શિખરપર વિરાજમાન થી.
પ્રજ્ઞાતંત્રશાસનપ્રણાલી કે પ્રચાર કિયા ગયા થા તથા ચક્રવર્તી સામ્રાજ્ય બી સંસ્થાપિત હો ચૂકા થા.
અતએવ યહ સિદ્ધ નહીં હો સકતા કિ પ્રાચીન આર્યોકે કાર્ય એસે ન થે જો ઉન કે સંતાન કે
ઉચ્ચ લાવોં કે ઉત્તેજિત કરતે ઔર ઉન કી ઉન્નતિ મેં સહાયક હો સકતે. વાસ્તવ મેં ઉનકે
કાર્ય તો કેવલ ભારત હી નહીં પ્રત્યુત સર્વ સંસાર કે ઉન્નતિ કે માર્ગપર ચલને કે આ-
દેશ કરતે હૈ. ”

“ દ્વિતીયાવસ્થા બી સંઘટિત નહીં હોતી; કયોંકિ જળ્ય હમ પ્રાચીન આંર નવીન સંસ્કૃત
સાહિત્ય કી આલોચના કરતે હૈં તો ઉસે ઇતિહાસ કે ગુણવર્ણન સે ભરપૂર પાતે હૈં. ”

એ પછી ઉપલી બાબતમાં સ્થાલીપુલાક ન્યાયે કેટલાંક ઉદાહરણો અથર્વવેદ, ગૃહ્યસૂત્ર, છંદોગ્ય,
મહાભાષ્ય, વ્યાકરણ, કાદંબરી, મહાભારત વગેરેમાંથી આપીને; તેમજ ઇતિહાસની લેખનકળા
ભારતવર્ષની ૬૪ કળાઓમાંની એક કળાતરીકે ગણાતી તેનું પ્રમાણ આપીને પ્રૌફેસર રામદેવજી
લખે છે કે:-

“ ઇન ઉદાહરણોં સે ભલી ભાંતિ વિદિત હોતા હૈ કિ પ્રાચીન આર્ય, ઇતિહાસ કે એક પ્રકાર
કા વિજ્ઞાન ઔર ધર્માર્થ કામ મોક્ષ કી પ્રાપ્તિ મેં સહાયક માનતે થે, એવં ઉસકી સહાયતા સે
અપને અનેક કાવ્યોંકો શિક્ષાપ્રદ તથા મનોરંજક બનાયા કરતે થે. ભલા, જિસ ઇતિહાસ કી વિદ્ય-
માનતા કી સાક્ષી નારદ, સનતકુમાર, પતંજલિ પ્રભૃતિ સ્પષ્ટ શબ્દોં મેં દેરહે હૈં, ઉસકે જ્ઞાતા ભારત
મેં ન હુએ હોં, યહ કેસે સંભવ હો સકતા હૈ ? એવં ભારતીય સાહિત્ય મેં ઐતિહાસિક સાહિત્ય
કી અવિદ્યમાનતા કોઇ કેસે સિદ્ધ કર સકતા હૈ ? ”

“ જળ્ય પ્રશ્ન ઉપરિચિત યહ હોતા હૈ કિ યદિ પ્રાચીન આર્ય લોગ ઇતિહાસકે લાભોં સે પરિ-
ચિત થે તો ઇસ સમય કારણકાર્ય્ય શુંખલારૂપ સમસ્ત ભારતકા ઇતિહાસ કયોં નહીં મિલતા,
જિસમેં તિથિવાર સખ ઘટનાઓંકા સચિસ્તર વર્ણન હો ? મિલે કેસે ? જિસ સમય મુસલમાની
મતસે અસમ્મત ભારતસન્તાનકો વશીભૂત કરનેકી બલાત એષ્ટા કી જાતી થી, જિસ સમય સહસ્રો-

पुरुषों से इनकी पत्नियां और आताओं से लग्नियां छीनी जाती थीं, कभी कतल आभ-अर्थात् सर्वजनवध की आज्ञा प्रयत्नित होती थी, उस समय कुरानके प्रतिद्वन्दी भारतीय ग्रंथ लला कैसे जय सकते थे ? उदन्तापुरी का प्राचीन विश्वविद्यालय महाराज महापाल के समय महोन्नति के प्राप्त था, जिस में अन्यान्य प्रकार के विद्यार्थियों के अतिरिक्त हीनायन संप्रदाय के १०००-अधिक सहस्र पाद साधु तथा महायन संप्रदाय के ५०००-पांथ सहस्र पाद साधु शिक्षा ग्रहण कर रहे थे। उसके महान पुस्तकालय के, जिसमें ब्राह्मणों तथा बौद्धों के ग्रंथ लरे पडे थे, १२०२ धसवी में अभितियार भिल्ल के सेनापति मुहम्मद बिनसीम ने जला दिया और उक्त साधुओंको मार डाला, ऐसी दुर्घटनाओं कितनी दुर्घ घसका पता कौन लगा सकता है ? (वर्तमान संस्कृत ग्रंथों में अनेक ऐसे ग्रंथों के नाम आते हैं जिन का धस समय कहीं भी पता नहीं लगता। धसका कारण क्या ? यही कि अनेक भारतीय ग्रंथ मुसल्मानों की धर्माग्निमें लस्म हो गये।) जय आर्य्यजति पर यह विपत्ति पडी तो उस के नेताओंने यह सोचा कि धतिहासादि साधारण ग्रंथ तो फिर भी जन सकते हैं; परंतु यदि वेदों, उपनिषदों तथा दर्शनादि शास्त्रों का नाश हो गया तो न केवल आर्य्य जति ही विनष्ट हो जयगी, अत्युत संसारमात्र की आत्मिक, मानसिक तथा सामाजिक उन्नतियोंमें आधा पडेगी। अतएव वह वेदोपनिषद् दर्शनादि कतिपय ग्रंथोंको कंठस्थ करने लगे, जिस से आर्यों के सँकडों ग्रंथों जय गये; परंतु सहस्रों परमोपयोगी ग्रंथों की रक्षा न हो सकी। वेदों की ८०० से भी अधिक शाखाओं का नाश हो गया। धनुर्वेद, आयुर्वेद, शिल्पविद्या, धतिहासादि के सँकडों ग्रंथ विलुप्त हो गये; तथापि मानना पडेगा कि हमारे पुरुषों ने उस धीर विपत्ति के समय जडी शुद्धिमत्ता से काम किया। यदि आज धस गिरि दुर्घ अवस्था में भी भारतसंतान का कुछ मान्य योरोप तथा अमेरिकादि देशों में है तो उसका कारण केवल यही है कि गौतम, कण्वाह, पतंजलि और व्यासकी पूज सम्मय संसारमें होती है।

“ परंतु क्या सारी धतिहासकी पुस्तकोंका नाश हो गया ? नहीं, धस समय भी काश्मीर का धतिहास मिलता है जिस का नाम राजतरंगिणी है; जिस के कर्ता कल्हन के विषय में डाक्टर स्टार्धन नामक प्रसिद्ध ऐतिहासिक मानता है कि कल्हन धतिहास के सम्म्ये अर्थों का जनता था। और मिस्टर जेय. जूस आश्चर्य प्रकट करता है कि जिस समय योरोपमें वास्तविक ऐतिहासिक शुद्धि का विकास भी नहीं हुआ था उस समय भारतमें कल्हन सरीभा धतिहासवेत्ता कैसे उत्पन्न हो गया ? कल्हनका कार्य अद्भुत और धवोद्युशन थियरी-अर्थात् विकासविचार के नियमों में आज नहीं होता। ”

“ सोचने की आत है कि महाराज विक्रमादित्यकी आरहवीं शताब्दिमें, जय कि भारतका अधःपतन हो रहा था, कल्हन सरीभा धतिहासवेत्ता उत्पन्न हो सकते थे; तो उस समय, जय कि भारत उन्नति के शिखरपर विराजमान था, धस देश में कितने और कैसे कैसे ऐतिहासिक विज्ञानी उत्पन्न हुये होंगे ! कल्हन लिखते हैं कि राजतरंगिणी लिखने के पूर्वे मैंने ११-आरह ऐतिहासिकों के पुस्तकों का अवलोकन किया; परंतु शोक ! महाशोक ! कि मुसल्मानोंकी कृपा से उन में से एक का भी कहीं पता नहीं मिलता। ”

“ प्राचीन आर्योंकी तो क्या ही क्या है, इनकी पतित संतति भी ऐतिहासिक घटनाओंको स्मृत वा अंकित रचना आवश्यक समजती थी। जिस समय भारतमें हाहाकार मया हुआ था और आर्योंकी बिभित पुस्तकोंको मुसल्मान नष्ट कर रहे थे, उस समय देशके शेष आठ और आर्य्य सामयिक ऐतिहासिक घटनाओं का वर्णन लिखने की अपेक्षा कंठस्थ रचना समुचित समज प्रसिद्ध प्रसिद्ध घटनाओं का अपनी स्मृति में रचने लगे। यही कारण है कि सुप्रसिद्ध निष्पक्ष ऐतिहासिक टॉड महाशय जय क्षत्रियों का धतिहास लिखने लगे तो उक्त आर्य्य तथा आठों से उन्हे तिथिवार उन सम्म ऐतिहासिक घटनाओं का ठीक ठीक पता मिल गया, जिन्हे उन्हेने अपने सुप्रतिष्ठित धतिहास राजस्थान में अंकित कर रक्खा है। भरहटों की शक्ति जय प्रकट दुर्घ, मुसल्मानों की अत्याचार का सामना भारतीय सहलता के साथ करने लगी। तय पुस्तकों के नाशका लय कुछ न्यून हुआ और भरहटे महाराज शिव (सेवा) तथा पेशवाओं के राज्यसमयका वृत्तांत

भरहटी भाषा में लेख्य कर लेगे; जो अब तक विद्यमान है।”

“जो पक्षपाती यह कहते हैं कि प्राचीन आर्यों के ऐतिहासिक विद्या का ज्ञान न था, वह यह बतावे कि अजयकुल ने जो भारतका इतिहास लिखा है उसकी सामग्री उसने कहाँ से एकत्रित की? यदि ऐतिहासिक विद्या का ज्ञान ही न था तो महाराज अशोक अपने राज्यसमय की घटनाओं का तिथिवार पर्वतों की शिखरों पर कैसे लिखवाया करते थे? क्या समाक्षायक महाशयों ने कभी यानी यात्री ह्युनसैन के भारतभ्रमण वृत्तांत का ध्यानपूर्वक पढ़ा है? ह्युनसैन स्पष्ट शब्दों में लिखते हैं:— “घटनाओं का लेख्य करने के लिये प्रत्येक प्रदेश में एक राजपुरुष होता था जिसका कार्य यह था कि घटनाओं का वृत्तांत लिखता रहे। इनके लेखों का नाम नीलोपित— “नीलपित” (नीलपत्री) वा नीलकोष था। इन लेखों में सुघटनाओं तथा दुर्घटनाओं सभी वर्णित होती थी। एवं देश की आपत्ति तथा सौभाग्यसूचक घटनाओं सत्य विद्यमान रहती थी।” आज कल भी योरोपीय देशों में राज्यप्रबन्ध के लिये प्रत्येक विभाग से जलु जुक्स—अर्थात् नीलपत्रियां निकलती हैं जिन के आधारपर ही आधुनिक ऐतिहासिक इतिहास लिखा करते हैं। भारतीय नीलपत्री तथा योरोपीय जलु जुक्स इन दोनों नामों में जो साम्य है, वह वर्तमान ऐतिहासिकों के मन में नाना प्रकार की कल्पनाओं उत्पन्न कर रही है। क्या यह असंभव है कि योरोपीयों ने जलु जुक्स लिखने की प्रणालि नीलपत्री के निर्माण से ही सीधी ली? संस्कृत भाषा में ऐतिहासिक काव्यों की विद्यमानता सिद्ध कर रही है कि प्राचीन आर्यों वृत्त में इतिहास पर कर्ष पुस्तकें लिखी गयीं। यदि नहीं लिखी गयीं तो कवि कालिदास ने रघुवंश लिखने के लिये ऐतिहासिक सामग्री कहाँ से एकत्रित की थी? और पुराणों में जो वंशवलिखां दी हुई हैं उनका ज्ञान पुराण के कर्तव्यों का कहाँ से हुआ? कथं काव्यों के पढ़नेसे बोध होता है कि एक समय इस देश के विद्यालयों में इतिहास लवीलांति पढ़ाया जाता था। एवं इतिहास के अनेक ग्रंथ उपस्थित थे। हर्षचरित में आलुलट्ट लिखता है कि जय महाराज हर्ष का जित्त इलास हुआ करता था तब वह इतिहास सुना करते थे। पुनः वही कवि अपनी पुस्तक कादम्बरी में लिखता है कि राजने अपने पुत्र के लिये गुरुकुल भुलवाया और उस में लिन्न लिन्न विद्याओं के अध्यापकों के साथ इतिहास का अध्यापक भी नियुक्त किया। यदि इतिहास थे ही नहीं तो अध्यापक लोग राजकुमारों के इतिहास कैसे पढ़ाते थे?”

रामायण और महाभारत दो महान ऐतिहासिक काव्य इस समय (भारतवर्ष में) उपस्थित हैं। यद्यपि इन में प्रक्षिप्त लोक अद्भुत है, तथापि इन के विषयों के ऐतिहासिक होने में कोई सन्देह नहीं। रामायण के एक अलंकारयुक्त पुस्तक होने और महाभारत से पीछे बिजे होने के विषय में योरोपीय ऐतिहासिकों ने जो नये नये और विचित्र विचार गढ़े हैं उनका भंडन हम एक अन्य परिच्छेद में करेंगे और दर्शाएंगे कि इन के कथन कैसे हास्यास्पद और युक्तिहीन हैं। यदि प्राचीन आर्य इतिहास के लालों का नहीं समझते थे तो वाल्मीकि और व्यास ने इतनी गरी गरी पुस्तकों के लिखने का कष्ट क्यों उठाया? यूनानी इतिहासवेत्ता मेगेस्थनीस अपने भारतभ्रमण का वृत्तान्त लिखते हुये, अंकित करते हैं कि, “महाराज चंद्रगुप्त के देश में लिन्न लिन्न घटनाओं की वार्ता संग्रह करने के लिये कथं राजपुरुष नियुक्त थे।” निश्चय है कि इन्हीं घटनाओं के सार वृत्तांत से इतिहास बनता होगा। इतिहाससंग्रह के विषय में इस से बड़ी दृढतर प्रमाण महाराज अशोक का छठा शिलालेख है, जिस में अंकित है कि, “जो कुछ घटना किसी नगर में हो। उसे पत्रीवेत्ता नामक राजपुरुष लेख्य कर लेवे।” —

“पूर्वोक्त प्रमाणों से यही परिणाम निकलता है कि प्राचीन आर्य ऐतिहासिक विज्ञान का जनते थे, उन्होंने इतिहास की कथं पुस्तकें लिखी, जिन में से अद्भुतों का सुसम्माननीय राज्य के समय नाश हो गया, तथापि जो पुस्तकें अभी दुर्लभ हैं वह प्राचीनार्यों के ऐतिहासिक विज्ञानप्रदर्शन में कम्पास का काम दे रही हैं और सिद्ध करती हैं कि आधुनिक विज्ञानविद् इतिहास लिखने में जिस शैली का अवलम्बन करते हैं वह विधि भी प्राचीन आर्य ऐतिहासिकों का ज्ञात थी।”

६-राष्ट्रजमें क्षेपक (पाछळी येला उमेरा)

“महाभारतके सेकड़ों वर्ष पीछे और युद्धदेव के जन्मके सेकड़ों वर्ष पहले जन्मके भारतमें अविद्याकी बनधारधटा छागर्भ और मतमतान्तरों के प्रचारके जुगजुग कि भांति घटस्ततः प्रगट होने लगे तथा वामभार्गियों ने देखा कि रामचरित के पवित्र माननेवाली सर्वसाधारण आर्य्य प्रणका यदि अतलाया जय कि राम का ज्वन सिद्ध कर रहा है कि वामभार्ग हीक है तो कार्य्य शीघ्र सिद्ध होगा; अतः वे रामचरित के वर्णन करनेवाले कविशिरोमणि महर्षि वाल्मीकि के रामायण में प्रक्षेप करने लगे, जैसे जैसे श्लोक बना कर उक्त रामायण में मिलाये जिस से सिद्ध हो कि राम पक्षे मांसभक्षक थे.”

“पुनः युद्धमतके प्रगट होने पर औद्धोने जन्म कि देखा कि सर्वसाधारण प्रण रामचरित के पवित्र मानती है तो उन्होंने रामचरित वर्णन करने के लिये “दशरथजतक” नामक ग्रंथ लिखा; और अतलाया कि युद्धदेव पहले रामरूप में भी रह चुके हैं—अर्थात् युद्धदेव राम के अवतार हैं.” उन्होंने रामका महत्त्व अटाने के लिये दशरथजतक में निम्नलिखित श्लोक भी लिख दिया:—

दशवर्षसहस्राणि षष्ठिवर्षशतानि च । कम्बुग्रीवो महाबाहू रामो राज्यमकारयत् ॥

“अर्थात् जिन की गर्दन शंख की तरह (सुंदर) थी, और जिनकी लुग्नमें विशेष लम्बी थी उन राम ने सोलह सहस्र वर्षों तक राज्य किया था. वे औद्धसंप्रदायवाले अहिंसाधर्म के प्रचारक थे. अतः उन्होंने राम के दृढ अहिंसाप्रतधारी अतलाया.”

“वैष्णवमत के प्रचारकों ने भी रामचरित के साथ सर्वसाधारणका जे प्रेम था उससे लाल उठाने के लिये वाल्मीकि रामायण में लिख दिया:—

विष्णोर्दार्ढ्योऽर्द्धतो जज्ञे रामो राजीवलोचनः ।”

“अर्थात् विष्णु के आधे अल वा अंश से कमलनयन राम उत्पन्न हुआ.”

“जन्म कि भारतवर्ष में लिख लिख देवता और देवियों की शक्तियों का अद्भुत प्रकारसे वर्णन करने की शैली प्रयत्नित हुई तो वाल्मीकि रामायण में पुनः प्रक्षेप हुआ और श्रीरामचंद्र तथा उनके अनुयायी तथा उनके शत्रु रावणुदि तथा उन के अनुयायियों की शक्ति भी अलौकिक और अद्भुत अतलार्ध गद्य; परन्तु धन प्रक्षेपोंसे भी जन्म कि मन बरा तो अध्यात्म रामायणुदि अन्त रामचरितके अलौकिक रीतिसे वर्णन करने का रये गये.”

“श्रीगोसांघ तुलसीदासज ने साधारण प्रण का रामचरित के साथ प्रेम देप अपने वैष्णव संप्रदाय के प्रचार के लिये आर्य्यभाषा में रामायण लिखा, जिस में आपने श्रीरामचंद्र के महाविष्णुका अवतार तथा अलौकिक शक्तियों से समन्वित अतलाया. अह्मा, विष्णु, महेशादि सभी देवताओंका उनका उपासक ठहराया और रावणुदि राक्षसों का भी अलौकिक शक्तियोंवाला अंकित कर दिया. तुलसीकृत रामायणकी कथा वाल्मीकिरामायण से कंठस्थलोंमें नहीं मिलती जिस का समाधान गोसांघि के अनुयायी “रामायण शतकोटि अपारा” नाम वचन के द्वारा करना चाहते हैं; परन्तु उनका यह यत्न सफल होता सा दीप नहीं पड़ता.”

“श्री रामचंद्र के पवित्र चरित्रपर सर्वसाधारण प्रण का मोहित देप तथा स्वयं मोहित हो कितने कवियोंने किन किन ग्रंथों के द्वारा किस किस समय उनका यशकीर्तन कर अपनी कवित्वशक्ति का सफल किया उन सयका हीक हीक पता अय नहीं लग सकता. संस्कृत तथा भारतीय आन्तिक भाषाओं के पयासों ग्रंथ इस समय भी विद्यमान हैं जिन में रामचरित संक्षिप्त वा विस्तृत रूपसे ग्रंथकर्ताओं के अपने अपने भावों के साथ वर्णित हैं; परन्तु उन सयमें अधिक प्रतिष्ठित कविशिरोमणि महर्षि वाल्मीकि का रामायण ही माना जाता है.”

७-उत्तरकान्ड प्रक्षिप्त है

“(१) युद्धकान्ड के अन्तिम सर्ग १२८ के पिछले भाग में कुछ श्लोक जैसे मिलते हैं जिनसे यही परिष्कार निकालना पड़ता है कि युद्धकान्डकी समाप्ति के साथ ही साथ महर्षि वाल्मीकि का

रामायण समाप्त होता है. इस सर्ग के १०५ वें तथा ११० वें श्लोक में लिखा है:—

धर्म्यं यशस्यमायुष्यं राज्ञां च विजयावहम् । आदि काव्यमिदं चार्षं पुरा वाल्मीकिना कृतम् ॥
शृणोति य इदं काव्यं पुरा वाल्मीकिना कृतम् । श्रद्धधानो ऽति क्रोधो दुर्गाण्यतितरत्यसौ ॥”

“अर्थात् धर्म, यश, आयु तथा राज्यों के लिये विजयका देनेवाला यह आर्ष पुरातन आदिकाव्य वाल्मीकिकी रचा हुआ है. वाल्मीकिकारा रचे हुये इस पुरातन काव्य के जो कुछ श्रद्धापूर्वक तथा क्रोधके श्रुत कर सुनेगा वह (कहिन दुःखः) दुर्गों के भी पार हो जायगा. ”

“निरसन्देह उक्त श्लोक महर्षि वाल्मीक के नहीं प्रत्युत किसी अन्यके अनाये हुये और पीछे से जोड़े हुये हैं; परंतु भाव्य होता है कि इन श्लोकों का बनानेवाला अवश्य ही महर्षि वाल्मीक के रामायणका अज प्रेमी था. अतः रामायण की पूर्ति के पूर्व वह कभी “आदिकाव्यमिदम्” यह आदि काव्य, “इदं काव्यम्” यह काव्य, जैसे अर्थ के पूर्णतासूचक शब्द नहीं लिख सकता था. अतः उत्तरकाण्ड (जिसका अर्थ ही पीछे का काण्ड), महर्षि वाल्मीक के रामायण साथ पीछे से जोड़ा हुआ ज्ञात होता है. ”

“(२) रामायण की दो प्रकार की प्रतियां पहले पहल छपी थीं. एक का नाम गौड (बंगाल) प्रति और दूसरे का नाम अम्बध की प्रति है. बंगालकी प्रति में केवल छः काण्ड थे और अम्बधकी प्रति में उत्तरकाण्ड सहित सात काण्ड थे. छठेवीं दृष्टि के प्रसिद्ध संस्कृतज्ञ गौरीशिव ने स्वदेशभाषानुवादसहित जिस वाल्मीकिरामायण का महाराज साहिबनिया की सहायता से छपवाया था उस में भी केवल छ ही काण्ड थे. ”

“(३) वाल्मीकि रामायण, आलकाण्ड तृतीय सर्ग में जहां रामायण की कथाओं का संक्षेप है. वहां आल से युद्धकाण्ड तक की कथाओं का सार लिखते हुये किसी काण्डका नाम नहीं दिया; परंतु अंतिम श्लोक में लिख दिया “तच्चकारोत्तरे काव्ये वाल्मीकिर्मगवानृषिः” यहां उत्तरकाण्डका नाम देना सर्ग की लेखिका से सर्वथा विरुद्ध है, अतः यह श्लोक प्रक्षिप्त है, एवं उत्तरकाण्डके विषय प्रक्षिप्त है. ”

“(४) उत्तरकाण्ड के अंतिम सर्ग १११ के प्रथम श्लोक में लिखा है:—

“एतावदेतन्नाख्यानं सोत्तरं ब्रह्मपूजितम् । रामायणमिति ख्यातं मुख्यं वाल्मीकिना कृतम् ॥

“अर्थात् धृतिना यह आख्यान उत्तरसहित ब्रह्मपूजित है, धृतिना प्रसिद्ध मुख्य रामायण है जिसे वाल्मीकने बनाया है. यहां भी “सोत्तरम्” उत्तरसहित शब्द सहजजनक है. अनुमान है कि इस श्लोक के बनाने वाले ने यह समझते हुये कि लोग उत्तरकाण्ड को कहीं रामायण का भाग न समझें, इस लिये “सोत्तरम्” शब्द लिख दिया. ”

“(५) यम्पू रामायण जो महाराज भोजके समय बना था, उसमें स्पष्ट लिखा है कि यह वाल्मीकि रामायणका सार है, और क्योंकि यम्पू रामायणमें युद्धकाण्ड तक का ही विषय है, अतः सिद्ध होता है कि वाल्मीकि रामायण में छ ही काण्ड हैं. ”

“(६) उत्तरकाण्डमें धृतिनी अधिक सृष्टिनियमविरुद्ध आते हैं कि जिसे आर्ष कहनेमें सर्वथा श्रद्धाकंता है, अतः उत्तरकाण्ड वाल्मीकि रामायण का भाग नहीं. ”

८-रावण एक शीश और दो ही जावाला था.

“महाराष्ट्री सीता के सम्मुख जिस समय रावण आया था अनुपम भाव्य होता था. “दश शीश” का अर्थ है उस के शीश में दश साधारण शीशोंके बराबर शक्ति हो. महर्षि वाल्मीकि ने इसी अभिप्राय से दश ग्रीवादि शब्दों का प्रयोग किया था; परंतु पौराणिक समयमें जब लोग वास्तविक रूपके न समझ सके तो दश गर्दनादिकी कल्पनाओं कर लीं. क्या श्रीरामचंद्र के पिता “दशरथ” इस कारण कहलाते थे कि उनके पास केवल दश रथ थे ? अथवा इस कारण कि वह एक समय की दश रथों पर चढ़ा करते थे ?”

“रावण एक शीश और दो ही लुण्ठनेवाला था इसके लिये निम्नलिखित प्रमाण वाल्मीकि

रामायण में ही मिलते हैं. हनुमान्जीने लंका में नजर और छिप कर सोये हुये रावण के निम्नलिखित प्रकार का देखा था:—(सुंदरकांड सर्ग १०, श्लोक २१-२४)

ददर्श स कपिस्तस्य बाहू शयनसंस्थितौ । मन्त्रस्यान्तरे सुप्तौ महारुषिताविव ॥

तस्य राक्षसराजस्य निश्चक्राम महामुखात् । शयानस्य विनिःश्वासः पूरयन्निव तद्गृहम् ॥

“ उस कपि (हनुमान) ने उस राक्षसराज (रावण) के सोते समयके स्थिर होने आहुओं (“ आहु ” द्विवचन है) को ऐसा देखा, माना दो अडे अडे कुछ सर्प पर्वत के भीतर सोये हुये हों. उस सोये हुये राक्षसराज के महामुख (“ महामुखात् ” ऐकवचन है) से निकला हुआ श्वास उस घर के लर रहा था.”

“ उक्त श्लोक २१ पर जो “ तिलक ” नामक सुप्रसिद्ध टीका है उस में लिखा है:—
अत्र द्विभुजत्वकथनाद्युद्धादि काल एव विंशतिभुजत्वं दशशीर्षत्वं चेतिबोध्यम्—अर्थात् यहाँ (कथोंकि) दो लुगमें कही गद्य (अतः) युद्धादि कालोंमें ही वीस लुग तथा दश शीर्ष समझना चाहिये.”

“ टीकाकारने यहाँ विस्पष्ट दो लुगमें और एक शीर्ष लिखा हुआ देखा और अन्यत्र वीस लुगमें और दश शीर्ष लिखा हुआ देखा कर दोनों परस्पर विरुद्ध लेखोंको अविरुद्ध सिद्ध करने का वृथा यत्न किया है, क्यों कि युद्धकाल में ही रावण को एक शिरवाला कही कही लिखा है. यथा:—

अद्य ते मच्छरैश्छिन्नं शिरो ज्वलितकुण्डलम् । क्रव्यादा व्यपकर्षन्तु विकीर्णं रणपांसुषु ॥”

“ (युद्ध करते हुये) श्री रामचन्द्रजी रावण से कहते हैं, “ अली तेरा शिर (शिरः ऐकवचन है) ज्वलित कुण्डलसहित मेरे आँखों से कटा हुआ रणभूमि में विक्षिप्त, शव-लक्षियोंसे भीया जयगा. ” जय कि रामायण में ही विस्पष्ट लिखा है कि रावणका एक शीर्ष और दो लुगमें थी और यह बात निर्भान्त परमात्मा के अपरिवर्तनीय सृष्टिनियम के अनुकूल ही है तो क्यों न माना जय कि रावणके वास्तवमें एक शीर्ष और दो ही लुगमें थी ? रावण पुत्रस्त ऋषि के वंश में था, पुत्रस्त ऋषि मनुष्याकृति के थे, पुनः रावण की आकृति भी मनुष्य की तरह क्यों न मानी जय ? क्या निर्भान्त और सर्वशक्तिमान परमात्मा के अपरिवर्तनीय सृष्टिनियम को बदलने की शक्ति किसी में कही हो सकती है ? कदापि नहीं. रावण तथा उस के मित्र, आन्धव, सहय्यर और अन्यरवर्ग जय कि मनुष्यों की लांति परस्पर में तथा हनुमानादि से आते कर सकते थे तो उन्हें मनुष्याकृति का ही क्यों न माना जय ? यह बात की राक्षस लांति लांति के रूप ध्वजानुसार धारण कर लेते थे. यदि अहुरूपियों जैसा माना जवे तो कुछ विश्वास में आ ली सकता है; परन्तु अन्य प्रकार (सृष्टिनियमविरुद्ध होने से) कही ली हीक सिद्ध नहीं हो सकता. “ यक्ष रक्षः पिशाचाश्च मयं मांसं सुरासवम् ” (मनु) के अनुसार विशेष भक्षमांसादि के सेवन एवं तामसी वृत्तिवाले होने के कारण रावणादि राक्षस कहलाते थे और सतोशुष्ठी वेदानुयायी ऋषियोंके सताया करते थे”.....

“ रावण के दो ही नेत्र, एक ही शीर्ष और दो ही लुगमें थी धन के लिये निम्नलिखित प्रमाण भी वास्मीकि रामायणमें विद्यमान हैं. मेघनाद के भारे जाने पर विलाप करनेके पश्चात् रावण जय अति कुछ हुआ तो “ तस्य क्रुद्धस्य नेत्राभ्यां प्रापतन्नश्रुविन्दवः । दीपाभ्यामिव दीप्ताभ्यां सार्चिवः स्नेहविन्दवः ॥ ” (युद्ध. ८२, २२) उस कुछ (रावण) के दोनों नेत्रों से आंसु की जूँटें जैसी गिरने लगीं. मानों दो जलते हुये दीपों से ज्वालासहित तेल के गिन्दु गिरते हों. पुनः जय रावण मारा गया तो उसकी आँखों रणभूमि में आ विलाप करने लगीं. “ उत्तक्षिप्य च भुजौ काचिद् भूमौ सुपरिवर्तने । हतस्य वंदनं दृष्ट्वा काचिन्मोहमुपागमत् ॥ काचिदङ्गे शिरः कृत्वा रुरोद मुखमीक्षती । स्नापयन्ती मुखं चाप्यैतुषारैर्व पङ्कजम् ” (युद्ध ११०, ६, १०) काँध तो उसकी दोनों लुगमें (“ लुगें”

दिव्यन) को उठा कर पुनः पृथ्वी पर उन्हे (स्नेहसहित) डेरने लगीं, कोछ भरे हुये (रावण के) मुण्ड को हथ कर भूविहृत होने लगीं, कोछ उसके शिर ("शिरः" ओक्वयन) को गोद में रख के उस के मुण्ड को हथती कुछ राने लगीं और (अपने आंसुओं से) उस मुण्ड को आर्द्र करने लगीं, जैसे कि तुषार के आप्य से कमल आर्द्र हो जाता है।"

९-हनुमान और उनके सहचर मनुष्य थे, पूंछवाले बन्दर नहीं.

"कौन सत असत का विवेकी पुरुष ऐसा है जो विद्यावतस्नातक श्रीरामचन्द्रजी की धिस सम्मति को पढ़ कर कि हनुमान ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद तथा अथर्ववेद व्याकरणशास्त्र के ज्ञाता थे यह कह सके कि हनुमान वानर थे ? क्या परमात्माकी सृष्टिमें कहीं भी ऐसा नियम दिभाई देता है जिससे अनुमान किया जाय कि वानर भी वेदों का ज्ञान धारण कर सकता है ? अतः निश्चय है कि वैदिक ज्ञानों के धारण करनेवाले हनुमान तथा सुग्रीवादि पूंछवाले वानर नहीं थे. अली थोडेदिनों की आत है कि जन्म इस और जपानियों का युद्धरत्न हुआ था तो जपानियों की दूह दूह देण इसियोंने उनका नाम (यलो मन्की) "पीले गन्दर" रख दिया था. (जपानियों का रंग कुछ पीला होता है.) यह शब्द जपानियों के लिये वर्षों तक इसमें व्यवहृत होता रहा. (इसीअन भेर) इसी लालू जैसे शब्द हैं जिन्हें आज भी सभ यूरोपवाले तथा अन्यान्य कंछ देशों के लोग व्यवहृत करते हैं. (ब्रिटिश लायन) ब्रिटिश सिंघ वा 'जॉन मूल' जैसे शब्द हैं. जो अराधर अत्रेजे के लिये व्यवहृत होते हैं. नागवंशी क्षत्रिय प्रसिद्ध है, जिनके वंशमें ही छोटानागपुरादि के कंछ महाराज हैं, जो अपने को सालिमान "नाग" कहते हैं. क्या वे नाग अर्थात् सर्प ह ? नहीं. नाग की तरह क्षात्रकोष धारण करने के कारण उनका वंश नाग कहलाता है. एवं विशेष स्फुर्ति होने के कारण सुग्रीवादि के सहचर तथा अनुचरादि वानर कहलाते थे. महर्षि वाल्मीकि के वास्तविक भावों को न समझ, भारतमें जन्म कि अद्भुत गाथावर्णन की शैली पुराणों के समय से प्रचलित हुई तब हनुमान, सुग्रीवादि के नामों के साथ अद्भुत गाथाओं परदाई गई. क्या कभी ऐसा हो सकता है कि वानरजति की राजधानी किष्किन्धा का वर्णन मनुष्योंकी एक समृद्धशालिनी राजधानी जैसा रामायणमें विद्यमान हो और फिर उस के निवासी और राजकार्यसंन्यायक पूंछवाले वानर माने जाय ? काव्य की शैली है कि किसी के नामका भी उस के पर्यायवाची शब्दोंसे पुकारते हैं, इसी कारण आनर के साथ में कथादिका भी रामायण में प्रयोग है. अन्यान्य काव्योंमें भी विश्वामित्रके लिये सर्वमित्र तथा दशरथके लिये पांक्तारथ व्यवहृत हुये हैं."

१०-हनुमान समुद्र को कूद गये थे वा तर गये थे ?

"धिस समय लंका और भारत के मीय ५८ मील का अन्तर है. भारत और लंका के मीय मनार तथा रामेश्वर नाम हो टापू हैं. जो पैंतीस मील है. अतः समुद्रभाग केवल २३ मील है. (हेप्पिअे मन्टरनेशनल ज्योग्रेफी पृष्ठ ५०४) इस समुद्रभाग में भी जल अद्भुत थोडा रहता है. जन्म कि फ्रांस और इंग्लैंड के मीय को इंग्लिश चैनल नाम आडी को (जिस की चौड़ाई प्रायः २१ मील है) कर्ष जलवान पुरुष तैर जाते हैं तो हनुमान जैसे वीर आलक्ष्म्यारी का भारत और लंका के मीय के २३ मील समुद्रभाग का तैरना कदापि असंभव नहीं माना जा सकता. (वाल्मीकिय रामायण में ही धिस विषयका उल्लेख भी पाया जाता है. हेप्पे सुंदरकांड सर्ग १ श्लोक २७, ६७, ६८)

एष पर्वतसंकाशो हनुमान् माहतात्मजः । तितीर्षति महावेगः समुद्रं चरणाक्षयम् ॥
सामरस्योर्मिजलानामुरसा शैलवर्ष्मणा । अभिज्जन्तु महावेगः पुण्डुवे स महाकपि ।
विकर्षन्नुर्मिजलानि बृहन्ति चरणाम्भासे । पुण्डुवे कपिष्ठापुलो विकिरन्निव रोदसी ॥ "

"अर्थात् पर्वतके समान दृढ़ हनुमान (मानो वेगवान वायु के पुत्र ही हों) महावेगवान चरणाक्षय (समुद्र) को तैरने लगे. पर्वतशिखाकी तरह सुंदर दृढ़ अपनी उरसा अर्थात् छातीसे समुद्रके तरंगोंपर धक्का देते हुये महावेगवान कपि तैरने लगे-(महान आरे जलमें)

अर्थात् महासागरमें लहरों की जलवा को औरते हुये कपिशार्द्वल इसी प्रकार (वेगसे) तैरने लगे जैसे कि आकाशमें ईंकी कुछ कोष्ठ वस्तु (जल रही हो) वा घावापृथ्वी आकाश में चल रहे हों. ”

११-समुद्रपर सेतु बनाना अशक्य नहीं था.

“रामायणमें लिखा है कि (युद्धकांड सर्ग २२, श्लोक २६):-

हस्तिमात्रान् महाकायाः पाषाणांश्च महाबलाः । पर्वतोश्च समुत्पाटय यन्त्रैः परिवहन्ति च ॥”

“अर्थात् महाकाय, महाबल, वानर (गण) यंत्रोद्धारः पर्वतोंको गिराकर हाथी के परापर पथरोंको ढोने लगे. और नील की शिक्षानुसार धन सभ्य वस्तुओंको समुद्रमें डालने लगे.”

“जो लोग यह कहते हैं कि समुद्र में पुल आधना सर्वथा असंभव है, उन्हें यादिये कि भारत और लंका के बीचके समुद्र भाग का वर्णन किसी अच्छे भूगोल में देखें. छन्दर नेशनल ज्योग्रैफिक पृष्ठ ५०४ में मिल साहेबजी लिखते हैं उसका सारांश यह है:-“लंका और भारत के बीच “मनार” नाम आड़ी है, परंतु मनार तथा रामेश्वर नाम टापुओं तथा भूगंवाले यट्टानों (जिन्हें “आदम का पुल” कहते हैं) के बीच में होने से भारत प्रायः लंका के साथ जुटा हुआ है. उक्त भूगंवाले यट्टानों के बीच कहीं ली छतना जल नहीं है जिससे कोष्ठ जल नहाज निकल सके. लंका को रेलद्वारा भारत के साथ जोड़ देने के लिये सर्वे+ (पैमाइशें) कुछ है जिसके अनुसार पैतीस मील रेल मनार तथा रामेश्वर टापुओं पर, २२ मील रेल उक्त भूगंवाले यट्टानों पर और केवल एक मील रेल मनार की आड़ी पर जिस में जल बहुत कम रहता है; अर्थात् कुल ५८ मील रेल बनने वाली है. ” इस समय जण कि लोग लंका और भारतके बीच रेल बनाने को तैयार है तण श्रीरामने अत्यल्प जलवाले समुद्रभाग पर यदि पुल बना दिया हो तो इसमें आश्चर्य ही क्या है ! लंका और भारत के बीच का जो पथरीला भाग आदम के पुल के नाम से आज पुकारा जाता है उसे श्रीरामके पुलका भाग कहनेमें हम कभी ली हियक नहीं सकते.”

१२-श्रीरामचरित के विषयमें वेबर आदिका भ्रम

“शोक है कि वेबर आदि कुछ यूरोपीय आर उनके कोष्ठ कोष्ठ भारतीय शिष्य संस्कृत साहित्य से पूर्ण परिचित न होने के कारण कुछ करते हैं कि रामायण एक अलंकारयुक्त ग्रंथ है. “सीता” का अर्थ लल है, “राम” का अर्थ लल चलानेवाला है, आदि; परन्तु धन से यदि कोष्ठ पूछे कि रामायण में आये हुये अन्यान्य पुरुषों के नाम ली अलंकार के साथ धटाओ तो जेयारे धटा नहीं सकते. धटावे तो तण जण कि रामायण कोष्ठ अलंकार हो, जण कि रामयन्द्रजके वंशज महाराणा उदयपुर तथा भारत के कुछ भागोंमें अन्यान्य क्षत्रियभूषण विद्यमान हैं. जण कि रामायण की कथा को सत्य माननेवाली करोड़ों भारतीय प्रज ही नहीं प्रत्युत अमेरिका-पाताल में ली राम सीतव के नाम से उत्सव मनानेवाली एक प्राचीन जति विद्यमान है, तौ कैसे कोष्ठ सिद्ध कर सकता है कि रामायण की कथा काल्पनिक है? क्या संसार के धतिहास से एक ली ऐसा प्रमाण प्रस्तुत किया जा सकता है कि काल्पनिक कथाओंके पीछे करोड़ों मनुष्य जैसे लट्टे हो जये हों कि इस कथानुसार अपने अनेक जडे जडे उत्सव मनाते हों? यदि श्रीराम सीतादि कल्पित पुरुष होते तो क्या कभी संभव था कि संस्कृत साहित्य के पयासों ग्रंथ उनके यश से परिपूर्ण होते? और उनके पीछे की आर्यसंतान उनके नामों को परापर गौरव के साथ स्मरण करती आती ?”

* जण कि पर्वतों कि शिलाओंको टुकडे टुकडे करनेका यंत्र वानरोंके पास था, तो जड़ी जड़ी शिलाओंके नानेका यंत्र ली वानरोंके पास होना डालनेका असंभव नहीं. X परवाणाना जडक + मापणी

१३--रामायण और महाभारत समयोंकी तुलना

“धर्मभयमेव” आत्मिक तथा प्राकृतिक सभ प्रकार की उन्नतियोंसे परिपूर्ण रामायण के समय के संक्षिप्त इतिहास को वर्णन कर तथा उसके पीछे के एक दीर्घ काल के इतिहास को छोड़ शोकमय हृदय के साथ महाभारत के समय का यत्किंचित् इतिहास लिखना पड़ता है। श्रीरामचन्द्र के पवित्र आचरण के प्रतिकूल युधिष्ठिर के जूआ खेलने आदि कर्मोंका, लक्ष्मण लरतादि के आतुरनेह के प्रतिकूल युधिष्ठिर के प्रति भीम के अपमानसूचक शब्दों का, महाराज दशरथ की प्रणके सन्मुख सीताका केकेयीद्वारा तपस्विनी के वस्त्र देनेपर प्रण का एक साथ चिस्का उठना “धिक्ष् त्वां दशरथम्” तथा धृतराष्ट्र की राजसभामें द्रौपदी की दुर्दशा होने पर भी लीज्म-द्रोणादि वीरों का नपुंसक की लांति कुछ कर न सकना, कुटिला दासी भंथरा का भी अपमान लरत के लिये असह्य और महाराणी द्रौपदीकी दुर्दशामें दुर्योधन कर्णादि की प्रसन्नता, सती साध्वी सीताका पातिव्रत और श्रीरामचन्द्र का पत्नीव्रत इसके प्रतिकूल सत्यवती और कुन्तीके कानीन पुत्रोंकी उत्पत्ति और पान्डवादि के बहुविवाह, श्रीरामचन्द्र के वनकी और चलने पर अयोध्यावासियोंका उनके साथ वनगमन के लिये यत्न और युधिष्ठिर के दो बार हस्तिनापुर से निकाले जाने पर सिवाय थोड़े से नगरनिवासियोंके पांडवोंके दुःख के साथ भुलभभुला दुःख प्रगट करने में अन्योका कौरवों के लयसे भौनावलम्बन, श्रीराम और लरत का महान राज्य जैसे पदार्थ का धर्मपालन का सन्मुख तुच्छ समझना और उसे एकका दूसरे के हाथमें देकना और दुर्योधन का यह कहना कि “सूच्यग्रं नैव दास्यामि विना युद्धेन केशव !” युद्धक्षेत्रमें रावण के धायल हो जाने पर श्रीरामचन्द्रका यह कहना कि धायल का वध करना धर्मविरुद्ध है और शस्त्र छोड़े दुःखे लीज्म और द्रोण का वध, रथसे उतरे दुःखे कर्णका वध, सोते दुःखे धृष्टद्युम्न, शिष्य की तथा द्रौपदीके पांचो पुत्रोंका आत्मलुकुत्तोत्पन्न वीरालिभानी अश्वत्थामाद्वारा वधआदि कहां तक गिनायें ! यह सभ घटनायें हैं जो विस्पष्ट रूप से रामायण और महाभारतके समयकी अवस्थाओं का प्रकट करती हैं। यद्यपि महाभारत के समय रामायण के समयकी लांति ही अथवा उससे भी अधिक आर्यावर्तमें संपत्ति लरी हुई थी और रामायण के समय के वीरोंकी लांति लीज्म, द्रोण, अर्जुनादि कतिपय योद्धा वायव्यास्त्र, पाशुपतास्त्र, वारुणास्त्र, अन्तर्धानास्त्र, अस्त्रास्त्रादि आग्नेयास्त्रोंकी विद्या भी जानते थे, अश्वतरी नाम अश्विजान जलपर चलता था, आर्यावर्तके। दृग्दृग् सारी पृथ्वीपर जमा हुआ था; परंतु रामायणके समयकी अपेक्षा इस समय धर्मका अडुत ही ह्रास था। वैदिक आत्माओंका मनमानी रीतिसे लोग पदलित कर रहे थे। इसी कारण दुष्टाचारी हो महाभारतके समयके योद्धा परस्पर में युद्ध कर लड़ मरे जिससे यह देश घोर पतित हो, उत्तरोत्तर दुःख ही लोगता गया। परमात्मा कृपा करे कि कुलहलारे दुर्योधन का लाव आर्यों के भीयसे दूर हो, और वे एक दूसरे के दुःखमें दुःख और सुखमें सुख मानते दुःखे अपनी उन्नति करें।”

१४--रामायणके समयकी अयोध्या

“महाभारत युद्धसे एक दीर्घकाल पूर्व अतिप्राचीन समयमें, जिसका ठीक ठीक निरूपण हम नहीं कर सकते; तथा श्रीमान महाराजधिराज छद्वाकु के सहस्रो वर्ष पश्चात् उन के वंशज अज नाम सभ्राटके पुत्र महाराज दशरथ उस समयके आर्य साम्राज्य के मुख्यकेन्द्र काशहदेशकी राजधानी अयोध्यापुरीमें राज्य करते थे। अयोध्या उस समय १२-आरह योजन लम्बी और ३-तीन योजन चौड़ी थी।* यह चारों ओर से एक गहरी गम्भीर परिभा (जलबरी आध) से घिरी हुई थी और इस के चारों ओर दुर्गम दुर्ग अने दुःखे थे, जिनपर सौ सतधिनयां (अडु

* आयता दश च द्वे च योजनानि महापुरी ।

श्रीमती त्रीणि विस्तीर्णा सुविमलमहापथा ॥ बाल ५ । ७ ॥

† शतघ्नी शतसंकुलाम् ॥ बाल ५ । ११ ॥ शतघ्नी इस यंत्र का नाम है जो एक बार छूटने पर प्रायः एक सौ योद्धाओं का मार सकती थी। प्राचीन आर्यों का आविष्कृत यह एक प्रकार के अग्नेयास्त्र था।

બડી બડી તોપે) નગરરક્ષણાર્થે સદા ચઢી હુઠ રહતી થી. ચતુર્થી કે અતિરિક્ત અન્યાન્ય કમ પ્રકાર કે યુદ્ધસંબંધી યંત્ર તથા આયુધ બી + યથાસ્થાન દુર્ગોપર તથા શસ્ત્રાગારોં મેં વિઘ્નમાન થે, જિન કે દ્વારા યુદ્ધવિદ્યાવિશારદ યોદ્ધાગણ નગર કી રક્ષા કરતે થે. નગર કા આન્તરિક ભાગ સુંદર ચૌડે ઓર લમ્બે લમ્બે રાજપથોંસે વિભક્ત હો રહા થા. ઇન રાજપથોંપર પ્રતિદિન જલસિંચન હોતા થા તથા ઇન કે દોનોં કિનારોં પર ભઘી ભાંતિ રક્ષિત ખિલે હુએ પુષ્પોંકી પંક્તિયાં શોભા દે રહી થીં. x ઇન રાજપથોં કે દોનોં કિનારોંપર સમભૂમિ ઓર સમાન રેખાઓં મેં બને હુએ બડે સુંદર સુંદર ભવન શોભાયમાન થે. ઇનમેં સે અનેક બહુત ઉંચે ઉંચે ઓર રત્નોં સે જડિત થે. ૧ નગર કે ખીચ ખીચ યથોચિત સ્થાનોંમેં સાલવૃક્ષોં સે ઘિરે હુએ ઓર આગ્રાદિ વૃક્ષોંસે સુશોભિત ઉદ્યાન ૨ અર્થાત્ કીડાસ્થાન બને હુએ થે. સ્વચ્છ નિર્મલ જલ સે ભરે હુએ સુંદર સુંદર સરોવર બી યથાસ્થાન વિઘ્નમાન થે. નગર નરનારિયોં કે સમૂહ સે ભરા હુઆ થા. બ્રાહ્મણ પડંગસહિત વેદોં કે જનને વાલે, ક્ષત્રિય શૂરવીર તથા ધનુર્વેદવિશારદ ઓર વૈશ્ય વ્યાપારબલ, સે બડી બડી સંપત્તિયોં કે સ્વામી ઓર શ્દ્રશ્રદ્ધા પૂર્વક દ્વિગતિયોંકી સેવા કરને વાલે થે. શ્રમજીવી (મજદૂર) બી દિનભર કી કમાઈ કે બદલે એક છોટા સા સોને કા સિક્કા પ્રાપ્ત કર લેતા થા. ૩ રાજધાનીભર મેં કોઇ બી પુરુષ ઐસા ન થા જે કુધા સે પીડિત, દીન-અર્થાત્ દરિદ્રી હો. ૪ પ્રાયઃ લોગ સુવર્ણ તથા રત્નોં કે આભૂષણોં સે ભૂષિત રહતે થે; નાના પ્રકાર કે રથ, હાથી, ઘોડે, ગૌ આદિ પશુ રખતે થે. ઇન્હીં કે સાથ કરદરાજ્યોં કે રાજદૂત (તથા અન્યાન્ય રાજ્યોં કે રાજદૂત) તથા ભિન્ન ભિન્ન દેશોંસે વ્યાપારાર્થે આયે હુએ વણિક ભ નિવાસ કરતે થે. ૫ શિક્ષણ ઓર રક્ષણ કા પ્રબન્ધ ઐસા ઉત્તમ થા કિ નગર મેં કામી, કાયર, દૂર, અવિદ્યાન, નાસ્તિક, અગ્નિહોત્ર ન કરને વાલે તથા ચોરાદિકોં કે નામ કઠિનતા સે સુન પડતે થે. ૬ સખ નરનારી ધર્મશીલ બને હુએ થે. ૭ પ્રજા સખ પ્રકારસે સુખી થી ઓર અયોધ્યાભરમેં કોઇ બી પુરુષ ઐસા નહીં દીખતા થા જે રાજસા પાલન ન કરતા હો અથવા જે રાજ કા ભક્ત નહો. ૮”

+ सर्वयन्त्रायुधवतोमुषितां सर्वशिल्पिभिः ॥ बाल ५ । १० ॥

x मुक्तपुष्पावकीर्णेन जलसिक्तेन नित्यशः ॥ बाल ५ । ८ ॥

१ प्रासादे रत्नविकृतैः पर्वतैरिव शोभिताम् ॥ बाल ५ । १२ ॥

२ उद्यानाम्रवणोपेतां महतीं सालमेखलाम् ॥ बाल ५ । १२ ॥

૩ હેત્રી જ્યોર્જ નામકે પ્રસિદ્ધ અર્થશાસ્ત્રી કહતા હે કિ કિસ્તી દેશકે અભ્યુદયકા ઠીક ઠીક અનુમાન ઉસ અનસે લગતા હે જે શ્રમજીવી (મજદૂર) કો પ્રતિદિનકે પરિશ્રમ કે બદલ મેં મિલતા હે.

૪ ન દીનઃ ॥ बाल ६, १५ ॥

૫ સામન્તરાજસંઘૈશ્ચ બલિકર્મભિરાવૃતાસ્ ।

નાનાદેશનીવાસૈશ્ચ વણિગ્મિરુપશોભિતામ્ ॥ बाल ५ । १४ ॥

૬ કામી વા ન કદર્યો વા નૃસંસઃ પુરુષઃ ક્વાચિત્ ।

દ્રષ્ટું નક્યમયોધ્યાયાં નાવિદ્યાજ્ઞ ચ નાસ્તિકઃ ॥ बाल ६ । ८ ॥

નાનાકિનારિનાયજ્વા ન ક્ષુદ્રો વા ન તદ્કરઃ ॥ बाल ६ । १२ ॥

૭ સર્વે નરાશ્ચ નાર્યશ્ચ ધર્મશીલાઃ સુસંયતાઃ ॥ बाल ६ । ९ ॥

૮ દ્રષ્ટું શક્યમયોધ્યાયાં નાપિ રાજન્યમકિમાન્ ॥ बाल ६ । १६ ॥

१५-श्री रामक सम हैं अल-शस्त्र कैसे थे ?

(लभनार-उमेशप्रसादसिंह मजशी तथा गुरुदेवप्रसाद सिंह मजशी)

रामायणके लिन-लिन स्थलोंमें यंत्रशास्त्रोंका उल्लेख पाया जाता है। यंत्र-विज्ञानमें प्राचीन भारतीय सभ्यताकी केन्द्र-बुद्धि अयोध्याकी अपेक्षा अनार्य-सभ्यताका केन्द्रस्थल लंका की अधिक हिनत अवस्थामें था। मानवी ज्ञानकी अपेक्षा दानवी ज्ञानके वैयिन्य का परिचय अधिक मिलता है। (लंकाकांड-३)

अयोध्या तथा लंका-दोनों कांडोंमें दुर्ग और अस्त्रशस्त्र का उल्लेख है। दोनों स्थानों के दुर्ग के शीर्षलागपर लोहे के अने दुर्गे 'शतधनी' नामक अस्त्र रणे रहते थे।

रामायण के टीकाकार रामानुज महाशय ने 'शतधनी' का आग्नेयास्त्र कह घोषित किया है। रामायणमें आग्नेयास्त्रका उल्लेख अनेक स्थलोंमें दृष्टिगत होता है; इस लिये 'शतधनी' का आणकलके कमान-तुल्य आग्नेय अस्त्र कह सकते हैं।

लंकामें रावणके शय्यागृहमें यंत्रयाचित पंथा था। रात्रिके समय हनुमानने उस कमरेमें जाकर विस्मयसे अवाह होकर उसे देखा था।

बालव्यजनस्तामिर्वीज्यमान समन्ततः ॥ ५। ५। १० ॥

लंकानिवासी दानव शिल्पी विश्वकर्मारचित शून्यगामी 'पुष्पक' नामक एक विमान था। 'पुष्पक' था हसयालित महावेगशाली विमान। (लंकाकांड १२५ सर्ग, १ श्लोक) वह आरौलीके छिछानुसार छिछानुत्प स्थानमें भेराक-टोक विचरणु कर सकता था।

आकाशके उपरसे निम्रस्थित जन, प्राणी, धर आदि किस प्रकार दृष्टिगोचर होते थे, इसका वर्णन किष्किंधा कांडके ६२ सर्गमें है। यह विवरण परीक्षित तथा सत्य है।

समुद्र में सेतु आधनेके समय काष्ठ उन्नय वैज्ञानिक रीति आचरित दुध थी वा नहीं, इसकी चर्चा महर्षिने अपनी रचनामें नहीं की है; किन्तु सागर-अधन के समय जिन अस्त्र-शस्त्रों का व्यवहार हुआ था, उसका स्पष्ट उल्लेख रामायण में पाया जाता है। यथा—

'इस्तिमात्रान् महाकाया पाषाणांच महाबलाः पर्वतांश्च समूत्पाटो यंत्रैः परिवहस्ति च' ॥ ५६६॥ २॥

हाथीके समान प्रकांड प्रस्तरभंड तथा पर्वत उखाड कर यंत्रकी सहायतासे (समुद्रमें) डाले जाने लगे।

सेतु केवल समुद्रमें पथर डाल कर नहीं आधे जाते किन्तु उनमें कुछ नाप-जोखकी भी आवश्यकता होती है—जिससे देवनेमें वे लदे न प्रतीत हों। इसका वर्णन संक्षेपमें इस प्रकार है—

पथर के टुकड़े छोटे होनेके कारण समुद्रकी तरंगों के साथ उपर उठने तथा नीचे गिरने लगे। अहसंभ्यक अंदर अकत्रित हो विवेचना करने लगे—इस प्रकार आनरशिल्पी नक्ष और शिल्पियोंकी सहायतासे सेतु-अधन करने लगे। (लंकाकांड-२२ सर्ग)

एक स्थानपर 'पांशु' नामक अस्त्र की सहायता से कुम्भे आदि जोहनेका उल्लेख है। (६, २, २०)

रामायणमें जलयानका उल्लेख है। ऋग्वेदमें भी इसका उल्लेख है; किन्तु वह यंत्रद्वारा चलता था, वा वायुवेग से, अथवा नाविकोंद्वारा—इसका पता नहीं—इसका कुछ आलास रामायण में नहीं मिलता।

धृद्रजित आदलमें छिप कर युद्ध करता था। इसका रामायणमें राक्षसी माया कह कर इसका उल्लेख किया गया है। (१७, ६, २५) ("मनोरमा" नामे लभनौना हिंदी भासिकभांथी साक्षार उद्धृत)

મહાભારતમાં પૂજ્ય ઋષિમુનિઓએ એવી આદર્શ ભૂત સંસ્કૃતિ આલેખી છે કે જને માટે હિંદુ-
અતિ ઉપરાંત સમગ્ર માનવજાતિને પણ હવે પછી તીવ્ર આકાંક્ષા ઉત્પન્ન થશે. 'વિવેકાનંદ'

મહોટા સાત ભાગોમાં નિકળી ચૂક્યું છે.

સંપૂર્ણ મહાભારત

ઉત્તમ ભાષાંતર, ૫૦૦૦ પૃષ્ઠ, સુંદર ૩૦ ચિત્ર,

મજબૂત કાગળ, તથા પાકાં પૂઠાં સાથે

મૂલ્ય રૂ ૩૬, દીવાલીરૂઢી ૩૨

થયેલા અને થનારા ગ્રાહકો પ્રત્યે સ્વાસ્થ્ય સૂચનાઓ

૧-હિંદુ સંતાનો માટે આવો ઉપકારક અને માનીતો ધર્મગ્રંથ સમજી માણસોને તો પાછળથી પૂરી કિંમતે પણ લેવોજ પડવાનો; તો પછી તે સવેળા અને કિંમતે કિંમતેજ તેમણે શામાટે ન લેવો ? ગુજરાતી પ્રેસનું આશ્રુ મહાભારત જ્યારે ૭૫) થી પણ મળતું નહિ, ત્યારે તેનું ખીન્નું કનિષ્ઠ ભાષાંતર રૂ. ૫૦)થી પણ અનેકાને લેવું પડેલું. માટે આ ગ્રંથ વેચાઈ ગયા પછી પાછું તેમ ન કરવું પડે તેટલા માટે, અને આવા મહોટા ગ્રંથ ફરી ફરીથી છપાવા સહજ નથી તેટલા માટે પણ જેમનાથી અને તેમણે આવીવિરલ તકનો લાભ તરતમાં અને જરૂરથી લઈ લેવો જોઈએ.

૨-આ મહાભારતનું મૂલ્ય રૂ. છત્રીસ છે; તેમજ ગ્રંથમાળાનું પુસ્તક પણ શ્રાવણમાંજ નિકળે તેમ લાગવાથી તેની કિંમત પણ લંબાવી છે; એટલે કે પ્રથમથી નાણાં ભરનાર માટે અપાઠ સુધી રૂ. ત્રીસ અને તે પછીને માટે દિવાળી સુધી રૂ. બત્રીસ રખાઈ છે.

૩-અગાઉ જેઓ આ ખાતાનાં શાંતિપર્વ તથા આદિ અને સભાપર્વ ખરીદી ચૂક્યા હોય તેમણે પણ તે તે ગ્રંથ આ સાત ભાગના પેટામાં નવાજ લેવા હીક છે; છતાં જેમને તે એક અથવા બે ગ્રંથ નહિજ લેવા હોય તેમણે તેની ખર્ચેલી એક ગ્રંથની કિંમત બદલ રૂ. ૨૦ અને બે બદલ ૫) ઓછા આપવાના છે.

૪-મુંબઈના જે સજ્જનો પાસેથી આ ગ્રંથના માર્ગવ્યય બદલ રૂ. ૧૦૦૦ વધુ લેવાયેલા; તેમને સાતે ભાગ એકી વખતે મુંબઈમાં આપવા ઠરવાથી રૂ. ૧૦૦૦ ગ્રંથ સાથે પાછો અપાશે; અને અમ-દાવાદથી મોકલવાના પેકીંગ ૫૦ બદલ રૂ. ૧) વધુ ભરનારને તે પણ પાછો અપાશે.

૫-મુંબઈના થયેલા ગ્રાહકોને કાર્ડથી ખબર અપાતાંજ તેમણે તે કાર્ડ તથા નાણાંની પાવતી મુંબઈના કાલ્યાણદેવીના મંદિર સામેના કાર્યાલયમાં મોકલી આપીને સાતે ભાગ મંગાવી લેવા.

૬-આ ગ્રંથ વી. પી. થી તો મોકલશેજ નહિ; માટે પોસ્ટરસ્તે મંગાવનારે કિંમત મોકલવા ઉપરાંત પોસ્ટેજ વગેરે બદલ પણ રૂ. સાડાપાંચ પ્રથમથીજ મોકલી આપવા.

જેમ સુરમ્ય સ્થાનમાં પ્રયાંથી શરીર શીતળ થાય છે, તેમ અમૃતસમાન મહાભારતની કથાઓ વાંચવા-સાંભળવાથી મન તેમજ પ્રાણ શીતળ થાય છે. 'નારાયણ હેમચંદ્ર'

૭-રેલ્વેસ્તે આ ગ્રંથ બહુ ઓછા ખર્ચે આવશે અને પેડીંગ ૪૦ પૃષ્ઠ નહિ ચઢે; પરંતુ કિંમત, રેલેશનનું નામ અને રેલ્વેરીસીટ મોકલવાનું શીરનામું, એટલું તો, તેમણે પ્રથમથીજ મોકલવું.

૮-આફ્રિકા વગેરે દૂર દેશાવર માટે પણ કિંમત ૧૯૮૪ ની વસંતપંચમી સુધી રૂ. ૩૬ ને બદલે ૩૨ અથવા તો પચાસ શીર્ષાંગ અને પોસ્ટેજ ૪૦ બદલ તેર શીર્ષાંગ અથવા રૂ. સાડાઆઠ મોકલવા.

૯-દશેક વર્ષ પૂર્વે મહાભારતની યોજના, તે સમયના ખર્ચના પ્રમાણમાં રૂ. ૧૬) અને ૧૨૫થી કહાડેલી; પણ પાછળથી મોંઘારત થતાં એ યોજના પડી મૂકાઈ અનામતવાળો રૂપિયો પાછો અપાયો હતો. હજી જે થોડા સંજ્ઞનોએ એ રૂપિયો નથી મંગાવ્યો, તેમણે તે ૧૯૮૪ ની હોળી સુધીમાં પૈસા ભર્યાનો દાખલો મોકલીને જરૂર મંગાવી લેવો. નહિ તો તે જ્ઞાનયજ્ઞખાતે વાપરી દેવાશે.

મહાભારત શામાટે સ્વરૂપે જોઈયે ?

ભારતવર્ષમાં મહાભારતના નામથી અપરિચિત કોઈકજ હિંદુ હશે. તે રચાયું ત્યારથી માંડીને અઘાપિસુધી હિંદુજાતિમાં જે જે સંસ્કૃત ગ્રંથો અતિ આકર્ષક, માર્ગદર્શક અને ઉપકારક ગણાતા આવ્યા છે, તેમાં મહાભારત પણ સદા પ્રથમ શ્રેણીમાંજ રહ્યું છે અને રહેશે.

મહાભારતરૂપી જે મહાસાગરના એક સ્વરૂપ અંશરૂપ 'શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા' જગતભરના વિદ્વાનોને પોતાના અલૌકિક જ્ઞાનગૌરવથી ચક્રિત કરી રહી છે; જે મહાસાગરમાંથી ગીતા ઉપરાંત બીજાં એવાં એવાં અનુપમ રત્નો હિંદુજાતિને પ્રાપ્ત થયાં છે કે જે નિત્યપ્રતિ લક્ષ્યાવધિ અધિકારી-જનોનાં હૃદયને જ્ઞાનભક્તિના અનેરા પ્રકાશથી અજવાળી રહ્યાં છે; જે મહોદધિનાજ એક અગત્યના અંશરૂપ "શાંતિપર્વ" માં લેહેરાઈ રહેલું ધર્મોન્નત તેમાં નિમજ્જન કરનારાં હજારો ધર્મ-જિજ્ઞાસુ હૃદયોને શાંત, પવિત્ર અને ચારે પદાર્થ (ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ) ને પાત્ર બનાવતું આવ્યું છે; જે મહાન ગ્રંથનો અદ્ભુત પ્રકાશ સદસો વર્ષથી આર્ય નૃપતિઓની પરંપરાને રાજધર્મ અને વીરત્વના ઉત્તમોત્તમ આદર્શ દર્શાવતો આવ્યો છે; જે મહાન ગ્રંથની ઐજરવી કથાઓએ શતાવધિ નૃપતિઓને અને લક્ષ્યાવધિ ક્ષત્રિયોને પ્રભાવિત કરી, તેમના પરમ હિતકારી ધર્મપંથે પળાવ્યા છે; જે મહાગ્રંથના પ્રભાવે અતિવિકટ સમયે પણ પ્રતાપ, શુરુ ગોવિંદ અને શિવાજી જેવા મહાવીરોને આર્યધર્મની રક્ષામાટે અપૂર્વ ચેતના અને અદ્ભુત પરાક્રમ આપી તેમને અપાર બળશાળી શત્રુદળો સામે અડગભાવે ઉભા રાખ્યા છે; જે મહાન ગ્રંથની જ્વલંત પ્રેરણાઓથી પ્રેરાઈને લક્ષ્યાવધિ ક્ષાત્રકુળદીપક વીરાત્માઓએ આ નશ્વર જગતપ્રત્યેનાં મોહ-મમતા છોડી દીધાં અને પોતાનાં પ્રચંડ શરીરોને પ્રકુલ્લવદને સ્વધર્મપાલનના મહાયજ્ઞમાં તૃણની પેઠે હોમી દષ્ટ અત્યંત દિવ્ય એવી વીરગતિને પ્રાપ્ત કરી છે; જે મહાન ગ્રંથ ભારતવર્ષની વર્તમાન દીનહીન દશામાં પણ વિદ્વાનથી માંડી ખેતુસુધીનાં અને રાજાથી માંડી રંકપર્યંતનાં કોટચવધિ સંતાનોને આર્યોની અસામાન્ય પ્રાચીન બહોળલાલીનું સ્મરણ આપતો થકો તેમના એક મણિ-અચિત સ્મારકસ્તંભરૂપે ભારતવાસીઓને 'સત્સિદ્ધત જાગ્રત, પ્રાણ્ય વરાગ્નિબોધત' ધૃત્યાદિ ઉત્તેજક મહામંત્રો અનેક મુખે સુણાવી રહ્યો છે; અને જે મહાન ગ્રંથ દેવર્ષિ, બ્રહ્મર્ષિ, રાજર્ષિ અને ચારે વર્ણાશ્રમના અનેકાનેક મહાત્માઓનાં ચરિત્રોરૂપી મહામણિઓથી સુશોભિત હોવા ઉપરાંત તેમના વ્યવહાર તેમજ પરમાર્થને લગતા અનેકાનેક પ્રોત્સાહક અનુભવોથી અને ઉન્નતિપ્રદ ઉપદેશોથી ભરપૂર છે; આવો આ આર્યોનાં આદર્શભૂત જ્ઞાનચારિત્ર્યથી શોભી રહેલો મહાસાગરસભો મહાભારત ગ્રંથ, તે પોતાના સમગ્ર સ્વરૂપમાં અને ભારતની પ્રત્યેક ભાષામાં પ્રચલિત થઈ પ્રત્યેક હિંદુ-આર્યના ગૃહને સુશોભિત કરે, ઉચ્ચ પ્રેરણાઓ આપ્યા કરે અને ઉન્નતિપરાયણ રાખ્યા કરે તથા તેમ થાય તેટલા સાડ તે સ્વરૂપ મૂલ્યે બહાર પડે, એવું કોણ નહિ ઇચ્છે ?

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યલય } મું. અમદાવાદ
અને મું. બંદ્ર-૨

હારે માટે બાણ, ખરા રત્નની ખાણ આ; મહાભારતને માણ, સ્વાર્થ સાથે સાધવા.
અંધકાર અજ્ઞાન, દૂર કરવાને ઉગીયો; જ્ઞાન-સૂર્ય આ બાણ, તુજ પૂર્વજનો વારસો.

3

મહાભારતનો મહિમા અને ઉપયોગ

(મહાભારતનાજ જુદા જુદા શ્લોકો અને શ્લોકાર્થો ઉપરથી)

અનાગતશ્ચ મોક્ષશ્ચ કૃષ્ણદ્વૈપાયનઃ પ્રમુઃ । સંદર્ભે ભારતસ્યાસ્ય કૃતવાન્ધર્મકામ્યયા ॥

ધર્મે ચાર્થે ચ કામે ચ મોક્ષે ચ ભરતર્ષભ । યદિહાસ્તિ તદન્યત્ર યન્નેહાસ્તિ ન કુત્રચિત્ ॥

દીર્ઘદષ્ટિવાળા અને મોક્ષસ્વરૂપ એવા ભગવાન વેદવ્યાસે કેવળ ધર્મવૃદ્ધિનીજ ઇચ્છાથી આ મહાભારતની રચના કરી છે. હે ભરતશ્રેષ્ઠ! ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ—આ ચાર પુરુષાર્થોના સંબંધમાં આ મહાભારતમાં જે કંઈ કહ્યું છે, તેજ બીજાં શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે; અને જે આમાં કહ્યું નથી તે બીજાં ક્યાંય પણ કહેલું નથી.

एतत्पवित्रं परममेतद्धर्मनिदर्शनम् । एतत्सर्वगुणोपेतं श्रोतव्यं भूतिमिच्छता ॥

કાર્યિકં વાચિકં ચૈવ મનસા સમુપાર્જિતમ્ । તત્સર્વં નાશમાયાતિ તમઃ સૂર્યોદયે યથા ॥

આ મહાભારત પરમ પવિત્ર છે, ધર્મને દર્શાવનારું છે અને સર્વ ગુણોથી સંપન્ન છે; માટે કદાચાણને ઇચ્છનારા માણસે આતું વાંચન—શ્રવણ અવશ્ય કરવું જોઈએ. કેમકે એથી કાર્યિક, વાચિક તથા માનસિક પાપો, સૂર્યોદયથી જન્મ અંધકાર નાશ પામે તેમ નાશ પામે છે.

शृणोति श्रावयेद्वापि सततं चैव यो नरः । सर्वपापविनिर्मुक्तो वैष्णवं पदमाप्नुयात् ॥

પિતૃનુદ્ધરતે સર્વાનેકાદશસમુદ્ભવાન્ । આત્માનં સસુતં ચૈવ સ્ત્રિયં ચ ભરતર્ષભ ॥

જે પુરુષ નિત્યપ્રતિ મહાભારત સાંભળે છે કેવા સંભળાવે છે, તે સર્વ પાપથી મુક્ત થઈને વિષ્ણુના પદને પામે છે; એટલુંજ નહિ પણ હે ભરતશ્રેષ્ઠ! તે પુરુષ પોતાની અગિયાર પેઢીના પિતૃઓનો, તથા પુત્ર અને સ્ત્રી સહિત પોતાનો પણ ઉદ્ધાર કરે છે.

यथा समुद्रो भगवान्यथा मेरुर्महान्गिरिः । उभौ ख्यातौ रत्ननिधी तथा भारतमुच्यते ॥

ન તાં સ્વર્ગગતિં પ્રાપ્ય તુષ્ટિં પ્રાપ્નોતિ માનવઃ । યાં શ્રુત્વૈવ મહાપુણ્યમિતિહાસમુપાસ્મૃતે ॥

જન્મ ઐશ્વર્યવાન સમુદ્ર અને મહાપર્વત મેરુ એ બંને રત્નનિધિ તરીકે પ્રખ્યાત છે; તેમ આ મહાભારત પણ રત્નોના ભંડારતરીકે પ્રસિદ્ધ છે. આથી મનુષ્યને આ મહા પુણ્યરૂપ ઇતિહાસ વાંચવા—સાંભળવાથી જોવો સંતોષ થાય છે, તેવો સંતોષ સ્વર્ગપ્રાપ્તિથી પણ થતો નથી.

शरीरेण कृतं पापं वाचा च मनसैव च । सर्वं संत्यजति क्षिप्रं य इदं शृणुयान्नरः ॥

મરતાનાં મહાજન્મ શૃણ્વતામનસૂયતામ્ । નાસ્તિ વ્યાધિમયં તેષાં પરલોકમયં કુતઃ ॥

જે મનુષ્ય આ મહાભારત વાંચે કે સાંભળે છે; તે મન વાણી અને કાયાવડે કરાયેલાં સર્વ પાપોને ઝટ તજ દે છે. જે મનુષ્ય ઈર્ષ્યારહિત થઈને ભરતવંશીઓનાં મહાન ચરિત્ર વાંચે કે સાંભળે છે, તેને વ્યાધિનોજ ભય નથી; ત્યાં પછી પરલોકનો તો ભયજ ક્યાંથી !

इदं हि वेदैः समितं पवित्रमपि चोत्तमम् । श्राव्यं श्रुतिसुखं चैव पावनं शीलवर्धनम् ॥

ય હંદં ભારતં રાજન્વાચકાય પ્રયચ્છતિ । તેન સર્વા મહી દત્તા ભવેત્સાગરમેખલા ॥

આ મહાભારત વેદતુલ્ય છે; ઉત્તમ છે; પરમ પવિત્ર છે; સાંભળવા યોગ્ય છે; કર્ણપ્રિય છે અને શુભ આચરણને વધારનાર છે. માટે હે રાજન્! જે મનુષ્ય આ ભારતનો અર્થ વાંચનારને આપે છે; તેને સમુદ્રપર્યંતની સમગ્ર પૃથ્વી દાન કર્યાનું કૃણ મળે છે.

✘ માનવ મોહું ભાગ્ય, જે ઇચ્છે તું તાણે; તે તો ઝટપટ ભાગ્ય, સદ્ગુણો હાકલ કરે.
મહા પુરુષનો સંગ, માનવ મળવો દોઢલો; આપે એનો રંગ, ઉપદેશોના અંથ શુભ.

અષ્ટાદશ પુરાણાનિ ધર્મશાસ્ત્રાણિ સર્વેશઃ । વેદાઃ સાંગાસ્તથૈકત્ર મારતં ત્રૈકતઃસ્થિતમ્ ॥
મહત્ત્વાદ્મારવત્ત્વાચ્ચ મહાભારતમુચ્યતે । નિરુક્તમસ્ય યો વેદ સર્વપાપૈઃ પ્રમુચ્યતે ॥

એક તરફ અઠાર પુરાણો, સર્વ ધર્મશાસ્ત્રો તથા અંગોસહિત વેદો હોય; અને બીજી તરફ એકલું મહાભારત હોય; તે પણ તે તેઓની બરાબરી કરી શકે છે. કેમકે આ અંથ અત્યંત મહત્ત્વવાળો અને રહસ્યરૂપી અસાધારણ ભાર-વજન-વાળો છે તેથી પણ એ 'મહાભારત' કહેવાય છે. જે પુરુષ મહાભારતના તે રહસ્યને બહે છે; તે સર્વ પાપોથી મુક્ત થાય છે.

જયો નામેતિહાસોડયં શ્રોતવ્યો મોક્ષમિચ્છતા । બ્રાહ્મણેન ચ રાજા ચ ગર્ભિણ્યા ચૈવ યોષિતા ॥

સ્વર્ગકામો લભેસ્સ્વર્ગ જયકામો લભેજયમ્ । ગર્ભિણી લભતે પુત્રં કન્યાં વા બહુભાગિનીમ્ ॥

'જય' નામનો આ ઇતિહાસ, મોક્ષની ઇચ્છા રાખનારે, બ્રાહ્મણે, રાજાએ તથા ગર્ભિણી સ્ત્રીએ તો અવશ્ય શ્રવણ કરવો. કેમકે એનું શ્રવણ કરવાથી સ્વર્ગની ઇચ્છાવાળો સ્વર્ગને, જયની ઇચ્છાવાળો જયને અને ગર્ભિણી સ્ત્રી પુત્રને કિંવા મહાભાગ્યશાળી કન્યાને પામે છે.

યોગો શતં કનકશૃંગમયં દદાતિ વિપ્રાય વેદવિદુષે સુબદ્ધશ્રુતાય ।

પુણ્યાં ચ ભારતકથાં સતતં શૃણોતિ તુલ્યં ફલં ભવતિ તસ્ય ચ તસ્ય ચૈવ ॥

વેદને બાણનારા અને બહુશ્રુત બ્રાહ્મણને એક માણસ સુવર્ણનાં શીંગડાંવાળી સો ગાયો આપે, અને બીજો નિત્ય પવિત્ર ભારતકથા વાંચે-સાંભળે, તો તેથી તે બંનેને સમાન ફળ મળે છે.

ધર્મશાસ્ત્રમિદં પુણ્યમર્થશાસ્ત્રમિદં પરમ્ । મોક્ષશાસ્ત્રમિદં પ્રોક્તં વ્યાસેનામિતબુદ્ધિના ॥

આકર્ષ્ય ભક્ત્યા સતતં જયાર્ઘ્યં ભારતં મહત્ । શ્રીશ્ચક્રીર્વિસ્તથા વિદ્યા ભવંતિ સહિતાઃ સદા ॥

અમાપ બુદ્ધિવાળા ભગવાન વ્યાસે કહ્યું છે કે, 'આ ઇતિહાસ પવિત્ર ધર્મશાસ્ત્ર છે; આ ઉત્તમ અર્થશાસ્ત્ર છે અને આ મોક્ષશાસ્ત્ર પણ છે.' 'જય' નામના આ મહાભારતનું જે ભક્તિપૂર્વક નિત્ય શ્રવણ કરે છે તેને સદા વિદ્યાસહિત લક્ષ્મી અને દીર્ઘિ પ્રાપ્ત થાય છે.

ભારતં સર્વશાસ્ત્રાણામુત્તમં ભરતર્ષભ । સંપ્રત્યાચક્ષતે ચેદં તથા શ્રોણ્યન્તિ ચાપરે ॥

યોધીતે ભારતં પુણ્યં બ્રાહ્મણો નિયતવ્રતઃ । ચતુરો વાર્ષિકાન્માસાન્સર્વપાપૈઃ પ્રમુચ્યતે ॥

કુરુણાં પ્રથિતં વંશં કીર્તયન્સતતં શુચિઃ । વંશમામોતિ વિપુલં લોકે પૂજ્યતમો ભવેત્ ॥

હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! સર્વ શાસ્ત્રોમાં મહાભારત ઉત્તમ હોવાથી વિદ્વાનો સાંપ્રતમાં પણ આ ઇતિહાસનું વાંચન તથા શ્રવણ કરે છે અને હવે પછી પણ કરશે. કારણ કે જે બ્રાહ્મણ નિયમિત વ્રતપાલન કરતો થકો ચાતુર્માસ્યમાં પવિત્ર ભારતનો પાઠ કરે છે તે સર્વ પાપથી મુક્ત થાય છે. જે પુરુષ પવિત્ર થઈને કુરુના પ્રસિદ્ધ વંશને નિરંતર વાંચે છે; તેનો પોતાનો વંશ પણ વિસ્તાર પામે છે અને લોકોમાં તે અત્યંત પૂજ્ય થાય છે.

કાર્ણ વેદમિમં સર્વં શૃણુયાદ્યઃ સમાહિતઃ । બ્રહ્મહત્યાદિ પાપાનાં કોટિસ્તસ્ય વિનશ્યતિ ॥

પુત્રાઃ શુશ્રૂષ્વઃ સન્તિ પ્રેમ્યાશ્ચ પ્રિયકારિણઃ । ભરતાનાં મહાજન્મ મહાભારતમુચ્યતે ॥

વેદવ્યાસે રચેલા આ પાંચમા વેદરૂપ મહાભારતનું જે પુરુષ એકાગ્રચિત્તે શ્રવણ કરે છે, તેનાં બ્રહ્મહત્યાદિ ઢાટી પાપ નાશ પામે છે. વળી આ ઇતિહાસને સાંભળનારા પુત્રો પિતૃસેવા કરનારા, અને સેવકો સ્વામીનું પ્રિય કરનારા થાય છે. આમાં મહાન ભરતવંશીઓનાં ચરિત્ર વર્ણવ્યાં છે તેથી પણ આ મહાભારત કહેવાય છે.

આજકાલ આપણા ધાર્મિક વિચારો બહુજ સંકુચિત થઈ ગયા છે, તેથી તેને ઉદાર અને વિસ્તૃત કરવાને માટે આપણને મહાભારતના પાઠની અત્યંત જરૂર છે.

૫

મહાભારતવિષે ઉત્તમ પુરુષોના ઉદ્ગાર

(મૂળ લખાણોના સાર અને સ્વતંત્રાવવાદરૂપે.)

પંડિત રાજરામ કહે છે કે:—“હિંદુજાતિના પ્રાચીન ધર્મગ્રંથોમાં મહાભારતને પાંચમો વેદ કહે છે, તે ઉપમા પણ યોગ્ય છે; કેમકે આ ગ્રંથ અનેક શિક્ષાઓના ભંડાર, ઉપદેશોના આગાર અને ધર્મકર્મોના સાચો મીમાંસાકાર છે. તેમાં મુખ્ય વિષય તો વીર પાંડવોના ઉદય, કૌરવપાંડવોનું યુદ્ધ, પાંડવોની રાજ્યપ્રાપ્તિ અને તેમના રાજ્યશાસનનું વર્ણન કરવાનો છે; પણ તેના કવિ એક વેદપારંગત મહાત્મા અને ધર્મસંસ્થાપક મુનિ હોવાથી એની સાથે સાથે પ્રસંગોપાત ધર્મ, નીતિ, રાજ્યશાસન અને તત્ત્વજ્ઞાનનાં પણ તેઓ એવાં સરસ અને ઉચ્ચ પ્રકારનાં વર્ણન કરી દે છે કે વાચક પોતાના હૃદયમાં કોઈ નવોજ પ્રકાશ અનુભવે છે; તેનું હૃદય વિશાળ બની જાય છે અને તે શુંતો શું થઈ જાય છે. જગતભરના સમગ્ર વિદ્વાનોમાં આદર પામેલો ‘ગીતા’ ગ્રંથ પણ મહાભારતનોજ એક ભાગ છે. જે ઉદ્દેશથી પ્રસંગવશાત્ એવા મહત્ત્વપૂર્ણ ઉપદેશ અપાયેલા છે, તેજ ઉદ્દેશથી રાજર્ષિઓ અને બ્રહ્મર્ષિઓનાં પ્રસંગોપાત અનેક ઉપાખ્યાન, દષ્ટાંત અને કથા-કહાણીઓ આ ગ્રંથમાં આપેલાં છે; અને તેથીજ તે પણ મનુષ્યના જીવનપર ઉડો પ્રભાવ પાડે છે અને ગ્રંથની મનોહરતા તથા ઉપયોગિતાને અનેકગણી વધારી મૂકે છે. આ પ્રમાણે આર્યજાતિનું પ્રાચીન જીવન અને તેના મહત્ત્વપૂર્ણ ઉપદેશ મહાભારતમાં ભરપૂર હોવાથી તેનું વાચનશ્રવણ હિંદુસંતાનોને માટે તો અત્યંત લાભકર્તા છે. માત્ર તેની મૂળકથાજ લક્ષ્યે, તો તે પણ એટલી બધી રાચક અને અસરકારક છે અને તેમાં એવાં ઉચ્ચ કોટિનાં ચરિત્રો આલેખવામાં આવ્યાં છે કે તેમાં બીજી બાજતો ન ઉમેરાઈ હોત તોપણ આ ગ્રંથ આખી દુનિયાના સાહિત્યમાં મુકુટમણિરૂપ ગણાત.”

પંડિત ઇન્દ્રીપ્રસાદ શર્મા કહે છે કે:—“મહાભારતમાં સર્વ રસોના યથારથાને સમાવેશ કર્યામાં આવ્યો છે. શૃંગારથી તે વૈરાગ્યસુધીના બધા રસોનું એમાં એવું સુંદર મિલન થયું છે કે ભારતના પ્રાચીન વીરોની આ પવિત્ર કથા બહુજ મનમોહક, હૃદયગ્રાહી અને પ્રભાવશાળી બની રહી છે; અને તેથી કરીને અત્યંત પ્રાચીનકાળથી અદ્યપિપર્યંતના બધા પંડિતોના એજ મત છે કે જે કંઈ મહાભારતમાં છે, તેજ બીજે સ્થળે જોવામાં આવે છે; અને જે તેમાં નથી તે ક્યાંય પણ નથી. x x x x વાત પણ ખરી છે કે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર, એ ચારે વર્ણના લોકોએ જાણવાજેવા ઉપદેશો અને શિક્ષણો તેમાં પુષ્કળ ભરેલાં છે. પ્રાચીનકાળથી મોટ-મોટા કવિઓ, મહાકવિઓ અને નાટકકારો મહાભારતના આધારથીજ અનેકાનેક કાવ્ય, મહાકાવ્ય અને નાટકો લખતા ચાલ્યા આવે છે; અને તે છતાં પણ હજીસુધી તે ભંડાર ખાલીજ થતો નથી ! આજે પણ આ અખૂટ ભંડારમાંથીજ ભારતની જૂદી જૂદી લાષાઓના કવિઓ અને લેખકોને ધણીખરી સામગ્રી મળ્યા કરે છે; અને તેઓ તેનેજ આધારે પોતાની પ્રતિભાનો વિકાસ કર્યો કરે છે. આથીજ લોકો કહે છે કે, ‘ઉચ્ચ કોટિના કવિઓમાં જે કંઈ કાવ્ય-કુશળતા અને રચનાના ચમકારા દેખાય છે તે બધું ભગવાન કૃષ્ણદ્વૈપાયન વ્યાસજીનુંજ ઉચ્છિષ્ટ છે.’”

“મહાભારતના એકેએક પાત્રનું ચરિત્ર ખૂબજ અદ્ભુત છે. તેનું નિરીક્ષણ કરવાથી આપણને આપણા હજારો વર્ષ પહેલાંના દેશ અને સમાજની અવસ્થાનું યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે; તે સમયનો વર્ણાશ્રમ ધર્મ કેવો હતો; અને તે વખતના ક્ષત્રિયો કેવા શૂરવીર, પરાક્રમી અને સત્યસંકલ્પ હતા એ સર્વ આપણા લક્ષમાં આવી જાય છે; અને તેથી આ ગ્રંથ વાંચીને આપણા પૂર્વજોનાં પવિત્ર ચરિત્રથી પરિચિત થવું એ પ્રત્યેક હિંદુનું-નહિ નહિ, પ્રત્યેક ભારતવાસીનું-મુખ્ય કર્તવ્ય છે.”

“ભીષ્મપિતામહની અઘૌકિક પિતૃભક્તિ, શ્રીકૃષ્ણની વિલક્ષણ રાજનીતિ, યુધિષ્ઠિરની પ્રશંસા-પાત્ર સત્યનિષ્ઠા તથા દ્રોણ, દુર્યોધન, કર્ણ, અર્જુન અને ભીમ વગેરે વીરોની અદ્ભુત વીરત્વ-પૂર્ણ કથાઓ વાંચીને કથા ભારતવાસીના મુરદાજ પ્રાણોમાં પણ નવજીવનનો સંચાર નહિ થાય ? પોતાના પૂર્વજોના ગૌરવનું રમરણ કરીને ગર્વથી કોની છાતી નહિ ફૂલી ઉઠે ? તેથી જો આપણને આપણા ભૂતકાળના મહત્ત્વનું યથાર્થ ચિત્ર જોવાની અભિલાષા હોય તો આપણે મહાભારત જરૂર વાંચવું જોઈએ. જો સંસારના એ અઘૌકિક મહાવીરોની વીરકથા વાંચીને આપણા મુરદાજ પ્રાણોમાં નવીન સંજીવની શક્તિ ભરવાની ઇચ્છા હોય તો મહાભારતનો પાઠ અવશ્ય કરવો જોઈએ; અને સત્ય વાત તો એ છે કે જેણે મહાભારત નથી વાંચ્યું તેણે ભારતવાસી હોવાનું વ્યર્થ છે.”

મહાભારતના પાઠથી માણસ નિઃસંદેહ ઉગ્ય મનોબુદ્ધિમાં પહોંચી જાય છે.
અને તેથી મહાભારતનો વધુ પ્રચાર કરવો એ પ્રત્યેક સમજીતું કર્તવ્ય છે.

મહાત્મા ગાંધીજી એવા ભાવનું કહે છે કે:—“મેં આ પહેલાં ‘મહાભારત’નો સંપૂર્ણ ગ્રંથ વાંચ્યો ન હતો. કોઈ કોઈવાર થોડું થોડું જોયું હોય તે જુદી વાત. મેં તો ઉલટો તેની વિશ્લેષ-માંગ મત બાંધી દીધો હતો કે, એમાં મારપીટ, લડાઇ અને ઝઘડાઓની કદાણીઓ હશે, અને એવાં લાંબાં વર્ણન હશે કે મારાથી વાંચી પણ નહિ શકાય; અથવા હું વાંચવા બેસીશ તો મને નિદ્રાજ આવશે! એથી કરીને મહાભારતનાં છ હજાર પાનાંનાં મોટાં પોથાં જોઈને પ્રથમ તો હું ગભરાયો હતો; પરંતુ પછી જ્યારે મેં તેને વાંચવું શરૂ કર્યું ત્યારે તો પછી એ અમુક લાગ સિવાય એટલું બહુ મનમોહક થઈ પડ્યું—તેમાં એટલી બધી દહે લાગી ગઈ કે એકવાર શરૂ કર્યા પછી એ ગ્રંથ પૂરો કરવા-ને હું અધીરો બની ગયો અને એ સંપૂર્ણ વાંચી રહ્યા પછી એ વિષેના મારા પહેલાંના ખ્યાલો ખોટા ઠર્યા.

એ ગ્રંથ મેં ચાર મહીનામાં (ચરોડા જાહેરમાં) પૂરો કર્યો ત્યારે મને લાગ્યું કે, આ મહા-ભારતને કાંઈ ઉપમા આપવી હોય તો તે ગણ્યાગાંઠ્યા સુંદર જવાહીરોની એકાદ તિજોરીની ન આપી શકાય; પણ અમૂલ્ય રત્નોની એકાદ અખટ ખાણ સાથેજ તેને સરખાવી શકાય, કે જે ખાણને જેમ જેમ વધુ ને વધુ ઉડી ખોદીએ તેમ તેમ તેમાંથી કિંમતી જવાહીર વધુ ને વધુજ નીકળતાં જાય.”

લોકમાન્ય તિલક મહારાજે કહ્યું છે કે:—“મહાભારત ગ્રંથ અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે. + + તેમાં ધર્મરાજની સલ્લનિષ્ઠા, કર્ણની ઉદારતા, બીષ્મનું ખાડુબળ, અર્જુનનું યુદ્ધકૌશલ્ય ઇત્યાદિ અનેક અવર્ણનીય ગુણોયુક્ત વીરોનાં વર્ણન છે અને તે વીરોનાં ચરિત્ર વાંચવા યોગ્ય તથા મનન કરવા યોગ્ય છે. એમાં પણ બીષ્મપિતામહનો દૃઢ નિશ્ચય અને શ્રીકૃષ્ણચંદ્રનું રાજનીતિકૌશલ્ય તો વિલક્ષણજ મહત્વ ધરાવે છે. તેમના આગળ ખીજાઓના ખીજા ગુણો ફિક્કા પડી જાય છે. x x x આથી નવયુવકોને હું કહું છું કે:—“મહાભારતનું અધ્યયન અવશ્ય કરો અને બીષ્મ-પિતામહનો દૃઢ નિશ્ચય તથા શ્રીકૃષ્ણચંદ્રનું રણકૌશલ્ય તમારામાં વધારવાનો પ્રયત્ન કરો.”

મહાન અભ્યાસી શ્રીમાન સાતવલેકર લખે છે કે:—“જ્ઞાની પુરુષો કહેતા આવ્યા છે કે, જેમને પ્રાચીન ઇતિહાસ નથી તેમને માટે લવિષ્યમાં પણ આશા નથી; પરંતુ ભારતવાસીઓને તો પ્રાચીન ઇતિહાસ છે, માત્ર ઇતિહાસજ નહિ પરંતુ દિગ્વિજયી, પ્રતિભાપૂર્ણ અને તેજસ્વી ઇતિહાસ છે, અને તેથી ભારતવાસીઓને માટે લવિષ્યમાં પણ નિઃસંદેહ ભાગ્યદિન સર્જાયેલો છે; પરંતુ એ ભાગ્યદિન લાવવા માટે ભારતવાસીઓએ પોતાના પૂર્વજોના એ ભાગ્યશાળી અને પ્રતાપપૂર્ણ ઇતિ-હાસને જાણવો અને મનન કરવો જોઈએ. માત્ર ઇતિહાસના અસ્તિત્વથીજ કામ નહિ ચાલે, પરંતુ તેનું જોટલું પણ વધારે મનન થશે તેટલોજ વધુ લાભ થવાનો સંભવ છે; અને એવું હોવાથી આ પ્રતાપપૂર્ણ દિગ્વિજયનો ઇતિહાસ પ્રત્યેક ભારતવાસી સમક્ષ રજુ થવો જોઈએ.”

“જનસમાજમાં અનેક જાતના લોક હોય છે અને દરેક જાતના લોકની રુચિ જૂદા જૂદા પ્રકારની હોવાથી એકને જે રુચિ કર હોય છે તે બીજાને માટે નથી હોતું; પરંતુ આ કાવ્યમય ઇતિહાસ તો એવી અજબ રીતે લખાયો છે, કે તેમાંથી પ્રત્યેક જાતના માણસને રસાસ્વાદ મળી શકે છે. આસ્તિક ભગવદ્ભક્ત આમાં ભક્તિમાર્ગ જોઈ શકે છે; વેદાંતી આમાંથી આત્મપ્રત્યયનું જ્ઞાન મેળવી શકે છે; તર્કવિશારદ એમાં યુક્તિવાદ જોઈ શકે છે; શાસ્ત્રજિજ્ઞાસુ આમાંથી અનેક શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો જાણી શકે છે; ઇતિહાસપ્રેમી માટે એમાં અતિવિશાળ કાર્યક્ષેત્ર રહેલું છે; રાજપ્રકરણીને એમાં રાજનીતિ દેખાય છે; વીરને એમાં વીરતાનાં દૃષ્ટાંત મળી આવે છે; ગૃહસ્થાશ્રમીને એમાંથી ઉત્તમ ગૃહસ્થનું જીવન જાણવા મળે છે અને બ્રહ્મચારીને આદર્શ બ્રહ્મચારીના દાખલા મળે છે. તાત્પર્ય કે, જેની જેની જેવી જેવી જિજ્ઞાસા હોય તેની તેની તે તે તમામ પ્રકારની જિજ્ઞાસા આપણા પૂર્વજોના આ અનુપમ પ્રાચીન ઇતિહાસરૂપી મહાભારતમાંથી તૃપ્ત થાય છે.”

કવિવર રવીંદ્રનાથ ઠાકુર કહે છે કે:—“રામાયણ અને મહાભારતને કેવળ મહાકાવ્યજ કહેવાં ન જોઈએ, પરંતુ તે ઇતિહાસ પણ છે. અલબત્ત, તે કાંઈ સમય અથવા ઘટનાઓના ઇતિહાસ નથી; કેમકે ઘટનાઓના ઇતિહાસ તો અમુક સમયનુંજ અવલંબન કરે છે, પરંતુ રામાયણ અને મહાભારત તો ભારતવર્ષના ચિરકાળના ઇતિહાસ છે. ખીજા ઇતિહાસો સમય સમયપર ફેરવાતા રહે છે, પરંતુ આ ઉભય ઇતિહાસમાં કાંઈપણ પરિવર્તન નથી થતું. ભારતવર્ષની જે સાધના, જે આરાધના અને જે સંકલ્પ છે; તેનોજ ઇતિહાસ આ બન્ને મહાકાવ્યોરૂપી રાજપ્રાસાદના ચિરકાલરૂપી રાજસિંહાસનપર સંપ્રાદસમે વિરાજે છે.”

સંસ્કૃત સાહિત્યના ખગીયામાં મહાભારત અને રામાયણ એ એક કલ્પવૃક્ષ સમાન છે; કારણ કે એમાંથી જ પણ માગે તે મળશે.

પ્રો. દાવર

૭

શ્રીરામાયણનું સંક્ષિપ્ત માહાત્મ્ય

इदं पवित्रं पापघ्नं पुण्यं वेदैश्च संमितम् । यः पठेद्रामचरितं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

एतदाख्यानमायुष्यं पठन् रामायणं नरः । सपुत्रपौत्रः सगणः प्रेत्य स्वर्गे महीयते ॥

पठन् द्विजो वागृषभत्वमीयात् स्यात्क्षत्रियो भूमिपतित्वमीयात् ।

वाणिज्यजनः पुण्यफलत्वमीयात् जनश्च शूद्रोऽपि महत्त्वमीयात् ॥

ભાવાર્થ—આ રામાયણ ચિત્તને શુદ્ધ કરનાર, પાપનો નાશ કરનાર, પુણ્યરૂપ, અને વેદના રહસ્યને પ્રતિપાદન કરનાર હોવાથી જે મનુષ્ય એનો પાઠ કરશે, તે સર્વ પાપોથી મુક્ત થશે. જે મનુષ્ય આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરનાર આ રામાયણનો પાઠ કરશે; તે પુત્ર, પૌત્ર અને સંબંધીવર્ગસહિત સ્વર્ગમાં સુખ ભોગવશે. રામાયણના પઠનથી બ્રાહ્મણ શબ્દબ્રહ્મના પારને પામે; ક્ષત્રિયને રાજનીતિ પ્રાપ્ત થાય અને વૈશ્યને વ્યાપારકુશળતા તથા શૂદ્રને શ્રેષ્ઠતા પ્રાપ્ત થાય. (વાલ્મીકિ રામાયણમાંથી)

चौपाई—રામાયણ સુરતરુકી છાયા, દુઃખસમય દૂર નિકટ જો આયા । રામાયણ સુરધેનુ સમાના, દાયક અભિમત ફલ કલ્યાણ ॥ શ્રી રામાયણ જહિ ઘર માંહીં, મૂત પ્રેત તહાં મૂલ ન જાંહીં । પ્રીતિ કરે રામાયણ માંહીં, તેહિ સમ માગ્યવંત કોડ નાંહીં ॥ કથા રામાયણકી જહાં હોઈ, સો ગૃહ ઘર મતિ જાને કોઈ । સો ઘર તીર્થરૂપસમ ભાસે, તહાં ગયે સબ પાત્તક નાસે ॥

“રામાયણ, એ જગતમાં જેનો જેટો મળતો નથી એવો અનન્ય સાહિત્યગ્રંથ છે.” વિવેકાનંદ

“રામાયણથી ભારતવર્ષનો સ્વાર્થપરાયણતાનો દોષ જેટલો દૂર કરાયો છે; તેટલો કોઈ પણ

“નીતિવેત્તા, ધર્મવેત્તા, સમાજસુધારક, રાજપુરુષ કે રાજથી પણ દૂર કરાયો નથી.” અંકિમચંદ્ર

“કાવ્યનાં અને અંગ-કવિ અને નાયક-ની બાબતમાં રામાયણની બરાબરી કરે તેવો કોઈ

“પણ ગ્રંથ કોઈ પણ દેશમાં મળી આવશે નહિ. રામચંદ્ર સરખો અલૌકિક સામર્થ્યવાળો તથા

“ઉદાત્ત નીતિવાળો અન્ય કોઈ પણ પુરુષ જગતભરના ઇતિહાસમાં દષ્ટિએ પડતો નથી; તેમ

“મહર્ષિ વાલ્મીકિના જેવી પ્રતિભા તથા ઉચ્ચ કલ્પનાવાળો કવિ પણ કોઈ જણાતો નથી. હોમર

“તથા વર્જિલ નામના ગ્રીક કવિઓના “ઇલીયડ” તથા “ઇનીડ” ગ્રંથો અને મિલ્ટન કવિનો

“‘પેરેડાઇઝ લોસ્ટ’ પાશ્ચાત્ય દેશોમાં ઉત્તમ ગણાય છે; પરંતુ એ બધા ગ્રંથો કરતાં રામાયણ

“કેટલી બધી શ્રેષ્ઠ છે? કદાચ કોઈ કાવ્ય-શક્તિમાં હોમર વગેરેને વાલ્મીકિની બરાબરીએ બેસાડે;

“બાકી તેઓના કાવ્યનાયકો અંકિલસ વગેરે નીતિની દષ્ટિએ તો રામાયણના રામચંદ્રાદિ કરતાં

“અતિશય ઉતરતા છે. સારાંશ કે, રામાયણમાટે આર્થ લોકો જે અભિમાન ધરાવે છે તે

“યાગ્યજ છે.” ચિંતામણી વિ. વૈદ્ય

“હમ રામાયણ કો પઠ કર કુછ કે કુછ બન જાતે હૈ; હમમે ઉચે ઉચે ખ્યાલ પેદા હો

“જાતે હૈ; ઔર વહ ગુણ જે મનુષ્ય કી ઉત્કૃષ્ટતા કે ભૂષણ હૈ” સો હમારે સ્થામને આ કર ખડે

“હો જાતે હૈ. સસાયરણ, પુત્રોં કી ભક્તિ, પતિવ્રતાધર્મ, પતિકર્તવ્ય, પિતામાતા કા સ્નેહ, વિનય,

“ધૈર્ય, દયાલુતા, સારાંશ યહ કિ માનુષી ગુણોં કા કૌનસા ચિત્ર હૈ કિ જિસકે યથાર્થ રૂપ કો કવિ ને

“અપની જાદૂભરી લેખની સે ધસમેં નહીં લિખા?” મી. શ્રેષ્ઠ

“રામાયણ કહને કો તો એક મહારાજા કા જીવનચરિત્ર હૈ; પરંતુ વાસ્તવ મેં યહ સંસાર કે

“મલોં કો નાશ કરનેવાલા અગ્નિ હૈ; અંધકાર મેં પ્રકાશ હૈ; અંધોં કા ધર્મ હૈ; પુરુષોં કા પૌરુષ હૈ;

“બ્રાહ્મણોં કા બ્રહ્મતેજ હૈ; ક્ષત્રિયોં કા ક્ષાત્રધર્મ હૈ; વૈશ્યોં કા ધન હૈ; શૂદ્રોં કા ધર્મ હૈ; ઔર ગૃહસ્થા-

“શ્રમ મેં પ્રવેશ કરનેવાલે નરનારિયોં કા સુખદીપક હૈ. ઇસકી જ્યોતિ કો હાથ મેં રખકર પુરુષ યદિ

“માર્ગ દેખ દેખ ચલે, તો હો નહીં સકતા કિ કિસી સમય વહ જીવનયુદ્ધ મેં પરાજય પ્રાપ્ત કરે... જગત

“કા ઇતિહાસ પઢનેવાલે કહતે હૈ” કિ હિન્દુજાતિ કો વેદોં કે પ્રચાર હટજાને પર યદિ કિસી રસાયણ

“ને જીવિત રખા હૈ તો યહ રામાયણ હી હૈ. ઇસીકે બલ સે હિન્દુ નારિયોં મેં સતીત્વ કા ઔર

“હિન્દુ નરોં મેં બલિદાન કરને કા સાહસ રહા હૈ.” સંતરામ શર્મા

૮ રામાયણ અને મહાભારતમાંના રામ અને કૃષ્ણ, એ માત્ર પુસ્તકોમાંજ રહેલી વ્યક્તિઓ નથી, પણ હિંદીઓના હૃદયમાં રહેલી જીવતીજગતી પ્રતિમાઓ છે. પ્રોફેસર દાવર

સદગ્રંથોના સેવનનો મહિમા

(અનેક ઉત્તમ પુરુષોના ઉદ્દગાર)

यस्यास्ति सद्ग्रन्थविमर्शभाग्यं, किं तस्य शुष्कैश्चपलाविनोदैः ॥

અર્થાત્ જેને સારા સારા ગ્રંથો વાંચવાવિચારવાનું સદ્ભાગ્ય મળેલું હોય, તેને ચપળાના (લક્ષ્મીના-ચીના) શુષ્ક વિનોદ શી ગણતરીમાં છે ?

“તમે ગમે તેવી નવલકથાઓ અને બીજી જે આજીવું તે વાંચવા મંડી પડો છો, પણ એવું તો તમે થોડું વાંચો તેજ સારું. ગીતાજી વાંચો, વેદાંતનાં બીજાં પુસ્તકો વાંચો; કેમકે તેની આખા જીવન સુધી જરૂર છે.”

“સ્વામી વિવેકાનંદ”

“પુસ્તકોમાં હું ગુલાયેલો રહી શકતો, તેથી મને એ માસ વધારે જેલ મળત તોપણ હું કાયર નહિ થાત; એટલુંજ નહિ પણ મારા જ્ઞાનમાં ઉપયોગી વધારો કરી શકવાથી હું ઉલટો વધારે સુખચેતનમાં રહેત. હું માતું છું કે, જેને સારાં પુસ્તકો વાંચવાનો શોખ છે, તે ગમે તે જગ્યાએ એકાંતવાસ સહેલાઈથી વેદી શકે. x x એક પછી બીજું, એમ પુસ્તકો વાંચતાં છેવટે તમે આંતરિવિચાર પણ કરી શકશો.”

“મહાત્મા ગાંધીજી”

“મને પુસ્તકો વાંચવાથી જેવો આનંદ મળે છે તેવો આનંદ આ જગતમાં બીજા કોઈ પણ કામથી નથી મળતો.” x x x “માતૃભાષામાં વિવિધ જ્ઞાન આપનારા ગ્રંથોનો પ્રચાર થયા વિના કોઈ પણ પ્રજા ઉન્નતિ પામી શકતી નથી અને જાતીય ભાવના (સ્વદેશપ્રીતિ) પણ મેળવી શકતી નથી.” x x x “બધી જાતની ઉન્નતિનું મૂળ જ્ઞાનની ઉન્નતિ છે. પણ આદિના જેવી ઇંદ્રિયતૃપ્તિસિવાયનું બીજું કોઈ પણ એવું સુખ તમે નહિ ખતાવી શકો કે જેનું મૂળ જ્ઞાનની ઉન્નતિમાં રહેલું ન હોય.” x x x “સાહિત્ય-ઉદ્ધાનના ચતુર માળી થવાનું સુભાગ્ય જેને પ્રાપ્ત થયું હોય અથવા જેનું મન સદૈવ સાહિત્યસરોવરનાં કમળોની મધુર સુગંધથી મસ્ત બનવા લાગ્યું હોય, તેને તો સાહિત્યસિવાયનાં સ્વર્ગીય સુખો પણ તુચ્છજ લાગે છે.”

“અંકિમચંદ્ર”

“ગરીબોને દરિદ્રતામાંથી છોડાવવાની, દુઃખીઓનાં દુઃખ દૂર કરવાની, શરીર તથા મનનો થાક ઉતારવાની અને માંદાંઓનું દર્દ ભૂલાવી દેવાની ગ્રંથોમાં જેટલી શક્તિ છે, તેટલી શક્તિ ધણું કરીને બીજી કોઈ યોજનામાં નથી.”

“મારકન”

“જ્ઞાન એ આકાશ છે અને પુસ્તકો એ તેમાં શોભી રહેલાં ચળકતા તારાઓ છે; જ્ઞાન એ સમુદ્ર છે અને પુસ્તકો તે એ સમુદ્રનો લાલ લાઇ શકાય તેવાં વહાણો છે; જ્ઞાન એ સૂર્ય છે અને પુસ્તકો એ આપણા ધરમાં આવી શકે એવો તેનો પ્રકાશ છે; જ્ઞાન એ સોનાની ખાણ છે અને પુસ્તકો એ તેમાંથી બનાવેલા આપણને બંધબેસતા થાય તેવાં દાગીના છે; જ્ઞાન એ મોટામાં મોટી કિંમતી નોટો છે અને પુસ્તકો એ આપણા રોજના ઉપયોગમાં આવી શકે એવા ચલણી સિકાઓ છે; જ્ઞાન એ વાયુ છે અને પુસ્તકો તે એ વાયુને ચલાવી ઠંડક આપનારા પંખા છે; જ્ઞાન એ અગ્નિ છે અને પુસ્તકો તે અગ્નિથી પ્રકટાવેલા દીવા છે; જ્ઞાન એ પૃથ્વી છે અને પુસ્તકો એ આપણને રહેવાલાયક મકાનો છે; જ્ઞાન એ અનાજનો ભંડાર છે અને પુસ્તકો એ તેમાંથી તૈયાર થયેલા રોટલા છે; જ્ઞાન એ મેઘ છે અને પુસ્તકો તે આપણા ધરમાં રહી શકે તેવાં પાણીભરેલાં માટલાં છે; અને જ્ઞાન એ સર્વશક્તિમાન પરમાત્મા છે અને પુસ્તકો એ તે પરમાત્માનો રસ્તો દેખાડનારા પૂજનીય દેવો છે.”

“સ્વર્ગનાં રત્નો”

“પુસ્તકોપ્રત્યેનો રત્ન એ ઈશ્વરના રાજ્યમાં પહોંચવાનો પરવાનો છે.”

“અરાય ચોપડીઓનું વાચન, એ તો ઝેર પીવાસમાન છે.”

“મહેલોથી તથા ધનવૈભવના અપૂટ ભંડારથી જે સંતોષ તમને નહિ મળે તે સંતોષ તમને ઉત્તમ પુસ્તકોથી પ્રાપ્ત થશે.”

“બોરાકવિનાના શરીરની પેડે જ્ઞાનવિનાનું મન પણ નિર્માલ્ય છે. એ જ્ઞાનને મેળવવાનું સર્વોપરિ સાધન વાચન હોવાથી જે ધરમાં સારાં પુસ્તકો નથી, તે ધર ધર નહિ પણ નિર્માલ્ય તનમનવાળાં જીવતાં મુડાંઓને રહેવાની ધોર છે.”

હિંદુજાતિની પરમપાવની રામાયણ

શ્રી વાલ્મીકિ રામાયણ

ઉત્તમ ભાષાંતર—આવૃત્તિ બીજી

ચિત્ર ૩૨, પૃષ્ઠ ૧૩૪૦, પાકાં પૂઠાં, કિં. ૬,

બે ભાગમાં ૬૧ દિવાળીસુધી ૦૧૧ કમી

વળી હનુમાન છત્યાદિ વાનર હતા કે મનુષ્ય? રાવણને માથાં
દશ હતાં કે એક? હનુમાન સમુદ્ર ક્ષેત્રે ગયેલા કે તરીને ?

વગેરે અનેક બાબતો પર નવો પ્રકાશ પાડનારા તથા

રામાયણનો અદ્ભુત પ્રભાવ અને ઉપકારકતા દર્શા-

વનારા અનેક મહત્વપૂર્ણ લેખો આમાં છે.

શ્રી ગિરધરકૃત રામાયણ

આવા મોટા અક્ષરમાં છપાયેલી શુદ્ધ આવૃત્તિ,

પૃષ્ઠ ૭૮૦, કદ ૫૧૧×૮, પાકું પૂઠું, મૂલ્ય રા

શ્રી યે ગવાસિષ્ઠ મહાપ્રાર્થના

મોટા બેભાગમાં નિકળેલી ત્રીજી આવૃત્તિ

આવા મોટા અક્ષર, વેદધર્મસભાવાળું ઉત્તમ ભાષાંતર,

પૃષ્ઠ ૧૬૦૦, કદ ૬૧૧×૧૦, મજબૂત કાગળ તથા

પાકાં પૂઠાં સાથે રૂ. ૧૦, દિવાળીસુધી ૮)

શ્રી તુલસીકૃત રામાયણ

આમાં ઉત્તમ ટીકા અને ૪૦ ચિત્રો છે.

મૂળ દોહાયોપાધ આવા મોટા અક્ષરમાં છે.

ગુજરાતી ટીકા આવડા મોટા અક્ષરમાં છે.

પૃષ્ઠ ૧૪૨૦, મૂલ્ય રૂ. બે ભાગમાં ૬૧

દિવાળી સુધી રૂ. ૦૧૧ કમી

આમાં ઉપલા અનેક લેખો ઉપરાંત ક્ષેપક કથાઓ, લવકુશકાંડ,

તુલસીદાસ છત્યાદિ ચાર મહાત્માઓનાં ચરિત્ર, હનુમાનચા-

લીસા, અષ્ટક, તિથિપત્ર, શલાકાપ્રશ્ન, માહાત્મ્ય

તથા બીજી પણ પુષ્કળ ગામતો અપાઈ છે.

સર્વ તાપને શાન્ત કરનાર આર્યોની ધર્મ નીતિનો ઉત્તમ ગ્રંથ

શ્રી શાંતિપર્વ-મહાભારતનું

નવી આવૃત્તિ—ઉત્તમ ભાષાંતર

પૃષ્ઠ ૮૨૦, મૂલ્ય રૂ. ૫, દિવાળીસુધી ૪૧

આમાં પિતામહલીખ, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, દેવર્ષિ નારદ તથા

અનેક ઋષિમુનિઓના કલ્યાણકારી સંવાદ અને ઉપદેશો છે.

શ્રી જ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા

પૃષ્ઠ ૭૦૦, કદ ૫૧૧×૮, મૂલ્ય રૂ. ૨૧૧

એમાં ગીતાના શ્લોક, અર્થ તથા શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજે ૬૦૦ વર્ષ પર

રચેલી “ભાવાર્થદીપિકા” નામની ઉત્તમ અને ઉપરઉપરી

અનેક સચોટ દૃષ્ટાંતો આપી મૂઢ રહસ્યને પણ સાદા

રૂપે સમજવનારી વિરત્ત ટીકાનું ભાષાંતર તથા

શ્રીજ્ઞાનેશ્વરનાં ચમત્કારી ચરિત્ર છે.

ટીકા—રામાયણ અમૃતકથા, હૈત ન તાદ્રિ સ્વાદ; તિલકા તિલક અનિરોધ, રૂં પૂરે મનુષ્ય.
રામાયણ રૂ. મુનત હી, હૈત અપ ગેવત; રામાયણિક પદનતે, સુખત હૈ પર તરવ.

સરસ્વતી સ્વામીજીના વર્ધક કાર્યાલય—અમદાવાદ અને ગુજરાત

શ્રીમ. ભાગવત ભાષાંતર

વેદધર્મસભાવાળું ઉત્તમ ભાષાંતર, આવા અક્ષર, ૧૫
ચિત્રો, ઉત્તમ કાગળ, પાકા પૂઠાં, મૂલ્ય ૫)

શ્રી ૬૨ ગવતી ભાગ ત

અથવા દેવી ભાગવત-ફરી છપાય છે.

વેદધર્મસભાવાળું આ ઉત્તમ ભાષાંતર
દીવાળીપછી ૩૫)માં નીકળશે. તરત માટે ૪૮૮

શ્રી રામ કથા ત

આવૃત્તિ બીજી-અને ભાગ ભેગા-પૃષ્ઠ ૬૫૦, ૩૨

જમખસિદ્ધ સ્વામી શ્રીવિવેકાનંદજીના ગુરુદેવ શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ
જેવા અદ્ભુત પુરુષની જૂદા જૂદા જિજ્ઞાસુઓ તથા વિદ્વાનો સાથેની
અતિસરળ, સચોટ અને બોધપ્રદ વાતચીતો, તેદરમિયાન અપાયેલાં સચોટ
દર્શનો, અવાયેલાં અસરકારક લજનો તથા વખતોવખત તેમને થયે
આવેલી ભાવસમાધિઓ વગેરેનું આબેહૂબ વર્ણન આ ગ્રંથમાં છે.

મહાન શિવાજીમહારાજના ગુરુ સમર્થ રામદાસ સ્વામીરચિત

શ્રી નિસર્ગોદય

આ ગ્રંથમાં શ્રી સમર્થનું ભવ્ય ચરિત્ર, ઉત્તમ ભાષાંતર,
છત્રપતિ પ્રત્યેના તથા બીજા અનેક પ્રકારના ધર્મ નીતિમય
ઉપદેશ, પાકા પૂઠાં, પૃષ્ઠ ૬૨૦, મૂલ્ય ૨૮

પરિચારકૃત જ્ઞાનભક્તિના સેંકડો દાખલા-દૃષ્ટાંતથી ભરપૂર

વગનાં ઉત્તર પુતકો

નીકળી ચુકેલી નવી આવૃત્તિઓ

દુર્ગનં વિગ્ન
સ્વર્ગી લેખી
વર્ગનો વજાના
સ્વર્ગનો પ્રકાશ

નાનાં છોકરાં પણ સમજે એવી
સાદી છતાં અસરકારક શૈલીથી
લખાયેલા આ પ્રત્યેક પુસ્તકનું
કદ ૫x૮, પૃષ્ઠસંખ્યા ૩૫૦ ની
આસપાસ, મૂલ્ય ૧)૨ અને
પાકા પૂઠાં સાથે ૧૨ છે.

મગવદ્ગીતા-સરલ અર્થસાથે

ગુજરાતી સરસાર્થ સાથે-નવી આવૃત્તિ છપાય છે. કિં. ૦
હિન્દી સરલ ટીકા સાથે પૃષ્ઠ ૨૩૦-મૂલ્ય ૦૮, પાકું ૦૮
મરાઠી સુબોધ ટીકા સાથે-પૃષ્ઠ ૨૩૦-મૂલ્ય ઉપર મુજબ

મૂલપૂલ મગવદ્ગીતાઓ

પ્રકાર	કદ	પૃષ્ઠ	પાકું પૂઠું મધ્યમ
મધ્યમ અક્ષરમાં	૩૮x૫૫૫	૧૮૫	૦૮ ૦/૬
મોટા અક્ષરમાં	૫x૬૫૫	૨૨૦	૦૮ ૦/૮

મૂલપૂલ પંચરત્નગીત ઓ

નાના અક્ષરમાં	ગુટકે	૨૦૦	૦૮ ૦/૬
મધ્યમ અક્ષરમાં	ગુટકે	૩૨૫	૦૮ ૦/૮
મોટા અક્ષરમાં	પુસ્તક	૩૭૫	૦૮ ૦/૮

૧૦ આર પદારથ પામવા, જેવા જીવનલક્ષણ; આદર્શો ઉત્તમ રીતે, રસિદા અથ મહાન. આર સર્વ સર્વ કવલુયા, રસે જેમણે પાન; ઉપદેશાચરણી બધી, રસિદા અથ મહાન.

વિજ્ઞાન, શક્તિ અને અનુભવના અનેક દાખલાદ્વારા આપી શકાયેલું ઉત્તમ સિદ્ધાંતોને સચોટ રીતે સમજાવનાર, માનવ-હૃદયને અપૂર્વ જ્ઞાન, ઉત્સાહ અને મનોબળથી ભરપૂર બનાવી મૂકનાર તથા અનેક માણસોનાં જીવન પરિવર્તન તાબનાર

સ્વામી રામતીર્થના સુપદેશ

૨૪૦૦ પૃષ્ઠના ચાર ભાગો અંશોમાં-ભાગ ૧ થી ૧૩

- ગ્રંથ ૧ લો-ભાગ ૧ થી ૫ { કદ ૫૧૫x૮, પૃષ્ઠ ૫૮૦, પાકાપૂઠાસાથે રૂ. ૨ }
 ગ્રંથ ૨ જો-ભાગ ૬ થી ૯ { કદ ૫૧૫x૮, પૃષ્ઠ ૬૮૦, પાકાપૂઠાસાથે રૂ. ૨ }
 ગ્રંથ ૩ જો-ભાગ ૧૦-૧૧ { કદ ૫૧૫x૮, પૃષ્ઠ ૫૨૮, પાકાપૂઠાસાથે રૂ. ૨ }
 ગ્રંથ ૪ થો-ભાગ ૧૨-૧૩ { કદ ૫૧૫x૮, પૃષ્ઠ ૬૪૦, પાકાપૂઠાસાથે રૂ. ૨ }

વામી શ્રીવિગ્નનંદન સુપદેશ

૩૨૦૦ પૃષ્ઠનાં છ પુસ્તકોમાં-ભાગ ૧ થી ૧૦

- ગ્રંથ ૧ લો-ભાગ ૧, ૨, ૩, { કદ ૫૧૫x૮, પૃષ્ઠ ૫૭૫, પાકાપૂઠાસાથે રૂ. ૨ }
 ગ્રંથ ૨ જો-ભાગ ૪-૫ { કદ ૫૧૫x૮, પૃષ્ઠ ૬૦૦, પાકાપૂઠાસાથે રૂ. ૨ }
 ભાગ છટ્ટો તથા સાતમો { કદ ૫x૬૧૧, પૃષ્ઠ ૪૨૦, પાકાપૂઠાસાથે રૂ. ૧ }
 ભાગ ૮ મો { કદ ૫x૬૧૧, પૃષ્ઠ ૫૮૦, મૂલ્ય ૧૧, પાકા પૂઠા સાથે રૂ. ૨ }
 ભાગ ૯ મો-સંપૂર્ણ ચરિત્ર { કદ ૫x૬૧૧, પૃષ્ઠ ૭૪૦, મૂલ્ય ૨, પાકું ૨૧ }
 ભાગ ૧૦ મો-ચરણોગ { કદ ૫x૬૧૧, પૃષ્ઠ ૩૦૦, મૂલ્ય ૧, પાકું પૂઠું ૧૧ }

સંત મહાત્માની રસિક અને બોધદાયક વાણીના ગ્રંથો

છોટગદા વાણી-ગ્રંથ પેલો

આવા મોટા અક્ષર, ખતરું સંશોધન તથા પુષ્કળ ઉમેરા સાથે ચાર પેટા ભાગમાં, પૃષ્ઠ ૨૬૦, કિ' ૦૧૧, અને ૧

પ્રીતમ નાસની વાણી

આવા મોટા અક્ષર, કદ ૫x૮, પૃષ્ઠ ૪૨૦, મૂલ્ય ૧૧ પાકાને ૧૧૧ આમાં પ્રીતમદાસનું ઉત્તમ વૃત્તાંત, રસિક અને બોધદાયક બજન, ધોળ, ગરબા, ગરબી, સાખી, છપ્પા, કઝા, મહિના, તિથિઓ અને વાર વગેરેનો સર્વથા મોટો સંગ્રહ તથા તેમની ગીતા પણ છે.

અરવ ની વાણી

આવૃત્તિ બીજી, આવા મોટા અક્ષર, ૫૦૦ પૃષ્ઠ, કદ ૫૧૫x૮, કિ' ૧૧૧ આમાં અખાજ અને મનહરદાસનાં પુષ્કળ પદ ૬૦ ઉમેરાયું છે.

શ્રી: જલસા ગર

૧૨ વર્ષ પર નીકળેલી આવૃત્તિ કરતાં આમાં પુષ્કળ ભજનાદિ ઉમેરાઈ અક્ષર પણ આવા મોટા છે. પૃષ્ઠ ૨૩૦, મૂલ્ય ૦૮

ધ: તત્ત્વ

બંગસાહિત્યસમ્રાટ બંદિમણાબુએ ભણેલા નવયુવકોને ધર્મનાં ઉદાંત રહસ્ય સમજાવવા સારૂ લખેલો ઉત્તમ ધર્મગ્રંથ તેમના ઉત્તમ ચરિત્રસાથે પૃષ્ઠ ૨૪૮, કદ ૫૧૫x૮, મૂલ્ય ૦૧, પાકું ૦૧૧

સરસ્વતી સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય—અમદાવાદ અને મુંબઈ નં. ૨

આર્ગિષ્ઠ અથવા હિંદનો વૈદ્ય

આવૃત્તિ છઠી, કદ ૬૧૧x૧૦, પૃષ્ઠ ૭૦૦, મૂલ્ય ૪)
 દરેક ઘરમાં ખાસ રાખવા જેવા આ ઉમદા વૈદક ગ્રંથમાં
 સેંકડો રોગોનાં લક્ષણ, કારણ તથા હજારો ઘરગતુ
 ઉપાય અને સેંકડો ઔષધોના ગુણ તથા વર્ણનો છે.

અરોગ્યવિષે સામાન્ય જ્ઞાન

લેખક:-મહાત્મા ગાંધીજી, પૃષ્ઠ ૧૪૪, મૂલ્ય ૦૮-
 સેવાશીલ રોગોથી દૂર રહી શકાય તથા થયેલા રોગને સાદા, વગર-
 ખર્ચના અને કુદરતી ઉપાયોથી ટાળી શકાય એવી રીતો આમાં છે.
 તમારાં બાળકોનાં મનપર ઉમદા વિચારોની છાપ પાડી તેમને સુખી,
 સદગુણી, બુદ્ધિમાન, ધાર્મિક અને આજ્ઞાકિત બનાવવા માટે

કાલગ્રંથાવલિનાં પુસ્તકો

સદગુણી બાળકો—પાંચમી... આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૧૨૮, રૂ. ૦૮-
 બાળકોની વાતો—પાંચમી... આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૬૬, રૂ. ૦૮
 બાળસંબોધ—પાંચમી..... આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૧૨૦, રૂ. ૦૮
 સુબોધક નીતિકથા—ત્રીજી આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૧૮૪, રૂ. ૦૮
 દુઃખમાં વિદ્યાભ્યાસ—બીજી આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૯૦, રૂ. ૦૮

યોગેશ્વર સ્વ

આમાં-હઠયોગ, પ્રાણાયામ, કસરત, સ્નાન, હવા, યોજન, શરીર-
 રચના, આંતરિક રચના, વિદ્યુત શક્તિ, મનોબળ, આત્મિક
 ઉન્નતિ, અંતર્યામીનો અવાજ, ૬૦ હકીકતો સમજાવેલી
 હોઈને કદ ૫૧૧x૮, પૃષ્ઠ ૩૮૪, મૂલ્ય ૧) પાકું પૃષ્ઠ ૧)

આ તે ઇતિવૃત્ત ગ્રંથ ! કે વીરતરંગે પંથ ! વીર-વીરાંગનાઓનાં ચરિત્ર-
 ચિત્ર ! કે જ્ઞાનેશ્વરોનાં પવિત્ર મિત્ર ! વીરકથાનો સાગર ! કે ગુણરતનો-
 ની સાગર ! ઉચ્ચતાની હોય આરત, તો સ્વો આ ખીલું આરત !

રાજસ્થાનનો તિહાસ

૮૦૦, ૮૦૦ પૃષ્ઠના બે ભાગ ગ્રંથોમાં.
 અનેક ચિત્ર ચરિત્રો તથા પાકાં પૂંડાં સાથે મૂલ્ય માત્ર ૧૦)

શુભસંગ્રહ-ભાગ પહેલો

આમાં ઘરગતુ દવાઓ અને ઉપયોગી સૂચનાઓ ૪૦૦૦ બાબતો
 છે. ત્રીજી આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૨૦૦, મૂલ્ય ૦૮, પાંચ પ્રતો રૂ. ૧)

શુભસંગ્રહ-ભાગ બીજો

આ ભાગ વિવિધ ગ્રંથમાળાદ્વારા તરતમાં નીકળશે. એમાં
 વિવિધ વિષયના અતિ ઉપયોગી સેંકડો વિષય હોઈ
 કદ ૬૧૧ x ૧૦, પૃષ્ઠ શુભારે ૭૦૦, મૂલ્ય શુભારે ૨)

દયાલુ માતા અને સદગુણી પુત્ર દેહલિક કન્યાબોધક કવિત્વો સાથે

પૃષ્ઠ ૧૬૦, મૂલ્ય ૦૮, રૂ. ૧) ની પ્રત ૫, મો. રૂ. ની ૬૦૦
 સ્ત્રીવર્ગ તેમજ પુરુષવર્ગ માટે આમાંની ચારે વાર્તાઓ અસરકારક તથા
 બોધપ્રદ હોવાથી ઉદારાત્માઓએ એની હજારો પ્રત ભેટ વહેંચી છે.

જીવનના કારણે, ઉત્તમ ગ્રંથ અનેક; સ્વલ્પ મૂલ્ય સાથે ગ્રંથ, વાંચો. મરી વિવેક.
 સંસાર પલ્લવ સુખ મળે, પરશુરુ પલ્લવ તેમ; સંજ્ઞાના ગ્રંથ સુલભ્યો, રોજી આણી ગ્રંથ.

તમારી વહુબેટીઓને સ્ત્રીજીવનના ઉત્તમ આદર્શ પૂરા પાડી તેમનાં જીવન, શૃષ્ટ અને સંતતિને સુખી તથા સફળ બનાવવા સારૂ આ અમૂલ્ય રત્નસંગ્રહ તરતજ તેમને સહ આપો.

ભારતનાં સ્ત્રી રત્નો

આ બીજી આવૃત્તિ ૬૦૦-૭૦૦ પૃષ્ઠના અને ૫૫૫x૮૧ના કદના ત્રણ મોટા ગ્રંથોમાં પુષ્કળ સુધારાવધારા સાથે લગભગ નવાજ રૂપમાં અને પ્રથમ કરતાં ઘણા લાભાણુ સાથે છપાઈ છે. દરેકના રૂ. ૨૫, ત્રણે ભાગના રૂ. ૬, સતબ્દગથી માંડીને અત્યાર સુધીમાં થઈ ગયેલી પરત મહાન સતીસાધ્વીઓ અને વીરાંગનાઓનાં અત્યંત બોધપ્રદ અને અસરકારક ચરિત્રોનો આ ભારતવર્ષ-માં સર્વથી મોટો, સસ્તો અને ઉત્તમ સંગ્રહ છે.

રાગતીર્થની જીવનકથા

પૃષ્ઠ ૬૪૦, કદ ૫૫૫x૮, મૂલ્ય ૧૧૮, પાકું ૨)

પોતાના આધ્યાત્મિક ઉપદેશોથી દેશવિદેશને ગજવી મૂકનાર આદર્શ મહાત્મા-નું આ જીવનકથાંત પુષ્કળ હકીકતોથી ભરપૂર અને અત્યંત બોધદાયક હોઇને અગ્રેજી, હિન્દી અનેક ગ્રંથો ઉપરથી તેમજ તેમના પોતાના પત્રો અને લાપણોમાંની વિગતોને આધારે લખાયું છે. જેની છેવટે ખસો પૃષ્ઠ તેમના ૧૫ ઉત્તમ ક્ષેત્રો તથા લાપણોને લગતાં પણ છે.

નોર ગાદાસ અથવા મારુસરદારો

પૃષ્ઠ ૨૪૦, મૂલ્ય ૦૧, પાકું ૦૧૧,

મારવાડના આ મહાન નરકેસરીનું વીરત્વભર્યું જીવન આમાં વાર્તારૂપે તેના ક્ષેત્રક સાક્ષરવર્ષ વિદ્યુત્ક્રાંત ધનજીભાઈએ ઉત્તમ રીતે આવેબેલું છે.

વિવેકાનંદનું સંપૂર્ણ ચરિત્ર

પૃષ્ઠ ૭૬૦, મૂલ્ય. ૨), પાકું ૨૧

ભારતવર્ષના મહાન પ્રેરક અને અમેરિકાવાસી ગારાગોને યકિત કરી અનેક નરનારીઓને શિષ્ય બનાવનારા અદ્વૈત સંન્યાસીનું આ ચરિત્ર ૧૧ ગ્રંથોપરથી રચાયેલું તથા પુષ્કળ વિગતોવાળું છે.

પ્રત્યેક ભારતસંતાને અવશ્ય વાંચવા અને સંગ્રહ કરવા યોગ્ય

શ્રી રાઘવજી છત્રપતિ

હિંદુધર્મના મહાન રક્ષક અને મરાઠી રાજ્યના પરાક્રમી સ્થાપક વીરકેસરીનું ઉત્તમ તથા પ્રમાણભૂત જીવનચરિત્ર, બહોળા સુધારાવધારાસાથે બીજી આવૃત્તિ, ૧૦ ચિત્ર, પૃષ્ઠ ૫૨૦, રૂ. ૨૧

ભક્તચરિત્ર અથવા ભક્તિરસ મૃત

કદ ૫x૬, પૃષ્ઠ ૪૦૦, પૂઠાં પાકાં, મૂલ્ય ૧૧

આમાં વાંચનારને જ્ઞાનલક્ષ્મી ભરપૂર કરે એવાં મહાન સંત-ભક્તોનાં ૨૬ ચરિત્ર હોઈ ભક્તમાળમાં તે આવેલાં નથી.

મંજીન સર ટ અંબર

આવૃત્તિ બીજી, ૭ ચિત્ર, પૃષ્ઠ ૩૫૦, મૂલ્ય ૧૧

ભારતવર્ષના આ પતોતા પુત્ર અને મહાન મોગલસમ્રાટને ઉતારી પાડનારા વિદેશી ક્ષેત્રકોને સંજ્ઞક રદીયા આપી તેની અપૂર્વ મહત્તા સ્થાપન કરવા ઉપરાંત આ ચરિત્ર ભારતના ભૂત તથા વર્તમાન સમયનો ચિતાર પણ હૃદયદ્રાવક અને એસદાર લાખામાં આપે છે.

આહુ જમાનાના મહાન પ્રેરક, પરાપકારી અને અસહકારવાદી

મ. ગાત્રી દાંડાંય

૬૬ પાના, ૫૫૪ ૬૨૦, મૂલ્ય રૂ. ૨, પાકું ૨૧૧

જેના વિચારોનો અભ્યાસ અને અમલ કરવા સારૂ યુરોપ-અમેરિકામાં પણ અનેક સંસ્થાઓ સ્થપાઈ છે; એવા આ અદ્ભુત પુસ્તકે એક મોટા રશિયન ઉમરાવ અને સ્વચ્છંદી યુવકમાંથી ફેરવાતે ફેરવાતે કેવી રીતે પોતાના અવગુણો ઉપર જીત મેળવી; અને કેવી રીતે તેઓ એક મહાન વિચારક, સમર્થ લેખક, ઉત્તમ તત્ત્વજ્ઞાની તથા મોટા પરાપકારી બની શક્યા; અને છેવટે કેવી રીતે વૃદ્ધાવસ્થામાં ધરખાર લજીને ચાલી નીકળ્યા તથા કેવી રીતે તેમનો દેહાન્ત થયો; એ સર્વ હકીકતો બહુજ અસરકારક, બોધદાયક અને વિવિધ પ્રકારના રસથી ભરપૂર છે.

મ. નેપોલોન

નવસકથાને પણ ભૂલાવી દે એવા અસામાન્ય-છતાં સાવ સાચા બનાવોથી ભરપૂર, અને ચરિત્રનાયકને ખરા રૂપમાં રજુ કરનાર તથા મીઠા એખટના અંથ ઉપરથી રચાયેલું આ અદ્ભુત ચરિત્ર છે. ૫૪૮ ૮૪૦, મૂલ્ય ૨૧૧, પાકું ૩)

જ્ઞાન ચિત્રાવલિઓ અને ચિત્રો

દરેક ચિત્રાવલિ અને ચિત્રનું ૬૬ ૬૧૧×૧૦ છે.

શ્રીરામાયણ ચિત્રાવલિ-એમાં ચિત્રો ૩૬, મૂલ્ય ૦.૧૨

શ્રીમહાભારત ચિત્રાવલિ- " ૩૦, મૂલ્ય ૦.૧૨

એમાંના દરેક છુટા ચિત્રનો ૦/૦૧, ૬ ના ૦/૨, ૨૦ ના ૦/૮, ૧૦૦નો ૧/૧

દાનવીર કાનેંગી

૫૫૪ ૩૮૪, ૬૬ પાના, મૂલ્ય ૧૧, પાકું ૧૧૧

ગરીબમાંથી મોટા ધનવાન બનનારા આ અમેરિકાવાસી મહાન દાનવીરનું ચરિત્ર દરેક ગરીબ તેમજ ધનવાને વાંચવા જેવું છે; કેમકે સાચા દેશસેવક કેવા હોય છે અને સાચા ઉપાય કેવા હોય છે, તે ખાતે હજી આપણા રાષ્ટ્રસેવકોએ પણ બહુ બહુ બહુવાવિચારવા જેવું બાકી છે.

સ્રીઓ, પુરુષો અને આખા કુટુંબમાટે અત્યંત બોધદાયક

સામાજિક ટુંકી વર્તઓ

આ વાર્તાઓ સંગ્રહિક વર્ણનોવાળી નથી; પરંતુ સમગ્ર કુટુંબ સાથે એસીને વાંચી શકે એવા પ્રકારની છે. ધરમાં, કુટુંબમાં, સગાંવહાલામાં, અડોશીપડોશીમાં તથા સાતિખંધુઓ વગેરેમાં ચાલતા ક્લેશ, કુસંપ, ખરાબ રીતરિવાજ અને ખીજ અનેક પ્રકારની દુર્દશાઓનાં આબેહુખ ચિત્રો તથા પરિણામો આ વાર્તાઓ એવી અસરકારક રીતે રજુ કરે છે, કે જેથી તેમાંથી લેવાનું શિક્ષણ આપોઆપજ વાંચનારના મન ઉપર હસી રહે છે.

માગ ૧ થી ૪ { આદિતિ ખીજ, ૬૬ સામાજિક વાર્તાઓ, ૫૫૪ ૬૦૦, ૬૬ પાના, પાકું પૂરું ૩.૨)

માગ ૫ મો { સામાજિક વાર્તાઓ ૨૮, ૫૫૪ સંખ્યા ૩૦૦, ૬૬ પાના, પાકું પૂરું ૩.૦૧૧

માગ ૬ થી { સામાજિક વાર્તાઓ ૨૭, ૫૫૪ સંખ્યા ૩૬૦, ૬૬ પાના, પાકું પૂરું ૩.૧)

માગ ૭ મો { ૧૦ સામાજિક વાર્તાઓ તથા શેખસાદીના 'શુદ્ધી સ્તાન' દે. અનુવાદ, ૫૫૪ ૩૫૦, પાકું પૂરું ૩

ઉમેશાને જગાડે, જગેશાને ઉમા કરે અને ઉમેશાને દોડાવે એવા

ચારેક અને ઉત્સ પ્રેરનાર ગ્રંથો

નવા નવા અનેક મહત્વપૂર્ણ પનાવો, વિચારો તથા શોધોને ઉપ-
યોગમાં લઈને નવીન દુનિયા-અમેરિકાના વિકાસોએ (મૂળ-અંગ્રેજીમાં)
કરેલી પ્રથમતાઓ બહુજ બળવાન, ઉદ્ધારક અને ઉછળતા નવ-
જીવનવાળી હોઈને આગલા જમાનાનાં રમાઈદસ્તાં પુસ્તકોને બૂલાવી દેતેવી
છે. વ્યાવહારિક શુદ્ધિ અને ઉત્પત્તિની અત્યારે આપણા લોકોને અધિક
અખત હોવાથી સર્વ કામમાટે આ પુસ્તકો અત્યંત ઉપકારક છે.

આ પુસ્તકોમાં નિખંધભાગ જૂજ હોઈને ખરાં અનેલાં પ્રોત્સાહક દૃષ્ટાંતો-
જ વિશેષ હોવાથી તેમાં મનોરંજકતા પણ એવી આવી છે કે, કંટાળેલા,
થાકેલા, નિરાશ અને માંદા માણસો પણ તેના વાચન-શ્રવણવડે સતેજ
અને આનંદી બની રહે છે; કારણ કે મનુષ્યમાં તેને નહિ સમજાયેલો
એવી જે અનેક પ્રકારની શક્તિઓ રહેલી છે, તેનો ખ્યાલ આપીને
આ પુસ્તકો, તેનામાં ઉત્પત્તિ, વિજય અને આરોગ્યાદિ મેળવવાની પુષ્કળ
શ્રદ્ધા તથા શક્તિ જાગ્રત કરે છે. આથી તેને પ્રથમ અશક્ય લાગેલી
ખામતો શક્ય લાગે છે, અને તે ઉત્સાહપૂર્વક પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર શોધી
કાઢીને તેમાં ઝુકાવે છે-ફેદી પડે છે.

આ પ્રકારે આ અદ્ભુત પુસ્તકોએ હજારો નિરાશ માનવોને આશા-
વાળા, નિર્જળને બળવાન, બીકણને બહાદૂર, દુઃખીને સુખી, આળસુને
ઉદ્યમી, રોગીને નિરોગી તથા હારી બેઠેલાને વિજયી બનાવ્યા છે. તેવાં
પુસ્તકો અત્ર તરફથી નીચે મુજબ નિકળ્યાં છે.

અંકિમ નબંધમાલ

પુષ્કળ ઉમેરાસાથે આવૃત્તિ બીજી, પૃષ્ઠ ૫૮૦, મૂલ્ય રૂ. ૧૧/૧
પૂર્ણ નિડર, ધર્મપ્રેમી, કતવ્યપરાયણતાની મૂર્તિરૂપ એવા બંગ-
સાહિત્યસમ્રાટ અંકિમબાણુતા માર્મિક, સચોટ અને હાસ્યરસથી
ભરપૂર એવા ધાર્મિક તથા સામાજિક લેખો ઉપરાંત તેમનું
અસામાન્ય ચરિત્ર તથા “ધર્મતત્વ” પુસ્તક પણ આમાં છે.

આગ લઘસો

નવી આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૪૮૦, કદ ૫x૮, રૂ. ૧૧/૧,
અંગ્રેજીમાં આની ૧૦૦ થી પણ વધારે આવૃત્તિઓ નીકળી ચૂકી
છે. જાપાન, ઇટાલિ વગેરે દેશોમાં તો તે પાઠ્ય પુસ્તકતરીકે
ભણાવાય છે. મરહુમ મી. ઍડરટન, મહારાણી વિક્ટો-
રીઆ, અમેરિકાના પ્રેસિડેન્ટ અને બીજાં પુષ્કળ
નામાંકિત મનુષ્યોએ તેનાં વખાણ કર્યાં છે.

મન્યના દૃષ્ટાંતો

પૃષ્ઠ ૭૨૦, કદ ૫x૮, છતાં માત્ર રૂ. ૧/૧
આ પુસ્તક “આગ લઘસો”ના ઉમેરારૂપ હોઈ “માણસ પોતેજ પોતાનું
ભાગ્ય કેવી રીતે રચી તથા ફેરવી શકે” તે શીખવનારા એક
મહાન ઉત્સાહ જેવું છે. એ મુજબ ચાલીને વિજયી થનારાઓ-
નાં એટલાં બધાં અસરકારક દૃષ્ટાંતો એમાં મુંથેલાં છે,
કે જેથી વાંચનારનું ચિત્ત આનંદ, ઉત્સાહ અને ઉચ્ચ
વિચારોથી ઉછળી આવ્યાવિના રહે નહિ.

પ્રમુખ જીવન

નવી આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૨૦૦, મૂલ્ય ૦/૧
માણસો પોતાના સામર્થ્ય તથા સ્વરૂપના અજ્ઞાનને લીધેજ શિશ્નો-
દરપરાયણ, અશ્વાયુષી, સંકુચિત, સ્વાર્થી, નિર્જળ અને દુઃખી
બનતા હોવાથી એ અજ્ઞાન દૂર થાય તથા તેઓ સુખી
અને કૃતકૃત બની રહે, એવા આપણા પૂજ્ય ઋષિ-
મુનિઓનાજ સિદ્ધાન્ત આમાં સરલ રીતે દર્શાવેલા છે.
“મન્યુત વિથ ધી મન્યીનીટ”નો આ અનુવાદ છે.

પરમ એવમ પામવા, રાહ કરવા રામ; ઉત્તમ વાચન વાચનો, કરને રૂડાં કામ.
વૃથા વહેવા સમયની, લેવા શુભ સંચાળ; વાંચો વીર વિવેકથી, વિવિધ અર્થની માળ.

૨૪, સ મર્ય અને સમૃદ્ધિ

તથા વિચારોના ચમત્કાર

પૃષ્ઠ ૫૫૨, કદ ૫x૬ ૧/૨, મૂલ્ય રૂ. ૧

આ ગ્રંથ સમજાવે છે કે:-આપણને ઉત્પન્ન કરનારી દિવ્ય પરમાત્મશક્તિ આપણામાં જ વસી રહેલી છે; અને જો તેનો ઉપયોગ કરતાં આવડે તો જીવનકલહના સંઘળા ધા તથા સંકટોને દૂર કરવાનું અમોઘ સામર્થ્ય તેમાં રહેલું છે; દરેક માણસનું હાલનું શરીર અને બીજી સર્વ સ્થિતિઓ, એ સર્વ તેની આંતરસ્થિતિનું પરિણામ હોઈને અત્યારે પણ જો તે ધારે તો પોતાના વિચારોમાં સુધારો કરીને પોતાનાં શરીર, ચારિત્ર્ય તથા બાહ્યસ્થિતિને મુક્ત કરવાને શક્તિમાન છે; અનંત ચૈતન્યસાથેની પોતાની અનાદિસિદ્ધ એકતા અનુભવવામાટે મનુષ્યે પોતાના મનરૂપી દ્વારમાં કેવી રીતે ખરાબ વિચારોને પેસતા અટકાવીને શુભ વિચારોને પેસવા દેવા, તેનું આમાં આપાદ વર્ણન છે.

આ. રા. દષ્ટાંતમાળા

આમાં દેશવિદેશનાં સેંકડો ચરિત્રોમાંથી ચૂંટી કાઢેલાં ૩૮૩ અતિ ઉત્તમ દષ્ટાંતો અને વચનો હોય પૃષ્ઠ ૩૩૦, મૂલ્ય રૂ. ૧

પુતકા મંગાલનારને સૂચન

૧-પોસ્ટેજ માફ ન લખ્યું હોય તે સર્વનું જૂદું. ૨-ખદાર-ગામથી મંગાવતારે અમદાવાદ જ લખવું. ૩-મંગાવેલામાંનું જો ન આવે તે ખલાસ સમજવું. ૪-૨. ૧ થી ઓછાનાં પુસ્તકોમાં માટે નાણાં કે ટીકોટો પ્રથમજ મોકલવી. ૫-રેલવેમાં મંગાવતારે મૂલ્ય ઉપરાંત વધારાના પેકીંગ ૪૦ નો પણ રૂ. ૦.૧ પ્રથમથીજ મોકલવો. ૬-૨૫) કે વધુનાં પુસ્તકો લેવાથી કમીશન મળશે. ૭-મહાભારતની પણ ત્રણ પ્રત લીધી હશે તો કમીશન અપાશે. ૮-ખદારનાં પુસ્તક લાવી મોકલારો નહિ. ૯-ઉછી, ઉધાર, કે અક્ષત માગવું નહિ.

ઉત્તમ પુસ્તકો જૂઠા કિંમતે પૂરાં પાઠનારી ૧૭ વર્ષથી ચાલતી

વિવિધ ગ્રંથમાલ

દર વર્ષે વિવિધ વિષયનાં પાાટ અને પાટના કદનાં ૧૬૦૦ પૃષ્ઠ જેટલાં ઉત્તમ પુસ્તકો માત્ર ૪ માં અપાય છે. પાકાં પૂઠાં સાથે પ), પો. માફ

સંવત ૧૯૮૨ માં “દાનવીર કાર્તીકી” અને “શુભસંગ્રહ-ભાગ પહેલો” નીકળી ચૂક્યા છે. એનોજ બીજો ભાગ તરતમાં નીકળી તે પછીનું પુસ્તક પણ સત્વર છપાશે. બીજાં પુસ્તકો-સં. ૧૯૮૩ તથા ૮૪ માટે નીચલાંમાંથી તેમજ નવાં પસંદ કરાય તેમાંથી નીકળશે. સુસ્લીમ મહાત્માઓ, પદ્યારનાં અપ્રસિદ્ધ પુસ્તકો, ભારતના વીર પુરુષો, મહાન શીખ ગુરુઓ, સુકર ટી. વૉશિંગ્ટન, દેશદેવી જોન ઓર્ક આર્ક, કાંધર ડેમીઅન, કાલોષ્ઠલ, વિલીયમ વૉલેસ, સત્યાગ્રહ અને અસહકાર, ટુંકી વાતોનો નવો ભાગ, ભારતીય નીતિકથાઓ, સ્વામી વિવેકાનંદનો જ્ઞાનયોગ, સુખોદરનાંકર, વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામીચરિત્ર, સંતમહાત્માઓની વાણીનાં પુસ્તકો, આદર્શ દષ્ટાંતમાળા ભાગ બીજો છતાંદિ છતાંદિ.

ખાસ સૂચના-ગમે ત્યારે ગ્રાહક થવા છતાં આખા વર્ષનાં પુસ્તક મળશે. લવાજમ પણ કાર્તીકથી દિવાળીસુધીનું આખા વર્ષનું લેવાશે.

આ માલના હજી મલતા આગલા સંદ. પો. જૂદું

સં. ૧૯૭૬ નાં ત્રણ પુસ્તક-પૃષ્ઠ ૧૫૦૦, રૂ. ૨.૨૫, પાકાં પૂઠાં આ સ્વામી વિવેકાનંદ ભાગ ૩-૭, ભાગ્યનાં મુદ્રાઓ, ટુંકી વાતોનો ભાગ ૬ કો.

સં. ૧૯૭૮ નાં ત્રણ પુસ્તક-પૃષ્ઠ ૧૫૦૦, રૂ. ૩.૦૦, પાકાં પૂઠાં આ ટુંકી વાતોનો ભાગ ૭ મો, કાઉન્ટ ટાઉસ્ટ્રોય, સ્વામી વિવેકાનંદનો રાજયોગ.

સંવત ૧૯૮૦ નાં ત્રણ પુસ્તક-(ઈચ પાાટ નાં પૃષ્ઠ ૧૬૦૦, મૂલ્ય સાદાં પૂઠાં ૪, પાકાં પૂઠાં ૫) સ્વામી રામતીર્થ ગ્રંથ ૩ જો-ભાગ ૧૦-૧૧, મહાન નેપોલિયન ઓનાપાર્ટનું વિરત્ત ચરિત્ર, અકિમકૃત ધર્મતત્ત્વ.

સંવત ૧૯૮૧ નાં ચાર પુસ્તક-(ઈચ પાાટનાં પૃષ્ઠ ૧૬૦૦, મૂલ્ય સાદાં પૂઠાં ૪, પાકાં ૫) સ્વામી રામતીર્થ ગ્રંથ ૪ થો ભાગ ૧૨-૧૩, યોગતત્ત્વ, સ્વર્ગનો પ્રકાશ, આદર્શ દષ્ટાંતમાળા.

આ સંસ્થાના અતિ ઉત્તમ

ગ્રં

ઉત્તમ ધાર્મિક ગ્રંથો

મૂલ્ય

સંપૂર્ણ મહાભારત-સાત ભાગમાં ...	૩૬)
શ્રીકૃષ્ણસૂક્ત રામાયણ-ગુજરાતી ટીકા સાથે	૬)
શ્રીવાલ્મીકી રામાયણ-નવી આવૃત્તિ.....	૬)
શ્રીગિરધરકૃત શુદ્ધ રામાયણ	૨૧
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ-મહારામાયણ-બે ભાગમાં...	૧૦)
શ્રીમદ્ ભાગવત-ઉત્તમ ભાષાંતર	૫)
શ્રીજ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા-નવી આવૃત્તિ...	૨૧૧
શ્રીદાસબોધ-નવી આવૃત્તિ	૨૧
શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત-બંને ભાગ ભેગા	૨૧
મહાભારતનું શાંતિપર્વ-ખીજી આવૃત્તિ ...	૫)
ખીજી મહાત્માઓની સંતવાણી-૬૬૫ પછી છપાશે	
શ્રીભગવતી ભાગવત-નવી આવૃત્તિ.....	૫)
સ્વામી રામતીર્થ ગ્રંથ ૧ લો-ભા. ૧ થી ૫...	૨)
" " ગ્રંથ ૨ જો-ભા. ૬ થી ૮...	૨૧
" " ગ્રંથ ૩ જો-ભા. ૧૦-૧૧...	૨)
" " ગ્રંથ ૪ થો-ભા. ૧૨-૧૩...	૨)
સ્વામી વિવેકાનંદ ગ્રંથ ૧ લો-ભા. ૧-૨-૩...	૨૧
" " ગ્રંથ ૨ જો-ભા. ૪-૫.....	૨૧
" " ભાગ ૬ થી ૮ નોખા.	૩૧
" " ભાગ ૯ મો-સંપૂર્ણ ચરિત્ર...	૨૧૧
" " ભાગ ૧૦ મો-રાજયોગ.....	૧૧
ભગવદ્ગીતા-ગુજરાતી ટીકાસહિત ફરી છપાશે. ૦૧૮	
ભગવદ્ગીતા-મરાઠી કે હિંદી ટીકાસહિત...	૦૧૮
ભગવદ્ગીતા-મૂલભાષા-મધ્યમાક્ષર ૦૧, સ્થૂલાક્ષર ૦૧૧	
પંચરત્નગીતા-નાના ૦૧, મધ્યમ ૦૧૮, સ્થૂલ ૦૧૧	
છાંદમની વાણી ...	૧)
અખાની વાણી-મનહર પદસાથે	૧૧૧
પ્રીતમદાસની વાણી-સચરિત્ર મોટા સંગ્રહ...	૧૧૧
ધર્મતત્ત્વ-બંદિમચરિત્ર સાથે	૦૧૧
યોગતત્ત્વ.....	૧૧
શ્રીભજનસાગર-નવી આવૃત્તિસાદુ પૂઠું ૦૧૮ પાકું ૦૧૧	
સ્વર્ગતું વિમાન-અ. સું. પઢિયારકૃત.....	૧૧૮
સ્વર્ગની કુંચી " " ,.....	૧૧૮
સ્વર્ગનો ખજાનો " " ,.....	૧૧૮
સ્વર્ગનો પ્રકાશ " " ,.....	૧૧૮

ઉત્સાહ અને ચેતનાપ્રેરક પુસ્તકો

બંદિમનિબંધમાળા-ધર્મતત્ત્વ સાથે ...	
આદર્શ દષ્ટાંતમાળા	
ભાગ્યના મુદ્રાઓ-(સાદું પૂઠું).....	
સુખ, સામર્થ્ય અને સમૃદ્ધિ	
પ્રભુમય જીવન	
આગળ ધસો-નવી આવૃત્તિ	
શુભસંગ્રહ-ભાગ ૧ લો-ત્રીજી આવૃત્તિ	
શુભસંગ્રહ-ભાગ ૨ જો-મૂલ્ય શુભારે	
ઇતિહાસ અને વૈદકસંબંધી	

રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ-બે મોટા ગ્રંથ
આર્યભટ્ટ અથવા હિંદનો વૈદ્યરાજ
આરોગ્યવિષે સામાન્ય જ્ઞાન-ગાંધીજી
બોધદાયક જીવનચરિત્રો

ભારતનાં સ્ત્રીરત્નો-ત્રણે ગ્રંથ, નવી આવૃત્તિ	૬)
કાઉન્ટ ટોલસ્ટોયનું જીવનચરિત્ર.....	૨૧૧
મહાન નેપોલિયન બોનાપાર્ટ	૩)
સ્વામી રામતીર્થનો જીવનકથા	૨)
સ્વામી વિવેકાનંદનું સંપૂર્ણ ચરિત્ર	૨૧૧
જગતનો મહાન પુરુષ (મં ગાંધીજી)...	૦૧૧
મહાન સમ્રાટ અકબર	૧૧
શ્રી શિવાજી જયપતિ	૨૧
વીર દુર્ગાદાસ	૦૧૧
ભક્તચરિત્ર અથવા ભક્તિરસામૃત.....	૧૧૧
દાનવીર એન્ડ કાર્નગી.....	૧૧૧

બોધપ્રદ સામાજિક ટુંકી વાર્તાઓ

ટુંકી વાર્તાઓ-ભાગ ૧ થી ૪-૬૬ વાર્તા...	૨)
ટુંકી વાર્તાઓ-ભાગ ૫ મો-૨૮ વાર્તા ...	૦૧૧
ટુંકી વાર્તાઓ-ભાગ ૬ થી-૨૭ વાર્તા.....	૧)
ટુંકી વાર્તાઓ-ભાગ ૭ મો-અનેક વાર્તા ...	૧૧
દયાળુ માતા અને સદ્ગુણી પુત્રી ...	૦

બાળકો માટે ખાસ પુસ્તકો

સદ્ગુણી બાળકો-૬૬ ટુંકાં બાળચરિત્ર ...	૦
બાળસદ્બોધ-વાર્તાઓરૂપે ધાર્મિક શિક્ષણ...	૦
બાળકોની વાર્તા-રસિક વાતચિતરૂપે ૨૧ પાઠ...	૦
દુઃખમા વિદ્યાલક્ષ્મી-સચોટ સાચાં દષ્ટાંતો...	૦
સુબોધક નીતિકથા-ખીરબલની લખેલી	૦૧૮

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય અમદાવાદ અને મુંબઈ-૨

